Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata
A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 116. 2005 No. 1–4.

A szerkesztőbizottság elnöke / Head of the Editorial Board:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai / Editorial Board:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő / Editor:
BARTHA ELEK

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

TANULMÁNYOK

Bali János: Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében 153–182
Illés Péter: A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj 267–299
Jung Károly: A teremtő és gyarapító nevetésről 301–319
Klamár Zoltán: Magyarkanizsa és vidéke parasztgazdaságainak 97–152
Selmeczi Kovács Attila: A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben 1–13
Séra László: Freud és a modern álomelméletek struktúrái (1900–2000) 329–347
Szendrei Eszter: „Adj király katonát!" A munkanélküliség hatásai – egy kisvárosi család példáján 425–446
Szilágyi Miklós: Tendenciák, átalakulási folyamatok a népi iparművészetben 321–328
Viga Gyula: A változtatható és a változatlan. A bodrogközi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára 401–424
Voigt Vilmos: Vallás és vándorlás 15–34

KÖZLEMÉNYEK

Csoma Zsigmond: Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai 183–246
Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztetős Madonna 35–40
Hesz Ágnes: Álom halottakkal, mint élők és holtak közti kommunikáció 349–363

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Juhász Antal: Bálint Sándor, a tudós és tanár (1904–1980) 55–61
Kósa László: A pályakezdő Gunda Béla tudományos tájékozódásának dokumentuma 63–67
Obrusánszky Borbála: Dandzsanrabdzsaj és hagyatéka 247–264
Ujváry Zoltán: A magyar folklórkutatás kezdetei. Gyűjtési felhívások 41–54
Verebélyi Kincső: Róheim álmai 365–370

ELŐADÁS

Nagy Zoltán: A vaszjugani hantik madárosztályozási rendszere 447–453

MUZEOLÓGIA

Petercsák Tivadar: Fatörzsből faragott gabonatartók a Rákóczi Múzeumban 485–490

Zentai Tünde: Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája 455–484

MŰHELY

Voigt Vilmos: Az év rítusai 491–495

IN MEMORIAM

Varga Gyula 1924–2004 (*Paládi-Kovács Attila*) 69–72
Elhunyt Alan Dundes (*Voigt Vilmos*) 371–374

ISMERTETÉSEK

ATU = Az új mesetípuskatalógus (*Voigt Vilmos)* 375–382
Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. (*Szilágyi Miklós)* 507–510
Barna Gábor (Hg.): Ritualisierung, Zeit, Kommunikation. (*Frauhammer Krisztina)* 81–83
Davide Torsello: Trust, Property and Social Change in a Southern Slovakian Village. (*Schwarcz Gyöngyi)* 502–506
Hála József – Kecskeméti Tibor – Voigt Vilmos: Kőpénzek. Mondák, költemények és énekek gyűjteménye. (*Smid Bernadett)* 506–507
Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei. (*Voigt Vilmos*) 383–385
Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. (*Udvari István)* 382–383
Kiss Réka – Paládi Kovács Attila (szerk.): Times – Places – Passages. (*Demeter Éva)* 93–77
Komi rahvaluulet (Komi folklór). (*Voigt Vilmos)* 387–388
Kósa László: Nemesek, polgárok, parasztok. (*Hála József)* 87–92
Küllős Imola: Közköltészet és népköltészet. (*Csörsz Rumen István)* 388–391
Nagy Ilona: Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór. (*Mikos Éva)* 92–94
Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum. (*Kepéné Bihar Mária)* 83–86
Öllős László: Emberi jogok – nemzeti jogok. (*Voigt Vilmos)* 385–386
Paládi-Kovács Attila: Tájak, népek, népcsoportok (*Juhász Dezső)* 394–397
Simon, Michael: ”Volksmedizin” im frühen 20. (*Borók Zsuzsa)* 497–499
Szűcs Sándor: A puszta utolsó krónikása. (*Szilágyi Miklós)* 391–393
Touristic Construction and Consumption of Culture. (*Nagy Netta)* 77–81
Ujváry Zoltán: Szólásgyűjtemény. (*Bartha Elek)* 94–95
Zamfir Dejeu: Dansuri Traditionale din Transilvania. (*Varga Sándor)* 499–502

STUDIES

Attila Selmeczi Kovács: The Figure of the Hussar as a National Symbol in Hungarian Folk Art 1–13
Eszter Szendrei: Prisoner's Base: The Impacts of Unemployment – Through the Example of a Small-Town Family 425–446
Gyula Viga: Changeable and Permanent Features: The Transformation of the *Bodrogköz* Region and its Impacts on Traditional Folk Culture 401–424
János Bali: Agricultural Activities in the Second Half of the 20th Century in the so-called *zártkerti gazdálkodás* System 153–183
Károly Jung: On Creative and Amplifying Laughter 301–319
László Séra: Freud and Theories of Dreams Today 329–347
Miklós Szilágyi: Tendencies and Processes of Transformation in Folk Applied Arts 321–328
Péter Illés: Vasi-Hegyhát: A Historical-Ethnographical Small Region 267–299
Vilmos Voigt: Religion and Migration 15–34
Zoltán Klamár: The Structure of Peasant Farmsteads of the *Magyarkanizsa* Region (1900–2000) 97–152

COMMUNICATIONS

Ágnes Hesz: Dreams about the Dead: Communication between the Living and the Dead 349–363
Annikó Füvessy: Madonna Wearing Clothes in Nagyiván 35–40
Zsigmond Csoma: An 1856 Public Elementary School Manuscript on Fruit Growing from *Felsőőr* and the Lessons We Can Acquire from It 183–246

HISTORY OF SCIENCE

Antal Juhász: Sándor Bálint: Scholar and Teacher (1904–1980) 55–61
Borbála Obrusánszky: Danzanravjaa and his Heritage 247–264
Kincső Verebélyi: Róheim's Dreams 365–370
László Kósa: A Document about the Scholarly Orientation of Béla Gunda from the Beginning of His Career 63–67
Zoltán Ujváry: The Beginnings of Hungarian Folklore Research: Calls for Data Collection 41–54

PRESENTATION

Zoltán Nagy: Bird Classification by the Khanti of Vasyugan 447–453

MUSEOLOGY

Tivadar Petercsák: Grain Bins Carved out of Tree Trunks in the Collection of *Rákóczi Múzeum* 485–490
Tünde Zentai: A Snapshot from the *Ormánság* Region in 1921 455–484

DISCUSSIONS, OPINIONS

Vilmos Voigt: The Ritual Year 491–495

IN MEMORIAM

Alan Dundes Has Passed Away *(Vilmos Voigt)* 371–374
Gyula Varga (1924–2004) (*Attila Paládi-Kovács*) 69–72

ETHNOGRAPHIA

Selmeczi Kovács Attila: A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben
Voigt Vilmos: Vallás és vándorlás
Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztetős madonna
Ujváry Zoltán: A magyar folklórkutatás kezdetei. Gyűjtési felhívások
Juhász Antal: Bálint Sándor, a tudós és tanár (1904–1980)
Kósa László: A pályakezdő Gunda Béla tudományos tájékozódásának dokumentuma
Varga Gyula 1924-2005 *(Paládi-Kovács Attila)*

2005/1

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 489-100/22249-es mellék
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok
Selmeczi Kovács Attila: A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben 1
Voigt Vilmos: Vallás és vándorlás 15

Közlemények
Füvessy Anikó: A nagyiváni öltöztetős Madonna 35

Tudománytörténet
Ujváry Zoltán: A magyar folklórkutatás kezdetei. Gyűjtési felhívások..... 41
Juhász Antal: Bálint Sándor, a tudós és tanár (1904–1980)..... 55
Kósa László: A pályakezdő Gunda Béla tudományos tájékozódásának dokumentuma..... 63

In memoriam
Varga Gyula 1924-2004 (*Paládi-Kovács Attila*)..... 69

Ismertetések 73

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

116. évfolyam 2005 1. szám

Selmeczi Kovács Attila

A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben

A tárgyalkotó népművészet díszítőelemei sorában meglehetősen szerény mértékben fordul elő az emberábrázolás, szemben például a virágmotívumokkal vagy a madarak változatos megmintázásával. Az emberalakkal díszített tárgyakon azonban ez a motívum mindig a fő helyre kerül, teljesen kitöltve a díszített felületet. Az emberábrázolás terén már a 19. század elejétől feltűnt a katona alakja. Különösen a lovas katona, a huszár örvendett nagy népszerűségnek. A magyar népi szemléletben a huszár testesítette meg a büszke és vitéz katonát, így alakja sajátos nemzeti jelleget, szimbolikus tartalmat nyert.

A 18. század volt a huszárság fénykora. A korszak háborúiban a huszárok fontos szerepet kaptak Európa minden számottevő hadseregében. Mivel többnyire magyar lovasokból álló huszáralakulatok szolgáltak ez időben a különböző európai seregekben, így a huszár fogalma idővel összefonódott a magyar népnévvel. A magyar huszárság történetének legfényesebb korszaka az 1848–1849-es szabadságharchoz kapcsolódik. A magyar honvédseregben a huszárok voltak a harcok eldöntői, stratégiailag nélkülözhetetlenek voltak. Hőstetteik, alakjuk a népköltészet és a népművészet fontos témáját jelentették, a különböző alkotások pedig jelentős mértékben népszerűsítették a huszár személyét.

Ugyan a lovas alak ábrázolása általánosan elterjedt díszítőeleme az európai paraszti művészetnek is, a magyarság körében mégis különös érzelmi tényezők fűződnek hozzá. A lovon hazájukba érkező ősöktől kezdve a nemzeti szabadságküzdelmek lovon harcoló hőseinek alakjáig, a lovas katona kiváltságos, megkülönböztetett szerepkörben élt a magyar emberek történelmi tudatában.[1] Erről bizonykodik, hogy ábrázolásának számos változatánál alakja a

[1] Fél – Hofer 1966: 25–26.

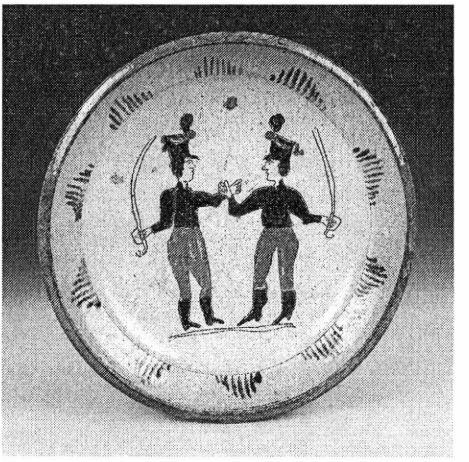
legfontosabb nemzeti jelképekkel: az országcímerrel, a nemzeti zászlóval vagy a nemzeti színekkel együtt szerepel.

*

A magyarországi múzeumok gyűjteményeiben őrzött népművészeti tárgyak segítségével kísérelem meg felidézni az elmúlt két évszázad magyar népművészetében a katonaábrázolások műfaji változatosságát és társadalmi jelentőségét. A megőrzött tárgyak bizonysága szerint a legkorábbi ábrázolások a népi kerámiákon jelentek meg. A 18. és 19. század fordulójára datált besztercei (Beszterce-Naszód megye) ólommázas kályhacsempén lovas huszár alakja ismerhető fel, magas csákóján bokréta, előre nyújtott jobb kezében kard látható. A domborműves minta színezett: a huszár csákója, csizmája és a lova barna, a huszár ruhája zöld.[2] Egy 1803-as évszámmal rendelkező erdélyi bokály oldalára kardos, csákós, tarsolyos, délceg vitézt festettek növényi minták közé (*1. kép*).

1. kép. Bokály, 1803. Erdély. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 50975

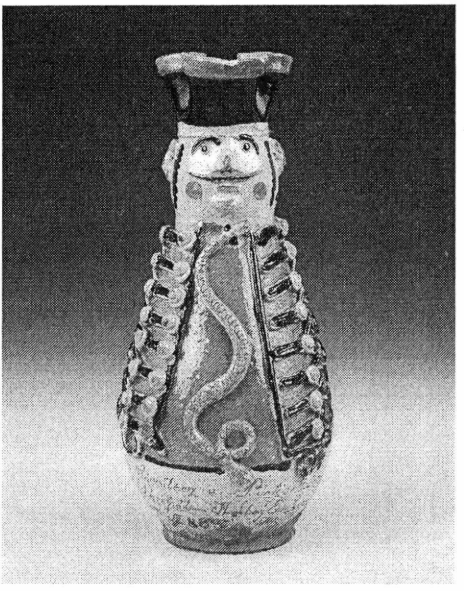
2. kép. Tál, 1840 körül. Bakabánya, Hont megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 77.105.28

Az ugyancsak Erdély területéről (Felsőbányáról) származó ólommázas dísztányéron már egyértelműen a huszár alakja ismerhető fel, kivont karddal a kezében, díszes csákóval, sarkantyús csizmában, zöld és sárga színekkel mintázva. A díszítmény mellett 1820-as évszám szerepel.[3] Az 1840-es évekre tehető az a gondosan festett tál, amely az észak-magyarországi Bakabányán (Hont megye) készült, és két huszárt ábrázol csákóval, barna dolmányban, piros

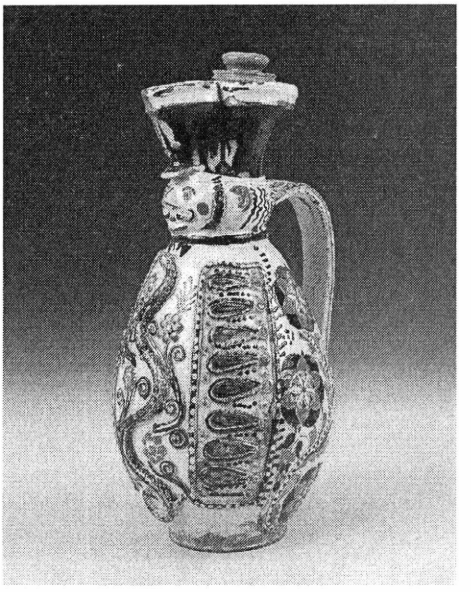
[2] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 63.29.10. Közli Gráfik 2002: 60. 251. ábra.

[3] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 79.105.1. A tárgy színes képét közli Kresz 1991: 239. kép.

nadrágban, barna csizmában, amint kivont karddal valószínűleg fegyvertáncot járnak. Az ügyes kezű ismeretlen fazekasmester feltehetően verbuváló huszárokat örökített meg (*2. kép*). Egy hasonló korú, hódmezővásárhelyi (Csongrád megye) ólommázas könyvbutella (pálinkásedény) egyik oldalát teljesen kitölti a kürtjét fújó katona alakja, barna csákóval, kék zubbonyban, barna nadrágban és fekete csizmában.[4]

3. kép. Miskakancsó, 1865. Mezőcsát, Borsod megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 54.40.76

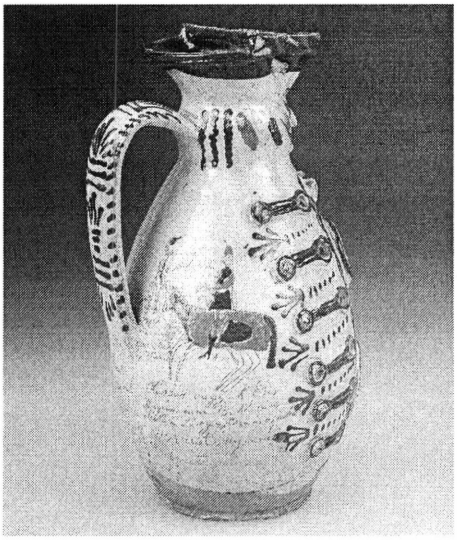

4. kép. Miskakancsó, 1848. Mezőcsát, Borsod megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 51.31.332

Az 1830-as évektől terjedt el az Alföldön nevezetessé lett ember alakú borosedény, a *miskakancsó*. A mezőcsáti, a tiszafüredi, a hódmezővásárhelyi és a mezőtúri neves fazekasok által remekelt díszedények koruk jellegzetes katonaviseletét vették díszítőmintául. Ezeknek a kerámiaedényeknek szembetűnő különlegessége a domború díszítés. Az emberi arcot plasztikusan formálták meg, a törzset is hasonló módon alakították ki, a mentét domborúan ábrázolták sujtással, vitézkötéssel, gombokkal. A sujtás a mell két oldalára került, mintha nyitva volna a mente, így a középen maradt felület további díszítésre volt alkalmas[5] (*3. kép*), melyen gyakori a kígyó és virágminta ábrázolása. A tárgyak egy részénél a nyakravaló megmintázása is előfordul, ami Domanovszky György szerint „a miskának nem ad éppen katonajelleget".[6] Ezzel szemben a múzeumi gyűjteményekben nagy számban

[4] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 75.54.11.
[5] Domanovszky 1953: 14.
[6] Domanovszky 1953: 15.

megőrzött darabok leírását Kresz Mária több esetben a következő módon kezdte: „...csákós huszár alak, zsinóros dolmányban, elől kígyóval", vagy „...verbunkos huszárt ábrázoló kancsó, ún. miska, dolmányán elöl két sor paszománt, közötte kígyó".[7]

5. kép. Miskakancsó, 1876. Tiszafüred, Heves megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 51.31.403

6 kép. Butella, 1876. Tiszafüred, Heves megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 51.31.355

7. kép. Pálinkásedény, 1870. Tiszafüred, Heves megye. Kis Pál Múzeum, ltsz.: 87.88.1.

8. kép. Mézeskalács mintafa, 1848. Sopron, Sopron megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 80371

[7] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 78837. Tiszafüred, 1852. és Néprajzi Múzeum, ltsz.: 125785. Mezőcsát, 1847. Kresz Mária meghatározásai, 1981 és 1982.

Az egyértelműen a magyar huszárt megjelenítő reprezentatív borosedény a 19. század közepére elmaradhatatlan tartozéka lett az ünnepléseknek, a társas mulatozásoknak, majd pedig keresett darabja a 19. század végére fellángoló műgyűjtésnek. Maga a tárgy tipikusan magyaros ízlést, magyar divatot képviselt, nemzeti jelkép értékű lett. Erre szolgált kezdettől az egységes mintát követő plasztikus megformálása: a kiöntő részének magas csákó alakú kialakítása, a bajuszos markáns arc, továbbá a sűrű sujtás- és gombmintázattal díszített öblös alsórész, valamint a megnevezése: a nemzeti karaktert kifejező közkedvelt „Magyar Miska" név nyomán. Egyik legszebb példányát a mezőcsáti (Borsod megye) Rajczy Mihály fazekasmester alkotta meg 1848-as datálású munkájával (*4. kép*).

Előfordul, hogy a miskakancsó oldalát nemcsak különböző felirat, hanem huszárábrázolás is díszítette. Katona Lajos tiszafüredi fazekasmester 1876-ban készített kancsójának füle mellett egyik oldalon három gyalogos katona látható karcolt ábrázolással, míg a másik oldalon lovon ülő huszár látható, szájában szivarral, a következő szöveg kíséretében: „Huszár vagyok Édes Anyám nem Baka, Rám illik a Sárga zsinóros ruha, Vivát"[8] (*5. kép*).

A lóháton ülő huszár alakja az aránylag kisméretű, többnyire lapos, mázas kerámiaedényeknek, az úgynevezett *pálinkásbutellák*nak is gyakori díszítőmotívuma, ami a férfiak által használt nélkülözhetetlen tárgy státusát is kifejezésre juttatta. Egyik mutatós példányán büszke tartású huszár lovagol, virágok és madarak között (Tiszafüred, 1879).[9] Egy másik, ugyancsak tiszafüredi butellán kivont kardú huszárt láthatunk, az alábbi szöveg kíséretében: „Hí a haza, Kardot ránts, mond a Gyenerál" (*6. kép*). Hazafias szöveg olvasható egy 1895-ös tiszafüredi kisméretű butella huszárábrázolása mellett: „Éljen a haza, Éljen a magyar".[10] Még határozottabban jelenik meg a lovas huszár nemzeti jelkép szerepben a tiszafüredi Katona Lajos fazekas 1870-es datálású, zöld mázas kerek boroskulacsán, ahol stilizált virágminta veszi közre alakját, feje fölött az országcímer képével, alatta pedig „vivát Éljen a magyar Huszár" felirattal (*7. kép*).[11]

*

A huszár alakjának népművészeti jelentőségéről tanúskodik, hogy egészen a közelmúltig a legnépszerűbb vásári ajándéktárgyként futott be több évszázados karriert. A tükrös szív után a vitézkötéses, sujtásos mintázatú lovas huszár volt a mézeskalácsosok legkeresettebb terméke. Noha a mézeskalács a 18. század

[8] Vö. Füvessy 1979: 215.

[9] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 54.40.44. Vö. Füvessy 1970: 215. Színes képét közli Selmeczi Kovács 2001: 74.

[10] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 129771. Csupor István leírása, 1998.

[11] Részletesebben l. Füvessy 2005: 83–84. Egy másik huzsáros butella felirata: „Vivát Éljen Magyar ország". Füvessy 2005: 84.

végétől mindinkább paraszti ajándéktárgynak számított,[12] a múzeumi gyűjteményekben őrzött legkorábbi tárgyak csupán a 19. század elejétől maradtak fenn. Ennek az időszaknak legnevesebb pesti mézeskalácsos mestere, Baliczay Imre volt, akinek az 1830-ban készített mézeskalács-mintafája díszes öltözetben mutatja a lovát délcegen megülő huszárt, kezében kivont kardot tartva.[13] Hasonlóan gondos megformálású a Kerékgyártó Sándor híres debreceni mézeskalácsos műhelyéből származó, 1831-es datálású mintafa, amelyen a ló felemelt első lábánál ovális címerpajzsban kettős kereszt látható.[14] Szimbolikus tartalommal rendelkeznek azok a mézeskalács-mintafák is, amelyeken az 1848-as évszám mint a magyar forradalmat jelképező évszám koszorúba foglalva szerepel (*8. kép*).[15] A nemzeti jelleget még hangsúlyozottabban érzékelteti Ámon Sándor marcali (Somogy megye) bábsütőmester 1840-es években készült mintafája. A dekoratív lovas alak teljes harci felszerelésben áll előttünk, jobb kezében kivont kardot, baljával gyeplőt tart. Díszes öltözete korábbi idők huszárviseletét idézi fel, amit megerősíteni látszik a kettős kereszttel díszített tarsoly, de különösen a barokk kartusba foglalt, régies, kerek országcímer, felül koronával, kétfelől fecskefarkú zászlóval övezve. Ezek a jelképek általánosítják és egyben nemzeti rangra is emelik a huszár alakját (*9. kép*). Egy hasonló korú pápai (Veszprém megye) mézeskalács-mintafán a huszár lovának első lábánál látható a koronás országcímer képe, mint ahogyan a Szentendréről közölt 1863-as datálású mintafán is.[16] Ennek a megjelenítésnek bizonyos magyarázatául szolgálhat, hogy például Karcagon Rákóczi-huszárnak mondták a mézeskalács huszárt.[17] A 19. század közepétől megszaporodó huszáros mintafák inkább az

9. kép Mézeskalács-mintafa, 1840-es évek. Marcali, Somogy megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 55211

[12] A 18. század végére a mézeskalács-mintafákon mind gyakoribbakká válnak a számtalan sujtással kivarrt, feszes dolmányú lovashuszárok. Vö. Romhányi 1936: 15.

[13] Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 54403. Közli Weiner 1981: 43. kép.

[14] Vö.: Szabadfalvi 1963: 58.

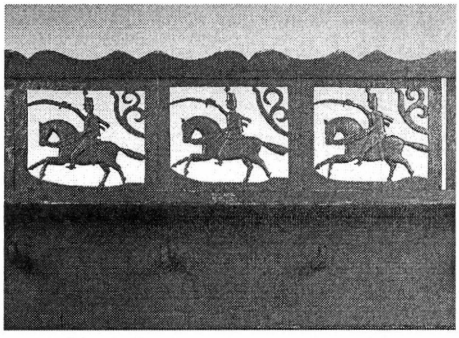
[15] Teljesen hasonló példányt a burgenlandi múzeumból közöl Domonkos 1980: 147. tétel és címlap. Alois Altdorfer eisenstadti műhelyéből.

[16] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 77080, valamint Ikvainé Sándor – Sz. Tóth 2003: 64.

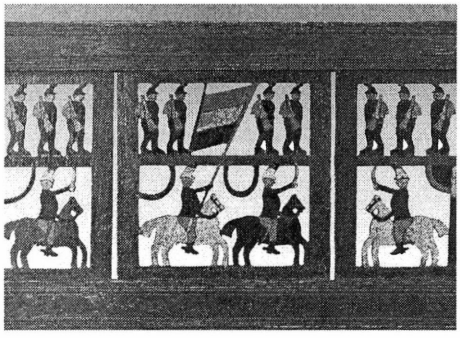
[17] Szabadfalvi 1963: 57.

1848–49-es szabadságharc huszárviseletét örökítették tovább, bár a mintafákra általában érvényes, hogy a huszárfigurák viselete és fegyverzete nem tekinthető hiteles ábrázolásnak, azok inkább a konvenció és a fantázia szülöttei.[18]

*

10. kép. Tálasfogas, 1885. Piliny, Nógrád megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 80162.

11. kép. Padtámla részlete, 20. század eleje. Karancsberény, Nógrád megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 73.193.2.

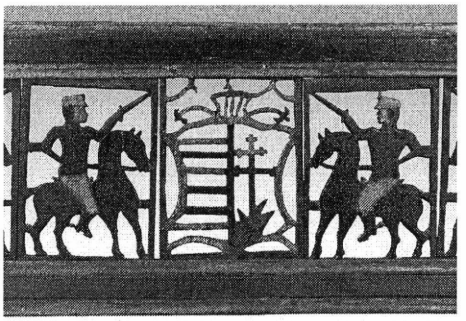
A kivont karddal, rohamozó pózban ábrázolt lovas huszár kedvelt motívuma lett a 19. század végén a Palócföldön mind divatosabbá váló áttört támlájú padoknak és tányértartó fogasoknak. Ezeknek a népi alkotásoknak közös jellemzője, hogy a kazettákból álló padtámla egész regiment hatását kelti. Szép példáját szolgáltatja ennek Bertók Jankó pilinyi (Nódrád megye) fafaragó 1885-ben készített alkotása, aminek 7 kazettából álló áttört faragású háttámláján 6 vágtató huszár látható, a jobb szélen velük szemben, tisztelgő pózban a hetedik huszár alakja teszi teljessé a sort (*10. kép*). A támlás padok, helyi nevükön „huszáros karoslócák" hosszabb és magasabb háta még több kazetta, ezáltal katonaalak felsorakoztatására adott lehetőséget. A sokféle egyedi megformálás közül említést érdemel egy 1927-ben Kisterenyén (Nógrád megye) készült karospad, aminek támláját két sorban 16 kazetta alkotja, ugyanannyi kivont karddal lovagoló huszár alakjával.[19] A lovas huszárokkal együtt olykor a gyalogos katonákat is megörökítették, általában menetelő pózban, puskával a vállukon. Az 1880-as években készült szécsényi (Nógrád megye) karospad háttámlájának középső kazettáját lovon ülő huszár alkotja, két felől 6-6 gyalogos katona veszi közre.[20]

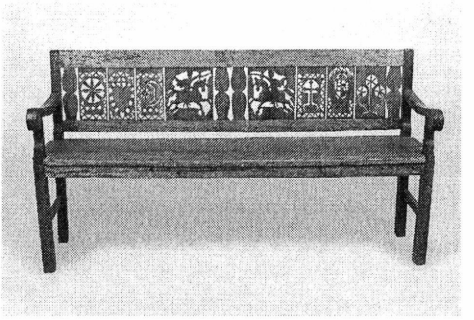
[18] Weiner 1981: 30.

[19] Palóc Múzeum, Balassagyarmat, lt sz.: 51252. Készítette Szabó Márton 1927-ben.

[20] Palóc Múzeum, Balassagyarmat, ltsz.: 72.10.1. Készítette Deák Pál uradalmi juhász az 1880-as években.

12. kép. Padtámla részlete, 1880-as évek. Nógrád megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 71.56.3.

13. kép. Támlás pad, 20. század eleje. Karancság, Nógrád megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 77.41.1.

Valóságos díszszemle hangulatát kelti egy karancsberényi (Nógrád megye) csuklós támlájú pad: hátlapjának felső, keskenyebb sorában 28 gyalogos katona vonul, míg az alattuk lévő szélesebb sorban tíz lovas huszár halad kivont kardot tartva. A kompozíció különösségét adja, hogy – a szimmetria figyelmen kívül hagyásával – a bal szélen harmadikként lovagoló huszár kard helyett nemzetiszínű zászlót tart, ami felnyúlik a felső sorba, két gyalogos helyét kiszorítva. A népi alkotás további különlegessége a színes festés: a gyalogosok puskája és háti csomagja, valamint a huszárok nadrágja piros; a gyalogosok ruhája, a huszárok dolmánya, a lovak szerszáma fekete; a lovak színe fehér, barna és fekete vegyesen, míg az emberek arca világosbarna. A zászló szabályosan nemzetiszínűre festett (*11. kép*). A nadrág és a csákó piros színezése emeli ki egy barnára festett 1889-es nógrádi pad támlájának változatos díszítőelemeit közrefogó két huszár alakját is.[21]

A régi huszáros lócákon az országcímer képe is gyakran helyet kapott.[22] Ennek különösen látványos kompozícióját alkotta meg az 1880-as években Csábrádi József nógrádi faragópásztor. A padtámlát kitöltő kilenc betétből álló sor közepén van az országcímer, míg a háttámla mindkét szélén kétfejű sasos osztrák címer helyezkedik el. Az osztrák címernek hátat fordító, a magyar címert kivont karddal strázsáló huszárok sora önmagáért beszél, szemléletesen tanúskodva készítőjének hazafias érzületéről (*12. kép*). Ezen a sötétbarnára festett padtámlán is egyedül a huszárok csákója és nadrágja piros színű. Egy kanacsági (Nógrád megye) paraszti faragású karospad hátlapját az ismeretlen alkotó középrészen egymás felé vágtató huszár alakjával díszítette, míg kétfelől különböző jelképeket (csillag, szív, hold,

[21] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 56.44.6. Színes képét közli Hofer – Fél 1994: 100–101. kép.

[22] Például Őrhalom, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 140969.; Etes, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 65.156.1.; Karancság, Néprajzi Múzeum, ltsz.: 77.41.1.; Nógrád megye, Palóc Múzeum, ltsz.: 598–1947. Közli K. Csilléry 1989: 870. Továbbá lásd még Lengyel 2000: 527. kép; Limbacher 2002: 65, 66, 68, 70. kép., Gráfik 2002: 102. kép.

14. kép. Katonai szolgálati idő emléklapja, 20. század eleje

kereszt, országcímer és virág) faragott az egyes betétlapok díszítéséül. A szimmetrikusan alkotott elemek között a kivont karddal vágtató pózban megformált huszárok szemmel láthatóan hagsúlyozottan szerepelnek (*13. kép*). A nógrádi padtámlák kivont karddal vágtató huszáralakjaihoz minden bizonnyal a szolgálati idő emlékére kiadott katonai emléklapok szolgálhattak mintául (*14. kép*).

*

A dunántúli pásztorművészetben a katona egyértelműen szimbolikus szerepben fordul elő. A meglehetősen gyakori országcímer-ábrázolások sorában több esetben találkozhatunk olyan kompozícióval, amelynél a címert két oldalról huszárok őrzik. A kisméretű szaruedényeken (sótartókon) és faragott tükrösökön általában két alaknál több nem fér el, és a huszárok is csak gyalogosan „teljesítenek szolgálatot". Ennek a nemzeti jelképként szereplő kompozíciónak egyik legszemléletesebb tárgya a 19. század végéről származó Somogy megyei szaru sótartó, aminek karcolt ábráját színes viasszal, spanyolozással díszítette ismeretlen készítője. Az edényke egyik oldalának közepén tölgyfalevél koszorúba foglalt koronás országcímer látható, amit kétfelől kivont kardot és nemzetiszínű zászlót tartó huszár őriz. A huszárok csákója és nadrágja piros, dolmánya pedig kék (*15. kép*). Egy 1895-re datált Somogy megyei spanyolozott tükrös hasonló jelenetet mutat, részletesebben kidolgozott mintázattal. A barokkos formájú koronás országcímert háromszínű zászlók és szalagok veszik közre, két oldalt pedig karddal és puskával egy-egy huszár őrzi. A viasz itt is piros a csákó és a nadrág esetében. A fekete színű dolmányon szembeötlő a zsinórozás és sujtás jelzése (*16. kép*).

Hodó József híres dunántúli faragópásztor egyik tükrösén fél térdre ereszkedett huszárok tartják kétfelől a koronás országcímert (*17. kép*). A neves néprajztudós, Herman Ottó 1898. évi tárgygyűjtése során került a Néprajzi Múzeumba egy szaru sótartó, aminek szintén spanyolozott ábrázolásán kerek alakú országcímert kétfelől két-két katona vesz közre vállon tartott puskával, egyértelműen az őrzés szerepkörét mutatva. A csákós, de pantallós katonaviselet ez esetben gyalogos fegyvernemre enged következtetni (*18. kép*). A Somogy megyei Gölléről 1907-ből

ismerünk olyan karcolt díszítésű szaru sótartót, ami az országcímert vállra tett szuronyos puskával strázsáló két gyalogos katonát, azaz honvédet mutat.[23]

15. kép. Sótartó, 1880-as évek. Somogy megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 33938.

16. kép. Tükrös, 1895. Lengyeltóti, Somogy megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 121715.

17. kép. Tükrös, 19. század vége. Mernye, Somogy megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 16523.

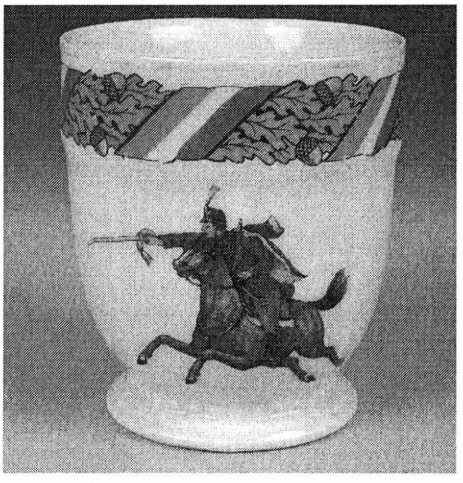
18. kép. Sótartó, 19. század. Somogy megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 16463.

*

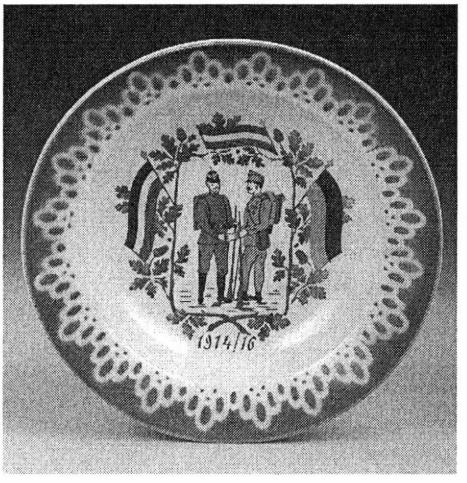
Az első világháború ismét fellendítette a katonaábrázolást, de már a népművészettől eltérve, a tömegcikktermelő manufakturális szuvenír termékek révén. 1914-től nagy számban jelentek meg azok a gyári keménycserép és porcelán emléktárgyak, bögrék, tányérok, üvegpoharak, amelyek harcba induló katonát, rohamozó huszárt, parolázó honvédeket, vagy éppenséggel harctéri

[23] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 139259. Hasonló ábrázolást közöl Malonyay 1911: 153. 163. ábra. Ugyanezt lásd: Vajkai 1998: 6. kép.

jelenetet ábrázolnak. Ezeknek a tárgyaknak a túlnyomó többségén a katonák alakját nemzeti színek vagy nemzeti zászlók kísérik, utalva hazafias szerepükre. E tárgyak sorából kiemelkednek azok a fehér porcelánbögrék, amelyeket vágtató lovon előrenyújtott karddal, kék csákós és dolmányos, piros nadrágos huszár alakja díszíti, felirata: „Világháború 1914/1915". Az egyik háborús emléktárgy az ausztriai altrohlaui porcelángyárban készült, nyilvánvalóan a magyar fogyasztók számára, amit a magyar felirat mellett a fehér bögre alsó és felső peremének piros és zöld farkasfogazású díszítése is nyomatékosít.[24] Egy másik hasonló, de felirat nélküli példányon a huszár alakja fölötti tölgyfalevél szegélydíszítést nemzetiszínű szalag fűzi át (*19. kép*).

19. kép. Festett porcelánbögre, 1914, Magyarország. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 89.79.3.

20. kép. Gyári festett tányér, 1916. Dés, Szolnok-Doboka megye. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 73.177.2.

A múzeumi gyűjteményekben több változata is megtalálható a hazai keménycserép dísztányéroknak, melyeken általában tölgyfalevél koszorú keretben két gyalogos katona teljes menetfelszerelésben egymással kezet fogva látható, alattuk 1914-es évszám, a tányér peremén pedig nemzetiszínű zászló és virágdísz fut körbe.[25] Ugyanez a jelenet egy Désnyíresről (Szolnok-Doboka megye) a Néprajzi Múzeumba került gyári keménycserép tányéron már fegyverbarátságot jelképez: az egyik katona mellett a német, a másik mellett a magyar zászló kapott helyet, a tölgylevél koszorú alatti évszám „1914/16". A két katona alakja fölött szintén magyar zászló látható, míg a peremet fehér csipkeminta díszíti (*20. kép*).

[24] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 86.13.64.
[25] 1914-es felirattal. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 73.41.1.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyar népművészet sokféle műfaji és rendkívül változatos formai ábrázolása a magyar huszárt mint nemzeti hőst jeleníti meg, sok esetben egyenesen a nemzeti jelkép szerepével felruházva.

IRODALOM

CSILLÉRY Klára, K.
1989 Bútor. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok III.* 817–878. Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága
DOMANOVSZKY György
1953 *Mezőcsáti kerámia.* Magyar Népművészet XVII. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum
DOMONKOS Ottó
1980 *Lebzeltmodel. Katalog. 12.* Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum
FÉL Edit – HOFER Tamás
1966 *Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben.* Budapest: Corvina
FÜVESSY Anikó
1979 A tiszafüredi kerámia stílusának kialakulása és a Katona Nagy fazekasdinasztia. *Ethnographia* XC. 192–218.
2005 Katona Lajos huszármotívumos mázas kerámiái. In Füvessy Anikó: *Válogatott kerámiatanulmányok (1979–2005).* Az Alföld népi fazekassága. 81–87. Szolnok
GRÁFIK Imre
2002 *Nyeregbe.* Katalógus. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum
HOFER Tamás – FÉL Edit
1994 *Magyar népművészet.* Budapest: Corvina
IKVAINÉ SÁNDOR Ildikó – Sz. TÓTH Judit
2003 *Évszámos tárgyak Pest megye népművészetében.* Szentendre
KRESZ Mária
1991 *Magyar fazekasművészet.* Budapest: Corvina – Forum
LENGYEL ÁGNES
2000 *Pásztorművészet.* In Kapros Márta (szerk.): *Nógárd megye népművészete.* 349–413. Balassagyarmat
LIMBACHER Gábor
2002 *Hazaszeretet, magyarságtudat a népéletben.* Balassagyarmat: Palóc Múzeum
MALONYAY Dezső
1911 *A magyar nép művészete III.* A balatonvidéki magyar nép művészete. Budapest
ROMHÁNYI Gyula
1936 Régi magyar bábsütőformák. *Magyar Iparművészet* XXXIX. 13–15, 21–24.
SELMECZI KOVÁCS Attila
2001 *Nemzeti jelképek.* Magyar Népművészet XXVI. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum

SZABADFALVI József
1963 *A debreceni mézeskalácsos mesterség.* Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága
VAJKAI Aurél
1998 *1848 emlékei a népi díszítőművészetben.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság
WEINER Piroska
1981 *Faragott mézeskalácsformák.* Budapest: Corvina

Attila Selmeczi Kovács

THE FIGURE OF THE HUSSAR AS A NATIONAL SYMBOL IN HUNGARIAN FOLK ART

The soldier's figure, as a popular motif, appeared in the portrayal of human images as far back as the beginning of the 19th century in Hungarian folk art, mainly on ceramics. The hussar, in particular, enjoyed high popularity. In the people's view, the hussar embodied the brave soldier. Thus, his character represented a special symbolism and gained national complexion. In testimony there is that the hussar was depicted together with the most important national symbols (the country's coat of arms or flag), most times with a drawn sword, standing on his guard.

The evidence that the hussar's figure had been significant is that it had become a most remarkable gift item: after the mirrored honey-cake heart, the honey-cake hussar had been the most profitable item at the fairs. Remaining from the 19th century are many honey-cake wooden moulds of realistic cavalryman representation. As stylised cavalryman portrayals [*miskakancsó*] Miska-pitchers of artistic finish from Hódmezővásárhely and Tiszafüred can be taken into account. The hussar depicted at the assault, with his drawn sword had also become a popular motif of the benches with an open-work back, fashionable at the end of the 19th century in North-Eastern Hungary. There are many examples of these works of art at the Museum of Ethnography. One of their shared characteristics is the panels of the back-rests which give the impression of an entire regiment. The preliminary images for this kind of portrayal can be recognized on military discharge documents.

World War I gave a new impulse to the use of military imagery, in particular through the manufacture of souvenirs. The war keepsake pottery, mugs and glassware often display the fighting soldier, the attacking hussar and, above all, soldiers just going to war or shaking hands in friendship. Folk art depicts the Hungarian soldier as a national hero.

Voigt Vilmos

Vallás és vándorlás

Igitur non volentis neque currentis, sed miserentis est Dei.[1]
(Ad Romanos 9:16)

Nemcsak a természeti jelenségek (viharok, áradások, növények, állatok, betegségek stb.), hanem a kultúra termékei is elterjednek, sőt egy részüket el is terjesztik. Már a kőkorszakban igen távoli területekről szerzik be az obszidiánpengéket, az okker festéket. A gleccserbe fagyott tiroli „Ötzi" valóságos vándorkereskedő, az Arthur Miller drámájából (*Az ügynök halála* – 1949) is ismert, magával vitt mintakollekcióval. Az alpesi utakra tervezett, fénytől védő, szemellenzős sapkája, meg a hótól és következtől védő, hosszú gyaloglásra alkalmas bocskora a mai turisták felszereléséből sem hiányzik. A hátára vett, igen gondosan kialakított, vázas áruszállító keret nem sokat változott a közelmúlt drótostótjainak, vagy szentképárusainak felszereléséig. Árukészlete nemcsak a Kárpát-medencében egészen a közelmúltig gyógyszerekkel, kozmetikai szerekkel házaló *olejkárok* felszerelésére emlékeztet, hanem a búcsúkból hazatérőkére is. A termékcsere, árucsere és ezek hatalmas területre kiterjedése azonban nem csupán a szó szoros értelmében vett gazdasági folyamat, hanem népek és kultúrák mozgásában is megfigyelhető, „spirituális" értékekkel összekapcsolt vándorlás is. Noha nem biztos az a magyarázat, miszerint a maga jégkorszakában már élemedett korúnak számító „Ötzi" a táskájában talált szárított (?) mérgesgomba miatt már egyenesen „sámán" is lett volna – azt mégis biztosan feltételezhetjük, hogy volt „szellemi", ha úgy tetszik „vallási" dimenziója is vándorútjának. Ha nem is „szentképtől szentképig" vándorolt, ám útközben azért a *numinózus* szférájában is gondolkozott.

(Amint ismeretes, a vallásfenomenológiát voltaképpen megelőző Rudolf Otto nyomán e névvel illetjük a kultuszokban és a vallásokban megjelenő természetfeletti „erő" bármely megnyilvánulásának közös alapját.)

Az etnológia e folyamatok megnevezésére több fogalmat is használ. A *diffúzió* szorosabb értelemben az a jelenség, amikor az egyes tárgyak, intézmények, eszmék vándorolnak és terjednek el (mint például a kocsi vagy az üveg, a szerzetesség vagy a gyógyfürdők használata, az ereklyék tisztelete vagy a *tisztítótűz*

[1] „Tehát nem azon múlik, aki erőlködik vagy aki törtet, hanem az irgalmas Istenen." (Róm 9, 16)

dogmája). Ezzel szemben a *migráció* esetében maguk a népek, kisebb-nagyobb közösségek mozognak (ilyen például a zsidó *diaszpóra*, a *felnőttkeresztelők* üldözése és menekülése, a *mormon*ok egyre nyugatabbra vándorlása, Angliából vagy a cári orosz birodalomból egyes vallási irányzatok képviselőinek Amerikába kerülése, emigrálása, a mai Izraelbe vezető *alijja* stb.). Egy-egy jól ismert történelmi vagy vallástörténeti jelenséget (pl. a *dzsihád* vagy a keresztes hadjáratok, bizonyos fokig az egyházfők körútjai, vizitációi, ám akár az egész*térítés*) így is és úgy is értelmezhetünk. A leginkább materiális *kereskedelem*, a sokféle okból bekövetkező, igazán változatos *hadjáratok*, és a vallások által előírt *„zarándokutak"* esetében a gazdasági és kulturális „elterjedés" rendkívül szorosan egybekapcsolódó tényeit jól ismerjük.

Természetesen, amikor a tárgyak „terjednek el" (diffúzió) és amikor az emberek vándorolnak (migráció) – noha egymástól megkülönböztetendő, mégis szorosan összefüggő tényezői az emberi kultúráknak és a történelemnek.

Ma szinte egyetlen nép, egyetlen kultúra sem ott található, ahol (vélhetően) kialakult. A „népvándorlások" nemcsak a mi kontinensükre, hanem egész Eurázsiára, Afrikára, Amerikára jellemzők. Természetes, hogy az ilyen vándorlások során a vallások bármilyen megnyilvánulásai is ezzel együtt „vándorolnak". Az ausztráliai őslakók, ám az Amazonas medencéjének indiánjai is a nagyobb vallási ünnepek színhelyeire nagyobb távolságból zarándokolnak el, hogy ott az év (vagy akár egy többéves periódus) legjelentősebb szertartásait elvégezzék. Csak a magyar etnológiában Róheim Géza, meg Boglár Lajos jól leírják e jelenségeket. Egyiptomban a Nílus áradásaival összefüggő időben rendezett vallási ünnepségek óriási tömegeket mozgattak, illetve a kollektív földműveléshez meg a gigantikus építkezésekhez amúgy is mozgósított emberek számára is meg lettek ezek szervezve. A piramisokra karcolt ókori „turistanevek" és „grafittik" bizonyítják, hogy a nevezetes emlékhelyek spontán felkeresése is már megjelent ekkor. Mezopotámiában az adóbeszolgáltatással egybefüggő templom-látogatásokon egész törzsek, népek jelentek meg. Az iszlám négy pillére közül egyik a *hadzs*, a Mekkába való zarándokút. Mind a síiták, mind a szunniták „kisebb jelentőségű", helyi, mégis hatalmas (sok százezres) tömegeket magukhoz vonzó szentélyeket, valamint az évfordulókhoz, ünnepekhez kapcsolódó zarándokhelyeket alakítottak ki.

Indiában a halottak elégetése, hamvaik szent helyre szórása vallásokon átívelő tradíció. Noha Buddha tanai nem szerveztek vallási ünnepeket, később ez a gyakorlat megváltozott. Buddha halála után – így tartja a hagyomány – hamvait tíz *sztúpában* (az építmény nevének értelme körülbelül „ereklyetartó") helyezték el. Annak ellenére, hogy a ma ilyennek tekintett sztúpák „hitelessége" körül régóta viták dúlnak, ezek látogatottsága máig sem csökkent. A legfontosabb indiai buddhista zarándokhelyek mégsem ezek, hanem a szülőhelynek tekintett

Lumbini Kertek (Nepálban), elhalálozásának helye (Kusinara), Buddha Gaya (a megvilágosulás helyszíne), és a Benares közeli „szarvasok ligete", ahol „a törvény kerekét" mozgásnak indította. A két utolsó igazi zarándokhely, főként Benares (már a hinduizmusnak is szent helye) a világ legnépesebb zarándoklatainak célja. A későbbi, főként a „nagykocsis" (*mahájána)* buddhista hagyomány szerint maga Gautama tanácsolta a zarándokoknak (*szadhu)*, hogy keressék fel e szent helyeket. Kandi (Srí Lanka) legfontosabb nevezetessége az a szentély, amelyben Buddha egy fogát őrzik. Az önállóvá vált India követelésére London végül is visszaszolgáltatta a világhírű Sanchi-sztúpából annak idején a gyönyörűen faragott kőkerítéssel együtt Angliába vitt hamvakat (Buddha hamvainak egy kis részét). Hátsó-Indiában is sokszor zavargások törtek ki Buddha-ereklyék miatt. Koyasan szentélyébe (Japán) nemcsak az élők, hanem a holtak is elzarándokolnak, hogy itt nyugalmat leljenek. A buddhista alapgondolattól eltérő módon megjelennek a haláluk után is tevékenykedő szentek (*arhat*), akikhez – a mi fogalmaink szerint – imádkozni lehet.

Noha a zsidó vallás, majd a kibontakozó kereszténység nem tartotta a vallási gyakorlat legfontosabb elemének a zarándoklatokat, azért a jeruzsálemi szentélyt hosszú időn keresztül minden zsidó igyekezett felkeresni. (Erre vonatkozik a mondás: „Jövőre [találkozunk] Jeruzsálemben!") A *Tóra (Exodus* 34:23) egyenesen azt írja elő, hogy minden zsidó az év három nagy ünnepén menjen el Jeruzsálembe. A középkori Európában pedig a zarándoklatokat ótestamentumi érvekkel is indokolták: az Egyiptomból kivonulás, a pusztában bolyongás, az Ígéret földjére eljutás, a babiloni fogság, később a népszámlálás miatt Betlehembe tett út, a napkeleti bölcsek ide zarándoklása, a Szentcsalád Egyiptomba menekülése, a 12 éves Jézus bemutatása a templomban, a virágvasárnapi bevonulás Jeruzsálembe – mind ilyen előképnek számítottak.

A keresztény zarándokutak technikai lebonyolításához is tudunk ókori párhuzamokat idézni. Főként a „pánhellén" misztériumok résztvevői számára az utazást, szállások szervezését, az út végén az ünnep előtti tisztálkodást, a többnapos ünnepek időbeosztását, sőt akár a vallási és nem vallási emléktárgyak beszerzését elég pontosan egyeztethetjük az évezreddel későbbi gyakorlattal. Köztudott, hogy a nagy „sport"-rendezvények, mint az ókori görög *olimpiai* versenyek, hasonló szervezettséget értek el. Ezek vallási jellegű kezdete, sőt mindvégig ilyen háttere közismert tény. (E gyakorlat modern újraszervezése a tömegek mozgásának dinamikáját tekintve szinte közvetlen folytatásnak tetszik – egészen a „sport-zarándokok" öltözetéig, jelvényeiig, a sportolók „ereklyéinek", képmásainak árusításáig terjedően.)

A későbbi keresztény zarándokutaknak is egyik legfontosabb mozgatórugója, a gyógyulás is megjelenik már az ókori gyógyító-központokba utazás magyarázataként. (A gyógyulás egyébként is – a legkülönbözőbb kultúrákon átívelő mó-

don – mintegy „antropológiai állandója" a zarándoklatoknak is: a nehezebb, gyakran reménytelennek felismert testi és lelki nyavalyák meggyógyítása csak természetfeletti erővel történhet, aminek biztosításához a kitüntetett hely és a fáradságos oda jutás egyaránt oda tartozik.)

Az előbb hírneves orvos, majd félisten Aszklépioszt később számos szentélyben tisztelték. Epidauroszban minden öt évben nagyszabású ünnepségeket rendeztek szentélye körül. Pergamonból az egész Kis-Ázsiára, főként Nagy Sándor korában pedig ennél is nagyobb területre terjedt ki ez a kultusz, egészen az akkori Egyiptom legdélibb részéig. Szentélyeiben láthatók voltak a meggyógyultak hálaadó táblái. Karlsbad (ma Karlovy Vary) vagy Lourdes ilyen „hálából" tábláinak száma igazán nagy. Nálunk a Lukács-fürdő falán viszont kevesebb ilyen tábla maradt meg, mint mondjuk a máriaremetei kegytemplomén.

Az ókori triumfusok gyakorlatát követik a mai búcsújárásokon a zászlók alatt felvonuló és ily módon származási helyüket nyilvánvalóvá tevő csoportok is. Különösen a középkori eredetű európai városi ünnepségeken, versenyeken (ezek legtöbbször a védőszentek emléknapjai) impozáns a különböző „vallási-foglalkozásbeli és lakóhely szerinti csoportok" (*konfraternitások*) színpompás öltözete. A zászlók magasba dobálásának gyakorlata is megmaradt mindvégig. (Talán a legismertebb ilyen ünnep a város főterén lóversenyt rendező sienai *Palio*.) Amikor manapság az észak-írországi protestánsok (az 1795-ben titkos társaságként alapított *Orangemen)* évenként megismétlődő menetelését látjuk a televízióban, ez is ilyen sok évszázados ünnepi szervezettséget képvisel.

A mai szentképek, -szobrok, egyéb kegytárgyak körbehordozása világméretű és olykor országokon is átívelő gyakorlatot követ. Nyugat-Európában egyébként hatalmas *óriásszobrokat* visznek körbe a farsang idején, vagy más ünnepen. Olykor ennek is van vallási magyarázata: a walloniai Ath városban, ahol a legnagyobb felvonulóóriás-gyűjtemény múzeuma is van, a várost jelképező hatalmas szobrot *Góli-ath* névvel azonosítják Dávid parittya által legyőzött ellenfelével. A nagyheti (*santa semana)* felvonulások (főként az Ibériai-félszigeten) számos ehhez hasonló vonást őriztek meg mindmáig. Legújabban a világszerte elterjedő új vallási felvonulások is e mintát követik. Néhány év óta a magyarországi Krisna-hívők az istenség emléknapján ház nagyságú, színes, faragott szekéren viszik körbe Budapesten is az istenség szobrát.

Ám nemcsak látványos cselekvések állnak a zarándokutak, búcsújárások középpontjában. Mindennek eszmei, ideológiai, teológiai háttere is jól felismerhető.

Allegóriákkal mind az egyes embert, mind a közösséget, akár az egész egyházat is úton járó, valahová tartó csoportnak mondják, mint ahogy a baptista üstfoldozó, John Bunyan könyvében (*A zarándok útja ebből a világból abba a világba, amely eljövendő* – 1678, a második rész 1684) is olvashatjuk. Már Dante

túlvilági útja is a vallási szempontból fontos nevezetességek végigjárása, noha a beszámoló írója nem kap bűnbocsánatot útja végén. Látomásának elbeszélésmódja, üzenetek továbbítása a túlvilágból és a túlvilágra mind közel áll a zarándokutakról készített beszámolókhoz. Maga Jézus is az „út"-hoz hasonlítja magát, és igen sok vallás magát éppen útnak, vagy azon való haladásnak tekinti: ilyen a hinduizmus, a buddhizmus, a taoizmus, a shintoizmus is. Sok ezer éves jelentéstani és vallástörténeti háttérbe kerül az, aki manapság mondjuk egy politikai tárgyalássorozatot „útiterv" néven jellemez.

A mai búcsújárásokat, zarándokutakat jól értelmezhetjük mind a vallásokban megnyilvánuló *térhasználat*, mind a *vallás dinamikája* szempontjából. A szent tér (és idő) alapfogalmak a vallástudományban (nemcsak Mircea Eliade műveiben, hanem a valódi vallásfenomenológia klasszikus képviselőinél is): minden vallási jelenség értelmezhető ilyen szempontból. Azonban itt csupán egyetlen szempontból utalhatunk ennek fontosságára.

A vallási *térhasználat* olyan általános jelenség, hogy számtalan megnyilvánulását szinte fel sem tudjuk sorolni. Még olyan vallások esetében is (akármilyen tág értelemben vesszük azt a szót, a legrégibb korok régészeti leleteitől az *univerzizmusig*, vagy akár napjaink „tudományos-technikai-valláspótló" mozgalmaiig), amelyek nem forszírozzák a templomok építését, a külön papi réteg és ehhez képest is külön a szerzetesek működését, nem a szentek tiszteletét tartják a vallási gyakorlat középpontjának, akár még a bűn és a bűnbocsánat fogalma sem határozza meg a mindennapi vallásosságot – ezekben is megvan a „vallási topográfia".

Noha ma sem tudjuk pontosan, hogyan is működött a maga idejében például Lascaux barlangja, vagy a megalit-kultúra megannyi föld alatti, labirintusos „szentélye", az nyilvánvaló tény, hogy e bonyolult, nehezen megközelíthető építmények nem csupán a bejárat közelében élők vallási szükségleteit elégítették ki, és nem is csupán a mindennap egyformán ismétlődő vallásgyakorlás színhelyei voltak. Nemcsak az európai toponimika, hanem még a magyar „szent"-jelentésű helynevek sokasága is jelzi, hogy megkülönbözetett helyeken kiemelt funkciójú vallási gyakorlatra mindenhol számíthatunk. Az egyiptomi, krétai, máltai és egyéb *labirintusok*, a még a kínai és japán földön is meglevő „szent hegyek", igazán sok helyen az „alvilágba" vezető bejáratok és lejáratok , máskor éppen a „felső világba" (mennyországba) utazás áldozó és starthelyei (mint mindmáig a mára mohamedán jeruzsálemi Templomhegy), a maja és azték templompiramisok igazán jól mutatják: itt is világszerte megfigyelhető jelenségekkel találkozunk.

Gondolom, felesleges itt felsorolni a mi európai búcsújárásunk hasonló motivációját. A búcsújáróhelyek két módon kapnak ilyen kiemelt térbeli fontosságot: vagy már maguk is fontos „helyszínek" (mint Jeruzsálem vagy Róma, vagy

egyébként a szintén „császári székhely" Aachen is), vagy a fontos vallási események teszik igazi zarándokhellyé ezt vagy azt a várost. Thomas Beckett meggyilkolásának színhelye, az angol érseki székhely, Canterbury például máig a „világi" fővárossal szemben az angliai egyház (mára ez az anglikán egyház) spirituális fővárosa, amelyet éppen az egyháznak a királyokkal szemben is önálló hatalma védelmében mártírságot szenvedett püspök sírjához tett zarándoklatok is megerősítenek. A Fiume melletti városka, Trsato, majd az eredetileg jelentéktelen és jeltelen Loretto (ahová az angyalok Mária házát szállították) éppen az ide repült *casa santa* miatt válik széles földön ismertté.

Egyetlen példaként a középkori víziók körébe tartozó purgatóriumjárásra utalnék. Ezek között legnevezetesebb az Írországban, egy tó „Vörös Sziget"-én található földbevájt üreg volt, amely már az 5. század óta ismert kultuszhely, majd századokkal később ez lesz *Szent Patrick Purgatóriuma,* ahova a legnagyobb „kételkedőknek" kellett elzarándokolni, hogy megbizonyosodjanak a túlvilág, pontosabban a „tisztítótűz" meglétéről, milyenségéről. Az első jó leírások a 12. századból maradtak ránk, és a későbbi szövegek szerzői tudnak a régebbi beszámolókról. A reneszánsz ideológia viszont kételkedett a tisztítótűzben és ennek e világi topográfiájában, a purgatórium-látogatók pedig visszaélésekről tudósítanak, úgyhogy 1497-ben pápai rendeletre lerombolják az üreget kiszolgáló építményeket. (Ezek későbbi újbóli megnyitása sem volt sikeres.)

Az egyik legjobb leírást a magyar Tar Lőrinc alakjához kapcsoljuk, aki 1411 novemberében járt ebben a purgatóriumban. (Ám nem ő volt az első magyar e helyen!) Tar látogatása itthon is, külföldön is ma is olvasható írásos nyomot hagyott. Még az 1680-as években is jelent meg nálunk egy latinból fordított mű Szent Patrick purgatóriumáról. Ez a Magyarországról is lebonyolított penitenciaút kerek évszázaddal előzi meg a legrégibb ránk maradt szentföldi zarándokútbeszámolót. Pécsváradi Gábor, korábbi ferences tartományfőnök Pásztói János nevű rendtársával együtt 1514-ben zarándokolt Jeruzsálembe, hároméves útjukról szinte azonnal könyvet tett közzé *Compendiosa quaedam, nec minus lectu iocunda descriptio urbis Hierusalem.....Compendium locorum terre Sancte* címmel. Ez teológiai háttérrel rendelkező, erősen didaktikus, mégis élvezetes olvasmány, mindennapi élményekkel fűszerezve.

Köztudott, hogy a „szent" megjelenése gyakran helyhez, építményhez kötött, lokalizált. Az egyszerű kultikus helyektől (forrás, barlang, hegy, sziget stb.) az egyszerűbb építményekig, majd a szentélyekig és templomokig tart a bizonyítható fejlődés. A szentélyt körülvevő település maga is szent „várossá" válik. A „város" szó itt társadalmi, ökológiai és vallási értelmű egyaránt. Sokféle ember lakja, sokféle foglalkozást űznek, biztosítani tudják a zarándokok fogadását. Politikai központok is: székhelyei a világi hatalomnak, amely általában megfér az egyházéval. A keresztények számára a zsidó Jézus egyházhoz tartozásának, majd

halálának színhelye, Jeruzsálem („a békesség városa"), azután majd a világvallássá válás üldöztetéseinek és hatalomra jutásának székhelye, a császárváros Róma („az örök város") lesz az első zarándokok célpontja. A német városok közül Trierben Jézus köntösét őrzik. Aachenben igen jelentősnek tartott ereklyéket halmoztak fel. Kölnben a „három királyok" és a „makkabeusok" ereklyéi találhatók. Ide tehát nemcsak a zarándokok, hanem már az ereklyék is tekintélyes utat tettek meg. Ha egy városban megnő egy ereklye fontossága (mint az utóbbi évtizedekben a „torinói lepel" miatt Torinóé), szinte zarándoklat méretűvé válik a távolról is ide sereglő hívek sokasága.

Ugyanilyen jelenségre bukkanhatunk a nem keresztény vallásokban is, ezt a gyakorlatot most azonban nincs itt módunk bemutatni.

Általában már a meglevő zarándoklatok szervezői és résztvevői fedezik fel a szülőhelyeket, a halál helyszíneit és a temetőket. A betlehemi „barlang", a *Via Dolorosa* és maga a Golgota is ilyenek. De – minden irónia nélkül mondhatjuk – ilyen odalátogatásra késztető hely Stratford-upon-Avon és sokszor zarándoklat a Shakespeare-kultusz, Weimar és a Goethe-kultusz, Wagner és Bayreuth, nálunk Beethoven és Martonvásár. Mindszenty József „ideiglenes" sírja az osztrák Mariazell templomában, Nagy Imre emlékműve a párizsi Père Lachaise temetőben, Tolsztoj sírja Jasznaja Poljanában ugyanilyen zarándokhellyé vált. Mai temetőinkben ünnepek, évfordulók alkalmával megkoszorúzzák Kossuth Lajos vagy Deák Ferenc sírjait. Ám az ilyen megemlékezésekhez képest is meglepően szakadatlan a Honthy Hanna vagy legújabban Zámbó Jimmy (persze előbb a memphisbeli „Graceland" emlékhelyén Elvis Presley, Párizsban, a Père Lachaise temetőben Jim Morrison) sírjához látogatók száma. Ha a sír nehezen megközelíthető, az sem akadály (lásd a Diana hercegnőt mindmáig megtisztelő emlékezők sokaságát).

Az emlékhely – ahogy a modern francia muzeológia és kulturális örökségkutatás nevezi: *les lieux de mémoire* – olyan speciális színhely, ahol a történelem vagy a kultúra nagy összetevői mintegy fókuszba kerülnek. Érdekes tény, milyen gyakran szomorú, tragikus események helyszíne kap ilyen emlékeztető rangot: a muhi puszta, Mohács, Arad, Újvidék, Coventry, Rotterdam, Oradour, Lidice, Auschwitz, Hiroshima, a sok-sok „gulág", Recsk stb. Még ha győztes csaták helyszínei is ezek: mint a normandiai partraszállás tengerpartjai, Monte Cassino sziklahegye, Sztálingrád háztömbromhalmazai – mégis az elpusztult ezrekre, és aligha a kevés túlélőre emlékszik igazán a sok-sok ide látogató „zarándok".

Sok síremlék a szó szoros értelmében vett „mauzóleum" – maga a szó a kariai fejedelem, Mauszólosz (Kr. e. 375–352) akkoriban páratlanul hatalmas méretű síremlékének nevéből származik, amelynek építtetését új székvárosában, Halikarnasszoszban még maga az uralkodó kezdeményezte, ám a befejezésig még özvegye, Artemiszia sem jutott el. Nyilvánvaló, hogy a hatalom becsvágya

hozta létre az ókori világ hét csodái közé sorolt építményt. Sok más uralkodói síremlék – a piramisoktól Lenin és (egy ideig) Sztálin emlékművéig – tömeges látogatásra volt tervezve, ahol a bebalzsamozott nagy vezető porhüvelyére vagy életnagyságúnál is nagyobb szobrára is lehetett egy pillantást vetni. (Mauszólosz 63 darabból összeillesztett óriási szobra ma a British Museumban fogadja a hozzá zarándoklókat.) Rómában nemcsak Hadrianus, hanem már Augustus is síremléket állít magának, nagy körépítmény formájában, egymást nyilvánvalóan felülmúlni vágyó szándékkal. Valóságos sorozata is van az egymást követő emlékműveknek: Lenin mauzóleumát (Moszkvában) követte Dimitrové (Szófiában), ezt Gottwaldé (Prágában), majd Csojbalszan tábornok-pártfőtitkáré (Ulánbátorban): mint ahogy az illető országoknak is követni kellett a Szovjetuniót. A mauzóleum-gondozók sok történetben tették közzé, milyen „ranglétrája" volt az így „el-nem-temetett" vezéreknek, ideértve a balzsamozást és a tetemek hűtésének is egyre primitívebb és olcsóbb fokozatait. Persze, a mintaképek sora a kommunista pártoknál ennél tágabb körből származik: a Párizsi *Pantheon* (beszédes név: „az összes isten szentélye") a francia forradalom ötlete, ahová politikusok, tudósok, művészek kerültek be (vagy ki), és ahonnan egyesek kimaradásának is megvolt a maga fontossága. Azután a halála után is változatos sorsú Napóleon síremléke (a párizsi Invalidusok nem vallási[!] építményű dómjában) is megragadta sok „uralkodó" figyelmét. Ők is már életükben elkezdték mauzóleumuk létesítését, ahová generációk végtelen sorát, ide zarándoklók kifogyhatatlan seregét várták.

Még a csataterek is ilyen zarándokhellyé váltak. Hogy itt is csak a napóleoni időket említsük, nemcsak Borogyino (Moszkvától nyugatra) ilyen, hanem a lipcsei „Népek csatája" máig gigantikus emlékműve, no meg a Brüsszel melletti Waterloo is ilyen emlékhellyé vált. Ha földrajzi okokból lehetetlen ilyen emlékhelyet kialakítani (mint mondjuk egy tengeri csata esetében), másutt állítanak emlékművet, mint például London közepén, a Trafalgar-téren.

Azt, hogy az ilyen „másodlagos" zarándoklások is mennyire egyformák, egymás mintáit követik, könnyen igazolhatjuk. Ugyanis ezek nemcsak „az emlékezés színhelyei", hanem az eredeti, vallásos zarándokhelyek viselkedési mintáit is követik. Nemcsak minden „alvilágjárás" vagy „túlvilágjárás" beszámolószövegei hasonlítanak egymásra. Az „Ismeretlen Katona" egyre több országban meglevő emlékhelye mindenütt hasonló, hivatalos és magán jellegű látogatások játszódnak le itt. Azt, hogy ifjú házasok az esküvő után rögtön egy ilyen emlékhelyre sietnek, ma is jól ismert szokás. Moszkvában előbb a Lenin-hegyen szimbolikus módon a Moszkva-folyóba dobták az esküvői koszorút. Majd a Vörös téren levő mauzóleum volt a helyszín, mára (ettől nem messze) az Ismeretlen Katona sírja. Debrecenben az egyetem bölcsészettudományi karánál található templom előtt fényképezkednek az ifjú párok. Azt, hogy emlékhelyeken pénzt dobál-

tak „áldozatként" az arra járók, évezredek óta és világszerte ismerjük. Különösen a római *Fontana di Trevi* Anita Ekberg filmbeli (Fellini: *Dolce Vita* – 1959) fürdéséről is közismert vízmedencéje ilyen helyszín. Nálunk azután a Margitsziget halastavában, a nyáron vízzel feltöltött Városligeti-tó szélein, legutóbb pedig az Erzsébet téri, meg nem valósított Nemzeti Színház helyére épült vízmedencében találunk ilyen emlékpénzeket.

A vallás térhasználata gyakorlatilag végtelen. Nemcsak az atombombakísérlet vezetője idézett a *Bhagavad Gitá*ból (a 11. énekből, az úgynevezett „nagy látomásból", a Magasztos szavaiból), az űrhajós Neil Armstrong a *Bibliá*ból, nemcsak „Úr-Odüsszeiá"-ról beszéltek, hanem vallási szimbólumok, szentképek is keringtek a Föld körüli űrhajókon (bélyegek, párttagkönyvek is!), amelyek azután, a visszatérés után mintegy „bizonyság a világűrből" funkciót kaptak. A kozmikus méretű istenkeresés szinte akár öröknek is tekinthető háttere az ismert Gagarin-viccnek is, amelyben Hruscsov kérdésére, hogy az űrhajós látta-e az Atyaistent, azt válaszolja: „igen" – a pápa azonos kérdésére azt, hogy „nem" – Kennedy kérdésére pedig azt, hogy „igen, de az Isten néger". A „hiteles beszámoló a túlvilágról" itt a legtávolabbra vezető zarándokúthoz kapcsolódik.

A vallás *dinamikája* is igen sokféle jelenség gyűjtőfogalma. Ide tartoznak az egyszerű mozgások (mondjuk egy *temetési menet*) csakúgy, mint a misszionáriusok életveszélyes, sok ezer kilométeres, sok évtizedig tartó útjai. A *kálváriák* stációi utánozzák a *Via Crucis* eseményeit. A *sámán-szeánszok* alkalmával igen hosszú, veszélyes utakról értesülünk, amikor is a sámán különféle alakokat öltve küzdött meg az ellenfelekkel, hozott jótanácsot övéi számára. Meglepő, milyen nagy távolságú (akár száz mérföldes) légi utakat tulajdonítottak a „seprőnyélen lovagoló" boszorkányoknak. A boszorkányok ellenfelei mint valami vallási szabadcsapat küzdenek velük, mint például a friuli *benandanti* csapatai, olykor egész egyszerűen a zászlók alatt felvonuló csapatok harci parádéjára emlékeztető módon.

E látványos vallási dinamikának megvan a maga ellenpólusa is. Pál apostol az athéni piactéren vagy az antik istenszobrok előtt prédikál, hogy ezzel is nagyobb hatást érjen el. Az egyház egyrészt „a jól látható, elrejthetetlen hegyen épített város", az üdvösség messziről észrevehető (harsány jeleket adó) őrtornya. Másrészt azonban a hit megnyilvánulása lehet éppen a csendes szoba magánya, a remeteség, az *anachoreták* passzivitása, a szerzeteseknek a világi javakról való lemondása is. Mindez persze „dialektikusan" érvényesül: a *müezzin* harsogása meg a *karthauzi* szerzetes némasága között. Vannak harcra felkészült rendek is, mint a johanniták, a máltai lovagok. Vannak gyógyító rendek (mint az *ispotályosok*). Vannak kolduló rendek (mint a mezítlábas ferencesek). Ezek külön-külön is, együtt is a vallás dinamikájának távlatait érzékeltetik. Persze sok az átmenet, a kettős érték is: az *oszlopszentek* olyan látványosan vonulnak ki a világból,

hogy ez a látvány sok nézőt vonz oda. Padre Pio stigmái misék alkalmával, sok ember előtt válnak láthatóvá. A könnyező, vért hullató szentképek és -szobrok sok jelenlévő ember tanúskodása szerint valódi csodák. A nagyon is látható, a harsány – meg a szinte láthatatlan, a misztikus – a vallás dinamikájának egyazon tengelyén találhatók.

Természetesen a világ legtöbb vallásában ugyanezt vehetjük észre: keringő és üvöltő dervisek, fakírok és más aszkéták, Odin megszállott harcosai, az ellenségre meztelenül, üvöltve rárontó *berserker*ek, az *assassin*ok, a japán *kamikaze*, napjaink öngyilkos merénylői – a sportpályákon százezreknek miséző, igét hirdető, térítő egyházi méltóságok (már VI. Pál pápa vagy Billy Graham útjaitól elkezdve a Keletről jött „új vallások" amerikai vagy európai vezetőinek rendszeres, gyakorlatilag világ körüli utazásaiig) – mindezek a világ vallásainak dinamikáját fejezik ki. Amikor a legfőbb antikommunista író (egyébként született misztikus-ateista értelmiségi), Arthur Koestler a politikai mozgalomban „hívők" tipológiáját adja *(A jógi és a komisszár* – 1945), nemcsak Gandhi és Lenin portréját rajzolja meg, hanem a passzív-kontemplatív és aktív-agitáló „hívők" visszahúzódó meg látványos viselkedését ideáltípusként ragadja meg, vallásfenomenológiailag is igen frappáns módon.

Természetesen a vallási dinamika egyik legismertebb formája a szó szoros értelmében vett *misszió*, a térítés. Noha nemcsak a világvallások terjedtek el ilyen módon, mégis ezek esetében ismerjük a legjobban az ilyen folyamatokat. Tudjuk, időről időre megélénkül, máskor alábbhagy ez a törekvés. Vannak magányos térítők, máskor egész csapatok indulnak misszióba. Egyik legsikeresebb módszerük a kultuszok és az ehhez tartozó kegytárgyak terjesztése. A megtértek gyakran vonulnak fel nyilvánosan, jelenlétüket bizonyítandó. E jelenségnek is megvan a maga világtörténete. Az angol régész, Gordon Childe *Az európai társadalom őstörténete* c. könyvében (1958., magyarul 1962) a megalit vallás „misszionáriusairól" beszél, mégpedig nemcsak szóképként, hanem a régészeti leletekből kikövetkeztethető tevékenységüket a korai kelta szentekével összevetve valódi papoknak-remetéknek, és a Földközi-tenger keleti partvidékéről származó hitterjesztőknek tartja őket. Az analógiát részletekbe menőleg is érvényesnek tartja, beszél a szokások, rítusok terjedéséről, a misszionáriusok közötti szektákról, eretnekségekről, az új vallásba bekerülést valószínűleg a trepanációval bizonyító rítusról is. Ha ez volt Európa legrégibb zarándoklata, résztvevőit nem sok választotta el mondjuk a közelmúltból a Mao Ce-tung vezette „nagy meneteléstől", ahol ugyancsak a parasztság tudatvilágának újraformálása volt a kilométerek ezrein át évekig vándorló Kínai Népi Hadsereg célja.

A térítések szociodinamikája külön figyelmet érdemelne, mivel semmi sem olyan egyszerű e téren sem. A középkori kereszteshadjáratok alkalmával az európaiak alig térítenek a Szentföldön. Igaz, a Bizáncot egyre több oldalról ostrom-

ló mohamedánok sem térítik rögtön Kis-Ázsia vagy a Balkán népeit. Amerikában viszont a felfedezésnek és a fehér ember hadserege megjelenésének szinte másnapján megindul a térítés. Afrikában ugyanez a folyamat megint másként, lassabban és kevésbé hirtelen játszódik le, Indiában és Kínában pedig nem követi sikeres térítés a felfedezést. A színpompásan ünneplő európai barokk vallásosság ily módon megjelenik az Újvilágban – és alig jelenik meg Afrika vagy Ázsia meghódított népei körében. Emitt kialakul a búcsújárással, ereklyékkel hihetetlenül gazdag „euro-amerikai" népi vallásosság – amott egyhamar nem lesznek körmenetek. (Vagy ez kivétel, mint mondjuk a Fülöp-szigeteken.)

A vallás látványos megnyilvánulásai közé tartozik a csodálatos építmények létesítése is, ahol a hit „természetfelettiségét" bizonyítják a káprázatos templomok is, ahova mindenkinek el kell jutnia. Bábel tornya, Salamon király temploma, az olimpiai Zeusz-templom, Hadrianus mauzóleuma (ma az *Angyalvár* Rómában), Mekka nagytemploma, az *Al-Azhar* Kairóban, a bizánci *Hagia Sophia* (ma mecset), a Grál-templomot vagy a jeruzsálemi szentélyt utánzó épületek, az egyre nagyobb középkori katedrálisok, a vatikáni *San Pietro*, Szinán pasa csodálatos mecsetjei vagy mecsetté alakított keresztény templomai, Londonban a Szent Pál-székesegyház, a Salt Lake City-ben felépített legnagyobb mormon templom, az iszfaháni mecset, a katalán Gaudi főműve, a barcelonai „Szent család"-templom, Makovecz Imre ehhez biztosan hasonló, ám fából tervezett templomai – mind-mind az emberi építőművészet legmagasabb szintjét reprezentálják, hogy magát az építményt is csodálhassák a látogatók. Főként francia és spanyol földön máig megmaradtak a zarándokok számára létesített más építmények is: utak, hidak, szálláshelyek. A nagy zarándokutak nagy katedrálisai szinte kivétel nélkül egyéni, újításokkal teli építmények. Santiago de Compostella temploma nemcsak hatalmas, hanem egyszersmind váratlan építészeti megoldásokat is mutat. Beauvais katedrálisát akkorára tervezték, hogy falai és teteje többször is összedőltek (máig sem készült el véglegesen az 1247-ben elkezdett épület). A római katakombák zegzugos alagútjai csak a bennfentesek számára áttekinthetők. Máig sem ismerjük az egyiptomi piramisok építésének sok titkát. Ez az architektúrabeli páratlan érdekesség szinte kelléke annak, hogy látogatók ezrei érezzék úgy, amikor megpillantják e templomokat – ezért érdemes volt ide jönni. Mariazellben a kegytemplom homlokzatán három torony van (alighanem a világon egyedülálló módon). A legfontosabb mecseteket nem négy, hanem hat minaret ékesíti, egyesegyedül Mekkában van nyolc belőlük. A római *Pantheon* kupolája felül nyitott: azaz az ég is része a mennyezetnek. Ugyanitt a „magyar templom", a *Santo Stephano Rotondo* is körépítmény, és ez nyilvánvalóan allegorikus szerkesztés. Peking két legnevezetesebb temploma voltaképpen a mi fedetlen, kör alakú díszemelvény jellegű gloriettjeinkre hasonlít. A szentélyek különleges formája jelzi különleges értéküket.

A nagy templomok egyébként műkincsekkel is tele lehetnek zsúfolva. Szobrok, festmények, az iparművészet remekei találhatók itt. (Mára inkább már a templomi kincstárban, múzeumban, vagy másutt, korábban a templomi oltárok és hajók szinte bármely részében.) A vatikáni múzeumok, könyvtárak, levéltárak gazdagsága jelzi, mennyi minden fért meg a templomokban. A bécsi István-dóm, az esztergomi székesegyház, a pozsonyi (koronázó) Szent Mihály-templom – noha nem voltak zarándokcsábító építmények, mégis szinte turistaattrakciónak is tekinthető látványosságok. Aranyozott kupolájú templomok, „Aranymecsetek", „aranyszentélyek" vagy ilyen látványt nyújtanak, vagy a mérhetetlen gazdagságot fejezi ki már távolról is csillogásuk, mint a Jaffában található, és egyébként ritkán látogatható legfőbb *Bahái*-templom esetében.

A vallásos motiváltságú „látványosságok" persze megint csak végtelen sokaságot képviselnek. Az „éneklő" Mennon-szobor Egyiptomban, a megközelíthetetlen sziklameredélyekre épített templomok, kolostorok Kínában vagy a görög Meteórák környékén – ám a szent japán hegy, a *Fudzi-jama* akárcsak megpillantása, vagy éppen a cseresznyefa-virágzást a legkedvezőbb helyről nézni szándékozók utazásai is ide sorolhatók. Akár kozmikus méretűvé válik ez a látványosság: mint a kínai „holdnézés" szertartásában – ám lehet kisméretű is: mint a *zen* sziklakertjeiben a homok vagy a kagylók. Nem kell azt hinnünk, hogy csak a „keleti" ember ilyen. Valódi zarándoklatok célpontja volt *Cap Finisterre*, az európai kontinens legvégső pontja, amelyen túl már csak az Óceán meg a napnyugat található. Azt a szokást, hogy amerre elhalad a zarándok, egyes emlékpontokra egy-egy követ dob vagy helyez: nemcsak a mongóliai *obo*-halmok esetében ismerjük: a Mekkába beérkező zarándokok utolsó pontja a sivatagban a sátánt jelképező három oszlop kővel megdobálása. Persze a compostellai zarándokúton is ott van Foncebadón magas, kovácsoltvas-keresztje, amelynek tövéhez mára egész dombnyi követ hordtak egybe az arra utazók.

Köztudott, hogy az európai középkor alakítja ki a nagy zarándokutak dinamikáját. Távoli, nagy hatású szentélyekhez vezetnek ezek az utak, ahol már a helyszín is szent, erős ereklyék találhatók ott. Egymás után bekövetkeznek a csodák, legtöbbször gyógyulások. Ahogy kialakul vagy átalakul a bűnbocsánat, a *penitencia*, a vezeklés gyakorlata, úgy módosul a zarándoklások lefolyása is. A római *Scala Coeli* széles lépcsőin ma is térden csúsznak a bűnösök és a zarándokok egyaránt. Ma már nem járják az önostorozó *flagellánsok* csapatai az utakat, mint 1260 körül Észak-Olaszországban, majd aztán főként a német tájakon. Olyannyira elszaporodtak, hogy a 14. században az inkvizíció többször is igazi szigorral lépett fel ellenük. Ám a hinduizmus zarándokhelyeire ma is böjtölve utaznak a hívők, a férfiak nem borotválkoznak és általában az utak fáradalmait fogadalomként, áldozatként, penitenciaként értelmezik.

A *tisztítótűz* dogmájának elterjedése után már nemcsak az élők, hanem a holtak számára is lehet bűnbocsánatot szerezni. Megjelenik a jubileumi évek (*szentévek*) gyakorlata, ahol is zarándoklással teljes búcsút lehet nyerni, és ezek egyre sűrűbben követik egymást. Egyre több a megláthatő, olykor akár meg is szerezhető csodatévő ereklye. Az európai protestáns reformációt persze ezer társadalmi, gazdasági, ideológiai, politikai körülmény, no meg ezek átalakulása váltotta ki. Ám a felszínen éppen a „bűnbocsájtó cédulák" árulása, a zarándoklásban megnyilvánuló vallási mobilitás volt a közvetlen ok, amivel szemben vissza kellett térni a korábbi, eredeti állapotokhoz és újjáalakítani (reformálni) a vallási gyakorlatot. Érdekes, hogy a protestáns egyházak sok mindenben mégis követik a korábbi egyházi életmódot: viszont a búcsúk, az ereklyekultusz, a zarándoklatok máig sem tértek vissza. Az ellenreformáció (*Tridentinum*) viszont új, hatalmas lendületet ad a vallás ilyen dinamikájának. A ma ismert legtöbb zarándoklás, a ma is legfontosabb kegytemplomok gyakorlata e kort tükrözi vissza. Ekkor válik uralkodóvá Szűz Mária tisztelete, és az ehhez kapcsolódó ünnepek egyre nagyobb keretben megünneplése. Ezt a folyamatot azonban részletesen nem itt kell bemutatni.

A barokk korban újraszervezett zarándoklás/búcsújárás a teljes értelemben vett egyházi propaganda egyik legfontosabb, tömegeket mozgósító színterévé válik. A kegytárgyak, szentképek, olvasók, keresztek és egyéb vallási ékszerek, ponyvanyomtatványok, kalendáriumok millióit készítik és terjesztik ilyen módon. Imák, búcsús énekek, új ikonográfia, új szokások, a vallási „divat" jelenségei jönnek létre, terjednek el. És nemcsak a szentképek, az imakönyvek, az olvasók, az új templomi virágok és ezek vázatípusai, hanem az esőkabátok és az esernyők, a minőségi sajtok, a konyak, a gyomorkeserű, a gyógynövények elterjedése is így vetíthető térképre. Köztudott, hogy a távoli és hosszú zarándokutakon értesülnek a résztvevők új konyhaeszközökről, ételekről, italokról, hajdivatról, kozmetikumokról, ékszerekről, hangszerekről, gyógymódokról, kártyajátékokról, megismerik a közlekedés és a menetrend újdonságait, Szent Jakab-kagylós fejfedőket és napszemüveget, ereklyéket, amuletteket és gyógyszereket vásárolnak, a temetőben látottak alapján készíttetik el majd otthon a maguk sírját. Az antiklerikális malícia, később az ilyen sajtó sosem mulasztotta el, hogy felsorolja: hogyan terjednek a (nemcsak nemi) betegségek és a hazárdjátékok, meg a kábítószerek az ilyen utak mentén, hányan tévednek el vagy vesznek el örökre, hány zsebtolvaj, rablógyilkos, idegenlégióba vagy bordélyházba toborzó és más kétes elem csapódik a búcsúsokhoz. (Gunda Béla debreceni néprajzprofesszor hangsúlyozta a magyar falusi búcsúknak ezt az összetevőjét Kardos László nazarénus-monográfiájának akadémiai vitáján.) Persze, hogy hintáslegények, csempészek, örömlányok, hamiskártyások és mutatványosok is megjelennek e sokadalmakban is, nemcsak valódi és ál-nyomorékok meg a búcsúvezetők, egyházi

útbaigazító és rendfenntartó erők. Világszerte ez volt és ma is ez a nagy népmozgások velejárója: Caesar vagy Napóleon egyiptomi hadjárataitól a mogyoródi *Forma–1* autóversenyig. És megvan itt is közösségek, népek találkozása, keveredése, akárcsak egy cserkész-*dzsemborin*, az ezt utánzó „Világifjúsági találkozókon", a sportvilágversenyeken, vagy éppenséggel a *rock*-fesztiválokon, antiglobalizációs tüntetéseken. Nem ez a zarándoklatok lényege, noha szembeötlő jelenség.

Az európai folklorisztika egyik klasszikus művében (*Les Légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste*, négy kötetben, 1908–1913) a medievista francia irodalomtörténész, Joseph Bédier azt a nézetét fejtette ki, hogy a középkori epikus énekek (*chanson de geste)* úgy alakultak ki, hogy a többé-kevésbé tényszerű énekek (*kantilénák*) nyomán a 11–12. században a kolostorokban, a zarándokutak mentén a klerikusok valóságos fegyver- és ereklyekiállításokat szerveztek, mondjuk a hősök óriási csontjait is mutogatták, sőt a helyhez kapcsolható új istenes meg epikus énekeket rendeltek, hogy ezekkel is minél több zarándokot csalogassanak oda. A *chanson de geste* ránkmaradt szövegváltozatainak lelőhelyei, az énekekben szereplő fontosabb epizódok színhelyei mind francia, mind spanyol földön csakugyan jól rávetíthetők például a compostellai zarándokutak térképére. És ha mára Bédier érvelésében a szövegfilológusok sok hibát is találtak, azért az ötlet frappáns és jól jelzi a zarándokutak szellemi táplálékkal is történő ellátásának távlatait. (Nálunk Toldi Miklós óriási fegyvereit a budai vár „Bécsi kapujánál" évszázadokon át kiállították. Erről nemcsak Bél Mátyás számol be, hanem még az ifjú Dugonics András is látta a hatalmas tárgyakat.)

Tévednénk, ha azt hinnénk, mára csökkent ez a szerep. Talán a 18. században kevésbé voltak fontosak az ilyen nagy távolságú zarándokutak, ám ekkor váltak általánossá a templombúcsúk, helyi körmenetek. A 19. század közlekedési és társadalmi reformjai új zarándoklási mintát alakítottak ki. Európában Lourdes, majd a 20. században Fátima óriási tömegeket mozgósító szabadtéri búcsújáróhellyé szerveződött. Még újabban Medjugore egyre nagyobb népszerűsége jelzi, máig van szükség e nagyméretű vallási dinamikára. Latin-Amerika földjén, sőt még Kubában is megmaradt a nagyszabású zarándoklat. Brazíliában (Belém), főként pedig Mexikóban (a guadelupei Szent Szűzhöz) sok százezres tömegek zarándokolnak. De a dél-indiai Tamil Nadu három nevezetes szentélye: Ramesvara, Madurai, Kanakumari is egyre több hívet vonz. Persze, újabban már ők is autóbuszon, vonaton érkeznek, főként, ha távolabbról jöttek. Hozzák magukkal az áldozatra szánt tárgyakat, megáldatják vallási tárgyaikat, új kegytárgyakat szereznek be, visznek haza. Megmártóznak a Bengál-öböl vizében, tenyerükbe merik a szent vizet, vigyázva arra, hogy egyetlen csepp se vesszen el, hiszen ez szentségtörés volna. Természetesen mindmáig mezítláb járulnak a

szentélyhez, még zoknit sem viselnek. Olyan dalokat énekelnek, olyan templomi színjátékokat néznek (vagy akár maguk is részt vesznek ezekben), amelyek akár ezeréves tamil hagyományt képviselnek, témáik közül több is még ennél is régibb és a védikus kor meg az óind epika leszármazottja. Persze, sokszoros átalakuláson keresztül. És ha e búcsúk/szentélylátogatások/zarándoklatok közepette elektroakusztikus hangszórókból halljuk a *Rámájana* szövegét és óriás képernyőkön látjuk a templomi színészek játékát – talán megértünk valamit a zarándoklás „örökkévalóságából" és „egyetemességéből".

A zarándoklás megnevezést átvitt értelemben is lehet használni. *Peregrinációnak* nevezik a régi Európában a külföldön tanuló diákok útjait, ottartózkodását. Erre hasonlít az iparoslegények „vándorútja", *valcolása*. Főként a művészek kiképzése gyakran ehhez hasonlóan, sok országban bonyolódik le. A „vándorévek" terminus is általános értelemben használatos, a művészet és az irodalom másodlagos értelemben is használja, mint Liszt a maga zenéjére, Goethe irodalmi alakjaira vonatkoztatta. A bűvészek, cirkuszok, vallásszervezők mozgását is nevezték így.

A folklorisztikában, Arnold van Gennep nyomán az „átmeneti rítusok" (*rites de passage*) fogalma hasznosítható a zarándoklások leírására is. A szimbolikus antropológiában Victor Turner a keresztény kultúrának egyik legfontosabb mozzanatát látja benne. A templomok, szentélyek építése, ezekben a szentképek, -szobrok felállítása gyakran közvetlenül is a vallási vándorlások célját szolgálja, vagy később tölti be ezt a funkciót.

Egyszóval mindaz, amit a vallás dinamikája vagy a kultúra diffúziója/migrációja keretként megteremtett vagy megkövetelt, időről időre és helyenként is különböző módon valósult meg. Ilyen módon értelmezhetjük mind a szorosabban, mind az egészen tágan vett zarándoklás jelenségeit is. Ugyanerre a sokféleségre (mégis összefüggő egységre) bukkanunk, ha egyetlen búcsújáróhely – mondjuk Mariazell – adatait vizsgáljuk. Természetesen ennek értelmezése nemcsak a „vallási vándorlás" egészének, hanem az egyes fontos jelenségeknek (uralkodói kegytemplomok, Mária-kultusz) és az ezekhez kapcsolódó különböző közlési szféráknak (ikonográfia, látomások, szövegek, kegy- és emléktárgyak) külön-külön is komparatív és vallástörténeti vizsgálata révén képzelhető el. Az *ex voto* gyakorlata, de a szentképek, a vallásos nyomtatványok, emléktárgyak és az egyházi népének gyakorlata is évszázadok óta elválaszthatatlan a nagyobb és kisebb zarándokutaktól. A csodálatos és indokolt gyógyulások, a lelki felüdülések, megtérések, maguk a csodák is elválaszthatatlanok e vallási célú vándorlásoktól. És nemzetközi méretekben ugyanazt tapasztaljuk, igen távol, más vallások és egyházak körében is.

A 15–16. században alakul ki a japán *otogi-zóshi* műfaja, amelynek előzménye a középkori japán epika legfontosabb műfaja, a *monogatari*. Ám az utóbbi

már nem az udvarban, kevesek számára, kiváló írók által készített nagyszabású irodalom, hanem már japánul (nem kínai írásjelekkel) írott szórakoztató történetek pár lapos füzetei, főként világi, szerelmi tematikával, hőseik között persze külön csoportban szerepelnek még az arisztokratákról szóló történetek. A soksok kéziratban terjedő, nevüket tekintve ismeretlen szerzőktől származó mintegy 500 ilyen történet a 17. századtól kezdve nyomtatásban is megjelenik, népszerűségüket a 19. századi népies irodalom csakúgy jelzi, mint az ilyen mesés történeteket továbbmesélő japán népmese. A korábban ritka illusztrációk az ún. Edo-korszakban megsokasodnak, majd nyomtatott fametszetek formájában szinte képszalagregényként is megjelennek. Mindez igazán egybevág mind a középkori európai *chanson de geste* eredetéről, mind az európai vallásos ponyvairodalom terjedéséről kialakított képünkkel. Még a nemzetközi *comics*-kutatás is előszeretettel említi meglétüket, a képregény világtörténetének ezen igen korai szakaszából. Tematikailag egyik legrégibb csoportjuk Buddha életéről, a szerzetesekről és a boncokról szól. Ezekben olvasható a befogadónak szánt kulcsfontosságú mondat „olvasd el e füzetet, nézzed meg a képeket: el sem kell jönnöd a zarándokútra, itt úgy látod azt, mintha ott látnád".

Ez az „itt, mintha ott" szemlélet, úgy látszik, vallási *univerzálé*. Számunkra persze Madách kikiáltóját is jelenti, *Az ember tragédiája* londoni színéből, aki még a bűnbeesés rekvizitumait is ugyanezen módon népszerűsíti és árulja a „hiúság vásárát", a „haláltáncot" és persze a processziókat meg az „ítélet napját" egyaránt felidéző jelenetben.

UTALÁS TOVÁBBI SZAKIRODALOMRA

Nyilván a nagy vallási felvonulások sokszerűsége az oka annak, hogy teljességre törekvő áttekintést, amely az egész világra kiterjedne és nemcsak a keresztény vallásra szorítkozna, igen ritkán olvashatunk e témakörről. Ezek közül is több a tudomány-népszerűsítő munka. Az alábbiakban ezért is csupán néhány műre hívom fel a figyelmet. Ezekben rendszerint van további jó szakirodalom is.

A finnországi svéd etnológus, Ragnar Numelin könyvében *(The Wandering Spirit.* London, 1937) kísérelte meg, hogy összefoglaló képet adjon az emberek és kultúrák mozgásáról.

A nagy vallástudományi lexikonokban, enciklopédiákban természetesen vannak ilyen áttekintő cikkek, olykor tanulmányméretben. Ezeket, valamint az olyan általános vallástörténeti, vallásfenomenológiai műveket, mint Rudolf Otto, Gerardus van der Leeuw, Mircea Eliade és mások könyveit sem sorolom itt fel, mostanára már azért sem, mivel magyarul is olvashatók.

L. de Sivry – J. B. Champagnac: *Dictionnaire géographique, historique, descriptif, archéologique des pèlerinages anciens, modernes et des lieux de dévotion les plus célèbres de l'univers.* 1-2. Paris, 1950-1951.

B. Roussel: *Les pèlerinages à travers les siècles: chrétiens, musulmans, bouddhistes, hindous, taoistes, shintoistes.* Paris, 1954. Mindmáig a témáról ez a legfontosabb komparatív vallástörténeti áttekintés.

Les Pèlerinages. Égypte ancienne – Israël – Islam – Perse – Inde – Tibet – Indonésie – Madagascar – Chine – Japon. Paris, 1960.

Les pèlerinages à travers les siècles. Paris, 1960.

Les pèlerinages de l'antiquité biblique et classique à l'Occident médiéval. Paris, 1975.

Simon Coleman – John Elsner: *Pilgrimage. Past and Present in the World Religions.* Cambridge, Mass. 1955. (Népszerűsítő kiadvány, a kötet végén további szakirodalommal az antikvitás, a zsidó, a mohamedán, a keresztények által a Szentföldre tett, az európai középkori, az indiai, buddhista, a mai turizmushoz hasonlítható zarándoklatokról.)

Victor Turner – Edith Turner: *Image and Pilgrimage in Christian Culture.* Ithaca, 1978. Természetesen a szimbolikus antropológia módszereire hivatkozik.

Népszerűsítő munka, némi további szakirodalommal (magyar fordításban): Pierre A. Sigal: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok.* Budapest, 1989. (= *Les marcheurs de Dieu.* Paris, 1974.)

Az európai keresztény zarándokutak kialakulását és antik kapcsolatait tüzetesen vizsgálja: Bernhard Kötting: *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der Alten Kirche.* Münster, 1950. (Új kiadása: 1980.)

Kiváló praktikus áttekintések Rudolf Kriss: *Die Wallfahrtsorte Europas.* München, 1950. és Lenz Kriss-Rettenbeck – Gerda Möhler: *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert-Stifter-Vereins, München.* München – Zürich, 1984.

Kitűnően használja az elsődleges forrásokat Jonathan Sumption: *Pilgrimage. An Image of Mediaeval Religion.* London, 1975

Patrick Sbalchiero (réd.): *Dictionnaire des miracles et de l'extraordinerie chrétiens.* Paris, 2002.

A mai mediterrán gyakorlatot és ennek előzményeit is bemutatja: Rudolf Kriss – Hubert Kriss-Heinrich: *Peregrinatio Neohellenica. Wallfahrtswanderungen im heutigen Griechenland und in Unteritalien.* Wien, 1955.

1985-ben az „Europalia" spanyol rendezvényeként világsikert aratott a compostellai zarándoklás grandiózus kiállítása. Lásd a díszes kötetet: *Santiago de Compostella. 1000 ans le Pèlerinage Européen.* Gand, 1985.

A szó szoros értelmében vett „vallásnéprajzi" szempontok első érvényesítése e kutatási területen Georg Schreiber: *Wallfahrt und Volkstum in Geschichte und Leben.* Düsseldorf, 1935.

A mai népi gyakorlatot állítja a középpontba egy nem európai, mégis a vallás megnyilvánulásaiban hozzánk igazán közel álló területen: Heinrich Kriss: *Volksglaube im Bereich des Islam. I. Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung.* Wiesbaden, 1960.

Minthogy a német és osztrák kutatók műveikben sok jelenséget megnyugtató áttekintéssel tárgyaltak, ezen országok zarándoklatainak az áttekintését adó kiadványaikat, katalógusaikat, kiállításaikat itt közvetlenül nem is mutatom be. Az osztrák és környező területek középkori népi kultúráit is vizsgáló konferencia- és kötetsorozat része volt: Gerhard Jaritz – Barbara Schuh (red.): *Wallfahrt und Alltag im Mittelalter und früher Neuzeit.* Wien, 1992 – sajnos, ekkor magyar résztvevő és adatok nélkül.

Nemcsak a látomásokat tekintve sokoldalú és kiváló szerző Peter Dinzelbacher, akinek legkivált *Mittelalterliche Visionsliteratur.* c. áttekintése, Darmstadt, 1989. tartozik ide.

Az „óriások" említett körmeneteiről a legutóbbi, komparatív áttekintés: *Les géants processionnels en Europe. Colloque du 20 au 22 août 1981 (500ème anniversaire de Goliath).* Bruxelles, 1983.

A „hálából" (*ex voto*) készített képek, ábrázolások és az ezekhez tartozó hagyomány máig legfontosabb áttekintése: Lenz Kriss-Rettenbeck: *Ex voto. Zeichen Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum.* Zürich – Freiburg im Breisgau, 1972.

A liturgia ide vonható kérdéseiben első segítségként eligazít: Domenico Sartore – M. Triacca : *Dictionnaire encyclopédique de la liturgie.* I-II. Bruxelles, 1992. (eredetileg: Roma, 1984).

A középkori népi vallásosságról: Étienne Delaruelle: *La piété populaire au Moyen Age.* Torino, 1975, ebben különösen: Raoul Manselli – André Vauchez: *Le pèlerinage dans la vie religieuse médiévale*, pp. 477-567.

André Vauchez a mai mentalitástörténeti kutatásban valóban korszakalkotó munkái közül talán az itt leginkább hasznosítható mű (sous la direction d' A. V.): *Histoire des Saints et de la sainteté chrétienne.* Tome VI. *Au temps du renouveau évangélique 1054-1274.* Paris, 1986. Felfogásának hatása nálunk Klaniczay Gábor művein jól érződik.

A purgatórium fogalmának kialakulásáról szóló klasszikus monográfia: Jacques Le Goff: *La naissance du Purgatoire.* Paris, 1981. témánk szempontjából is kiemelkedő fontosságú.

A sokféle vallási (vagy valláspótló) gyakorlatot „szellemi utakként" mutatja be: Bruno Martin: *Handbuch der spirituellen Wege. Eine Entdeckungsreise.* München, 1995.

„Az emlékezés helyei" elgondolás alapvető áttekintése: Pierre Nora: *Les lieux de mémoire.* I-III. Paris, 1984-1993.

A magyar búcsújárások néprajzát Bálint Sándor és Barna Gábor sok évtizedes munkával tekintették át. Összegező művük, benne a korábbi irodalommal is: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest, 1994.

Egyébként minálunk is megjelent a 19. században a búcsúk és a zarándoklatok kritikája, például Herman Ottó és Varga János írásaiban. Az utóbbiról: Ujváry Zoltán: *Kis folklórtörténet.* VI. Debrecen, 2003. 45–62, 129–142. Az ereklyék egyik csoportjáról szkeptikus és olykor felületes könyvet írt Szimonidesz Lajos: *Jézus és Mária ereklyéi.* Budapest, 1933.

A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) főtémája volt (és ezen a címen is jelentek meg a kongresszus kiadványkötetei): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* Szerk. Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit. Budapest – Szeged, 1993. Ez persze széles, átvitt, főként oktatástörténeti értelemben használja a megnevezést.

Petneki Áron disszertációjának címe: *„Tanta malitia itineris. Útonjárók a középkorban."* Budapest, 1994. Ebben a szerző a vándorlás ilyen, általánosabb szempontjait vizsgálja. A dolgozat egyetlen, megjelent része: *Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és a mentalitástörténész szemével.* In: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére.* Szerk.: Jankovics József. Budapest, 1994. 10–31.

Áttekintés: Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok.* Budapest, 2003.

A magyar búcsújárásnak és éppen Mariazell kegytemplomának szorosan ide vonható szakirodalmát itt nem tartottam szükségesnek idézni, mivel végre megjelent a 2004 nyarán a budapesti Kiscelli Múzeumban megrendezett kiállítás sokoldalú tudományos dokumentációját adó gazdag kiállítású kötet: *Márizell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete.* Szerk.: Farbaky Péter és Serfőző Szabolcs. Budapest, 2004. (Ebben a magyar vonatkozású középkori zarándoklatokat Csukovics Enikő tanulmánya összegezi, a 15–22. lapokon, előbb említett műve alapján.)

Vilmos Voigt

RELIGION AND MIGRATION

The concept of sacred space is a basic issue in theology: every religious phenomenon may be interpreted from this perspective. The author of this paper discusses one aspect of this issue, namely, the relationship between religion and migration, illustrated with ample examples from Hungary and abroad. He gives an overview of the most important forms of the religious use of space (including pilgrimages and patronal festival processions), from the aspects of *space use* manifested in religions (types of sacred locations) and the *dynamics of religion*, ranging from motionlessness through simple movements to missions, while providing an outline of the historical development of the dynamics of patronal festival processions through the ages.

Füvessy Anikó

A nagyiváni öltöztetős Madonna

1998-ban a Kiss Pál Múzeum néprajzi gyűjteménye ritka darabbal, egy öltöztetős Madonnával gazdagodott.[1] Ritka, mert Tiszafüred környéke néhány falu kivételével (Nagyiván, Egyek, Tiszaörs, Tiszaörvény) szinte egységesen református vallású, ezt a kegytárgyat pedig a római katolikus közösségek használják. Ritka a Madonna-szobor azért is, mert az 1948–1990 közti évtizedek a szabad vallásgyakorlásnak nem kedveztek, fokozatosan elsorvadtak azok a vallásos alkalmak, melyekhez az öltöztetős Madonna alakja kapcsolódott.

A kultusz a késő középkori kialakulás után a barokk kortól teljesedett ki. A Dunántúl déli és nyugati, burgenlandi részén és Észak-Magyarország katolikus közösségeinek népi ájtatosságában játszott és játszik szerepet. Adataink vannak a kultuszra Szegedről és Makóról is.[2] A kultusz kialakulása valószínűleg búcsújáró hagyományokból eredeztethető.

A magyar búcsújárás leginkább a Mária-kultuszhoz kötődik, a búcsújárók „kellékei" között a templomi zászlók társaságában a Mária-képek és a hordozható Mária-szobrok is gyakoriak. Egyéb kegytárgyak társaságában ezeket a szobrokat a búcsúban is be lehetett szerezni. A Tiszafüred környékiek a nagyobb tömeget megmozgató búcsúhelyeken (Máriapócs, Mátraverebély, Eger) vásárolják.

[1] Leltári száma: 98.22.1.

[2] Lantosné Imre 1990: 49–51., 57., 58.,

A múzeumba került Madonna fából csípőig kifaragott szobor, mely testmagasságúra egy deszkára szegezett háromlábú állvánnyal egészül ki. Karja mozgatható. Derékmagasságig festett. Hosszú haja fekete, szeme a karjában tartott szőke hajú, teljes testén festett kis Jézuséhoz hasonlóan kék. A szobor mellrészén ráragasztott fémszálas pruszlik, ezen rétegesen a megmaradt ruhák: alul bordó selyem, ezen törtfehér vastagabb hernyóselyem, majd pamutmadéra ruha. Legfelül a legdíszesebbnek tartott üvegnejlon, szoknyarészén széles kettős fodor. Derekán tüll raffolás, nyakkivágásánál és a ruha ujján kettős fodor. Fején díszes mirtuszkoszorú és tüllfátyol. Nyakában Mária-érmes gyöngysor, bal kezében olvasó. A szobor fehérre festett, üvegajtós szekrényben áll, mely 80 cm magas, 50 cm, a szobor talpával együtt 65 cm széles.

Eredetéről azt tartják, hogy a máriapócsi búcsúban szerezték be a század elején. A búcsújáróhelyeken más jeles kegyhelyhez fűződő kegytárgyakat is árulhattak. Hasonló kivitelű öltöztetős Mária-szobor képét közli Limbacher Gábor Karancskesziből.[3] Mária-szobrunk a karancskeszihez hasonlóan archaikusabb típus, eleve erre a célra készült. Párhuzamait Limbacher Karancskesziből, Hugyagról, Szandáról, Szátokról, Nógrádmegyerből, Herencsényből és Tereskéről ismeri.[4] A karancskeszi példány 1910 táján került ki a templomból az út menti kápolnába.

A Mária-szobrok öltöztetését a kora középkortól még az egyház is vegyesen ítélte meg. Időnként a kultusz gyakorlását tilalmazták, máskor csak szabályozták a rá adható ruhákat. A Palócföldön és Nagyivánon is előbukkanó, favázra szerelt típus nagyobb múltra és szélesebb elterjedtségre tekint vissza, templomi használata is gyakoribb lehetett. A pécsi egyházmegyében Barátúrról 1864-ben 18. századi polgári viseletű Mária-szobor került elő. Az ilyen szobrok templomi elhelyezését Szepessy püspök, aki a pécsi egyházmegye élén állt, 1828–1838 között többször körlevélben tilalmazta. Megtiltott továbbá minden olyan ábrázolást, ami szokatlan – köztük a nem egész alakos, hanem farúdon elhelyezett, fejként megjelenített szobrot.[5]

A Mária-szobrok öltöztetésének hagyománya közösségi rítus, mely a rózsafüzéres társulatokhoz kötődik.[6] A rózsafüzéres társulat az ún. jámbor társulatok közé tartozott, melyek szinte minden 18. századi magyar katolikus településen működtek. Bár II. József a vallásos társulatok működését megszüntette, azok nagy része később újraszerveződött, közéjük tartozott a rózsafüzéres vagy olvasó társulat is. Ezek a társulatok a 20. század második felében a vallásos élet egyik alapvető bázisát képezték. Ők takarították a templomot, mosták az oltárterítőket,

[3] Limbacher 1993: 193.
[4] Limbacher 1993: 187.
[5] Lantosné Imre 1990: 55.
[6] Bálint – Barna 1990: 190. Mátraalji adatai alapján Dám Vince a hordozható Mária-szobrok tisztelete és a rózsafüzéres társulatok közti szoros kapcsolatra már az 1940-es évek elején felfigyelt.

hozták az oltárra a virágot, cserélték rajta a vizet. A nem kiemelt szertartások állandó résztvevői voltak, szervezői és szereplői a körmeneteknek, búcsújárásoknak, temetéseknek.[7]

A rózsafüzéres vagy olvasó társulatok a Tiszafüred környéki katolikus közösségekben még az 50-es években is működtek, majd a rendszerváltozás után újraéledtek. Falvanként eltérő mélységű és gyakoriságú ájtatosságot végeztek. Csoportosan, de otthon egyedül is mondogatták a rózsafüzért. Voltak olyan társulatok, melyek különleges népi ájtatosságokat végeztek. Tiszaörvényen például februárban „lurdi ájtatosságot" tartottak. A társulat tagjai rózsafüzéres társasszonyoknak nevezték egymást.

A közös ájtatosságot általában magánházakban, később a templomban végezték. Mivel ezek az asszonyok az átlagosnál vallásosabbak voltak, szobájuk berendezésében is nagyobb szerepet kapott a vallásos kép, búcsúról hozott kegytárgy és feszület, szobor. Ez az összejövetelek vallásos jellegét is erősítette. Tiszaörsön az egyik módos társasszonynál gyűltek össze, a tisztaszobában. Itt nagyobb méretű vallásos olajnyomatok díszítették a falat, emelték az összejövetel ünnepélyességét. Tiszaörvényen egy kb. 60–70 cm magas festett, de nem öltöztetős fa Mária-szobor utalt a különleges alkalomra.

Nagyiványon a rózsafüzéres társulatnak három csoportja működött. A csoportok vezetőinek házaiban gyűltek össze, három helyen. Két háznál öltöztetős Madonna, a harmadiknál Mária-szobor emelte az ájtatosság vallási jellegét. Az egyik Madonna a hatházi falurészen, az Ady Endre úton Nagyfejeőné Farkas Juditnál volt. Ezt Nagy Máriának nevezték, kb. 130 cm magas volt. Ez a szobor Judit néni halála után elkerült a besenyőtelki paphoz, Gardos Miklóshoz. Az emlékezet szerint nehéz volt, kőből készült. A másik darab, melyet „Lourdes-i Madonna"-ként emlegettek, a főutcán, Kovács (Máriás) Ilonka anyjánál, Éva néninél volt. Ez a szobor került a tiszafüredi múzeum néprajzi gyűjteményébe. A harmadik csoport Helle Istvánné, Mari néni házában gyűlt össze, ahol egy kisebb, de nem öltöztetős Mária-szobor volt.

A nagyiváni „Lourdes-i Madonna" öltöztetésére különös gondot fordítottak. A rózsafüzéres tagok mosták, keményítették ruháit, csipkés terítőit, mely Éva néninél elkülönítve, a sublót egyik fiókjában állt. A virágok, gyertyák beszerzése is a tagok feladata volt.

A Madonnát minden egyházi ünnepkor a liturgiának megfelelő ruhába öltöztették. Az emlékezet szerint a következő színű ruhái voltak: fehér madéra, fehér üvegnejlon, fehér hernyóselyem, almazöld, bordó, fekete. Halottak napján és a nagyhéten fekete, adventben bordó, pünkösdkor, úrnapján, áldozócsütörtökön kék, rózsaszín, „vidám" ruhákat kapott. Az egyházi ünnep nélküli vasárnapokra a zöld ruhát adták rá. A legszebb, fehér színű ruhákat karácsonykor, az örömün-

[7] Bárth 1990: 362.

nepen, illetve a búcsúk alkalmával viselte. A kis Jézus öltözéke változatlan volt. A ruhákat az emlékezet szerint Éva néni varrta, az öltöztetés szombatonként volt a rózsafüzéres tagok közreműködésével.

A szobor a ház tisztaszobájának utca felőli bal oldali sarkában egy kis asztalon állt. Ezt a szobarészt Mária-saroknak nevezték. Alatta díszes terítő, oldalán nyáron vázákban élő virágok, télen cserepes virágok és gyertyatartóban gyertya volt. Ahol a Mária-szobor volt, azt a házat Mária-házként is említették, bár a szakirodalom a Mária-háznak a szobrot tartó szekrénykét nevezi.[8]

A Mária-házak versengtek azért, kié a legdíszesebb, legszebb, leginkább gondozott. Nagyivánon több ilyen Mária-ház is volt, közülük három, Éva nénié, Judit nénié és Helléné Mari nénié volt a legnevesebb. A Fő utcán Éva nénié mellett még két-három Mária-ház volt. A Mária-házak a búcsúkra (Szent János, Szent István és Kisasszonynapja) a szobrokat az ablakba rakták és szépen feldíszítették.

A Kisasszonynapi körmenetkor (Kisasszonynapja előtti este) sötétedéskor Éva néni háza előtt gyülekeztek. A falu apraja, nagyja ünneplőruhát vett, kezükben égő gyertya volt. Ez a szobor volt Nagyivánon a hordozható körmeneti szobor is. A Mária-szobrot a körmenetre előkészítették. Az egyik legdíszesebb ruhát viselte, a szoba sarkából az ablak elé vitték, virágokkal, égő gyertyákkal vették körbe. Miután összegyűlt a körmenet, a szobrot az egyházi tanácstagok kivitték az utcára, majd a tanácstagok egyenként, egymást váltva vitték a körmenet elején, körülötte a fekete lobogó kivételével egyházi zászlók. A menet Judit néni házáig vonult, ahol már a ház előtt állt a szépen felöltöztetett, virágokkal és gyertyákkal körülvett Nagy Mária. A hívek letérdeltek, a ház előtt litániát tartottak.

A két öltöztetős Madonna közül az Éva néniét vitték magukkal a szentkúti (szeptember 8.), az egri fájdalmas (szeptember 15.), a kistárkányi tanyasi (Szent István-napi búcsú) és a máriapócsi (ide május egyik vasárnapján mentek) búcsúra is. Ezekre a búcsúkra – a közeli kistárkányi kivételével – kocsit fogadtak, egymást váltva a búcsús helyet gyalog és szekéren közelítették meg. A szekéren szállították a búcsú színhelyére a Mária-szobrot is. Más települések búcsús meneteiben is gyakori volt a hordozható körmeneti szobor.[9]

A falu búcsúja Szent János napján (június 24.) volt, a körmenetben a Mária-szobor ekkor is részt vett. Az április 25-i búzaszenteléskor a Mária-szobrot a menet élén a búzaföldekig vitték. Úrnapkor a kapu elé állították, fölé lombsátort tettek, virágszirommal és kakukkfűvel szórták körül, így jártak el a többi Mária-ház szobraival is.

A Lourdes-i Madonna díszes volt, szekrényében könnyebben lehetett szállítani, esőtől, portól védett volt. A többi Mária-szoborhoz hasonlóan a házi áj tatosságoknak is nélkülözhetetlen kelléke. A Mária-házakban gyűltek össze a ró-

[8] Varga 1987: 520.
[9] Bálint – Barna 1994: 189.

zsafüzéres társulat tagjai. Egy-egy csoportba tíz nő tartozott, de az összejöveteleken más is, így pl. az unokák is részt vehettek. A mélyen vallásos rózsafüzéres társulat tagjai közös imádkozást, ájtatosságot több alkalommal is tartottak.

Rózsafüzér-végzés évente sok alkalommal volt: minden első pénteken, illetve a hónap minden első vasárnapján a késő délutáni vagy kora esti órákban. A nagyhéten 9 napig Szent Kilencedet tartottak. Vízkeresztkor és gyertyaszenteléskor is összejártak. Májusban és októberben egész hónapos ájtatosságot végeztek, minden nap délután elmondták a rózsafüzért. A húsvéti hetekben stációvégzés volt, a 14 stációhoz fűződő imádságokat mondták el. Ez farsang végétől nagyszerdáig tartott.

A nagyivániak igen gazdag, civil szerveződésen alapuló vallási élete az 1960-as évektől fokozatosan elsorvadt. A Mária-házaknak helyet adó asszonyok elöregedtek, meghaltak, leszármazottaik a szobrot már nem gondozták, kitették a tisztaszobából. Így került Besenyőtelekre a Nagy Mária, míg a Lourdes-i Madonnának új helyet adott Bakosné Czinege Mária. Innen később unokahúgához, Kuruczéhoz került. Itt is a tisztaszobában állt, de már nem az utcai főfalon. A szoba hagyományos berendezési képe felbomlott, polgári lett, páros ággyal, így a Mária az ágyak melletti bal sarokba (a háznak nem utcai, hanem udvari, hátsó frontjára) került. Már csak őrizték, de ruháit nem cserélték, közös ájtatosságot nem tartottak mellette.

Felvetődik a kérdés, Tiszafüred környékén miért Nagyiványon voltak öltöztetős Madonnák? Nagyiván a 18. században dél-palóc vidékről, nagyrészt a Heves megyei Boconádról és környékéről települt újjá. Bár a palóc vidéken Limbacher Gábor kutatásai szerint a madonnák barokk eredetű öltöztetése szívósan továbbélt, mégsem tarthatjuk ezt egyértelmű palóc hatásnak. A mellette lévő, nyelvjárásban is palóc Tiszaörsön, a szintén észak-magyarországi telepítésként számon tartott Tiszaörvényen emléke sem él a Madonnák öltöztetésének. Igaz, ezeknek a falvaknak lakóit több, egymástól távolabb fekvő helyekről telepítették át. A kedvelt búcsújáróhelyek hatásának sem tarthatjuk, hiszen az említett falvak is ugyanezeket a búcsúkat keresték fel.

Talán összefüggésbe hozható a Mária-házak tulajdonosainak anyagi helyzetével. Ezek az asszonyok a falu tehetős rétegéhez tartoztak, akik megengedhették maguknak drágább szobrok búcsúbeli vásárlását és azok öltözékkel való ellátását. Ez volt a véleménye egy örsi adatközlőmnek. A Mária-házak többsége a Fő utca módos házaiban volt, Judit néni és Helléné is az átlagnál tehetősebb volt. Ez a tendencia érvényesült Tiszaörsön is, ahol az egyik társasszonyban még a szobor csináltatásának vágya is felébredt (2 mázsa búzát ajánlott a szobrászathoz értő Jobbágy Lászlónak). A meglévő, vallásos tárgyakban is megmutatkozó igényt anyagi tehetségük szerint elégítették ki. Ötleteket a hagyományokból és a máshol tapasztaltakból egyaránt meríthettek, melyek eltérő módon jelentkeztek az egyes településeken, s leglátványosabb formát Nagyiványon öltöttek.

IRODALOM

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor
1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest: Szent István Társulat
BÁRTH János
1990 *Népi vallásosság.* In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VII.* 329–424. Budapest. Akadémiai Kiadó
LANTOSNÉ IMRE Mária
1990 Öltöztetős Mária szobrok Magyarországon. In Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon. 49–62. Budapest: MTA Filozófia Intézet
LIMBACHER Gábor
1993 Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. *Néprajzi Értesítő* LXXV. 181–204.
VARGA Zsuzsa
1987 Mária-ház. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* 3. 520. Budapest: Akadémiai Kiadó

Anikó Füvessy

MADONNA WEARING CLOTHES FROM NAGYIVÁN

A Madonna dressed in clothes is preserved in Kiss Pál Museum [Tiszafüred]. It got into its ethnography collection in 1998. The sculpture made of painted wood stands in a glass-fronted cabinet in the museum. The Madonna is wearing four dresses. The piece of clothes seen in the picture is made of white nylon, under it there are three other dresses on the Madonna in the following order: a purple silk, a white pure silk and a white cotton madeira dress.

The Madonna got into the museum from the village of Nagyiván situated close to Hortobágy. The inhabitants of Nagyiván, like those of some other neighbouring settlements, are Roman Catholic, but the area belongs to the regions where the majority of the inhabitants belong to the Reformed Church.

The owner of the sculpture bought it at a place of pilgrimage. The well-off farmer women was a significant member of the Rosary Society. The sculpture stood in the so-called Clean Room serving for entertainment. It was on a table covered with a decorative cloth white flowers and candles on it. The Madonna had twelve dresses, which were changed accotding to the church liturgies. It was looked after by the owner and the women of the Society. In Nagyiván there was a sculpture of Virgin Mary in several houses. These houses were called Mary's House. In three of them the women took part in a common prayer several times a year. The sculptures were put in the windows or in front of the houses on cherch festilavs. The Madonna presented also played a role in processions.

The rich religious life in Nagyiván has gradually disappeared since the 1960s. The owner of the Madonna died, the sculpture got into a new place, but it did not serve as a religious object any more. The Rosary Societies were reorganized one and a half decades ago, but they are far from their former spectacular range of activites.

Ujváry Zoltán

A magyar folklórkutatás kezdetei

Gyűjtési felhívások

A népköltészet iránti érdeklődés kezdetben az értelmiség jeles képviselőinek körében szorosan összekapcsolódott a magyar nyelv ügyével. A művelt közönség, az arisztokrácia francia vagy német nyelven társalgott. A hivatali érintkezésben a latin nyelv uralkodott.

A XVIII. század végén, a XIX. század elején számos író, költő, tudós szólalt fel, fejtette ki álláspontját, olykor szinte harcias lendülettel állt ki a magyar nyelv terjesztése, hivatalossá tétele mellett, közéleti, irodalmi rangra való emelése érdekében. Az államnyelv döntő fontosságát hangsúlyozták: „A' Nyelv pedig különös természeti jele, béllyege, 's fenn-tartója minden Nemzetnek. Ennek virágzásától, vagy meg-vettetésétől, függ mindeniknek bóldog, vagy bóldogtalan sorsa." „Ha a' Magyar Nyelvet hozzuk-bé – írja *Kazinczy Ferenc* – állani fogunk: ha a' Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, 's Nemzetünk korts-zürzavar lessz."

Az 1790. évi országgyűlés foglalkozott a nemzeti nyelv használatának kérdésével és az 1805. évi országgyűlésen a magyar nyelven való oktatásról határoznak. *Csokonai Vitéz Mihály* a *Magyar nyelv feléledése* című írásában boldogan mondja, kérdezi: „Az anyai édes nyelv nyeri vissza az ő igazságos jussait: s óh, magyarim! ki ne vígadna közületek?"

A folyamat azonban lassú. A folklórtötténetben is jeles személy, *Pucz Antal* (1767-1831) lelkész, esztétikai író a nemzeti nyelv terjesztéséről szóló könyvében még 1824-ben arról ír, milyen sajnálatos, hogy a magyar az utolsó a magyar nyelv általános használatát illetően. Javasolja, hogy a „deák" (latin) nyelvet csak ott használják, ahol föltétlenül szükséges, helyette a magyar nyelvet kell széles körűen terjeszteni.

Az 1825. évi pozsonyi diétán több követ szorgalmazza a magyar nyelv használatát: „... a bíróságok és hatóságok magyarul tárgyaljanak, a városok cseréljék fel német hivatalos nyelvüket a magyarral, az iskolákban magyarul tanítsanak..."

A magyar nyelv felé fordulás az értelmiség körében a nemzeti, a magyar kultúra felé való fordulás igényét is jelentette. Ebben a törekvésben kapott helyet a népköltészet. Ez szépen megnyilvánult a felvilágosodás kiemelkedő íróinál, kü-

lönösképpen *Csokonai Vitéz Mihály* (1773–1805) munkáiban.[1] *Csokonai*t az első népdalgyűjtők között tartjuk számon. A sajnálatosan elkallódott gyűjteményén (kb. 400 dal) túl azonban műveinek számos folklór eleme mutatja a néphagyomány felé való fordulást. Erre hívja fel kortársai figyelmét. Az anakreoni dalokra írt jegyzetében felszólítja az írókat a népi kultúra megismerésére. Első gyűjtési felhívásnak is tekinthetjük:

> „Magyarjaim! Literátorok! Ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr-bibliopoliumon kiterített, szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, amellyeket az olvasott és az útazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek."

Úgyszintén figyelemfelkeltés a *Révai Miklós* (1750–1805) nyelvtudósnak tulajdonított írás, amely *Tudománybéli dolgok* cím alatt kitér a népköltészet gyűjtésének fontosságára. A cikket *Ráth Mátyás* (1749–1810) *Magyar Hirmondó*ja tette közzé 1782. január 16-i számában. A vonatkozó részlet:

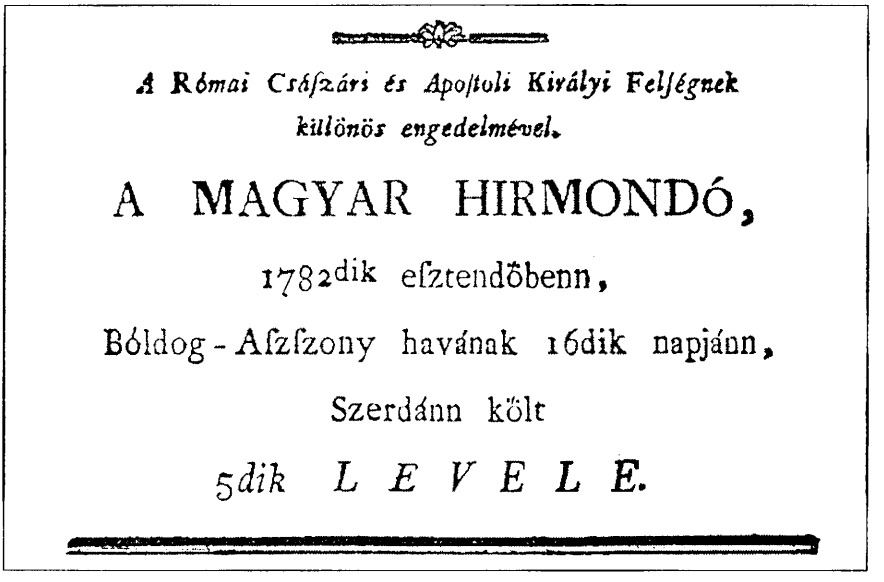
> „Tudva vagyon, minémű nagy szorgalmatossággal gyüjtögetik az Ánglusok és a Francziák, nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esméretes. Hát a Németeket avagy szükség-e elöl-hoznom? Holott mindenek, valakik ezeknek nevezetessebb könyveiket olvasták, gyakorta észre vehették, minémű nagy betsbenn légyenek nálok a régi Német históriás, mesés s több afféle énekek. Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek szájábann forogni szokott régi versekenn, mellyeknek *Volkslieder* a nevezetek? Ezeket pedig leg-inkább attól az időtől fogva kezdették elő-keresni s haszonra fordítani, miólta az ő saját nyelveket, s azonn, az ékes tudományokat láttatoson gyakorolyják. Általjában valami tsak eredeti, nem másból vétetett, akar-melly nyelvenn légyen meg-írva, mind az méltónak ítéltetik a fel-földi Túsósoktól, hogy világra hozattassék."

Révai Miklós és *Ráth Mátyás* népdalokra, *Volklied* gyűjtésére való felszólítása a XVIII. század végén még csak reménykedő kísérlet. Eredménye nem volt ugyan, de az ideát már több író, tudós magáévá tette. Majdcsaknem két évtized telt el a következő gyűjtési buzdításra. *Sándor István* 1801-ben a *Sokféle* című kiadványban *Ráth Mátyás*ra és *Révai Miklós*ra hivatkozva tesz ajánlást a régi énekekről és táncokról szóló közlésben:

---

[1] Vargha (szerk.) 1981.

„A mostani Énekeink, a mint sokan tartják, többire Tót, Német, és Tzigány Dalokra, az az Nótákra, készültek. Már minthogy a régieket öszvegyüjteni elmulatták az Eleink, (:nem lévén az Irás olly nagy divatban akkor mint mostan:) bár elne felejtenők mi is a mostaniakat, legalább a Köznép Énekeit egybeszedni, mellyek szint úgy régiek lesznek egykor. Ezt már előttem Ráth Mátyás is tanátslotta az akkori Hirmondójában, 's Révai Miklós meg is igérte, de bé nem töltötte."

A Római Cſáſzári és Apoſtoli Királyi Felſégnek
küllönös engedelmével.

A MAGYAR HIRMONDÓ,

1782dik eſztendőbenn,

Bóldog-Aſzſzony havának 16dik napjánn,

Szerdánn költ

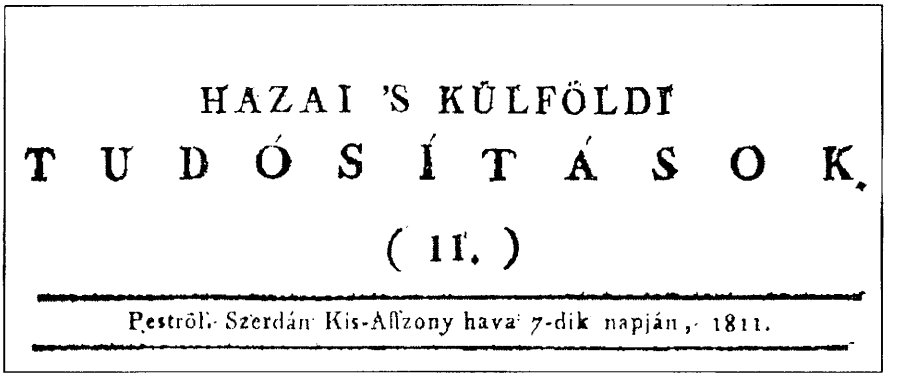
5dik *L E V E L E.*

Ismét hosszú évek telnek el jelentősebb eredmény nélkül. Újabb és újabb felhívások látnak napvilágot. Néhány jelentős személy a folklór egy-egy műfajában kötetnyi anyagot gyűjt. *Dugonics András* (1740–1818) a XVIII. sz. végén, a XX. sz. elején közmondásgyűjteményt állít össze (posztumuszan jelent meg 1820-ban), *Pálóczi Horváth Ádám* (1760–1820) ötödfélszáz éneke kéziratban lappangott, kész volt 1813-ban, de csak 140 év múlva, 1953-ban látott napvilágot.

Széles körű gyűjtés lassan indul meg. A buzdítások, a felhívások azonban nem apadnak el. A *Hazai 's külföldi Tudósítások* 1811. évi Kis-Asszony havának 7. napi száma közöl egy dalt. A bevezető sorok hasonló dalok gyűjtésére biztatnak: „Igen kivánatos dolog volna, az illyen, a' köznép hangján írott, Énekeket össze gyüjteni, 's közönségessé tenni." A szerző szintén hivatkozik a németekre és az angolokra, akik a köznép énekeit „pompás kiadásban" megjelentették. Igaz, írja a szerző, „Váczon készült Énekes Gyűjtemény, de ennek is tsak két Tsomója jött ki."

A gyűjtési felhívásokban „köznépi dalokról" van szó. A közlők számára ez még bizonytalan, nincs annak a meghatározása, hogy milyen dalok tartoznak eb-

be a körbe. *Kultsár István* (1760–1828) az általa indított lapban, a *Hasznos Mulatságok*ban *Nemzeti Dallok*at szorgalmaz, mondván, hogy nekünk is vannak énekeseink. *B. Amade László*t (1703–1764) említi, akinek „énekei Csalóközben mindenek kezében forogtak." Azokból egy példát bemutat.[2] A köznép dalainak és a műköltők ún. népdalainak az elkülönítése még évtizedeket várat. A gyűjteményekben az „Iróktól" megjelölt csoport mutatja a műfaji bizonytalanságot.

HAZAI 'S KÜLFÖLDI
TUDÓSÍTÁSOK.
(II.)
Pestről. Szerdán Kis-Asszony hava 7-dik napján, 1811.

Kultsár egy év múlva ismét visszatér a dalok gyűjtésének szorgalmazására. Példaként az angolokat, franciákat hozza fel, mint harminckét évvel korábban *Révai Miklós*. A példát kiegészíti a németekkel, hangsúlyozva, hogy az angolok, franciák, németek „vetekedve gyűjtögetik a' Köznép Dallait." „Bár a' pusztákon, és falukon forgó tudósb Hazafiak ezen Dallokra figyelmesebbek volnának, 's összegűjtve, vagy egyenként közölnék velem".[3] Példaként bemutatott egy Békés megyei dalt:

„Víz, víz, víz! (rep.)
Nintsen ollyan víz,
Mint a' Körös víz.
Potyka tsuka terem benne;
Szép leányka fördik benne;
Nintsen ollyan víz,
Mint a' Körös víz.

Talán közönségesebb a' következő:

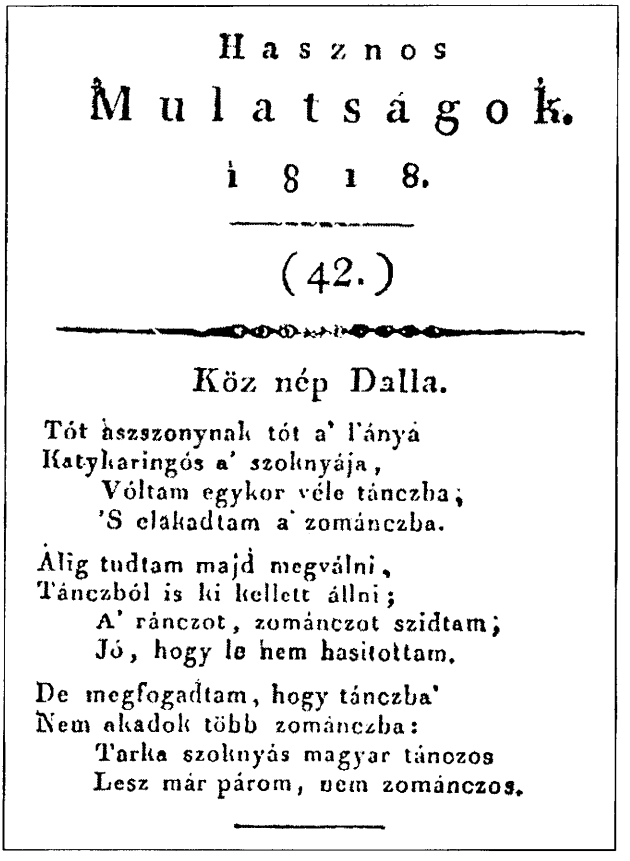
Ritka rendet vágtam;
Sűrű boglyát raktam;
Minden boglya alatt
Egy pár tsókot kaptam, 's a' t.

[2] 1817. I. 21–22
[3] 1818. Első félesztendő, 8. sz.

A' ki ez illyeneket velem közölné, nem tsak engemet, hanem az egész Nemzetet is lekötelezné, mivel a' nemzeti Költő tehetségnek példáit ez által fentarthatnók, 's nem kéntelenítetnénk tsak az Olasz Sonettokat, Canzonékat tsudálni."

A *Hasznos Mulatságok* számaiban számos olyan dal jelent meg, amely népdalaink legkorábban feljegyzett változata. Az 1818. évi második félesztendő 47. számú dalának a címe: *Nép-dal.* Alighanem ez az első megjelölés a népdalokra. Ugyanezen évfolyamban megjelenik még egy folklór műfaj *Mesés kérdés* és *Rejlett szó* cím alatt. A mai műfaji meghatározás szerint mindkettő a találós kérdések csoportjába tartozik. Ennek a műfajnak nagy a népszerűsége. A korabeli kiadványok a vásárlók megnyerésére gyakran közöltek találós kérdéseket. A megfejtést a *Hasznos Mulatságok* a következő vagy későbbi számában közölte. Szólások, közmondások, példabeszédek is megjelentek a kiadvány lapjain.

Az újságok alkalmi híradásai, dal és egyéb „köznéptől" való közlései inkább az olvasóknak szóltak, az is szűk körre korlátozódott, hiszen némelyik kiadványnak alig volt párszáz előfizetője.

Hasznos
Mulatságok.
1818.

(42.)

Köz nép Dalla.

Tót aszszonynak tót a' l'ányá
Katykaringós a' szoknyája,
Vóltam egykor véle tánczba;
'S elakadtam a' zománczba.

Alig tudtam majd megválni,
Tánczból is ki kellett állni;
A' ránczot, zománczot szidtam;
Jó, hogy le hem hasitottam.

De megfogadtam, hogy tánczba'
Nem akadok több zománczba:
Tarka szoknyás magyar tánczos
Lesz már párom, nem zománczos.

A népköltészet kutatásában, az anyaggyűjtésben nagyobb lendületet, magasabb szintre emelést a tudomány, az irodalom művelői hoztak. A folklórtörténet néhány jelentős műve jelent meg az 1820-as években. A tudományban a német nyelven való publikálás előtérben állt. *Gaal György* (1783–1855) meséi,[4] *Majláth János* (1786–1855) meséi, mondái[5] és *Mednyánszky Alajos* (1784–1844) mondatörténetei, legendái[6] német nyelven jelentek meg, bár egyébként mindhárman hívei voltak a magyar nyelv terjesztésének. *Mednyánszky* például mint helytartó tanácsos, kancelláriai tisztviselő, főispán mindent elkövetett a magyar nyelv ápolása és terjesztése érdekében.

A XIX. század első évtizedétől kezdődően egyre több kiadvány lát napvilágot. 1817-től a tudományos életnek is van orgánuma *Tudományos Gyűjtemény* címmel (utolsó év 1841). Számos néprajzi, helytörténeti vonatkozású írást közölt. Ott jelenik meg *Döbrentei Gábor* (1785–1851) felhívása, a *Kérelem minden Magyarhoz.* Tájékoztatja az olvasókat, hogy *John Bowring* angol tudós „köznépi dalokat" kér tőle angolul való megjelentetésre. Néhányat küldött neki, s most megkér minden magyart „a' két Magyar Hazában, ne sajnálja azt a' dalt hozzám küldeni, mellyet ez irányra valónak itél".[7] Az eredményről nincs híradás. Bár *Döbrentei* küldeménye nem érkezett meg, *Bowring* kötete[8] magyar költők versei mellett népdalt is közöl másik magyar író, *Rumy Károly* (1780–1847) küldeményének köszönhetően.

A szabadságharc előtti időszakban számos periodika közöl népéleti cikkeket, tájleírásokat, utirajzokat, amelyekben bőséges néprajzi adalék található (pl. *Regélő, Életképek, Athenaeum, Emlény*). Egy ilyen kiadványban, a *Magyar Hazai Vándor*ban jelenik meg az első néprajzi szempontból rendkívül fontos tanulmány 1835-ben *Edvi Illés Pál* (1793–1871) tollából *Miben áll a Magyar Nemzetiség?* címmel. A magyar népi kultúra vizsgálatához olyan áttekintést nyújt, amellyel irányt mutat a néprajz témaköreinek a kutatásához.

Az 1830-as évektől egyre több jeles személyiség munkásságában jelentkezik a folklór felé fordulás. Az erdélyi *Kőváry László*nak (1819–1910) megjelenik első írása egy falu népszokásairól.[9] A XIX. század kiemelkedő tudós személyisége, *Pulszky Ferenc* (1814–1897) 1840-ben a *Népmondák* című írásában gyűjtésre inspirál,[10] s verses formában három mondát tesz közzé az *Emlény*ben[11]. Erdélyben *Kriza János* (1811–1875) gyűjt és gyűjtet. 1844-ben az *Erdélyi Hiradó-*

[4] Gaál 1822.
[5] Majláth 1825.
[6] Mednyánszky 1829.
[7] 1828. V. k.
[8] Bowring 1830.
[9] *Nemzeti Társalkodó*, 1837. II. félév.
[10] *Athenaeum*, 1840. II. félév, 165.
[11] 1840: 221–230.

ban a néphagyományok feljegyzésére kér mindenkit, aki a nemzeti múlt szent ügyét kívánja pártolni.

A reformkor nemzeti törekvéseiből, szellemiségéből táplálkozó gyűjtőmozgalomban jelentős hátteret jelentettek a magyar tudományos élet intézményei, a *Magyar Tudós Társaság* (alakuló ülése 1830-ban, első közgyűlése 1831-ben volt), és a néhány évvel később (1836) alakult *Kisfaludy Társaság*. Ez utóbbi irodalmi egyesület fontos feladatának tekintette az irodalmi élet fellendítését, a magyar és idegen szerzők műveinek a kiadását, pályázatok kiírását, felolvasóülések tartását és általában az egész országra kihatóan az írók, költők, kritikusok, irodalmi téren működők munkásságára való figyelést (pl. a Társaság nagy érdeme *Arany János* felfedezése *Az elveszett alkotmány*al, *Madách Imréé Az ember tragédiájá*val), továbbá jelentős tevékenységet fejtett ki a szépirodalom széles körben való terjesztése, népszerűsítése terén, amit nemcsak önálló kötetekkel, hanem folyóiratok és egyéb kiadványok megjelentetésével igyekezett előmozdítani.

A *Kisfaludy Társaság* nemcsak a magyar irodalom történetében jelentett nagy fordulatot és előre lépést, hanem a magyar folklórkutatás történetében is. A népköltészet, a néphagyomány gyűjtésére irányuló korábbi törekvések a Kisfaludy Társaság keretén belül intézményi formát kaptak.

A Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) az irodalmi, a tudományos élet terén szorosan együttműködött. Az Akadémia kezdettől fontos feladatának tartotta a magyar nyelv ápolásának ügyét és a népköltészet gyűjtését. Megalakulása után már két év múlva, 1832. november 16-án tartott ülésén foglalkozott Komárom megye előterjesztésével, amelyben arra kérik az Akadémiát, hogy „a magyar nyelv nagyobb megkedveltetésére alkalmatos népdalokat készíteni és közremunkálni méltóztasson." Hasonló kéréssel fordult a Tudós Társasághoz Esztergom vármegye is. Az Akadémia a kérelmeket készséggel támogatta és nyomban felhívta tagjait és nemcsak a tagjait, hogy a népdalok gyűjtésében hathatósan működjenek közre. Voltaképpen innen számíthatjuk a magyar népköltészet intézményesített kutatását, amelybe a Kisfaludy Társaság bekapcsolódott és legjelentősebb fórumává vált.

Az Akadémia gyűjtési felhívására beérkezett anyag szerkesztésére *Vörösmarty Mihály*t (1800–1855) és *Schedel (Toldy) Ferenc*et (1805–1875) kérték fel. A kiadás elmaradt, miközben újabb gyűjtési felhívásokat tettek közzé, most már a Kisfaludy Társaság indítványára. A felhívást *Erdélyi János* (1814–1868) szövegezte. Több lapban napvilágot látott. A Társaság „felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák mesék és hagyományok, a nép ajkiról eltanulva értésére estek, szíveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, puszta meztelenségében – mert csak

így lehetnek a nép szelleme s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai. – a Kisfaludy-Társaság titoknokához beküldeni".[12]

Az ország lekülönbözőbb területeiről nagy anyag érkezett be. A beküldők között irodalmi, tudományos életünk jelentős személyiségei is szerepelnek, mint pl. *Greguss Ágost, Kelecsényi József, Remellay Gusztáv, Nagy Iván, Szeberényi Lajos, Petőfi Sándor.* A Kisfaludy Társaság *Erdélyi János*t bízta meg a Társaság címére beküldött és az Akadémia korábbi felhívására beérkezett és más forrásokból származó anyag kiadásra való előkészítésével. Az anyagból *Erdélyi* három kötetet állított össze. Az első 1846-ban, a második 1847-ben, a harmadik 1848-ban jelent meg.

A *Népdalok és mondák* címen kiadott gyűjteménnyel a népköltészeti kutatás, a folklórtörténet XIX. századi első fejezete lezárult.

A folklórkutatás történetében nagy törést jelentett az elveszített szabadságharc. 1849 után hosszú idő telt el, amíg ismét intézményes keretek között folyhatott a néphagyományok kutatása. (A szabadságharc előtt készült két jelentős mű – *Erdélyi János* közmondás gyűjteménye és *Ipolyi Arnold* mitológiája – jelzi még a Kisfaludy Társaság tevékenységének korábbi eredményét.)

Az újra indításra kísérletek történtek, de ezek a törekvések megtorpantak az önkényuralom ellenállásain. Ilyen elbukott kezdeményező kísérlet volt a népköltészet gyűjtésére az a felhívás 1850-ben, amely a rövidéletű *Csokonai Lapok* című periodikában jelent meg *Gyűjtsük a népdalokat* címmel.[13]

A felhívás szerzője a forradalom dalait a kor „nevezetes mellékdarabjainak" tekinti. Amint írja, az „öröm és bú, gondolatok és érzelmek rendkívüliek valának a népben", s a szabadságharc új színt hozott a népköltészetbe. Ezért kér minden hazafit, hogy gyűjtsék a „különböző vidékeken közajkon forgott népdalokat, a tábori- és csatadalokat is egyaránt."

A dalokat az *Apafi* néven aláíró Gyulára kéri nevére küldeni. Megjegyzi, hogy gyűjtéssel már korábban is foglalkozott és bízik abban, hogy felhívását a „felsőbbség" nem ellenzi.

> „A forradalom vihara pusztítva vonult el határainkon. A merre nézünk, a meddig látunk: előttünk és mögöttünk tar-mezők kopárlanak.
>
> De van föld, melybe a múlt két év új magokat hintett; van föld, mely a múlt két évben új virágokat is termett.
>
> E föld: a népköltészet mezeje.
>
> Szedjük föl ennek virágait, mielőtt feledés árnyékában végképp elhervadnának; kössünk belőlök koszorút, s tegyük le azt az emlékezet oltárára.

[12] *Nemzeti Ujság*, 1844. 5. sz.
[13] 16. sz.

Búját és örömét, érzelmeit és gondolatait, dalban önti ki a nép. S hogy a forradalom alatt öröm és bú, gondolatok és érzelmek, rendkívüliek valának a népben; – tehát ez idők szinébe öltözött dalaik is, szokatlan jelenet a népköltészet világában: nem szükséges mondanom.

Gyűjtsük össze e dalokat; e gyűjtemény nevezetes mellékdarbja leend korunk históriájának.

Debrecen, 1850. **16.** Szombat. august. 24.

CSOKONAI-LAPOK

SZÉPIRODALOM ÉS TÁRSASÉLET KÖZLÖNYE.

TULAJDONOS SZERKESZTŐ

ORBÁN PETŐ.

Előfizetési díj: Debrecenben félévre julius 3-ától decemberig 3 frt; három hónapra julius 3-ától septemberig 2 frt 30 kr; egy hónapra, augustus végéig 1 ft ezüstben. **Vidéken** félévre 3 ft 45 kr; évnegyedre 2 ft 52 kr; egy hónapra 1 frt 12 kr. Előfizethetni helyben egyedül Csálly Lajos úr könyvkereskedésében, a hol mindennemű hirdetések is elfogadtatnak, mikről egy kétszer hasábozott sorért 4 p. kr lezettetik. **Vidéken** minden rs. k. postahivatalnál, a hol az előfizetés elfogadtatik s az előfizetési díjt tartalmazó levél, ha záratik kivül, hogy hirlapelőfizetési díjt tartalmaz, ingyen küldetik a szerkesztőséghez. Előfizetést gyüjtőknek minden 10 példány után egy ingyen példány adatik. Egyes szám ára 6 ezüst kr. — Megjelenik e lap hetenként kétszer: **szerdán** és **szombaton** délelőtt. Szerkesztőségi szállás nagy-czapóutcza 10-dik szám, hátulsó épületben.

Gyüjtsük a népdalokat!

A népdalok – a nép életének mutatótáblája. S ezért a statusférfira nézve úgy, mint a nagy közönség előtt, egy iránt érdekesek.

Szabad tán előre is remélnem, hogy a nemzet, mely a Kisfaludy társaság által kiadott ilynemű köteteket, nemzeti kincs gyanánt s oly szíves részvéttel fogadta: a mi fáradságunkat nem méltányolandja kevésbé.

Tisztelettel kérem föl azért mindazon hazafiakat, kiket az ügy érdekel, kik e célra közremunkálni, méltó fáradságnak tartják, legyenek szívesek aláírtnak segédkezet nyújtani, a forradalom alatt különböző vidékeken közajkon forgott népdalokat (ide értve a tábori- és csata-dalokat is), összegűjtésében.

A küldemények, keresztkötés alatt „Apafi" fölirattal Gyulára címezendők.

A t. gyűjtők neveit hálás köszönettel adandom át a közönség tudomásának.

Meg kell jegyeznem, hogy én a gyűjtéssel már eddigelé is foglalkoztam, s e dalokban semmi olyast, miben a mostani felsőbbség megbotránykozhatnék, nem találtam; ezért nem tarthatni tőle, hogy munkálkodásunk elé, ez oldalról akadály gördíthessék."

Ebben tévedett. Nemes kezdeményezése megbukott. Az újság 26. számában (a felhívás után tíz számmal, 1850. szeptember 22.) *A népdalok ügyében* címmel értesíti a „t. hazafiakat", hogy a felhívás „a magas kormány által rosszaltatott", a katonai parancsnokság a gyűjtést betiltotta és a már beküldött népdal anyagot a hatóság lefoglalta. Ezért kéri a „t. gyűjtőket", hogy a munkát tovább ne folytas-

sák, hozzá anyagot ne küldjenek, mert azt kénytelen „a törvényes hatóság kezeihez" szolgáltatni.

„Sietek értesíteni azon t. hazafiakat, kik e lapokban közölt felhívásom következtében, ott érintett vállalatom elősegélésére közremunkálni szándékoztak volna, miszerint: a forradalmi népdalok összegyűjtése iránti szándékom a magas kormány által rosszaltatott; annálfogva, az illető katonai parancsnokság rendelete folytán, vállalatom betiltatott, s az eddig hozzám beküldött népdalok, hatóságilag lefoglaltattak.

Távolról sem akarván a magas kormány nézeteivel összeütközésbe jönni: kérem a t. gyűjtőket, hogy ama népdalok összeszerzésével hagyjanak föl; mivel ha ezentúl is érkeznének hozzám ily nemű küldemények: én azokat a törvényes felsőbbség kezeihez lennék kénytelen átszolgáltatni."

Így vérzett el egy derék hazafi kezdeményezése.

Egy év múlva *Erdélyi József* úgy vélte, hogy konszolidálódott a politikai helyzet, s újra indítható a néphagyományok gyűjtése. A *Pesti Napló* 1851. évi augusztus 7-i és 8-i számában *Gyűjtsük a hazai népszokásokat* címmel felhívást tesz közzé. Amint a címből is kitűnik, nem a népdalokra, hanem a népi kultúra más területére irányítja a figyelmet. Lelkesen buzdítja olvasóit: a szokások kulcsot adnak a nép szívéhez, kedélyéhez, „egy-egy szokás egy-egy formája az életnek ..., ide való mindaz, miben az élet, mint formában, nyilatkozik." Javasolja, hogy gyűjtsenek mindent, ami szertartás. Témákat sorol: születés, keresztelés, házasság, lakodalom, halál, temetés, továbbá ünnepek, szüret, aratás, vásár, búcsú, névnapok. Mutatványul néhány kérdést is említ. „Miért viszik ki temetőbe a halottat lábbal előre? Miért csinál keresztet, mikor indulni akar a palóc kocsis a porba lovai előtt? Miért mennek nagy pénteken hajnalkor, azaz napföljötte előtt vízért a leányok? Miért jó az a korán merített víz? Mit jelent az, hogy néhol egy falat kenyeret és sót összekötve tesznek a menyasszony kebelébe?"

Sajnos, *Erdélyi* kezdeményezése eredménytelen volt. Nem sikert hozott, kellemetlenséget okozott. Az újság szerkesztőjével együtt a haditörvényszék felelősségre vonta a felhívás szövegében rejlő, politikainak vélt utalások miatt.

Évek multával enyhült a szigor. Újságokban, időszakos kiadványokban, zsebkönyvekben meg-megjelennek népéleti rajzok, mondák, regék stb. Pl. a *Hölgyfutár*ban *Kőváry László* 1852-ben *Székely népköltészet* cím alatt becses anyagot publikált. Az *Erdély régiségei* kötetben[14] nagyszámú mondát közölt. A *Délibáb* c. lapban a történelmi regékről írt cikket.[15] Néprajzi, földrajzi, történelmi írásokkal jelent meg a *Magyarország és Erdély Képekben* című kiadvány.[16] A *Vasárnapi Ujság* 1854-től nagyszámú szokásleírást, tájismertetést közöl. Az első

[14] Pest, 1853.
[15] 1853.
[16] 1853–1854

és második évfolyamból említünk egy-egy írást: *Muraköz és népe*,[17] *Házassági népszokások a drávamelléki magyaroknál*.[18] *Edvi Illés Pál* a helynevek gyűjtésére szólítja fel a vidéki értelmiséget: „Óhajtandó..., hogy lelkészek, tanítók, jegyzők és járásbírók által hazánk minden vidékein a helységnevek figyelembe vétessék, és mindenünnen a m.tud. Társasághoz, vagy akár, a *Vasárnapi Ujságba*, akár más hírlapokba beküldessék".[19]

Számos hasonló felhívás, buzdítás jelenik meg a lapokban. *Vas Gereben* (1823–1868) nagyszabású gyűjtési akcióba kezd. A *Pesti Napló*ban tájékoztatja az olvasókat a *Magyar népszokások, Jelene és multja* c. munka gyűjtési feladatairól és szerkesztéséről.[20] Célja az volt, hogy az egész magyar nyelvterületen összegyűjtse, gyűjtesse a néphagyományokat. A gyűjtést területről területre tervezte. Az első gyűjtés Dunántúlra irányult, ahol a kutatásra kijelölt hely Bicske, Lovasberény, Csákvár, Esztergom és Tata térsége volt. *Vas Gereben* reményét fejezte ki, hogy „minden lelkes honfitól a terhes munkában gyámolítást várhat." Főleg a lelkészek és a tanítók segítségét várta. A gyűjtendő anyag témaköreit 25 pontban sorolta föl. Részletes programjával fél évszázaddal megelőzte korát. A kérdések között találkozunk alig kutatott témákkal. Vizsgálandónak tartotta pl. a falubírák, kántorok, rektorok, bakterek szerepét a falvakban, a házaló zsidókról, cigányokról és a falu bolondjairól való adatok gyűjtését. Természetesen, az emberi élet fordulóira, a jeles napokra, céhes szokásokra, dalokra, közmondásokra, adomákra vonatkozó kérdések mind szerepelnek a gyűjtési programban. A készítendő munkát *Vas Gereben* „nemzeti kincsnek" nevezte. A kérdéssor jól mutatja egy nagyívű munka tervét, amely a magyar folklórtörténetben egy meg nem valósult nagy vállalkozásnak tekintendő. Sajnálatos, hogy a folklórtörténet nem vett róla tudomást, pedig a tervezet témák szerint átöleli az egész magyar folklórt.

A néphagyományok iránti széles körű érdeklődést mutatják a *Vasárnapi Ujság*ban és más lapokban, kiadványokban megjelenő cikkek. A gyűjtési felhívások sem apadnak el. A *Vasárnapi Ujság* több buzdító írást közöl. A szerzők úgy érzik, újra és újra fel kell hívni a figyelmet az „ősöktől öröklött néphagyományokra." A gyűjtés sürgős, mert „népünk az ujabbkori műveltség befolyása következtében eddig ápolt hagyományait elfeledi".[21]

A felhívások az 1850-es évek végén még éppenúgy sorra veszik a gyűjtendő témaköröket, mint ahogy az első ilyen témakörű írásban tette évtizedekkel korábban *Edvi Illés Pál*. De tíz évvel az első nagy eredmények (*Népdalok és mon-*

[17] 1854: 321–322.
[18] 1855: 100–101.
[19] 1854: 23. 197.
[20] 1856. február 26.
[21] V.U. 1859: 351.

dák, Magyar közmondások könyve, Magyar mythologia) után még nem indult meg az intézményes hátterű kutatás. Ezt hozta meg az újjáalakult Kisfaludy Társaság. A szabadságharc bukását követő hosszú kényszerű szünet után 1860-ban tartotta meg első ülését. A népköltészet ügyében a Társaság titkára, *Greguss Ágost* 1863-ban, majd 1865-ben felhívást tesz közzé. A két felhívásban a Kisfaludy Társaság törekvését, célkitűzését közvetítette.[22] Az első részletes tájékoztatást nyújt a gyűjtési tervezetről. A Kisfaludy Társaság a gyűjtés témakörök szerinti kibővítését fontos célnak tekintette. *Greguss* hét témakört, „főosztályt" jelöl meg, úgymint:

I. *Dalok, románcok, balladák és gúnyversek.*
II. *Mesék.*
III. *Mondák.*
IV. *Közmondások és szólásmódok.*
V. *Találós mesék.*
VI. *Gyermekjátékok.*
VII. *Népszokások és sajátságok.*

Mindezekből kitűnik, hogy a felhívás a néphagyomány egészére kiterjedt. *Greguss* külön-külön sorba veszi a csoportokat, megjelöli a főbb szempontokat és gyűjtési tanácsokat, javaslatokat tesz, pl. ne változtassanak a közlő szövegén, a dalok dallamát is kottázzák, kívánatos a tájszólás szerinti lejegyzés. Felhívja a figyelmet a koldusénekekre, a táncszókra, a ponyvairodalom termékeire, kéziratos könyvekre stb. A mondákat „kiváló figyelembe" ajánlja, mint olyan műfajt, amely a néphagyományoknak fontos ága, de még nagyon kevés a gyűjtött anyag.

A második gyűjtési felhívást különösen fontos kiemelnünk. Ez a hazai nemzetiségek népköltészetének a gyűjtésére szólít fel. A Kisfaludy Társaság fontos feladatának tekintette a magyarországi „nem magyar ajkú népek" költészeti hagyományait is megjelentetni. Erről a Társaság 1865. október 25-én határozott. A „szláv, oláh, német ajkú népek, melyekkel az országos élet egysége ezredéve összeforrasztott s melyek költészete, valamint táplálkozott a magyar népköltészetből, így viszont maga is táplálta ezt", nem maradhat figyelmen kívül. A felhívást – amely a magyarországi nemzetiségek kutatástörténetében rendkívül fontos – *Greguss* így zárja: „Midőn a Kisfaludy Társaság ebbeli kívánatait ezennel közhírré teszem, hazafiúi bizalommal kérem különösen a nem magyar nyelven megjelenő lapok szerkesztőségeit, szíveskedjenek e szózatot fölvenni, és az ügyet, melyre vonatkozik, buzgó támogatásukkal sikeresen előmozdítani."

Egy évvel később (1866) jó eső érzéssel bocsátja kiadásra a Kisfaludy Társaság *A Hazai Nem-magyarajkú Népköltészet Tára* néven indított sorozat első kötetét, amely 427 magyarra fordított szlovák népdalt tartalmaz.[23] Román és szlo-

[22] Greguss 1863: 36. sz.; Greguss 1865: 438.
[23] *Tóth népdalok...* 1866.

vák népdalkötetek is megjelentek, megelőzve a Társaság sorozatát, amely *Magyar Népköltési Gyűjtemény* címen 1872-ben indult. Az első kötetet – *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* – *Arany László* és *Gyulai Pál* szerkesztette.[24] A Kisfaludy Társaság kiadványai mellett más jelentős gyűjtemények is napvilágot látnak. 1877-től sorra jelennek meg a századvég kitűnő folkloristájának, *Kálmány Lajos*nak a munkái.

1889-ben megalakul a *Magyar Néprajzi Társaság*. Megindítja folyóiratát, az *Ethnographiát* (1890), napjainkig publikálási teret adva a folklórnak.

Ezzel a folklórkutatás új korszaka és új évszázada indul.[25]

IRODALOM

BOWRING, John
1830 *Poetry of the Magyars*. London
GAÁL György
1922 *Märchen der Magyaren*. Wien
GREGUSS Ágost
1863 A népköltészet ügyében. *Vasárnapi Ujság*, 36.
1865 A népköltészet barátaihoz. *Vasárnapi Ujság*, 438.
HORVÁTH János
1927 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest
KÓSA László
1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest
MAJLÁTH János
1825 *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. Brünn
MEDNYÁSZKY Alajos
1829 *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pest
ORTUTAY Gyula
1962 *A magyar népköltészeti kutatás története*. In: Giuseppe, Cocchiara: ***Az európai folklór története***. 521–548. Budapest
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia*. C. 109–120.
PUCZ Antal
1824 *Értekezés a nemzeti nyelv tökéletesítése és terjesztése módjáról*. Esztergom
SÁNDOR István
1801 A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról. *Sokféle* VII. darab 68.
Tóth népdalok
1866 (Fordították: Szeberényi Lajos, Lehoczky Tivadar, Törs Kálmán) Pest

[24] 1872-től 1924-ig 14 kötet jelent meg.

[25] L. még: Horváth 1927: 55., Kósa 1989: 44–51., Ortutay 1962: 521–548., Paládi-Kovács 1989: 109–120., Pucz 1824., Sándor 1801: 68., Viszota 1911: 116–119.

VARGHA Balázs (szerk.)
1981 Csokonai Vitéz Mihály minden munkája 2. *Prózai művek.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
VISZOTA Gyula
1911 Az Akadémia és a népdalgyűjtés. *Akadémiai Értesítő* XXII. 116–119.

Zoltán Ujváry

THE BEGINNINGS OF HUNGARIAN FOLKLORE RESEARCH: CALLS FOR DATA COLLECTION

In the beginning, the interest about folk poetry among the representatives of the educated layers of Hungarian society was closely connected with the cause of the vernacular. Thus, the attention to the native Hungarian language was tantamount to the attention paid to the national culture. It was within the framework of this effort that the demand for folk or popular poetry was voiced, which resulted in the pronouncement of a series of calls for data collection from the end of the 18th century onwards. This paper gives a survey of the calls for collecting Hungarian folk traditions, of their histories, of the circumstances of their genesis, and of their impact in the time period from the end of the 18th century to the end of the 19th century, with an eye to the questions of genre and terminology.

Juhász Antal

Bálint Sándor, a tudós és tanár (1904–1980)

Kevés olyan kiváló tudóst ismerünk, akinek neve, munkássága annyira eggyéforrt volna egyetlen településsel, egyetlen tájjal, mint Bálint Sándoré Szeged városával és a szegedi tájjal. Nem csupán most, születése centenáriumán, közel negyedszázaddal elhunyta után érezzük így. Sokan, akik a kultúra, a tudomány, az oktatás ösvényein találkoztunk vele és megismerhettük egyéniségét, munkásságát – már életében így láttuk. Oly kivételes elhivatottsággal munkálkodott szülővárosa kultúrájának föltárásán, olyan bőséggel ontotta tanulmányokban és élőszóval a Városról és népéről fölhalmozott ismereteit, hogy mindenkit meggyőzött az Urbs iránti elkötelezettségéről. Pedig nem kizárólag Szeged kultúrája, építészet- és művészettörténete, népének középkori műveltsége és dialektusa foglalkoztatta, hanem megoszlott a figyelme a szeretettt Város és a népi vallásosság kutatása között.

A pályakezdés éveiben szegedi népdalokat, népi imádságokat, alsóvárosi lakodalmi szokásleírást tett közzé. Első önálló kötete már címválasztásával – *Szeged népe. Új gyűjtés I. 1933.* – kifejezi, hogy Kálmány Lajos félszázaddal korábban kiadott szegedi gyűjtését kívánja folytatni (*Szeged népe.* Ős-Szeged népköltése. I. Arad, 1881.) Míg Kálmány csak a dalok, balladák szövegét jegyezte le – igaz, a maga korában páratlan fonetikus hűséggel –, Bálint Sándor a dalok nagy részének dallamát is közli. Kiválóan érzékeli az eltéréseket Szeged-Alsóváros és Fölsőváros népi arculata, zenei ízlése, hagyományhoz való viszonya között.

A fiatal kutató másik tájékozódási pontja a több mint száz évvel előtte alkotó tudós piarista szerzetes, Dugonics András. 1934-ben írt tanulmányt Dugonics ifjúkori dalgyűjteményéről, majd szegedi tájszókat közölt. A népköltés és a néphit iránti vonzódás Kálmány, a tájszó- és szóláskutatás Dugonics öröksége lehet. Úgy tűnik, a fiatal tudósjelölt a kiemelkedő szegedi elődök nyomdokain indult el.

Pályakezdésének fontos programadó írása a *Szegedi problémák* című tanulmány (1930), amely sokáig elkerülte az utókor figyelmét. Rámutat a Város múltja, műveltsége addigi kutatásának hiányaira és a föladatokra. Az új szintézis

megalkotása szerinte két irányú kutatásokat kíván: a népiség föltárásához elsősorban a szellemi műveltség és a „vallásos karakter" vizsgálatát tartja szükségesnek, a Város történetét illetően pedig fölhívja a figyelmet Reizner János monográfiája modern szempontokkal való kiegészítésére. Különösen a gazdaságtörténet és „a szegedi karakter szociológiai" kutatását ítéli fontosnak. Igényli a Város reneszánsz kori kultúrája, a török hódoltság, a Szegedre bevándorló idegenek hatásának föltárását. Utal a ferencesek és a piaristák művelődési szerepe, a szegedi nyelvjárás, a helyi művészet, irodalom és közgazdaság föltétlen vizsgálatára.

Tanulmánya a Szeged-kutatásnak két szemszögből is fontos dokumentuma: egyrészt tanúsítja, hogy a fiatal Bálint Sándor kiválóan ismerte a Város múltját, másrészt példázza az elődök munkásságát, az elismerés mellett kritikával is illető igényes kutatói magatartását. Visszatekintve úgy tűnik, mintha a huszonhat esztendős tudósjelölt a saját életprogramját vázolta volna fel. Maga sem gondolhatta, hogy a kutatandó tárgykörök nagy részében ő fog búvárkodni.

Másfél évtizeddel későbbi, *Szeged néprajza* című tervezetében először bontakoznak ki a szegedi táj néprajzi monográfiájának körvonalai. A roppant tömör, de a tennivalókra is utaló terv bizonykodik róla, hogy az 1940-es években már kiérlelt, egyéni vonásokat mutató elképzelése volt Szeged néprajzának megírására.

A Város és a szegedi táj sokoldalú föltárását vállaló munkái az 1950-es évektől értek be. Elsőként a *Szegedi szótár* jelent meg (1957). Vallomása szerint „több mint harminc esztendős munka gyümölcse (...) Gyermekoromban még olyan jelenségeknek lehettem tanúja – írja a bevezetőben –, amelyeket az első világháború teljesen elsöpört. A szegedi népnyelvvel tudatosan egyetemi éveimben kezdtem foglalkozni. A gyűjtést azóta is állandóan, ha nem is rendszeresen folytattam". Nyelvész recenzense állapítja meg, hogy a történeti adalékok összegyűjtésével igen nehéz föladatot vállalt, mivel a középkori oklevelektől, a kódexeken és a régi tollforgatók írásain át sokrétű anyagot kellett, szigorú forráskritikával szótároznia. Élőnyelvi anyagának méltatója „minden eddigi hasonló szótárunkénál színesebbnek és gazdagabbnak" ítéli.

Szeged városa című könyvében társadalom- és művelődéstörténet, művészet és népi kultúra fonódik egységes szintézisbe. A különböző szaktudományok nézőpontjait, eredményeit egységbe fogó szemlélettel ábrázolja a városkép alakulását, az építészeti stílusok helyi kifejezésformáit, miközben sorait a Város iránti visszafogott, de érezhető szeretet hatja át. Könyve a városismeret és a városszeretet egyedülálló példája! Új kiadása, közel félszázad múltán, bizonyára sok szegedi, minden városrendező mérnök és várospolitikus könyvespolcára eljut.

A szegedi paprika gazdaságtörténeti-néprajzi monográfiája (1962) Alsóváros és Szeged-Alsótanya paprikatermesztő parasztnemzedékeinek állít emléket. Fő

forrása *paprikakikészítés*sel foglalkozó édesanyja, *Szaka Panna* és saját maga. Alapvetőnek tartom társadalomtörténeti megállapítását: „...ez a paprikakikészítő társadalom, az újszegedi kertészekkel egyetemben(...) egyik legmunkaszeretőbb, legeredményesebben dolgozó (...), legerősebben polgárosodó rétege a szegedi parasztságnak."

A Város kolostori és literátus műveltségét széles távlatú gazdasági és társadalomtörténeti összefüggéseiben elemzi *Szeged reneszánsz kori műveltsége* című könyvében (1975). Tanulságos következtetése, hogy a 15–16. században, vagyis a török előtt ennek a törzsökös magyar városnak eleven gazdasága és polgári kultúrája virágzott.

Élete utolsó másfél évtizedében jutott el a hosszú ideje tervezett szintézis, Szeged néprajza befejezéséhez. Monográfiájának *A szögedi nemzet* címet adta. Ízlelgessük a kissé szokatlanul hangzó címet! Az előszóban így ír erről: „Sajátos helyi szóhasználatban a szögedi nemzet jelenti egyfelől a törzsökös szegedi népet (*a szögedi nemzet szeret dógozni), másrészt* a hozzá való tartozást (*én szögedi nemzet vagyok*), majd hozzáfűzi: „Ez utóbbi némi önérzettel mondódik." Fiatalkori célkitűzése: a „szegedi karakter" meghatározása rajzolódik ki a kifejezés magyarázatában, bár itt még a szögedi nemzetnek két sajátos jegyét emeli ki – a munkát mint élete vezérelvét és az összetartozás tudatát. Könyvében a „szegediség" több más sajátosságát bemutatja, de a karakter lényege, „lelke" e kettőben fejeződik ki.

Ez a fölismerés egy tőről fakad a Bálint Sándort megelőző etnográfusnemzedék kiemelkedő egyénisége, Viski Károly megállapításával, aki a nagy határú alföldi „parasztvárosok"-ról ezt írta: „... mintegy hatalmas pusztagyepük közepébe zárkózva, külön-külön etnikai egységnek érzik magukat, s többnyire valóban azok is." Példaként Debrecen, Kecskemét, Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely városát említette. Azóta Debrecen, Vásárhely népi karakterét is eléggé jól feltárták a néprajz és társtudományai, de más táji központok etnikai sajátosságainak alapos vizsgálatával még adós a szaktudomány.

A kortárs Ortutay Gyula, *A szögedi nemzet* első két kötetének lektora írta: „...Elsősorban leíró és összefoglaló munka, de mint ilyen megérdemli, hogy kimondjuk: nincs hozzá mérhető mű a leíró magyar néprajz területén. Szintézis, aligha felülmúlható tudományos összegzés a szónak több értelme szerint is: egyrészt Szeged és a szegedi táj népi műveltségének enciklopédikus teljességű számbavétele, másrészt összefoglalása mindannak, amit az elődök Dugonicstól – Kálmány Lajos, Reizner János, Kovács János, Tömörkény István, Juhász Gyula és kortársaik munkásságán át – Móra Ferencig és a közelmúltig a szegedi tájról fölhalmoztak. Bálint Sándortól a Szeged-kutatás aránylag gazdag forrásanyagából meríthetett, de mennyi mindent tett hozzá a maga gyűjtéseiből! Száz éve a polgárosuló Szeged-Alsóváros paraszti miliőjébe született, megfigyelhette pap-

rikatermelő atyafiai: a homokföldeken kultúrtájat teremtő tanyai kisparasztok, a paprikahasító asszonyok mindennapi munkáját és ünnepeit, átélte a világháborúnak a táj népét is egyben-másban átformáló következményeit, egyetemi éveitől pedig szülővárosa kultúrájának elhivatott kutatója lett. Az adatgyűjtést sosem hagyta abba. Csodáltuk, hogy idősödve is gyűjtőutakra vállalkozott: néhány adatért, egy műemlék-templom, egy kegykép megtekintéséért nem restellet távoli falukba elutazni. Így *A szögedi nemzet* és más monográfiái anyagának hitelességéért jelentős részben a maga kutatásaival, tapasztalataival kezeskedhet.

Bálint Sándor szemléletére a kultúra egységben látása jellemző. A szegedi népélet jelenségeit nem kiragadott elemként írja le, hanem mint a nagy egészt. A népi műveltség részeit vizsgálva ügyel a más dolgokkal való összefüggéseikre, a kölcsönhatásokra. Együtt tárgyalja az életben együvé tartozó jelenségeket. Ez az interpretáció a tudományban tért hódító szakosodás korában egyre ritkább, jóllehet ma is követésre érdemes mintának tartható.

A szülővárossal foglalkozó kutatásainak két, minden bizonnyal kiemelkedő eredménye a *Szegedi Szótár* és *A szögedi nemzet*. Az első a magyar nyelvjárás egyik leggazdagabb enciklopédiája, a másik 1850 tájától az 1930-as évekig terjedő időszakra a szegedi táj népi műveltségének monográfiája. Olyan korszak népi műveltségének tudományos feldolgozása, amelyben éltek a szegedi nép sok évszázados, némely esetben évezredes tradíciói, beidegződései, de a gazdasági és a technikai civilizáció fejlődése következtében nagy változások zajlottak, summásan fogalmazva: megindult a paraszti polgárosodás folyamata. Bálint Sándor interpretációjában a még élő tradíció bemutatása a hangsúlyos, de gondosan dokumentálja a városban elsősorban az 1879. évi nagy árvíz után kibontakozó polgárosodás sajátos jegyeit is. Ha a 20. század első felében fölnevelődött etnográfus-nemzedék terepkutatását ma már „leletmentésnek", egy eltűnő életforma dokumentációjának tekintjük, elmondható, hogy Bálint Sándor tájmonográfiája a paraszti, parasztpolgári életforma tárgyi világának, szokásainak, szellemiségének a maga nemében megismételhetetlen ábrázolása. Valljuk meg, az ő munkáját csak közelítő tudományos feladatra az 1960–70-es években már tíztizenöt vagy több tagú kutatóközösségek vállalkoztak.

A Szegedi Alföldkutató Bizottság 1929. május 29-iki szakosztályülésén a beszámolóhoz egy fiatal állástalan tanár szólt hozzá. Bálint Sándor megjegyzéseit a *Népünk és Nyelvünk* című folyóirat így rögzítette: „...a bizottságnak ki kell terjesztenie a kutatásait az Alföld intenzívebb vallástörténeti kutatására, mint az alföldi parasztkultúra egyik fontos tényezőjére...." Fölszólalása irányította a szakterület figyelmét a népi vallásosság kutatására. Jellemző, hogy *A magyarság néprajza* évekkel későbbi kötetében a témakört mindössze háromoldalas fejezet tárgyalta. Évekig szinte egyedül Bálint Sándor foglalkozott a tárgykör intenzív vizsgálatával. Az 1930-as évek közepétől fogott a búcsújáró-kegyhelyek történe-

ténck és a népi katolicizmusban mélyen gyökerező Mária-tisztelet hagyományainak föltárásához. A történelmi Magyarország 21 kegyhelyéről írt miniatűr esszét, melyek 1944-ben a *Boldogasszony vendégségében* című kötetében jelentek meg. Hangsúlyozza, hogy a búcsújárás a hívők közösségi megnyilatkozása, ugyanakkor fölfigyel a hagyományt szervező és irányító parasztok, az úgynevezett *szentemberek* szerepére. A jászladányi Orosz István énekszerző és búcsúvezető önéletírását közlő kötete bevezető tanulmányában fejti ki, hogy a hozzá hasonló egyéniségek jelentkezése a 16–18. századi licenciátusi hagyományban gyökerezik. Orosz Istvánt a kora-újkori licenciátusok szellemi utódának tartja. Bálint Sándor az elsők között ismerte föl a népi kultúrában a hagyományt fenntartó és megújító egyéniségek szerepét, és e fölismerésből nőtt ki az úgynevezett egyéniségkutató iskola, a 20. századi hazai folklorisztika jelentős irányzata.

Az esztendő ünnepeinek liturgikus és paraliturgikus hagyományait először a *Népünk ünnepei* című könyvében foglalta össze. Úttörő jelentőségű alapvetés és iránymutató mű, nemzetközi összehasonlításban is. Az 1950–60-as évek tudománypolitikája nem tette lehetővé, hogy a vallásos világnézetű, hitéhez hű néprajztudós az ünnepek szakrális hagyományvilágából újabb kötetet publikáljon. De az anyaggyűjtést folytatta, tovább érlelte munkáját. A „termés" betakarításakor, az 1970-es években ért meg az idő arra, hogy az ünnepek hazai és középeurópai tradícióiról írt összegző művét a Szent István Társulat megjelentesse. Kényszerűségből – ez is a korszak művelődéspolitikájára jellemző – előbb a nagyünnepekhez fűződő kultusz monográfiája, a *Karácsony, húsvét, pünkösd* látott napvilágot 1973-ban, és pár évvel később az *Ünnepi kalendárium* két kötetével vált teljessé az esztendő szakrális hagyományvilágának bemutatása.

Ez a monográfia a több szaktudomány fölhalmozott ismeretanyagát mesterien, nagy erudícióval ötvöző összegzés aligha utolérhető példája. Liturgia és művelődéstörténet, a Biblia és a kódex-irodalom, építészet és művészettörténet, szépirodalom és folklór ötvöződik minden fejezetében, egységes megszerkesztett képbe. Közel öt évtized fáradhatatlan filológiai munkája adja sokrétű ismeretanyagának „aranyfedezetét." Ökumenikus szemlélet jellemzi. Anyaga legnagyobb részben a római katolikus ünnepek kultuszát öleli föl, de az aránylag szűkös szakirodalomból és kutatási lehetőségei szerint tájékozódott a protestáns, a görög katolikus, és az ortodox népi vallásosság gyakorlatáról is. Sajnos, nagyívű, széles kitekintésű szintézise eddig nem válhatott az európai kultúrtörténet közkincsévé. A német nyelvű kiadással Bálint Sándor életműve minden bizonnyal méltó helyére kerül az egyetemes tudománytörténetben.

Elsősorban tanárnak, pedagógusnak tekintette magát. Aki ismerte, nem kételkedhet vallomása őszinteségében. Különleges adottsága volt a tudás, az ismeretek átadására. Szülővárosáról, annak paprikás társadalmáról, a Bánságba és a békési tájra kirajzó dohánykertészekről mindig különös átéléssel beszélt. Egye-

temi előadásait ugyanaz a gazdag ismeretanyag és a kultúra egységben látása jellemezte, mint könyveit, publikációit. Jegyzeteimet föllapozva most veszem észre, hogy számos előadása kész tanulmány volt. Miután 1957-ben az egyetem vezetői visszaadták neki a „venia legendi"-t Szeged néprajzáról szóló előadásain már a monográfia részletei bontakoztak ki előttünk.

1931–1944 között a Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézetben, 1938 és 1946 között polgári iskolai tanárképző főiskolán, 1947 szeptemberétől a tudományegyetemen pedagógusok százait nevelte a népi kultúra megbecsülésére és a szülőföld szeretetére. Képzős tanítványai szeretettel emlékeztek közvetlen egyéniségére, arra a tananyagot messze meghaladó tudásra, amit magyar, történelem, földrajz óráin nékik átadott. Ötven év távlatából egyik diákja így idézte emlékét: „... mosolygó arccal magyarázott, szeméből bizalom és szeretet áradt. Nem is lehetett másként, hiszen folyton arról beszélt, amit szeretett: a magyar népről."

Mély humánum és jóság sugárzott egyéniségéből. „Areája" volt és ezt megérezték tanítványai és kollégai, azok az alföldi, dunántúli fejkendős asszonyok és kérges kezű parasztemberek, akiket megszólított, hogy életük, tudásuk, kultúrájuk darabkáit összegyűjtse, megmentse a feledéstől.

Erdélyi Zsuzsanna, az apokrif népi imádságok nagy érdemű kutatója, aki élete hajlatán oly közel került hozzá, úgy találta, hogy a ferences rend eszménye, a ferences szellemiség teljesedett ki Bálint Sándor habitusában. Ízig-vérig Szegedalsóvárosi volt, és tudjuk, a franciskánus barátok történelmünk nehéz századaiban a szögedi nemzet lelki gondozói és gyógyítói, magyarságuk és vallásuk megtartói is voltak.

A tudós és tanár Bálint Sándor arculatát két tulajdonsággal is jellemezhetjük: hűség és szolgálat. Hű maradt szülővárosához, hitéhez és szolgálta népét enciklopédikus műveltségű kutatóként és lelkiismeretes, tudását segítőkészen átadó tanárként. Tette ezt a tudomány iránti alázattal, amely nagyon kevesek adománya.

Gazdag örökséget hagyott ránk: szülővárosára, mindazokra, akik az etnográfia és más tudományszakok általa taposott ösvényein tovább haladnak, és a magyarságra. Hiszen életműve forrása nem csupán a szögedi nemzet önismeretének, hanem az egész magyar népismeretnek. Ezzel az örökséggel jól kell sáfárkodnunk. A fiatal, majd tudóssá érő Bálint Sándor az előtte járó Dugonics András, Kálmány Lajos, Tömörkény István, Juhász Gyula, a kortárs népi írók inspirációiból, és ne feledjük, egy 1925 évi szegedi Bartók Hangverseny élményéből merített – épp úgy kívánatos a nyomába lépő nemzedéknek kapcsolódnia az ő életművéhez. Ahogyan a tradíció, a kulturális örökség nemzedékről nemzedékre száll, úgy kell egymásra épülniük – az elődöket meghaladva és folyton megújulva – a kutató és tanár nemzedékek munkásságának. Erre is emlékeztet, s példát nyújt Bálint Sándor életpályája.

Antal Juhász

SÁNDOR BÁLINT: SCHOLAR AND TEACHER (1904–1980)

This paper gives an overview of the professional activities of the scholar and teacher Sándor Bálint on the occasion of the upcoming centenary of his birth.

As a scholar, Sándor Bálint focused his attention on two separate areas. He divided his scholarly attention between the research of the culture of the city of *Szeged* and the research of folk religiousness. The present study discusses the research topics and chief publications of the distinguished scholar, concluding that his perspective displayed a unified view of culture and analyses of interrelations and interactions.

However, Sándor Bálint considered himself primarily to be a teacher and an educator. His university lectures represented an equally profound knowledge and the same unified view of culture as his scholarly publications did.

Kósa László

A pályakezdő Gunda Béla tudományos tájékozódásának dokumentuma

Gunda Béla

Hamarosan meglesz a gyakran emlegetett „kellő történelmi távolság" ahhoz, hogy a 20. század második felének magyar néprajzkutatását meghatározó, tanítványaik révén máig befolyásoló tudós nemzedék teljesítménye nemcsak a kortársi és tanítványi kritika, hanem távlatos tudománytörténeti mérlegelés tárgyává is váljon. Azért közlöm Gunda Bélának (1911–1994) Halmos Béla (1909–1980) építészmérnök hagyatékából a közeli múltban előkerült, sűrű apró betűkkel telerótt, ám tömör levél beillő postai lapjának szövegét, mert jellemzően tájékoztat írója későbbi pályáját elkísérő tudományos tájékozódásának kezdeteiről.

Hernn Béla Halmos építészmérnök
Gyula
Államépítészeti Hivatal
UNGERN
Stockholm, 22. X. 1938.

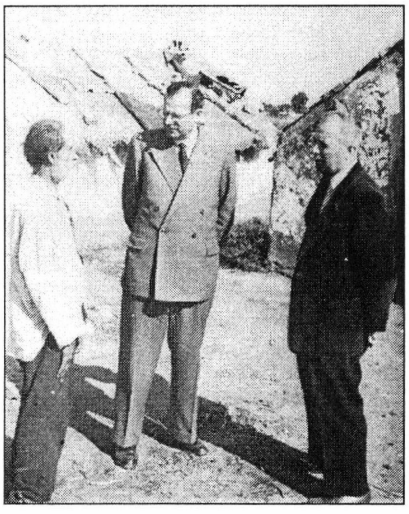
Kedves Komám!

Elkésve, egy sötét, ködös stockholmi d.u.-on kezembe került véletlenül a P.H. 18-i száma, amelyben látom, hogy Téged is „elkapott a gépszíj" (már én ezt csak úgy szoktam mondani). Hát bizony ez a sorsa a jobbaknak! Már a nyár elején Pesten hallottam Gál Pistától szándékodról. – Én most itt kóborgok Európa északi tájain, augusztusban Dániában voltam, szeptember óta pedig Stocholmban. Remek tájak ezek földrajzi és emberi szempontból egyformán. Európának ezen a gránittönkjén új és szabad élet virul... óriási lehetőségekkel a tudományos munkára, dolgozásra. Én magam is jóformán csak dolgozom; főleg északi pásztor-vadász témákkal foglalkozom s úgy látszik, végleg ezek mellett fogok kikötni. Már megjelent egy cikkem svéd szaklapban (augusztusban Kopenhágában előadást tartottam a nemzetközi néprajzi kongresszuson

is) s most készítek kettőt. Az a tervem, hogy a tavasszal néhány hónapra a lappok közé utazom, elsősorban a rénszarvas kultúra tanulmányozására. De azért Keleteurópáról sem felejtkezem el; keleteurópai fogok maradni, de az európaiság gondolatának értelmében. S ha tudományomnak a politikai hátterét keresem: az csak az lehet, hogy bebizonyítsa, hogy a népi kultúrák milyen közel állnak egymáshoz. – A svéd életet már teljesen megszoktam, a nyelv is megy valahogy s remélem rövidesen svédül is fogok gondolkozni. – Írjál! Mi van Gál Pistával s a többiekkel.

Életed nagy eseményéhez (a keresztapaság stopp!) melegen gratulálok, Feleségednek ismeretelenül is kezeit csókolja, Téged pedig baráti szeretettel ölel

G. Béla
Stockholm, Ö.
Statens Etnografiska Museet
Sverige – Svédország

Gyűjtés a cigányok körében.
A képen balról jobbra: adatközlő, H. Kothe, Gunda Béla.
A felvétel készítette: Ujváry Z. 1958. DENIA 182/10

Gunda a budapesti Pro Christo Diákok Házában (VII. ker. Hársfa utca 59/b) ismerkedett meg Halmos Bélával, akivel ott szobatársak voltak és barátságot kötöttek. A közös érdeklődés jegyében vettek részt a Bartha Miklós Társaság estjein. A népi mozgalom és a falukutatás első korszakában fontos szerepet játszó Fábián Dániel (1901–1980) orvos is korábban a Diákok Házában lakott. Ismert, hogy a Társaság alelnökeként József Attilával együtt ő fogalmazta a „Ki a faluba!" című röpiratot (1930). A Diákok Házát amerikai világszövetségi pénzsegéllyel 1921-ben létesítette a MEKDSZ (Magyar Evangéliumi Keresztyén Diák-

szövetség, később Magyar Diákok Pro Christo Szövetsége). A felekezetközi protestáns, nálunk elsősorban református hátterű ifjúsági szervezet különböző vallású, sokféle pályára készülő és igen eltérő világnézeti-politikai tájékozódású diáknak biztosított lakást internátusában, akiket a közéleti és társadalomtudományi érdeklődés, a sokak szerint halaszthatatlanul fontos, átfogó reformok ügye izgatott és kötött össze hosszabb-rövidebb ideig. A diákotthon eleven légköre szenvedélyes vitáival a két háború között a fiatal értelmiség egyik legfontosabb szellemi műhelye volt a fővárosban. Itt szerveződött eredetileg szeminárium formájában és Gunda Béla részvételével a falukutatás szaktudományi szempontból legszínvonalasabb alkotását létre hozó „kemsei munkaközösség" is.[1]

Fent közölt levelében Gunda egy másik értelmiségi csoporthoz való kötődésére utal. Ez talán azok körében is kevésbé tudott, akik az életrajzát valamelyest részletesebben ismerik. Gál István (1912–1982) irodalomtörténész szerkesztette és adta ki 1934–1939 között az Apollo című folyóiratot, mely ugyancsak jeles értelmiségi műhelyként, a közép-európaiság központi gondolata köré gyülekezőknek fórumot adva szólt hozzá társadalom- és művelődéspolitikai kérdésekhez. Halmos Béla az „Apollo-Könyvtár" első darabjaként publikálta önálló kiadványban terjedelmes tanulmányát, melynek témaválasztása, a komplex tájrendezés-szervezés újdonságnak számított a korabeli Magyarországon.[2] Bár Gunda Béla bibliográfiájában nincs nyoma Apolló-beli közlésnek, kijelentése, hogy európai értelemben „közép-európai" marad, a folyóirat körével rendszeres eszmecserékre utal, és aligha tévedünk, ha későbbi néprajzi munkásságának közép-európai tájékozódását és a népi kultúrák egymáshoz közel állásáról vallott tételét ez a szál is erősítette.

Gunda skandináviai ösztöndíjas útjának jelentőségét minden tanítványa ismeri. Tudott az is, hogy kezdetben irodalomkritikákkal és versekkel jelentkezett a nyilvánosság előtt (első írásait éppen a Pro Christo Szövetség lapja, Az erő közölte). 1932-től egyre sűrűbben publikált néprajzi cikkeket és könyvismertetéseket. Tudományos figyelme egész életében nagyon sokfelé ágazott, de már skandináviai tartózkodása előtt kirajzolódott néhány fontos tájékozódási irány, ami mellett – mint lapja tanúsítja – épp 1938-ban végleg elkötelezte magát, az

---

[1] Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Gróf Teleki Pál előszavával. Írták: Elek Péter, Gunda Béla... (és mások) a Pro Christo Diákok Háza falukutató munkaközösség tagjai. Budapest, Sylvester, 1936. A könyv bevezetése közös munkának mondja az összes fejezetet, ezért nem jelöli külön azok szerzőit. Életmű bibliográfiájában feltehetően Gunda Béla jelölte meg saját dolgozatként a „Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatuk Kemsén" című részt (120–130.). Vö. Korompay 1971: 52.

[2] Halmos 1936.

etnológiai és a széleskörű összehasonlító érdeklődés, ezeken belül a pásztorkodás vagy a vadászat kutatása is.[3]

Még meg kell magyaráznunk a levél (levelezőlap) írását közvetlenül kiváltó indítékot. Halmos Béla 1938 őszén kötött házasságot Gyulán. Ennek közlésére bukkant Gunda Stockholmban a Pesti Hírlapot (PH) böngészve. A hamarosan kitörő világháború százezerszámra zilált szét emberi kapcsolatokat, szakított meg régi barátságokat. Nem szólva az említett értelmiségi csoportokról (és a nem említettekről is), melyek tagjait szétszórták vagy szembeállították a társadalmi-politikai változások. Történetünk része, hogy Halmos Béla és Gunda Béla legközelebb 1959-ben vette föl a személyes kapcsolatot. Halmos Béla állami, utóbb megyei szakigazgatásban helyezkedett el előbb Békés, majd Vas és újra Békés megyében. Az 1950-es években kezdett ismét tudományos munkával foglalkozni, településföldrajzi tanulmányokat közölve. 1961-ben került Gyuláról Budapestre kutatómérnöknek a Városépítési Tervező Intézetbe (VÁTI), ahol közvetlen munkatársként Kerék Mihállyal, az 1930-as évek neves agrárszakemberével dolgozott együtt nyugdíjazásáig.[4] Halálakor Gunda Béla e sorok írójának, Halmos Béla vejének fejezte ki a családnak szóló együttérzését. Levelében ez a mondat olvasható: „Kb. két éven át együtt laktam Vele a Diákok Házában s nagyon sok emlékem van róla, amit egyszer meg is kellene írni." (1980. június 14.)

IRODALOM

DANKÓ Imre
1981 Halmos Béla emlékezete. *Békési Élet* XVI. 3. 383–385.

HALMOS Béla
1936 *Középeurópai tájszervezés.* Budapest

KOROMPAY Gáborné (összeáll.)
1971 *Gunda Béla.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 2. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára

[3] Vö. Korompay 1971: 48–61. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az 1930-as évekbeli írásainak sokszínűsége alapján önmagában még nehéz lenne a későbbi tudós professzor munkásságának tematikáját körülhatárolni, ezért is fontosnak tartjuk a közölt levél tanúságát. Végül a levélben említett svéd szaklapban megjelent cikket nem tudtuk azonosítani, 1938-ban és előbb nincs nyoma.

[4] Életére l.: Dankó 1981: 383–385.

László Kósa

A DOCUMENT ABOUT THE SCHOLARLY ORIENTATION OF BÉLA GUNDA FROM THE BEGINNING OF HIS CAREER

Hopefully, we will soon reach a point in time when the oft-mentioned „necessary historical perspective" will be available for a due and proper evaluation of the achievement of the seminal and – via their disciples – still influential generation of Hungarian ethnographers in the second half of the twentieth century, not only from the aspect of the critique of contemporaries and disciples but also as the subject of scholarly-scientific considerations from the appropriate perspective. The reason for the present publication of the text from a postcard, found recently in the estate of the architect Béla Halmos (1909-1980), written by Béla Gunda (1911–1994) in such a small hand that it would qualify even for the status of a rather condensed letter, is that it furnishes us with clear indications concerning the initial scholarly orientation of its author, so typical of his future career.

Varga Gyula
1924–2004

1924. április 2-án született a Bihar megyei Kismarján, egykori szabad hajdú hagyományokat ápoló családban. Emberformáló gyermek- és ifjúkori éveket követően a debreceni Kossuth Tudományegyetemen végezte egyetemi tanulmányait (1952) a történész Szabó István, az etnográfus Gunda Béla és a nyelvész Bárczi Géza tanítványaként. Professzorai versengve marasztalták az egyetemen. A Néprajzi Intézetet választotta, s ott töltött el néhány évet egyetemi tanársegédként (1952–1955). Egy „racionalizálást" követően lett belőle középiskolai tanár a debreceni Tóth Árpád Gimnáziumban (1955–1961), majd közművelődési szakember (1961–1969). A Hajdú-Bihar Megyei Művelődési Központ igazgatóhelyettesi posztjáról lépett a Déri Múzeum kötelékébe. 1969. november 1-jétől 1992-ben történt nyugdíjba vonulásáig, bő két évtizeden át volt a múzeum munkatársa, a Néprajzi Osztály vezetője. A Déri Múzeummal nyugdíjas éveiben is kapcsolatban maradt. Szerencsére a nyugdíjas évek egyben alkotó éveknek bizonyultak, s a Debreceni Egyetem címzetes tanáraként rendszeres előadója volt a történelem és a néprajz szakos hallgatóknak, s gyakorta vett részt szakdolgozatok, doktori értekezések bírálatában.

Elhunyta előtt fél esztendővel a Déri Múzeum közleményeinek sorozatában jelent meg válogatott tanulmányainak impozáns gyűjteménye, a *Granárium* című vaskos kötet, amit a 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen nyújtottak át neki a múzeumi kollégák. Ez a kötet – 13 gondosan kiválasztott tanulmánya mellett – tartalmazza Varga Gyula szakirodalmi munkásságának erősen megszűrt, 147 tételes jegyzékét. Mindebből és a Dankó Imre által jegyzett köszöntőből az avatatlan olvasó is megismerheti a tudós kutató pályaképét és munkásságának maradandó értékeit.

Varga Gyulát elsősorban az agrártörténet és az agráretnográfia művelőjeként tartják számon a lexikonok és az évfordulók, kitüntetések alkalmával született írások. Ezt az alapvetően helyes besorolást azonban árnyalni kell azzal, hogy a népművészet, a néphagyomány számos területén bizonyult a „specialistákkal" egyenrangú, felkészült szakértőnek, megkerülhetetlen műveket felmutató tudósnak. Bölcsészdoktori értekezését 1957-ben – gimnáziumi tanárként – védte meg. Ez a Kismarjáról szóló dolgozata (*Egy szabad paraszti község a feudalizmus bomlásának korszakában*) a Szabó István szerkesztette *Agrártörténeti tanulmá-*

nyok című kötetben jelent meg (1960), s egyszeriben ismertté tette a nevét az agrártörténet, a társadalomtörténet kutatóinak körében.

Varga Gyula már pályakezdőként meg volt győződve arról, hogy a mi tudományszakunk elsősorban történeti tudomány. Tálasi István szavaival szólva: „éppen ezért időtálló". Tudta, hogy a terepen fogyatkoznak a hagyományos értelemben vett néprajzi kutatómunka lehetőségei, de a levéltárak, a könyvtárak, a múzeumi raktárak és egyéb gyűjtemények éppen úgy nyitva állnak a néprajz, mint bármely más történeti szakág művelője előtt. Őt mindig a téma komplex feltárása, leírása, értelmezése izgatta, s nem azt méricskélte, hogy aktuális munkája (és annak tárgya) melyik szakág – a néprajz, az agrártörténet vagy a helytörténet illetékességébe tartozik inkább. Neki nem okozott nehézséget sem a néprajzi terepmunka, sem a levéltári és a könyvtári búvárkodás, hiszen mindegyiknek igen jól ismerte a szabályait, sőt a fortélyait is.

Az 1950-es években eredeti gyűjtéseken alapuló dolgozatokkal többszörösen letette névjegyét a néptánc-kutatásban (*Ajaki leánytánc*. Bp., 1955, *Hortobágyi pásztortáncok*. Bp., 1956; *Játékos, dramatikus táncok Biharban*. Tánctudományi Tanulmányok, 1958.), s a Debreceni Népi Együttes egyik vezetőjeként a néptánc-mozgalomban is. Egészen szokatlan, hogy valaki tudósként a levéltárban és a filológiában, a néprajzi terepen és koreográfusként a próbateremben egyaránt otthonosan mozogjon és eredeti műveket alkosson.

Közel negyedszázados múzeumi tevékenysége során feltárta és kiállításokon is megmutatta a Déri György által adományozott, páratlan népművészeti gyűjtemény értékeit és szépségeit, jelentősen gyarapította a Déri Múzeum és a megye többi múzeumának néprajzi gyűjteményeit, a néprajzi és történeti archívumok, dokumentációs anyagok, adattárak fondjait. A Déri Múzeum állandó kiállítása mellett nevéhez fűződik a berettyóújfalui, a hajdúszoboszlói, a püspökladányi múzeum helytörténeti-néprajzi tárgyú állandó kiállítása és a hortobágyi Pásztormúzeum kiállításának megújítása. Számos időszaki, tematikus kiállítást rendezett a népművészet és a háziipar, kézműipar szervesen összekapcsolódó részlegeiből is (viseletek, szőttesek, hímzések, kerámia, bőrmunka stb.) Nagy tudatossággal képviselte a korszerű múzeumi elveket a tárgygyűjtemények gyarapításában. Elsősorban neki köszönhető Hajdú-Biharban a mezőgazdasági munkaeszközök sorozatainak, összetartozó tárgykészleteinek, parasztporták teljes felszerelésének, illetve egyes kézműves műhelyek teljes eszközkészletének és irathanyagának múzeumi elhelyezése és megbízható dokumentálása. Az 1970–80-as években a néprajzi muzeológiával a Déri Múzeumban ismerkedő egyetemi hallgatóknak szerencséjük volt, mert kiváló mesterre találtak benne. Igényes múzeumi munkásságát ismerték el a Móra Ferenc Emlékéremmel (1983) és a Pulszky Ferenc Díjjal (2004).

Varga Gyula tudományos munkásságáról tartalmas méltatások jelentek meg a 70., majd a 80. születési évforduló alkalmával. Jól látható belőlük, miként a válogatott publikációk előbb már említett jegyzékéből is, hogy milyen sokoldalú, milyen sokmezejű tudós. Maradandó műveket publikált az anyagi kultúra, a hagyományos tárgyi világ csaknem minden területéről. Önálló kötetei közül az *Egy falu az országban* (1978) címen megjelent monográfiáját kell első helyen kiemelni. Kismarja mellett még számos helytörténeti megalapozottságú monográfia foglalkoztatta. Debrecen, Berettyóújfalu, Mezőberény, Békés, Báránd, Biharnagybajom, Derecske, Vésztő, Hajdúsámson monográfiájának társszerzője, a berettyóújfalui kötetnek szerkesztője volt. Voltaképpen innen ered társadalomnéprajzi érdeklődése is. Hosszan lehetne sorolni a rurális társadalom és a helyi közösségek szerveződését, intézményeit, jellegzetes rétegeit, csoportjait feltáró dolgozatait. Úttörő szerepe volt abban, hogy az autonóm paraszti testületek, a lokális gazdasági társulások szerepét végre behatóan vizsgálja a néprajz és a társadalomtörténet. Utalni kell a szolgalegényekről, a kézműves iparos rétegekről, csoportokról szóló dolgozataira is.

Varga Gyula oroszlánrészt vállalt a *Hajdú-Bihar megye népművészete* (1989) c. impozáns monográfia megszületésében és társszerzőként jegyezte a *Hajdú-bihari szőttesek* (1984) c. kötetet. Eredeti forrásfeltáráson alapuló, adatgazdag tanulmányokat tett közzé az agrártörténet és a gazdaságnéprajz számos tárgyköréről. Máig megkerülhetetlen írása *A parasztgazdaság munkaeszközei* címen jelent meg Szabó István szerkesztésében (In: A *parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, 1848–1914. Bp., 1965. 267–348.) Több cikkben vizsgálta a parasztgazdaságok gépi felszereltségének további alakulását a két világháború között.

Főként Debrecen történeti monográfiája kapcsán elemezte a város céhes kézműiparának alakulását a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Figyelme kiterjedt a civisváros iparos rétegeire, a céhes ipar és a mezőgazdaság kapcsolatára, s kiemelten foglalkozott a *Debreceni szíjgyártók* (1986), továbbá az asztalos céh és a népi bútorok történetével. Monografikus igényű munkákat tett le az asztalra Hajdú-Bihar népi táplálkozásáról (1993), s a népi építészet számára kedves objektumairól, így a bihari síkság magtárairól.

Az agráretnográfia és az agrártörténet kutatójaként kezdettől foglalkoztatta a tiszántúli vándorjuhászok, a „magatarti juhászok", az uradalmi vándorpásztorkodás jelensége és a paraszti szarvasmarhatartás kérdésköre. Kiváló cikket közölt német nyelven a Berettyó melléki parasztok marhatartásáról a *Viehzucht und Hirtenleben*... c. nemzetközi kötetben (Bp., 1961. 529–557.), majd magyarul *A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában* címen (DMÉ 1971. 333–428.). Szívének kedves tárgykör volt az érmelléki szőlő- és borkultúra, melyhez többször is visszatért. Visszatérően foglalkozott a paraszti kertkultúra hagyományai-

val (pl. *A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés*; *A hajdúbagosi és a konyári dinnye*; *A zellertermesztés hagyományai Monostorpályiban*) és a kertészeti tradíciók eltérő rendszereivel (*A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra*. DMÉ 1972).

Fél évszázados tudományos munkásságát szigorú módszeresség, a források tisztelete, a dokumentálás pontossága jellemzi. Minden közleményén érződik, hogy invenciózus kutató írása. Hetvenéves volt már, amikor 1994-ben tudományos teljesítménye elismeréseként megkapta a legrangosabb néprajzi kitüntetést, a Györffy István Emlékérmet. Azonban jól tudjuk, hogy minden elismerésnél, díjnál többet ér, ha példáját megőrizzük, ha műveit ismerjük és gyakran előveszszük, s szeretettel ajánljuk az utánunk következő nemzedéknek.

A lexikonokra és az életpálya későbbi kutatóira is gondolva álljon itt, hogy 2004. december 28-án hunyt el és 2005. január 7-én helyezték végső nyugalomba. Ravatalánál a debreceni Nagytemetőben muzeológusok, a történeti és néprajzi stúdiumok kutatóinak népes csoportjai álltak, de nem ők, hanem Kismarja, a szülőváros és a táncház-mozgalom, a népviseletbe öltözött néptáncosok ifjú csapatai adták meg a végső búcsú igazi jellegét.

Paládi-Kovács Attila

ISMERTETÉSEK

Kiss Réka – Paládi-Kovács Attila (szerk.): Times – Places – Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium. Plenary papers, Budapest, 2001, 149 lap

Demeter Éva

A tanulmánykötet a 7. SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) konferenciáján, 2001. április 23–28. között elhangzott vitaindító előadások szövegeit tartalmazza. Paládi-Kovács Attila az előszóban a 7. konferencia tematikájáról, a konferenciasorozatról számol be, hangsúlyozva, hogy először rendezte meg a konferenciát egy posztszocialista kelet-európai ország.

A bevezető előadást Orvar Löfgren tartotta, előadásának/tanulmányának címe: *Európai etnológia az újgazdaságban*. A szerző az etnológia kiválóságait taglalja mint a mindennapi élet iránti érdeklődést. Az újgazdaság kapcsán a diskurzus tárgyaként azt jelöli meg, hogy hogyan fejlődik, hogyan tapasztalják és élik napjaink termelő és fogyasztó világát. Az „újgazdaság" követelménye a gyorsaság (internetes, telefonos rendelés) és az innovatív kreativitás. Az álmodozásnak, az imaginációnak is központi szerepe van az újgazdaságban, ennek kutathatóságára kérdez rá. A „gyalogjáró gazdaság" számára az a fontos, hogy vonzó legyen, a vásárlók helyett a befektetők figyelmét hívja fel magára. Az összefoglalásban azt a kérdést teszi fel a szerző, hogy van-e hátsó bejárat az újgazdaság vizsgálatához. Szerinte a felgyorsult életmód és kereskedelem bizonyos premodern viszonyokhoz vezet vissza. Az újgazdaságnak az ipari forradalom korával való összehasonlítását ajánlja. A kritikai, történelmi és reflektáló perspektívákat követeli meg az újgazdaság vizsgálata. Lehetségesnek tartja, hogy a fontos szociális és kulturális változások más szinten zajlanak, mint amit a média vagy a jelenkori kutatások tükröznek, ezért irányítja a figyelmet az újgazdaságnak az emberek mindennapi életére gyakorolt hatására.

Cris Shore tanulmánya a *Nemzetek és államok az Európai Unióban: antropológiai perspektívák* címet viseli. A szerző központi gondolata az Európai Uniónak nevezett entitás és annak kulturális jelenségként történő értelmezése volt. Összefoglalja az Európai Uniónak a saját magáról, önmagának mondott narratíváját, de rámutat arra a problémára, hogy az európaiak bizonytalanok abban, hogy mi is az EU. Az a kérdés, hogy az európai integráció az Egyesült Európai Államok vagy az Európai szupraállam létrejöttéhez vezet, különösen Magyarország, Lengyelország, Csehország számára jelentős. A modern államalakulást úgy is vizsgálni kell mint kulturális forradalmat. A megértéshez a formális intézmények mögé kell tekinteni, azaz azt a módot, ahogyan a hatalom és a kormányzás dolgozik. Az antropológiai kutatás másik módja az államok önmagukat reprezentáló szimbolikus és kulturális megnyilatkozásainak vizsgálata. Az EU-elit által az európai identitás kialakítására használt kulturális cselekvéseket a 19. századi nemzetépítő technikákkal hasonlítja össze, pl. zászló tervezése. Az európaizáció szószólói szerint az EU missziója az, hogy a nacionalizmus sötét korszakából egy új szupranacionális politikával

a béke és haladás korszakába vezesse Európát. Borneman és Fowler meghatározását idézi a szerző: az európaizáció egy gyorsított folyamat, amely alapvetően újraszervezi azt a két elvet, amely megszabta a modern Európa rendjét: a területet és a népességet. Találónak tartja azt az elemzést, miszerint az EU egy párhuzam nélküli hibrid: egyszerre nacionális, transznacionális, szupranacionális és posztnacionális. Felülbírálja Walace érvelését, miszerint az EU konvencionális értelemben nem lehet állam, mivel egy statikus, meghaladott állam-modellhez hasonlította a többszintű struktúrákra épült Uniót. Felteszi a kérdést, hogy az EU alakulóban lévő szupraállam-e. Az „Unió polgára" kifejezésből kiindulva a szerző azt feszegeti, hogy ez nemzetiséget jelent-e, vagy állampolgárságot. De ha az EU nem állam, hogyan lehet valaki egy non-államnak a polgára. Összefoglalja a felvetett problémákat, majd azt a reményét fejezi ki befejezésképpen, hogy tanulmányával sikerült bebizonyítania: az EU etnográfiája az államalakulás etnográfiája, amely folyamat az etnográfia módszereivel és a társadalomtudományok modern államelméleteinek segítségével vizsgálható, értelmezhető.

Valery Tishkov *Az orosz átalakulások antropológiája* című tanulmányában a poszt-szovjet korszak szociális átalakulását az orosz társadalomtudományok között formálisan nem szereplő szociokulturális antropológia szemszögéből vizsgálja. Egyes narratívák szerint a Szovjetunió egy fantom, a szovjet nép kitaláció. A szovjet népet, akár a bábukat, kriminális szabályok szerint vezették. A szerző szerint a rendszerváltás utáni évtizedben egy mély, alapjában véve pozitív forradalom ment végbe az orosz nép életében. A gyors változás túlterhelte a társadalmat, ezért a reformokat folyamatosan bizonyítani kell. A demográfiai adatok alapján kihaló nemzetről beszélnek a kutatók, ezzel szemben Tishkov rámutat arra, hogy a fiatal, képzett, nem regisztrált emigránsokkal együtt Oroszország lakossága ugyanannyi, mint 10 évvel ezelőtt. A kulturálisan eloroszosított etnikai kisebbségek továbbra is Oroszország területén élnek. Az őslakosok negatívan reagálnak a betelepülésre, főleg a radikális változások miatt. Az emigránsok Oroszország gazdasági fejlődése miatt érkeznek, az ideológiai magyarázatok nem helytállóak. Szibériában és a Távol-Keleten a lakosság természetes növekedése figyelhető meg. Kényes téma az etnikai demográfia. Oroszországban az orosz nyelv és kultúra a meghatározó. Az etnikai autonómiákban az identitásváltás miatt csökkent az orosz etnikum, mivel itt kicsi volt ennek presztízse. Magas a népszaporulat a szegény dagesztáni övezetben, és az etnikailag viszonylag homogén (83%) Oroszországban, itt vezetnek a körülmények erőszakos konfliktusokhoz. Oroszországban kizárólag egyetlen etnikai hovatartozást regisztrálnak. Ha ez a gyakorlat változna, és többszörös identitást ismernének el, az emberek aktiválnák a helyi, vallási vagy más kritérium alapján meghatározott identitásukat. Ez érdekes folyamat a kutatók számára, de az állami bürokrácia épp ezt akadályozza. Az elmúlt tíz év alatt az orosz nép számtalan új tárgyat ismert meg és sok új szolgáltatást kezdett igénybe venni, ezalatt több új komfortos ház épült, mint a háború és rendszerváltás közötti teljes időszakban. Az állampolgári identitás kutatásának eredménye: egyharmad volt lojális a Szovjetunióhoz, egyharmad az új Oroszország polgárának, egyharmad pedig az utódállam polgárának vallotta magát. A poszt-szovjet politikai élet kulturális aspektusát taglalva a tisztességes hatalom kérdését tartja elsődlegesnek. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy a társadalom újításra és modernizálódásra való képessége sokkal nagyobb, mint ahogy azt a kutatók gondolták volna.

Fejős Zoltán előadásának címe: *Régi és új a városi kultúrában: a recens urbán átalakulások értelmezésének dilemmái Budapesten.* A posztmodern és a posztszocializmus vegyes struktúrákban együttlétezik Budapesten, ezek által meghatározott változásokat a tér, az idő és az imázs téma köré rendezve taglalja a szerző. A megszűnt kávéházak felújításával az épületet is megmentik, szimbolikusan teret hódítva ezáltal és az épületmentést sajátos értelemben a kollektív városi emlékezetbe foglalva. Az individualizált városi lakosság számára a kávéházak közösségi teret jelentenek. Az internet bevezetésével e hagyományos terekbe lehetőség van a vendégek számára kapcsolatba kerülni a nagyvilággal, ezért a kávéházak nem a múltba visznek vissza, hanem életképesek a jövőben is. A fizikai/szociális fejlődése a városi tereknek a megjelenés és eltűnés fogalmakkal jellemezhető. Megjelentek a nyugati típusú bevásárlóközpontok: 1996 végén nyílt meg a Duna Plaza a hőközpont területén és a Pólus Center az egykori szovjet hadsereg barakkjaiban. A Westend City Center a 389 bolttal egy új városközpont lett. A bevásárlóközpontok megnövelték a városi teret. A térformálást a multinacionális hipermarketek (Metro, Cora, Auchan, Tesco) és más üzlethálózatok (IKEA, OBI) egészítették ki. A városi extenzió másik formája a szintén nyugati mintára létrehozott lakóparkok, ahová a városi felső társadalmi réteg kiköltözött. A 90-es években Budapest monoton társadalmában megjelentek az etnikai csoportok: a kínaiak a kereskedelem révén foglaltak le tereket: a kínai piac, olcsó árut kínáló kínai boltok és a kínai éttermek. A kínai megjelölés az összes ázsiaira vonatkozik és az olcsó áruk szinonimája lett. A zsidókat nem etnikai, hanem kulturális és vallási csoportnak tartják, a kulturális intézményeiket társítják etnikus terükkel. A romáknak nincs speciális, jól látható központjuk, terük. A melegek, leszbikusok, krisnások sem rendelkeznek állandó térrel, fesztiváljaikat alkalmanként változó helyeken rendezik meg. Ugyanakkor létezik egy nemzetközi Budapest, hiszen az angol nyelvű színházat, a francia éttermet nem etnikai, hanem nemzetközi megnyilvánulásként tartják számon. A térbeli szegregáció abban nyilvánul meg, hogy a lesüllyedt társadalmi osztályok lakóterületére nem megyünk be, a legfelső társadalmi rétegek a budai hegyekbe vagy a kertvárosokba költöznek ki. Paul Virillót idézve állítja a szerző, hogy napjaink városa nem térben, hanem időben létezik. A bevásárlóközpontok megváltoztatják a mindennapi időhasználatot: a heti munka hétvégén családi bevásárlással ér véget. Nem érzékelhető a nappal és éjszaka, az évszakok váltakozása, a forgalom. A szocialista időszakra emlékeztető alkotásokból szoborparkot hoztak létre, környezet a múlt számára. A múltat megszüntetendő, átnevezték az utcákat. A város személyes érzékelése és egységes megjelenése között szakadék van. Igen különböző mozaikdarabokból áll össze egy emberben a város egységes képe. A napi mozgása a lakosságnak sokközpontúvá teszi Budapestet. A szerző következtetése: szükség van arra, hogy újraalkossuk Budapest képét olyan egészként, amely képes beépíteni a heterogenitást, a sokféleséget és a városi konglomerátumnak a folytonos metamorfózisát.

Jonas Frykman *Történelem és anyagi kultúra között: az európai regionalizmusról és a poétikai elemzés lehetőségeiről* című tanulmányában abból indul ki, hogy „etnológia Európa különböző országaiban" helyett ma már „Európa etnológiájáról, különböző országokban" beszélünk. Napjainkban számos nemzet és régió kulturális identitásának gyors kialakulását követhetjük. Európán kívül az országhatáron kívül élő etnikai kisebbségeket kizárólag területi alapon ismerik el. A kérdés nem az, hogy mi egy régió, hanem

az, hogy hogyan történik. Horvátország Isztria régióval illusztrálja a poétikai értelmezés lehetőségeit. Isztriában a horvátok, szlovének, olaszok mellett macedónok, albánok, szerbek, ruténok élnek. Az Isztriai Demokratikus Egyesület 1995 óta az Euro-régió eszméjét sikeresen népszerűsítette, példát akarván mutatni ezzel Európának. A többszöri rendszerváltás miatt nem egységes a történelmi múltra vonatkozó diskurzus. Paradox módon aki Isztriával azonosul, nem tanul annak történelméről. A változó történelmi idők alatt azonos maradt a hely, a természet és a hagyományok. A helyi kulturális identitást az anyagi potenciálra is építették: víz, sziklák, étel, bor. A kulturális örökség tárgyegyüttest jelent, de nem tartalmazza ezek jelentésben gazdag formáinak az újraszervezését. A szerző arra fekteti a hangsúlyt, hogy hogyan jöttek létre ezek a formák és a poétikai képzelet szerepét emeli ki az identitásformálásban. A regionális identitás vizsgálói számára a megfigyelésre és képzelőtehetségre alapozott sűrű leírást javasolja.

A szerző rövid kitérőben az összehasonlító kutatásról ír, amely során az európai identitásokat vizsgálták, a régiók kulturális kolóniákká alakulását az egyes országokban. Megállapítja, hogy az európai etnológiának a perifériára koncentrált kutatásai (pl. alpesi transzhumálás) napjainkban felhasználhatóak az európai régiók kialakításához. Az etnológia olyan tudománnyá nőtte ki magát, amely nemzeti szinten vizsgálta a kultúrát, sokkal inkább hazai antropológia lett, mintsem Európa etnológiája. Az identitás-formálás szempontjából nézve, az emberek stabil dolgot keresnek, amely rugalmas ugyanakkor. A helyek a cselekvések és álmok arénái, ahol valami újat lehet kipróbálni. Az isztriai föld poétikájára visszatérve megemlíti azokat a műveket, amelyeknek a címe azt sugallja, hogy mentesítik az ideológiáktól a régiót (pl. Terra Magica). Isztriában az anyagi kultúra konkrét belépő a komplex múltba.

Gottfried Korff tanulmányának címe: *A néprajzi múzeum: a rácsodálkozás iskolája.* Peter Sloterdijk filozófus tézisére alapozva Korff szerint a néprajzi múzeumok lényege a rácsodálkozás, az etnográfiai ismereteket itt nem kapja készen, hanem maga fedezi fel a látogató. Sloterdijk a múzeumot xenológiai, vagyis az idegenséggel való bánás intézményének tartja, ahol az idegenség megtapasztalása intenzív élményt nyújt. Az identitáskonstruálás helyett idegenség-effektust kell létrehoznia a megfelelő szaktudású muzeológusnak a kiállításban. A szerző ismerteti a két világháború közötti időszakban George Henri Riviere által kidolgozott hasonló muzeológiai elméletet. Riviere nem a történelem identitásformáló erejére alapozott, hanem a kulturális különbségekre. Korff szerint a múzeum egészében az idegenség és másság megtapasztalására alapozódik. A múzeumban a környezetükből kiragadott, elidegenített tárgyak a bemutatás révén idegenséget tükröznek, létrehozva így az idegenség-effektust (Bertold Brecht kifejezése). Az anyagi kultúra őrzésének legfontosabb pillérei a tartósság és a láthatóság. A posztmodern kifejezéssel inherens (belső) etnológiai múzeumnak nevezett modern intézményt elsősorban a kiállítás helyének tartja, amely a dolgok értelmének a hozzáférhetőségét teszi lehetővé. A múzeum archívum, laboratórium, őrzőhely egyszerre, a perspektíva-keltés és értelemkeresés központja. Az új muzeológia elutasítja azon képek felállítását, amelyet a 19. századi nemzeti múzeumok alakítottak ki. Ehelyett relatívvá, sokrétűvé teszik a kiállított képanyagot. Az identitás fogalmát nem likvidálni akarja az új muzeológia, de nem használja kizárólagos vezetőmotívumként. A rácsodálkozás-muzeológiát három példával illusztrálja: a Neuchateli Néprajzi Múzeumban évente váltott kiállításokat rendeznek, a tárgyakat

bátran kontrapozícióba helyezve teszik érthetővé. A tagadó muzeográfiát képviselte Horia Bernea kereszt tematikájú kiállítása, amely a formális és funkcionális nyitottságot hangsúlyozva zavarta a keresztről kialakult sablonos képet. Hans Magnus Enzensberger képzelt kiállításában egy 1000 tárgyat (pl. dugóhúzó, savanyú káposzta) tartalmazó Eurocentrikus listát állított össze, amely relativizálja és ironizálja az Európáról alkotott képet. Összefoglalásként a szerző azt hangsúlyozza, hogy mivel a kis, helyi múzeumok célja az identitásbiztosítás, a néprajzi múzeumok profitálói és vesztesei is egyszerre a múzeumi konjunktúrának. Ezért a néprajzi múzeumoknak felül kell vizsgálniuk munkájukat és a belső etnológia és az idegenség intézményeként érthetővé tenni.

Touristic Construction and Consumption of Culture. (A kultúra turisztikai célú formálása és fogyasztása.) Szerkesztette: Cseri Miklós – Fejős Zoltán – Szarvas Zsuzsa Budapest – Szentendre, 2004. 220. p., 28 fénykép. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest – Magyar Néprajzi Múzeum – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

Nagy Netta

A kötet a 8. Finn–Magyar Ethnológiai Tanácskozás tanulmányait tartalmazza angol nyelven. A rendhagyó esemény megrendezésére 2003. augusztus 25–31. között került sor Lakiteleken, finn és magyar kutatók részvételével. A szervezést és a házigazda szerepét a Magyar Néprajzi Társaság látta el. A kötet beköszöntőjében Paládi-Kovács Attila részletesen kitér a 20 éve tartó finn–magyar együttműködés történetére, megemlékezik a rendezvény egykori alapítóiról és résztvevőiről, akik között szerepelt Kodolányi János, Barabás Jenő, Ilmar Talve, Veikko Antilla, vagy Asho Vilkuna. Sorra veszi a korábbi vitatémákat és helyszíneket, csak néhányat említve közülük, pl. Budapest–Noszvajon a falu és a város kapcsolata, Raumában az etnicitás, identitás, migráció kérdésköre, Veszprémben a belső migráció volt a konferencia szervező gondolata. A kétoldalú együttműködés lényegét abban látja, hogy a találkozók mindkét ország néprajzi kutatásait inspirálják, és sokban hozzájárulnak a fiatal kutatók szakmai fejlődéséhez. Kitér arra, hogy a jelenlegi konferencia két kulcsszava a „turizmus" és a „fogyasztás", az európai etnológia egyik központi témája napjainkban, ugyanakkor hazánkban az 1990-es években vett lendületet a turizmus iránti néprajzi érdeklődés. Felhívja a figyelmet arra, hogy a „turizmus és fogyasztás" témájának fölfedezése már a magyar néprajz gyökereinél föllelhető, elég ha Herrmann Antalra vagy Jankó Jánosra gondolunk.

A kultúra különböző elemei kellően megszerkesztve egyfajta termékként a turizmus szolgálatába kerülnek. Mi a mechanizmusa a kultúra turisztikai célú megalkotásának, és mik a jellegzetes termékei? Mi a szerepe a hagyománynak és az örökségnek a turizmusban napjainkban? Mi a következménye a kultúra tömegfogyasztásának és milyen kísérőjelenségei vannak a kulturális turizmus terjedésének? A turizmus kapcsán óhatatlanul fölmerül a helyi, regionális vagy nemzeti „mi-tudat", önkép megalkotásának kérdése. Érdekes megközelítési mód a turizmus fogyasztói oldalról történő vizsgálata, az idegenség megtapasztalásának és a turista által követett viselkedésformáknak a tanulmányozása. A kötetben szereplő 23 tanulmány ilyen és hasonló kérdésekkel foglalkozik. Nem áll

módomban minden tanulmányt megemlíteni, de a kiválasztottakon keresztül megkísérlek ízelítőt adni e szerteágazó témáról, ajánlva a kötetet azoknak, akik tájékozódni szeretnének a turizmus etnológiai kutatásának hazai és nemzetközi trendjeiről.

Fejős Zoltán tanulmánya a turizmus szubjektív aspektusának vizsgálatára hívja föl a figyelmet. Milyen tényezők befolyásolják és motiválják a turistát választásaiban és viselkedésében? Elemzi a turizmus terén megmutatkozó fogyasztás típusait, a fogyasztói magatartásokat. Azt vizsgálja, hogy a tömegkommunikáció és a turisztikai ipar marketing-eszközei által világra zúdított idealizált képek hogyan hatnak a turista későbbi élményeire, tapasztalataira. A tárgyaknak (szuveníroknak) többféle funkciót tulajdonít: egyrészt általuk tudja birtokba venni a turista a kollektív kulturális örökséget, ugyanakkor felidéző szerepük van, az emlékezés eszközei. A tárgyak egy része nem valódi szuvenír, csupán azt tanúsítja, hogy az illető turistaként volt jelen azon a helyen. Ebben az összefüggésben egy ellopott szállodai törölköző vagy söralátét más megvilágításba kerül. A konklúzió az, hogy a turizmus voltaképpen eszköz, mellyel az egyén birtokba veszi a kulturális örökség egy részét, élménnyé és emlékezetté formálja azt, majd a személyes emlékezet transzformálódik a társadalmi emlékezetbe.

Dávid Lóránt és Patkós Csaba *Turizmus és az európai identitás Schengen után* című tanulmánya a turisztikai szektort, és a turizmus ügyét az uniós politika oldaláról mutatja be. Problémaként vetődik föl, hogy az EU tagországai között nincs teljes egyetértés a turisztikai szektor közösségi szabályozását illetően, hiszen a tagállamok egy része a turizmust nemzeti ügynek tekinti. Az EU hivatalos dokumentumaiban megfogalmazódik a „közösségi identitás", „egy új európai identitás" kialakításának szüksége, melynek jellemzője, hogy nem „kizárólagos", mint a nemzeti identitás, hanem „összetett", melyben egy személy nemcsak egy területi egység által határozhatja meg önmagát. Éppen ezért a turizmus az identitás kialakulásának fontos eszköze. A turisztikával kapcsolatos közösségi elvek érvényesítését célozza meg a *„Turisztikai fejlesztés a magyar–román határ mellett Hajdú-Bihar/Bihor eurorégióban"* című Phare CBC projekt, melyet a szerzők esettanulmányként dolgoznak föl, személyes tapasztalatok alapján.

Illés Sándor és Michalkó Gábor a turizmus és a migráció kapcsolatára világít rá geográfiai szemszögből. Eszerint a turizmus állandó migrációt generálhat és fordítva: az állandó migráció igényt generál a turizmusra. Vizsgálódásuk terepe Magyarország, mely egyszerre állomása a nemzetközi turizmusnak és a migrációs áradatnak. Forrásként használják a migrációval, turisztikával kapcsolatos statisztikai adatokat, melyekből következtetéseket vonnak le a migráció kiváltó okaira. Megállapítást nyer, hogy az illegális határátlépés iránya általában a „nyomorból" a „prosperitásba" vezet, így hazánk és a szomszédos országok viszonylatában is kimutathatók a befelé, illetve kifelé irányuló migráció fő vonalai. Érdeklődésük a turizmus és a belső migráció kapcsolatának elemzésére is kiterjed, melyhez 91 turisztikailag frekventált település adatait veszik szemügyre. Felhívják a figyelmet rá, hogy a turizmus és a migráció kapcsolatának vizsgálata nem kellőképpen kutatott. Talán figyelemre méltó, hogy a kötet második felében több fiatal szerző tanulmánya reflektál a hiányosságra.

Köztük Mód Lászlóé, aki *Migráció, elnéptelenedés, újratelepülés* címmel mutatta be esettanulmányát. A terep egy Baranya megyei település, Kisújbánya, melynek lakói az 1960-as, 1970-es évek folyamán fokozatosan elköltöztek a faluból, de ezzel párhu-

zamosan egy betelepülési folyamat is megindult városiak beköltözésével. A kutató a turizmus és az újonnan formálódott közösség kapcsolatát, valamint a helyi identitás formálódását elemezte. Megállapítja, hogy a városiak, akik szabadidőtöltés céljából vették meg a régi falusi házakat, sajátos, egyedi világot kreáltak maguknak, mely a városi léttel szembeállítható falusi és természeti környezetből táplálkozik.

Vass Erika a migráció és a turizmus hatását vizsgálja egy Cikó nevű, dél-dunántúli svábok lakta, majd székelyekkel benépesített településen. A résztvevő megfigyelés közege egy székely eredetű, de mondhatni sváb mentalitású falusi turizmussal foglalkozó család volt. A szerző bemutatja a falusi turizmusra történő áttérés folyamatát. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például: mi a hagyományok szerepe a falusi turizmusban? Turisztikai terméknek tartják-e a kultúrát? A falusi turizmus hatékony megoldás lehet-e a vidék gazdasági, társadalmi problémáira? A kérdések megválaszolása annak fényében válik igazán érdekessé, hogy a háttérben történelmi okokra visszavezethető konfliktus húzódik meg, nevezetesen a németek kitelepítése. A kutató rávilágít a konfliktus feloldásának szándékára, és módjára melynek lényege, hogy az 1990-es években, amikor legtöbb település önképének meg-, illetve újrafogalmazására törekedett, Cikó (főleg az önkormányzat) a multietnikusság fölfedezésével próbált kollektív identitást kreálni. A település múltjából adódik és nem véletlen az sem, hogy a turizmus célcsoportját az egykor kitelepített, rendszeresen hazalátogató svábok alkotják.

Több tanulmány foglalkozik a falusi turizmussal, köztük Szarvas Zsuzsáé, aki már a 2. Finn–Magyar Konferencián hasonló témában adott elő. Arra hívja föl a figyelmet, hogy a falusi turizmus már az 1980-as évektől fontos szerepet játszik. Jellemzi a magyar falu 1989 utáni állapotát, a tulajdonviszonyok átalakulását, a gazdasági, társadalmi problémákat. A falusi turizmusban a magyar falu túlélésének egyik lehetséges eszközét látja. Rámutat arra, hogy a jelenséget részben az EU regionális és vidékfejlesztési politikája generálja, melynek célja a vidéki népesség jövedelemszerzésének elősegítése. A településeket a turizmus szempontjából két csoportra osztja: egy részük valamilyen természetes adottságra épülő vonzerővel rendelkezik, mások mesterségesen alakítják ki a turisztikai vonzerőket. Hollókő, Szilvásvárad, Nagynyárád és Alsópáhok példáját említi. Meglátása szerint az a modell, melyben a falusiak jövedelme elsősorban a mezőgazdaságból, másodsorban a turizmusból származik, fordulatot vesz, vagyis idővel a turizmus válik fő bevételi forrássá.

Balogh Balázs ugyancsak a falusi turizmussal foglalkozik Kalotaszeg, szűkebben Kalotaszentkirály példáján. A „Kalotaszeg jelenség" kialakulásáról beszél, mely a hagyomány és modernitás dinamikus kombinációjaként, a hagyományok újraalkotásával a turizmus hatására keletkezett. Bemutatja a kalotaszentkirályi falusi turizmus kialakulásának folyamatát, helyi közösségre gyakorolt hatását. Megjegyzi, hogy a falusi turizmus megjelenéséről Erdélyben igazán csak az 1990-es évek elejétől beszélhetünk, hiszen a Ceauşescu-diktatúra alatt a falusi turizmus egyfajta tabutéma volt.

Pusztai Bertalan a lokális identitás, a megalkotott hagyományok és a falusi turizmus témakörében végzett kutatás következtetéseit foglalja össze tanulmányában. A terepmunka alapját a Pusztamérgesen megtartott 5. Nemzetközi Diákszeminárium adta. Egyik alapkérdése, hogy mi a szerepe a hagyományoknak a falusi turizmusban. A pusztamérgesi eset szemléletes példája annak, hogy a rendszerváltást követően a kis közösségek hogyan próbálták újrafogalmazni önképüket, hogy az minél eredetibb, egyedibb és

autentikusabb legyen. Ott, ahol nevezetes történelmi, természeti, kulturális sajátosságok nem voltak, ún. megalkotott ünnepekkel, fesztiválokkal próbálták a helyi identitást megteremteni, miközben turisztikai vonzerőt is kreáltak. A szerző a napjainkban divatos fesztiválok, falusi rendezvények mögöttes tartalmát elemzi, így nemcsak a pusztamérgesi töltöttkáposzta-főző verseny kerül szóba, hanem a medgyesegyházi dinnyefesztivál vagy a bajai halászléfőző verseny is.

Katriina Petrisalo a *Néphagyomány a turizmusban* című tanulmányában ugyancsak a megalkotott hagyományokról beszél, egy Hoilola nevű finnországi faluban létesített turisztikai központ kapcsán. A turisztikai projekt célja, hogy a települést a helyi ortodox karéliai folklór és kultúra fölhasználásával modernizálja és a turizmus szolgálatába állítsa. A turisztikai szektor különböző módszerekhez folyamodik, hogy fölépítse a kultúrát, a történelmet, a hagyományokat. Ezen módszerek között említi a túlélő kulturális elemek funkciójának és jelentésének megváltoztatását, a múlt elemeinek célorientált válogatását és kombinálását, képzeletbeli, soha meg nem történt események kreálását. A kultúra ilyenfajta megalkotása nem mindig bizonyul igaznak, mert a múltbeli elemek kiválogatása mindig a jelen normáihoz, értékeihez, és céljaihoz képest történik. A szerző szerint a turisztikai célból megszerkesztett helyi kultúra a nyugati világ értékeihez igazodik, mivel a turisták többsége onnan érkezik. A múlthoz való visszatérés, a múltbeli életforma idealizálása pedig a jelenkori kultúra szükséglete.

Sági Edit tanulmánya a finnországi etno-turizmusról, illetve ennek helyi fogadtatásáról szól. A turisztikai vonzerő szerepét ez esetben a számi rénszarvastartók töltik be. Elemzi azokat a gazdasági, társadalmi, természeti és klimatikus tényezőket, melyek életre hívták a turizmus ezen formáját Lappföldön. A turizmus felvállalása itt is, mint hazánkban egyfajta válaszadás, megoldási lehetőség a gazdasági, társadalmi problémákra. A kutatás terepmunkára épül, melyre egy lappföldi faluban, Vuotsóban került sor 2001-ben. Az érdeklődés előterében a számik turizmushoz való viszonya áll. A szerző foglalkozik a turisztikai célból „megalkotott imázs" és sajátos etnikai identitás problémájával is. Megfigyelése szerint az etno-turizmust a számi társadalom egy része elutasítja, abból a meggyőződésből, hogy a számi kultúra misztifikáció nélkül is életképes.

Teppo Korhonen az urajärvi kutató-vendégház vendégkönyveinek bejegyzéseit elemzi, emic típusú résztvevő megfigyelőként. A témaválasztás abból adódott, hogy ő is gyakori vendége volt a háznak. A vendégkönyvekre még nem figyelt föl kellően az etnológiai kutatás. Templomokban, kórházakban elhelyezett könyvekről, múzeumi vendégkönyvekről elszórtan születtek tanulmányok. Az elemzés alapját a vendégház 1974–2003 között keletkezett vendégkönyvei adják. A szerző a bejegyzésekből következtet a látogatók összetételére, a látogatás gyakoriságára és céljára, a vendégek egymás közötti kapcsolatára. Alapvetően az a kérdés foglalkoztatja, hogy miért írunk egy vendégkönyvbe, ha senki sem kényszerít bennünket? Véleménye szerint több magyarázat létezik. Kétségtelen, hogy hat ránk a példák ereje, valamint a szokás hatalma, mely szerint így illik köszönetet mondani a vendéglátásért. Ugyanakkor sokakat az motivál, hogy a könyvbe jegyzett név túléli az embert és hosszan tanúskodik látogatásáról.

Cseri Miklós a turizmus és kultúra találkozásának színterét vizsgálja a Szentendrén létesített Szabadtéri Néprajzi Múzeum turisztikai funkciójának elemzésekor. A szabadtéri múzeum és a turizmus kapcsolatának történetét két szakaszra osztja, melyben a választóvonalat az

1990-es évek jelentik. Bemutatja azt a folyamatot, melynek során a hagyományos, elsődlegesen tudományos célokat szolgáló muzeológiai szemléletet felváltotta a turisztikai szerepkör felvállalása. A 1970-es, 1980-as évek tömegturizmusát az 1990-es években új tendencia követte, a kulturális és örökségturizmus, mely felé a múzeumoknak szükségszerűen nyitnia kellett, s melybe a szentendrei múzeum sikeresen kapcsolódott be. Felhívja a figyelmet rá, hogy a múzeumok turisztikai szerepvállalását illetően ügyelni kell az autentikusság kérdésére, hiszen ez az, ami a turisztikai igények kielégítése közben veszélybe kerülhet.

A kötet sok érdekes tanulmányt tartalmaz még Pia Olsson, Pirjo Korkiakangas, Sanna Lillbroända, Helena Ruotsala, Hanna Snellmann, Sz. Kristóf Ildikó, Kiss Réka, Bondár Anita, Biczó Gábor, Tóth Annamária és Lajos Veronika tollából. Tárgyalják a városi turizmust, a hagyományalkotás különböző eseteit magyarországi, erdélyi és finnországi példákon keresztül. Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya Európa határain túlra, az Arizonában és Új-Mexikóban élő pueblo indiánokhoz kalauzolja az érdeklődőt, és a turistáktól elvárt, illetve megkövetelt ún. „turista etikettet" elemzi. A finnországi muzeológia és turizmus kapcsolatával két tanulmány is foglalkozik.

Összességében elmondható, hogy a kötet színvonalas tanulmányaival átfogó képet nyújt arról, hogyan válik a kultúra a turizmus számára fogyaszthatóvá, ugyanakkor maga a turizmus milyen kulturális jelenségeket gerjeszt. Megtudhatjuk, miként függ össze a turizmus a település önképének, identitásának újrafogalmazásával az 1990-es években. A turisztika uniós politikában betöltött szerepét, hatásait helyi példákon keresztül szemlélhetjük. A tanulmányokat összevetve kitűnik, hogy az eltérő körülmények és különböző történelmi múlt ellenére párhuzam vonható a finnországi és hazai jelenségek között. A hazai falusi turizmust és a számi ún. etno-turizmust például hasonlóan a megélhetés szüksége hívta életre.

Mivel a tanulmányok jelenkutatásra épülnek, aktuális témát dolgoznak föl, nemcsak szakmai körökben, hanem a kortárs jelenségek, folyamatok puszta szemlélőjének érdeklődését is fölkelthetik. Jelen kiadvány a finn–magyar tudományos együttműködés eredményességének bizonyítéka. Reméljük a jövőben is számos etnológiai kutatás lát majd napvilágot a kétoldalú együttműködés keretében megrendezendő tanácskozások fórumain.

Barna Gábor (Hg.): Ritualisierung, Zeit, Kommunikation. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár/Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 11. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 101 p.

Frauhammer Krisztina

A tanulmánykötet szerkesztője, Barna Gábor két konferencia anyagából válogatott e kötet megalkotásakor. Az itt olvasható anyagok egy része a Szegeden 2000-ben, ötödik alkalommal megrendezett „Idő és emlékezet" Vallási Néprajzi Konferencián, másik része pedig a 2001-es SIEF-kongresszus „Ritualisiertes Schreiben" (Ritualizált írás) című szekcióülésén hangzott el.

A konferenciák címe csakúgy, mint a köteté is, jelzik azokat a kulcsszavakat, melyek köré rendeződnek a tanulmányok: rítus, idő, emlékezet, kommunikáció.

A kötet első felének írásai az írásos kommunikáció egy speciális, ritualizált formáját – a profán, illetve egyre gyakrabban szakrális helyeken is megjelenő vendégkönyveket – mutatják be. Így olvashatunk magyarországi és ausztriai búcsújáróhelyeken kitett könyvekről, kórházi vendégkönyvekről és a szófiai nemzeti múzeum vendégkönyvéről.

Széles területeket érint tehát ez a speciális kommunikációs forma, mégis vannak olyan közös jegyei, melyek összekapcsolják ezeket. E könyvek valamennyi bejegyzésének különlegessége az egyoldalúság. Ezekben a kommunikációs aktusokban mindig van feladó, – a bejegyzés lejegyzője –, és mindig valakinek – Máriának, Istennek, egy orvosnak, panziótulajdonosnak, a múzeum fenntartóinak – címzett a bejegyzés. Válaszra azonban egyik bejegyző sem vár, sőt a bejegyzés már gyakran egyben egy válasz is.

E mögött a magatartás mögött egy belső motiváció rejlik. Egy kényszert, egy vágyat fejeznek ki az írás által, a lelki vagy testi egészség megtartására, visszaállítására, megőrzésére. Egy elvesztett belső harmóniát (egészség, természet, lelki béke stb.) próbálnak ezzel kompenzálni.

A könyvek további közös jellegzetessége, hogy ellentétek egész sora fedezhető fel bennük. Számos írás névvel ellátott, de legalább ekkora az aránya a név nélküli bejegyzéseknek is. A magánélet gondjairól beszélnek, de mindenki számára elolvashatóak, azaz nyilvánosak. Társadalmi problémák egyéni értelmezését tükrözik vissza, így konfrontálódik bennük a magán és a közösségi szféra.

Közösek e könyvek feljegyzései formai jegyeikben, struktúrájukban is. Általánosnak mondható az is, hogy a „szerzők" társadalmi hovatartozásáról ritkán tudunk valamit, a gyakori anonimitás és egyéb adatok elhallgatása miatt.

Az írás fő célja az emlékezés, egy benyomás, egy élmény, egy látogatás megörökítése, illetve a búcsújáróhelyeken ez kiegészül még a lelki gondok, bajok, örömök „kiírásával". Ezért jól tükrözik ezek az írások a hétköznapi problémákat, az egyéni individuum hiányait és vágyait.

Gabriele Ponisch írásával erre az egyéni dimenzióra, illetve az ebből adódó terápiás hatásra kíván rámutatni. Véleménye szerint olyan helyzetekben fordulnak ilyenfajta segítséghez az emberek, amelyekben a társadalmi mechanizmusok nem kielégítőek. A lejegyzés vigaszt, megkönnyebbülést, biztonságérzetet ad és tartósságot, nyomatékot kölcsönöz egy-egy kérésnek. Ponisch ezeket a többnyire nagyon individuális fohászokat ritualizált önvallomásként fogja fel, mely által a késő modernkor embere folyamatosan újradefiniálhatja saját önéletrajzát.

Ezzel párhuzamosan tanulmányában Helmuth Eberhardt is azt állapítja meg, hogy a templomi vendégkönyvek elsősorban az egyéni igények kielégítését hivatottak szolgálni, marginális a szerepe a kollektív érdeklődésre számot tartó politikai, társadalmi események témakörének. A fohászokban megjelenő hétköznapi élet történései messze maguk mögé utasítják a világ nagy és jeles eseményeit. A kevés aktuális esemény is főképp a katasztrófák, háborúk témaköréből kerül elő, onnan ahol a szenvedés aspektus áll az esemény középpontjában.

Felfogható ez a fajta viselkedés egyfajta rítusnak? A kórházi és más profán környezetből származó vendégkönyveket vizsgálva teszi fel ezt a kérdést a könyv szerkesztője tanulmányában. Véleménye szerint a kórházi vendégkönyvek bejegyzései, de a szent helyeken kitett könyvek bejegyzései is rituális cselekmény eredményei. A rituális ebben

az összefüggésben annyit jelent, hogy a különböző cselekvésmódok közül választunk egyet, egy olyat, melyet mi hatásosabbként, jobbként, fontosabbként értékelünk. Az e cselekvés mögött álló pszichikai motiváció a kompenzálás, mégpedig a rutinos cselekvés kompenzálása.

A vendégkönyveket elemző egységet Peter Petrov tanulmánya zárja. Írásában nyomon kísérhetjük, hogy vált egy XIII. századi Bulgária történetéről írt mű a kultikus tisztelet tárgyává, szinte szakrális objektummá. A könyv kiállítása alatt született feljegyzések Petrov szerint azt érzékeltetik, hogy a dicsőséges múlt nem a racionális megismerés tárgyává, hanem sokkal inkább a hit tárgyává vált. A könyvhöz látogató tömegek feljegyzései azonban másra is rámutatnak. Paisij Hilendarski bolgár „Történelme" mára a közös bolgár történelmi emlékezet szimbólumává is vált.

Petrov írása a közös bolgár történelmi emlékezet kialakulásáról már átvezeti az olvasót a könyv második egységébe. Itt többek között az idő fogalmának felfogásáról, értelmezéséről és tagolásáról olvashatunk. Ulrika Wolf-Knuts egy finn szokáson – a vasárnap kiharangozásán – keresztül mutatja be, hogy a lineáris idő nem egy homogén egység, szent és profán időre tagolódik. Az általa bemutatott szokás funkciója egykor pontosan az volt, hogy elválassza egymástól e két időt. A profán idő a munka, a mágia, a szórakozás, a földi lét ideje. A profán idő ezzel szemben a nyugalomé, az emlékezésé, a fohászé, nem a földi léte. Az utóbbi évtizedekben azonban elmosódni látszik a határ e két időfelfogás között. Elválasztó funkcióját csak az öregek és a helyi parasztok körében őrizte meg a vasárnapi harangszó. A fiatalok és a turisták már nosztalgiával, a gyermekkor, a szülők és a nagyszülők kora utáni vágyakozással hallgatják a harangszót, így az mára az emlékezés, a közösség és az értük mondott fohász jelképévé vált.

Hasonló nosztalgia, a gyermekkori álmok, az egykori békés és meghitt élet utáni vágy jelenik meg az Oliva Wiebel-Fanderl által bemutatott salzburgi adventi éneklés szokásában is. Ez a szokás egy olyan utópia hordozója, melyre a múlt és a jövő egyaránt kivetíthető.

Jóllehet néprajzosok a szerzői a könyv tanulmányainak, mégis meleg szívvel ajánlható mindazok számára is, akik nyitottak a modern folklórjelenségek iránt.

Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum. Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts für ostdeutsche Volkskunde vom 25. bis 27. Oktober 2000. Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts Band 5, Szerk.: Hans-Werner Retterath, Freiburg, 2001. 248 p. Johannes-Künzig-Institut für ostdeusche Volkskunde.

Kepéné Bihar Mária

A freiburgi Johannes Künzig Intézetet későbbi névadója, prof. dr. Johannes Künzig (1897–1982) alapította 1951-ben, aki a hazájukat elhagyni kényszerülő kelet-, keletközép- és dél-európai német népcsoportok néprajzi kutatását tűzte ki céljául. Az intézet 1964 óta Baden-Württemberg tartomány belügyminisztériumának intézményeként működik. Munkájuk a legtöbb esetben külföldi kutatókkal közösen végzett hazai, magyarországi, romániai, csehországi, szlovákiai, ukrajnai, lengyelországi terepmunkán és történeti kutatásokon alapszik, amelynek eredményeként nagyon gazdag könyvtárat, adattá-

rat, hang- és képarchívumot, térkép-, folyóirat- és kisnyomtatvány-gyűjteményt hoztak létre, amely hasznos forrásanyagul szolgál a keleti németek kutatásával foglalkozó szakembereknek. Az intézet élénk tudományos kapcsolatokat ápol a magyar néprajztudománnyal is, számos fiatal kutatónak biztosítottak már ösztöndíjat, illetve magyarországi szakemberek számára kutatási lehetőséget. Ennek az együttműködésnek az ápolására is szolgál az ún. intézeti nap, amikor az érdeklődők megismerhetik az intézet munkáját, illetve az intézethez kapcsolódó kutatási témákról, valamint a keleti németek kutatásának legújabb tendenciáiról hallhatnak előadásokat a rangos, hazai és külföldi előadói társaságtól. A most bemutatni kívánt kötet a 2000. évi intézeti napon elhangzott előadásokat gyűjtötte egy csokorba.

A 2000. évi intézeti nap központi témájául, mint ahogyan azt a kötet címe is mutatja, rendkívül tág idő- és térhatárok között értelmezve a lokális identitás témakörét választották. A kötet bevezető tanulmánya és az azt követő 11 kutatási beszámoló arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy-egy helyhez való kötődés, azaz a „helyi vonatkozás" (ez a kötet címének egyik fordítási lehetősége), miként hat az ember életútjára, életmódjára és kultúrájára. A kötet szerkesztőjének dicséretére legyen mondva, az intézeti napra meghívott előadók témái és a kötetben megjelent tanulmányok olyan módon kerültek összeválogatásra, hogy világosan kirajzolódnak belőlük az intézet munkájában előtérbe helyezett témakörök is: a migráció és integráció kérdésének valamint az interetnikus kapcsolatoknak a kutatása, az életrajzi módszer alkalmazása, továbbá a tudománytörténeti kérdések vizsgálata. A szerkesztő arra is külön ügyelt, hogy mind a magyar, mind a német olvasókat segítse a megértésben, így a kötet végére négyoldalas magyar és német nyelvű rövidítési jegyzéket készített.

Az életrajzi módszer létjogosultságát a közelmúlt eseményeinek kutatásában meggyőzően igazolják Schnell Csilla és Hans-Werner Retterath tanulmányai. Egyikük a Nemesnádudvarról Dietenheimba menekült családok történetét, másikuk a dunai svábok kitelepítésének körülményeit és az újrakezdés nehézségeit mutatja be, két Offenburgban élő, idős hölgy életútján keresztül. A németeket a II. világháború után sújtó kollektív bűnösség és az annak következményekénti kitelepítés olyan kérdés, amelynek vizsgálata során politikai okok miatt sokáig csak propagandisztikus, meghamisított statisztikák és források juthattak a kutató kezébe, így nem véletlen, hogy hamar felfedezték a maguk számára az *oral history* megközelítést. A kutatás módszertanát tekintve igen szerencsésnek mondható az a körülmény is, hogy Schnell Csilla mind a magyar, mind a német nyelvet anyanyelvi szinten beszéli, így még hitelesebben megtudta szólaltatni a különleges „kevert nyelvet" használó Nádudvarról származó adatközlőit. Henrike Hampe is az élettörténeti módszert választotta kutatásához viselettörténeti megközelítéssel kiegészítve. Egy-egy ruhadarab történetén keresztül mutatja be viselőjének életútját a régi lakókörnyezetéből a kitelepítés miatti kényszerű kiválását és a beilleszkedését új lakhelyére.

A néprajzi tanulmányok mellett két történész munkáját is megtaláljuk a tanulmánykötetben. Mindkét szerző azonos típusú levéltári forrásokra építette kutatásait: kormányzati és önkormányzati gyűlések jegyzőkönyveire és ezen testületek rendeleteire és határozataira. Tóth Ágnes, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár egykori igazgatója tanulmányában a magyarországi németek kitelepítésének körülményeivel és a magyar–szlovák la-

kosságcsere lezajlásával foglalkozik az 1945 és 1948 közötti időszakban. A téma vezérfonalaként azt a gondolatot választotta, hogy a magyar állami vezetés egyes, a kitelepítéssel kapcsolatos rendeleteiben miként nyilvánul meg a „győztes hatalmak" által gyakorolt radikális parancskiadások és az erkölcsi kívánalmak közötti „lavírozás". Kaltenecker Krisztina a Darmstadt városában található Duna negyed építési történetét kíséri végig. A városnegyed létrehozása a dunai sváb menekültekhez kapcsolódik, akiknek beilleszkedési nehézségeit a város az önsegélyző pénztárak és építési szövetkezetek létrehozásával igyekezett megoldani.

A kötet gerincét a migráció, az integráció és az interetnikus kutatások témakörében született tanulmányok adják. Siegfried Becker tanulmányában az I. világháború idején készült katonai fényképeket vizsgálja. Megpróbálja bemutatni a különbséget a hivatalos háborús fotográfiák, amelyek mintegy a propaganda részét képezték és az otthon utáni vágyódás ihlette privát fotók között. A privát fotókon megjelenő témák alapján fejti ki a háborúnak egyfajta turizmusként való értelmezését, amelyben egy másik világgal, az idegennel való találkozás tapasztalatai jelennek meg. Barna Gábor nagyon érdekes terepet találva kutatásaihoz a romániai Bánát multikulturális légkörében a különböző korok utcanévadásain és szoborállításain keresztül a párhuzamosan megjelenő valódi és szimbolikus világok kérdéskörét taglalja. Knipf-Komlósi Erzsébet nyelvészeti tanulmányában arra az érdekes kérdésre keresi a választ, hogy az ezredforduló időszakában milyen helyzetben volt a magyarországi németek nyelvhasználata, mennyire őrizték a dialektust és mik a főbb jellemzői kétnyelvűségüknek. Hans Gehl egy nemzetközi kutatócsoportra épülő többéves programról számol be, amely céljául tűzte ki a Felső-Tiszavidék néprajzi atlaszának elkészítését, az anyaggyűjtés során maximálisan figyelembe véve az interetnikus kapcsolatokat, az etnikai kontaktzónákat és a multikulturális légkört.

A magyarországi szerzők közül Arnold Erzsébetnek, a Künzig Institut 2000. évi ösztöndíjasának tanulmányát emelném ki, aki szintén a romániai Bánátot választva kutatási terepéül, Szentanna település virtuális életéről számol be. Arnold egy néprajzilag még kevésbé kutatott, újszerű témát vizsgált féléves freiburgi tartózkodása alatt. A virtuális élet alatt azt érti, hogy Szentanna mint németek lakta település, a valóságban már megszűnt, de családi, baráti kapcsolatokon, az egyesületi életen és a különböző kommunikációs csatornákon, így például a folyóiratokon és az interneten keresztül virtuálisan továbbra is létezik. A tanulmány rendkívül alapos terepmunkára épül, a szerző mind a bánáti Szentannán, mind a kitelepültek németországi lakhelyein, így Freiburgban is kutatott. Rendkívül jó német nyelvismeretének köszönhetően minden terepen otthonosan mozgott, az egyes közösségi rendezvényeken résztvevő megfigyelést végzett. Ezeket a tereptapasztalatokat történeti és statisztikai adatokkal, valamint a Johannes Künzig Intézet adattári anyagaival egészítette ki. Ezeknek köszönhetően aprólékos, gondos, jól rendszerezett leírást adott a Szentannához kapcsolódó, a települést virtuális létezését fenntartó egyesületekről, hagyományőrző csoportokról, rendezvényekről, az „óhazára" emlékeztető tárgyakról, a településről készült monográfiákról, kalendáriumokról, képeslapokról, folyóirataikról, az egyes találkozási alkalmakat rögzítő video- és hangfelvételekről, valamint a település internetes honlapjáról. A szerzőnek a téma iránti elköte-

lezettségét és megalapozott ismereteit az is alátámasztja, hogy a későbbiekben ezt a témát választotta egyetemi szakdolgozatául is.

Végül pedig Thomas Schneider tanulmányát mutatnám be kicsit részletesebben. Első olvasásra talán úgy tűnhet, hogy nehezen illeszthető a tanulmánykötet tematikájába, hiszen nem kizárólag a keleti németek kultúrájával foglalkozik, hanem egy magyarországi, németek által is lakott település, Hajós példáján keresztül próbál rávilágítani arra, milyen problémákkal és kihívásokkal kellett megküzdenie a mezőgazdaságból élőknek az 1990-es években. Közelebbről arra a kérdésre keresi a választ, hogyan élte meg a magyar vidék a rendszerváltás következtében meginduló agrárátalakulást, amelynek velejárói voltak a téeszek felbomlása, a kárpótlás, a földárverések, a szövetkezetek privatizálása. Vállalkozása nem nevezhető egyedülállónak, hiszen több tudománytörténeti adatot tudunk felsorakoztatni annak alátámasztására, hogy a német tudományosság figyelme szinte hamarabb fordult a posztkommunista országok mezőgazdasági átalakulásának és a vidéki emberek új életlehetőségeinek kutatása felé, mint a hazai kutatóké. Elég csak Chris Hann vagy Martha Lampland munkáira gondolnunk. Thomas Schneider maga is megjegyzi, hogy nem talált lényeges különbséget a hajósi és a környező magyar falvak agrárátalakulása között, eltérés csupán abból adódhat, hogy Hajóson a számottevő szőlőterületek miatt szakszövetkezeti gazdálkodás működött. A tanulmány nagyszerűségét abban találom, hogy bár a magyar statisztikai és történeti forrásokat kevésbé ismeri és használja terepkutatásai megalapozására és alátámasztására, felfigyelt a jelenség sajátos lélektani, a közhangulatot meghatározó aspektusára is. Kiemeli ugyanis, hogy az 1990-es évek eseményei a faluközösség tagjait arra ösztönözték, mi több, arra kényszerítették, hogy a háborús évek és a téeszszervezés eseményeinek felidézése kapcsán újra átéljék, értékeljék és átgondolják a múltbeli történéseket. Ez természetesen a régi sebek felszakadását okozta, de ezáltal egyfajta katarzis megélését is eredményezte, ami erőt adott a közösség tagjainak az újrakezdéshez és erősítette identitásukat, összetartásukat.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a 11 tanulmányt tartalmazó kötet szép foglalatát adja mindannak, amivel a keleti németek gazdagították a Közép-Duna-medence kultúráját. A szerzők az idők szavát megértve tudatosították magukban és továbberősítették azt a már meglévő szellemiséget, hogy a „helyi vonatkozások" feltárása, az egykoron és napjainkban zajló migrációs folyamatok, valamint interetnikus kapcsolatok kutatása különösen aktuális és fontos az európai uniós integráció kapcsán, hiszen ezek a kutatások alapjául szolgálhatnak az egységesülő Európa társadalmi és kulturális viszonyainak megértéséhez. Ezt a felismerést erősíti az is, hogy az előadók mindegyike politikai határokon átívelő terepmunkára építette kutatásait és a helyhez való kötődést sokkal inkább mentális kérdésként fogta fel, mint kizárólag a tényleges gyakorlatban funkcionáló jelenségként.

Kósa László: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Osiris könyvtár; Néprajz, antropológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 524 p.

Hála József

A könyv egy bevezető tanulmányt követően huszonhat dolgozatot tartalmaz az 1967 és 2001 közötti időszakból négy fejezetbe (Magyarok és szomszédaik; Anyagi műveltség és életmód; Társadalmi csoportok, rétegek, osztályok; Néprajzi tudománytörténet) csoportosítva. Az írások egy kivétellel különféle kiadványokban, folyóiratokban korábban már napvilágot láttak. A szerző az összeállítás szempontjait a következőképpen határozta meg: „Figyelembe vettem idézettségüket, azt, hogy tudtommal olvasmányként szerepelnek a felsőfokú oktatásban, ugyanakkor néhány esetben az első közlés körülményes hozzáférhetőségét is. A kötetbe került írások szándékom szerint többféle módszert, eltérő elméleti és tematikai érdeklődést, változó földrajzi kötöttséget képviselnek. A válogatásnál kutatásaimnak egyetlen nagyobb területét mellőztem, az egyháztörténetet és az egyházi-vallási néprajzot, mert a dolgozatok nagyobb száma miatt a fenti szempontokat nem tudtam volna arányosan érvényre juttatni." Az eredeti tanulmányokat, illetve tanulmánnyá formált konferencia-előadásokat stilárisan javította, némelyiket lerövidítette, az egyik két dolgozat összevonásából született, néhánynak a címét megváltoztatta. Néhány esetben adatokat pótolt, egyhez kiegészítő jegyzetet illesztett. Mindezek ellenére „A tanulmányok keletkezésük időpontjának kutatási állapotát rögzítik." A kötetben egyaránt helyet kaptak a még egyetemi hallgató korában Tálasi István professzor által kitűzött témák (pl. burgonya, kandallós tüzelő) és a szerzőt ma is foglalkoztató kérdések (pl. a természeti katasztrófák és a civilizáció összefüggései). A könyvben érintett néhány témából később alapvető és fontos könyvek születtek. A szerző régóta nagy érdeklődést mutat a tudománytörténet iránt, eredményei jól ismertek, a bevezető tanulmánnyal és a negyedik fejezettel a könyvét is ilyen keretbe helyezte.

A bevezető tanulmányban Kósa László Csaplovics János németül 1820-ban, magyarul 1822-ben, hazánk sajátos etnikai, nyelvi és vallási összetettségét találóan és tömören megfogalmazott „kis-Európa"-gondolatának („Magyar ország Európa kitsinyben") továbbélését és hatását mutatja be Hunfalvy Pál művét (*Magyarország ethnographiája*, 1876), Herrmann Antal néprajzi társaságot szervező tevékenységét, *A magyarság néprajzát* (I–IV. 1933–1937) stb. elemezve és bemutatva azt is, hogy bár 1920-ban a „kis-Európa" terepe megszűnt, a gondolat tovább élt és folyamatosan a szomszéd népek iránti tudományos érdeklődéssé alakult át (A „kis-Európa"-gondolat a magyar néprajzban, 1987, 1991).

Az első fejezet első tanulmánya az Erdély néprajza (1991) címet viseli. Ebben a szerző sajnálatát fejezi ki, hogy máig nem született meg Erdély néprajzának összefoglalása, majd Kővári László megállapítását („Erdély egy gazdag ismeretlen múzeum") kibontva mutatja be az „archaikus nagytáj" „múzeum"-jellegét, valamint azt, hogy hol a helye és mi a viszonya egymáshoz a XIX. század elejétől a XX. század közepéig terjedő időszakban a szászoknak, a székelyeknek és a románoknak ebben a „múzeumban". Megállapítja, hogy „e hárompólusú szerkezetben a magyarok a szászok és a románok között helyezkednek el", majd példákat hoz a három nép kultúrájának kölcsönhatására és

felhívja a figyelmet Erdély néprajza kutatásának fontosságára és sürgető voltára. A következő dolgozatban (Gyermekcsere és nyelvtanulás, 1986) számos példán keresztül mutatja be a XIX. században és a XX. század elején általános, különösen Nyugat- és Észak-Magyarországon élénk, elsősorban az értelmiség, a módosabb parasztok és a polgárosuló falusi rétegek körében szokásos cseregyerek és vendéggyerek intézményét, kiemelve, hogy az ilyen módon való nyelvtanulás a felek alapvető gazdasági érdeke volt, de a kulturális javak és elemek cseréjére, és az egymás iránti tolerancia kialakulására is jó lehetőséget biztosított. A szerző több dolgozatában ír Gyuláról, gyermekéveinek és eszmélésének helyszínéről, ahol (elsősorban Dankó Imre hatására) néprajzi érdeklődése is felébredt. A következő tanulmány is a szeretett városról szól. Ebben az ott élő magyarok, németek és románok tanyás gazdálkodásáról értekezik. Kimutatja egyebek mellett, hogy a tanyák, a gazdálkodás és az eszközkészlet tekintetében a három népcsoport között nem volt lényeges eltérés, viszont másként vélekedtek a saját és egymás gazdasági tevékenységéről, annak eredményességéről. Ez utóbbit példákkal szemlélteti és kimutatja a kialakult előítéletek eredőit (Gazdálkodásról alkotott előítéletek és nemzeti sztereotípiák – Magyarok, németek, románok egy alföldi mezővárosban, 1997). Egy másik tanyás település, a „bácskai színekkel különleges, de jellegzetesen alföldi mezőváros", a török uralom alatt teljesen elpusztult, majd a XVIII. század közepén újjáéledt Zenta történetét vázolja és néprajzi képét (tanyák, településszerkezet, gazdálkodás, viselet, táplálkozás, szokások stb.) rajzolja meg a következő tanulmányban (Zenta bácskai mezőváros néprajzi képe, 1972). Ezt A Dunántúl néprajzi határai (1989) című írás követi, amelynek alapgondolata az a jól ismert tétel, hogy a földrajzi, a politikai és a nyelvi határok nem azonosak a néprajzi határokkal. Mind a négy égtáj irányában megvizsgálja a Dunántúl viszonyát a szomszédos tájakhoz, területekhez és összefoglalásképpen megállapítja, „hogy a nagytáj első pillantásra természetesként föltűnő határainak tüzetesebb szemrevételezése számos izgalmas néprajzi és kultúrhistóriai problémát vet föl. Sorozatnyi olyan kérdéssel találjuk magunkat szemben, mely a magyar népi kultúra nemzetközi helyzetét érinti, s még többel, mely hagyományaink belső szerkezetének jobb megértéséhez vezet." Kósa László munkásságának fontos része a szomszédos országok magyarsága kultúrájának a vizsgálata, illetve az ottani kutatásokra való odafigyelés. Az Erdéllyel kapcsolatos, már említett tanulmány mellett helyet kapott a kötetben egy, a szlovákiai magyarokról szóló is (Integrálódás és differenciálódás – Etnokulturális folyamatok a szlovákiai magyarok legújabb történetében, 1987). Ebben terepi tapasztalatait vázolva és azok alapján kutatási javaslatokat tesz olyan fontos témákkal kapcsolatosan, mint például a második világháború utáni lakosságcsere, az iparosítás, a téeszesítés és a városba való költözés hatása az életmódra, asszimiláció, disszimiláció.

A második fejezet első tanulmányában (Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata – Adatok a sarló-kasza eszközváltásához, 1967) hét Fekete-Körös-völgyi faluban a XX. század első évtizedeiben a gabona aratásában lezajlott eszközváltást vizsgálja, rávilágítva ennek kiváltó okaira (kereskedelmi kapcsolatok, munkásvándorlás, belső szükséglet) is. A szakdolgozatból doktori, majd kandidátusi értekezéssé érlelt témából született könyv (*A burgonya Magyarországon*, 1980) egyik „előtanulmánya" a következő dolgozat („Búza szükségben felsegéllő jegyzések" – A burgonya a magyarországi

táplálkozásban a XVIII. század végén és XIX. század elején, 1970). Ebben azt a hosszú, mintegy fél évszázadig tartó folyamatot mutatja be, amelynek köszönhetően e fontos kultúrnövény meghonosodott hazánkban és elfoglalta méltó helyét a táplálkozáskultúrában. Ez után egy irodalmi adatokkal alaposan alátámasztott írást olvashatunk az Erdélyben, az Alföld keleti peremén és az ettől északra lévő területeken egykor általánosan használt és feltételezése szerint Erdélyben önálló típussá formálódott nyílt tüzelőről (A kandallós tüzelő, 1970). Ezt követően az általában szűk körben elterjedt, de a paraszti gazdálkodás megújítását segítő találmányok, műszaki újítások néhány példáját sorakoztatja fel a kapásnövények (kukorica, burgonya) termesztésének köréből, felhívva a figyelmet a téma kutatásának fontosságára (Találmányok a paraszti gazdaságban, 1969). A gyulai agrárszegénység a kedvező természeti feltételeket kihasználva, a bolgárkertészektől „ellesett" és továbbfejlesztett módszerekkel a XX. század elején jelentős kertészeti kultúrát (szántóföldi és melegágyi zöldségtermesztés, hajtatás) fejlesztett ki. Ennek részletes kifejtése a következő dolgozat (A gyulai zöldségtermesztés, 1967), amelyből e mezőgazdasági ágazat fontossága mellett az életmódra gyakorolt hatását is megismerhetjük. A jelenkutatást képviseli a kötetben az az írás, amelyben a szerző egy gyulai farmtanya (a vizsgálódás idején háztáji tanya) épületeit, eszköztárát, valamint a tanyalakó házaspár életútját és életmódját mutatja be. A dolgozathoz utólagosan csatolt kiegészítés a szereplők további sorsáról és a jelenkutatás 1990 előtti nehézségeiről tudósít (Egy tanyai gazdaság 1974-ben – Eszköztár és életmód, 1980). Az XIX. századi magyarországi természeti csapások civilizációs hatásait vizsgálja a következő tanulmányban, elsősorban azt, hogy a tömegkommunikáció fejlődése milyen szerepet játszott azok széles körű megismertetésében és hogyan befolyásolta a keletkezett károk enyhítését, illetve a hasonló katasztrófákra való felkészülést (Természeti csapások – tömegkommunikáció – társadalmi együttérzés, 2001). A XIX. században „... hazánk lakosságának jelentékeny hányada az időszemlélet átalakulásával korszakos, a korábbinál jóval nagyobb léptékű civilizációs változás részese volt, ami szinte azonnal megjelent a mindennapi élet legáltalánosabb mozzanataiban is" – foglalja össze a szerző annak a dolgozatának a lényegét, amelyben az egész társadalom mentalitását átható, átalakulásának irányát mutató, a tradicionalitás és a modernitás viszonyát megérteni segítő összefüggéseket tár fel (Az idő érzékelése és értékelése Magyarországon a XVIII. század végétől a XX. század elejéig, 2000).

A Szabadalmas csoport – társadalmi csoport – néprajzi csoport (1985) címet viseli a harmadik fejezet első tanulmányába. Ebben a „néprajzi vagy etnikai csoport" sajátos „mi"-tudattal rendelkező altípusáról a Filep Antallal közösen írt, *A magyar nép tájitörténeti tagolódása* (első kiadása: 1975) című könyvben kifejtett álláspontját vizsgálja felül az új néprajzi kutatási eredmények, valamint régi és új történeti adatok néprajzi szempontú értelmezésével, figyelmét elsősorban az egykori ún. jászkun hármas kerület, a hajdúkerület és a székely székek népére irányítva. A közös ismérveket számba véve megállapítja, hogy az említetteket és még néhány más közösséget nem sorolhatjuk az ún. „néprajzi csoport"-ok közé, hanem „Szociológiai fogalmat kölcsönözve, az adott korszak magyar társadalmának több réteget átfogó *szimbolikus nagycsoport*járól van szó...". Ezt követően a XIX. században Békés megyében honos Bodoki (eredetileg Henter) család jeles (mérnök) tagjait „a székelységből kirajzó értelmiség tevékenysége

és sorsa példájaként" mutatja be (A Bodokiak, 1999), majd egy nyelvészeti tanulmány következik a *lengyel* szó átvitt jelentésének és a *lengyelkedik* (ingyenélősködik) igének (szép) irodalmi adatokkal alátámasztott magyarázatával (Lengyel, lengyele valakinek, lengyelkedik, 1995). Címéből ítélve irodalomtörétneti tanulmánynak vélhetnénk a következő írást („Nemzetes uraimék" – Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere, 1997), azonban olvasás közben hamar kiderül, hogy nem erről van szó. A szerző Mikszáth *Nemzetes uraimék (Mácsik, a nagyerejű)* (1882–1883) című kisregényét elemezve megvizsgálja: hogyan jelennek meg a műben a kisnemesség képviselői és hogy ez, illetve általában a szépirodalmi alkotások hogyan használhatók történeti forrásként. Megállapítja: „...elsősorban azok a részletek jöhetnek számításba, amelyek más forrásokkal és korábbi kutatási eredményekkel összevetve, hitelesnek bizonyulnak, szemben azokkal, melyekről komolyan föltehetjük, hogy az író saját leleményei. Aligha szükséges nyomatékosan hangsúlyozni, hogy minden esetben körültekintő, az adott vonatkozásban speciális forráskritikát kell alkalmazni." E fejezet záró tanulmányában (Parasztosodás – polgárosodás – A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században, 1992) rövid tudománytörténeti áttekintés után a parasztság változása, a paraszti polgárosulás hosszú társadalmi és kulturális, időben, térben és társadalmi rétegekben eltérő szakaszokban végbemenő bonyolult folyamatának néhány csomópontját határozza meg és nyomatékosan hangsúlyozva, hogy „...tévedés volna egy általános fejlődési modellt elképzelni, mely következetesen érvényes minden vidékre", e folyamatban éles határral el nem választható három szakasz (archaikus állapot, polgárosulás, a parasztság megszűnése) különít el. Dolgozata végén megállapítja: „Vitathatatlan, hogy az egyetemesen, az egész országban érvényesülő változások végső soron egy irányba, a parasztság megszűnése felé tartottak, de hogy hol és mikor, milyen módon, mértékben és formában következtek be, azt nagyon sokféle adottság és körülmény befolyásolhatta."

A negyedik fejezet tanulmányai Kósa László már említett tudománytörténeti érdeklődését és eredményeit tükrözik. Az elsőben (Az őstörténet és a honfoglalás képének alakulása a néprajzi kutatásban, 1997) a kezdetben (és még jó ideig) elsősorban őstörténeti tudománynak tekintett magyar néprajz három összegző szándékú eredményének (Ezredéves Országos kiállítás, 1896; *A magyarság néprajza* I–IV. 1933–1937; *Magyar néprajz* V–VII. 1988–1990) őstörténeti vonatkozásait tekinti át és az említettek értékelését is adja. Ezt követi A néprajztudomány az ezredéves ünnepségek idején (1997) című írás, Munkácsi Bernát és Katona Lajos összegző és programadó dolgozatainak (Néprajzi eredményeinek és törekvéseink, Ethnologiánk eredményei és feladatai; *Ethnographia*, 1896) kiegészítésekkel és magyarázatokkal ellátott elemzése, egyebek mellett az alábbi megjegyzéssel: „Mind Munkácsi, mind Katona szerényen, ám büszkén jelentette ki, hogy a fiatal tudományszaknak nemzetközi összehasonlításban sem kell szégyenkeznie eredményei miatt. E megállapítás – mely mégiscsak a kisebbrendűségi érzés kiváltotta szorongásról árulkodik – ténylegesen állja a próbát." Kósa László eddigi munkássága során előszeretettel bábáskodott több klasszikus mű újrakiadásánál. Kísérő tanulmányt írt például Malonyay Dezső *A magyar nép művészete* (I–V. 1907–1922) reprint változatához, amely kötete e fejezetében is olvasható. Ebben a magyar népművészet felfedezésének vázlatos ismertetése után részletesen írt Malo-

nyayról, a könyvsorozat megszületéséről és korabeli fogadtatásáról. Egyetértőleg idézzük a dolgozat végén tett következő véleményét: „... nemcsak a tudománynak értéke ez a sorozat, hanem az egész magyar művelődésnek, hiszen sok, korszerű igényeket kielégítő és szép kiadvány megjelenése után is mindmáig a legnagyobb adattára a magyar népi díszítőművészetnek." (Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete", 1984). A következő dolgozat „a XX. századi magyar néprajz legnagyobb hatású kutatójá"-nak, Györffy Istvánnak szenteli, elsősorban azt vizsgálva, hogy tudósi és oktatói munkássága milyen hatással volt kortársaira és a későbbi kutatókra. Györffy eredményeire és tévedéseire egyaránt rávilágít és az elemzéséből adódó alábbi következtetéseket vonja le: „Szaktudományi eredményeit mára kevés kivétellel cáfolta vagy meghaladta a kutatás. [...] Három dologról azonban nem szabad megfeledkeznünk. Először: Györffy Istvánnak minden tettét népe és hazája őszinte szeretete vezérelte; másodszor: szuggesztív, vonzó egyénisége ezekre az eszmékre nevelt társadalmi méretekben és egyetemi katedrán; harmadszor: bár munkái valóban tele vannak ellentmondásokkal, de épp ezek, mert – mondhatjuk így – termékeny tévedésnek bizonyultak, hozzájárultak a témafelvetések nyomán az ismeretek megsokszorozódásához, szinte vonzottak és kényszerítettek további kutatásra. Ezáltal munkássága csaknem fél évszázadik tartó jelentékeny ösztönzéseket adott a hazai néprajztudománynak." (Györffy István öröksége, 1984). Kósa Lászlónak köszönhetjük, hogy az 1944-ben orosz hadifogolytáborban 27 évesen elhunyt Mikecs László, a nemzeti-nemzetiségi kérdés, a magyar–román kapcsolatok, a magyarság- és románságismeret kiváló szakembere, egy „új erdélyi tudomány" művelője életét és munkásságát behatón ismerjük, amelyet a szerző kitartó kutatással, visszaemlékezések segítségével és hátrahagyott kéziratokból rekonstruált, apró mozaikkockákból rakott össze. Az e kötetben újraközölt dolgozat eredetileg Mikecs fő műve, a *Csángók* (1941) új kiadásának (1989) bevezető tanulmánya volt, annak a könyvnek, amely az első kiadásból a korabeli cenzúra által kihagyatott részeket is tartalmazza (Mikecs László élete és munkássága, 1989). A következő tanulmánnyal a hungarológia nagy múltú, koronként változó fogalmának pontosításához járul hozzá, többek között megállapítva, hogy „A gondolat magva évtizedeken át nem változott: a magyar múlt és művelődés, a magyar etnikum és környezet viszonyának vizsgálatát több tudományszak együttműködésével eredményesebb folytatni, mint széttagoltan. Egyvalami még vitathatatlan: igazán jó, tartós eredmények pedig akkor születnek, ha a magyarságtudományba sorolt részágazatok gondolati megalapozottsága szakonként jó és korszerű. Akkor várható, hogy a sajátosság kérdéseire is hiteles válaszok születnek." (A hungarológia változatai és változásai, 1986). A kötetet az a terjedelmes, a Magyar Néprajzi Társaság 2000-ben Szentendrén megrendezett ezredfordulós ünnepi vándorgyűlése alkalmából írt dolgozat zárja, amelyben a szerző szemlét tart a magyar néprajz múltja, eredményei, és jelen állapota felett, és amely az adósságok felsorolását és a jövővel kapcsolatos töprengéseit is tartalmazza (Múlt, jelen, jövő a magyar néprajzban, 2000).

Bár a kötetből nem ismerhetjük meg a Kósa László által ez idáig vizsgált minden témát, így is kirajzolódik abból széles körű érdeklődése, a könyv szemléletesen mutatja egy céltudatos és következetes, nagy ívű kutatói/tudósi életpálya eddigi fontos állomásait. A tematikai sokféleség mellett erénye még a könyvnek a módszertani és

földrajzi változatosság. A dolgozatokat olvasva (illetve újraolvasva) szembetűnő még az ezekben (és több más, itt nem közölt írásában is) szereplő sok kérdés- és problémafelvetés, javaslat, amelyek hatására számos új eredmény született (gondolunk itt elsősorban az erdélyi és a felvidéki magyar néprajzi kutatások utóbbi időszakban történt fellendülésére).

A könyv előzménye az ebben olvasható tanulmányok egy részét is tartalmazó kötet (Nemesek, parasztok, polgárok – Néprajzi tanulmányok. Folklór és Etnográfia 94. Debrecen, 1996), amely „oktatási és kutatási kiadvány"-ként látott napvilágot. A szerző fent idézett célja szerint ezt a művet tankönyvnek (is) szánta. Tehát tankönyv (is) e kötet, amely azonban nem csupán diákoknak ajánlott olvasmány!

Nagy Ilona: Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór. Budapest, L'Harmattan. 2001. (Szóhagyomány sorozat 1.) 159 p.

Mikos Éva

A legegyszerűbb, ha a szerző – és egyben sorozatszerkesztő – saját szavaival kezdem. Ugyan a szó elszáll, de a szájhagyomány, sőt a szájhagyomány és az írásbeliség közti kapcsolatok kutatója tollából származó mondatok kimondva új életre kelnek, s kicsit mást jelentenek.

Nagy Ilona, a sorozatszerkesztő beköszöntőjéből idézek:

„A L'Hamattan Kiadó bízik a magyar humán értelmiségben. Bízik abban, hogy ha útjára bocsát egy könyvsorozatot, amely tanulmányokat közöl a folklorisztika tárgyköréből, olvasókra talál. Sorozatszerkesztőként én is reményekkel telve látok munkához, tudom, hogy lesznek kiadandó munkáink. Köztünk is vannak még és dolgoznak folkloristák, akik szemléletükben őrzik a szakma klasszikus értékeit, és körülöttünk vannak a fiatal kollégák, akik már másra kíváncsiak, mint elődeik. A magyar nyelvterületen fellelhető még az a folklórjellegű műveltség, amely a 19. században volt általános az agrárnépesség körében, de a mai városlakók is átélik és alakítják a maguk folklórját. A folklór hagyomány, amely az intézményesített kultúra mellett él és alakul."

A szerkesztő ezek után nem tétovázik a középgeneráció által képviselt klasszikus értékeket felsorakoztató munkával indítani sorozatát.

Melyek is ezek az értékek, amiket Nagy Ilona jelen munkájában felsorakoztat, és mozgósít, utat mutatva ezzel az utána jövőknek. Elsősorban az, hogy minden humán értelmiségi munkának kell, hogy legyen *elméleti* hozadéka. A folklór – ezt két generáció óta tudjuk – régóta nem képzelhető el az írásbeliség nélkül. A folklórkutatás egyik fontos feladata, hogy mind elméletben, mind pedig tapasztalati úton bemutassa e bonyolult kapcsolatrendszer – folklór és irodalom – legfontosabb jellemzőit. Az elméleti hozadék kibontásához már létező rendszereket használ, ám nem szolgai módon, hanem igyekezve újraépíteni azokat. A *recepcióesztétika* látszólag egyszerű, valójában azonban nagyon bonyolult rendszerét igyekszik továbbfejleszteni, a szóbeliség-írásbeliség kapcsolataihoz igazítani. A befogadás-újraalkotás, továbbá kiigazítás, variációképződés, emlékezetben való tárolás és csiszolódás összetett hálózatával próbálja meg szélesíteni egy kizárólag

az irodalomra, az úgynevezett „magas irodalomra" létrehozott elképzelés kereteit. E ponton (is) korszerű igényekkel lép fel, hiszen mi sem divatosabb, sőt megfelelőbb az aktuális trendeknek, mint épp a *történeti* és *kulturális emlékezet* problémája. Számos, szintén antik kultúrák kutatásán alapuló friss elméleti munkából tudjuk, egyetlen kultúra szellemisége sem képes hosszú évszázadokig, sőt évezredekig fennmaradni az írásbeliség támogatása nélkül, még akkor sem, ha számos elemében, sok szállal kötődik a szóbeliséghez.

Jelen mű különálló tanulmányok füzére, melyek ugyan önmagukban is megállnák a helyüket, de így, egymás mellé rendezve, az egyes elemek további értelmezési lehetőségeket nyitnak meg. Az újszövetségi apokrif történetek: a Szűz Mária gyerekkoráról, vagy éppen haláláról szóló elbeszélések, továbbá például Jézus gyermekségének a Bibliában nem szereplő epizódjai az ókori *Tamás-evangéliumba*, vagy *Pszeudo-Máté* könyvébe feltehetően a folklórból kerültek, illetve számos ponton a folklór hatását tükrözik. A szüzsék középkorban kódexmásoló szerzetesek keze alatt legendákká alakulhattak, esetleg példázatgyűjteményekbe kerülhettek. Az újkor kezdetétől, a könyvnyomtatás feltalálása után sokszorosítva, népkönyvek, később, a XIX. században ponyvák formájában népszerűsödtek. Nyugat-Európában már a XIX. században, a XIX. század végétől, a XX. század elejétől pedig nálunk is folyóiratok, lapok közvetítették őket. Írott formában is folyton változtatták alakjukat. Kaméleon-természetük, alkalmazkodóképességük segítette őket abban, hogy ezt a hatalmas, közel kétezer éves időtartamot áthidalják, hogy a XIX. századtól visszakerüljenek oda, ahonnan sarjadtak, a szóbeliségbe. Esetünkben a magyar parasztok emlékezetében csiszolódva visszanyerjék az eredetihez nagyon hasonló, mitikus arcukat. A későközépkori magyar irodalom fontos alkotása, a *Makula nélkül való tükör* például „Számos ponyvakiadvány forrása lett, és azokkal (és más forrásokkal, papi prédikációk legendáival) együtt a magyar folklórt képessé tette, hogy alkotó módon befogadjon és újraalkosson egy kétezer éves hagyományon alapuló költői világot, és mítoszt teremtsen belőle." (21.)

A befogadásnak azonban vannak szabályszerűségei. Nem mindegy ugyanis, hogy az adott történet mennyire felel meg a befogadó közönség ízlésének, elvárásainak. Az újraalkotás (egy) „transzformációs folyamat", melynek során a történetek bizonyos pontokon átalakulhatnak, elemeket veszíthetnek, új értelmezéseket nyerhetnek. „Az apokrif legendákat ismerő népi elbeszélők az írott forrásoknak nem minden történetét vagy azoknak nem minden epizódját mondják el. A *folklór művészet*, annak alkotói éppúgy válogatnak, mint tették azt a középkortól kezdve az írók, másolók, kompilátorok, illetve az elfogadottat saját ízlésük szerint alakítják." (25. – Kiemelés tőlem, M. É.) Példa erre az a történet, melyben a hároméves Mária egyedül felmegy a lépcsőn. Ezt a jelenetet az apokrifek és népkönyvek csodaként tartják számon, a parasztasszonyok azonban nem mesélték tovább. „A *Makula nélkül való tükröt* olvasó parasztasszonyok [...] képtelenek lehettek elméjükben csodaként felfogni azt az eseményt, hogy egy hároméves gyerek önállóan felmegy a lépcsőn." (28.) Továbbá az apokrifekben Mária ifjú-, illetve időskorában tökéletes apácaként jelenik meg. A parasztasszonyok elbeszélései ezzel szemben elsősorban az ideális anyát állítják elénk (30–31.). *A kis Jézus madarai* történet folklór-változata (a szerző saját gyűjtése) alapvetően eltér az írásban rögzített szövegvariánsoktól. A folklór teremtésmondává alakítja a történetet „A teremtésmondák születése

– jegyzi meg egy ponton – hosszabb folyamat eredménye, és eleven, alkotó fázisban lévő folklórt feltételez." (65.)

Nagy Ilona több évtizedes gyűjtői és kutatói tapasztalattal a tarsolyában már képes arra, amihez nem elegendő a nyomában járó ifjú generációk élményanyaga: sok oldalról megfigyelte, és így le tudja írni a folklór és az írásbeliség közti kapcsolat lehetséges módozatait, különbséget tud tenni a kettő közötti átmenet egyes fázisai között. Meghatározza az „írásbeli folklór" fogalmát, mely fontos közvetítő kapocs írásbeli és szóbeli hagyományozás között. Szintén *A kis Jézus madarai* elbeszéléstípussal kapcsolatban jegyzi meg a következőket: „A zsidó Jézus-hagyománynak ez a része tehát írásos folklór, írásban variálódott. A szóbeli folklór alkotásfolyamatai nem formálták, nem képeztek teremtésmítoszokat történeteiből." (61.) Ahasvérus, a bolygó zsidó mondáját elemezve a következő megállapításokat teszi. „Az amerikai híradások, múlt századi helyi lapok riportszerű beszámolói a bolygó zsidó feltűnéséről különböző településeken, jól mutatják a téma beépülését egy »literátus társadalom« írásbeli folklórjába." (87.)

Még egy dolgot megkockáztat a szerző: bebizonyítani azt, hogy lehet a XXI. században érzékeny filológiát művelni úgy, hogy az ne csupán száraz adatok halmozása, a szokásos tárgytörténet legyen, hanem tanulságul szolgáljon egyéb problémák megoldásához. Példatárul, mely érdekes és egyben sok ponton szórakoztató, nem csupán az alkotás-befogadás, hanem az ennél még bonyolultabb *kanonizáció* kérdésének megvitatásához.

Végezetül a munkának van még egy fontos hozadéka. Nagy Ilona munkásságára jellemző, hogy tárgyához, a magyar népköltészethez sajátos esztétikai álláspontról közelít. Ahogy az már ezen ismertetőben is elhangzott, a „a folklór művészet", annak költői világa érdekli, hogy elemzése a túlzottan elragadtatott, romantikus felhangoktól mentes maradjon. Az elemzés szót a szó szoros értelmében véve a szájhagyomány alkotástechnikája, törvényszerűségei, működése foglalkoztatja.

Ujváry Zoltán: Szólásgyűjtemény. Budapest, 2001. Osiris, 668 p.

Bartha Elek

Az elmúlt egy-másfél évtizedben élénk érdeklődés nyilvánul meg a néprajztudomány képviselői részéről a közmondások, szólások, példabeszédek gyűjtése iránt. A proverbiumkutatást hosszú időn át a nyelvtudomány területének tekintették. *Baranyai Decsi Csimor János* Adagiorumától a 19. század végéig megjelent gyűjtemények szerzői, összeállítói különböző foglalkozású személyek voltak, éppen úgy, mint a folklór első jelentősebb művelői. A népköltészet iránt érdeklődő 18. század végi, 19. század eleji értelmiségi emberek fontos feladatnak tekintették a proverbiummok lejegyzését. *Dugonics András* közvetlenül a nép körében gyűjtötte a közmondásokat, az első magyar mesegyűjtő, *Gaal György* fontosnak tartott egy Spüchwörterbuch megjelentetését. *Ballagi Mór* és *Erdélyi János* kötetei a folklórnak is jelentős eredményei voltak. *Kriza János* a Vadrózsákban külön fejezetbe foglalta a székely szólásokat. Később a gyűjtemények egész sora jelent meg. A néprajztudomány képviselői azonban csak az 1970-

es évektől fordítottak nagyobb figyelmet erre a műfajra. Elméleti vonatkozásban *Voigt Vilmos* és *Szemerkényi Ágnes* munkái jelentenek új eredményt a folklórtudomány számára. Az összehasonlító kutatás terén *Paczolay Gyula* kötete emelendik ki. A táji, regionális gyűjtemények közül *Lábadi Károly* és *Vöő Gabriella* köteteit említjük. Ebben a sorban foglal helyet Ujváry Zoltán szólásgyűjteménye.

Ez az első olyan gyűjtemény, amely nem célirányos kutatás eredménye. Ujváry Zoltán gömöri néprajzi kutatásainak voltaképpen a „melléktermék". Több évtizedes helyszíni gyűjtéseinek az eredménye. Kutatásai során a legkülönbözőbb témaköröket vizsgálta. Adatközlőinek a beszédeit lejegyezte, magnetofonszalagra vette. Ezekből az élőbeszédekből gyűlt össze a kötetben megjelent proverbium-anyag. Miután rendszerbe szedte a szólásokat, az értelmezésre a rákérdezéses módszer, a megfigyelés és az elbeszélések tanulsága szolgált. A vizsgálat során fontosnak tartotta, hogy az értelmezésnek hányféle variációja lehet. Ez a szempont azért is fontos, mert a jelentés függhet a proverbium alkalmazásának pillanatnyi helyzetétől, a szituációtól, az alkalmazó személyiségétől, a közösségtől, amelyben elhangzik, illetőleg két személy esetében a másik féltől. A társadalmi különbségek is befolyásolhatják a szólás alkalmazását.

Ujváry Zoltán vizsgálataiban a proverbium jelentését, funkcióját helyezte előtérébe. A helyzet a legkülönbözőbb lehet, és annak megfelelően a jelentéstartalom is. Ujváry Zoltán a megfigyelései alapján nem tudja alátámasztani azt a véleményt, amely szerint az emberek tudatos proverbiumhasználók. Ellenkezőleg. Az emberek nem tudják, hogy beszéd közben mikor hangzik el egy szólás. Gyakran tapasztalta, hogy az adatközlő tőle tudta meg, hogy szólást vagy közmondást mondott. Hangsúlyozza, hogy beszélgetéskor, indulat-megnyilvánuláskor a szólások vagy a közmondások nem „hívásra", hanem a szókincs részeként jönnek elő, éppenúgy, mint a „közönségesnek" tekintett szavak. Azzal a kutatói véleménnyel sem ért egyet, amely szerint a szólásoknak a stilisztikai értéke áll az élen, azaz a használó a proverbiumokkal ékesíti a beszédét, esztétikailag emeli, művészibbé teszi. A helyszíni megfigyelés alapján azt sem lehet bizonyítani, hogy társadalmi különbségek figyelhetők meg a proverbiumhasználók között. Spekulatívnak tekinti azokat a vizsgálatokat is, amelyek a proverbiumkészletet korra, nemre statisztikailag igyekszik megállapítani.

Ujváry Zoltán munkája során mindvégig arra törekedett, hogy a proverbium használata és értermezése a valós néphagyománybeli szerepet tükrözze. Hangsúlyozza, hogy a proverbiumok formai és jelentésbeli tekintetben alakulnak, változnak, és mindig a beszédben, a pillanatnyi szituációnak megfelelően jelennek meg. Több évtizedes gyűjtőmunkája, megfigyelése, tapasztalata nyomán történt tömör megállapítását, a gyűjtemény axiómájaként idézzük: „A proverbiumok a beszédben a szókincs részeként, attól elválaszthatatlanul élnek, és töltik be feladatukat. Ez az egyetlen népi műfaj, amit a tudomány választ ki, és rekeszt el a szókincsből, és teszi önálló vizsgálat tárgyává. A nép erről a műfajról mitsem tud. Közmondásai, szólásai kultúrájának természetes alkotóelemei voltak és maradnak."

(A gyűjtemény második kiadása *Szólások és közmondások nagy könyve* címen a Tóth Könyvkereskedés és Kiadó gondozásban jelent meg 2003-ban Debrecenben.)

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 116. 2005 No. 1.

Head of the Editorial Board:
LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:
RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECZKI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:
ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society
[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481
Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, Univerity of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.
Telephone /fax: (52) 489-100/ extension 22249
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

Attila Selmeczi Kovács: The Figure of the Hussar as a National Symbol in Hungarian Folk Art 1

Vilmos Voigt: Religion and Migration 15

Communications

Annikó Füvessy: Madonna waring clothes in Nagyiván 35

Scholars, Oeuvers, History of Science Report

Zoltán Ujváry: The Beginnings of Hungarian Folklore Research: Calls for Data Collection 41

Antal Juhász: Sándor Bálint: Scholar and Teacher (1904–1980) 55

László Kósa: A Document about the Scholarly Orientation of Béla Gunda from the Beginning of His Career 63

In memoriam

Gyula Varga (1924-2004) (*Attila Paládi-Kovács*) 69

Book Reviews 73

Ethnographia

116. évfolyam 2005 1. szám

Ismertetések

Réka Kiss – Attila Paládi-Kovács (ed-s) / Times – Places – Passages: Ethnological Approaches in the New Millennium (*Demeter Éva*) – Touristic Construction and Consumption of Culture. (*Nagy Netta*) – *Gábor Barna (Hg.)* / Ritualisierung, Zeit, Kommunikation. (*Frauhammer Krisztina*) – Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum. (*Kepéné Bihar Mária*) – *Kósa László* / Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok (*Hála József*) – *Nagy Ilona* / Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór. (*Mikos Éva*) *Ujváry Zoltán* / Szólásgyűjtemény. (*Bartha Elek*)

Hibaigazítás

A 2004/3. szám 318. oldalán szereplő fényképet Gleszer Norbert készítette Makón, 2004-ben.
A felvétel adatainak lemaradásáért a szerkesztőség a szerző elnézését kéri.

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]
Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]
Olvasószerkesztő: K. Sándor Mária [Copy editor: Mária K. Sándor]
Borító: Dallos Csaba (Tóth Mihály *Faragó pásztor* című fénykének felhasználásával)
[Cover design: Csaba Dallos (Cover photo: Mihály Tóth, *Faragó pásztor* „Carving Shepherd")]
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]
Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

Attila Selmeczi Kovács: The Figure of the Hussar as a National Symbol in Hungarian Folk Art

Vilmos Voigt: Religion and Migration

Anikó Füvessy: Madonna wearing clothes from Nagyiván

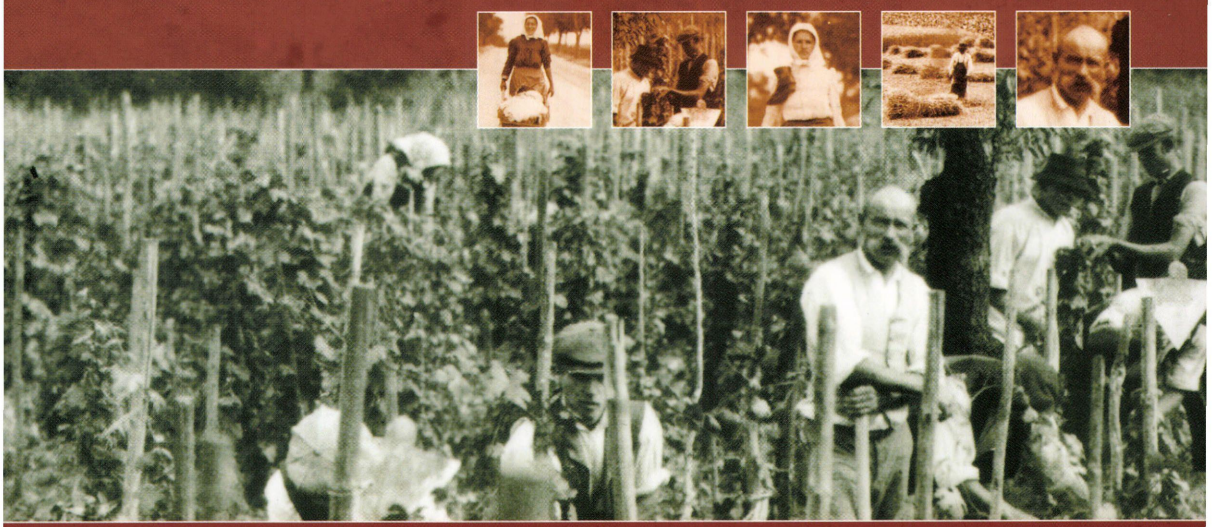
Zoltán Ujváry: The Beginnings of Hungarian Folklore Research: Calls for Data Collection

Antal Juhász: Sándor Bálint: Scholar and Teacher (1904–1980)

László Kósa: A Document about the Scholarly Orientation of Béla Gunda (1911–1994) from the Beginning of His Career

In memoriam Gyula Varga 1924-2005 *(Paládi-Kovács Attila)*

ETHNOGRAPHIA

Klamár Zoltán: A Magyarkanizsa és vidéke parasztgazdaságainak struktúrái (1900-2000)

Bali János: Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében

Csoma Zsigmond: Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai

Obrusánszky Borbála: Dandzsanrabdzsaj és hagyatéka

2005/2

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 489-100/22249-es mellék
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

Klamár Zoltán: Magyarkanizsa és vidéke parasztgazdaságainak struktúrái (1900–2000) 97

Bali János: Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében 153

Közlemények

Csoma Zsigmond: Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai 183

Tudománytörténet

Obrusánszky Borbála: Dandzsanrabdzsaj és hagyatéka 247

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

116. évfolyam 2005 2. szám

Klamár Zoltán

Magyarkanizsa és vidéke parasztgazdaságainak struktúrái (1900–2000)[1]

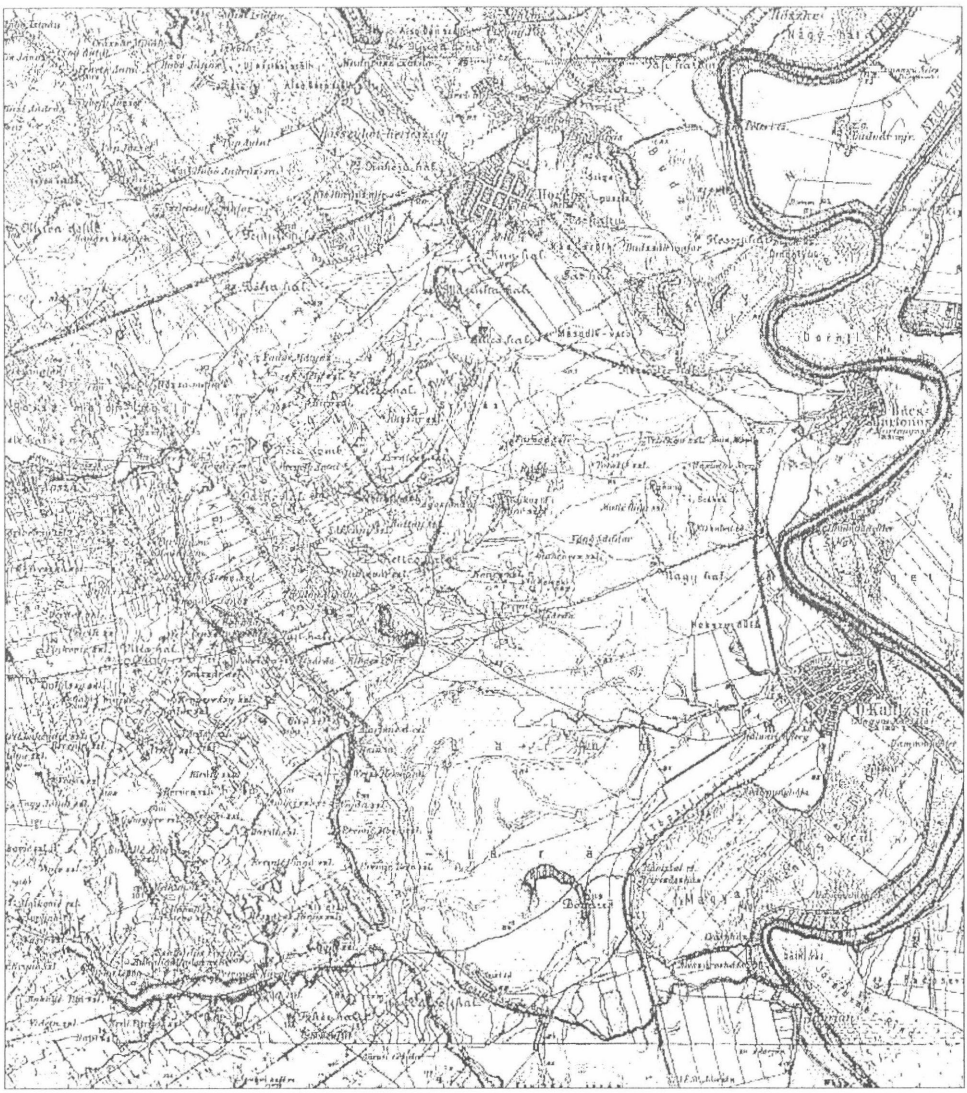
A VIZSGÁLT KÖZÖSSÉG ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A 2002. évi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy csökkent Magyarkanizsa község lakosainak száma. Napjainkban 27 510 lelket számlál a közigazgatási egység, ebből 23 802-en vallották magukat magyarnak, ami 86,52%. Az adatok jól mutatják, hogy a magyarság fogyása az ezredforduló körüli évtizedekben tovább nőtt, ugyanis 1991-ben még 30 668 volt a lakosok száma, az ebből magát magyarnak valló 26 862 még 87,58%. 2002-ben Adorján 1128 lakosából 845 a magyar, ami 74,91%; Velebit 366 lakosából 59 magyar, ami 16,12%; Völgyes 516 lakosából 500 magyar, ami 96,90%; Vojvoda Zimonjić 340 lakosából 185 magyar, ami 54,41%; Magyarkanizsa 10 200 lakosából 8825 magyar, ami 86,52%; Kispiac 1988 lakosából 1916 magyar, ami 96,38%; Kishomok mind a 115 lakója magyar, vagyis 100%; Martonos 2183 lakosából 1897 magyar, ami 86,90%; Újfalu 211 lakosából 185 magyar, ami 87,68%; Orom 1561 lakosából 1471 magyar, ami 94,23%; Tóthfalu 709 lakosából 705 magyar, ami 99,44%; Oromhegyes 1868 lakosából 1797 magyar, ami 96,20%; Horgos 6325 lakosából 5302 magyar, ami 83,83%.[2]

---

[1] Jelen dolgozat része annak az értekezésnek – Magyarkanizsa vidékének tanyás gazdálkodása (1900–2000) –, melyet a szerző az ELTE Néprajz és Kulturális Antropológia Doktori Iskola Európai etnológia program keretében készített és 2004-ben védett meg. Az értekezés az északbácskai Tisza-vidék (Szerbia és Montenegró) parasztságának gazdálkodásáról készült elemző-összehasonlító munka.

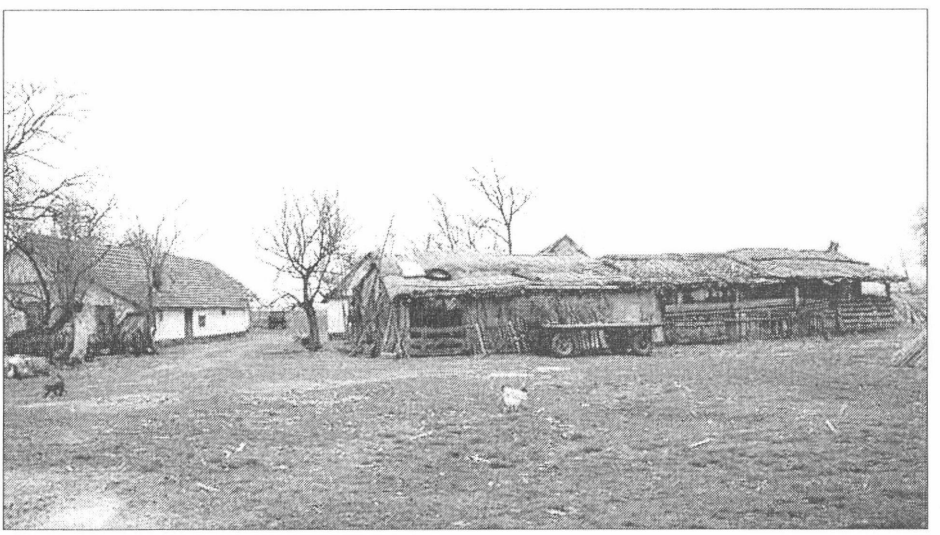
[2] Az adatokat a Szerb Statisztikai Hivatal által közzétett www.statserb.sr.pov.yu alapján közöljük.

Katonai felvétel térképszelvényének Horgost, Martonost, Magyarkanizsát és Adorjánt bemutató részlete. K. u K. Militargeographisches Institut, 1881. Zone 21. Col. XXII.

A 20. században többször került súlyosan hátrányos helyzetbe az észak-bácskai Tisza-vidék magyarsága. A közigazgatási egység magyar nemzetiségű lakossága egészen az 1953-as népszámlálásig megőrizte lassú növekedési rátáját a természetes szaporulatnak köszönhetően. Az 1920-as impériumváltás utáni sokkból magához térve megteremtette saját kulturális autonómiáját úgy, hogy a létrehozott egyesületeket gazdaságilag is képes volt fenntartani. Ez a népcsoporti ma-

gatartás, az erőszakos telepítések ellenére is vitálisnak és olyan sikeresnek bizonyult, hogy a más ajkúak nyelvileg és kulturálisan is kénytelenek voltak hasonulni a vidék magyarságához. A helyi piacokon csak akkor tudták érdekeiket érvényesíteni, ha valamilyen szinten megtanultak magyarul. Számos folklorizálódott történet őrzi ennek a kapcsolatfelvételnek a nyomait.[3] Ezt igazolják a királyi Jugoszlávia többszörösen manipulált népszámlálási adatai, melyekből látszik, hogy a törzsökös szerbség a betelepítések ellenére is fogyott.

Juhhodály Bicskei Mátyás tanyai telephelyén. Felső Járásszél, Magyarkanizsa határa

Az a sajátos helyzet állott elő, hogy a magyarságnak sikerült olyan gazdasági kapcsolathálót kialakítania, amelyben nem jelentett a közösség tagjai számára hátrányt az államalkotó nemzet nyelvének nem kellő, vagy teljesen hiányos ismerete.

A második világháború után az új hatalom a vidék magyarságmegtartó erejének két pillérét szándékolta kibillenteni: egyrészt a jól működő egyesületeket oszlatta fel, mondván, hogy azok a nyelvi bezárkózást szolgálják; másrészt a gazdasági önállóságot szüntette meg az államosításokkal. A nemzettudat háttérbe szorítására viszont kitalálta a jugoszláv nemzetiséget mint etnikai kategóriát, ami mentsvára lett a vegyes házasságoknak, ugyanakkor a nemzetiségi lakosság

[3] Ennek egyik ékes példája az állatvásárlás története: „Hát gyütt ugye a dobrovác (dobrovoljac = önkéntes, telepes), oszt kérdezte a tehénre mutatva: Pošto je? (Mi az ára?) Hát ugye a magyar meg kényes vót a jószágára, oszt mondta neki, hogy Fostos-e? Fostos ám a te inad, de nem az én tehenem!" A kutató gyermekkorában, az 1960-as években hallotta a történetet először, majd később többször elmesélték adatközlőink. Általánosan ismert.

a legtöbb esetben jugoszlávság alatt nem nemzetiséget, hanem állampolgárságot értett. A beintegrálódás, vagy pontosabban a beolvadás a többségi társadalomba folyamatosan nőtt.

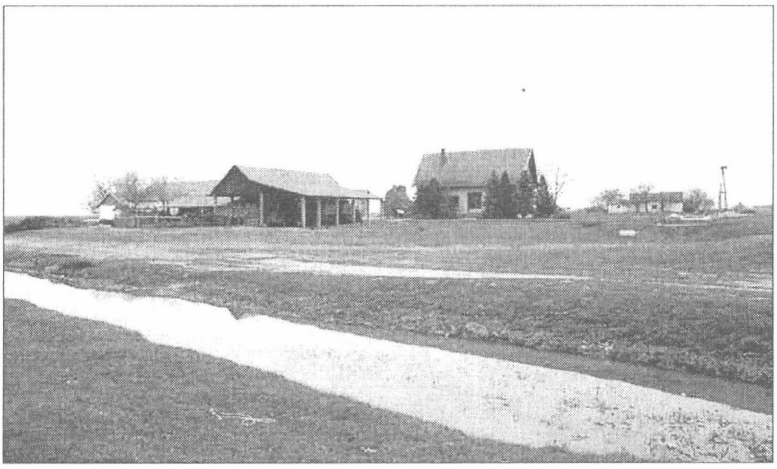
Szalmásszín, lécvázas kukoricagóré hozzátoldott féltetős gépszínnel Bicskei Mátyás tanyai telephelyén. Felső Járásszél, Magyarkanizsa határa

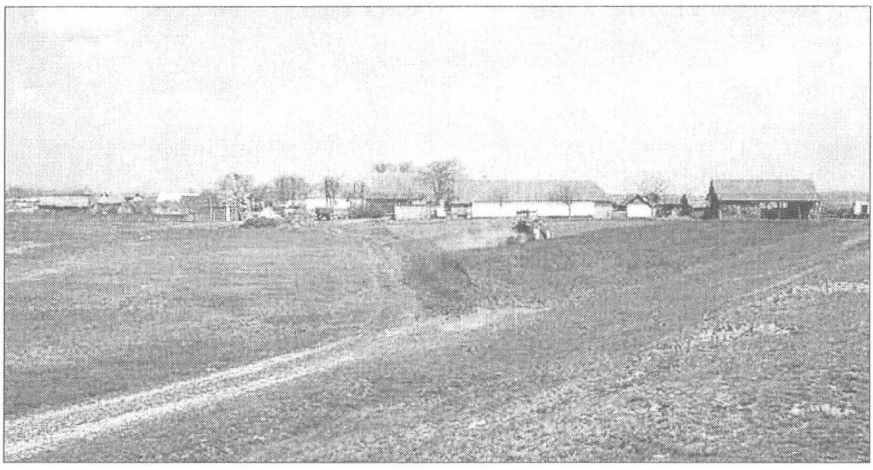
Ágoston (Kérges) Ferenc tanyája a járási legelő peremén. Felső Járásszél, Magyarkanizsa határa

Az önálló politikai öntudatra ébredés csak a polgárháború kitörésének előestéjén, 1991-ben történt meg, a szocializmus bukása utáni első többpárti választásokon. A vidék magyarsága újból kísérletet tett önálló művelődési

egyesületek létrehozására, hogy sikeresebben tudja ápolni kulturális örökségét, hagyományait. Ezek sorába tartozik a nemzet történelme szempontjából fontos

A Rekeczki-tanya telephelye a Sárga árok mellett. Felső Járásszél, Magyarkanizsa határa

Az alsó Lupujsor tanyái. Vojvoda Zimonjić, Magyarkanizsa határa

események közösségi ünnepekké lényegítése, ilyen március 15-e, augusztus 20-a és a község napja, ami nem más, mint a Savoyai vezette keresztény seregek győzelmének emléknapja. November 1-jén viszont a község összes településén megemlékeznek az 1944-es véres események áldozatairól, sőt mindenütt emlékművet is állítottak tiszteletükre. Ezek az alkalmak fontosak a közösségi összetartozás érzésének ápolása szempontjából.

A polgári hagyományok újbóli életre keltéseként értékelhetjük a helyi nyilvánosság ismételt megteremtését szolgáló írott tájékoztatást, melyet az Új Kanizsai Újság című kétheti lap községi és alapítványi pénzügyi támogatásból lát el, az elektronikus médiát pedig a helyi kábeltelevízió képviseli, részben reklámokból, részben költségvetési támogatásból tartva fenn magát. Emellett működik egy szerb vállalkozó kezében lévő rádióállomás, számottevő magyar műsoridővel. Színháza, mozija, könyvtára, alkotóháza van a közösségnek. Az oktatási intézményeket az állam tartja fenn.

Az Oromhegyes és Adorján falvak határába ékelődő legelő peremén elszórt tanyai telephelyek állnak. Oromhegyes határa

A megmaradási stratégia sikerességét számos, egyébként hátrányos gazdasági tényező is segítette az évezred utolsó századának második felében. Mindenekelőtt az, hogy a mezőgazdasági népesség a legkevésbé bizonyult mobilnak, ha úgy tetszik fészekhagyónak. Ez egyébként azt is jelenti, hogy a lakosság képzettebb rétegéből kerültek ki a külföldi munkavállalók, illetőleg a fiatal és képzett réteg hagyta el a közösséget a polgárháború idején.

Emellett a község gazdasági szerkezetén belül az iparvállalatok nem tudtak annyi szabad munkahelyet teremteni, amennyi nagyobb tömegek megtelepedésének kedvezett volna. Ezért tudott a község viszonylag komolyabb megrázkódtatás nélkül túllenni az 1990-es évek közepének menekülthullámain.

Komoly gondot jelent az oktatás fokozatos leépülése. Már a város középiskolájában is vannak olyan tantárgyak, melyeket nem anyanyelven tanulnak a magyar diákok. A helyzetet súlyosbítja a tény, hogy soha nem volt felsőfokú magyar nyelvű oktatás az újvidéki és a szabadkai egyetemeken, még a puha titói diktatúra idején sem. Ezért sok magyar fiatal az anyaországban folytatja felsőfokú tanulmányait. Az ott szerzett okleveleket viszont csak bonyolult ho-

nosítási eljárás után ismerik el a szerb hatóságok. Ezért sokan az egyetem elvégzése után nem térnek haza, Magyarországon, vagy az Európai Unió más országaiban, esetleg a tengerentúlon telepednek le. Ennek következtében viszont az értelmiségi réteg egyre fogy. Ezzel a problémával viszont már nem tud megbirkózni a vizsgált közösség.

Emellett állandósult és aggasztóvá vált a természetes fogyás és az ezzel járó elöregedés. Évtizedek óta többen halnak meg, mint ahányan születnek. Sajnos a populáció szinten tartásához szükséges lakosságszám már régóta a más, szórványvidékekről beköltöző magyarok segítségével töltődik fel.

GAZDASÁGTÍPUSOK

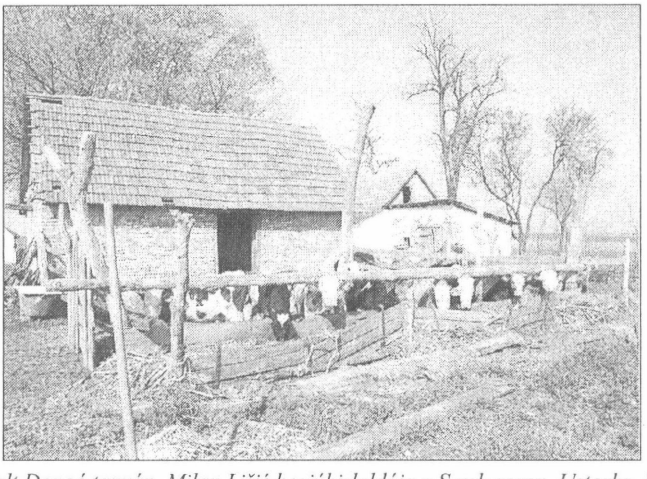
A birtokviszonyokból adódóan többféle gazdaságtípus létezett egymás mellett Magyarkanizsa vidékén. A két háború között lényegében továbbélt a feudális maradványokkal terhelt parasztpolgári értékrenden alapuló, különböző nagyságú és munkaszervezési formát mutató gazdasági üzem, melyeket az alábbiakban megpróbálunk tipizálni. A rétegmodellek, melyek Magyarkanizsa vidékének paraszti társadalmát az 1900–1945 és 1991–2000 közötti időben strukturálisan meghatározták, lényegében a termőföld tulajdonlására vezethetők vissza. Ebből kifolyólag a földhaszonból élők nem alkottak egységes réteget: van 1. családi tulajdonlású földbirtok és 2. bérelt föld. Az első pont alatt a tulajdonos a földet saját belátása szerint műveli, míg a második pont alatti, bérelt föld használatát a tulajdonos szabályozhatja, ami esetenként a bérlőt kényszerpályára állítja, irányítottá válik gazdálkodása (erre példa a városi földek bérbeadási szabályrendelete).[4] A parasztgazdaságok földterülethez kötött tagolásában 1945 után állt be változás, ugyanis a termőterület magántulajdonban lévő maximumának állami korlátozása a nagygazda üzem átmeneti megszűnéséhez vezetett 1945–1990 között. A gazdaságtipológia kereteinek meghatározásakor a kutatási terület jellemzői alapján állapítottuk meg a gazdasági létformákat meghatározó üzemtípusokat:

a) Nagygazda üzem (25–40 hold): ebben a típusban a család a tulajdonos, de vannak olyan munkaféleségek, melyeket már ők nem végeznek, hanem ki-ki a saját speciális területén irányítja, felügyeli a munkát. Rendszeres és nélkülözhetetlen az idegen munkaerő foglalkoztatása. Ekkora földbirtok esetében már a városi telephely mellett két-három tanyai is működik külső telephelyként, ahol tanyást vagy éves cselédet alkalmaztak. Lényegében a mezőgazdasági munkások nélkül lehetetlen üzemeltetni az ilyen típusú gazdaságot.

[4] Vö. Molnár 1996: 27–29.

Dongó Ferenc egykori tanyája a Szerb soron Ustorkán. Milan Lišić szomszédos tanyagazda vásárolta meg. Ustorka, Kispiac határa

Új istálló a volt Dongó tanyán. Milan Lišić borjúhizlaldája a Szerb soron. Ustorka, Kispiac határ

b) Középgazda üzem (15–25 hold): ebben a típusban a családra épül a gazdaság üzemeltetése, de a fontos és munkaigényes gazdasági tevékenység optimális időben történő elvégzéséhez esetenként idegen munkaerőt alkalmaznak. Ennél a gazdálkodási formánál is előfordul, hogy két telephelye van a gazdaságnak. A városi ház mellett tanya is van, ahol a fiatalok működtetik a telephelyet.

Sava Terzin tanyai telephelye a Szerb soron. Ustorka, Kispiac határa

Csőtörő, szalmaprés és fogasboronák Sava Terzin kerítetlen telephelyén a Szerb soron. Ustorka, Kispiac határa

c) Kisgazda üzem (10–15 hold): ebben a típusban kizárólag a család munkaerején nyugszik a gazdasági tevékenység. Mindenkinek megvan a speciális helye és feladata a gazdaság működtetésében. A családi gazdaságnak egy telephelye van, ami vagy a városban/faluban, vagy pedig a határban, tanyaként működik.

d) Törpegazdasági üzem (3–10 hold): ebben a típusban már van munkaerőfelesleg a gazdaságon belül, és ez a felesleg alkalmanként a munkaerejével szerzett javakkal segíti a családi gazdaság boldogulását. A gazdaság egy telephellyel rendelkezik, ami lehet tanyai, vagy városi/falusi. Ezek a gazdaságok zömmel birtokap-

rózódás következtében jönnek létre és rokoni tanyasorokat alkotnak a határ különböző pontjain.

e) Háztáji gazdaságok (0–3 hold): az ebbe a típusba tartozó gazdaságok tagjai lényegében egész évben más gazdaságokban keresnek munkalehetőséget, hogy a háztájiban a legfontosabb élelmiszerek termelésének[5] feltételeit biztosítani tudják.

f) Két lábon álló gazdasági üzem: egy új, az iparosítás felfutásakor jelentkező gazdaságtípus, mely napjainkra a vállalkozói rétegben is tovább működik. A földművelés a család jövedelmének kiegészítő tevékenységeként folyik, vagy az ott kitermelt jövedelem képezi a vállalkozás anyagi alapját.

Nagygazda üzem (25–40 hold)[6]

Olyan üzemszervezési forma, amely túlnőtt a család keretein. Az alapvető problémát ebben az esetben a birtok nagysága okozza, ugyanis a 40 holdnyi[7] földterület már akkora gazdasági erőt feltételez, amelyben nem elegendő a 4–6 tagú család munkaereje. Arról nem beszélve, hogy ezeknek a gazdaságoknak a tulajdonosai egy-két gyermekesek voltak. A vizsgált területen a nagygazda réteg nagyon kisszámú parasztgazdaságot takart. Nem ritkán – vagyoni helyzetükből kifolyólag – cséplőgéppel is rendelkeztek, így vállalkozóként is jelen voltak a közösség életében. Ezek a gazdák már rangon alulinak érezték a kinti munkát. Gazdaságuknak több telephelye is volt, a városi/falusi ház mellett a határ különböző pontjain tanyák is állottak, melyek közül egyben tavasztól őszig a gazda lakott családjával, és éves cselédjével, míg a másik határbeli telephelyen tanyás vagy éves cseléd lakott kint.[8]

---

[5] Sárkány Mihály (1978: 68.) által megállapított varsányi gazdaságtípusok kategóriáit vettük át, illetve egészítettük ki a vizsgált terület specifikumainak figyelembevételével, megtoldva a vállalkozókategóriával.

[6] Ez a birtoknagyság már árutermelő, az itt élő paraszti népesség tőkés vállalkozónak tekinthető, ugyanakkor a birtoknagyság alapján csak középparaszti kategóriába sorolható. Lásd Gunst 1998: 186. és 192.

[7] Csak a nagygazdák birtokának meghatározásakor használták a lánc = 22 kvadrát mint területmértékegység kifejezést. A közép-, kis- és törpegazdasági üzem parasztgazdái, 16 kvadrátos holdban beszélnek.

[8] Vö. Kalapis 1985: 17–18.

Szélpál János tanyája a horgosi homokon. Kisgyála, Horgos határa

Szélpál János kerített tanyája kordonos szőlővel, gyümölcsfákkal. Kisgyála, Horgos határa

Emellett rendszeresen alkalmaztak napszámosokat, aratáshoz részes aratókat fogadtak. Mivel nagyszámú idegen munkaerőt kellett foglalkoztatniuk, ezért minden olyan újításra, mely munkaerő-megtakarítással járt, fogékonyak voltak. Ez a réteg volt az, aki megvásárolta az első búzavető gépet, a ló vontatta aratóés kévekötő gépet.

A családi munkamegosztás a patriarkális hierarchia szabályai szerint történt. A családfő döntött a gazdaság dolgaiban: milyen gépeket, berendezéseket vegyenek, mit vessenek és milyen jószágállományt tartsanak. A fiúk dolga volt, hogy irányítsák és felügyeljék a kinti munkát, ami nem jelentette azt, hogy nem

kellett minden munkából kivenni a részüket. Együtt dolgoztak a cselédekkel, béresekkel, napszámosokkal. A gazdaságot irányító családfői, apai szigor rájuk fokozottan vonatkozott, ugyanis nekik kellett munkabírásból, munkafegyelemből példát mutatni. A gazdaasszony a konyhai teendőket felügyelte és irányította. Főzött és a háztartás gondját vette a vállára. Neki már nem kellett kapálásban, aratásban kint dolgoznia. Ez rangon aluli volt. Lényegében a napszámosok munkájukkal vitték a vállukon a gazdaságot. Nem ritkán kiadták a földek azon részét, melyeken munkaigényes kultúrákat termesztettek. Ezekben a gazdaságokban alakult ki a harmados, negyedes, ötödös bérlet intézménye.[9] Ez azt jelentette, hogy a különböző kultúrákat különböző feltételek mellett lehetett *árendálni*, bérbe venni, ahogy a közigazgatási egység területén mondták. Attól függően, hogy hányados volt az *árendás*, változtak a gazdálkodás munkafeltételei. Ha harmados volt, akkor a gazda szántatta a földet, az árendás vetett. Ilyenkor a magot a gazda adta. Kétszer kellett *kuszturázni* (ekekapa), kétszer kellett megkapálni és a termés harmada az árendást illette. A dohánynál, fűszerpaprikánál már változtak a feltételek, mivel igen jól fizetett a kultúra, ezért ötödéből, nem ritkán hatodából adták árendába. A gazda a beültetett dohányföldet adta ki. Aki bérelte, kapálta, szedte és fűzte az egész termést, csak minden ötödik vagy hatodik levél vagy kötél, füzér volt azé. Ennek fejében a gazdáé volt a lovas munka.

Jellemző, hogy ezekben a gazdaságokban még a 20. század derekán is megtaláljuk az egykori földesúri robot maradványaként az ingyenmunkát, amikor azért dolgozik a gazdánál a leendő *részes*, hogy megkapja az aratás jogát, vagy a gazda cséplőgépéhez szegődhessen, kukoricát törhessen.[10] Legtöbbször kapálásban, trágyahordáskor vette igénybe a leendő *részes* munkaerejét a gazda, de megtehette ezt más alkalmakkor is. Arra azonban gondosan ügyeltek, hogy az ingyenmunkát még aratás előtt kihasználják. Általában 3–4 napi munkát kellett teljesíteni, hogy 5–6 hold, vagy éppen amennyi búza volt, azt elkaphassa az egyébként többéves munkakapcsolatban lévő *részes*. Ezek a kapcsolatok nem ritkán apáról fiúra szállottak, mind a nagygazda, mind a *részes* családja részéről.

---

[9] Ezek a bérletek lényegében a növénykultúrák gondozásának paraszti értékrendjét tükrözték és tükrözik ma is. Nemcsak a parasztgazdák, hanem a szövetkezetek is alkalmazzák ezeket. A kialakult arányok normává lettek, ami azt jelenti: „A paraszti életszabályozó elvek végletesen leegyszerűsített »normákká« szoktak fogalmazódni. Ilyen értelemben leegyszerűsített a parasztiparasztmunkási vállalkozások és munkaszerződések »tartozik-követel« egyenlege is: aki »felest«, »harmadost« említett, vagy pontosan tudta vagy feltételezte, hogy a termés megjelölt részaránya mellett mi minden egyéb értendő bele a munkás és vállalkozó létállapotra utaló »tartozik-követel normába«." Szilágyi 1999b: 248.

[10] Paládi-Kovács (1977: 104–109.) szerint már a „19. század második felében a munkaerőviszonyok jelentősen megváltoztak. Uralomra jutottak a kapitalista bérmunkaformák, széttöredezett a paraszti gazdaságok hagyományos összesegítésén, kooperációján alapuló munkaszervezet. Ugyanakkor a nagybirtok, sőt a paraszti réteg is görcsösen ragaszkodott az ingyen munkaerő, a „robot", a ledolgozás feudális gyökerű változataihoz." Szilágyi 1999b: 241–242.

Ebben a gazdaságtípusban jelentős terményfölösleget tudtak előállítani, még annak ellenére is, hogy a rendszeres külső munkaerő alkalmazása aránylag költségessé tette a gazdaság üzemeltetését.

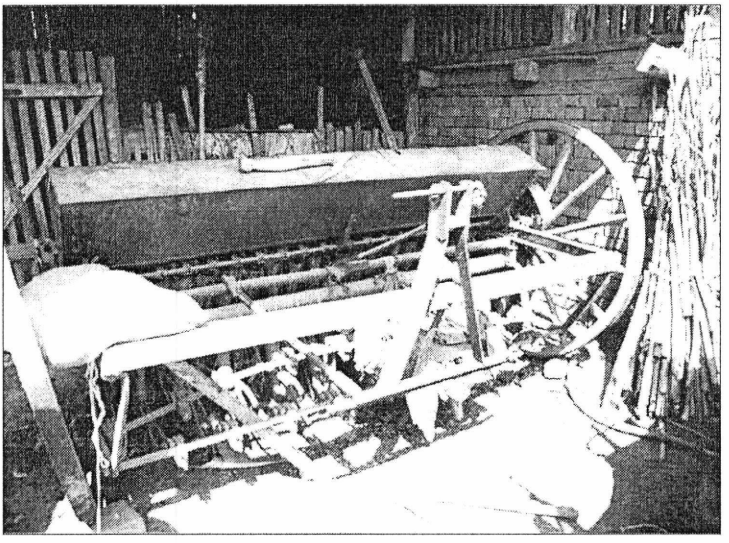
Középgazda üzem (15–25 hold)

A vidék jómódú paraszti rétege, hármas tagolódásának középső sávjában helyezkedtek el ezek a családok. Ebben a kategóriában még zömmel két telephely van, egyik a városi/falusi ház, a másik a határbeli tanya. Tavasztól őszig a család a határbeli tanyán tartózkodott és télire hagyta csak el a telephelyet. A birtok nagysága szükségessé tette, hogy bizonyos munkaféleségek végzésekor idegen munkaerőt alkalmazzanak, de az esetek 70–80%-ában a családi munkaerőre támaszkodva folyt a gazdálkodás. Leggyakrabban a kapáláskor alkalmaztak napszámosokat, illetve aratáskor *részes*t, bár ez mindig attól függött, hogy milyen volt a kalászosok aránya. Az is előfordult, hogy dohányfűzésre *hónapos lányok*at fogadtak. Ebben az üzemszervezési formában már sűrűn megtörtént, hogy a gazda és a gazdaasszony is kint dolgozott a földeken. Bár természetesen mindig megfontolás tárgyává tették, hogy mi a kifizetődőbb a gazdaság szempontjából. Így természetes volt, hogy kapálásban, aratásban, ha nagyobb számú idegen munkaerő dolgozott a családi birtoktesten, a gazdaasszony otthon maradt és az ebédet főzte, hiszen az ő kinti munkáját pótolhatták a családtagok, ugyanis ilyenkor az élelmezés egyik kulcseleme volt a napszámosok foglalkoztatásának.

A konyha igen fontos és érzékeny része a gazdaságnak. Szakértelem és a készletek ismerete volt szükséges ahhoz, hogy az étkeztetés gazdaságos keretek között folyjék, hiszen ezek a munkaalkalmak tavasztól őszig többször is érintették a középgazda üzem élelmiszer-ellátását. Fontos tényező volt, hogy a gazdaasszonynak a teljes élelmiszer-készletre rálátása volt. Ugyanígy a gazda felelőssége volt a megfelelő számú külső munkaerő biztosítása, melyet a gazdaság anyagi erejének terhelhetőségét figyelembe véve alakított.

Ezen a birtokon még jelentős terményfölösleget tudtak előállítani, igaz ugyan, hogy az előbbivel, a nagygazda üzemmel már nem vehették fel a versenyt, de mivel olcsóbban termeltek, módjukban állt bizonyos újításokat bevezetni, gépeket vásárolni, bár erre kevés példát találunk. Mivel a birtok gyarapítására nemigen adódott lehetőség – hiszen a parcellázások a 20. század első két évtizedében lezajlottak, és ez a réteg nem a vidék egy távoli pontján, hanem valahol a meglévő családi birtokkal szomszédos határban szeretett volna földhöz jutni, ami viszont nem volt lehetséges –, iskoláztatni kezdték a gyermekeit. Kialakult ugyanis egy olyan gyakorlat, mely szerint a szakmát tanult fiúk öröksége nem a földvagyon elosztásának rájuk eső része, hanem iskoláztatási költségeik pénzbeli fedezete volt. Nem ritkán önálló műhely nyitásához is hozzásegítették a szülők gyermeke-

iket, így a birtok nem aprózódott, hanem egy örökösre maradt, akinek viszont a lánytestvéreket ki kellett fizetnie.

Traktorvontatásra átalakított vetőgép, Adorján

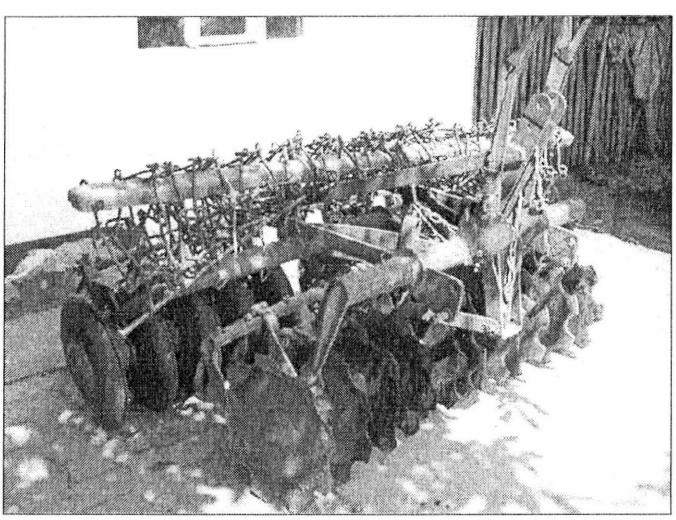
Kisgazdaüzem (10–15 hold)[11]

Már a 8–10 holdas gazdákat ebbe a kategóriába tartozóknak tekinthetjük, bár a vidék szempontjából rugalmasabban kell kezelnünk a birtoknagyság alapján történő besorolásokat. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy ezek a kategóriák nem merev, birtoktesthez kötődően kialakított alapegységek. A közigazgatási terület különböző talajadottságú és művelési intenzitású gazdaságai függetlenül a birtoknagyságtól, a termelés intenzitása folytán átkerülhetnek más kategóriákba. Ilyenek Horgos kertkultúrás parasztgazdaságai, melyek területileg a törpegazdasági üzem kategóriájába tartoznak, de gazdasági erejük, életszínvonaluk miatt mégis kisgazda üzemnek tekinthetők. Ez a csoport képezte a paraszti társadalom felső rétegének a többségét, igaz ugyan, hogy a gazdarétegen belül viszont ők adták az alsó szintet. Maga az üzemszervezési forma a családi munkaerőn alapul és működik. Ebben a birtokkategóriában népesebbek a családok, és a gazdaság minden munkaerő-

[11] Alkalmasint a kisgazda és a törpegazdasági üzem az, melynek gazdálkodásában szerepet kap a földbérlet. Ezek viszonylagosan nagy számát, ha úgy tetszik a gazdálkodási forma elszaporodását a technikai fejlődés is segítette. Az újabb vasekék megjelenése már lehetővé tette, hogy alkalmanként kényszerűségből egy lóval is elvégezhetővé váljon a szántás, ami a gazdálkodást olcsóbbá tette. Sok más tényező mellett emiatt is nőhetett a kis- és törpegazdaságok száma. Vö. Gunst 1998: 195.

szükségletét belsőleg oldják meg. Itt már nincs rangon aluli munka, kötelezően mindenkinek megvan a feladata, és azt el kell végeznie ahhoz, hogy a gazdaság jól működjön és eltartsa a családot.

Erről a családi munkamegosztásról Kávai Ágoston (Adorján, 1926.) a következőket mondja: „Hát mi 11-en vótunk testvérek. 8 hold földünk volt. Egyharmad rét a mienk volt. Hát ugye mikor már akkorák vótunk, ha nem kezdtünk kint dógózni, akkor mivel sok jószág volt – kacsa, liba, disznó, birka, tehén –, hajtottuk ki a kaszálóra, amiből ki volt mérve egy holdnyi. Ezt őrzeni kellett, hogy amarra ne menjen, mert az majd köll szénának, kaszálónak. Úgyhogy mindig találtak munkát a gyereknek. Morzsolásokkor volt, ugye, hogy gyorsan szedni kellett egy pár kosár kukoricát. Akkor később mentünk apánkkal szántáskor cirkot vetni és így lassan belenőttünk a munkába." „A nagyapámnak nagyon sok gyereke vót. 11–12 hold földje vót, de ott mindenki tudta a dolgát. Volt, hogy a gyerekek nem fogadtak szót, akkor ő egy kicsit edángáta őket. Akkor mikor valamit nem csináltak meg és ment ki, akkor már eszükbe jutott és ilyen kis kerítés volt a tanyákon [...] és azokat ugrálták át a gyerekek. Mindenkinek megvolt a dolga. Amilyen idős volt, olyan munkát bíztak rá. A család dolgozott. Nagyon szigorúnak kellett lenni annyi gyerek mellett." (Muhi Gizella, 1921. Magyarkanizsa) A fentiekhez szorosan hozzátartozik a munkára nevelés fontossága. A gyermekek munkaerejét ugyan számon tartották, mert voltak feladatok, amiket már rájuk lehetett bízni, ám fontos tényező volt a hagyomány át

Tárcsa hozzákapcsolt lóvontatású láncboronával, Adorján.

Háromvasú ekekapa – kusztura, Adorján

örökítése szempontjából a felnőttek körüli tevékenység szervezése, ugyanis így válhatott a későbbiek során jó gazda valakiből.

A női munkát a vizsgált terület parasztsága sem tartotta a férfi munkájával egyenlő értékűnek.[12] Ez megmutatkozott a munkák fizetésénél is: a női napszám a két háború között alacsonyabb volt, mint a férfiaknak fizetett. A kapálás, marokszedés, dohányfűzés, paprikaszedés számított elsősorban női munkának.

Napjainkban ezek a gazdaságok azok, amelyek a leginkább életképesek és fogékonyak az újításokra.

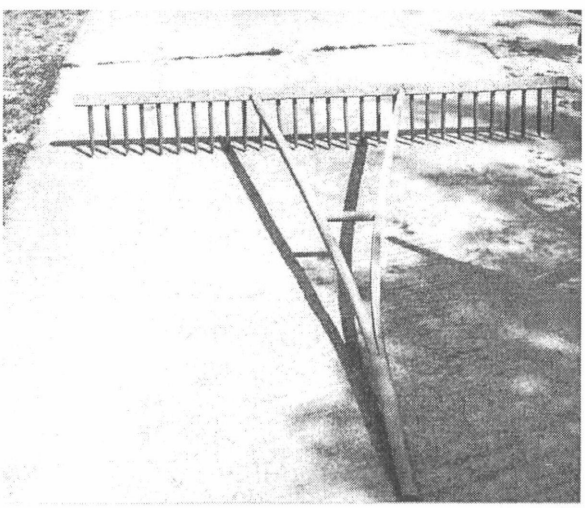
Törpegazdasági üzem (3–10 hold)

Lényegében ebből a gazdasági üzemből volt/van a legtöbb a vizsgált vidéken. Ezek a birtokok már igen kicsik, zömmel 3–6 hold közöttiek, és már nem képesek eltartani a családokat. Jelentős munkaerő-fölösleggel rendelkeztek/rendelkeznek, és rendszeresen eljártak/eljárnak dolgozni az iparba vagy napszámba, *feles*, *harmados*, *negyedes*, *ötödös árendákat*[13] fogtak/fognak fel, hogy a kis művelhető földterületük miatt, ha pótlások árán is, de fenntartsák az önellátó gazdaság látszatát. Ezek már annyira kis területek, hogy nem egyszer a vetésforgó betartása is komoly nehézségekbe ütközik. Már csak ezért is kénytelenek évről évre ezek a gazdaságok földet *árendálni*, hogy vethető legyen kapás- és kalászos növény is. Adorjánon külön gondot okozott, hogy közülük kevés volt olyan helyzetben, hogy rendelkezett volna

[12] Vö. Fél – Hofer 1967: 9.

[13] Vö. Balassa 1955: 187–224.; Pénovátz 1975: 30.; Turi 1991: 29.; Szilágyi 1999b: 241–253.

szántóval a Felső- és Alsóvetőben is. Sándor Lajos (Adorján, 1932.) szerint: „Nekünk a Fölső vetőn nem volt földünk. Mikor arra került a sor, akkor búzát kellett vetni. Akkor valahonnan rendeztünk, árendáltunk, hogy legyen egy kis kukoricánk. Ez megvót addig a' 50-es 60-as évekig. Asztán má' kezdtek összevissza vetni."

Hasított nyelű nagygereblye – bőgő, Adorján

Ekkora birtok művelése is sok esetben gondot okozott, ugyanis többnyire csak egy lóval rendelkeztek, ami korszerűtlen szerszámkészlet esetén nem elegendő a szántáshoz, ezért legtöbbször összefogtak a szomszéddal, és egymást kölcsönösen segítve végezték a szántóföldi munkát. „Vót egy, édösapám vett egy hitvány lovat, mikó' hazagyütt '18-ba. Még má' utána évbe, évekbe. Nem is egy évre. Akkó' vett egyet, még akkó' is úgy összefogva dógoztak, mikó' má' én is kimaradtam az iskolábú'." (Dobó Imre, 1908. Kanizsa) Igyekeztek a saját birtokon mielőbb végezni a szántással, vetéssel, hogy még tudjanak bérmunkát vállalni, hiszen szükség volt a pluszbevételre. Ismét Sándor Lajost idézzük: „Nekünk nem sok földünk volt otthon, mert az én apámat '44-ben a Tiszába belelőtték. Mink öten voltunk testvérek. Otthon az a 3-3,5 lánc volt. Emellett fogtunk, meg a lányok eljártak az ekonómba dolgozni. Én voltam otthon édesanyámmal, mink csináltuk. Az öcskös a harmadik, odaadtuk inasnak Kanizsára, azután akkor ott dolgozott, inaskodott. Az utánam való húgom eljárt az ekonómba[14], dolgozni. Akkor nagyon jó volt, az mindig hozta havonta azt a kis pénzt. Itthon hát volt egy tehenünk, egy lovunk. Össze voltunk fogva, hát én is

[14] „ekonóm", valójában ekonomija – a szerb nyelven így nevezték az állami gazdaságokat.

eljártam, akkor fogtunk egy láncot szántani vagy ekézni. A szomszéddal összefogtunk, két ló kellett, eggyel nem lehetett szántani. Amikor én mentem el szántani, akkor én szántottam egész nap. Holnap ment ő, vagy holnapután. A Szabó János bácsinak szántottunk meg 2,5 láncot. Két mázsa kukoricáért szántottuk, de el is fogasoltuk. Akkor kaptuk a két mázsa kukoricát. Ennek akkor én úgy örültem, hogy nagyon."

Ezekben a gazdaságokban mindig volt nélkülözhető, vagy éppen felesleges munkaerő. Ezért a fiúkat, legényeket szolgálni küldték, hogy kevesebb „éhös szájat kölljön etetni" és, hogy a munkájukkal keresett terményből a hiányt pótolhassák. „Nyócan vótunk testvérek, és abba az időbe, ebbe a 30-as évekbe olyan szegény vót a magyarság itten, akkor is el vót nyomott, mint mostan is elnyomott. (...) Hát mindig szógáltam. 1933-ban Rökk Andornál szólgáltam Horgason (...) Akkor a Vince Dezsőnél szintén '38-ba, nem '37-be Marosinál vótam, több helyt szógáltam (...)." (László Szilveszter, 1923. Magyarkanizsa)[15] Az adatközlőt még kisfiú korában állította szolgálni az édesapja, és mint a legtöbben, ő is házasodásig szolgált volna, ha betegsége meg nem akadályozza ebben.

A munkaerő-kiáramlás az egyik fő jellemzője tehát ezeknek a gazdaságoknak, illetve a szoros együttműködés a hasonló gazdasági adottságok között működő parasztgazdaságokkal. Az összefogás elemi érdeke volt a törpegazdaságoknak, melyek sok idegen gazdaságnak, főként kiöregedett parasztgazdáknak vállalt munkával ugyan, de képesek voltak talpon maradni. Ebben a gazdálkodási formában általános volt a közös eszközhasználat is. Nem csak igaerővel, hanem művelési eszközökkel is segítették egymást. Többnyire külön fogtak bérmunkákat, de arra ügyeltek, hogy a szomszéd, akivel összefogtak, ne maradjon munka nélkül. Arról nem beszélve, hogy a csonka családok serdülő fiú tagjainak, mivel apa nélkül maradtak a gazdaságban, jól jött a szomszéd tapasztalata, jó szándékú tanácsa. Negyvennégy őszén 56 adorjáni, 34 kanizsai, 24 martonosi, 60 horgosi férfit lőttek a Tiszába.[16] Érdekes, hogy az agrárreform végrehajtásakor mindazok a családok kaptak földet, akiknél a családfőt kivégezték. Úgy látszik, a hatalomtartók ilyen módon próbálták az elkövetett jogtalanságot orvosolni. A kiosztott 2,5 hold nem egy tagban volt, hanem fele szántó, fele pedig kaszáló. „Fél hold földünk volt. Meg kaptunk 2,5 holdat. Árendáltunk hozzá fél hold gyümölcsöst, meg volt dohányunk." (Bicskei Mihály, 1936. Adorján) Olyan is előfordult, hogy a termést értékesítették, hogy legyen némi készpénzük: „Példa apósom ugye, annak azé vót [földje – K. Z.], de Hegyesen, de még csép-

[15] Közös gyűjtés Szilágyi Miklóssal. Az anyagot Sz. Bányai Irén jegyezte le.

[16] A megtorlás áldozatai között sok föld nélküli szegény ember volt. A gyűjtőmunka során adatközlőink többször hivatkoztak Matuska Márton könyvére. Felemlegették, hogy általuk ismert kivégzettek nem szerepelnek a publicista munkájában. Az adatokat tehát inkább tájékoztató jellegűnek ítéljük, ami természetesen nem von le semmit a mű értékéből. Matuska 1991: 126–128.

lőgépre is ement attú', hogy 40–50 mázsa gabonája termett. Mer ugye ez vót a tiszta pénz. A kereset. A kenyérrevalót megkereste, ami meg termett, eladta. Nagy családok voltak ugye, nem 1–2, hanem 6–7, meg 10–11 [tagúak – K. Z.]." (Kávai Ágoston, 1926. Adorján)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a törpegazdasági üzem fenntartásához a családtagok valamelyikének, vagy egyszerre többnek is, rendszeresen a gazdaságon kívül kellett munkát vállalnia és még ebben az esetben is csak akkor volt fenntartható a saját gazdaság, ha egy másik hasonló méretűvel szoros munkakapcsolatot alakítottak ki.

Háztáji gazdaságok (0–3 hold)

Ezek már igazából nem nevezhetők parasztgazdaságoknak. Valójában az önálló gazdálkodás emléke a családi hagyományban élt, földbirtokhoz öröklés útján jutottak, vagy az előbb említett hagyomány hatására vásároltak törpebirtokot ezek a családok. Ez a birtokkategória a vizsgált időszakban állandóan jelen van a község birtokszerkezetében. A nyolcvanas évek végén újabb földvásárlási hullám indult meg az iparban dolgozók körében, így ezekben az években a mezőgazdaságból élő háztartásoknak mintegy a felét tették ki a háztáji gazdaságok.[17]

A két háború között és a második világháború után ezek a családok rendszeresen eljártak máshová dolgozni. Ha a falvakban nem találtak munkát, akkor Kanizsa városában vagy Zentán próbáltak szerencsét. Vasútépítésen, *kubikon* dogoztak, de aratásra igyekeztek visszatérni, mert mint *részes arató* megkeresheték az évi búzájukat. Egy 1943. június 15-én kötött szerződésben láthatjuk, hogy Terényi Mihály Kriska Péter magyarkanizsai gazdához szerződött aratási munkára. Négy hét alatt kellett levágnia, kévéznie és keresztbe tennie 5 lánc 1600 négyszögöl búzát. Ezért fizetségül mindenből 1/10 részt kapott és egy kocsi szalmát.[18] Az ősz folyamán részért elment kukoricát törni, szárat vágni. Emellett, hogy a téli tüzelője meglegyen, harmadából felfogott *csumaverést*.[19] Csak ilyen módon tudta háztáji gazdaságát fenntartani.

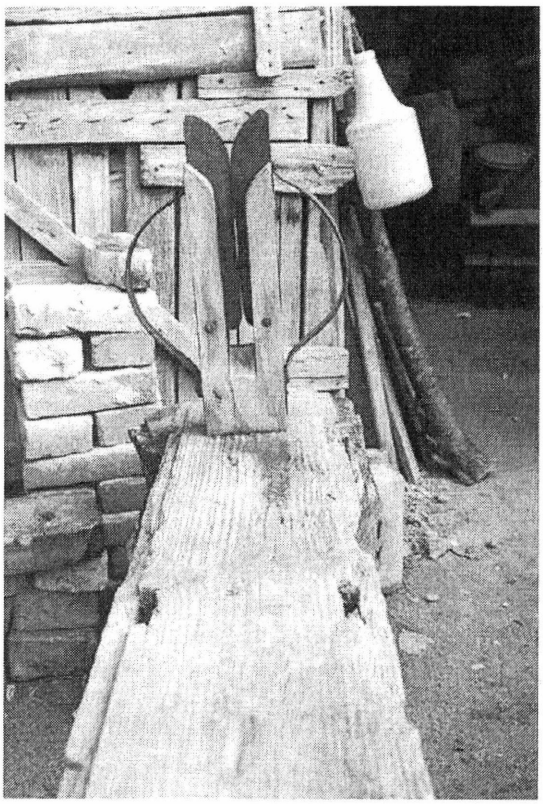
Ebbe a kategóriába tartoztak a falubeli mesteremberek is. Amikor volt munkájuk, akkor a saját szakmájukban dolgoztak, ha viszont nem volt mit csinálniuk, akkor alkalmi munkát vállaltak. „Apám cipész volt. Dolgozott a faluban a

[17] Đere – Tomić 1982: 186.

[18] Bejegyzés Terényi Mihály 329/1942-es számú munkásigazolványának 10. lapján.

[19] Csumaverés = a levágott kukoricaszár szántóföldben maradt töve, amit a gazdák általában harmadából kiadtak felszedni. A munkát elvállaló feladata volt a tövek kihúzgálása, a gyökerek közül a földet ki kellett ütögetni és az összegyűjtött csumát kocsival beszállítani a gazdának. Ezért a munkáért minden harmadik tő a csumaverőt illette meg.

szakmájában. Még legény korában vett egy házat. Fél hold földünk volt. Apám, mikor nem volt munkája, eljárt nagyapámmal szárat hordani." (Bicskei Mihály, 1936. Adorján) Erre a gazdálkodási formára érvényes Sárkány Mihálynak a varsányi földnélküliekkel és 3 holdasokkal kapcsolatos megjegyzése: „A föld művelése magától értetődően a pillanatnyi körülmények szerint alakult, szó sem lehetett arról, hogy vegyes gazdaságot tartsanak fenn, ésszerűen forgassák a növényeket. A piaci változásokra rendkívül érzékenyek voltak e családok, hiszen saját munkaerejüket bocsátották áruba rendszeresen, ezért piacközpontú volt gondolkodásuk is."[20]

Rugós cirokfésű, Adorján

Ide sorolhatjuk a föld nélküli családokat is, mert életkörülményeik hasonlóak voltak: többnyire rendelkeztek családi házzal és a ház körül tartottak jószágot,

[20] Sárkány 1978: 85.

melynek a takarmányt a család munkaerejének rendszeres áruba bocsátásával keresték meg. A férfiak gyakran messzire mentek munkát vállalni. A háztáji tehát az asszonynépre maradt. „Már 11–12 évesen lóhajtó voltam kubikon. Bezdán mellett Koluton. Később 7–8 kilométerre hajtottam az állatokat a járásra, mint csordás. 1949-ben Csókára szegődtem. A birtokon dolgoztam 6–7 évet. Onnan a zentai kertészetbe mentem. Két évig voltam ott. Oda 20–30 adorjáni is járt. Aztán csépelni jártam. Répát tolni." (Elek János, 1936. Adorján) Az elmondottakból jól látszik, hogy a falu, de Magyarkanizsa város munkaerőpiaca sem tudott minden földnélkülit helyben munkalehetőséghez juttatni a kis határ és az aránylag kis birtokok miatt nem alakultak ki több éven át együtt dolgozó aratóbandák, nem voltak summások, és állandó, a vidéket járó cséplőbandák sem.

Két lábon álló gazdasági üzem

Az 1960-es évek közepétől megfigyelhető egy újabb fajta mozgás az előbbiek során leírt gazdaságokban. Ez a folyamat nem más, mint a társadalmi felemelkedésnek egy újabb formája, amikor a lakosság fiatalokból álló munkaképes rétege az ipar felé fordul. Ez a tendencia húsz éven át volt irányadó és ennek tudható be a kizárólag mezőgazdaságból élő háztartások számának átmeneti csökkenése. Az iparosítás hatására átrétegződött a vidék társadalma.[21] Az idősebb generáció nem lépett ki a korábbi keretek közül, maradt a mezőgazdaságban, és hagyományos módon gazdálkodott tovább. A fiatalok viszont pontosan a hagyományos keretek között folyó gazdálkodás körülményeiből kifolyólag nem érezték magukat teljes anyagi biztonságban, és mert látták, hogy a társadalomban az ipari fejlesztésekre helyeződik a hangsúly, ezért úgy gondolták, ipari munkásként előbb révbe jutnak. Rövid távon, nagy célokat tűztek maguk elé (új ház, gépkocsi, traktor, kapcsolható eszközök stb.). Ezért a környező városok ipari üzemeiben helyezkedtek el. Így könnyebben jutottak építési, vásárlási kölcsönökhöz, egészségügyi ellátáshoz, méghozzá oly módon, hogy előttük egy távoli nyugdíj biztosította nyugodt öregkor víziója lebegett. A kétségtelen előnyök mellett is tovább művelték földjeiket, tehát az addigi egypillérű gazdasági alap még egy pillért, támaszt kapott.[22] A gazdaságok gépesítése gyorsabb üteművé vált. Az állati erő egyre kevésbé játszott fontos szerepet, sőt a dolgozó, állandó időzavarral küszködő munkás igyekezett a nélkülözhető, és gépi erővel kiváltha-

[21] Kovács 1992: 109–110. A folyamatból adódó helyzetet a „kétéltűvé válás"-nak írja le.

[22] „Ma a falvak zömében a családok többsége „kétlaki", ahol a dolgozó családtagok jövedelme a mezőgazdaság mellett más ágazatokban – ipar, közlekedés stb. – végzett tevékenységből is származik. Csak a formailag kedvezőtlen fekvésű falvak és tanyák maradtak teljesen agrár jellegűek; mindkét településtípus csökkenő népességű." Vannak tehát magyarországi párhuzamok, melyet a szocialista rendszerek belső logikája indukált. Lettrich 1980: 99.

tó igavonóktól megszabadulni. Ugyanebben az időszakban a kormányzat is változtatott mezőgazdasági politikáján, és igyekezett a társas termelői viszony létesítésére minél kedvezőbb feltételeket teremteni. Ezt elsősorban kedvező hitelfeltételek biztosításával próbálta elérni. Ebben az időszakban lépett életbe a „Zöld terv". Ezzel a pénzügyi csomaggal a magánszektor felerősítését kívánták elérni, ugyanis világossá vált, hogy a magángazdaságok életképesebbek, mint azt addig hitték, és ezek teljesítőképességét megfelelő hitelkonstrukcióval jelentős mértékben javíthatták. A kapott kölcsönt a gazdaságok fejlesztésre költhették: gépeket, kapcsolható eszközöket vehettek, ólakat, istállókat építhettek belőle. Azon kevesek, akik kihasználták a kínálkozó lehetőséget, ezekben az években alapozták meg későbbi farmgazdaságaikban a korszerű mezőgazdasági termelés lehetőségét.

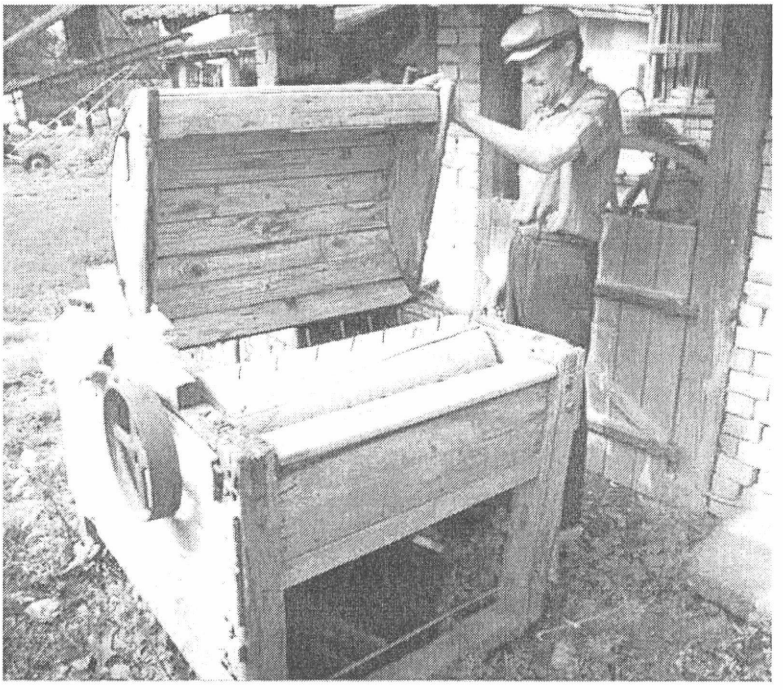
A két tendencia, tehát az iparban dolgozó ingázók által végrehajtott erőgépvásárlás, valamint az állami hitel kínálta lehetőségek hatására nagymértékben megcsappant az igás állatállomány. 1981-től 1991-ig majd a felére csökkent a lovak száma. Itt tehát a hagyomány egyfajta átstrukturálódásának lehettünk tanúi. A folyamat logikus következménye a fent leírt eseménysornak, hogy a környékben állandó munkát vállalóknak megváltozott a gazdasághoz való viszonya is. Már nem akkor dolgoztak a földeken, amikor azt a gazdaság megkívánta, és főleg nem annyi időt töltöttek kint, mint korábban. Az állandó munka mellett munkaidejükhöz kellett a gazdasági tevékenységüket igazítani. Az anyagi lehetőségek kiszélesedésével igyekeztek oly módon átszervezni a gazdasági tevékenységüket, hogy az állandó kötöttséget jelentő vidéki munkahely mellett is üzemképes maradjon a parasztgazdaság.[23] A gépesítés is ekkor került igazán az érdeklődés homlokterébe. Ez az az időszak, amikor traktorokat, kapcsolható eszközöket, kombájnokat vásároltak. A gépek nagy előnye, hogy ha nincsenek használatban, nem kell külön gondozni, ellátni őket, mint az igás állatokat. A gazdaságok tehát modernizálódtak a kényszerítő körülmények hatására.

A kilencvenes évek első felében azután nagyot változtak az életkörülmények. A polgárháborús esztendők tönkretették az ország gazdaságát, és az iparban dolgozók keresete a minimumra csökkent. Kényszerszabadságokra küldték a dolgozókat és kezdetben 65%-os bért fizettek, amit a későbbiek során 50%-ra csökkentettek. Aki tehette – ha volt elég tartaléka a parasztgazdaságban –, elhagyta a gyári munkát, a nyűggé váló állandó kötöttséget, mely már nem biztosított beforgatható jövedelmet, hanem gátolta a gazdálkodást. Sokan visszatértek a falvakba, tanyákra és a mezőgazdaságban próbáltak újra boldogulni.[24] A polgárhá-

[23] Ezeket a gazdaságokat a piacérintett gazdálkodói magatartás jellemzi, ami a magyarországi paraszti üzemekről is elmondható a rendszerváltozás utáni években. Lásd Kiss 2002: 98.

[24] Más okok vezettek ugyan a magyar mezőgazdaság átalakulásához a rendszerváltozás után, de lényegében hasonló társadalmi mozgásokat indított el a szövetkezetek felbomlása. Bihar 2002: 155.

ború alatti és utáni gazdasági mozgásokról az ezredforduló utáni összeírás adatai alapján alkothatunk majd teljes képet.[25] Az bizonyos, hogy az eltelt esztendők kényszerszabadságai és a munkanélküliség bizonyos folyamatokat a visszájára fordítottak. A korábban tapasztalt fokozatos, de állandó elvándorlás megállt. A fiatal és a mezőgazdasághoz teljesen visszatérő generáció – elsősorban szülei példájából kiindulva – a kétpillérű gazdasági háttér biztosításának egy újabb modelljét alkotja meg, egy új lakossági réteg alakul ki a falu és a város társadalmában: a vállalkozó.[26]

Pörzsölt István hengeres cirokfésülő gépe, Adorján

Lényegében ők a közösségek legfiatalabb munkaképes lakosai, kevés munkatapasztalattal rendelkeznek, ezért a vállalkozói tevékenységük valamilyen módon mindig kötődik a mezőgazdasághoz. Ahogyan az ingázók, úgy a vállalkozók sem hagyják el a mezőgazdaságot. Ez a réteg azonban nem a vállalkozásból von el pénzeket, hogy mezőgazdasági üzemébe befektesse, hanem fordítva: a vállalkozás anyagi alapját te-

[25] Sajnos a 2002. évi népszámlálási adatoknak csak a lakosság lélekszámára vonatkozó adatsorait tették közzé a Szerb Statisztikai Hivatal részéről. Így a vizsgált 100 évet lezáró adatsoroknak az értekezés/tanulmány megírásakor még nem jutottunk a birtokába.

[26] Időben azonos keretek között jelent meg a vállalkozó a magyar mezőgazdaságban is, és törekvéseiben is fellelhetők hasonló vonások. Vö. Kovács–Váradi 2002: 29–30.

remti meg a parasztgazdaság jövedelméből. Tovább műveli a család földjeit, sőt bérel hozzá. Kampányszerűen gazdálkodik, mindig a legjövedelmezőbb kultúrákat igyekszik termeszteni.[27] Emellett termény- és jószágfelvásárlással, -forgalmazással foglalkozik. Nem ritkán feldolgozói kapacitásokat hoz létre. Kíséri a piaci mozgásokat, és adok-veszek alapon próbál egzisztenciát teremteni magának. Boltot nyit. Meglehetősen szerteágazó tevékenységet folytat, ami rövid idő alatt kinövi a családi munkaerő-felhasználás kínálta lehetőségeket. Ezért a működőképesség megtartása érdekében rákényszerül arra, hogy állandó alkalmazottat, vagy alkalmazottakat vegyen fel, hogy jusson idő „az üzlet után menni", és a gazdaságot ellátni, irányítani. Ezt a réteget a falu hagyományos parasztgazdaságokat üzemeltető fele inkább ügyeskedőnek tartja, mintsem komoly gazdának. Ha a beszélgetések alkalmával szóba kerültek a vállalkozók, rosszalló mosollyal jegyezték meg, hogy ezeknek nincs soha semmire rendesen idejük, mert annyi mindent csinálnak egyszerre.

SZÖVETKEZETESÍTÉS, BESZOLGÁLTATÁS, SZOLGÁLTATÁS

Az új Jugoszlávia kommunistáinak befolyása már igen korán, 1944 végén éreztette hatását a törvényalkotásban, ugyanis még az év november 21-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés határozatban mondta ki az ország területén élő német nemzetiségű polgárok és a kollaboránsok javainak teljes elkobzását. Ez a határozat Bácskában és a Bánságban nagymértékben megváltoztatta a földtulajdon korábban kialakult rendjét. Az általunk vizsgált területen azonban valódi változást a földreform és a telepítési törvény végrehajtása eredményezett.[28] A törvény ugyanis maximálta a magántulajdonban lévő birtokok nagyságát, így a földművesek személyenként 20 hektárt, a nem földművelésből élők 3 hektárt, míg az egyházi intézmények 10 hektár művelhető földterületet birtokolhattak. A földalapból először a partizánokat, a néphadsereg katonáit, a rokkantakat és az elesettek családtagjait juttatták földhöz. A kapott művelhető földterület nagysága 4–12 hold között váltakozott. Az adományozásba beépítettek olyan garanciát is, ami megtiltotta a kapott föld osztott vagy egybeni eladását 20 esztendőre.[29]

Az első földműves szövetkezeteket közvetlenül az agrárreform végrehajtása után, 1945 késő őszén alakították meg a térség településein. A katolikus egyháztól elvett földek[30] és a nagybirtokosok, nagygazdák államosított földjei képezték

[27] A piacorientált gazdasági magatartás ebben az esetben mutat rokon vonásokat a rendszerváltozás utáni, hasonló magyar kistermelői magatartással. Mindkét esetben van tradicionális alapja a gazdálkodásnak, ugyanakkor jóval rugalmasabb a piaci mozgások követése. Vö.: Kiss 2002: 99.

[28] Zakon o agrarnoj reformi i kolonozaciji. Službeni list DFJ 64/1945.

[29] Zakon o agrarnoj reformi i kolonozaciji. Službeni list DFJ 64/1945.

[30] A kanizsai Szent Pál templom krónikás könyvében az alábbi bejegyzés olvasható: „1946. ez év elején megtörtént a múlt évben hozott agrártörvény végrehajtása. Ennek értelmében az egyház

az állami földalapot, amiből a szövetkezeti gazdaságokat is megteremtették.[31] Adorjánon például mindössze 106 hold került kollektív művelés alá a művelhető 2003 hektárból. A község összes művelhető területét vizsgálva megállapítható, hogy az államosított földterület nagysága alig érte el az összes művelhető terület egyharmadát.[32] A magántulajdonú művelhető területek 26 768 ha tettek ki, ezzel szemben a társadalmi tulajdonban lévő területek mindössze 8795 hektárt.[33] Ebből látható, hogy a jugoszláv hatóságok nem hajtottak végre olyan fajta erőszakos és nagyfokú beavatkozást a mezőgazdasági struktúrában, mint amilyen Magyarországon zajlott le a szövetkezetesítés kapcsán. Az agrárreform 1945-ös végrehatása utáni helyzetről maga Tito pártelnök is azt mondta, hogy annak bizonyos rendelkezései alapján a parasztoknak kiosztott föld oly módon csillapította a földéhséget, hogy azoktól, akiknek sok volt, elvett és odaadta azoknak, akiknek semennyi, vagy nagyon kevés földjük volt. Ezzel azonban csak a nagybirtokok részbeni felosztása történt meg, ami végül is lehetetlenné tette a szovjet mintájú átszervezést. A szövetkezetek – Tito szerint – jelentős szerepet játszottak a háború utáni mezőgazdasági termelésben és ellátásban.[34] A földosztásra[35] nagyjából egyformán emlékeznek adatközlőink. Bicskei Mihály (1936, Adorján) szerint: „A földnélküliek, meg akiknek a szülei közül kivégeztek valakit, kaptak 2,5 hold földet. Ennek a fele szántó, fele kaszáló volt." „Család szerint osztották. Aki iratott. Hány családja [gyermeke – K. Z.] volt, úgy kapott földet. Ahogy el lett vedve, mindjárt szövetkezet volt. Azok használták. A 17 holdasok nem bírták a beszolgáltatást, akkor be kellett menni a szövetkezetbe. A nagygazdák voltak akkor megszorítva. Az ilyen kisebbek, mink csüngtünk-lógtunk, de valahogy megvoltunk. Anyósom is kapott. Két családja [gyermeke – K. Z.] volt, két holdat." (Sándor Lajos, 1932. Adorján) „Hát kapták itt az emberek a födeket. Vótak ilyen gyüllések, oszt ottan, tapsikót födek vótak. Én nem mentem, nekem nem köllött, de hát vót ugye, aki ement, mer' szegíny vót." (Komjáti József, 1923. Kispiac.) „Ugye a nagygazdáktú' evették a födet, oszt összehítták a népet, oszt vót, aki kapott pár hódat. Csak jó köllött tapsóni. Aztat tapsikótt födnek híták egymásközt az embörök." (Dobó Imre, 1908. Magyarkanizsa) A parasztság

tulajdonában lévő földek elvételének és csak 10 hektár (17 hold 600 □-öl) maradt meg az egyes plébániáknak. A megmaradt föld azonban nem plébánosi javadalom többé, hanem egyházhatósági rendelkezés értelmében a jövedelem a plébánia hivatott fenntartására, javítások eszközlésére és adófizetésre szolgál, ha marad valami, az a kezelő plébánosé."

[31] Herceg 1979: 379.: „Az államosított birtokok óriásira nőttek: öt-hat uraság földjét foglalták magukban, közös igazgatás alatt."

[32] A földosztás nyomán Bácskában nem indult meg tanyaépítési hullám, ezzel szemben a hasonló magyarországi intézkedések hatására „Az 1945. évi földreform mintegy 75 ezer új tanya létesítésével járt, a tanyásodás ekkor öltötte a legnagyobb méreteket." Lettrich 1980: 109.

[33] Đere – Tomić 1982: 89.

[34] Tito 1980: 9.

[35] Vö.: Fodor 1994: 140.

többsége nem nézte jó szemmel a földosztást, úgy tartották, hogy csak az tekintheti igazán sajátjának a földet, aki vásárlás útján jutott hozzá.[36]

A Vajdaságban 1949-ig megalakult 677 szövetkezetbe 82 278 parasztcsalád lépett be, akik 779 432 katasztrális hold földön gazdálkodtak.[37] Általánosan jellemző, hogy a gyenge szövetkezeteket államilag igyekeztek támogatni, így a Magyarkanizsa környékbelieket a Zentai Járási Szövetkezeti Szövetség segítette igaerővel, gazdasági eszközökkel és tenyészállatokkal. A szövetkezetekbe szervezésükkor tömegesen a kis földterülettel (0–3 hold), és többnyire igaerővel nem rendelkező, agrárszegénység lépett be.

Ahhoz, hogy a szövetkezetek működni tudjanak, szükség volt a települések parasztgazdáinak a segítségére. A gazdák közvetlenül segítették a szövetkezetek talpon maradását azzal, hogy megművelték a szövetkezeti földeket, ezért a jegyrendszer idején élelmiszer- és textiljegyeket kaptak. Ugyanakkor az is világosan látható, hogy az új hatalom legnagyobb ellenségének a magánbirtok intézményét tartotta és szovjet minta alapján a „kulákok" mint társadalmi réteg mielőbbi felszámolását tűzte ki célul.[38]

Jellemző módon Tito elnök politikai „rugalmasságának" köszönhetően az első traktorokat amerikai segélyből kapták a szövetkezetek. A Massey Harris gyártmányú erőgép például 1948-tól '51-ig az egyetlen erőgépe volt az adorjáni szövetkezetnek.

1950 elején alakult át az addigi földműves szövetkezet, Jedinstvo-Egység néven termelőszövetkezetté. Néhányan – főként azok, akik nem tudták önállóan művelni a kapott földjüket – önként beléptek, a többség azonban a kényszerű beszolgáltatások miatt lépett a tagok sorába, ugyanis ily módon, szövetkezeti tagként mentesültek a beszolgáltatás alól. Körülbelül harmincra tehető azoknak a száma, akik ilyen megfontolásból lettek szövetkezeti tagok Adorjánon. Horgoson a szövetkezet a volt nagybirtokok földjeit vette használatba és megkapta azok gépit és egyéb felszereléseit is. Így a Kárász- és a Rökk-birtokokból létrehozták a Bácska birtokot. Szövetkezet alakult Magyarkanizsán, Ormon és Martonoson is, ám ezeken a településeken a nagygazdáktól elvett földterületeket kapta meg a szövetkezet, és a gépi ellátottság már korántsem volt olyan szinten, mint Horgoson. „Öregapámtú' 49-be vették el a fődet, meg a tanyát, mind ahogy má' mondtam is. 35 holdat. Az mind a szövetkezeté lett, a Bácskájé, itt Horgo-

[36] Fodor István írja a zentai földosztással kapcsolatban: „A családonkénti 4 hold föld odaítélését szintén népgyűléseken hirdették ki. A politikai aktivisták felolvasták a földre jogosultak névsorát, az egybegyűltek pedig néhány eset kivételével tapssal erősítették meg az előterjesztést. Ezért az idősebbek még ma is „tapsikolt" földként tartják számon ezeket a földeket." Fodor 1994: 142.

[37] Mészáros 1994: 132.

[38] Vö.: Mészáros 1994: 130.

son. Minden felszerelést elvettek. A tanyát lebontották, a helyit főszántották. Így ment ez akkó'." (Muhi Károly, 1946. Kispiac)

Dohányszárítás a szabadban, Adorján

Maga a beszolgáltatás, kötelező felvásárlás igen jelentős terheket rótt a parasztgazdaságokra, az intézkedés nem titkolt célja a kulákság, vagyis a középparaszti réteg tönkretétele volt. Ezért az 1946-ban megjelent rendelet előírta, hogy a megtermelt gabonából fejenként 250 kg-ot, míg kukoricából 300 kg-ot tarthatnak meg élelmezési célokra. A gabonatermés 10–14, a kukorica 20–50%-ával rendelkezhet a parasztgazda.[39] Természetesen olyan magas beszolgáltatási fejkvótákat állapítottak meg, hogy nem egy esetben az államilag garantált mennyiséget is elvitték. „'52-be, hát akkó' nagyon rossz világ vót nekünk ez a beszógátatás. A búzát úgy oldottam meg, hogy ementünk, gépen dógoztam, me a bátyám gépész vót, én vótam a fűtő. (...) mikó kiszámóta [a beszolgáltatási biztos a kvótát – K. Z.], akkó' maradt 150 kila enni, meg vetni. No hát akkó a búzát megoldotta a testvér, de aztán 9 mázsa kukoricájé hat hónapra csak elítélték. Hát ilyen vót a politika. Utána két hétre meg 150 mázsáva' is hazaengedték az em-

[39] Horváth 1998: 18.; Balla–Balla 2001: 266–267., 345–347. bezdáni adatokat tesz közzé 1947, 1949 és 1951-es évekből. 1947-ben a nem teljesített búza beszolgáltatás miatt 6 hónaptól 2 év 6 hónapos szabadságvesztéssel járó kényszermunkára és 25 000-től 35 000 dinárig terjedő pénzbüntetésre ítélték a parasztokat. 1949-ben már a vagyonelkobzás is megjelenik a kiszabott büntetésekben.

bert. (...) A sógoromnak, a nénémnek a férje, annak is vót 2 hold főd je, oszt mit tudom én, hát ugye vissza pöntyögött nekik, oszt akkó' kapott hét hónapot varrtak a nyakába."[40] (Komjáti József, 1923. Kispiac)

Jellemző a szemléletmód, ahogyan Vajdaságról gondolkodtak, ugyanis a titói Jugoszlávia által 1947-ben tervezett 633 240 vagon gabona „felvásárlásának" majd a felét, 303 421 vagonnyit ebben az országrészben tervezték megvalósítani. Ennek a szemléletnek a szellemében szabták meg a büntetések mértékét is. A készletek eltitkolóit Szlovéniában 500–5000 dináros pénzbüntetéssel, vagy egy hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetéssel sújtották, míg a vajdasági parasztságot ugyanezért a vétségért 10 000–300 000 dinárral, illetve hat hónaptól öt évig terjedő börtönbüntetéssel.[41] Az ilyen intézkedések hatására természetesen tömegesen léptek be a szövetkezetekbe a nagygazdák, hogy könnyítsenek életkörülményeiken.

Mindazok, akik beléptek a szövetkezetbe, földjeiken kívül a gazdasági felszerelésüket, igás- és egyéb állataikat is a közös gazdaságba vitték. A megnövekedett taglétszámnak, és a gazdasági gyarapodás eredményének köszönhetően 1951-ben az adorjáni szövetkezet két új traktort vásárolt, egy nyugati típusú Wilsont, és egy hazai gyártmányú Zadrugart. Ekkor már két cséplőgép is volt a szövetkezetben, ugyanis a nagygazdák bevittek egy 6-os és egy 8-as típusút. A termelési eredmények azonban nem érték el a remélt szintet, az állami gazdaságok és a szövetkezetek továbbra is alulteljesítettek. Ennek okán 1952-ben a Szövetkezeti Főszövetség októberben megtartott plenáris ülésén az alábbi kérdésekben foglalt állást: „(...) mit ígérhetünk a saját földjén gazdálkodó parasztnak; mi a Párt és az állam álláspontja a szövetkezetekbe való belépéssel kapcsolatban; miért nem kielégítő a földműves szövetkezetek tényked ése; beadhatja-e a paraszt földjének egy részét a szövetkezetbe; mi a helyzet a földbérlettel; hogyan kell értelmezni a szövetkezeti demokráciát; mi a teendő a kilépések és kizárások kérdésében, és így tovább."[42] A mezőgazdaság jövőjét még ekkor is a szovjet modell szerint képzelték el, és annak megvalósítását tűzték ki célul: „A Párt és az állam nem ígérhet a parasztnak jobb és szebb életet a maga kis földjén. Nem ígérhet nekik ilyet, mint magántermelőknek. Nyilván nem azért, mert valamelyes okból kifolyólag nem rokonszenvezik a magántermelőkkel. Nem ígérhet egyszerűen azért, mert fejleszteni akarja és fejleszteni kénytelen az országot és így a mezőgazdaságot is. A mezőgazdaság korszerű fejlesztése pedig csak a nagybirtokok megvalósításával, csak kifizetődő, gépesített gazdaságok létrehozásával lehetsé-

[40] A begyűjtés módszerét tekintve sok a hasonlóság a magyarországi és a vajdasági példák között. A kötelező mennyiséget akkor is elvitték a biztosok, ha a garantált megélhetési mennyiség sem maradt meg a parasztok háztartásában. Vö.: Lekli 1994: 147–155.

[41] Horváth 1998: 18.

[42] Magyar Szó népnaptára 1953: 80. Novi Sad.

ges."[43] Érdekes módon nem a szovjet példát említik, hanem angliai és amerikai példákat sorolnak. Ennek két oka lehet, egyrészt ekkor a legfeszültebb a politikai légkör Jugoszlávia és a Szovjetunió között, de az is lehet, hogy a konzervatívan gondolkodó, a tulajdonát féltő parasztság elé tudatosan nyugati példát állítanak, azt bizonyítván, hogy a jövő a társadalmi rendszertől függetlenül ez.

1953-ra stabilizálódott az ország gazdasági helyzete és lazítottak a szigorú beszolgáltatási feltételeken, a szövetkezeteket átszervezték. A külsőségekre is sokat adtak, a falvakban szövetkezeti otthonok épültek – a vizsgált területen Martonos kapott színházteremmel rendelkező szövetkezeti otthont –, az állam hiteleket nyújtott a szövetkezetek gépvásárlásához. Kétféle szövetkezet működött ekkor: a termelő és a földműves. Utóbbiak laza szövetkezési formát jelentettek, amivel elégedetlen volt a Főszövetség. Szerintük a szövetkezeteknek a feladata, hogy „építsenek különféle építményeket, létesítsenek ültetvényeket, öntözőberendezéseket, szerezzenek be mezőgazdasági gépeket és szerszámokat. Vásároljanak földet, vagy adjanak a tagoknak egy-egy darabka földet ültetvények, szőlő- és gyümölcstermesztés fejlesztésére. Nyissanak ipari vállalatokat, mezőgazdasági terményeket feldolgozó és mezőgazdasági eszközöket, szerszámokat javító műhelyeket."[44] Ugyanakkor hatályon kívül helyezték a szövetkezeti alapszabály-mintát. A háztáji gazdaságokat házi majorságnak nevezte az alapszabályzat és túlszabályozta ezek területi nagyságát és eszközkészletét. Ezen és a földbeadáson is változtattak. A belépőnek ugyanis 1952-től kezdve nem kellett beadnia a birtokában lévő összes földjét, hanem annak egy részével is beléphetett a szövetkezeti tagok sorába. Emellett a földbérleti jogot és a tagságot is másképpen próbálták meg értelmezni: „Leszögeztük azelőtt, hogy a javadalmazás csak a munka szerint történhet. Holott a szövetkezeti tag beadja a szövetkezetbe földjét és felszerelését, s ezért nem kap kárpótlást. Mi ily módon voltaképpen kisajátítottuk, minden kártalanítás nélkül, ahogyan azt a nagybirtokosokkal tettük. Engels pedig világosan megmondja, hogy a parasztokat nem szabad erőszakkal kisajátítani, és hogy a parasztoknak, akik szövetkezetbe tömörülnek, hogy együttesen műveljék meg a földet, arányosan kell felosztaniok a hozamot a beadott föld, pénz és munka szerint."[45]

[43] Magyar Szó népnaptára 1953: 81. Novi Sad.
[44] Magyar Szó népnaptára 1953: 84. Novi Sad.
[45] Magyar Szó népnaptára 1953: 85. Novi Sad.

Traktor vontatta tartályos csőtörő, Adorján

1953-ban újabb földtörvényt alkottak, addigra ugyanis világossá vált, hogy az 1945-ös földtörvényt korrigálni kell. Az ugyanis túlságosan nagy birtoktestet hagyott meg a magántermelők tulajdonában, ezért újabb szabályozást léptettek életbe a népvagyont képező földalapról és a földek mezőgazdasági szervezeteknek kiosztásáról.[46] Ebben a törvényben a magántulajdonban személyenként már csak 10 hektárt hagytak meg. Ugyanakkor viszont mindazok, akik valamilyen kényszerből léptek be, 1953-tól kezdődően végre kiléphettek a közösből. Vagyonukat, eszközeiket és földjeiket kivonták a kollektív gazdálkodás kereteiből. A kilépésnek azonban szigorú feltételei voltak, többek között az, hogy a szövetkezeti beruházásokból fakadó kölcsönök rájuk eső arányos részét ki kellett fizetniük. Legtöbbször nem a bevitt földet kapták vissza, hanem valahol a határban mérték ki számukra az új birtoktestet.[47] A nagygazdák csak 10 hektár földet vihettek ki, a többletet az állam felvásárolta és 20 évi kamatmentes törlesztés mellett fizette ki.[48] A szövetkezeti földek tagosítása a hangoztatott demokratikus elvek ellenére – a parasztgazdaságok kárára történt: „'52-be eltagosították a tanyátú' ezt a fődet, ami itt út, mer akkó' vót egy ilyen törvíny Jugoszláviába', hogy a szövetkezetök, vagy

[46] Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlja poljoprivrednim organizacijama (Službeni list FNRJ 22/1953.)

[47] Magyar Szó népnaptára 1953: 88. Novi Sad.

[48] Fodor 1994: 145.

upravákon, állomi birtokon, ezök terjeszködhettek, a privátoknak nem vót beleszólásuk, hogy adom nem adom, hanem bele köllött nyugodni." (Zsoldos József, 1929 Oromhegyes)

A szövetkezetekben a tagság szegényebb rétege maradt, melynek nem volt megfelelő gazdasági ereje a magángazdálkodáshoz. A kezdeti évek kísérlete kudarcba fulladt tehát, a szövetkezet nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis nem tudott megerősödni, sőt alkalomadtán a magángazdaságok segítségére szorult. Az új agrotechnikai eljárásokat sem alkalmazta a kívánt mértékben, tehát rövid távon nem tudta biztosítani az ismeretek bővítését, a hagyományos földművelés zárt rendszerének feltörését.

Az első nagyobb beruházásokat 1958-ban, az átszervezések után eszközölték, ekkor az adorjáni szövetkezetben két lánctalpas traktort, egy dízel üzemű Zadrugart és egy Fergusson 28-as típusút vásároltak. Ebben az évben Bábinszki Jeremiás, jómódú, földekkel is rendelkező géplakatos 10-es cséplőgépével belépett a szövetkezetbe, ezért ő lett a gépállomás műhelyfőnöke. Általánosan jellemző, hogy az elvett földek és a feldolgozó kapacitások felett rendelkező szövetkezetek továbbra is állami támogatásra voltak utalva. Lényegében nem tudtak kitörni a paraszti gazdálkodás keretei közül, ugyanis a jelzett időben még meglehetősen kevés volt a képzett szakember ezekben a mezőgazdasági nagyüzemekben.

Újabb átszervezés, lényegében központosító intézkedés lépett életbe 1964-ben, ekkor ugyanis a község területén létrehozták az Agráripari Kombinátot. Az intézkedés azt jelentette, hogy a szövetkezetek önállóságát megszüntették és létrehoztak egy az egész község területére illetékes igazgatási egységet. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szövetkezetek föld nélkül maradtak, illetve a földjeiket teljesen állami ellenőrzés alá vonták, és a község területén kizárólag felvásárlással, társastermelői viszony[49] létesítésével kapcsolódtak a parasztgazdaságokhoz, melyeket ezekben az években már magántermelőknek neveztek.[50] A szövetkezeti földek upravákhoz (birtokokhoz) tartoztak immár.

Lényegében ez az időszak volt a szövetkezetek szempontjából gazdaságilag a legsikeresebb periódus. Fokozatosan irányító szerepet kezdtek betölteni a mezőgazdaság részét képező, hivatalosan is elfogadott magángazdaságok (individualna poljoprivredna gazdninstva – földművelő magángazdaságok) körében. Ekkor vásárolták a mezőgazdasági gépeket, melyekkel bérmunkát végeztek a parasztgazdaságok számára, ugyanis a társastermelői jogviszony azt jelentette,

---

[49] Egy olyan gazdálkodási forma, amelyben a parasztgazda szerződéses termelői jogviszonyt létesít. Ezért a szövetkezettől bizonyos árut és szolgáltatást olcsóbban kap, de a leszerződött terményt vagy állatot a szövetkezeten keresztül értékesíti. Ez a gazdálkodási forma hasonló a magyarországi szakszövetkezeti rendszerhez. A szakszövetkezeti termelés működési mechanizmusát Tázlár példáján mutatja be, és egyben jelzi a különbségeket is néhány mondat erejéig kitérve jugoszláv és lengyel példára Hann 1982: 33–72.

[50] Bicskei 1998: 37.

hogy a szövetkezet meghitelezte a szántás, vetés műveletét, valamint a vetőmagot és a műtrágyát. Sőt a betakarítást is elvégezte, ha a gazda úgy kívánta. Emellett szerződéses keretmegállapodásokkal az állattenyésztést is irányította, tápot, gyógyszert biztosított.[51] Ez a viszony a nyolcvanas évek végéig fennállt. Ekkorra összeroppant a felépítmény, és újra visszaállt a központosítás előtti szövetkezeti rendszer.

Az 1990-es években az egykori tulajdonosoknak vagy azok leszármazottainak visszaadott földek miatt a szövetkezetek ismét nehéz helyzetbe kerültek.[52] A megmaradt gépparkra alapozva – ami a lecsökkent területekhez viszonyítva immáron túlméretezett gépesítést jelentett, ami külön fenntartási gondokat okozott –, kevés földjükön ismét gazdálkodni kezdtek, és nem ritkán ezek mellett béreltek földet az idős gazdáktól is. Aktív részesei lettek a község gazdasági életének, de korábbi kedvező helyzetüket és irányító szerepüket azonban elveszítették. A terményeket, vágóállatokat már nem kizárólagosan a szövetkezetek forgalmazták, hanem a feldolgozóipar képviselőin kívül megjelentek a magánvállakozók is a piacon. A helyzetet tovább súlyosbította a polgárháború miatt romokban heverő gazdaságban jelentkező általános tőkehiány, ami lehetetlenné tette a korábban jól működő hitelezési módok fenntartását. Ezért, mivel a parasztgazdaságokat már nem tudták előnyös szerződésekhez juttatni, így azok elsősorban olyan kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki, amelyek révén az eladott termékekért azonnal, vagy sokszor már előre – foglaló formájában – pénzhez jutottak. A fentiek ismeretében elmondhatjuk, hogy a község szövetkezetei minden településen szorult helyzetben vannak, mert az alapszervezetekre bontott szövetkezetekből az életképes gazdasági egységek, melyek főként feldolgozóipari részlegként voltak jelen, sorra kiváltak és önállóan értékesítik az általuk előállított termékeket. Erre jó példa az egykori Agráripari Kombinát keretei közt modernizált horgosi Vitamin paprikafeldolgozó üzem, a szintén horgosi Iglo hűtőház, illetve a magyarkanizsai üvegház primőr kertészete.

Az ezredfordulóra tehát maga a társadalom bontotta le a szövetkezetek tevékenységét, hasonló módon és gyorsasággal, mint ahogyan segítette azok létrejöttét a negyvenes-ötvenes évek fordulóján.

---

[51] Ezen a ponton a rendszer nagyon hasonlít a szakszövetkezetek tevékenységéhez. Vö. Hann 1982: 51.

[52] Az elvett, kisajátított és „felvásárolt" földek visszaszármaztatásáról a Szerb Köztársaságban 1991-ben törvényt hoztak, aminek a végrehajtása még napjainkban is folyamatban van. (Službeni glasnik RS 18/1991.)

HAGYOMÁNY ÉS GÉPESÍTÉS

A két háború között és a háború után működő gazdasági egységek alapját a család képezi, az a család, mely több-kevesebb művelhető földdel rendelkezik, és mint ilyen a hagyományos gazdálkodás letéteményese. A vidék esetében meg kell jegyeznünk, hogy a birtokmegoszlásból kifolyólag a családi parasztgazdaságok – kevés földjük lévén kis gazdasági erőt képviseltek – a hagyományos gazdálkodási módokat és eszközöket megőrizték, és még az ezredforduló éveiben is együtt élt az örökölt tudás és az erőgépek megjelenése előtti technikai felszereltség a földművelő kultúrában a modern agrotechnológiai eljárásokkal.

Az egyes kultúrákban a fajta- és eszközváltás eltartott egészen az 1960-as évekig. A paraszti gazdálkodásban a földművelés eszközkészletét, illetve a változásban benne rejlő hagyomány elemeinek hatását és a paraszti újításokat vizsgáljuk egyéni példák bemutatásával.[53] Az ekehasználatot illetően adatközlőink közül csupán Kávai Ágoston és Dobó Imre emlékezett a fagerendelyes Vidacs ekére.[54] Annak egy utolsó példánya ma a Zentai Múzeum állandó kiállításában látható. A Vidacs ekéket a módosabb gazdák viszonylag korán, még az első világháború előtt lecserélik osztrák, német, illetve amerikai gyártmányú tüköracél kormányú vasekére.[55]

A legtöbb hagyományos elemet napjainkban a vetés műveletében őrizték meg. Ugyanis az időjárási körülményektől függően, bizonyos esetekben még ma is vetnek kézzel. Hiszen ha olyan nedves a föld, hogy az erőgép összenyomná, akkor a gazda kézzel vet és belefogasolja a magot a földbe. A régi, a 19. században, vagy a 20. század elején gyártott vetőgépeket még használják. Ha már traktora van a gazdának, akkor csekély átalakítással alkalmassá teszik ezeket a gépeket a vontatásra, és a további használatra. Ugyanígy átalakítják a boronát, a fogast. Továbbmunkál ezekben a gazdákban a racionális gondolkodás „a nem dobom ki, mert még jó lesz valamire" elve.

Ugyanakkor fontos mérföldkő a búzakultúrához kötődő, fajta- és eszközváltás egymásra hatása, ugyanis ez az egymásra hatás eredményezi az eszközváltást, illetőleg szorítja ki a hagyományos, kézi betakarítási módot. Az egész folyamatot átstrukturálja, a kapcsolódó aratási, cséplési és raktározási szokásokkal

---

[53] „A paraszti földművelés 19–20. századi – azaz: a kapitalizmus kori, illetve a szocialista korszak programszerű kényszer-modernizációja eredményeként bekövetkezett – megannyi változása természetesen nem kerülte el a néprajzkutatók figyelmét, noha a kutatástörténet egyetlen korszakában sem a változásvizsgálat volt a meghatározó kutatói törekvés." Szilágyi 2000: 461.

[54] Szilágyi 2000: 463.

[55] Balassa 1973: 440. közöl hasonló adatokat Topolyáról: „Topolyán [Bačka Topola] (Bács m.) az ekék kicserélése a múlt század utolsó tizedében kezdődött és 1910-ig teljesen be is fejeződött, ekkorra már általában tüköracélból készült kormányú ekék váltak általánossá, de fagerendelyes ekéket néhol még az 1920-as években is lehetett látni."

egyetemben. A kaszás aratás túlélte ugyan a cséplőgépeket – noha maguk a cséplőgépek még évekig párhuzamosan dolgoztak a kombájnokkal – és néhány évig a kombájnok mellett is tovább vágták kaszával a gabonát, mert a gép sokat elszórt. Adatközlőink azt is elmondták, hogy az aratócséplőt is úgy etették, ahogy a cséplőgépet korábban volt szokás. A levágott, kévébe kötött, és keresztbe rakott búzát a kombájn a búzaföldön csépelte el. Beállt a keresztek mellé, és az álló gépet etették. Az új, rövid, kemény szárú búzafajták már azonban sem vágásra, sem pedig bekötésre nem voltak alkalmasak, ezért azután felhagytak a kaszás aratással. Egy ideig még nem bíztak az új gépben, de kényszerűségből vele kellett dolgoztatniuk, és ma már senkinek eszébe nem jutna újra kaszával aratni.[56]

Más kultúráknál is előfordult, hogy a hagyományos elemek sokáig megmaradtak. Ilyen például a kukorica vetése, ápolása, betakarítása is. A vetésben egészen a hatvanas évekig jelen van a barázdába sarkalás, a kapával való ültetés, noha már a két háború között vetették búzavető géppel is. Sőt ügyes parasztgazdák készítettek kukoricavető gépeket is. A paraszti találékonyság ékes példája a cirokfésülő motorkerékpárral való meghajtása, vagy a házilag gyártott kukoricavető, amit ugyan mindenki megmosolygott a közösségen belül, mert biliből készült a tartálya, de elismerték a teljesítményt, mert az ügyes kezű gazda nem csak magának, hanem többeknek elvetette egy vetőcsöves gépével a kukoricát.[57]

A kapásokkal kapcsolatban fontos kitérőt tenni a vetőgép alkalmazására vonatkozóan, ugyanis a két világháború között már elterjedt és használt ekekapával csak akkor lehetett sikeres gyomtalanítást és talajlazítást végezni, ha a növényt egyenes sorokba vetették. Ennek viszont feltétele a vetőgép használata. „Nekünk nem vót, de kértünk kőccsön. Búzáé' dógozott a gép, meg napszámé. Visszaadtuk másképp a munkát, máskó'. Aztán má' lett nekünk is." (Dobó Imre, 1908. Magyarkanizsa) „Meg hát lóva' űtettem én mán a 60-as esztendőkben. Akkó vettem egy ilyen lovas űtetőt, két sorost." (Zsoldos József, 1929. Oromhegyes) „Búzavető is csak 2–3 vót a faluba' a lovak után, még most is használjuk azokat, csak át vannak szereve traktor után. 1960-túl kezdődött a gépi vetés." (Sándor Lajos, 1932. Adorján) Az ekekapa használata miatt a köztes növények az 1960-as évekre eltűntek a kapáskultúrákból. A parasztgazdaságok az új eszközhöz akkor is ragaszkodtak, ha az igavonóváltás és a megfelelő eszköz hiánya miatt, csak a lovas ekekapa állt rendelkezésre.[58] „No meg kuszturázni, kuszturáztunk avval a ló kuszturázással, húzta a traktor, oszt úgy. Azt csinátuk, ment utána az embör." (Bicskei Mátyás, 1935 Felső Járásszél)

[56] Részletesen a témáról Klamár 2001: 229–233.

[57] Kósa László (1969: 67.) ír le hasonló, házilag készített kukoricavető gépeket Tiszafüredről.

[58] Az ekekapa elterjedésével kapcsolatban lásd Szilágyi 2000: 470.; Selmeczi Kovács 2001: 441.; Nagy 1975: 215.; Varga 1965: 291.; 339–341.

Ebben az esetben nem a fajtaváltás eredménye a hagyományos ültetési módtól való eltérés, hanem a munka könnyítésének, ésszerűsítésének az igénye hozta a változást. Az viszont, hogy a hatvanas évektől száron fosztják a kukoricát, és a tiszta csöveket szállítják haza, már az új, nagy hozamú hibridek megjelenésének tudható be.

A feletethető mennyiség növekedésével feleslegessé vált a csuhé takarmányként való felhasználása. Később a munkafolyamat újabb állomásaként megjelennek a kukoricakombájnok, és további emberi erőt váltanak ki a munkafolyamatból, ami megint csak érzékenyen érinti a hagyományos munkakapcsolatokat és a társas munkavégzés addigi kialakult rendjét. Ez azért fontos, mert korábban a kukoricatörés mindig összehangolt tevékenység volt, több parasztgazdaság munkaerejét kellett mozgósítani, hogy gyorsan és időben elkészüljenek a munkával, ami többszörösen összetett volt. Hiszen maga a törés, a hordás, a fosztás és a górézás mint részfeladat embert és munkaidőt igényelt, és azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez idő alatt tapasztalatot és tudásanyagot adtak át egymásnak a munkát közösen végzők. „Hajasan szedtük, este tisztítottuk. Volt, amikor 10–11 óráig, éjfélig. Dallikáztunk. Sok dologrul beszélgettünk, meg minden." (Kávai Ágoston, 1926. Adorján)

A burgonya esetében valójában most zajlik a fajtaváltás, ugyanis a gazdák még vetik a régi Rózsa, Gülbaba és a fehér pehely krumplit, de az utóbbi években magyarországi nemesítésű, és čačaki magburgonyával is foglalkoznak. Az is megfigyelhető, hogy a művelés hagyományos, de ugyanakkor egyes nehéz elemeit igyekeznek könnyíteni. Először csak a gumó felszedésének a módján változtattak, ugyanis a nehéz fizikai munkát kívánó kiásás helyett a ló vontatta ekén alkalmazott módosítással, a bokrokat kifordították, és így a szedés könnyebb és gyorsabb lett. Később az ültetés műveletét is megváltoztatják. A hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején megjelenő kukoricaültetőt teszik házilag eszközölt átalakítással alkalmassá a burgonya ültetésére. A gumót alkalmanként már burgonyaszedővel szedik[59], de mivel a gép munkája csak annyiban különbözik az általuk gyakorolt kiszántástól, hogy a földet lerázza a burgonyáról, ezért csak kevesen alkalmazzák.

A legtöbb hagyományos művelési elem a dohány-[60] és a paprikakultúránál [61] maradt meg. A dohánytermesztés a palántaneveléstől a szedésig, fűzésig lényegében nem változott. A magágyat ugyanúgy készítik ma is, mint a két háború között, vagy a 20. század elején. A változás csak annyi, hogy a kikelt növénye-

[59] Kósa László (1969: 73.) leír egy burgonyaásó ekét, melyet egy gávai paraszti származású kovácsmester készített. Ez a szerkezet kitúrja a gumót, és legyezőszerű, vas pálcákban végződő része lerázza a földet. A kérdésről részletesen lásd még Kósa 1980: 166–174.

[60] Takács 1964.

[61] Bálint 1962.

ket fóliával védik az időjárás viszontagságaitól. Újabban tápvizes oldatban folyik a csíráztatás. Van palántáló gép, amit bérelni lehet, de mivel rosszak a tapasztalatok, így a palántálás folyamata is megmaradt a hagyományosan kialakult rendszerben. A levél szedésekor kézi munkát alkalmaznak, és a fűzés is hagyományosan tűvel történik. Igaz ugyan, hogy itt megint teret kapnak az okos paraszti találmányok, melyek, mint annyiszor, így a dohányfűzésnél is könnyítik és gyorsítják a munkát. Fűzés helyett két kötél közé sodorják a leveleket. Egyébként a válogatás, osztályozás munkafolyamata éppen úgy zajlik, mint korábban volt szokás. A kinti szárításkor annyi változott mindössze, hogy eső esetén már nem hordják tető alá a száradó dohányt, hogy ne ázzon meg, hanem fóliával letakarják.

A cirok[62] mint kultúra újfent sok kézi munkát igényelt. A két háború között kézzel szórták a magot az eke után a barázdába. Ezt váltotta fel a vetőgép használata. Az érett, kalászos cirok levágása lényegében még ma is kézzel történik. A fésülés az a munkafolyamat, amelyik nagy változáson ment keresztül. A kézi fésülőt lényegében akkor cserélik, amikor fajtaváltással áttérnek a köztes növény termesztéséről az új olasz seprőcirok termesztésére. Az ipari feldolgozásra termelt cirokmennyiséget már nem lehetett hagyományos technikával kifésülni. Ezért a paraszti innováció új megoldásokat termelt ki. A forgóhengeres cirokfésülő gépet még emberi erővel hajtják, de a hatvanas évek elején bevezetett elektromos energia sok mindent megváltoztatott a falvak és a parasztgazdaságok életében. Az ügyes parasztemberek a forgatókar helyett a kerekeskút öntöttvas húzókerekére kb. 5 cm széles laposvasat hegesztenek, ami a szíjtárcsa szerepét tölti be. Majd a cirokfésülő lábához villanymotort erősítenek, ami a szíjtárcsát forgatva hajtja meg a régi kézi cirokfésülő gépet. Adatközlőink elmondták, hogy az addig kézzel hajtott darálókat, morzsolókat, szecskavágókat stb. házilag szerelték át villanymotor meghajtásúra.

Megfigyelhető, hogy a gazdaságok motorizációs folyamata a második világháború utáni években indul meg. Sokszor mérföldkő a hatvanas években bekövetkező fajtaváltás. Ekkor a társas termelői viszony olyan helyzetet teremt, hogy a gazdaságok tőkefelhalmozó-képessége fokozatosan megnő, ugyanis a szövetkezet a termesztés meghitelezésével lehetővé teszi a nagyobb terméshozamot biztosító hibridek terjedését. Így marad elegendő eladható terményfölösleg, aminek a jövedelméből korszerűsíthető a gazdaság. Ekkor vásárolják meg a törpegazdaságok a régi, de még használható lóvontatású mezőgazdasági eszközöket, főként a vetőgépeket, ekekapákat, melyek korábban csak a nagygazdák tulajdonában voltak. Ez a „modernizáció" már komoly előrelépést jelent a parasztság szemében. A következő minőségi ugrás a hetvenes években következik be. A magángazdaságokban az 1970-es évek

[62] Szabó 1963.

elején jelentek meg az első erőgépek. „'72-ben vettem az első traktort, egy 25-ös volt. Az is közös volt a sógorommal. Akkor átvettem az ő részét is, akkor lett a magamé. Ő értett hozzá, összerakta, megcsinálta. Minden darabért fizettünk. Kit a járáson szedtünk össze, kit az otpadban [ócskavas telep – K. Z.]. Minden darabért fizettünk. Azzal nagyon sokat dolgoztam, éjszakáztam, szántottam. Nem olyan túl sok volt a faluban, még nem nagyon volt. '72-ig lovaim voltak, meg még azután is, mert én nem akartam beleegyezni abba, amit a sógor mondott: nem köll ló, sógor! De hát anélkül nem lehet. Még vagy 3-4 évig volt lovam a traktor mellett. Mert azzal csak szántottam, eltárcsáztuk, a többit meg mind lóval csináltuk. Nem volt ugye vetőgép, akkor aztán vettem egy kétsoros vetőgépet, akkor azután már nem kellett lóval vetni. Még azután sokáig vetettek lóval." (Sándor Lajos, 1932. Adorján) Ennek az időszaknak az elején, néhány esztendőn keresztül bizonyos kettősség figyelhető meg a gazdaságokban. A gépesítés mindinkább kifejezésre jut, azonban egy ideig az állati erő még nélkülözhetetlen, hiszen bizonyos munkaféleségeket nem tudnak, vagy nem akarnak gépekkel végezni. A jelenség kétféleképpen is magyarázható:

a) nincs megfelelő kapcsolható eszköz, és így az erőgép csak bizonyos munkaféleségeket képes elvégezni,

b) a munkagépeket csak az állati erő kímélésére használják, ugyanakkor az összetett feladatok elvégzésére nem tartják alkalmasnak őket, ezért minden olyan összetett munkát, amit korábban lóval végeztek, továbbra is hagyományos módon igyekeznek elvégezni.

A gazdaságok gépesítése lassan folyt és nem csak a traktorok, hanem az első kapcsolható eszközök is a szövetkezetek, birtokok kiselejtezett gépállományából kerültek ki. „Volt nekünk egy Saxonia[63], az a birtokról jött ki, annak meg már húsz éve, vagy huszonöt is van, amikor mink azt vettük. A négyes upravárul [állami mezőgazdasági birtok – K. Z.]. Ez hármas volt. Traktor után ment és volt két nagy szárnya. Huszonhárom soros volt az egyik szárnya, meg annyi a másik, meg a közepe nem is tudom, hogy mekkora volt. Ez lejárt a birtokon, amortizálódott, eladták az otpadba [ócskavastelep – K. Z.], és mi onnan vettük az egyik szárnyát. Megvettük mink azt hárman kollegák. Énnekem is volt traktorom, a szomszédnak is, meg a barátomnak is. Akkor ezzel vetettünk. Az élet megy tovább, meghalt a koma, örökölte a gyerek, a fia. Az már nem úgy gondolkozott, szét kellett osztozkodni. Közösen vettünk mink ekét, tárcsát, fogast, vetőgépet, meg ilyen szerszámokat. Ez közös volt, akkor ugye szét köllött osztozkodni. Akkor nekem nagyon sokáig megvolt, mármost

[63] Saxonia vetőgép: két kihajtható vetőszárnnyal rendelkezett eredetileg, ám a Ferguson 28-as traktorok nem bírták el. Ezért ócskavasként megvették, szétszedték és csak egy vetőszárnnyal használták.

tizen évig a magamé volt a Saxonia."[64](Sándor Lajos, 1932. Adorján) Az összefogás hagyománya tovább élt a modernizálódó gazdaságokban és sokáig tovább munkált a racionális gondolkodás, ugyanis kihasználás szempontjából a közös beruházás eme fajtája bizonyult a legjobbnak.

A gazdaság teljesítőképességének a megnövekedése és a Zöld terv program keretében kínálkozó lehetőségeket kihasználva sokan traktorokat és kapcsolható eszközöket vásároltak. Ez a folyamat önmagában nagyon érdekes, mert itt megint belép a racionális paraszti gondolkodás, és csak olyan eszközöket vásárolnak, ami addig az ideig hiányzott a gazdaságból: műtrágyaszórót, permetezőt, trágyaszórót, rakodóvillát, pótkocsit stb. Arra azonban gondosan ügyelnek, hogy olyan eszközt ne vásároljanak, amit a meglévő régiből kis átalakítással alkalmassá tudnak tenni a traktoros vontatásra. Így a régi vetőgépeket ma is ott látjuk a színben, csak most már egy vaskonstrukció segítségével alkalmassá tették arra, hogy a traktor hidraulikus emelője segítségével felemeljék és a szántón maguk után húzva ezzel vessenek. Ugyanakkor tanulságos, ahogyan a hiányzó gépek okozta problémákat megoldják. A búzát, a rozsot, a zabot ugyanis van, aki műtrágyaszóróval szórja el, és utána beletárcsázza a földbe.

A fenti példákból látható, hogy a hagyomány és a gépesítés a 20. századi paraszti kultúrában nem elsősorban a konzervativizmus és a modernség látszólag egymásnak feszülő ellentétének a függvénye.[65] Ahogyan a vizsgált időszak elején, úgy a végén is a parasztgazdaságok gépesítésének alapja a mindenkori vagyoni helyzet függvénye volt. Ennek ellenére bizonyos munkafolyamatok és eszközök a vizsgált száz évben szinte állandó jelleggel felbukkannak, aminek magyarázatát a paraszti racionalitásban kereshetjük. Elég, ha a különböző vetési módokra utalunk. A vidék parasztsága a drága új eszközök megvásárlása után is megtartotta a régit, vagy nem egy esetben arra törekedett, hogy az újat, a régi átalakításával kiváltsa.[66] A hagyományos és az új közé összekötő kapocsként odatehetjük a paraszti újítások egész sorát, melyek mutatják, hogy a parasztember folyamatosan törekedett a paraszti üzem racionális és főként olcsó, saját kezű modernizálására. Ezzel a törekvésével azonban már a hagyományt is sok esetben átstrukturálta, hiszen az új „kisgépek" munkaszokásokat és munkaformákat változtattak meg. Amíg a gépek megjelenésének időszaká-

[64] A tőkehiány szülte közös beruházások a szakszövetkezeti tagok között sem voltak ritkák. Tázláron az 1970-es években eszközöket, felszerelést, lovat is vásárolnak közösen a tanyai szomszédok. Hann 1982: 53.

[65] Szabó Piroska (2001: 130.) megállapítása ugyan a rendszerváltozás utáni magyar mezőgazdaságban gazdálkodókra vonatkozik, úgy véljük azonban, hogy érvényes az 1953 utáni, de különösen az 1980 utáni Jugoszlávia parasztságának helyzetére is. „A gazdálkodás eredményessége függ attól a gyorsaságtól és mértéktől, ahogy az egyéni gazdálkodó reagál a nemzetgazdaság kihívásaira. Ez az alkalmazkodás, a szabályok megtanulása és a piacgazdaság keretei közötti működés minden szereplőre vonatkozik."

[66] Vö. Szilágyi 2000: 467.

ban, tehát a 19. században minden esetben először bizalmatlanságot váltott ki az új eszköz a parasztgazdaságok irányítóiban, addig a 20. században, főként annak második felében a hatékonyság lett az elsődleges szempont és csak ez után következett az „embert kímélő gép" megbecsülése. A paraszti gazdaságok modernizációjában tapasztalható innovatív készség, az újítások lokális kialakulásának igénye a piacorientált termelés felé fordulás jellemzője.[67]

MUNKASZERVEZÉSI FORMÁK

A 20. század első felében még a 19. századi gazdaságvezetési formák segítségével mozgatták a parasztgazdaságok a vidék munkaerőpiacát. A részes és a napszámos fogalmakkal jelölték azt a réteget, amelyik rendszeresen eljárt más földjeire dolgozni. Még akkor is ebbe a kategóriába tartoztak a munkájukat áruba bocsátók, ha történetesen maguk is rendelkeztek valamekkora birtokkal. A vidék mezőgazdaságában zömmel csak időszakos munkaalkalmak voltak, ugyanis kis számban léteztek akkora gazdaságok, melyek éves munkát biztosítottak az agrárszegénység számára.

A különböző gazdasági rétegekhez tartozó munkavállalók igyekeztek kihasználni minden kínálkozó munkalehetőséget, így attól függően, ki milyen lehetőségekkel és felszereltséggel bírt, törekedett a minőségi szolgáltatás nyújtására. A kocsival, lóval és egyéb eszközökkel rendelkezők igyekeztek olyan munkát találni, melyben a szántás, vetés művelete benne foglaltatott. Hiszen ezt a munkát a gazdák jobban megfizették. Szántáskor gyakran kölcsönlóval dolgoztak, hogy minél nagyobb földterület megmunkálását el tudják végezni.[68] Ilyenkor a gazdaságban szükséges munkát igyekeztek úgy szervezni, hogy legyen idejük a pénzt, vagy legtöbbször terményt hozó munka elvégzésére is. Ez fontos volt a kis felhalmozó-képességű gazdaságok számára, ugyanis tavaszra már elfogyott, vagy fogyóban volt a takarmány, és a munkáért kapott gabonával, kukoricával pótolták a hiányt, ami sok esetben elegendő volt ahhoz, hogy az új termésig a gazdaság talpon tudjon maradni. Ez a tevékenység természetesen csak úgy valósulhatott meg, ha az összefogó törpegazdaságok kellőképpen összehangolták a munkát a két gazdaságban. Így azután racionálisan kihasználva az összefogás kínálta lehetőségeket, mindkét gazda szert tehetett kiegészítő jövedelemre. Hasonlóképpen jártak el a hordás idején is.

---

[67] Vö. Kósa 1969: 63–77.; Kósa 1980.; Szilágyi 2000: 461–480.

[68] Balassa Iván (1973: 498.) A szántás műveletekor az összefogással és a ledolgozással kapcsolatban megjegyzi: „A közösen végzett szántások közül az egyházak és a papok járandóságának megszántása maradt meg sokáig." És „A ledolgozás olyan gazdag változatossága nem alakult ki a szántással, mint a kukorica részes művelésével kapcsolatban."

A részes általában a búza aratásának és cséplésének a munkafolyamatában vett részt. Nem ritkán még az 5–6 holdasok is vállaltak részes aratást, mert akkor a saját gabonájukat eladhatták.[69] Annak azonban, hogy valaki részes lehessen, előfeltétele volt, hogy kapálási időben a gazdánál megjelenjen, és néhány napot ingyen dolgozzon a földeken.

Ezek a munkakapcsolatok általában éveken át megvoltak, mindenki tudta, hogy ki kinek a részese.[70] Nemcsak aratáskor lehetett részes munkát vállalni, hanem voltak egyéb lehetőségek is, ugyanis a gazdák földjeiket kiadták részes művelésre. Ilyenkor megvoltak a jogszokás által szabályozott feltételek és normák, hogy a szerződő feleknek milyen feltételeket kell teljesíteniük. A *részből* kifogott föld megmunkálása, bevetése, a kultúra gondozása, betakarítása és elosztása szigorú szabályok szerint történt. Ezek változtak attól függően, hogy fél, harmad-, negyed-, ötöd-, vagy esetleg hatodrészben adták ki a földet.[71] Ha felesben volt *kifogva* a föld, akkor minden költséget megfeleztek és természetesen a termést is két egyenlő részre osztották. Ha harmados volt a föld, akkor a gazda szántatta, a harmados vetett, de a gazda adta a magot. A kultúra gondozása a harmados feladata volt, és a betakarítás is. A termés kétharmad része a gazdáé, míg egyharmada a részesé volt. Negyedéből általában a kukoricát adták ki. Ekkor a részesnek pótolnia kellett a sorokat, a kapálás és a betakarítás volt a részes feladata, és ezért a munkáért a termés negyede illette meg. Az *ötödös*, *hatodos* művelés általában a dohánytermesztésben volt szokás. Ennél a kultúránál is növénnyel beültetett földet művelt a részes. A szedés és a fűzés is feladata volt, és ezért a munkáért minden ötödik vagy hatodik levél illette meg. Ami a gyakorlatban az ötödik, vagy hatodik kötelet jelentette.[72]

---

[69] Takács Lajos (1977: 137.) leírja, hogy Várongon a gazdálkodás alacsony szintje miatt még a 8-10 holdas gazdacsaládból is mentek aratni. Adorjánon pedig a kevés földűek és a földnélküliek tették ugyanazt. Juhász Antal Tápé, Sándorfalva, Algyő és Kistelek paraszti társadalmának elemzésekor hoz hasonló példákat. Juhász 1996: 93–94.

[70] Ezekben a munkakapcsolatokban a patrónus-kliens viszony működött. Az elmúlt évtizedekben számtalan példáját tárta fel a néprajzi szakirodalom. Csak néhány példa a teljesség igénye nélkül: Fél – Hofer 1997: 182–183.; Szilágyi 1994: 111–114.; Juhász 1978.; Szabó 1989: 376.

[71] Balassa Iván Békés és Csongrád megye részes munkáit vizsgálva az alábbiakat írja: 1. Sima feles (a föld adóját a gazda fizette, a feles adta a vetőmagot és az összes munkát.) 2. potomos feles (a fél termés leadásán kívül egyéb munkákat is el kellett végezni, pl. bizonyos nagyságú földet ingyen, részesedés nélkül kellett megmunkálni). 3. Feles tanyás (a feles tanyás nemcsak potomot szolgál, hanem a tanya és a gyepföld után tojást, csirkét, tyúkot, malacot kell szolgáltatnia). A harmadosnak is két fajtáját írja le: 1. A gazda szánt és vet, a gyalogmunka a harmadosé. 2. A gazda szánt, a harmados vet és övé a gyalogmunka. A negyedesnél is vannak különbségek: 1. A gazda szánt, vet és ekekapázza, a negyedes lóvezetőt biztosít és övé a gyalogmunka. Az ötödös hasonló feltételekkel részel, de egyre kevesebb jut neki a termésből. Balassa 1955: 187–224.

[72] A tápéi monográfiában a részes munkáról Juhász Antal írja, hogy a feles földet kocsis, lovas embernek adták ki, míg a harmados földet olyan kisparasztok vették ki, akik annak ellenére el-

Bármilyen munkát vállaltak is, igyekeztek azt úgy elvégezni, hogy a család munkaerejére támaszkodva oldják meg a feladatot. A részesek családtagjai ilyen esetben természetesen nem vállaltak egyéb munkát, mert a saját gazdaságban és a részes művelésre fogott földterületen is helyt kellett állniuk, ugyanis csak akkor volt jövedelmező ilyen fajta tevékenységgel foglalkozni, ha a munkaerő családon belül mozgósítható volt. Ezek a többletmunkát vállaló gazdaságok azután, esetenként olyan jövedelemnövekedést tudtak elérni, hogy saját gazdaságuk földterületének gyarapítására is gondolhattak. Erre azonban reális lehetőség csak a második világháború utáni években mutatkozott, amikor a földtulajdon felső határának a megállapítása államilag megtörtént.

A napszámosok helyzete csak az utóbbi esztendőkben változott meg, ugyanis a hatvanas évekig a régi szabályok szerint hajnaltól naplementéig tartott a munkaidő. A részes műveléssel szemben a napszámos munkalehetőségek meglehetősen alkalomszerűek voltak és ma is azok. A gazdák sokféle munkára fogadtak napszámost: trágyahordás, zsákolás, répahordás, kapálás, kukoricatörés, ház körüli végezés, kazalrakás, szárhordás stb. Ezek olyan munkaalkalmak voltak, melyeket leginkább 0–3 holddal rendelkező nincstelenek, vagy háztáji gazdaságokban lévő munkaerő-feleslegnek számító családtagok vállaltak el. A hatvanas évektől kezdve fokozatosan átveszik a napszámos munkában is a szövetkezetnél bevezetett nyolcórás munkaidőt.

A fizetett munkaszervezési formák mellett a múltban is és napjainkban is igen kiterjedt rendszere volt az összesegítésnek. Megvolt minden munkaféleségnek az értéke, egyben szabályozó tényező volt a gazdaságok közötti munkacsere folyamatában. Az előbbiek során, amikor a szolgáltatásként végzett munka minőségéről tettünk említést, jeleztük, hogy sok esetben összehangolták a tevékenységet a parasztgazdák és összefogták lovaikat.[73] Nos a nagygazdáknak végzett munka és az összesegítés között a lényegi különbség, hogy addig, amíg az előző szolgáltatásért terménybeni, vagy pénzbeli fizetség járt, az összesegítést mindig munkával viszonozták. Ezt a segítési, összedolgozási módot *móvának* mondják és ma is gyakorolják a vidéken. Az ilyen fajta együttműködés általában a hasonló kategóriába tartozó gazdaságok között működött. A lovas munka értéke nagyobb volt a gyalogos munkáénál, és az általánosan elfogadott arány egy a háromhoz volt megállapítva.[74] Tehát egynapi lovas munkát, háromnapi gyalogos

nált és hazaszállította a termést. A harmados vetett, kétszer kapált, kukoricát tört, szárat vágott és gyalogmunkát végzett. A negyedes művelés az ekekapa megjelenésével vált ismert bérletformává. Ilyenkor a gazda ekekapázott, a részes adta a lóvezetőt. Esetleg más munkára is kötelezte a részest. Vö. Juhász 1971: 238–239.

[73] A gazdaságok gyakorlatának munkaerőcseréjére vonatkozóan lásd Molnár 1996: 31–32.

[74] Szabó László (1965: 139.) leírja, hogy a zempléni hegyvidék egyes falvaiban ez az arány még jobban eltolódik, ugyanis Boldogkőváralján és Hernádcécén egy igás napért négy gyalogos na-

munkával lehetett kiegyenlíteni. Ha kifejezetten nehéz munkával segítették visszsza (zsákolás, trágyahordás, kaszálás), akkor egy nappal rövidült a visszasegítés ideje. Lényegében ezek az arányok ma is érvényesek a vizsgált vidéken. Bizonyos tekintetben finomodtak az arányok, ugyanis ha erőgéppel könnyű munkát segítenek, pl. hordás – amikor többet áll a gép, mint dolgozik –, akkor nem ragaszkodnak a három nap visszasegítéshez. Ahhoz, hogy ez a rendszer működjön, mindenkinek tartania kellett magát a régi beidegződött szokásokhoz, mert egyébként híre ment az esetnek, és a megbízhatatlan ember a későbbiek során nem talált segítőt a maga számára.[75]

Fontos eleme az összesegítésnek a gépek és az eszközök karbantartása. Sok esetben történik olyan, hogy a nem gyulladó traktort a szomszéd meghúzatja. Hideg időben, akkumulátor lemerülése esetén a másik erőgépről gyújtják be a motort. A segítségnyújtásnak ez a formája természetes, szinte kötelező érvényű. Majd mindegyik gazdaságban van egy közepesen vagy jól felszerelt műhely, hogy a szükséges javításokat a gazda helyben elvégezhesse. Nagy javítóműhely csak a szövetkezet gépállomásán van, vagy elvétve akad falvanként egy-egy autójavító műhely, ahol gépszerelő mesterek is dolgoznak. Általában az a gyakorlat, hogy amikor olyan meghibásodás történik, amit a gazda nem tud elhárítani, akkor keres egy hozzáértő embert, lehetőleg olyat, akinél már hasonló baj előfordult. Itt jut fontos szerephez a „motoros eszű"[76] sógor, koma, barát, aki mint ügyes kezű parasztember, a helyszínen javítja a meghibásodott erőgépet. A gazda egy ideig csak segédezik, a keze alá adja a szerszámokat, de közben ő is tanul, és mivel van motorkerékpárja, autója, így a jogosítvány megszerzéséhez neki is meg kellett tanulni némi motorismeretet, tehát csak részben „ragadt rá a tudomány". Az ellesett és a tanult ismeretek birtokában azután lassan maga is nekibátorodik és elvégzi az egyszerűbb javításokat. Ha mindezek dacára sem sikerül a gépet megjavítani, akkor valamelyik gépszerelőhöz fordul. A szakember segítsége azonban már pénzbe kerül.

pot kell visszasegíteni. Az arány, úgy tűnik, vidékenként változhatott, Tápén már 1 napi szántásért 4 napi gyalogmunkát kellett teljesíteni. Juhász 1971: 239. Vö.: Szabó 1968: 74–76.

[75] A társasmunkák változatiról és azok társadalmi hátteréről lásd Szabó 1967: 219–237.

[76] A „motoros eszű" és a „csavaros eszű" jelzőket az olyan emberekre használják, akik nem illenek bele az átlagba. Teljesítményüket elismerik ugyan, de a pejoratív jelzőt mosolyogva teszik a nevük mellé. Ennek ellenére igénylik a munkájukat, segítségüket.

A CSALÁDSZERVEZET VÁLTOZÁSA

A háztartások főbb jellemzői

A vidék történetében az utolsó száz esztendő mélyreható társadalmi, és ennek következtében gazdasági változásokat hozott. Mivel a család a legkisebb rokonsági és gazdasági egység, amire lényegében egy adott közösség társadalma épül, ezért fontos megvizsgálni, hogyan reagál a társadalomban bekövetkező nagy változásokra ez az alapegység.

Jelentős változásokat élt meg a paraszttársadalom, melyek mind kihatással voltak valamilyen formában a családokra, illetve a családon belüli szerepekre. Az első világháború kitöréséig lényegében kialakult egy gazdasági rend, megtörtént a határ művelhető földterületeinek felosztása, és ennek következtében létrejött egy társadalmi és gazdasági rétegeződés, ami hosszú időre meghatározta a háztartások struktúráinak kialakulását is. Mérföldkőnek kell tekinteni a trianoni békediktátum után előállt helyzetet, mert a telepes falvak létrejöttével a gazdálkodás feltételei mások lettek, bár a magántulajdonhoz való alapvető viszony az új államban sem változott. Változott viszont a falvak, Horgos, Adorján, Oromhegyes és a járásszéli tanyák határa körüli helyzet, ugyanis a telepes falvak beékelődtek és rátelepültek Magyarkanizsa városi földjeire, és még a reménye is megszűnt a birtokgyarapításnak. Horgos Kisgyála telepének optáns[77] telepesei is a falu földjeiből kaptak birtoktesteket.

Az igazi megrázkódtatás a második világháború után érte a családokat, ugyanis a magántulajdon fölé helyezték a kollektív, azaz a társadalmi tulajdont.

A nagycsalád-szervezet mint háztartási-gazdasági egység a vizsgált periódusban már nem volt jellemző a vidék társadalmára.[78] Egykori meglétére utaló emléknyomokat sem sikerült találni az adatközlők által elmondottakban. Amikor erről beszéltünk, a kérdést mindenki úgy értelmezte, hogy voltak nagy családok, vagyis nagy létszámú kiscsaládokra gondoltak: „Akkorjába nagy családok vótak. Öt, hat meg vót, ahun nyolc, tíz meg tizenkét gyerek is vót." (Sándor Lajos, 1932. Adorján) „Mindenhun sok család vót akkor [a családon gyermeket ért – K. Z.], nyóc, tíz meg tizenkettő is vót. Meg ha éltek a szülők, akkó' együtt laktak a gyerökökkel. Azok irányították a munkát." (Remete Lajos, 1938. Magyarkanizsa) Az emlékezettel elérhető 20. század elején már többgenerációs nagycsaládok nem

---

[77] A Horgosra érkező magyarországi és romániai telepeseket telepítési biztosok toborozták, és joguk volt választani, hogy „hazatelepülnek-e" vagy maradnak szülőföldjükön, az említett két ország valamelyikében.

[78] Szabó László úgy véli, hogy a nagycsaládi keretek még a 18. században megvoltak az Alföldön, majd megállapítja, hogy akiknek nem volt elegendő vagyoni alapjuk, földjük, nem éltek nagycsaládi szervezetben. Az Alföld déli részét már a 18. században is kiscsaládos területnek tekinti. Vö. Szabó 1968: 53., 73., 105.; Penavin 1981: 5–15., 22–27.

éltek egy fedél alatt, főként nem alkottak egy családi gazdasági egységet. Az is ritkán fordult elő, hogy a megházasodott fiúk egy fedél alatt maradjanak a szülőkkel, nagyszülőkkel. Mindez azt erősíti, hogy a kiscsaládnak mint önálló gazdasági szervezeti egységnek nagy hagyománya volt már a vizsgált időszakban a térségben.[79] A családformák azonban mutattak bizonyos eltéréseket a vizsgált száz évben. A 20. század első évtizedeiben még az ifjú férj a szülői házhoz viszi haza a feleségét, egy fedél alatt élnek, és egy darabig együtt is gazdálkodnak a szülőkkel, de folyamatosan keresik a teljes önállóság megteremtésének lehetőségét. Ez alól csak olyan kivételeket ismerünk, amikor a legfiatalabb fiú azért alapít otthon családot, hogy idős szüleit gondozza. A másik modell, amikor csak egy fedél alatt élnek, de a család gazdasági létalapját a szülőktől különállóan teremtik meg. Arra az esetre is van példa, amikor a férj vőnek megy, ami nem szükségszerűen eredményezi a közös gazdálkodást is.[80] Ezek általában ideiglenes megoldások voltak, és a fiatalok igyekeztek mielőbb házat építeni vagy venni, attól függően, hogyan alakultak a gazdasági lehetőségek a családon belül. Volt, amikor ez a folyamat hosszú éveken át tartott. Ha a család tulajdonában lévő gazdaságban nem lehetett annyi tőkét felhalmozni, hogy a fiatalokat házhoz segítsék, akkor általában más gazdaságok kínálta munkalehetőséggel próbáltak a faluközösségen, tanyasoron belül egzisztenciát teremteni maguknak. A két világháború közötti években többen vállaltak tanyásságot a magyarkanizsai és martonosi nagygazdáknál, vagy az egyházak földjein álló tanyákba költöztek.[81] „A szegínysíg rávitte az embört, hogy tanyát fogjon ki. Hát vótak ugye ezök a nagygazdák, akik kiatták a tanyát, vót körülötte 30–40, meg 20–25 lánc főd. Oszt oda köllött tanyás. Aki gondját viselte az épületöknek. Meg hát jószágot tarhatott. Meg dógozott a gazdának, kapát, részes vót, csípőt." (Dobó Imre, 1908. Magyarkanizsa) „Vót aki a családda ement tanyásnak. Aszonta összegyün annyi, hogy vesz majd egy kis fődet. De nem gyütt össze, bizon nem. A gazda vigyázott arra, hogy a tanyás ne gazdújjon." (Bella János, 1917. Tóthfalu) „Az öregapám testvérje ement tanyásnak Ada alá, valami zsidóhoz. Mikó' ment, azt mondta, hogy egy-két éven belű' fődet vesz. Az egész család odavót az adai határba. Aztán évek múva, ahogy elmentek, egy szekér holmivá', meg egy tehénne' gyüttek haza a faluba." (Kávai Ágoston, 1926. Adorján) „A Nagy úton itt fönt volt a nagyapám tanyája, mellette, ahogy Orom felé megyünk [az oromi parton – K. Z.], meg a kistemplomnak vót a tanyája a fődde1 együtt. És azt az én nagybátyám művelte. Sok gyereke vót,

[79] Márkus Mihály a nagycsaládszervezet felbomlásának felgyorsulását a tanyarendszer kialakulásában látja. Az önálló gazdálkodásra törekvő családok nemcsak gazdasági, hanem rokoni és lakóhelyi elkülönülésre is törekedtek. Következtetéseit a nyíregyházi tirpákok (szlovákok) körében végzett vizsgálatai alapján fogalmazta meg. Vö. Márkus 1943: 152.

[80] Hasonló példákat hoz Tápéról Juhász 1971: 228.

[81] Szilágyi 1999a: 267.

nyolc. És akkor ők a kistemplomnak a tanyáját bérelték. Tanyások voltak. Hát ők a földeket is művelték, a tanyát is rendbe tartották." (Muhi Gizella, 1921. Magyarkanizsa) „Régen vótak tanyások, de csak a nagygazdákná'. Hát az olyan vót, hogy hát családostú' ment tanyásnak az ember. A gazdák egyesnek [nőtlen férfinak – K. Z.] nem atták oda. Aztat tapasztani, meszeni köllött. Tetőt megigazítani. Ezé' kapott egy kis födet, meg tarhatott jószágot a tanyán. A gazda kijárt ellenőrizni. Vót itt az a Losonc, az a kanizsai, a bakveréb. Hát az olyan izgága természetű vót, hogy utóbb má nem kapott tanyást. Ivott, meg kötekedett mindig." (Fehér Ignác, Orom) A tanyás életformája és kitörési lehetősége – igaz ötven év távlatából – az adatközlők véleménye szerint nem túl kedvező megítélésű.[82] Igazából nem tartották jó gazdasági stratégiának és kevesen vállaltak tanyásságot, mert túlságosan függő viszonyba kerültek a gazdától, hiszen a messzi határban álló tanyáról nem tudtak bejutni a magyarkanizsai emberpiacra, hogy alkalmi munkához jussanak. Az elmondottakból leszűrhető, hogy a tanyásság intézménye alapjában mint bérlemény él az adatközlők emlékezetében, amikor is földterülettel együtt vagy anélkül laktak a családok a tanyában szabadtanyásként, vagy a lakhatásért karbantartási munkákat kellett elvégezni a tanya épületein, és alkalmi munkák idején a gazda rendelkezésére kellett állnia a tanyásnak. Emiatt gyakorta alkalmi mezőgazdasági munkát sem tudtak vállalni. Ezért feladva a tanyásságot a városban, vagy a környékbeli falvakban kerestek munkalehetőséget, a család pedig az öreg szülőkhöz költözött. Úgy véljük, hogy a kedvezőtlen birtoknagyságból adódóan kevés volt a bérelhető tanya, ugyanakkor a városi bérföldekre is tanyákat kellett a bérlőknek építeni. Ezen okokból kifolyólag nem alakulhatott ki a tanyásság kiterjedt rendszere a vizsgált területen.[83] Sok esetben vidéki munkavállalásra, építkezésekre, kubikra mentek a családfők és a legényfiak, ami a kutatott terület minden települése esetében már a két háború között is jelen van, de mint tendencia csak jóval később, az 1960-es években lesz általánossá. Ekkor indul meg külföldi munkavállalásra a lakosságnak az a rétege, aki más megoldást nem lát a szegénységből való kitörésre. Általános tapasztalat, hogy a tanyai lakosság körében jóval kevesebben választják ezt a lehetőséget, mint a falvak és a város lakói közül.

A felnőtt és önállósodott családtagok, még ha ideiglenesen egy fedél alatt maradnak is a szülőkkel, nagyszülőkkel, a gazdaságon kívül megkeresett jövedelmükkel egyedül rendelkeznek. Sőt nem ritkán úgy segíti a család az önállósodását, hogy a szülőkkel, nagyszülőkkel egy fedél alatt élő ifjú generáció tagjainak nem kell hozzájárulni a család önfenntartási költségeihez, hanem a többség átvállalja „az életbe

[82] Vö. Szilágyi 1999a: 267–268.

[83] Talán ez a magyarázata a Szeged környéki adathiánynak is, hiszen a város jóval korábban kialakította bérleménypolitikáját, mint tette azt Magyarkanizsa. Vö. Juhász 1992: 89–90.; Szilágyi 1999a: 272–273.

indulók" ilyen jellegű kiadásait. Néha még ennél is többet vállal a család, ugyanis a fiatalok házbérét is fizetik, és emellett a napi ebédet is adják.

Ily módon a családi költségvetésnek több összetevője volt és van. A vizsgált időszak elején a családok olyan vagyonközösséget jelentettek, melyek gazdaságilag a tulajdonukban lévő földterületre építették fel megélhetésük alapját. Még azok a családok is ezt tették, akik birtoknagyságuknál fogva egyébként képtelenek lettek volna erre, ám kölcsönnel és bérmunkával pótolták a háztartás anyagi alapjában jelentkező hiányt.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan változott struktúrájában a családtagok szerepe, és mindez hogyan hatott a hagyományos szerepek és a gazdasági tevékenység változására.

A mezőgazdasági jellegű település kétségkívül több archaikus vonást őrzött meg a család felépítésében és működésében, mint a környék kis- és nagyvárosainak társadalma. Mivel a család mint egység a mindenkori hagyomány letéteményese, így egyáltalán nem mindegy, hogy ezt az alapsejtet milyen formában tudta megőrizni a vidék társadalma.

A család felépítése a két világháború között

A vizsgált időszakban a családi és rokoni kapcsolatok rendszere, mely döntően befolyásolta a háztartáson belüli szerepek kialakulását, az apajogon alapul. Erre a hagyományra épült fel a családon belüli tekintélyelv.[84] A családfő irányított, és a gazdálkodás keretein belül meghatározója volt a háztartásbeli mozgásoknak.

Ez lényegében egy ellesett, betanult szerep volt, hiszen többszázados hagyományra, viselkedési, irányítási mintákra támaszkodott, melyeket szülei, nagyszülei példájából tanult, és melyek olyan lassan változtak, hogy a folyamatok szinte állandónak tűntek az egyén számára. Ez a keret biztosította a hagyományos elemek szívós továbbélését. A gazda élete végéig gazda maradt, még akkor is, amikor már régen fiai irányították a gazdaságot.[85] Ő volt, aki végrendelkezett, kitagadott, vagy birtokba iktatott.

A családon belül élő férfiak és nők szerepkörének meghatározása a gazda feladatköre volt, ugyanakkor a munka nehézségi foka szerint a vidék paraszttársadalmában számon tartanak nehéz és könnyű munkát, illetve férfi- és női munkát. Értékrendjük szerint a nők nem tudnak olyan értékű munkát elvégezni, mint a férfiak. „Hát az asszonyi személyzet nem tud, má' tunni tunna, de nem bir annyit dógozni mind a férfi személyzet. Mer' szántásba is csak a lovat vezeti, meg kuszturázáskó' is. Nem olyan erőssek. Meg a nagy állatta' se tunnak úgy bánni.

[84] Klamár 1997: 47.
[85] Vö. Balogh 2002: 90.

Hát ezé a férfi irányijja a gazdaságot. (...) Mert ha négy ökröt hajtottunk, vót ugye ustor, azt a bakrú' is elérte a kocsis, hogy mit tudom én, az, aki hajtotta, ajnározta a jószágot. De hát különben abba az időbe még leginkább úgy vót beosztva, hogy az asszonyiságot kihasznájják. No akkó' az asszony vezette űket." (Zsoldos József, 1929. Oromhegyes) „Az asszonyoké a konyha, meg a komra. Ottan űk a parancsnokok. Dologidőbe segítenek, de kaszáni nem kaszának. Meg szántani se szántanak." (Dobó Imre, 1908. Magyarkanizsa) A szántás, vetés, fogathajtás, kaszálás, trágyahordás, kazalrakás, nagy jószágok körüli végezés a férfi feladata.[86] Női munka a kapálás, a marokverés, a dohány- és a paprikaszedés, -fűzés, az aprójószág gondozása, a kertművelés, a piacozás és a háztartás ellátása.[87] „6 évig ő [a férje – K. Z.] bejárt minden évbe' szezonmunkásnak zsákolni. Én meg itthon mondom, dohányt, minden mellett termeltünk. (...) Gyerökeim nyőtek, rengetegöt besegítettek azok is. A dohányba is, meg mindönbe. Az én lányom 3 éves vót, őrözte a birkákat. (...) De itthon meg annyi vót, a dolog, azt se tuttam, hogy míket csinájjam meg. Meg főzni is köllött, meg kézze' köllött mosni, áram nem vót. (...) Mikó' a feles fődeket, nem hiszi e, én nappa' itthon vótam a gyerökökke', libákka', birkákat őröztem. Férjem [fejt – K. Z.] a tejhasznát attú' a naptú' kezdve elkészítettem, piacra vittem (...) Mikó' a nép jött hazafelé [a földekről – K. Z.] ugye, elvégeztem, csorda begyütt, kifejtem. Gyerekeket lefektettem, rájuk zártam az ajtót. Meg vót főve az ebéd, akkó' vittem ki neki. Oszt éccaka szedtük a kukoricát." (Rekeczki Júlia, 1946. Felső Járásszél) A vidék parasztasszonyai – a szerzés, birtokgyarapítás miatt gyakran nagy terhet vállalnak magukra – csak ritka esetben lépik át a modell értékű szerepeket, akkor is kényszerítő hatásra, melynek leggyakoribb oka a betegség, vagy a korai özvegység. „(...) akkó' a férjem mindig lefelé, lefelé. Esett a hó, nem nagyon birt segíteni, egy lányom vót, az ement iskolába. Nem maradt itt dógozni. Én egyedű' dógoztam. (...) Akkó' én tömtem 50 libát, meg hízók vótak, osz' én gondoztam űket. (...) Vót két hízó, lányom má' egy kicsit, harmadikos, vagy hanyadikos, az segített fogni a libákat és tömni meg. (...) aztán má' megkezdődött a csarnok, oszt én nem értem rá a túróva' bajóni, me' menni köllött kapáni, a fődekbe, meg elég vót a jószág." (Dobó Emerencia, 1928. Kishomok/Magyarkanizsa) Ilyenkor egyedül kell megbirkózniuk a parasztgazdaság vezetésével, tehát át kell venniük a férfi szerepét. A nők, még ha munkaerejük és szerepük hagyományos megítélése szerint a vidék társadalmában alárendelt szerepkörben mozognak a családi gazdaságokban, akkor is nélkülözhetetlen a tevékenységük. Egyszerre kelnek a család férfi tagjaival és általában utolsóként térnek nyugovóra, ugyanis amellett, hogy részt vesznek a gazdaság működtetésben, még a családot ki kell szolgálniuk

[86] Fél – Hofer 1997: 147.; Juhász 1971: 238.
[87] Vö. Fél – Hofer 1967: 9.; Juhász 1971: 238.

élelemmel, gondoskodniuk kell tiszta ruháról is.[88] A munkanap ritmusa évszaktól függetlenül megmaradt, mintegy állandó keretet biztosítva a család tagjai számára. Csak a munka intenzitása változott. A gazda kelt elsőnek a családból, ami többnyire hajnali időpontot jelentett. Ellátta a jószágokat és utána keltette a házbelieket. Erre az időre azonban rendszerint a gazdaasszony már talpon volt, ezért csak a fiatalokat kellett az ágyból kiparancsolni.[89]

Ebben az időszakban a családtagokat munkájuk az esetek többségében a gazdasághoz kötötte, vagy ha nem, akkor is a faluban/városban, vagy annak határában találtak időszakos munkalehetőséget, ugyanis a nagyobb gazdák bizonyos munkafeladatokat kiadtak, embert kerestek rá. Így a fent említett modell szerint lehetett a szerepeket leosztani. Tehát a gazdasági élet szerves részét képező háztartás irányítása és az ott jelentkező feladatok ellátása nem okozott gondot, ezért maradtak a megszokott keretek között.[90]

A család mint gazdasági egység 1945-től 1953-ig

A második világháború utáni időszak mélyre ható változásokat indított el, és bizonyos tekintetben átstruktúrálta a paraszti gazdaságszervezetet és háztartásokat. Az agrárreform végrehajtása előtti időben a gazdák egy része – szakítva a hagyománnyal – még idejekorán szétosztotta gyermekei között a birtokot, hogy ne veszítsék el a földterület azon részét, mely a megengedett birtokhatár felett volt. Az állami beavatkozás tehát kezdetben a hagyományos értékrendet erősítette, hiszen a fiatal réteg előbb jutott saját birtoktesthez, melyen családja munkaerejére támaszkodva kialakíthatta gazdálkodásrendjét a maga számára az addig megszerzett tapasztalatok alapján. Ez az új magatartás nemegyszer generációs szembenállást eredményezett a családfő és felnőtt gyermekei között. „Hát ugye megkapták a vagyont, má' a fődet, oszt úgy gondóták, hogy ők má' jobban tunnak gazdákonni az öregöktű'. Má' ez nem a mi családunkba vót, mer' nekünk nem vót annyi [föld – K. Z.], eztet csak úgy hallomásbú'mondom. Az apa ugye meg úgy akarta, hogy úgy legyen, ahogy ő mondja. Ebbű' oszt meglett a veszödelem. Bizon, sokan évekig nem beszétek, pedig ott vótak a másik tanyába. De olyan is vót, ahun a szétíratás után is ment minden a régibe." (Zsoldos József, 1929. Oromhegyes) „A korai jusson sokszó' úgy összevesztek, hogy többet meg se békűtek. Me' ugye a fődeket nagy gyorsan szétíratták, asztán mindenki a másikra mutogatott: me' neked több jutott, jobb jutott! Az öreg gazda meg csak kapkotta a fejit: min veszekedtek, maj' én mondom meg, hogy legyen. De akkorra má' késő

[88] Vö. Jacobeit 1981: 60–61.

[89] Juhász Antal a nyári napi munkákat vette számba a családtagokra lebontva. Leírása lényegében a vizsgált terület parasztgazdaságairól is elmondható. Vö. Juhász 1971: 237.

[90] Kovács 1978: 189.

vót." (Remete Lajos, 1938. Magyarkanizsa) Ugyanakkor a földreform tovább növelte a háztáji és a törpegazdaságok számát.

A hatalom ezt a tévedését hamarosan korrigálta, ugyanis bevezették a beszolgáltatás rendszerét, amely elsősorban két réteget sújtott. A nagygazdák tartoztak ebbe a rétegbe, és azok a földhöz jutottak, kiknek nem voltak eszközeik és állataik a kapott föld megmunkálásához. A kiutat a szövetkezetbe való belépés jelentette.

Ebben az időszakban veszítette el egy rövid időre a család mint gazdasági egység a jelentőségét. Ugyanis a szövetkezeti tagság már nem a család munkaerejére épült, hanem csak foglalkoztatta a lakosság egy rétegét, attól függően, ahogyan azt a gazdálkodás keretei megkívánták. Ennek függvényében változtak a családi háztartásban a szerepkörök. A férfiak munkába jártak, megszűnt a gazdaságban addig betöltött irányító szerepük, míg a háztartás vitelének gondja továbbra is a nők vállán nyugodott. A családtagok munkavállaló rétege a szövetkezetben kapott idényjellegű munkát, emellett besegített a ház körüli teendők végzésébe. Az állami intézkedések tehát a hagyomány alapját képező egységet, a családi munkaszervezetet atomizálták. A folyamat minden bizonnyal végzetes csapást jelentett volna a hagyományos értékrendre és a hagyományra általában, de éppen ezért bukásra volt ítélve, hiszen az addig jól működő családi gazdaságok szétzúzásával létrehoztak egy olyan felépítményt, melyet nem tudtak irányítani, és tervszerűen működtetni.

1953-ra bebizonyosodott, hogy a szövetkezetek rövid távon nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így a kényszerítő körülmények megszűntével a tagság azon része, aki csak átmeneti megoldást látott a szövetkezetben, ki is lépett és e kitérő után újból a hagyományos rend szerint kezdett gazdálkodni. Ennek eredményeképpen a mezőgazdasági termelés 1956-ra érte el a háború előtti, 1939. évi szintet.[91] Az 1953-as eseményeket kell a vidék átalakuló társadalmában a hagyományos értékrend első nagyon jelentős győzelmének tekinteni. Azonban ez nem azt jelentette, hogy teljes visszarendeződés következett be a gazdálkodási struktúrában.

A HAGYOMÁNY RÉTEGEI A KIALAKULÓ ÚJ STRUKTÚRÁBAN

Kétségtelen, hogy a család mint gazdasági egység túlélte a vidék társadalmának változásait, válságait. Sőt volt időszak, amikor kifejezetten konzervatív, visszahúzó erőként viselkedett. 1953 és 1965 között éppen ez a régi keret volt gátlója annak, hogy a hagyomány régi rétegére ráépülhessen az új tudásanyag,

[91] Horváth 1998: 19.

amit ha lassan is, de terjesztettek a mezőgazdasági birtokok, szövetkezetek, melyeket immár új alapokon szervezett a társadalom, okulva a háború után történtekből. A parasztgazdaságok tartózkodó magatartása érthető, ugyanis ennek az időszaknak az elején lábaltak ki az 1945 óta folyamatosan rájuk erőszakolt állami intézkedések sorából, melyek az addigi struktúrák szétfeszítését tűzték ki célul.

A társadalmi szektor, a szövetkezetek és állami birtokok sora – a rossz tapasztalatokból okulva, egy előnyösebb együttműködési formát kínált fel – igyekezett társas termelői viszonyt kialakítani, mert így végül is befolyásolni tudta a magángazdaságokban a változásokat. Idesorolhatjuk a fajtaváltást, melyet a növények esetében vetőmag-támogatással ért el, mely a nagyobb terméshozamokhoz vezetett. Hasonló tapasztalható az állattenyésztésnél is, hiszen az új tenyészállatokat szintén szerződéses alapon kihelyezték a magángazdaságokba. Ennek köszönhetően fokozatosan megnőtt a parasztgazdaságok felhalmozó-képessége. Ez egy új folyamat elindítója volt a hagyományos gazdálkodási formát tekintve, ugyanis a megnövekedett tőkefelhalmozás lehetővé tette az új beruházásokat. Néhány gazda traktort vásárolt magának, vagyis a gép ember- és magángazdaság-közelbe került. A gazdák maguk próbálkoztak az újítással annak reményében, hogy kevesebb munkával nagyobb haszonra tesznek szert. Rájöttek, hogy a gép nem vetélytárs, hanem eszköz a kezükben. Ez a felismerés lökést adott a parasztgazdaságok fejlődésének.

A gazdaság folyamatos átalakulása a háztartásokban is számos folyamatot indított el. A társadalmi mobilitás azonban csak kismértékben nőtt meg, ugyanis a parasztság meg tudta őrizni társadalmi szerepét, hiszen a szocialista rend – noha kísérletet tett a parasztság mint társadalmi réteg szétzúzására – később elfogadta a magángazdaságok létjogosultságát, sőt kormányzati szinten segítette erősödésüket, ugyanakkor nem nyúlt többé a földterület kérdéséhez. Meghagyta a korábbi szabályozást, de a parasztcsaládok birtokgyarapítása felett szemet hunyt, amikor eltűrte, hogy a földvásárlások során a megengedett 10 hektár fölé emelkedjen a földvagyon. Igaz ugyan, hogy ez a mennyiség már nem egy gazda tulajdonában volt, hanem a felesége és a gyermeke nevére is került föld. „Vótak többen, akik vettek födeket. Több maxijuk is vót. De nem olyan sokat tudok." (Zsoldos József, 1929. Oromhegyes)[92]

[92] Magyarországon az átalakulás más tendenciákat erősített fel: Lettrich 1980: 102. „Az agrártársadalmi rend felbomlóban van, helyére az iparosodás, az urbanizáció lép. (...) – a népesség társadalmi mobilitása nagymértékben megnőtt, – a parasztság eltűnő társadalmi réteggé válik, – a munka- és lakóhelyek térbeli szétválása mind általánosabb jelenség – a családszerkezet módosul, a többgenerációs családok helyett a kétgenerációs, ún. kiscsalád lett a tipikus, – a népesség városi koncentrálódása tartós folyamattá vált, csak a fejlődés ütemében mutatkoznak időszakonként ingadozások, – a szabad idő jelensége növekszik a társadalom életében." Más aspektusból közelíti meg a kérdést Sárkány Mihály (1983: 34–35.) amikor azt mondja, hogy a gépek és a technológiák, „(...) hasznosításánál egyaránt szó van, hosszan elhúzódó folyamat volt,

Az életminőség változását mutatja, hogy fokozatosan megszűnt a kenyérsütés, nem csak a vidék falvaiban, hanem a tanyákon is. A falusi, tanyasori boltból hordják a kenyeret. Megváltoznak a raktározási szokások: a búzát közvetlenül a betakarítás után átadják a malmoknak. Az ellátás javulása folyamatos lesz, és ennek köszönhetően nem halmoznak készleteket élelmiszerekből, textilféleségekből stb. A rádió és a tv reklámjainak hatására a gazdaságok fokozatosan feladják az önellátásra való berendezkedést. Az 1970-es évek második felétől a fogyasztói társadalom irányába mozdulnak el a vidék parasztgazdaságai. Hűtőgépet, mosógépet vásárolnak, és a kerékpár mellé motorkerékpárt, személygépkocsit.[93]

A hagyomány elemei a háztartási üzemből kopnak ki a leggyorsabban. Régi eszközök után a bútorokat is kicserélik, és a lakásokban megjelenik a fürdőszoba. Nem egyforma gyorsasággal zajlik a vidék paraszti gazdaságaiban a modernizáció. A zárt települések minden tekintetben megelőzik a tanyavilágot, előbb kapnak elektromos áramot és vezetékes vizet. A falvak társadalmában a gazdaságok és a háztartások modernizációja párhuzamosan folyik, míg a tanyai gazdaságok a gazdálkodás modernizálását helyezik előtérbe. A gazdálkodás eszköztárából csak azok az eszközök tűnnek el, melyek nem alkalmasak átalakításra. Amit csekély beavatkozással hasznossá, alkalmassá tudnak tenni a gépi művelésben, az az eszköz túléli a modernizációt.

Ezek a változások tehát a kutatás tapasztalatai szerint csak eszközkészletben változtatják meg a vidék háztatásainak struktúráját. Belsőleg azonban nem, ugyanis a kutatás idején számtalanszor tapasztalhattuk, hogy a belső családi munkamegosztásban döntően nem változott semmi. A hierarchia ma is ugyanúgy építkezik, mint a század elején vagy a két háború között. A nők csak azután ülnek asztalhoz, miután megterítettek, és a férfiak elfoglalták helyüket. Az adatközlőkkel történt beszélgetés során a feleségek, ha éppen a beszélgetés helyszínén tartózkodtak, csak akkor kapcsolódtak be a beszélgetésbe, ha a férjük kérdezett tőlük valamit, vagy felszólította őket véleményük elmondására. A fiatalabb generáció esetében volt ez tapasztalható, az ötvenen felülieknél a feleség legtöbbször kiment a szobából azzal a megjegyzéssel, hogy „beszélgessetek csak nyugodtan".

Példák sora bizonyítja, hogy a külföldi vendégmunkán lévő családtag mindegyike rövid távra, tőkefelhalmozásra, a szülőföldön való gazdasági létalap megte-

---

aminek legbiztosabb mutatója a mezőgazdasági népesség arányának csökkenése az össznépességen belül. Ennek alakulása Magyarországon arra vall, hogy a folyamat az 1960-as évekig tartott, intenzitása különösen az 1950-es évektől volt figyelemre méltó. A statisztikai adatok egyúttal azt is mutatják, hogy a települések jellege – és ezúttal eltekinthetünk attól, hogy ez utóbbi a statisztikában mint jogi státus jelenik meg – kevésbé változott, mint az ország népességének foglalkozási arányai, ezért ma a falun élők többsége nem mezőgazdasági termelő. Mindezek a tények igen lényegesek mind a falu, mind a település, mind a falun lakók társadalmi megítélése szempontjából."

[93] Vö. Kovács 1978: 177.

remtésére gondolva vágott neki az idegennek. Keresményét hazaadta, hogy földet, házat vegyenek számára otthon gazdálkodó családtagjai. Az 1970-es és '80-as években viszonylag kevés példa van arra, hogy a kint dolgozók gazdasági felszerelést vásároltak volna Nyugaton, ugyanis ekkor még a jugoszláv ipar gyártott elegendő mennyiségű és minőségű mezőgazdasági gépet és felszerelést. A gépesítésnek, modernizálásnak ezt az útját az 1990-es évek végén, a polgárháború befejeztével, az ország széthullása után választják a még mindig külföldön dolgozók. Az is megfigyelhető, hogy az utolsó hullámban, az 1970-es években vendégmunkát vállalók azok, akiknek többsége, habár már megteremtette az önálló gazdálkodás feltételeit, mégsem tért vissza. Gazdaságaikat az előző, lassan kiöregedő generáció, vagyis a szülők üzemeltetik. Egyfajta kivárás tapasztalható, ami a bizonytalan politikai helyzettel magyarázható.

A vidék tanyai lakossága a 20. század második felében a község bizonyos pontjain kifejezetten fogyni kezdett. Az elvándorlás oka főként az úthálózat és az iskola hiányára vezethető vissza. Kispiac határában, az ustorkai határrészen az 1970-es években bezárt iskola miatt szinte elnéptelenedett a határ, ugyanakkor Orom, Völgyes, Tóthfalu, Oromhegyes, Velebit és Vojvoda Zimonjić határában a tanyák felszámolása jóval kisebb méreteket öltött. A folyamatot csak jelzésszerűen tudjuk érzékeltetni, mert a külterületi lakosságot nem külön, hanem a falvakhoz és a városhoz vonva adják meg a népszámlálások. Az mindenesetre biztos, hogy a magyarországi tanyás vidékek erodálódásához hasonló mértékű folyamatok nem játszódtak le.[94]

IRODALOM

Megjegyzés: Az általam használt rövidítések feloldását az első jegyzetbeli előforduláskor adom meg.

BALASSA Iván
1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. (1850–1944). *Ethnographia.* LXVI. 1–4. 187–224.
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó
BALLA Ferenc – BALLA István
2001 *Bezdán története.* A jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésétől a termelőszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953). Tóthfalu
BÁLINT Sándor
1962 *A szegedi paprika.* Budapest

[94] „Az alföldi tanyákról való elköltözések igen nagymértékűek voltak. Az 1930. évi mintegy 1,5 millióról 1970-re 450-500 ezerre csökkent a tanyai lakosok száma, s bár legutóbb lassult, de a továbbiakban sem szűnt meg az elvándorlás. Ez azonban csak a Tiszántúlon öltött olyan méreteket, hogy ott joggal a tanyavilág bomlásáról, felszámolásáról beszélhetünk." Lettrich 1980: 109.

BALOGH Balázs
2002 *Gazdák és zsellérek.* Gazdálkodási stratégiák Tápon. Budapest
BICSKEI Mihály
1998 A népbizottságtól a helyi közösségig. In Papp György – Varjú György (szerk.): *Adorján 800 éves 1198–1998.* (Ünnepi jegyzetfüzet.) Adorján
BIHAR Mária
2002 A homokvidék gazdálkodásának új útja: a fóliázás. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 153–161. Budapest
ĐERE, Kornel – TOMIĆ, Pavle
1982 *Opština Kanjiža.*(Geografske Monografije Vojvođanskih Opština.) Novi Sad
FÉL Edit – HOFER Tamás
1967 Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. *Néprajzi Közlemények* XII. 3–4. sz.
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest
FODOR István
1994 A földelvételek körülményei Jugoszláviában 1944 és 1953 között. In Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* (A Hajnal István Kör konferenciája 1991. augusztus 29–31.) 135–146. Gyula
GUNST Péter
1998 A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* 163–209. Budapest
HANN, C. M.
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázláron. *Ethnographia.* XCIII. 33–72.
HERCEG János
1979 *Visszanéző.* Újvidék
HORVÁTH Mátyás
1998 Királyhalma terménybeszolgáltatási kötelezettségei 1949-ben. *Bácsország.* Vajdasági Honismereti Szemle. 18–19. Szabadka
JACOBEIT, Sigrid
1981 A parasztasszonyok reális mindennapjai a kis- és középparaszti gazdaságokban. *Agrártörténeti Szemle.* XXIII. 1–2. 60–104.
JUHÁSZ Antal
1971 Család és munkaszervezet. In Juhász Antal – Ilia Mihály (szerk.): *Tápé története és néprajza.* 225–243. Tápé
1978 *Sándorfalva története és népélete.* Sándorfalva
1992 A tanyák településtörténete. In Juhász Antal: *Mórahalom. A település földje és népe.* 63–102. Mórahalom
1996 Faluk társadalma Szeged vonzáskörzetében. In Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön.* 79–97. Csongrád
KALAPIS Zoltán
1985 *Vándorok és letelepülők.* (Szociográfiai riportok) Szabadka
KISS Antal
2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 89–109. Budapest
KLAMÁR Zoltán
1997 Rokonsági kapcsolatok és terminológiák Kanizsán. In Bárth János (szerk.): *Tükörképek a Sugovicán.* 47–53. Kecskemét

2001 Az aratás és cséplés eszközváltása Magyarkanizsa vidékén. *Tisicum.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatóságának Évkönyve.) 229–233. Szolnok

KÓSA László

1969 Találmányok a paraszti gazdaságokban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom.* II–III. 63–77.

1980 *A burgonya Magyarországon.* Budapest

KOVÁCS Endre

1992 Bosnyák summások a Bácskában. In Bárt János (szerk.): *Dunatáji találkozás.* A Bács-Kiskun megyei nemzetiségkutató konferencia (Baja, 1991. április 27.) előadásai. 109–114. Kecskemét

KOVÁCS Emese

1978 A családi háztartásszervezés átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* 173–200. Budapest

KOVÁCS Katalin – VÁRADI Mónika Mária

2001 Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertészvállalkozások és az uniós csatlakozás. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 19–34. Budapest

LEKLI Béla

1994 Paraszti levelek a beszolgáltatás idejéből. In Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* (A Hajnal István Kör konferenciája 1991. augusztus 29–31.) Gyula

LETTRICH Edit

1980 Utószó a magyar kiadáshoz. In: Hollander, den A. N. J.: *Az Alföld települései és lakói.* 99–111. Budapest

MÁRKUS Mihály

1943 *Bokortanyák népe.* Budapest

MATUSKA Márton

1991 *A megtorlás napjai.* Újvidék

MÉSZÁROS Sándor

1994 A parasztság helyzete a Vajdaságban 1949–1953 között. In Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, önigazgatás.* (A Hajnal István Kör konferenciája 1991. augusztus 29–31.) 128–134. Gyula

MOLNÁR Mária

1996 A paraszttársadalom rétegmodelljei – Kettős társadalom. In Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön.* 23–39. Csongrád

NAGY Gyula

1975 *Parasztélet a Vásárhelyi pusztán.* (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 4.) Békéscsaba

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1977 Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában. *Népi kultúra – Népi társadalom.* X. 103–136. Budapest: Akadémiai Kiadó

PENAVIN Olga

1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Korógyon).* Újvidék

PÉNOVÁTZ Antal

1975 *A pacséri földművelés és állattartás szótára.* Újvidék

SÁRKÁNY Mihály
1978 A gazdaság átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* 63–150. Budapest
1983 Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra – Népi társadalom.* XIII. 21–37.
SELMECZI KOVÁCS Attila.
2001 Szántóföldi kapáskultúrák. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. II. Gazdálkodás.* 434–461. Budapest
SZABÓ Ferenc
1963 *Adatok a söprűcirok néprajzához Orosháza környékéről.* Néprajzi dolgozatok. Szeged
SZABÓ László
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő.* XLVII. 133–158.
1967 A népi társadalmak kutatása. *Ethnographia.* LXXVIII. 2. 219–237.
1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században.* (Damjanich János Múzeum Közleményei, 15–18.) Szolnok
1989 A palócok társadalomnéprajza. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok.* II. 237–415. Eger
SZABÓ Piroska
2001 Régi-új gazdálkodók egy dél-alföldi tanyás településen. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó.* Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. 129–137. Budapest
SZILÁGYI Miklós
1994 A szóbeli megállapodás jelentősége a kisújszállási gazdák és alkalmazottaik munkaszerződéseiben. In Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* 107–128. Budapest
1999/a A tanyás. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére.* 167–276. Debrecen
1999/b Angária – dézsma – robot. *Ethnographia.* CX. 241–253.
2000 Hagyomány és újítás a népi gazdálkodásban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XXXIX. 461–480. Miskolc
TAKÁCS Lajos
1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest
1977 Részes aratás a Várong körüli pusztákon. *Népi kultúra – Népi társadalom.* X. 137–159.
TITO, Broz, Josip
1980 *Socijalistički preobražaj poljoprivrede. Izbor iz tekstova.* Savremenost. Glasilo Saveza komunista Jugoslavije. Br. 9. Novi Sad
TURI Márta
1991 *A Kanizsa környéki tanyavilág földművelésének szakszókincse.* Újvidék
VARGA Gyula
1965 A parasztgazdaság munkaeszközei. In Szabó István: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* I. 267–348. Budapest

Zoltán Klamár

THE STRUCTURE OF PEASANT FARMSTEADS OF THE MAGYARKANIZSA REGION (1900–2000)

The township of Magyarkanizsa/Kanjiža is situated by the Tisza River, in Northeast Bácska/Bačka, at the territory of Serbia-Montenegro Federation bordering Hungary.

The diversified natural features of land: floodplain terraces, meadows, alkaline pastures, loess and sandy uplands resulted in specialisation farming. The region of Horgos is characterised by horticulture, production of grape, fruit and paprika. In the villages of Martonos and Adorján the tobacco production is significant, and seasoning paprika can also be found in their agriculture. Kispiac and Kishomok can be considered as a transitional farming territory: all the characteristic features of the agriculture of the region are present in the farms of these two villages. Magyarkanizsa/Kanjiža, Orom, Tóthfalu/Totovo Selo, Völgyes/Doline, Újfalu/Novo Selo, Oromhegyes/Trešnjevac, Velebit and Vojvoda Zimonjić have intensive agricultural-animal husbandry culture. At the same time, farmsteads situated at the edge of the district deal basically with pasturing animal husbandry.

The system of farmsteads of the region was formed in the 18th century in the agricultural belt situated outside of the pastures belonging to the villages and the town. At this time, these colonies outside of settlements organically belonged to the interior colonies situated in the settlements. According to the written evidence, the farmsteads were inhabited only temporarily, during season campaigns. In the second half of the 19th century, in the years following the War for Independence, this situation changed: living at colonies outside the settlement characterised farmsteads from spring until autumn. At the end of the 19th century – beginning of the 20th century the supplementary character of the farmsteads disappeared. New farmsteads were built on the subdivided estates and populated by atomised families who did not have direct connection with the town and villages. The process of the formation of farmsteads got into a new phase: the type of constantly inhabited farms appeared.

Examining the changes that went on in farms in the 20th century, we can assume that the appearance of machinery resulted in the loss of importance of the knowledge connected with draught animals, but at the same time made the peasants, starting mechanisation from the 1960s–70s, learn new things. It is quite clear what an important role those members of family and friends played who were trained as mechanics. These were the people who rebuilt old tools, who transformed manual constructions into mechanical devices. These were the people who taught the new knowledge to farmers, that is to say, novelties got to farms through the old channels.

In the 20th century traditional elements dominated in family farming and distribution of goods inside the family: the development of the farm and getting new land enjoyed priority in using the financial basis provided by the collectively produced goods. At the same time individual needs tend to be satisfied in the frames provided by the possibilities.

Bali János

Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében[1]

1. BEVEZETÉS, PROBLEMATIKÁK

1.1. A kerti gazdálkodás kérdése a 20. században

A 20. századi kisüzemi agrárfejlődés egyik sarkalatos kérdése a kerti növénytermesztés és kertészkedés alakulása, mely bizonyos korszakokban (pl. az 1930–40-es években) társadalompolitikai programokkal párosult (Erdei Ferenc parasztpolgári vagy Somogyi Imre kertmagyarországi[2] gondolatai, ettől némiképp eltérően, mégis a témához kapcsolódik a „harmadik utas" fejlődés koncepciója is). A 20. század közepétől szaktudományunk érdeklődése is egyre inkább a téma felé fordult. A néprajzi vizsgálatok példái elsősorban az iparszerű kertészkedés, a városok ellátó övezetét alkotó települések gazdálkodásának intenzívebbé válása, illetve a szegényparaszti gyökerű, a monokultúra irányába mutató szántóföldi kertészkedés (pl. hagymások) kérdését járták alaposabban körül. A téma azért is különösen izgalmas, mert olyan alapvető kérdések kutatására nyílik mód, mint a hagyomány és az innováció, a piacra termelés és az önellátás vagy a paraszti polgárosodás kérdése. Különösen nagy az adósságunk a kollektivizálás második hullámát követő évtizedek falusi kerti növénytermesztésének kutatásában, ahol a hangsúly magán a kerten van (a fóliázó kertészkedés jellemző színtere ugyanis elsősorban a ház körüli udvar és a háztáji volt). Vagyis ennek okán célszerűbb a kertészet fogalma helyett a kerti gazdaság kifejezést használnunk.

1.2. A Kádár-korszak néprajzi kutatásának problematikája

A Kádár-korszak népéletének, kisüzemi gazdálkodásának kutatása nem csupán lehetőség, hanem szaktudományos kötelességünk is. Vitathatatlan, hogy a kollektivizálás első, de a második hulláma is milliók akarata ellenére, egzisztenciák tömegét kikezdve valósult meg, de ez nem szabad, hogy rányomja a bélyegét a korszak kutatására. Az ezt követő konszolidációban, különösen az 1960-as évek végétől a kisüzemek – ha erősen korlátozott mértékben is – gazdasági dön-

[1] Az írás alapját a Magyar Néprajzi Társaság 2004. évi közgyűlésén elhangzott előadás képezte.
[2] Somogyi 1938.

téseket hozhattak, rátérhettek a kvázi árutermelésre, általában mozgástérrel rendelkeztek. Ugyanez érvényes az életmódra, a fogyasztás különböző területeire is. (Egyébként is, léteznek olyan megközelítések, melyek a kollektivizálásban is a „természetes fejlődést", a porosz utas agrárfejlődéshez, a nagybirtok–kisbirtok szerkezethez való visszatérést látják, utalva arra, hogy épp az 1945-ös földosztás eredményezte a birtokstruktúra egészségtelen irányban történő módosulását). Egy jugoszláviai magyar falu (Szentmihály) 20. századi gazdálkodásának bemutatása során Kovács Teréz felfigyelt arra a jelenségre, hogy a kollektív mezőgazdasági átszervezéstől megkímélt településen a hetvenes évekig hagyományos gazdálkodást folytató parasztok felhagytak a nagybani állattenyésztéssel és a szántóföldi gabonatermesztéssel, helyette egyesek dohánytermesztésre, mások melegágyi növénytermesztésre tértek át. Még a vegyes és a kisebb földterülettel rendelkező gazdaságok is vöröshagyma- és fokhagymatermesztésre szakosodtak. Sokan nagyban termesztettek fehér- és sárgarépát.[3] Meglepő módon tehát hasonló folyamat játszódott le egy kulturális, gazdasági és társadalmi hagyományaiban, előképeiben a magyarországiakéhoz hasonló faluban, a kollektív nagyüzemi mezőgazdaság minden kényszerétől mentesen. A tanulság az lehet, hogy a strukturális változások értelmezésében nem ragadhatunk le a konkrét gazdaság- és társadalompolitikai fordulópontoknál, hanem azt tágabban, a modernizáció és az urbanizáció, újabban pedig a fogyasztói kultúra hatásában is meg kell vizsgálnunk.[4] Nem lehet a korszakhatárokat mereven alkalmazni a paraszti minták továbbélése kapcsán sem. Ugyan a háztájizók egy speciális társadalomtörténeti korszakhoz kötődtek, tevékenységüknek, gazdasági gondolkodásuknak, mintáiknak és értékeiknek megvoltak a maguk elő- és utóképei. A paraszti életforma egy olyan mélystruktúra, melynek a makroszintű gazdasági korszakváltozások és az ezeket kísérő életmódváltozások ellenére is megvannak a maga továbbélő, illetve újraéledő elemei. A háztáji tartósította a paraszti életformát, mert fenntartotta a családi munkaszervezetet. A háztájizók továbbra is üzemeltették a régi istállókat, csűröket. A gazdaságban végzett fizikai munka a szabadidő rovására ment, mely önkizsákmányoláshoz vezetett. Az utóparaszti életforma hasznosította az idős emberek – még a paraszti világban szerzett – tapasztalatait is (disznóvágás, hús és zöldségek házi feldolgozása, tartósítása). Elmondható tehát, hogy a hagyományos gazdaságnéprajzi érdeklődés csomópontjai (paraszti típusú gazdálkodás, alkalmazkodás, korlátozott döntéshozatali szabadság) kiválóan alkalmazhatók a Kádár-korszak vizsgálatánál. Hasonló megállapítást tehetünk a hagyományos (paraszti) életmódra vonatkozóan is. Bár bizonyos karakteres tevé-

[3] Kovács 1989.

[4] Ezt támasztja alá, hogy az euroatlanti övezetben (de még Japánban is!) az 1960-as évek végétől a részmunkaidős gazdaságtípus erőteljes előretörésének lehetünk szemtanúi a kisüzemi és a családi gazdaságon belül. Lásd, pl. Elek 1994.

kenységek valóban megszűntek (például. házi kenyérsütés), mások továbbra is fennmaradtak (pl. befőzés, vagy a sertéstartás – és a disznóvágás – sokszor ráfizetéses tevékenysége, mely egyszerre sűríti az önellátás, a társasmunka, a kölcsönös kisegítés és a termékenységi rítusok paraszti eszményeit, funkcióit). Bizonyos esetekben, egyes jellegzetes megoldások, mint például a kétkerekű gyümölcsöskocsik vagy a falusi süteménysütő specialista asszonyok még újabb tónust adnak e jól kutatható, színes korszaknak. A viseletben a visszaöltözés és a viselet rekonstrukciója (pl. babázás, fellépőruhák), az 1980-as években a helyi hagyományok (folklór, gasztronómia) újrateremtése, újrafelfedezése gazdagítják az összképet. Mindazonáltal nem vitatható a parasztság életmódjának alapvető, szerkezeti átalakulása a 20. század második felében, azonban annak időpontja még korántsem tisztázott. Nem világos továbbá az átalakulás iránya sem, minden esetre nem lehet evidenciaként kezelni az „unilineáris evolúciós sort", a jobbágy–paraszt–háztájizó (szocialista agrárvállalkozó)–farmer irányt. A változás közel sem olyan meredek ívű és egyenes vonalú, mint azt hittük. A néprajzi gazdálkodás- és életmódkutatások nagy része a jelenségeket térbeliségükben mutatja be. A kissé sematikus álláspont szerint, a 20. század második felében az életmód és a gazdálkodás teljes homogenizálódása következtében megszűnt a térbeli változatok kutathatósága. Tiszaigar, Varsány, Nógrádsipek, hogy csak néhány jelentősebb, a Kádár-korszakban született, s részben azt a korszakot megcélzó monográfiák helyszíneit említsem, inkább „laboratórium szerepet" töltöttek be, s eredményeik az egész magyarországi vidéki társadalomra vonatkoztak (így a „Tisza-mentiség", a palóc karakter kevéssé hangsúlyos bennük). Jelen dolgozat igyekszik a térbeli változatok kérdésében is állást foglalni. Ha másképp is, de megragadható a táj, a néprajzi csoport karaktere. A térbeli változatok hangsúlyozásán keresztül, a néprajz a „multilineáris evolúció" gondolatával árnyalhatja a Kádár-korszak népéletének (elsősorban vidéki agrárgazdaságáról összeállított) képét. Fontosnak tartom, hogy ne csupán azokat a jelenségeket vizsgáljuk, melyek tovább éltek a korszakban, hanem azokat is, amelyek épp a Kádár-korszak termékei. Azokra a jelenségekre, mintákra gondolok, melyek jellegzetesen a szocialista faluhoz köthetők, s a korszak városi kultúrájától is meglehetősen idegenek. Ilyen például, a közlekedés-szállítás témakörében a „csettegők" kérdése, melyben éppúgy felfedezhető egy korábbi korszak önellátásra, a háztartásban található tárgyak újrafelhasznosítására való igény, mint a modernizációval, a motorizációval párhuzamosan előtérbe kerülő férfikészség („jó szerelő, jó barkácsoló"), vagy lovak és a traktorok hiányában is meglévő túlélési/alkalmazkodási technika. A „tiszta udvar, rendes ház" mozgalom bár fölülről volt irányítva, mégis táptalajra lelt a lakóházat és az udvart kitüntető falusi presztízsfogyasztási szemléletben. Az újonnan épített, típustervekhez és hatósági engedélyezéshez kötött kockaházakba különféle elvárásoknak megfelelve megépített fürdőszobá-

kat és WC-ket évekig még nem használták, jobbára csak kamraként funkcionált. Avagy, hogy saját témánkhoz közelítsünk, a nógrádi málnaültetvényeken emelt, tákolmányszerű, többfunkciós gazdasági építmények speciálisan a kisüzemi gazdálkodáshoz kapcsolódnak, melyek megtestesítik a szakiparosok munkáját nélkülöző és a „kiadás-minimumra törekvő" utóparaszti mentalitást.[5] Összességében tehát megállapítható, hogy:

– A Kádár-korszak falusi népességének mozgástere a jogi-politikai behatároltság ellenére mind a termelésben, mind pedig a fogyasztásban jelentősnek mutatkozott (különösen az 1970–80-as években).

– A Kádár-korszak falusi népessége már nem volt paraszt (a szó klasszikus értelmében), de még nem is volt agrárvállalkozó, hanem olyan átmeneti társadalmi-gazdálkodói típus(oka)t testesített meg, melynek eszménye a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli munkákat jól kombináló, „több lábon álló", a kiadás-minimalizáló, a szélesebb, de kevésbé perspektivikus ismeretekkel rendelkező típus.

– A Kádár-korszak falvai sokkal később változtak meg, mint a bennük lakók. A közösségi kapcsolatháló, a falusi norma ekkor éppúgy a paraszti jelleget mutatta, mint évtizedekkel korábban.

– A Kádár-korszak néprajzilag jól kutatható, így a szaktudományunkban hangsúlyos diakron gyűjtési módszerrel is. Az 1960 és '90 közötti időszak a „közelmúlt történelme", s mint ilyet, egyfelől az adatközlők emlékezete még jól belátja, másfelől a kellő távolság miatt már viszonyítani is tud az azóta eltelt bő évtizedhez (a legidősebbek esetleg még a „paraszti világhoz" is).

1.3. Fogalmi kitérő – a zártkert

A zártkert fogalma a kollektivizálással nyert értelmet. A mezőgazdaság szocialista átalakítása során a mezőgazdasági külterülettel rendelkező településeken azokat a határrészeket, melyeket nagyüzemi művelésre alkalmatlannak találtak, zártkertnek nyilvánították, s magántulajdonban hagyták.[6] Magánszemély csak itt szerezhetett – korlátozott nagyságú, maximum 3000 négyzetméternyi – földtulajdont. A fogalom tehát speciálisan a Kádár-korszakhoz köthető.[7] A zártkertek

---

[5] Bali 2004.

[6] Különösen nagy jelentősége volt e rendelkezésnek a történelmi szőlőterületek esetében, melyeket – az 1959. évi 24. sz. tvr., valamint az 1967. évi IV. tc. alapján – 95 %-ban zártkertté minősítettek. Lásd: Laposa 1997: 343.

[7] A fogalom jelentésköre – mégha némiképp megváltozott tartalommal is – az 1990-es évek eleji földrendezést követően is továbbél. Az ezredforduló körül már olyan mezőgazdasági rendeltetésű terület, melynek ingatlanpiaci értéke egyéb külterületi mezőgazdasági területeknél magasabb. Ennek oka, hogy az 1970–90-es években számos település határában a zártkertek kedvező fekvésük révén (panorámás, lejtős területek) valóságos üdülőövezetté váltak, így például

néprajzi kutatását nehezíti, hogy a zártkertekről, a zártkerti gazdaságról nem készült átfogó, községsoros statisztika. (A települések külterületén folytatott mezőgazdasági termelésről végzett adatgyűjtéseket a zártkerti tulajdonosok nem támogatták.) A zártkert része volt a Kádár-korszakbeli második gazdaságnak, ám jogi értelemben elkülönült a csak használatra „visszakapott" háztájitól. A második gazdaság kifejezése az 1970-es évek végétől gyökerezett meg az agrárszociológiai és agrár-közgazdasági szakirodalomban.[8] A terminus technicus tudományos elfogadása, majd általános körű alkalmazása azt mutatja, hogy a fogalom alkalmasnak látszott mindazon sokrétű termelési viszonyok leírására, melyek a kollektív nagyüzemi gazdálkodás, mint első gazdaság mellett a kisüzemi, családi mezőgazdasági tevékenységének köréhez kapcsolódnak. Korábban ugyanis a közgazdasági és szociológiai szakirodalomban vagy csak a háztáji gazdálkodást tekintették kiindulási alapnak[9], vagy ha meg is történt a háztáji gazdaság és az ún. kisegítő gazdaság fogalmának szétválasztása, ez utóbbinak gyakran elenyésző jelentőséget tulajdonítottak és általában a ház körüli udvaron végzett a konyhai szükségleteket kielégítő, önellátó mezőgazdasági termelés (ólak, veteményes, néhány gyümölcsfa, pár tő szőlő stb.) lehetőségét látták csupán benne.[10] A hetvenes évek közepétől láthatóvá vált, hogy a kisüzemi agrártermelés nem szorítható a termelőszövetkezeti tagok számára évente kiosztott háztáji földekre, az országban többfelé lényeges súllyal szerepelnek a kollektív művelés alá nem kerülő zártkertek, melyek – némiképp eltérő jelleggel – éppúgy részei a második

---

Hegyszentmárton Szőlőhegyén zártkerti üdülőfalut alakítottak ki. Ismerünk példákat arra is, hogy helyi politikai és gazdasági érdekek ütközetének színtere a zártkert, hiszen e területek közművesítése és belterületté nyilvánítása sokszorosára növeli a telkek és a rajta lévő ingatlanok értékét.

8 A terminust elsőként Gábor R. István integrálta következetesen a tudományos diskurzusba (Gábor R. 1979.). Később a polgárosodás-viták egyik kulcseleme lett mint a vidéki polgárosodás előzménye a Kádár-korszakban. Lásd: Harcsa 1991. és Laki 1991.

9 Erdei 1967.

10 Tomán Erzsébet átfogó elemzésében sem szerepel a zártkert típusú földtulajdon. *„Dolgozatomban a háztáji gazdasággal foglalkozom, és nem az egész mezőgazdasági kistermeléssel. Az egész mezőgazdasági kistermelés hasonló szempontú megítélésének elemzése túlmutatna egy szakdolgozat keretein, és jóllehet a gazdasági gyakorlatban (termelés) nincs kardinális különbség a háztáji és kisegítő gazdaságok között, két különböző elméleti típusról van szó, így másként alakult ezek politikai-ideológiai megítélése is. 1961-től végig fennmaradtak, bár minimális és csökkenő arányban az egyéni (magántulajdonú) kisgazdaságok. Gyakorlatilag nem léteztek, s remény sem volt, hogy az adott rendszer keretei között megerősödjenek, messze alatta voltak a toleranciaküszöbnek. Toleranciaküszöbnek nevezem azt a határt, ami alatt egyes, az ideológiába nem illeszkedő jelenségek létezhettek. A kisegítő gazdaságokat (az állami gazdaságok dolgozóinak, a nem mezőgazdasági dolgozóknak juttatott földek) ugyanúgy használatra kapták a juttatottak, mint a termelőszövetkezeti (továbbiakban tsz) tagok, de tulajdonjogilag különbség volt a két típus között. A kisegítő gazdaságok (az esetek döntő többségében) állami tulajdonban voltak, míg a háztájik szövetkezeti közös (föld) és a tagok személyi (a termelőeszközök javarésze) tulajdonában."* (Tomán 1998.)

gazdaságnak. Érdekes, hogy Erdei Ferenc már az ötvenes évek közepén felhívta a figyelmet a téesztagok művelésre visszakapott háztáji földjeit és – ettől élesen elkülönítve – a magántulajdonukban maradó földjeit érintő – ekkor még elsősorban politikai kérdésként kezelt – problémájára[11], ám e megközelítés még egy negyed századig nem hatott termékenyen a tudományos közgondolkodásra. A zártkertek különösen azokon a területeken töltöttek be jelentős szerepet a kisüzemi gazdálkodásban, ahol nem honosodott meg a szakszövetkezeti forma, mégis jelentős szőlészeti vagy gyümölcsészeti hagyománnyal számolhatunk. Példánkban egy olyan települést ismertetünk, ahol a zártkertek kialakítására a kollektivizálás második hulláma során került sor, majd az ezt követő három évtized során a zártkerti határrészek területe nem változott. Ismerünk olyan példákat is (Például Bács-Kiskun és Fejér megye egyes részein), ahol a zártkertek népszerűsége a városban lakó, mégis agrártermelést folytatni szándékozók körében jelentős volt, ami a zártkerti földek növeléséhez vezetett.[12]

---

[11] Erdei 1954.

[12] A zártkert-rendezés, és az új zártkert kijelölések első nagyobb hulláma az 1967 és 1972 közötti évekre esett. A zártkertek felülvizsgálatával és rendezésével kapcsolatos szakmai munkák zömét az ÁFTH megyei felügyelőségeiből létrehozott megyei és járási földhivatalok végezték. Fejér megyében például, 1968 és 1972 között 80 településen, 5515 ha zártkert felülvizsgálatára és rendezésére (művelési ág változás, bemérés, személyi tulajdonmértéket meghaladó területek leválasztása, stb.), valamint 2435 ha új zártkert kijelölésére került sor. Az egy településen belül létrejött zártkerti összterület nagysága 10 ha és 547 ha között változott. Az átlagos parcella méret 2500–3000 m^2 volt. Az 1970-es évek közepétől zártkert-kialakítás ürügyén elterjedté vált – főként a városok környékén – a személyi tulajdonú kertparcellázás. Az 1980-as évek végéig 1161 hektáron létesült ún. „hobby-kert", átlagosan 1000 m2-es parcella nagysággal. (Huszár é. n.)

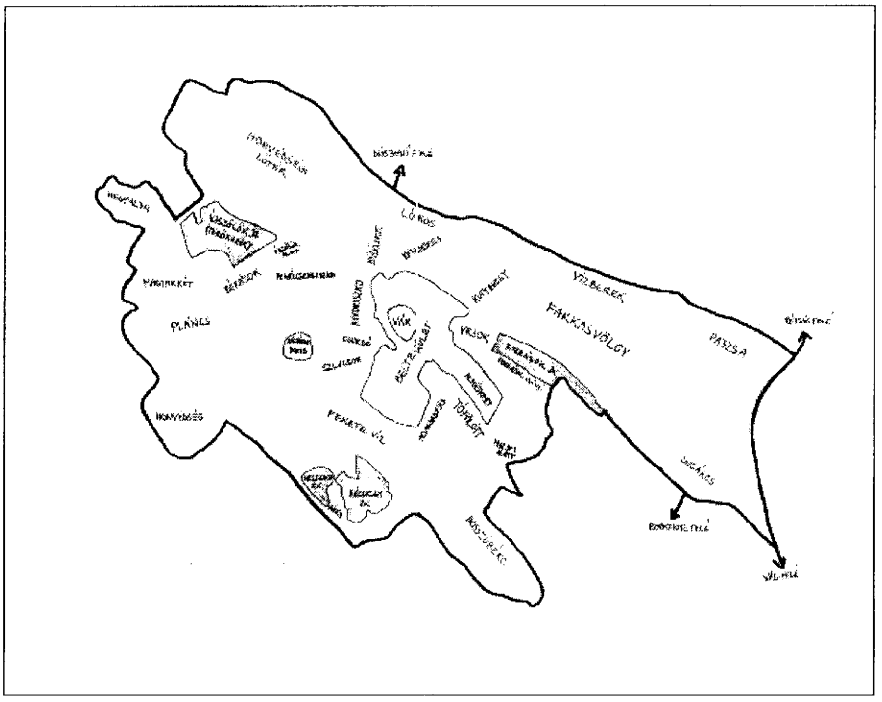
„A hatvanas évek kollektivizálása során eltűntek a város határából a két világháború között elterjedt öntözéses kertészetek, ám hamarosan termett helyettük más; a néhány száz specializált zöldségkertészetet – amelyek egy-egy család elsődleges megélhetési forrását jelentették – néhány ezer kiskert váltotta fel a hatvanas években, röviddel a teljes kollektivizálás után. A zártkertek osztását, tagjaik számára nyújtott kedvezményként, a termelőszövetkezetek (számuk akkoriban 6 volt) kezdték el, a várost közvetlenül övező hajdani szőlős- és zöldségeskertek elvadult, homokos területein, a föld minőségétől függően 600–800 négyszögöles parcellánként. A nyolcvanas évek elejétől a városi tanács a szövetkezetektől átvett területeken maga is bekapcsolódott a telkek osztásába, a már csak 250 négyszögöles kertekhez 50 éves haszonbérleti szerződés formájában juthattak a nagykőrösiek; e kerteket – melyek azóta a bérlők tulajdonába kerültek – nevezte a népnyelv „hobbi"-nak. Mára e szó eredeti jelentése elhalványult, és sokan a zártkert szinonimájaként használják, tekintet nélkül annak nagyságára és eredetére. Ma 663 hektárnyi területen 3889 öntözött kert van a kőrösi polgárok használatában. E gyümölcsfákkal betelepített zöldségkertekben a tulajdonosok bevezettették a villanyt, kutakat fúrattak, öntözőberendezést, kisgépeket szereztek be, egyszóval hamar megteremtették a gazdálkodáshoz szükséges „önerős" infrastruktúrát. A nagykőrösi családok csaknem fele e kertekben nem csupán önellátásra rendezkedett be, hanem termékeiből több-kevesebb rendszerességgel a Konzervgyárba, a kőrösi és, ritkábban, a regionális (szolnoki, kecskeméti) piacokra is szállított gyümölcsöt, paradicsomot, paprikát, mindenekelőtt azonban uborkát – általános vélekedés szerint „nem is igazi kőrösi az, aki nem tud uborkázni". A tömeges kiskerti árutermelés mellett megindult a kertek szabadpiaci forgalma és, helyenként, koncentrációja is; két-három egymás

1.4. A nógrádi példa

A most bemutatott példában a nógrádi zártkerti gazdálkodást ismertetem, mely a Kádár-korszakban az intenzív málnatermesztés elsődleges színterévé vált. Nógrádon az 1960-as évek elején, a kollektivizálás során a határ három nagyobb, összefüggő területét, melyeket földrajzi fekvésük, talajminőségük és terepviszonyaik okán a kollektív művelésre alkalmatlannak nyilvánítottak, meghagytak zártkerteknek. E területek a szocialista mezőgazdaság idején mindvégig magántulajdonban és használatban maradtak. A zártkerti határrészeket a kollektivizálást megelőzően sem vonták be a szántóföldi művelésbe, hanem szőlőt, gyümölcsöt, ritkábban konyhakerti növényeket termesztettek rajtuk. A három területen, ahol a falu családi gazdaságainak döntő többsége a téeszszervezést követően is rendelkezett pár száz négyszögöles kerttel, lehetőség nyílott az árutermelésre. *Nógrádon tehát nem a jogi értelemben vett háztáji, hanem a saját tulajdonban maradt zártkertek jelentették a második gazdaság fő bázisát a Kádár-korszakban.* A „nagyobb szabadság és nagyobb felelősség" elvéből kiindulva a magántulajdonban maradt zárkertek alkalmat adtak a vállalkozói kockázatvállaláson alapuló hosszú távú gazdálkodási stratégiák megvalósításának. A háztájit, még ha nem is csak egy évre osztották, kockázatos lett volna többéves kultúrákkal feltölteni. A zártkerti árutermelés egyrészt sokkal nagyobb felelősséget és kockázatot jelentett a termelőknek, mint más településeken a háztáji árutermelés, ugyanakkor viszont „ébren tartotta" a mindennapos önálló gazdasági döntésekhez szokott termelők piaci szemléletét, akik a kollektív mezőgazdaság időszakában sem függtek oly erősen a termelőszövetkezettől. A rendszerváltás során, a kilencvenes évek elején a termelőszövetkezet és a háztáji gazdaság intézményének megszűnése nem rázta meg a nógrádi gazdaságokat, ezen belül is a málnatermelőket oly mértékben, mint az ország nagyobb részén az érzékelhető volt. A zártkerti gazdaság korszakokat átfogó hídként biztosította az átmenetet a helyi társadalom és gazdaság működésében. Dolgozatom arról szól tehát, hogy a zártkert miként vette át a szántó szerepét az 1960-as évek elején, majd miként „adta vissza" az 1990-es évek első felében. Nógrádon az – igaz, hogy csak korlátozott jellegű – piacra termelés elsődleges bázisa ugyanis a 20. században előbb a szántóföld, majd a kert, végül ismét a szántóföld lett.

mellett lévő kert területén jelentős méretű fóliás kertészeteket hoztak létre és üzemeltetnek a szocialista vállalkozók első generációjából kinőtt kertészek." (Kovács – Váradi 2001.)

2. A ZÁRTKERTI GAZDÁLKODÁS NÓGRÁDON

A nógrádi határ a fontosabb határnevekkel
(A három zártkerti határrész satírozott)

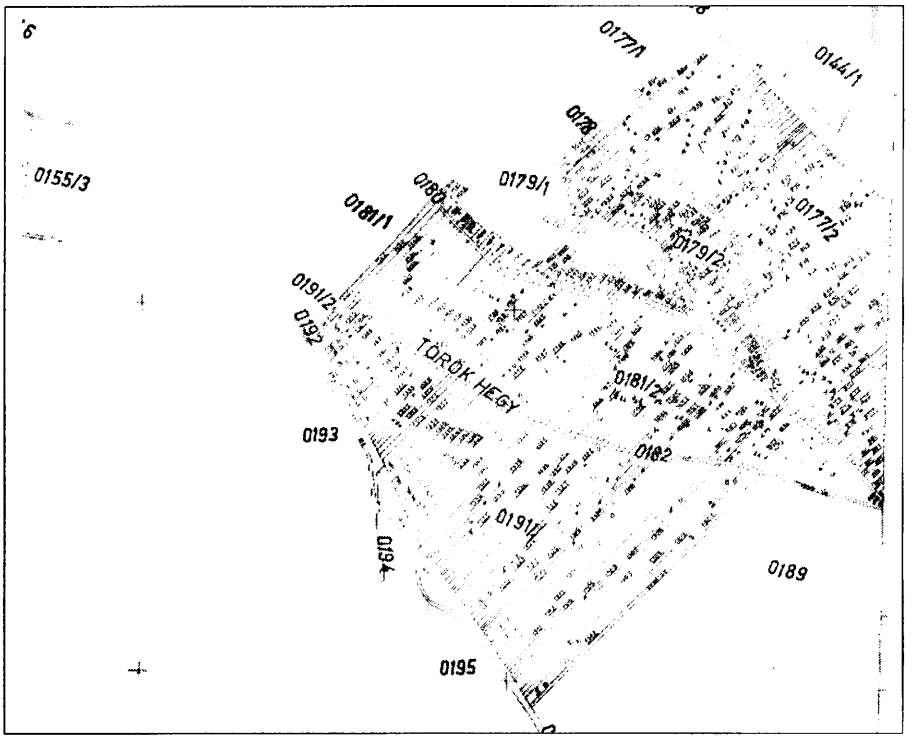
A nógrádi határ részei, földminőségük[13] (a zártkerteket vastag betű jelöli):

Határnév	földminőség (aranykorona)	megjegyzés
Lókos	18	
Büdöske	14	
Kukoriszko	16	

[13] A határneveket a téesz-nyilvántartás és Varga Judit saját falujáról 1993-ban írott „szociográfiai vázlata" mellett az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből nyert adatok alapján állítottam össze. Ahol egyszerre több név is szerepel (Újszőlők és Törökhegy, a Papkút és Hosszúbérc, illetve a Vrsok és Kutyahegy esetében), ott az egyes változatokat szinonímaként használják Nógrádon. A Meleghegy, Róka, Ráchegy esetében egy zártkertről van szó, melynek három elkülönülő része a felsorolt három határnév. Mégis, a nógrádiak inkább az egész zártkerti határrészre, egymással behelyettesíthetően használják az elnevezéseket. Amennyiben volt adat (különösen a ma is „hivatalosan használatos" határnevek esetében, ott a földek minőségét is megadom.

Határnév	földminőség (aranykorona)	megjegyzés
Újszőlők, Törökhegy	15	zártkertek
Hegyalja		erdő (volt szőlő)
Magyarkút	12	legelő, rét
Békások	8	szántó
Pazsityok	13	szántó
Poháncsengiszko	13	szántó
Pláncs	kavicsos	szántó
Zsumbik		rét
Feketevíz	10	szántó, legelő
Csurgó	13	szántó
Szlucsok	15	szántó (volt szilvás)
Meleghegy, Róka, Ráchegy	12–15	zártkertek
Papkút, Hosszúbérc	13–14	szántó
Tó fölött	15	szántó
Malom alatt		rét (egykor mesterséges tó)
Pajták	15	málnás
Források	14–15	zártkertek
Áliák	16	szántó
Farkasvölgy	17	szántó és új telep. málna
Pajzsa	18	szántó
Vízberek	15	szántó
Városgödör	14	szántó
Lókos	18	szántó
Vrsok, Kutyahegy	kavicsos	zártkertek
Hornyitó	gyenge	rét
Völgy		szántó és rét

A három jelentősebb zártkerti rész (a rókai, meleghegyi és ráchegyi részt a helyiek szemléletének megfelelően egy zártkerti résznek tekintem, míg a Vrsok és a Kutyahegy határrészét azért nem elemzem, mert az előzőeknél jóval kisebb területű és jelentőségű, valamint zártkerti státusa későbbi) közül a talaj- és az éghajlati adottságok szempontjából a Törökhegy fekvése az ideális. Nagy hátránya e területnek, hogy a falu belterületétől távolabb helyezkedik el, megközelítése nehezen megoldható, különösen csapadékos idő esetén, amikor a munkagépek által erősen megrongált földutak gyakorlatilag járhatatlanok. „*Oda Diósjenő felé kell menni, ott nagyon*

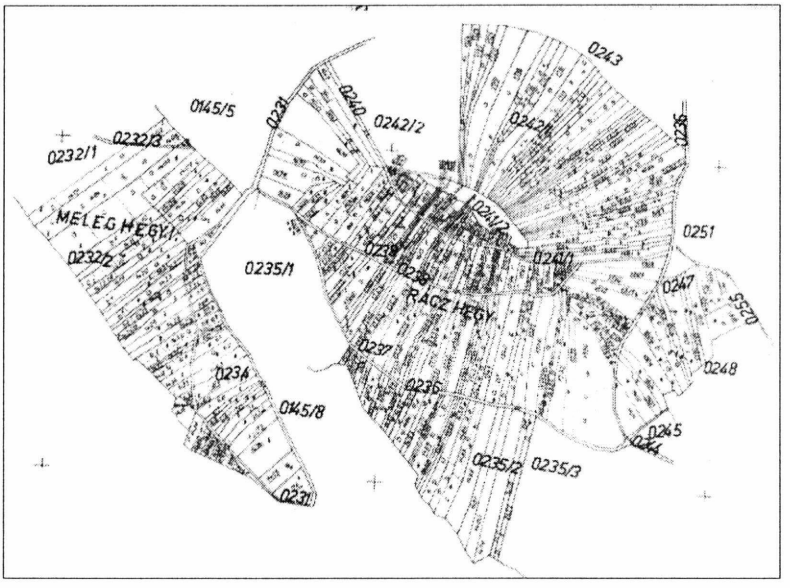

Az újszőlői (Törökhegyi) zártkert

rossz az út. Földút van, és arra jár az erdészet is. És akkor teljesen feldúlják a földet, olyan mély kátyúk vannak, és nagyon rossz arra menni. Amikor esik az eső, nem is lehet kimenni oda." „A vőm még felszántja a [Törökhegyi zártkerti málnást – B.J.], *de már meg akar tőle szabadulni, mert messze van. Kérdezte is, hogy hogy lehetett ilyen messzire málnát ültetni. Mire feleltem, a hátamon mégsem hozhattam a földet a faluba! Aztán egyszer mondtam neki, hogy vágjuk ki a málnát, de a vőm azt mondta, hogy még így öregen is sokkal szebb a málna, mint másutt, kár kivágni!"* A legjobban megközelíthető a forrási zártkert, mert az közvetlenül a bekötőút mentén terül el. Hátránya, hogy déli fekvésű lévén a nap több helyen kiégeti a málnát. E határrészen tagolják leginkább gyümölcsfák és egyéb termelvények a málnaültetvényeket. A ráchegyi zártkertek felé is viszonylag jó minőségű út vezet ki, a terület hátránya, hogy a sok meredek, omladékos szakasz következtében még az egyéni gazdálkodók számára is nehezen megközelíthető.

A földpiac jól mutatja a zártkertek helyi megítélését, gazdasági szerepét. A kollektivizálásig lényegében nem beszélhetünk földpiacról a később zártkertté nyilvánított határrészek kapcsán. A parcellák tulajdonosváltásának hátterében szinte kizárólag csak az öröklésnek volt szerepe. A Kádár-korszakban, a zártker-

tek felértékelődésével sem alakult ki e földek piaca, melynek hátterében a kereslet és a kínálat együttes hatása fedezhető fel. A tulajdonosoknak nem volt érdekük eladni parcelláikat akkor, amikor a zártkert a paraszti szabadság szimbólumaként a jól jövedelmező málnatermelés fő bázisává vált. A személyi tulajdonban lévő földterület jogi maximálásával valódi földpiaci kereslet sem alakulhatott ki, hiszen a nógrádi családok többsége már eleve kimerítette e téren lehetőségeit, így ha akartak, sem tudtak volna földet vásárolni. Tényleges piac csak az 1990-es években alakult ki, ám az is meglehetősen „féloldalasan". A zártkerti földek leértékelődésével (és a kárpótlási földek felértékelődésével) párhuzamosan számos nógrádi családnak „nyűg" a zártkert művelése. Sokan igyekeznek szabadulni parcelláiktól, ám legtöbbször sikertelenül. A zártkerti parcelláknak, málnásoknak jelenleg nincs keresleti piacuk. A nógrádiak inkább a kárpótlási, „új telepítésű" málnásokat keresik. A városiak a falu belterületi ingatlanjai iránt érdeklődnek. Ha egy család igyekszik megválni termő málnásától, annak hátterében rendszerint kényszerhelyzet (betegség, halál, tartós elköltözés) áll. A zártkerti málnásokat nem szívesen adták bérbe az emberek, hiszen ki mondott volna le önként a nyilvánvaló haszonról. Ha mégis erre kényszerült, akkor a férfi munkaerő-kiesése volt annak okozója. *„Egy öreg nénitől vették bérbe, mert hát az nem tudta dolgozni. A vőm nagyon értett a málnához, gyönyörű volt a málnája! Úgyhogy senkinek nem volt olyan szép a Törökhegyen. És hát az asszonynak, akinek dolgozták ezt a földjit, az meg hát irigykedett már, hogy a vő annyit keres a málnán, hogy hát milyen szép málnája van. Aztán visszakövetelte Jancsitól a földjit, hogy tovább nem adja ki bérbe. Na, akkor visszavette."*

A ráchegyi (meleghegyi) zártkert

A forrásoki zártkert

2.1. A málnatermesztés bázisának változása a 20. században

A 20. század első felében a nógrádi parasztok fejében nem különült el élesen a kert és a szántó. Sem a különböző művelési mód alá tartozó földek aranykorona-értéke (jellemzően átlag 10–15 ak.), sem pedig a földek egyéb jellemzői (talajtípus, dőlésszög) alapján nem lehetett ilyen módon kategorizálni a határrészeket. Leginkább a termelés struktúrája szerint különültek el az egy gazdasághoz tartozó parcellák abból a szempontból, hogy azokban milyen súllyal szerepelt a szőlő. A később zártkertté minősített három nagyobb, összefüggő határrészen azonban a szőlő mellett gyümölcsöt, pillangósokat és veteménynövényeket is termesztettek a helyiek, mindegyiket hangsúlyosan önellátásra. A gazdaságok kisebb bevételei az állattartásból és a szántóföldi gazdaságból, a mezei munkákból származott. Az első málnatelepítési kísérlet színtere, akárcsak az 1950-es évek közepén induló, majd folytatásra lelő kezdeményezéseké, a szántó volt. Az 1950-es évek végének határképét néhány, egymástól távol eső szántóföldi málnás jelentette. A kollektivizálást megelőzően tehát a kertek az önellátás, míg a szántó az önellátás és a kiegészítő szerepű piacra termelés bázisa volt. 1960–61-ben a szántókat mindenütt kollektivizálták. A gépekkel nehezebben megmunkálható, általában emelkedő térfelszínű kerti állomány maradhatott egyéni (családi) művelésben. E kertrészeknek nem kellett a korábbi gazdaságok teljes termék-

szerkezetét – kicsiben – tovább vinniük. A bérmunkássá, mezőgazdasági vagy ipari alkalmazottá váló nógrádiak fizetésükből vagy a termelőszövetkezet javadalmazásából elő tudták teremteni a korábban saját maguk megtermelte kenyérgabona- és tejszükségletüket. Immáron csak olyan kultúrákat termesztettek saját fogyasztásukra, melyek kis földterületet igényeltek, illetve melyek jól illeszkedtek újfajta időgazdálkodásukba. Ezért maradhatott fenn a szőlő és a vetemény szinte azonos területnagyságban. Az állattartás egy-két hízóra és a baromfiállományra szűkült, mely ágazat takarmányigénye a korábbiaknál jóval kisebb földterületen vált megoldhatóvá. Ott, ahol tudták, a ház körüli udvarba húzódott a takarmánytermesztés (elsősorban a lucerna), így vált lehetővé a málna bekerülése a zártkerti állományba. A kollektivizálást követően nem csupán a családi gazdaságok mérete (földterület, állatállomány), hanem a terményszerkezet is beszűkült. Az 1960-as években a nógrádi családok szinte mindegyike telepített zártkertjébe málnást. A mezőgazdasági kisüzemek bevételi forrása döntően egyetlen szegmensre, a málnatermesztésre korlátozódott. Ez a „második gazdaság" lényegesen eltért a háztájin, főleg a nagyobb volumenű sertés- vagy baromfitartáson alapuló szocialista agrárvállalkozói „fejlődési iránytól". Nógrádon a Kádár-korszakban (de már annak az első felében is!) az árumálna termesztése mellett a részmunkaidős kisüzem egyéb termesztett, illetve tenyésztett javai szinte kizárólag az önellátást biztosították. Ebben az időszakban a kertek az árutermelésnek és a kiegészítő szerepű önellátásnak, míg a szántó kizárólag az önellátásnak adott terepet. A rendszerváltást követően, a szervezett, hűtőház által integrált új málnatelepítések kárpótlási földeken, szántókon valósultak meg (1993 és 1995 között). E területek mindegyike könnyen megközelíthető aszfaltos úton is, az ültetvények kedvező fajtatulajdonságú málnával lettek telepítve, a művelési mód korszerűsödött (pl. csepegtetéses öntözőrendszer). Nem véletlen, hogy a málnatermelő nógrádiak figyelme e területek felé fordult. A zártkerti málnaültetvényeket kimerülésükig művelik, majd egyre kevésbé törődnek rekonstruálásukkal. Helyükbe ismét krumpli, takarmánynövények kerülnek, vagy egyszerűen nem művelik. Úgy is összegezhetnénk, hogy a rendszerváltást követően a kertek fokozatosan az önellátás, míg a szántó a piacra termelés és az önellátás bázisává váltak és válnak.

2.2. A zártkertek arculatváltozása a 20. század középső harmadában – egy családi gazdaság példáján

E fejezetben a zártkert és a málnatermesztés „egymásra találásának" folyamatát mutatom be egy konkrét család példáján.

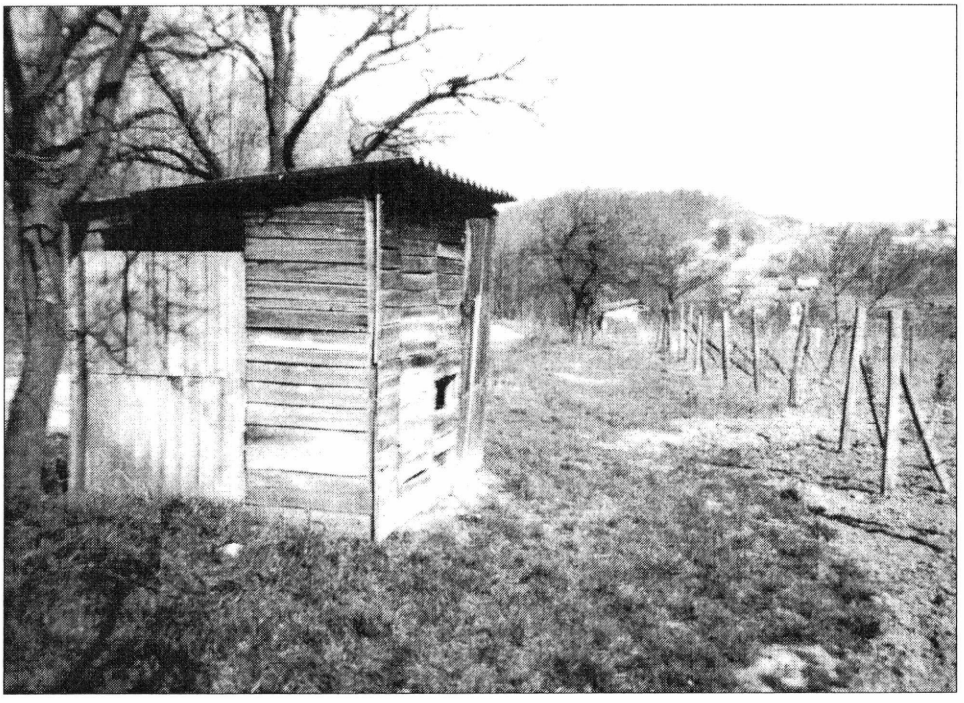
A Drozgyik család gazdasága az 1940-es években (a később zártkerti állományba került parcellákat vastag betű jelöli)

Parcellák nevei	földterület	Haszonvétel
„pajzsi"	1,5 kat. hold	kukorica, búza, rozs, burgonya, lucerna, here, zab, árpa – évente váltakozva. Csak a lucerna volt 4–5 évig (fajtajellegéből adódóan – többéves növény)
„vízbereki"	1 kat. hold	Szántó
„báránylegelő"	2 kat. hold	Szántó
„forrási"	2 kat. hold	Szántó
„forrási"	1,5 kat. hold	hagyma, káposzta, zöldség, lucerna, szőlő (a földdarabot három részre osztották fejben, az emelkedő földterület felső harmada volt szőlő, a másik két harmadot egyik részében lucerna, a másikban kapások, kerti vetemény volt, s 4–5 évente megcserélték a két harmadföld veteményét)
„ráchegyi"	600–700 □öl	Szőlő
„paskomi"[14]	1 kat. hold	Szántó
„rétek" (több darabban)	1600–1800 □öl	Kaszálók

A Drozgyik család gazdasága tipikusnak (átlagosnak) mondható az 1940-es évekbeli, Nógrádon. Mind a gazdaság földterülete (kat. hold), mind pedig a parcellák száma körülbelül tíz. A gazdaság jellege hagyományos önellátó vegyes gazdaság, melyben a jószágok ellátását biztosító rétek, illetve a takarmánynövény-termesztés köti le a földterület jelentős részét, körülbelül a háromnegyedét. Saját – emberi – fogyasztást biztosít a kenyérgabona (búza és rozs), a krumpli és a kerti vetemények (hagyma, káposzta, zöldség) termesztése, összesen mintegy másfél holdon. A gazdaság harmadik alrendszere a szőlőtermesztés, mely megközelítőleg 1 kat. hold nagyságú földterületen zajlott. A szőlőt – akárcsak a szőlőben lévő gyümölcsfák termését – elsősorban maguk fogyasztották, piacra nem vitték. A család gyűjtögetésből, illetve a tejhaszon időszakos értékesítéséből tett szert némi készpénzre. A tudatos, piacorientált árutermelés azonban még csírá-

[14] Az adatközlőnek csak nehezen jutott eszébe e dűlő magyar neve (Lókos), mely az azonos patakról kapta a nevét.

jában sem érhető tetten a gazdaság tevékenységszerkezetében. A gazdaság munkakultúrája a hagyományos paraszti gazdálkodás jellegzetességeit mutatja, ahol erős a nem- és a kor szerinti munkamegosztás. A gazdaság munkakultúráját egy adatközlő, az 1925-ben született „Vera" szemszögéből mutatom be. E nézőpont alkalmat ad egyrészt az egyén munkába nevelődésének érzékeltetésére, másrészt a gazdaság változásának bemutatására is. Az 1930–40-es években a lányokat már 8 éves koruktól bevonták a gazdasági munkába, először répát egyeltek és a lekaszált lóherét és lucernát forgatták a földeken, melyre háromágú favilla volt alkalmas. A munkát hajnalban kellett végezni, hogy a harmattól megnedvesedett termés ne törjön forgatás közben. 10–12 éves kortól azután a krumplit is kapálniuk kellett. A 10 év fölötti lányok egyre több munkát végeztek, minél idősebbek

Zártkerti bungaló az ültetvény szélén

lettek. „Vera" feladatai közé tartozott a marokszedés (az apja és a bátyja kaszált, utánuk kellett haladni), a kukoricaszemek vetése az apja által szántott barázdába az eke után, és idővel a krumplit is ő vetette az eke után. A munkák közül elsősorban a vetés, az ültetés és a kapálás számított női „privilégiumnak", míg a férfiak inkább a szénával és a réttel voltak elfoglalva. A gazdasági munkák tetőpontja május, június és július volt, míg novemberben, decemberben, januárban

és februárban *„nem kellett a kapát kézbe venni"*. A munka már március végén kezdődött, áprilisig bezárólag el kellett vetni a marharépát, a mákot, a hagymát, valamint a szőlőt hegyelni és kötözni, a zöldségféléket pedig kapálni kellett. Májusra maradt a bab ültetése és a krumpli kapálása. Júniusban aratták a rozst, itt a lányoknak a kévekötözés munkája jutott. Júliustól a betakarítási munkáknál kellett segédkezni. A babot augusztusban, a burgonyát és a kukoricát szeptemberben szedték. Október jelentősebb munkálatai közé tartozott a marharépa szedése és a szőlőszüret. Telente „Vera" Budapesten szolgált, vagy ha nem, a többi lánynyal és asszonnyal együtt font, szőtt, varrt és tollat fosztott. 1948 és 1959 között Budapesten élt, a Boráros téri nagybüfében, majd a Gundel étteremben dolgozott. Házasságából született egy lánya és egy fia, utóbbi azonban fiatalon vízbe fulladt. A válását követően 1959-ben visszaköltözött Nógrádra, ahol 5 évig lányával élt, majd 1964-ben újra férjhez ment. Második lánya 1965-ben született. „Vera" 1971-ben újra elvált. Eközben, az 1960-as évek eleji kollektivizálás idején a családi gazdaság két kivételtől eltekintve minden földje a téeszhez került, a kivételt a forrásoki 1,5 hold és a ráchegyi szőlő zártkertnek nyilvánított területe jelentette. Mivel a szülői gazdaság továbbra is foglalkozott baromfi- és sertéstartással, az 1,5 kat. holdon harmadrész szőlő, harmad rész kert (veteményes) mellett az utolsó harmadot fenntartották pillangósoknak is. A szőlő területe változatlan maradt, a másik két területet váltogatva művelték. Számunkra a legfontosabb kérdés, hogy a málna miként és minek a helyére került be. A család 1965 táján kezdte a málnát telepíteni. Ezt követően a másfél hold harmadában továbbra is szőlő maradt, a másik harmad a veteményeknek volt fenntartva, és a fennmaradó részbe tették a málnát. A pillangósokat ezután „Vera" bátyjának a kertjébe vetették, ahol elég nagy a művelésre alkalmas terület, de mivel sok a gyümölcsfa, mely leárnyékolja a területet, a veteményt nem vihették be, ezért döntöttek úgy, hogy csak a pillangósokat vonják ki a zártkertből. „Vera" ebbe a málnába már besegített, ekkor már Vácon dolgozott, a vasútnál volt telefonközpontos. Férjével és két lányával önálló házban lakott, de azt már ekkor tudni lehetett, hogy az édesapja gazdaságából nem örököl. A három testvér közül a fiú örökölte a földet, mert ő ápolta az édesapjukat, míg a két lányt már korábban kifizették. 1972-ig a málnával kapcsolatos munkák közül tehát csak a szedésben vett részt, abban kellett kisegíteni a forráskerti málnásban. A fordulatot az 1972-es esztendő hozta. Az idősebbik lány 19 évesen ekkor ment férjhez, „Vera" a veje gazdaságának is félig-meddig részesévé vált. A vőnek a Törökhegyen volt málnása, ahol elkelt a kisegítés. 1972-ben – életében először – önálló földhöz is jutott, midőn a Törökhegyen 200 négyszögöl málnást vásárolt. Ekkor már önállóan vezette a családi gazdaságot. A megvásárolt területen még „apró szemű málna" termett. A veje tanácsára 1977-ben lecserélte a nagymarosi töveket, és a vő által biztosított Malling vesszőkkel ültette be a területet. A saját földjén végzett munkálatokba

(motoros kapálás, telepítés, permetezés) besegített a veje is, míg „Vera" részben a vejénél, részben a húgánál segített vissza, akinek a Rókán volt málnása. A szedés mellett ide kapálni is járt, mert a vő a két, kb. 500 négyszögöles málnásába csak szedni járt. Még az 1972-es földvásárlást megelőzően a tsz-től két sor málnát bérelt. A kisebbik lánya olyan fiatal volt még, hogy csak az alsóbb szemeket tudta elérni, és „Vera" kellett a fölső részről leszedni a málnát. Az 1990-es évek elejéig járt a szedésben segíteni a vőhöz és a húgához, de úgy két-három éve már nem vállalja. Inkább az unokákra felügyel, miközben a szülők (a lánya és a veje) a málnában dolgoznak. A kisebbik lány, aki 1983-ban ment férjhez, lány korában sokat segített a málnában. *„Hát ő jött velem mindig. Állandóan. Jött kapálni is ... Például ha én metszem, ugye ő kötözte a málnát föl egyből, majd kihurcolta a régi vesszőket, úgyhogy ő is csinálta. És hát ketten szedtük is. Az egyik sort ő kapálta. És aztán, amikor a lány már elkerült, akkor én kapáltam mind a kettőt."* „Mind a kettőt", ugyanis „Vera" 1984-től a vrsoki részen földet bérelt a téesztől. Első évben föl lett szántva, illetve többször le is lett kaszálva, de rengeteg gaz és pernye volt benne. A következő évben, 1985-ben lett a fele rész málnával beültetve, a másik felén, pedig veteményest alakított ki. A földhasználat fejében éves bérleti díjat kellett fizetnie. A téesz megszűnését és a földrendezést követően, az jelentette a gondot, hogy mi lesz a megművelt, termő málnással beültetett, a volt téesztől bérelt földdel. Sikerült olyan megoldást találni, hogy „a szomszéd Erzsi", aki téesztag volt és rendelkezett aranykoronával, hivatalosan kiváltotta ezt a földdarabot. Megállapodott „Verával", aki így tovább művelhette a földet és rajta a málnát, a terület kétharmad része maradt a használatában, a harmada pedig „Erzsiékében", akik az egész terület tulajdonképpeni tulajdonosai lettek. A földhasználatért cserébe azt követően „Vera" évente egyszer az „Erzsiék" földdarabját is felszántatta. Amikor ezt a földet még az 1980-as évek közepén bérbe vette, a fiatalabb lányáékra is gondolt, akiknek egyébként nem volt málnásuk, és így ők is részt vehettek a málnatermesztésben.

A példa azt mutatja, hogy a nógrádi családok zártkertjeikben nem feltétlenül a szőlő rovására fogtak a málnatermesztésbe, hanem a szövetkezetesítés kínálta kényszerű gazdasági szerkezetváltozás miatt a lecsökkent földterületen a pillangósok vagy a kapások „kárára" történt a málna termesztése. A zártkerteknek nem kellett a korábbi gazdaságok teljes termékszerkezetét – kicsiben – továbbvinniük. A bérmunkássá, mezőgazdasági vagy ipari alkalmazottá, munkássá váló nógrádiak fizetésükből elő tudták teremteni a korábban saját maguk megtermelte kenyérgabona- és tejszükségletüket. Immáron csak olyan kultúrákat termesztettek saját fogyasztásukra, melyek kis földterületet igényeltek, illetve melyek jól illeszkedtek újfajta időgazdálkodásukba. Ezért maradhatott fenn a szőlő és a vetemény szinte azonos területnagyságban. Az állattartás egy-két hízóra és a baromfiállományra szűkült, mely ágazat takarmányigénye a korábbiaknál jóval ki-

sebb földterületen vált megoldhatóvá. Ott, ahol tudták – mint a Drozgyik családban – a ház körüli udvarba húzódott a takarmánytermesztés (elsősorban a lucerna), így vált lehetővé a málna bekerülése a zártkerti állományba.

A Drozgyik család forrásoki (1,5 kh) zártkertjének terményszerkezete a málna bekerülését megelőzően.

szőlő	vetemény	lucerna

A Drozgyik család Forrásoki (1,5 kh) kertjének terményszerkezete a málna bekerülését követően.

szőlő	vetemény
szőlő	málna

A kollektivizálást követően tehát nem csupán a családi gazdaságok mérete (földterület, állatállomány), hanem a terményszerkezet is beszűkült. A mezőgazdasági kisüzemek bevételi forrása döntően egyetlen szegmensre korlátozódott. Nógrádon a málnatermelés jelentette az egyetlen lényeges, a kisüzemi mezőgazdaságból származó jövedelmet. Nógrádon a Kádár-korszakban (de már annak az első felében is!) az árumálna termesztése mellett a részmunkaidős kisüzem egyéb termesztett, illetve tenyésztett javai szinte kizárólag az önellátást biztosították.

2.3. A zártkert a Kádár-korszakban

A községsoros mezőgazdasági statisztikai adatok világosan mutatják a zártkert, illetve a kertészeti gazdálkodás – egyre hangsúlyosabb – szerepét a korszakban.

	szántó	kert, gyümölcs	szőlő	rét	legelő	mezőg. terület össz.	erdő	műv. alól kivett	össz. határ
1962	1049	94	38	184	62	1424	1201	326	2954
1971	951	117	36	168	52	1324	1222	406	2952
1984	739	153	22	272	–	1186	1357	410	2953

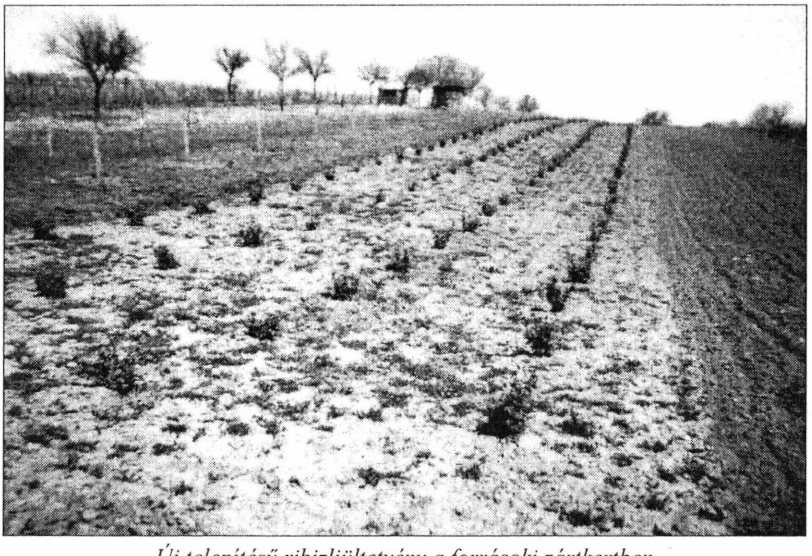
A művelési ágak területi adatai Nógrádon 1962–1984 (hektár)[15].

[15] KSH 1988. alapján.

A művelési ágak adatai a nagyüzemi és a kisüzemi gazdálkodás összesített mutatóiként értelmezhetők. Feltűnő a legelő megszűnése, illetve a szántó területének zsugorodása. Ezzel szemben növekedett a rét, valamint a kert és a gyümölcsös területe, mely a mezőgazdaság intenzív irányú szerkezetváltozására utal. Ebben az időszakban tehát – szemben a 20. század első felével – a helyi gazdaság szerkezetváltozása átfogó volt, s kihatott a művelési ágak egymáshoz viszonyított arányának megváltozására is.

Összes gazdaság száma (darab):	521
Ezek összes földterülete (hektár):	232
Ebből háztáji (hektár):	85
illetményföld (hektár):	16
személyi tulajdonú és használatú föld (hektár):	128
egyéb (hektár):	3

A kisüzemi gazdaságok földterülete a használat jogcíme szerint Nógrádon, 1972-ben[16].

Új telepítésű ribizliültetvény a forrásoki zártkertben

A kollektivizálást követően az egyéni (családi) tulajdonban és kezelésben maradó földek mérete lecsökkent. Az egyéni mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok száma ugyanakkor számottevően nem változott. A háztájinak az egyéni gazdaságokban betöltött szerepe jóval kisebb, mint a személyi tulajdonban hagyott

[16] KSH 1972. alapján.

és megművelt, úgynevezett zártkerteké. Érvényes ez nemcsak a területnagyságra, de a település társadalmi és gazdasági életében betöltött szerepére is.

Összes gazdaság száma:	517
Megváltott, háztáji vagy illetményföld:	123
Ténylegesen művelt terület:	128
Szántó:	20
Kert, gyümölcsös:	64
Szőlő:	13
Rét, legelő, erdő:	4
Nem művelt terület:	27

A kistermelők földterülete 1980. május 31-én (hektár)[17].

A forrásoki zártkert

A kistermelők földjeiken elsősorban kertművelést, gyümölcstermesztést folytattak. Az amúgy sem éles társadalmi és gazdasági különbségek a kollektivizálás idején még inkább eltűntek, a nógrádi gazdaságok viszonylag homogén képet mutattak. Az egyéni tulajdonban és/vagy kezelésben minden családnak kb. 0,5–1 holdnyi, esetenként 3–4 tagból álló földterülete volt. A településen az osztott

[17] KSH 1982. alapján.

öröklés hagyománya működött, minden gyerek kapott a szülők földjéből, beleértve a lányokat is. A folyamat szükségszerűen vezetett a birtokok elaprózódásához. Átfogó tagosítás azért nem jöhetett létre a kollektivizálásig, mert az a szemlélet élt a faluban, hogy mivel a határban vegyesen vannak a jobb és a rosszabb termőadottságú földek, nehogy az legyen, hogy csak egy ember tulajdonában legyenek a jobb földek, és a kevésbé jobbak pedig a többiekében, inkább jusson mindenkinek a rosszból is meg a jóból is. A kollektivizálást követően az egyéni tulajdonban maradt földek kapcsán még mindig problémát jelentett a tagosítatlanság, az általános képlet szerint, ha egy családnak kb. 1 hold zártkerti földje volt, az kb. 3–4 tagban és mind különböző zártkerti csoportban létezett. A birtokszerkezet a kollektív gazdaság idejére jellemző formációja elősegítette a kis földterület-igényű, munkaigényes és több tagban is jól megművelhető málna térhódítását. Jellemzővé vált a zártkertek szakaszos betelepítése. Ha három tagban állt a család zártkertje, minden évben csak az egyik betelepítésére került sor. Ennek indoka, hogy így a telepítés beruházási igénye nem egy évre terhelődött, másrészt az ültetvények érése is szakaszossá vált. Vagyis, amikor az egyik tagban az ültetvény elöregedett, a család akkor sem maradt málna nélkül, mert az ültetvények eltérő korúak voltak. Ha egy család zártkertje egy nagyobb darabban feküdt, akkor is gyakran „elharmadolták", „elnegyedelték" a területet, s hasonló szakaszossággal létesítettek málnaültetvényeket azokon.

Az 1960-as években telepített zártkerti málnások még Nagymarosi málnával négyzethálósan beültetett, karósan művelt ültetvények voltak. Az 1970-es évek elején terjedt el a zártkertekben, a téesz által terjeszetett új fajta és művelési mód. A Malling típusú málnát már kordonosan telepítették, így a zártkerti határrészek sajátos képet kezdtek felvenni. Egységesebbek lettek abból a szempontból, hogy a kordonok a parcellák lejtését követve, egymáshoz viszonyítva szabályos rendben követték egymást. Másfelől viszont a régi karós ültetvényeket elsatnyulásukig még nem vágták ki, így a zártkertekre a heterogenitás is éppúgy jellemző volt.

2.4. A zártkert a rendszerváltást követően, az 1990-es években

A gazdasági szerkezetváltozás legnagyobb problémáját országszerte a kisüzemi gazdálkodás termelési kereteinek megváltozása jelentette.[18] A kollektív gazdaság időszakában a mezőgazdasági kistermelés előtt nem tornyosultak különösebb akadályok. A termelőszövetkezetek „kordában tartották" a kisüzemi termelést. Ez egyfelől behatárolta a második gazdaság mozgásterét, másfelől viszont – egy bizonyos szintig – segítette annak kibontakozását. A kistermelők

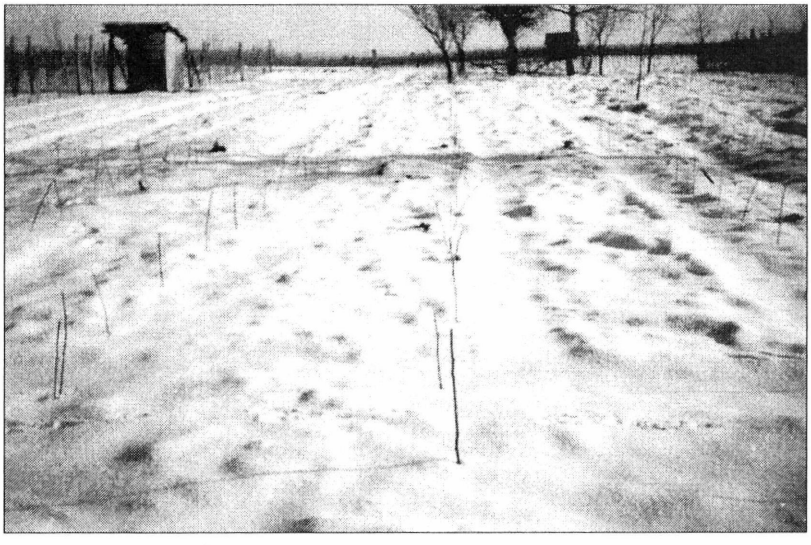
[18] Laki László foglalta össze a „háztájizás" rendszerváltás utáni helyzetét, a kisüzemi gazdálkodás változásának főbb tendenciáit. (Laki 1997: 54–60.)

ményeit a szövetkezet felvásárolta, az állam által garantált felvásárlási árak előre kiszámíthatóak voltak, *a kistermelésnek gyakorlatilag nem volt gazdasági kockázata.* Nagyobb kezdőtőke nélkül indulhatott a mezőgazdasági kistermelés, az évente kiosztott háztáji földeken sem lehetőség, sem pedig szükség nem volt a hosszabb távú gazdálkodási terveknek, stratégiáknak. Az előállított termékek különösebb kockázat nélkül évente változtathatóak voltak. A kiszámíthatóság és behatárolt döntési helyzetek következtében a termelés leegyszerűsödött, így olyanok is bekapcsolódhattak a mezőgazdasági termelésbe, akik nem rendelkeztek ilyen irányú szakismerettel.[19] A kilencvenes évekre a helyzet gyökeresen megváltozott. A termelőszövetkezetek megszűnésével, illetve átalakulásával a háztáji gazdálkodás termelési feltételei is megszűntek. Immáron nem lehetséges a kockázat-limitált árutermelői vállalkozás. A magára maradó kistermelőknek saját maguknak kell döntést hozniuk a különböző gazdasági kérdésekben, saját gazdasági, kapcsolati, szimbolikus és szakismereti tőkéjük figyelembe vételével lehet csak a termelést elkezdeni és folytatni. Ebből következik, hogy mindazok kiszorulnak a termelésből, akiknek mind mobilizálható anyagi lehetőségeik, mind pedig ilyen irányú társadalmi kapcsolathálójuk, szakismeretük és információs bázisuk behatárolt. *A mezőgazdasági kistermelésnek megszűnt a társadalmi egyenlőtlenségeket nivelláló funkciója.*[20] A kisüzemi gazdálkodás társadalmi bázisa beszűkült, a termelésben felerősödött az önellátás szerepe. Nógrádon az imént vázolt folyamattól némiképp eltérően alakult a kistermelés helyzete, hiszen nem a háztáji jelentette a második gazdaság fő bázisát. A háztáji földekből csak azok a téesztagok és olyan mértékben részesedhettek, akiknek a magántulajdonban lévő zártkerti állományuk területe nem haladta meg az 1 holdat. Ha fél hold zártkerttel rendelkezett valaki, az csak fél hold háztájit kaphatott, a háztáji és a magántulajdonú földek együttesen nem haladhatták meg az 1 holdat. Miután majd minden család rendelkezett néhányszáz négyszögöl kerttel, a téesztagok családi gazdaságaiban is csupán 100-200 négyszögölnyi háztáji került használatra. *„Az csak arra volt jó, hogy egy kis krumplit termeltünk magunknak."* A zártkertek és a háztáji földek egyszerre, de nem egyenlő súllyal vették át a megszűnő parasztgazdaságok szerepét a kollektivizálás utáni Nógrádon, éspedig a „több

[19] A korszakról átfogóan: Andorka 1979. és Harcsa 1979.

[20] Csite – Kovách 1997: 53–54. A gyakorlatban nem minden esetben érvényesült korábban sem az egyenlőség elve, s ez a rendszer jellegéből is adódott. Az „egy család – egy háztáji" elv megszűnése és helyette a tagoknak juttatott föld rendszere megszűntette a naív egyenlőségeszményt. A volt nagyobb gazdák tartalékuk, eszközük, szaktudásuk és kapcsolataik birtokában újból megerősödtek, egyre több földterülethez jutottak. Különösen érvényes a folyamat a szőlőtermő területeken. A szőlőtermelés lényege, hogy hosszú távra szól. Eszköz- és tőkeigényes, nagy beruházás kell a telepítéshez, a borszűréshez, a megtérülés ideje lassú, évtizedekre meghatározza a termelést. A megfelelő feltételek birtokában a szőlő alkalmas a hosszú távú árutermelésre való berendezkedésre (Pápay 1989: 43–45.).

lábon állás" jegyében. Amíg a háztáji lett az önellátást biztosító egynyári növénykultúrák (veteménynövények, burgonya, kukorica) jellegzetes termelési kerete, addig a málnatermesztésben szinte semmilyen szerepet nem játszott. A magántulajdonban maradt zárkertek biztosították a tényleges piaci szemlélet érvényesíthetőségét a gazdasági döntésekben. A málnatermelők már az 1970-es évekre kialakították azokat a főként piaci, részben reciprok kapcsolatokat, melyeken keresztül – lényegében a rendszerváltást követően is – meg tudják oldani a beszerzés és az értékesít feladatát. Talán ennek is köszönhető, hogy a rendszerváltás során, a kilencvenes évek elején a termelőszövetkezet és a háztáji gazdaság intézményének megszűnése nem rázta meg a nógrádi gazdaságokat, ezen belül is a málnatermelőket oly mértékben, mint az máshol tapasztalható volt.

Új telepítésű málnás a forrásoki zártkertben

A szervezett, hűtőház által integrált új málnatelepítések a kárpótlási földeken (szántókon) valósultak meg 1993 és 1995 között. E területek mindegyike könnyen megközelíthető aszfaltos úton is, az ültetvények kedvező fajtatulajdonságú málnával lettek telepítve, a művelési mód korszerűsödött (pl. csepegtetéses öntözőrendszer). Nem véletlen, hogy a málnatermelő nógrádiak figyelme e területek felé fordult. A zártkerti málnaültetvényeket kimerülésükig művelik, majd egyre kevésbé törődnek rekonstruálásukkal. A földek terméseredményeinek visszaesése mögött a korábbi évtizedek művelési gyakorlata is tetten érhető. A Kádár-korszakban a nógrádi kistermelésben az állattartás elenyésző jelentőségű volt, az önellátás szintjét (sertés és baromfi) jellemzően nem haladta meg. A nagyállatok hiányában a földek trágyázása állandó problémát jelentett. A terme-

lőszövetkezet tehenészete a kollektivizált határrészek tápanyagpótlását biztosíthatta csak. A nógrádiak az optimálisnál ritkábban trágyázták földjeiket. A zártkert „kizsákmányolása" azért is következhetett be, mert a közösségi normában előírtaknál ritkábban pihentették a parcellákat, hisz e határrész lényegében az egész korábbi határ számos feladatát át kellett, hogy vegye – kicsiben. Mindezen okok vezettek a zártkertek kimerüléséhez, melynek oka és okozata is egyben a helyiek szemében e földek értékének csökkenése. A korábbi bogyósok helyébe ismét krumpli vagy takarmánynövény kerül, de előfordul, hogy egyszerűen nem művelik. Úgy is összegezhetnénk, hogy a rendszerváltást követően a kertek fokozatosan az önellátás, míg a szántó a piacra termelés és az önellátás bázisává váltak és válnak.

Ez nem jelenti azt, hogy a zártkertekben megszűnt volna, vagy hamarosan megszűnne a málnatermesztés. Azok a családok, akik nem rendelkeznek új telepítésű, kárpótlási málnással, továbbra is a zártkertet tekintik az árumálna-termesztés színterének. E családok alapvetően két típusba sorolhatóak. Az egyik típushoz („A") tartozó családok a kárpótlás során – bár lett volna rá lehetőségük – mégsem váltottak aranykoronáért új telepítésű málnást. A másik típushoz („B") tartozóknak nem is volt lehetőségük málnatermesztésüket ily módon korszerűsíteni.

termesztett növény	Földterület	Megjegyzés
málna	400 □-öl	termő
málna	100 □-öl	új telepítés
lucerna	500 □-öl	
lucerna	2,5 kat. hold	
búza	2,5 kat. hold	
búza	3 kat. hold	takarmány- és élelmiszerbúza vegyesen
árpa	800 □-öl	
rét	200 □-öl	bérelt
takarmányrépa	200 □-öl	
szőlő	200 □-öl	
szilva	800 □-öl	új telepítésű
vetemény és krumpli	200 □-öl	
erdő		
jószág		2 tehén, 2 hízó és baromfi

A Hugyecz család „A típusú" gazdasága 1994–1995-ben
(vastag betűvel a zártkerti parcellákon termesztett növények)

A gazdaság részben a szülőktől örökölt földekből (pl. Pajta), részben az elmúlt évtizedekben vásárolt parcellákból, illetve a kárpótlás során kárpótlási jegyekkel kiváltott területekből áll. Egy naptári évi, az 1994-es állapot ismertetése során kitérek a birtokszerkezet, a művelési rendszer, illetve a kiadás és a bevétel kérdésére. Az összevetés, melyet a gazdaságon belül a különböző tevékenységek racionalitása terén végzek, apróbb buktatókkal járhat. Az egyetlen évben mért kiadások és bevételek taglalása során nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egyes kultúrák, mint például a málna, termőéveiben nem jelentkezik közvetlenül az a befektetés, ami a telepítés évében a kiadási rovatot terhelte. A gazdaságban a takarmánynövényekkel bevetett terület nagysága meghaladja a 9 holdat, ami több mint harmincszorosa a málnatermő területnek. A család kisüzeme két önálló üzemrészre bomlik. Az egyik ilyen üzemrész a jószágok ellátását fedező takarmánynövény-termesztés, mely a kollektivizálás előtti hagyományokat eleveníti fel. A legfontosabb cél az önellátás, hogy ne kelljen a takarmányt vásárolni, legyen a háznál hús és tej. 1994-ben az üzemrész termelési eredményei a következők voltak: 150 mázsa lucerna, 50 mázsa búza, 50 mázsa takarmányrépa, 10 mázsa széna, 8 mázsa árpa és 5 mázsa kukorica. Bár e mennyiségből az állatok éves takarmányigényén és a következő évi vetőmagmennyiségen felül megmarad a termés egynegyed-egyharmad része, azt azonban inkább biztonsági tartalékként megőrzi a család, mintsem hogy értékesítené. Az első üzemrész egész éves kiadása kb. 80 ezer forint, ami a felszántatásokat, a betakarítás költségét, a vetőmagot, a napszámosok munkadíját, a talajjavítást stb. fedezi. Az üzemrész bevétele a két tehén, tej- és tejtermék haszonvételében mutatkozik meg. A két tehén évente kb. 8000 liter tejet ad. Ebből a saját fogyasztásra 500 litert szánnak, a maradék 7500-ból 6000-et tejként, a megmaradó mennyiséget tejfölnek és túrónak feldolgozva értékesítik. Az összbevétel így kb. 320 ezer forint volt 1994-ben. A másik üzemrész az 1994-ben 400 négyszögölnyi zártkerti földterületre szorítkozott árumálna-termelés. Bár termőterületét tekintve csak töredéke a takarmánytermesztésnek, hozama mégis 15 mázsa. Már termő málnáról lévén szó, az egész éves kiadások családi munkaerőn felüli összege mindössze 4500 forint volt. Ezzel szemben az értékesített 15 mázsa málnából származó bevétel 225 ezer forint körül mozgott. A gazdaságon belül egy harmadik üzemrész is elkülöníthető. Ez a konyhai szükségletek kielégítését, a háztartás tagjainak fogyasztását szolgáló, kizárólag az önellátást biztosító kerti vetemények, valamint a szőlő, a krumpli és néhány gyümölcsfa termése. Összességében megállapítható, hogy bár jelentős munkaidő-ráfordítással a hagyományos szerkezetű vegyes gazdasági üzemrész is termelhet nyereséget, de mozgatórugóit inkább a hagyományos, kollektivizálás előtti eszmények és értékek képviselik. A zártkerti málna ettől a rendszertől elkülönülve is jól megfér a gazdaságban. Még ha a telepítés évének kiadásait bele is kalkuláljuk a termőévek nyereségébe, akkor is azt mondhatjuk,

hogy töredék területen is legalább olyan nyereséges tud lenni, mint az önellátáson alapuló, a felesleget piacra dobó vegyes gazdálkodáson alapuló üzemrész. Vajon akkor e kisüzemi típust követő gazdálkodók miért nem számolják fel a munkaigényes üzemrészüket, s miért nem állnak rá a nagyobb volumenű – szántóföldi, „kárpótlási" – málnatermesztésre? A választ a mentalitás szintjén kell keresni. Az ide sorolható gazdálkodók szemében a takarmánytermesztésen alapuló állattartás a biztonságot (önellátás), a presztízst (a földterület és a jószágállomány nagysága) és a paraszti gazdálkodás piactól független önállóságát jelképezi. Vagyis tőlük nem várható, hogy pusztán profit-orientációjú megfontolások mentén ilyen irányban racionalizálják gazdálkodásukat. A földrendezés során a konkrét piaci kalkulációnál a „magam ura" paraszti idea erősebb motivációs tényezőként szerepel. E *kisüzemek* többsége 5 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkezik.

A „B" csoportba tartozó családok a kárpótlás során kedvezőtlen pozícióba kerültek, ezért nem tudták üzemük földterületét növelni. A korlátozott döntéshozatali helyzet kiegészülhet olyan tudatos törekvésekkel, hogy nem is akartak visszatérni az önellátó parasztgazdasági mintákhoz éppúgy, ahogy az egész munkaidős agrárvállalkozás mintáit sem tartották követendőnek. E családok a kevésbé sikeres évek (időjárás, felvásárlási árak zuhanása) ellenére „szeretik és bíznak" a málnában, mely szemükben egy polgárosultabb életforma letéteményese. Már nem vállalnák a „paraszti életmódot", munkaerejük önkizsákmányolását, viszolyogva gondolnak arra, hogy mi lenne, ha minden nap hajnalban meg kellene fejniük a teheneket, hogy akárcsak egy napra is, de ne tudnák otthagyni gazdaságukat, stb. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a csökkentett földterületen ne folytatnának önellátást biztosító zöldségtermesztést, sőt a sertés és a baromfi (esetleg nyúl) takarmányát részben maguk termelik meg. E *törpeüzemek* jellemzően a 0,5 és az 5 hektár közötti birtokkategóriába tartoznak. Az üzemszerkezet érzékeltetésére két példát hozok, a Szávai család és a Sram család törpeüzemét.

parcellák nevei	terület (□-öl)	termesztett növény	megjegyzés
„telek"	400	300 négyszögölön málna, 200 négyszögölön vetemény (zöldség, krumpli, bab, répa, paprika, paradicsom) és gyümölcs (őszibarack, dió)	
„háztáji"	500	Évente váltogatva a krumpli és a kukorica	
„újszőlői"	500	25 éves, öreg málna, szőlő	édesapjától örökség, névleg is az övé
„újszőlői"	500	Krumpli	édesapjától örökség, név-

			leg az öccséjé
„kutyahegyi"	400	Régen szőlő, ma lucernás	
„ráchegyi"	500	Málna	
„ház körüli"	200	Szőlőlugas, gyümölcsfák	

A Szávai család „B-típusú" gazdasága 2000–2001-ben (vastag betűvel a zártkerti parcellák)

termesztett növény	Földterület (□-öl)	megjegyzések
Málna	600	3 tagban (Forrás, Törökhegy, Kertek)
Szőlő	120	3 tagban
Kukorica	200	Háznál
Krumpli	200	„Gödrökben"
Lucerna	200	Forrásban
Vetemény, mák	100	Háznál

A Sram család „B-típusú" gazdasága 1994–95-ben
(vastag betűvel a zártkerti parcellákon termesztett növények)

A törpeüzemeknek az előző típussal szembeni csökkentett méretű földterülete a ház körüli udvarra és a kertekre korlátozódik, megszűnik a szántó. A gazdaságok két üzemrészből állnak, melyek élesen elválaszthatóak a termelés orientációja alapján. Az egyik rész az árutermelést (málnatermesztést), a másik az önellátást (a konyhakerti veteményeket és az állatok takarmányát) biztosítja. A törpeüzemekben a málna termőterülete nem csak relatív, hanem abszolút értelemben is jelentősebb a kisüzemeknél tapasztaltaknál. Ennek oka, hogy a törpeüzemek nem termelik meg a háztartás szükségleteinek (liszt, kenyér), illetve az állatok takarmányának egy részét (pl. táp), melyet az árutermelő üzemrész bevételeinek fokozásával ellentételeznek. A málna ebben a kizárólag részmunkaidős üzemtípusban a legfontosabb mezőgazdasági kultúra, mely továbbra is elsősorban a zártkertek „bérlője".

3. KONKLÚZIÓ

A zártkerti gazdaság korszakokat átfogó hídként biztosította az átmenetet a helyi gazdaság működésében. A zártkerti málnatermesztés nem fejlődött olyan szocialista agrárvállalkozói csúcsteljesítményekbe, mint a fóliázók, a több tíz jószággal disznózók, vagy éppen a többezres állatszámmal baromfizók. Ugyanakkor alkalmat adott arra, hogy a makroszintű politikai, gazdasági és társadalmi sorsfordulók ne éreztessék olyan sorsfordító mértékben hatásukat, mint az ország más területein. A zártkert nem csupán lehetőség, de kényszer is volt, mely a földtulajdon kényszeréből fakadt. A zártkert konzerválta a paraszti gazdálkodást, hiszen a föld jogállása nem tette lehetővé a kistermelés feladását oly könnyen,

mint azt a háztáji esetében meg lehetett tenni. Végső soron a társadalmi mobilitás sem erősödhetett fel olyan mértékben, mint az például a tázlári esetből[21] kitetszik. A szociológiai, történeti, agrárközgazdasági megközelítések ugyan magyarázatot adnak a második gazdaság számos jelenségére, ám a kistermelés táji változatai jellemzően érdeklődési köreiken kívül helyezkednek el. A példa talán bizonyítja, hogy nem hiábavaló a korszak népi gazdálkodásának néprajzi kutatása. A kollektivizálással, az egész munkaidős paraszti gazdaságok megszűnésével nem számolódtak fel a családi gazdálkodás regionális különbségei. A „háztáji", a „második gazdaság" jellege nagymértékben függött a természeti környezettől, a gazdasági és társadalmi hagyományoktól (gondoljunk csak az 1970–80-as évek szociográfiai filmjeiben megjelenő gazdálkodói típusokra: „Ne sápadj!"; „Földi paradicsom"; „Kovbojok"). A kollektivizálás ugyan kijelölte a családi gazdálkodás keretét a Kádár-korszakban, ám teljes mértékben nem determinálta azt. Így épp a néprajzi-antropológiai megközelítés, az alkalmazkodás, a korlátozottan ugyan, de meglévő döntési szabadságban tetten érhető gazdasági stratégiák vizsgálata lehetséges. Úgy vélem, hogy a Kádár-korszak falusi társadalmáról, gazdaságáról és életmódjáról a rövid szintézisek[22] előbb készültek el, mint hogy kellően átfogó, részletekbe menő alapkutatások feldolgozták volna a korszakot. Újabban a rendszerváltást követő folyamatok, a kisüzemi gazdálkodás recens néprajzi kutatása kapott nagyobb lendületet, miközben épp az előzmények vizsgálata hiányos. Napjainkban lehetőség van arra, hogy a néprajz, különösebb paradigmaváltás nélkül, hagyományaihoz hűen, diakrón módszerrel feldolgozza a méltatlanul elfelejtett három évtizedet. Ezt az adósságot a közeljövőben mindenképpen törlesztenünk kell.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf
1979 *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Budapest
BALI János
2004 Málnatermelő telephelyek és építményeik a nógrádi határban. In Bárth Dániel és Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok.* Tanulmányok a hatvan esztendős Bárth János tiszteletére. 103–112. Kecskemét
CSITE András – KOVÁCH Imre
1997 A falusi szegénység. *A falu* XII. tavasz. 49–54.
ELEK Sándor
1994 Részmunkaidős farmok a fejlett országokban. *Szociológiai Szemle* 1. 115–125.

[21] Hann 1982.

[22] Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000. és Valuch 2001. „A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig", illetve „A hétköznapi élet" fejezetek.

ERDEI Ferenc
1954 A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* 8–9. 676–707.
1967 A háztáji és kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. *Tudomány és Mezőgazdaság* 3. 1–8.
GÁBOR R. István
1979 Második gazdaság és háztáji gazdálkodás. *Valóság* 7. 101–103.
HANN, Chris M.
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. *Ethnographia* XCIII. 1. 33–72.
HARCSA István
1991 A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. (Előzetes kutatási eredmények). *Agrártörténeti Szemle* XXXIII. 1–36.
1979 A falvakban élők társadalmi átrétegződése. *Ethnographia* XC. 551–560.
HUSZÁR István
é.n. *Földbirtokpolitikai intézkedések az elmúlt három évtizedben és szakmai vonatkozásai Fejér megyében.* http://geoweb.cslm.hu/vhost/geoinfo/events/gisopen/dokumentum/doc_html/huszar_i.htm
JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska – SÁRKÁNY Mihály
2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 977–1006. Budapest
KOVÁCS Katalin–VÁRADI Monika Mária
2001 *Szereplők és kapcsolatrendszerek egy alföldi mezőváros agrárgazdaságában.* http://www.mtapti.hu/mszt/19954/kovacs.htm
KOVÁCS Teréz
1989 Paraszti gazdálkodás és életmódváltozás Szentmihályon. *Létünk* XIX. 5–6. 684–700.
KSH
1972 *A kisüzemi gazdaságok és a gazdasághoz tartozó személyek száma. (Mezőgazdasági összeírás 1.)* Budapest.
1982 *Magyarország földterülete 1980. május 31-én.* Budapest
1988 *Földterület. Községsoros adatok 1895–1984. Történeti Statisztikai Kötetek.* Budapest
LAPOSA József
1997 A szőlőterületek változása a honfoglalástól napjainkig. In Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében.* 341–346. Gödöllő
LAKI László
1991 Polgárosodás Magyarországon az 1970–80-as években. *Századvég* 2–3. (Polgárosodás Magyarországon). 184–192.
LAKI László
1997 A „háztájizás" tegnap és ma. *Szociológiai Szemle* 1. 39–62.
PÁPAY Zsuzsa
1989 *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból.* Budapest
SOMOGYI Imre
1943 *Kertmagyarország felé.* Budapest

TOMÁN Erzsébet
1998 *A háztáji gazdaságok nyilvános politikai megítélése 1956 decemberétől az 1980-as évek elejéig.* Kézirat. Szakdolgozat. ELTE BTK Új és Legújabb kori Tanszék.
VALUCH Tibor
2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest

János Bali

AGRICULTURAL ACTIVITIES IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY IN THE SO-CALLED *ZÁRTKERTI GAZDÁLKODÁS* SYSTEM

This paper discusses the phenomenon of the so-called *zártkerti gazdálkodás* [verbatim: farming in closed gardens, actually, a form of private/family agricultural enterprises in Hungary between 1967 and 1997, comprising „closed" stretches of land in the vicinity of cities] in Nógrád County, which evolved to become the primary scene for intensive raspberry production in Hungary during the Kádár-era [time period between 1956 and the 1980s, named after János Kádár]. The author contends that, although the implementation of collectivization set the framework for family businesses in agriculture during the Kádár-era, it did not yet fully determine it. As if it had been a virtual bridge, spanning different eras, *zártkerti gazdaság* [gazdaság = economy] provided a transition in the operation of the local economy and offered an opportunity for ensuring that the crucial macro-level political, economic, and social changes would exert their influence in Nógrád County to a lesser extent than in other regions of Hungary.

Csoma Zsigmond

Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai

Adatok Nyugat-Magyarország és az Alpok vidékének újkori népi és államilag szakoktatott, felkarolt gyümölcskultúrájához)

Nyugat-magyarországi (burgenlandi) kutatásaim[1] során figyeltem fel a stájerországi és a magyarországi gyümölcskultúra szoros kapcsolatára, különösen a Dunántúl, Nyugat-Magyarország (a mai Burgenland) és az Alpok, az előalpesi területek között. Néprajzi, agráretnográfiai, agrártörténeti kutatásaim során sikerült megállapítani és körvonalát megrajzolni az egykori nagymértékű népi gyümölcskereskedelemnek[2], amely a termény[3], a fafuvarozás[4] révén az eltérő ökológiai-gazdálkodási adottságokkal és sajátosságokkal rendelkező nagytájak között több évszázad óta fennállt.[5]

A gyümölcs értékesítésének hosszútávon is kiváló lehetőségei a kertkultúra 19. század közepi fellendülését eredményezték. Oltogató emberek járták a felsőőrségi határt és nemesítették a vad magoncokat. Termésükért, alakjukért oltották, szemezték be a vad gyümölcsfákat, amelyek madarak által elhordott, elhullatott termések magjaiból keltek ki, köpött magokból fogantak, gyökeresedtek meg. A néprajzi szakirodalom is ismeri a népi társadalom „tudós" embereknek tartott csoportját, akik köztiszteletben álltak. A többségi társadalom által ezeknek az ügyes kezű embereknek a tevékenységét kíváncsi csodálat, őszinte bámulat és rácsodálkozás vette körül, az 1880-as évekig, a filoxéra elleni hatékony küzdelem idejéig.[6]

---

[1] Balassa Iván Herder-díjával járó ösztöndíjjal (1980–1981), majd még más alkalmakkor és 1987–1988-ban Soros ösztöndíjjal alkalmam nyílt Ausztriában kutatást, terepmunkát végezni. Itt mondok köszönetet a F.V.S. TOEPFER Alapítványnak (Hamburg) és a Soros Alapítványnak (New York) kutatásaimhoz nyújtott segítségükért.

[2] Csoma 1988.

[3] Csoma 1981–1983: 183–207., Csoma 1992–1994: 59–89.

[4] Csoma 1989: 227–236.

[5] Csoma 1987: 287–291., Csoma 1992: 9–20.

[6] A filoxéra elleni hatékony küzdelem idején ugyanis nagy tömegekben tanulták meg a magyarországi parasztok, napszámosok, gazdák a különböző oltási módokat, de főleg a zöldoltást. Ezzel a korábban kevéssé ismert oltási, nemesítési munkák a misztifikált szférából a mindennapok gazdasági életébe léptek. Bebizonyosodott ezzel, hogy a korábban tudós embereknek tartott ol-

Felsőőri kutatásaim során bukkantam rá arra a kisalakú (11x17 cm), kézzel írt töredékes sárgult kis jegyzetre, amelyet most itt bemutatok. Úgy gondolom, nemcsak a gyümölcstermesztési jegyzetecske leírása, közzététele, értelmezése lehet hasznos, hanem a nyugat-magyarországi népi gyümölcskultúra bemutatása mellett, szintén tanulságos lehet az, hogy a népi kultúra változását milyen külső tényezők és milyen mértékben változtathatták meg. Így pl. az iskolai nevelés, a gyermekek iskolai kertészeti oktatása. Most a népi, – paraszti gyümölcskultúra változását vizsgálom, míg korábban a cseregyerek rendszer intézményénél az iskola-nyelvtanulás- a más tájakon szerzett ismeretek bővülését, és a gazdálkodás kapcsolatát világítottam meg Nyugat-Magyarország és Dunántúl, különösen a Balaton-felvidék- között.[7]

A felsőőri gyümölcstermesztési jegyzetét Bötskör Sámuel 1856-ban írta. Az iskoláskorú fiú, tíz éves korában vetette papírra, mint népiskolai diák az alább részletezett sorokat. Bötskör jellegzetes alakja volt a felsőőrségi, határmenti, egykori kisnemesi, vállalkozó paraszt-polgári református Felsőőr (ma Oberwart) mezőváros társadalmának, népességének. 1846. február 9 – 1906. október 22-ig élte azt az életformát, amely a módos paraszt-polgári életszínvonalat biztosította számára. Unokája, Bötskör Zsófia, 85 éves korában ajándékozta a kéziratot a Mezőgazdasági Múzeumnak.[8] Ő már viszont azt az idős generációt képviselte, aki az Osztrák–Magyar Monarchiában Magyarországon született, de az első világháborút lezáró békekötések révén (erre a területre az 1919. szeptember 10.-én aláírt Saint Germain-i békeszerződés vonatkozott, majd 1922-ben véglegesítették a határt) új hazájában, Ausztriában élte le dolgos élete nagy részét. Ez alatt az idő alatt nemcsak nyelvileg, de nemzetiségileg, vallásilag is kisebbségben élt, de a magyar református városrészben, a *Tüskevár, Tüskepatak*-ban osztrák állampolgárként, a fogyatkozó számú magyar reformátusokat képviselte. Így élt a családi iratait, ingóságait féltve és védve, küszködve öregségével kisebbségiként. A pénz, a hivatalos iratok és egy-egy hír jelezte csak az osztrák létet élete időskori szakaszában, a szobájában az 1980-as évek elején is mindig hangosan szóló Kossuth Rádió szívesen hallgatott műsoraival szemben.[9]

---

togatók, vándor oltók titka nem más, mint a jó kézügyesség, a tapasztalat és a megfigyelés. Mindezt a 19. század végén sok millió szőlősgazda, napszámos, bérmunkás is megszerezhette, ha egy kicsit is ügyes kezű, szorgalmas volt. Az oltás munkáját azonban jó fizetéssel minden uradalom és minden munkáltató honorálta is. Így kialakult az első világháborúig a béroltók, oltó szakmunkások megbecsült, jól kereső rétege. A legtöbb vincellér is jól tudott szőlőt oltani.

7 Csoma 1992/b: 54–70.

8 A kézirat a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében.

9 A vasfüggöny és a „szabadságtornyoknak" csúfolt magyar határőr-megfigyelő helyek meglétének idején, amikor a két világrend birokra kelve igyekezett egymást legyőzni és propagandájukkal egymást túllihegni, akkor csöndes csodálkozással, de végtelen barátsággal fogadták a felsőőrségi öregek a magyar kutató-ösztöndíjast, akinek hálásak voltak, hogy magyarul jóízűen

A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI GYÜMÖLCSKULTÚRA

Már a 18–19. századi utazókat, statisztikusokat, országleírókat meglepte keletről nyugat felé haladva az a szokatlan nagy gyümölcsbőség és az öreg gyümölcsfák számának az a nagysága, gyakorisága, ami szemük elé tárult, és egyértelműen jelezte számukra a gyümölcstermesztés gazdasági jelentőségét, kiterjedtségét.[10] Mindez a gyümölcstermesztés ökológiai kedvező adottságát is jelentette az előalpesi térségben. Ahogy előtérbe került a gyümölcs, úgy szorult vissza a szőlőtermesztés, mint ahogy ennek megfelelően a szőlőből nyert bor készítése helyett az alkoholtartalmú, erjedt gyümölcslevek, a *Most*-ok (Apfelmost, Birnenmost – alma és körteborok) készítése és fogyasztása vált egyre általánosabbá[11]. Az előalpesi térségtől nyugatra és a tengerszint feletti magasságot alapul véve egyre magasabb területeken már kizárólagossá vált a gyümölcsbor fogyasztása, a szőlőből készült bor pedig kuriózum, ünnepi ital lett és jól eladható kereskedelmi árú a Dunántúlhoz viszonyítva.

Nyugat-Magyarország irányában a gyümölcstermesztés és a gyűjtögetés jelentőségét, valamint a gyümölcsnevek és -fajok számának emelkedését a földrajzi nevek is jelzik.[12] A termesztett és gyűjtögetett gyümölcsök ebben a térségben a népi táplálkozásban is jóval nagyobb szerephez jutottak, mint az ország belsőbb területein.[13]

A gyümölcsök népi táplálkozásbeli szerepét a 19. század közepi szaksajtó is említette. Elsősorban gyermekek részére, de öregeknek és betegeknek ajánlották, ételként elkészítve a háziasszonyi tennivalók között sorolták fel. Az így felhasznált gyümölcsmennyiség is csökkentette a pálinkának főzött gyümölcsöt.[14] A pálinka nagymértékű fogyasztása ellen szóltak a 19. század közepén megjelent gyümölcstermesztési szakkönyvek, mert ezek többségét lelkészek, vidéki papok írták. A szegényparasztság, a „*pórnép*" nyári étlapja Tóthfalusi Miklós

---

elbeszélgetve a fiatalságukat idézhették fel, a Kossuth Rádió állandó hallgatása mellett és közben.

[10] Vö.: Bél 1976: 117. „*...a kerti gyümölcsösöknek oly változatos és kedvelt fajtáival tünik ki, hogy nem könnyen akad tartomány, amely ennek a gyümölcseit felülmúlná.*" A későbbi dicséretekre, a gyümölcstermesztés jelentőségére: Nemesnépi Zakál 1818., Fényes 1836. Vas megye leírásánál. Ausztriával és Stájerországgal közeli, határos megyék gyümölcsbeli gazdagságára vö.: Matuska 1845: 1.

[11] A német terminológia mustnak nevezi ezeket a gyümölcsborokat, megkülönböztetve a szőlőből készült boroktól.

[12] Vö.: Balogh – Ördög 1982., Papp – Végh 1964. Felsőőr határában pl: Almásberek-Uómázsberäk, Almáslanka-Uomáslanka, Cseresznyés-Cseresnyjés, Gálkörtefái-Gákörtifáji, Mogyorós-Madzsaruós. Vö. Imre 1940.

[13] Vö.: Pável 1976: 170–171., Kardos 1943: 142–150. Andrásfalvy Bertalan kutatásaiból ismert, hogy a gyümölcsnek milyen fontos szerepe volt a népi táplálkozásban.

[14] Matuska 1845: 2–4.

szerint az aludttej, a nyers uborka, a sült tök, a vöröshagyma és a pálinka volt. A gyümölcsöt csak gyermeknek való nyalánkságnak tartották itt.[15] A 30 évig falun élő, az Apponyi grófok faiskola-felügyelője, Egri Antal 1852-ben azt az élményét vetette papírra, hogy „*...sok családatya gyermekeit napjában háromszor is pálinkával itatta ...*" – amit ő ellenzett, de ennek ellenére legközelebb is kenyér mellett pálinkával kínálták meg a gyermeküket, ahelyett, hogy gyümölcsöt adtak volna a gyermekeik kezébe.[16]

A gyümölcstermesztés kiterjedtsége és nagysága azonban nem jelentette egyenes arányban az intenzív művelést is egyben. A gyümölcstermesztés fejlettsége helyett az extenzív gazdálkodást jelezték a régi fajták, a gyümölcsligetek, a gyűjtögetés, a gyümölcspálinka és a gyümölcsbor készítése, valamint a csereke-reskedelem gyümölcsszállítmányai. Ez a jelenség az ország túlsó szegletében, Erdélyben is jellemző és konzerváló tényezőként jelentkezett. A kertészeten, kerti gazdálkodáson belül egyébként intenzív művelési ág, a nagymennyiségű, természetes körülmények között évszázadok alatt kialakult, nem szervezetten és rendszeresen telepített, gondozott, ápolt gyümölcsösök nem késztették ennek a térségnek lakóit az intenzív növényápolásra és nagyobb, új gyümölcsös telepítésére, gondozására. A nagymennyiségű gyümölcstermés és gyümölcsfelesleg biztosította a vándor gyümölcskereskedők és a vállalkozó kedvű paraszt-polgárok széles rétegének megélhetését, akik felvásárolva a gyümölcsöt még Alsó-Ausztria fürdőhelyein és nagyobb városaiban is árusították gyümölcsportékájukat. Így az élelmes rétfalvi (Wiesen, Sopron m.) németek gyümölcskereskedése egész Nyugat-Magyarországon ismert volt, mint több más, cseresznyével és más korai gyümölccsel kereskedő falué is.[17]

A természetes növénytakaróhoz, a flórához tartozó gyümölcsfák mellett a 19. század közepén már mesterséges telepítésekről, ültetvényekről, telepített gyümölcsösökről is van híradásunk. 1846-ban már arról számolt be a Magyar Gazda c. szakfolyóirat, hogy német mintára a Pinka völgyében, Pinkamindszent, Pornó határában gyümölcsösöket telepítenek a helyiek. Valószínűleg a gyümölcsnek, mint árunak, nagyfokú keresletét látva indult el a nagymértékű gyümölcsfa-telepítés és az elöregedett, természetes körülmények között nőtt korábbi gyümölcsfák nem termő egyedeinek felváltása.[18] A Vasárnapi Újság is „virágzó gyümölcsfák közül" kibukkanó településnek írta le 1859-ben Felsőlövőt (Oberschützen).[19] De Felsőőrön (Oberwart) és a Felső-Őrségben is már új gyümölcstelepítések ismertek, még ha a 16. századtól gyümölcstúltermelés volt is

[15] Tóthfalusi 1847: 6.
[16] Egri 1852: 1.
[17] Kápolnai 1869: 408–409.
[18] Magyar Gazda 1846/2: 1503–1508.
[19] Vasárnapi Újság 1859: 78.

jellemző, főleg szilvából, körtéből és almából, a hullott gyümölcsökből készített gyümölcsborból, gyümölcsecetből, pálinkából és az aszalt gyümölcsökből.[20] Plank György a szomszédos Vasjobbágyiban költött verses földrajzában erről a nagyértékű gyümölcstermelésről, gyümölcsbőségről és kereskedelmi csereáruról a 19. század elején így írt:

„Ha érsz e Vármegye felsőbb vidékjére
Tudom bámulva nész gyümöltsös kertjére
Találsz alma s körtvély fák sok ezerére
A Német Helységek gyümölts erdejére

Az aljból mustot s etzetet készítnek
Javából sok szekér számmal széllyel visznek
Rajta pénzt vagy pedig Gabonát tserélnek
Igy sok népek ennek gyümöltsével élnek."[21]

Az előalpesi gyümölcskultúráról Nemesnépi Zakál György is részletesen megemlékezett kéziratos őrségi leírásában. A Nemesnépen született és itt is gyerekeskedő Zakál így a 18. század végi, 19. század eleji állapotok hű krónikása, az 1818. február 17-től augusztus 28-ig írt 90 oldalas jegyzetében. Azt írta az itteni gyümölcstermesztésről és a régi fajtákról:

„Az Igyekezeti avagy Szelíd Eőrséghi Termések között még emlittést érdemlenek a Gyümöltsfák, a mellyeknek bősége van. Az almának sokféle nemei közt leg közönségessebb a pogatsa alma, – az ugy nevezett metélt alma, a mely édes és más Tartományokba nem igen látni, – a piros alma, – a macz alma, a melly hosszukás zöld és Savanyu, igen kemény és sokáig álló – a muskota alma apro, fehér, édes – a tök alma amely igen nagyra nyőn: – a bális alma, borizü: – a vaj-alma, édes és porhanyu: – a fehérpogátsa alma, – a koszos alma, és mindezeknek többféle nemei, a mellyek korábban vagy később érnek.

A körtvélynek hasonlóképpen sok nemei találtatnak: leg nevezetesebbek a buza érő, – zab érő, -sárga, -torsátlan,- vörös, -somogyi, -sózu, – fekete sat körték. Ugy nem külömben a Szilváknak még több nemei vagynak u.m. a korán érő Szilvák, a Sárga Szilva, a mely tiszta sárga és magva válós, a fejér Szilva, rövidebb, édesebb és magvaválótlan: – a búza érő, -zab érő -apró, – dobzu szivák, a mellyek mind többnyire fejérek vagy pirossak, és igen könnyen nyavalyát hidegleléstt vérhast okozók. A duránczi Szilvának többféle nemei, a hosszu szilva, leg-

[20] E. Deák 1977: 197.

[21] E. Deák 1977: 197. Erre a versikére legelőször Lukács László hívta fel figyelmemet, amit ezúton is barátsággal köszönök.

több: – a varju szilva, kökényszilva, Lómonyu Szilva sat. Régen az Eőrséghiek a Szilvát meg aszalták és ugy használták: márra az Emberi torkosodás azt hozta magával hogy minden Szilva pályinkának főzettessen fel. – A Boroczknak többféle nemeit nem említtem."[22]

A gyümölcstermesztés nagyságát és történetileg huzamosabb ideje termesztésük jelentőségét a felsorolt gyümölcsfajták sokasága is jelzi. Ugyanis minél több fajtát ismertek és termesztettek, annál nagyobb múltú az adott helyen a népi termesztés. A néprajzi-etnopomológiai gyűjtésem a fentebbi almafajták ismerete mellett a felső-őrvidéki kertekből, a községi határokból az alábbiakat tudja felmutatni *Búzaérő Vörös hajmaalma,* amelyik húsa belül pirosas: *Pogács alma; Varjalma,* amelyik sötét héjú, rózsaszínes húsú; *Édesalma; Jégalma,* amely téli, sokáig eltartható, kis kemény zöld alma volt; *Bőralma vagy Koszosalma; Uralma,* amely fehér maradt; *Citromalma,* amely sárga színű és savanykás ízű volt. Ismertek egy *S(ch)eris(ch)alma* nevezetű fajtát, talán a Seres Olivér nevű gömbölyű körtére vonatkozhatott ez a név. Híres és ennek a vidéknek a jellegzetes nagy almafát nevelő, finom, jól szállítható, régi fajtája volt a *Mosonszka,* a Nemes Masánszki almafajta, amely dél-német területekről, Felső-Ausztriából, Stájerországból is ismert, valószínűleg onnan származott. A Balaton-felvidékre is a felső-őrségi fuvarosok hoztak gyökeres facsemetét eladni, így hamarosan itt is kedvelt gyümölcsfa lett, finom, jól reszelhető almájáért, sokáig jól eltartható gyümölcséért és szép, erőteljes fájáért.[23] A fehéressárga *Csúcsosalma,* az *Ananászsárgaalma,* a *Boroma,* a boralma, amely lédúsos, leveses, sok mustot adó almafajta volt ugyanúgy ismert volt, mint a szekrények tetejére rakott, a szobákban tárolt, vagy a padláson zab között érlelt, és így nem megfagyó *Fehér öreg alma.* Körték közül a Felső-őrségben ismert volt még a *Vízkörte, a Budikörte,* amelyet az alma és a körte közti átmenetnek tartottak. Ezt *Kuti körtének* is hívták, mert kutak mellett állt gyakran, jól aszalható nagy sárga termése volt. De termesztették még a *Nagykörtét, Téli körtét, Szamócakörtét, Búzaérő, Rozsérő, Mézessozó* gömbölyű, édes körtét. Ezeket, különösen a kemenyhúsú, vastaghéjú gyümölcsöket fuvarozták a Dunántúl gyümölcsben szegényebb területeire. Egy őriszigeti (Siget in der Wart) evangélikus fuvaros beszélgetését örökítette meg és közölte a Magyar Nyelvőr 1885-ben. A fuvaros Stájerországban volt deszkáért, és gyümölcsöt is hozott azzal a céllal, hogy Zala megyébe, a Balaton mellékére vigye és gabonára cserélje.[24] *„...ómát is hosztam...Hát mast főrakom a*

[22] Nemesnépi Zakál 1818: 19–20. Eőrséghnek Leírása ugymint Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek Szokásai, nyelvszokása a mellyeket öszve szedegetett... MTA. Kézirattár. Földr. 4r. 9.

[23] Felhasználására, származására, elterjedésére vö.: Csoma 1988: 154–155. Képe, fajtaleírása: Pomologie Oesterreich-Ungarische. Wien. 1888., Kertészet 1939: XIII/1. 10.

[24] Magyar Nyelvőr 1885: XIV. 518.

héba: maj ha osztán lémének Zalábe, eviszem magamme: osztán becserélem gabonáve."

Ez a nagyfokú gyümölcskereskedelem, termékcsere, amely a gyümölcsben szegény Dunántúl és a gyümölcsben rendkívül gazdag stájerországi, alpesi, előalpesi területek közt több évszázad alatt kialakult és fennmaradt az első világháborúig, egyben a gyümölcstermesztésre és a kertészetre is felhívta a figyelmet. A kertészet, a gyümölcskertészkedés, mint foglalkozás, mint választható, kitanulható és nem csak megfigyelés alapján elsajátítható szakma, megélhetési lehetőség ebben az időben alakult ki, ekkortól nyílt rá lehetőség. Mindez a 19. század közepén a megújulásra késztetett magyarországi népiskolai oktatásban is egyre nagyobb szerepet kapó kertészeti, főleg gyümölcstermesztési kedvvel és tantárggyal együtt jelentkezett. Ez a folyamat a rendi társadalom gátjait magáról levető, polgáriasuló magyarországi kertészet fejlődési korszakával esett egybe. Nem lehet véletlen, hogy Bötskör Sámuel is ekkor vetette papírra a gyümölcstermesztési tudomány, különösen az oltás, nemesítés, oltványcsemetenevelés és -gondozás tételeit. De terepkutatásom eredménye is jelzi ezt a változást. Az őriszigeti Ték Ferenc a 19. század második felében tudatosan választota már a gyümölcskertészi foglalkozást kitanulva. A vasjobbágyi (szintén evangélikus kisnemesi község) tanítóval járt össze oltogatni. Csatlakozott hozzájuk később egy Krizsán nevű, szintén őriszigeti gazda is. Az oltogatás, nemesítés lassan olyan szenvedéllyé vált, amit már többen végeztek az erdőkben járva Őrisziget környékén. Így Mészáros, Kristán, Miklós nevű gazdák is csatlakoztak a vadgyümölcsöt oltó nemesítők táborához. Ékoltással nemesítették a gyümölcsfákat, akár a kertbelieket is, ingyen. Gülly Sámuel például még erdőből vad fákat is áttelepített a saját kertjébe, amelyeket aztán helyben oltott be. A fák törzsét középen lefűrészelték, majd ék alakban megvágták bicskával a nemes oltócsapot. A hasítékot kis kalapáccsal ütötték a törzsbe, majd faékekkel a hasítékot kifeszítették és a nemes oltócsapot ebbe illesztették bele. Ez a módszer már az ókorban, majd a középkorban is ismert volt. Fennmaradása a paraszti, népi gyakorlatban nem egyedülálló. Nemcsak oltáshoz, hanem szemzéshez is értettek, amit úgy végeztek el a gyümölcsfákon, mint a kert rózsáin. A szemzés idejének májust, júniust tartották a legoptimálisabbnak, míg az oltást már márciusban elvégezték, amikor *indul a fa,* és a rügyek kezdenek *mozogni, vastagodni.* A cseresznye esetében az oltóvesszőket már korábban, két héttel az oltás előtt megszedték és homokban, száraz helyen tárolták. Mind az oltás, mind a szemzés után hánccsal, ruhával, vászondarabbal, madzaggal kötötték be a sebet és a szemet vagy oltócsapot, hogy szorosan az alanyhoz, a beoltott vagy szemzett részhez illeszkedjen a nemes rész. Oltás után a sebfelületet sárral is bekenték. Az őriszigetiek mindezeket az oltógató emberektől lesték el. Gülly Sámuel német községből, Zahlingból (Újkörtvélyes) telepedett be a faluba, és terjesztette el a

saját falujában általános gyümölcsnemesítési módokat Őriszigeten, amit a helybeliek aztán ellestek.

Így kerülhetett a *Pogácsa alma, Vöröshajalma, Fojtós körte*, ami a vadkörte neve volt, a gyümölcsfuvarozással Őriszigetről is a Dunántúlra, és Magyarország belsőbb területeire, de a csak mustnyerésre használt, sötét színű mustot és bort adó *Mustkörte* is. A Balaton-felvidéken ugyan gyümölcsbort nem készítettek a kiváló minőségű szőlőből készíthető borok miatt, de gyümölcsecetet az erdőn összegyűjtött vadkörtéből igen. A gyümölcsínséget is mutatta ez, vagyis csak az erdőn talált és összegyűjtögetett vadkörte szolgált az ecet alapanyagául. A gyümölcsínség ezért itt a gyümölcsnek állandó jó árat biztosított. A nyugatmagyarországi fuvarosoknak egy szekér almáért, körtéért annyi gabonát adtak *lent Magyarországon* – ahogy meghatározták a felső-őrségiek –, hogy az nem fért fel a kocsikra. Az őriszigetiek közt folytatott néprajzi gyűjtés is megerősítette a Balaton-felvidéki visszaemlékezéseket, miszerint fél véka almáért egy véka gabonát kaptak cserébe a Belső-Dunántúlon. Ez a gyümölcs helyi jó árát, illetve a csereértékben elfoglalt jó helyét mutatta a 19. század második felében. Ezzel magyarázható, hogy aszalt gyümölcsöt is szekérszámra érdemes volt a Balatonig fuvarozni, a megfelelő csereárú ellenértékeként. A jó értékesíthetőség miatt az őrvidékiek mindig vittek magukkal gyümölcsöt a kocsikasban, szalmában, még akkor is, ha más terméket, terményt fuvaroztak magukkal az Alpok és a Duna között. A ponyvába terített gyümölcsöt a szekéren ülő fuvarosok az ostornyélre szúrt alma, körte látványával hirdették, mint reklám, és hangosan kiáltozták a gyümölcs nevét eladásra kínálva azt. Mindez egy-egy Balaton-felvidéki faluban, mezővárosban nagy feltűnést okozott. A kummet nyakhám, a szokatlan rakoncás, nagy formájú, erős kocsik, a nagy rakomány gyümölcs, a szokatlan öltözetű, hangos fuvaros, a nagy és erős muraközi lovak mind-mind számtalan bámészkodásra adott okot a Balaton-felvidéki gyerekeknek. Idős adatközlőként szívesen gondoltak vissza erre a színes és számukra olyan sok csínytevésre alkalmat adó gyümölcsfuvarozásra, gyümölcskereskedelemre. Kedvenc gyermeki turpisság közé tartozott a hosszú út fáradalmaiban elfáradt, elbóbiskoló fuvaros ostornyele végéről észrevétlenül lecsenni a reklám almát, körtét, amit aztán titokban nagy boldogan majszolhatott el a legügyesebb gyermek. Ez a tett a fiatal fiúk, legénysorba cseperedők között virtusszinten, sokszor a tökéletességig kifejlesztett szokássá vált, amiből a szunyókáló, egyhangú zötyögésű kocsin ülő fuvaros nem igen vett észre semmit, csak azt, hogy hosszú ostora végén már nem díszlik portékája szép darabja.

A kiegyenlítetlen állami szintű gyümölcsellátást jól tükrözte az a leírás is, amely szerint alkalmanként az ország belső gyümölcsfeleslege ellenére a kereskedelem továbbra is gyenge minőségű stájerországi gyümölccsel árasztotta el a

főváros piacait még a 20. század elején is.[25] A *Téli piros pogácsa*alma a 19. század végén még óriási mennyiségben, szekérszámra érkezett Stájerországból és Horvátországból, nagyrészt az őrvidéki gyümölcsfuvarosok jóvoltából. A 20. század elejére azonban már a hazai termesztés fellendülése révén ugyanez a fajta jellegzetes kecskeméti almaként vált híressé és keresetté.[26]

Felvetődhet a kérdés, vajon minek hatására következett be ez az óriási változás. Hogyan sikerült elérni, hogy a belső szükségletet már részben fedezni tudták? Természetesen ismert a tanyasi gazdálkodás és a Duna-Tisza közi, tiszántúli homoki kertkultúra gyümölcstermesztési fellendülése a 19. század végére,[27] amely az eddig gyümölcsben szegény területeken, a korábbi szekerezés és tutajozás révén biztosított gyümölcsmennnyiséget a helyben termelttel, szinte kompenzálni tudta. Ez a mennyiség azonban még kevésnek bizonyult volna, és ez még mind kevés lett volna, ha a belső termesztést, a községek saját igényeit nem tudták volna biztosítani. Úgy gondolom, hogy Bötskör Sámuel 1856-ban kelt jegyzete lehet erre a válasz, vagyis, hogy a kertészet és a gyümölcstermesztés mint tantárgy lassan tért hódított a népiskolai oktatásban. Így a népiskolai kertek, mintakertek, tanulókertek csemeteiskolák lettek ennek a nagymértékű átalakulásnak a kiindulópontjai, a kertészeti-gyümölcstermesztési mozgalommá szélesedett nemzeti összefogás csírái és példamutató kezdeményei. Majer István, „István bácsi" még 1856-ban a népiskolai gyümölcsfaiskolák hiányát hánytorgatta fel. Joggal, hiszen Sziléziában 1853-ban a népiskolák mellett 24 gyümölcsfaiskola állt rendelkezésre, 7379 vaddal és 5142 oltvánnyal, míg 1854-ben már 45 faiskola működött itt.[28] Magyarországon azonban a helyzet még jóval roszszabb volt, hiszen az egyház sugallatára a szülők gyakran megsemmisítették a természettudományi tankönyveket, mert azok úgymond *„haszontalanok, károsak"*.[29]

Mindezekért is figyelemre méltó, és a kormányzati szintű próbálkozás korai példájaként tekinthető az alább ismertetett gyümölcstermesztési, kézzel írt jegyzet. A cél az volt, hogy a kertészetet, gyümölcstermesztést a népiskolákban ta-

---

[25] *„Fényesen illusztrálja ezen a téren a való élhetetlenségünket az, hogy pl. az idei jó gyümölcstermő évben elsőrendű gyümölcsünkkel úgyszólván sertéseket etettünk, mégis október, november hónapokban az egész budapesti piaczot a silány stájer gyümölcs dominálta és uralja ma is."* Révész 1909: 29.

[26] Geday 1981: 104.

[27] Vö.: Für 1983., Novák 1986: 246–273. Ez a nagyfokú változás mind a gyümölcstermesztésben, mind a kertkultúrában a terményvásárok szerkezetében és a mezőgazdasági kiállításokban is megmutatkozott vö.: Csoma 1990–1991: 381–408., Csoma 1994: 61–67., Csoma 1996/b. 73–95.

[28] Majer 1856: 79. Majer István tevékenységéhez és életéhez vö. Pifkó 1997: 347–358.

[29] Juhász 1969: 33.

nítva jelentős nemzetgazdasági eredményt is elérhessenek a természettudományos nevelés és a gazdasági, szakmai ismeretek elsajátítása mellett. Ettől pedig mind az ország, mind a kisebb közösségek életének jobbulását várták állami szinten. Ez a mozgalom, amelyben a korabeli minisztériumok (a Földművelésügyi és a Vallás- és Közoktatásügyi), a tanítók, az iskolák, a diákok is résztvettek, már a népi gyümölcskultúra változására, szakmai-kertészeti szakismeretekkel történő felvérteződésére is hatott. Így alakult át a paraszti, a népi gyümölcskultúra, ötvöződve a magasabb szintű államilag irányított felsőbb gyümölcstermesztési ismeretekkel a népiskolai oktatás segítségével.

Az alábbi, 1856-ban íródott népiskolai gyümölcstermesztési jegyzet jól tükrözi ezeket a korabeli célokat, feladatokat. De ugyanakkor az oktatott szakanyagot is, amely már mai szakmai értékelés szerint is egy magasabb szintet jelentett, mint a korabeli általános paraszti gyakorlat. Azok a javaslatok, elvek, tanácsok és elvárások, amelyek a kéziratban megfogalmazódtak, többségükben ma is helytállóak. A kézirat sűrítve tükrözi mindazokat a szakmai tanácsokat, amelyek a 18. század második felétől a gyakorlatban kipróbálva is megállták helyüket. Elméleti magyarázatot ugyan nem fűztek a javasolt munkafázisok leírása mellé, de erre a népiskolai oktatás szintje miatt nem is volt szükség. Elégnek tűnt, ha például azt írták, hogy a rövidre metszéssel erőteljes, a hosszúra metszéssel pedig laza, sűrű koronát kaphatott a gyümölcsfáján a gazda. A célnak megfelelően praktikus, gyakorlati tanácsokkal és ismerettel látták el a népiskolai tanítókat és a népiskolai diákokat. Ebben az időben, a 19. század második felében a munkára nevelés céljaként oktatták a kertészetet és a gyümölcstermesztést.[30] Ezzel az oktatással a népiskolák, a néptanítók és a vidéki papság bekapcsolódásával országossá nőtt mozgalom bontakozott ki, amely a korábbi, több évszázados paraszti, népi tapasztalatot és gyakorlatot elhomályosítva, vagy háttérbe szorítva egy egységesülő, nem egyszer az európai (német, belga, osztrák, olasz, francia, angol) gyümölcstermesztés eredményeit, tanait ötvözte a magyarországi szakismerettel.[31] Sokszor már magyarországi gyümölcstermesztési szakismeretként, éppen az átvett külföldi tapasztalatok terjedtek a 20. század elején tovább.

[30] Összefoglalóan: Csoma 1997: 91–126.

[31] A 19. század második felének gyümölcstermesztési hatásaira, átvételeire, kapcsolataira vö. Csoma 1996/c.

BÖTSKÖR SÁMUEL GYÜMÖLCSTERMESZTÉSI JEGYZETE, 1856.

****

*

„...eldelhese annak gyümölcsét később unokái áldást mondhassanak őreá[32]

4 K(érdés) Micsoda különös szerszámok szükségesek a gyümölcsfa tenyésztéshez.

F (elelet) Egyéb közön ségesen ismert kerti eszközöken kivül kell 1 ör egy félkéz vagy is asztalos fürész a fák vastagabb gallyának lefürészelésére valo 2 or kis kerti vagy is olto fürész 3 or kertész vagy is görbe kés 4 er egy kisded finom olto vagy is szemzőkés 5 ör egy hoszal s egy kiseb könnyü létra

A csemete iskoláro [33]

5 K Mit nevezünk csemete iskolának

F Azon kis darab földet mellyet minden gyümölcsfa tenyésztést üzö gazdának a végre kell külön szakasztani hogy abba gyümölcs magvakat vetve ezekből csemetéket nevelhesen magának.

6 K Hány reszre osztatik a csemete iskola

F Kettöre egyik a vetö iskola mellybe a különfélé gyümölcsmagvak vagy rendekbe sorozva vagy minden rend nélkül szortan vettetnek a másik fa iskolának neveztetik mert ebbe a magrol kelt vadonczok ültettetnek ápoltatnak s rendeltetésünkhöz képest nemes gallyakkal beoltatnak

7 K Millyennek kell leni a csemeteiskolának?

F jol bekeritet enyhes nyilt szabbad fekvésünek hogy it a gyönge csemeték erős ködök szelek derek fagy nyulak kecskék stb által egy könnyen meg ne rongáltassanak elenben a nap táplálló erejében folyvást részesülhessenek ?

8 K Millyennek kel lenie földére nézve.

---

[32] Az első három kérdés és válasz hiányzik. Valószínű azonban, hogy általános bevezetőről lehet szó. Ezt jelzi az utolsó mondatfoszlány, amely általános megfogalmazás arra, aki gyümölcsfát ültet és bajlódik a termesztéssel, azt a termő fa alatt pár évtized múlva hálás utódok emlegetik és mondogatják az ültető-ápoló nevét. A jegyzet a korabeli szakirodalmi formának és szokásnak megfelelően kérdést tesz fel és feleletet, választ ad erre. Még Gönczy Pál korabeli híres gyümölcstermesztési szakkönyve is ezt a párbeszédes formát használta. Vö. Gönczy 1856.

[33] A „Csemetekert, Csemeteiskola" ettől az időtől gyakori földrajzi, dűlőnévként tűnik fel, ami ennek az új kerttípusnak a községek határában megjelenését, általánosságát mutatja. Vö.: pl. Veszprém megye ... 1982: 246., Zala megye ... 1964: 637.

F Természetü jó erőben levó s nagyon sürü se igen ritkának s nem felete kövér se azon frisen trágyázotnak

9 K Miért kel a csemete is kálaföldének csak közép szerünek lenni?

F Mert ha a föld igen kövér a csemeték benne elkényesednek s igen buján nőnek és ezek a roszab föld való kiültetést töbnyire meg sinlik anyira hogy gyakran ki is vesznek elenben ha az igenis sovány lene ugy a csemeték még gyengekorukban elsatnyulnak s ezekből szép s tartós fát nem igen nevelhettünk

10 K Mint kel a vető vagy csemeteiskolákat elő késziteni?

F Miután az alkalmas helyet kiválasztottuk ha ennek földe nagyon sovány volna igen apro már szinte földdé porlott érett trágyával vagy fa vágottokrol kapart meg rostált kövér földdel vagy pedig levélrothadékból származot erdei televényel s utcza sáral meg javitjuk ösvel kivált jol mélyen felásuk s tisztogatjuk tavaszal ismét mihelyt a föld fagya engedi föl kapáljuk és ha tetszik azonnal ecélra használjuk ha pedig nem lenne még elégé porhanyo egy évig kapás növények aláhasználván mivelve javitjuk?!

Bötskör Sándor

11 K Gyümölcs magvakra hogy teszünk Szert?

F Ezt meg gyüjtögettni kinek kinek könnyü ha minden gyümölcsnek de természetesen éret gyümölcsnek mellyet meg eszik mag vait elteszi. Ezeket szelős száraz helyen zatskókban vagy homokban lehet eltartani s igy mind a megpenészesedés mind egerek bogarak elen biztositva lesznek.

12 K Mikor kel a magvakat elvetni

F Lehet öszel és tavasszal is a csont magukat azonban minök a baraczk cseresznye meggy szilva leg jobb fölhasználásuk után azonnal földbe dugdosni s nem engedni kiszáradni. A lágy magvakat padig minő az alma a körtve ha tavaszkor vetjük is ki kelnek s kivált ha vetetesük előtt mintegy 24–36 óráig ganéj leves vizben megásztatjuk ez csirádzó erejüket nagyon ébreszti

13 K Egy fórmán kell e minden magot ültetni?

F Épen nem hanem a föld sürübb vagy ritkáb a mag kisebb vagy nagyobb gyengéb vagy keményeb voltához képest kevesebb vagy több földet kell azakon takarni vagy gerebbelni a beszterczei szilva magvakat pedig csak a föld szinén kell jol betaposni mert különben nehezen szokott kelni.

14. K A gyümölcs magvakra nézve mit kel megtartani?

F. Azt hogy ezek csak ép fáknak éret egészséges gyümölcseikből vétessenek s ne ösze vissza hanem a különemüek elkülönözve egy egy kis táblácskába vagy ennek külön részeibe vettesenek igy az alma körte barackk szilva stb. külön külön

15. K. Kikelésük előtt és azután hogy kell báni a csemetékel

F Száraz idöben szükséges a mag ágyakat megöntözni estve és regelenként és minden gyomtol tisztán tartani. A kikelt gyenge csemeték közül pedig a földet gyakran föl kell porhanyitani vigyázva azonban nehogy gyökereik meg sértesenek ha nagyon sürün keltek meg kel ritkitatniok !!

16. K Mit kel a vidámabb növésü csemetékel teni

F Vetésük utáni öszel vagy még helyesseben jövő tavaszkor ki kell azokat kiméletesen ásoval szedegetni és lefelé nyuló hoszukas gyökerüket egy jó tenyérnyire el kel vágni, valamint szintén a nagyon sürü oldalgyökereket is meg kel metszeni.Ugyanekkor vékony derekukat is annyira kell vágni hogy rajta ne több mint 2–3–4 szemzés maradjon; mert ezen három szemzet közül a végő sokal szebb és erősebb hajtást fog tenni, mint a meg nem kurtitottaknál tapasztalhatni.

17. K Okszerü e a kis fának karógyökerét elvágni?

F Igenis mert az a földbe mélyen lenyulván olly alant ritkán talál magának jó földet s elég táplálékot s ugyan azért sorvadásnak indul s elveszködött a karógyökér elmetszése által az eszközöltetik hogy az oldal gyökerek és gyök szakálkák szaporodnak, gyarapodnak már pedig ezek a föld felső televényes rétegéből sziván a tápnedveket a fának jól táplálását s vig növését feltételezik ?!

18. K A magágyakból kiszedett s gyök és törzsében szabály szerüen megmetszett csemettéket hová fogjuk mármost ültetni,Némelly részét ugyan azon ágyba visza de ebbe mind bele nem térvén a más részét egy e végre felhagyott eleve el készitet ágyba fogjuk átültetni meg pedig

egy mástól egy vagy másfél lábnyi távolságban és ügyelve arra hogy az aprobbakat délfelől a nagyobbakat hátráb éjszakfelé rendezzük egy árnyékukkal egymásnak nem ártogatnak ?

19. K Mire kell az ültetésnél különnösen figyelmezni

F Hogy fácska se méllyebben se fennyebben ne jöjjön a földbe mint az előtt állott volt hogy minden irányban szétteritett eligazitott gyökereihez a föld mindenütt jol hozzá feküdjék s köztük üreg ne maradjon ez okból kézzel kell a földet

a gyökerek közé morzsolgatni s a fácskát emelgetve rázogatni és hogy az ültetés biztos sikerü legyen beiszapolva kell ültetni.

20. K Mitt értesz a beiszapolási ültetés alatt

F Ha a fának gyökereire már anyi földet huztam hogy ez azt egészen be takarja ha ekor egy vagy fél kána vizet ráöntök fámat beiszapolásal ültetem de ezen be iszapolást már most szükséges száraz földel fedni melly a föld kicserepedését gátolja és a nedveség tovább tartosságát eszközli

21. K Ha egyszer a vadfácskák vagyis vandonczok gyarapodnak mit kell s mit fogsz velük tenni ?

F Nemesebb gallyakal vegy ezek szemzeteivei fogom azokat beoltani és gyümölcs termő fákká nevelni ?

22 K A gyümölcsfák nemesitése

22 K Miért kel a gyümölcs termesztőnek leginkább oda törekedni hogy csak a nemesebb gyümültsöt termő fákat ternyészése

F Minthogy gyümölcsöt egyrészt azért termesztünk hogy önnön táplálásunkra fölhasználjuk részint hogy azt eladván pénzé tegyük nagyon természetes hogy mind a kéttzél a nemeseb gyümölcsesel érhetjük el mert p.o. vadalmát s vad körtvét sem enni sem venni senki örömest nem fog.

23 K Dehát csak a leg finomabbakat s bizonyos kiválasztás nélküll kel nemesitési módókat

F Csak a leg különössebb fajokat tenyeszteni azért nem tanácsos mert azok sokszor nagyon kényesek is és a tolvajok gaz vágyát is joban csiklandoztatják szükséges ugyan jó és csak jeles gyümölfajokat szaporitatnunk ugy azomban hogy azokat válasszuk ki mellyek vidékünkön legtöbb hasznot igérnek s fognak nyujtani bibelödő fáradozásainkért

24 K Mikép lehet nemes gyümölcsre szert teni és tudnál e némelly nemesitési modokat

F Vad fának nemesitése által melly sokfélekép történik igy különféle oltás által p.o. párositás szemzés sipozás fába vagy héjba ékelés által de bujtásal is és többszöri kivált roszabb hejről jobbra való át megültetgetés által is nemesbül a fának gyümölcse

25 K Mit kel a nemesitésre nézve előlegesen is jól meg jegyezni!

F Azt hogy a nemes gally és be oltandó vad fa közt bizonyos rokonságnak kell létezni hogy egyesülhesenek.Igy p.o. almát almába körtvét körtvébe kell oltani szóval lágy magut kemény maguba oltani nem lehet de a kemény vagy is kőmaguak egymást is el fogadják igy p. o. a baraczkokat szilva és mandulába a szilva fajokat más szilva fajokat is be lehet s szoktuk oltani.

26 K Az alma és körtvék oltásáról mi különöset tanultál?!!!

F Azt hogy t. i. birsalma és birskörte fába s fehér galagonyába is bátran és igen czélszerüen oltathatnak illyenkor ugyan nagy szálas fát nem nevelnek hanem csak törpe de hamar termő fák fognak belölük válni.

27 K Hát különösen az olto gally vagy is nemes gallyrol mit kel megjegyezni?

F Azt hogy az érett azaz barnapiros szinü kemény fáju s ez vékony kisbélü legyen a szemzetek rajta jol kivejtete s duzzatak és sürüen állok legyenek.

28 K Jo e egy ágnak minden része?

F Legjobb a közepe tajáni szemzetek s leginkább ezeket kell oltáshoz használnunk mert az also vége felöli szemzetek tökéletlenek és sokszor vakok a vékony vég felöl levők pedig rendesen éretlenebek hitványabbak.

29 K Mikor kell az oltoágakat meg szedni

F Ezt a különféle oltásmodok külön féle időszaka határoza igy párositás f ába és héjba ékelésre valo oltágakat töb holnapokal elöb s még elönben öszel is be lehet szerezni de a szemzés vagy sipozásra leg föleb egy pár napal elöre gondoskodnunk mert késöb már ritkán lehet hasznukat veni."

A kéziratos jegyzet első része itt befejeződik és kezdődik a következő rész, elölről számozva kérdések és feleletek sorával. A kérdésfeltevés többször tegezéses formában fogalmazódott meg, ami ugyancsak nem ritka a korabeli nyomtatott gazdasági szakirodalomban.

„1 K Mikor és miképen szoktak hasitékba oltani ?

F Ez kora tavaszsal a f'ák leveledzése előt ekkép végeztetik a vadtörzs vagy valamely nagy fának vastagab ága el fürészeltetik és a fürészelt vég éles késel lesimitatik ekkor a nemes gally mellyen 23 szemzetnél többet meg hagyni nem szabad az also szemzet allat két oldalrol bevágatván lefelé olly ékformára készittetik el hogy ezen ment egy kés foka és éle képezni megtörténvén a törzs le simit végén egy hasitás ejtetik és ez a késhegyével vagy erre készült faéketskével szétnyitatik vár az olto gally éke ezen hasitékba ilesztetik ugy hogy annak héja a

törzs héjának szineljem és ekor öszeeresztetvén a hasiték az agyagos gyurmával tapasztaltatik rongyal bepongásztatik

2 K Az ék készitésnél mire kel vigyázni

F arra hogy az ék éle az olt ág also szemzete felöl essék nem pedig kivül mint szokták ez által a seb beforása tetemesen elősegitetik vigyázni kek továbá arra is hogy az éknek fokárol a héj le ne váljék s ösze ne rocsoltasék.

3 K mi rosz oldala vanozék oltásnak

F Az hogy a törzsön tetemes seb esvén ez lasan és sokszor nem is for jól be ekkép az oltvány sinlödését söt el veszését is vonja maga után

4 K Van é a hasitékba oltásnak egy más nem annyira erőszakos jobb modja

F igenis van és ez a héjalás itt a törzs ép ugy elfürészeltetik s lesimitatik minezt a hasitékba oltásnál elmondok csak hogy ketté nem hasitetik hanem az olt gally az oldalvást hosszában ejtet hasiték alá ilesztetik az olto ág ekkép készitetik az also szem allat mint egy közepeig bemeesetik s igy sark áll elö melly soroktol lefelé harántam olly forma metcsést teszünk minöt a párositásnál szoktunk az olto gally sarkának a törzs sima felületére kel pontosan ráfeküdni, végre olto viasz vagy olto gyurmával be tapasztatik bekötetik.

5. K A megfogant s hajtásnak indult oltványok minő bánást kívánok?

F elég erös de sima karokhoz kell azokat kötni hogy szél más erő szak által ne veszéllyeztessenek ?

6 K minö kötölék a legalkalmasb ?

F lapos hárs vagy füzhéj szatying szij stb mellyek ti be nem vágodnak alkalmasztasék pedig ugy hogy a karo és oltvány közt egyik ága a másik felett keresztül is altalvetesék és igy a fát is a karohoz ne szoritya ezen kötést a kertészek nyolcsas kötések hijják vigyázni kell pedig hogy a kötés senagyon tágon se nagyon szorosan ne tetesék

7 K Szabad e és okszerü e az oltványokrol az oldal gallyakat mindjart elsö évünkben lenyesegetni ?

F Ez hogy felette káros rosz szokás mert az oldal gallyak a törzs vastagodását s erösödését mozditják elö a honnan azok gyarapitó ágaknak neveztetnek igy tehát az ezektöl megfosztot fátska szépen felnyulik és sudar derekát képez melly azomban igen gyenge és erőtlen lévén a fa bokrétájának viselésére alkalmatlan

8 K de hát mitkel hogy a megkímélt oldal gallyak a fő és vezér ágat növésében nagyon ne gátolja?

F az oldal gallyak végeit elkell körömel csipkedni s eszt kétszer is lehet tavaszal és Iván nap után ez által hosszabodásuknak gát vettetik és a fanedv az egyenesen fölnyuló bántatlan hagyot vezér ágba veszi főfojását

9 K lekell e, azomban ezen oldalágakat is késöben nyesni?

F Igenis ha a törzs egy hüvelyknyi vastag akkor az oldal galyak lenyesegetéssének

10 K fa nyesegetésnél általában mire kell vigyázni?

F Hogy az inkáb kora tavaszal tétesék mint őszel mert ha télre be nem fornak könyen elfogynak hogy a galyak töben és mentül élesebb késel mecsessenek a nagyobb sebeket pedig fa viasz vagy olto gyurmával is be kell fedni

11 K Szabad e nyár közepete is meczegetn

F ehhez nagy ügyeség és tapasztaltság kívántatik kivált a baraczk cseresnye meggyfák könyen csipafojást kaphatnak s elszáradnak

12 K meg tudnád e a legföb s haszon hajtobb fa meczési általános szabályt nevezni

F Igenis rövid metszés hosszu gallyat hosszu metszes ellenben rövid de sürügallyakat idéz elö

13 K Meg tudnád é ezen tüneménynek természetes okát mondani ?

F Mertha valamelly gallyat olly rövidre metszek hogy azon 2–3–4 szemzet marad tsak ezen 3–4 szemzetre dolgozván az egész fanedv természetesen hosszu és erős hajtásokat fog szölni midőn ellenben ha hosszabbra metszünk és a galylyon 8–10 s több szemzetet is hagyunk ezen sok szemzetekben oszolván meg a nedv sürü és apróbb hajtásokat lehet tsak tenie !

14 K Mitetemes hasznát lehet ezen fametszési föszabálynak venni.

F Azt hogy midön valamelly fiatal fa gyenge eröben van vékony és hitvány hajtásokat tesz rövidre metszetvén erösebb s bujább hajtásra kényszeritethetik

15 K Dehát a nagyon is buja növésü fáknál nem lehet e a metszéssel termékenységüket is nevelni s mint egy erőszakolni

F lehet mert ha a buja növési fát hoszura meg metszet növésének mint egy gát vettetvén a meghagyott sok szemzetekből termö bimbok normálodását reménylhetjük

16 K Hát magára a metszés mütét elére nézve mit kell mindenkor megtartani?

F Hogy az mindenkor a szemzett közelében harántan tétesék a metszés tiszta síma légyen a nagyob sebeket pedig fa viasz vagy a ismert agyag gyurmával is be kell keni.

III Czikk az oltványoknak álandó helyeikr valo kiültetéséről

17 K Hogy minden edigi fáradság költségünk haszontalan ne legyen mire kell fügyelmezni az olványok állandó helyeikre való kiültetésekor

F Az idöre magának a fának természetére a helyre a földre a rendre a távolságr az ültetés modjára

18. K Mikor kell a fiatal fát az oltványokbol áll helyére kiültetni

F Ez a fák külömféle természetétől füg baraczkot cseresznyét meggyet mindjárt 2 vagy 3 dik éves korában legjob kiülltetni Alma szilv körtve 5–6 éves korában is kiültetetni.

19. K az ültetés elöt kü kel ásnunk a fát mire kel ez alkalomal különösen figyáznunk?

F Ara hogy a fát a legnagyobb gondoság és kiméletlen emeljük ki hogy györük mentül kevésbé séresék roncsoltatsék meg

20 K A már ki ásott fákat miként kell az ültetésre alkalmatosá tenni?

F Átalában a sürü gyökereket megritkítani a hoszukat és megroncsoltakat simán elmetszeni nagyon okszerü czél irányos dolog.

21 K Hát a felső ágákat vagy is fa koronajat metszetlen hagyjuk é?

F Némelyek szánják a koronáját szép ágitol meg fosztani mi azt tartjuk hogy kivált gyönkéb hitványab gyökerezetü fáknál annál annál erösebb meg kel felső ágát ritkitani csonkázni

22 K Mi haszna vann ennek?

Az hogy a fa annál eröseben dolgozik a gyökereknek kivejtesére meg sürítésére már pedig a gyökerezetöll függ a fának növése egész jövendöbeli termékenysége.

23 K Magára az ültetésre nézve mire kell figyelmezni

F Leginkáb az idöre öszel csak homokos könyü ritkásab földbe jo ültetni mert ebben a meggyökeresedés gyorsan menen a fának fagy általi

fölemeltetésétöl megrongáltattásától tartani anyira nem lehet a mi agyagos nyirkos földben sokszor az ültetvény vesztét vonja maga után.

24 K a tavaszi ültetés miért ajánlatosab

F Mert az ültetvény ha helybe marad egy téle által tetemese vastagodik és ezen egy télen általi gyarapodását az öszi ültetés által megfosztatnék más az hogy az összel kiásot gödrök az ezekböl kihányot föld az összi esö téli ho dér fagy által meg porhanyulván s termékenyülvén a fiatal oltvány biztos foganzására s vidám növésére a legtetemesb befojást gyakorolj.

25 K Millyenek kell a gödröknek lenni.

F A gyökerekhez mért elég méllyek szélesek különösen pedig nem verem formára szük likak hanem tál idomuak legyenek.

26 K A fának gödrébe való beállításakor mire kell legfőbb figyelmet fordítani

F Hogy a földbe legfölebb hüvelknyivel jöjön mélyeben mint előbeni állásában és hogy gyökerei jól széteregetve porhanyo földel ugy takartasanak be hogy azok közt semmi üreség ne maradjon a fának beiszapolása kivált a tavaszkori ültetésnél nagyon sikeres és azért igen ajánlatos is.

27 K Hát a karo szükséges é az ültetvényhez s miért jo azt az ültetéskor behelyeztetni

F Szükséges mert mig az ültetvény meg nem gyökeredzett kiseb szél által is könnyen földre térítetik s általában a mozgás a gyökerek meg ragadását akadályoztatják az ültetéskori bealitása pedig azért tanácsos mert huzva akkor ütnök a karot könyen meg történhetnék hogy a gyökeret roncsolna meg a karonak pedig az éjszak vagy éjszak nyugati oldal felöl kell állani hogy azon tájékokrol jövő szelek jég verés s hideg ellen is mint egy paizsul szolgalhason.

28 K Szükséges és minő rendet kel tartani a fákültetésénél?

F A fáknak bizonyos rendbe ültetése nem tsak a Szemnek nagyon kellemetes hanem hasznos is az egyenes sorokba való ültetés leghelygazdaságosab.

29 K Mit nevezünk közebbenes vagy re ültetésnek

F Azha a párhuzamosan menö sorokban minden egyes fa a mellette lévő sorbeli két fához egyenlő távolságban esik ezen három fa vonalokal összekettetve 8 betü alakot ábrázol.

30 K Milly távolságban kell a fákat egymástol ültetni?

F Ezt természeti nagyságuk határozhatja meg általános szabáj e részben az miszerint olly távol ültettesenek hogy levegő szél s a napsugárak szabadon járhasák gyakorolhasák reájok jótékony befolyásukat mindenesetre inkább ritkábban mint nagyon sürün mert sűrűségben nemcsak kevesebb de rosszab gyümöltsöt is terem és a fák is könnyeben meg mohosodnak száradnak vénhednek elvesznek.

31 K Mire kell még vigyázni ha egy egész gyümölcsöst akarunk lasankénk rendezni?

F Arra hogy azon fák mellyek nagyra nőnek az éjszaki oldalra ültetesenek és hogy azok mellyek sok meleget kivának a verőfényes helyekre más elenkezőt természtüek pedig az árnyékos oldalokban kapják állohelyöket.

32 K Miért jo a különféle gyümöltsfák sajátságait természetét is ismerni?

F Hogy minden foglalatosságainkat okszerűn és ahhoz képest tudjuk intézni

33 K Beszélj némelly fák természeti tulajdonaikrol?

F Nagyságra nézve legkitünöbek a dio cseresnye körtve almafák ezeket 8–9 ölnél közelebb ültetni nem szabad Baraczk szilva megy már kisebbek s ezek 2–3 öl távolságban is megférnek a nélkül hogy egymásnak kártokozanak

34 K De hát a földre nézve mellyik minő földet s fekvést szeret leginkább?

F Az alma lapályos valamivel nedvezeb jó földben a körtve emeltebb dombosab és olyföldbe diszlik, melynek termőrétege mélyen terjed a cseresnye verő fényes tetöket szeret a jeles baraczk fajok délnek fekvő egyhes meleg helyen érlik csak meg drágagyümölcseiket megy és szilva majd nem mindenüt kiállja a diofa követses és metzés alju földet kedvel s igy mindenféle földes fekvésnek kiosztotta a bölts természet saját gyümölts fáit.

35 K a fák különböző természete tulajdonságaiból mitsoda okos következtetést huz magának az okos gazda?

F Azthogy azon fákat fogja s igyekszik leginkáb tenyészteni melyek földe s ennek fekvéséhez képest legbizonyosabb sikert igérnek mert nem egyformán terem ám minden mindenütt meg.

IV Czikely A gyümölts fák ápolása gondviselése

36 K Ha egyszer a fát elültettük egyedül magára vag is a természetre bízzuk é azt?

F Épen nem söt szorgalmasan ápolgatni folytonosan gondjukat fogjuk azoknak viselni

37 K Miben ál ez a gondviselés s ápolása?
F Abban hogy midön tavaszszal söt nyárban is dekivált öszönkint soha elnem mulasztjuk a földet a gyökerek felett fel porhanyitani vigyázva azonban hogy a gyökereket meg ne sérjük igy sem a tudva a szükséges táp nedveket elnem orozhatja a gyökerek elöl sem a föld meg nem tserepesedhetik a tzelosodhatik más oldalrol az eso ho meleg hideg szükséges és jó tékony be folyása annál szabadaban gyakorolhatják természeti munkáságunkat a gyökerekre melyeknek vidám életerejétől füg a fának vidám növése egészsége tartosága termékenysége

38 K Mit kell még azokos gyümölts tenyésztőnek tenni ha fáradságait jutalmazová akarja tenni?
F Koratavaszal minden száraz galyaktol meg kel azokat tisztogatni a sűrű ágakat meg ritkitani a bogarak s ezeknek tojásait fölkeresni selegetni a firges héját héjvakaroval vagy két nyelü késsel le kel simitani uralkodo szárazság idején kivalt a fiatal fákat héjba korta megöntözgetni nagyon szükséges hasznos dolog

39 K Hátt a fáknak bemeszelési hasznos
F Igen hasznos azért mert a ripatsos s kérges héjának lehámlását elősegiti az ártalmas féreg tojásait elöli különösen pedig a fának meg mohosodását tetemesen gátoljó és a nyulak is a meszesfának héját nem örömest rágtsálják s végre tapasztalt kertészek bizonyitják hogy a meszelés a fának termék enységére is jó hatással van.
Vége Van

Bötskör Sámuelé ez az Irás melyet tanult az 1856 ik évben
Én halálnak fija Jézusnak
Szolgája"

Az utolsó két lapon ugyanaz a kéz – más alkalommal – egy katonadal szövegét írta le, ami ugyancsak az 1856-os években kerülhetett a jegyzetbe, és a levert forradalom és szabadságharc hangulatát fájdalmát tükrözte a felsőőri fiatalok között.

„Mi piroslik amott fön a táborban, honvéd tözért vér piroslik a hóban, sok golyot kütt az ellenség sorában, Jaj de végre ötet is el találta, Agyo, hellyet koporsót visz a szekér, Benne fekszik egy tsólkott honvéd tüzér, rajta diszlik

tsákoja s fegyvere, szem födele katona köpönyegje, bal tarsai kivont kardal kisérik, Szánalomnál majd hogy meg nem könyezik, Nintsharagszó egy párágyú dörren, és Anyiból ál egy tüzérr temetés, Kotsmárosné ide halot hozzon kend, De melleje tzitromos bort tegyenkend, De a leányát trázsára állítsa kend, De a leánya beszalad nagy sietve, Amoda jön kilentz zsandár fegyverben, Zsandár urat a tsillagos egekre Tekintsenek ez én ifju soromra, Hogy ne legyek Ferentz Jozseffnek fija

vége vagyon"

A KÉZIRATOS JEGYZET SZÜLETÉSÉNEK HÁTTERE. A NÉPISKOLÁK ÉS A NÉPTANÍTÓK SZEREPE A KERTÉSZET ELSAJÁTÍTÁSÁBAN, TERJESZTÉSÉBEN

A kertészet gyors fejlődése a polgári társadalom fejlődését, alkalmanként pedig vajúdását is jelezte a rendi társadalom évszázadai után.

Az 1848–49-es rendszerváltók részben a kertészeti tevékenységben, a kerti munkákban találták meg, lelték meg a megnyugvást a forradalom és szabadságharc legyűrése után. Ugyanakkor a bécsi udvar éber rendőrkopói szeme elől is eltűnhettek, amikor egy-egy kertben politikai jellegű megbeszélést tartottak. Egyre inkább azonban az üzleti élet, a tőkeforgatás és munkáltatás lett a korábbi politikai küzdelem színtere. Bereczki Máté, a híres gyümölcsfajta-leíró és tudós pomológus, aki szintén 1848 lelkes híve és magábazárkózottan a forradalmi eszmék őrzője volt, azt írta a realitásokat látva és a kertészeti szakma lehetőségét felismerve:

„...A kard és az ágyú nem elég átalom többé arra, hogy az emberiség létért való nagy tusájában csúfosan el ne bukjunk. Most már fegyver lett még az írótoll és a kertész olló is, melylyel hazánknak a nemzet-családok előtt több becsületet szerezhetünk, mint a karddal és ágyúval szerezhetnénk. Most az élni akaró népeknek "munka" a jelszava. A dicsőséget többé nem a harczmezőkön kell keresnünk, hanem a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem terén..."[34] Ez a szakmába, kertészetbe való bezárkózás azonban nem jelentette a világtól való elfordulást, hiszen a kertészeti kapcsolatokat, a termelőkkel kialakított kölcsönkapcsolatokat, majd pedig az egyre népesebb és hangosabb kertészeti szakirodalomban, különösen a szaklapokban való közszereplést nem zárta ki. Sőt, – talán a politikai elhatárolódás miatt – ezek a szakemberek még aktívabban vettek részt a szakmai vitákban és a termesztési kérdések megoldásában. Persze a parasztgazdaságok termelési színvonalának, a kertészeti termények olcsóbb és jobb minőségű ellátásának, a városok körüli piacok kertészeti terményekkel való ellátásának, az ország kül- és belkereskedelmében szereplő kertészeti áruk termelési

[34] Bereczki 1884: III. 74.

költségének, a termelés nyereségességének kérdése, az országfásítás, a szaporítóanyag (facsemeték és megbízható fajtaazonos vetőmagok), a haszonkertészet mellett a dísznövénykertészet és a parképítés kérdései a mindenkori gazdaságpolitikát érintették és a gazdaságpolitika mellett az egészségügyre, oktatásügyre és általánosságban a mentálhigiéniára, vagyis így összpolitikai kérdésekre is hatott, azt is érintette, aki a kertészet kérdéseivel ekkor behatóan foglalkozott.

Ugyanakkor ezeknek a kérdéseknek a felvetése és az ezekre adott szakmai vélemények a közvetlen hatalmi politizálást, az ország függetlenségének, önállóságának kérdését nem érintette közvetlenül. Így a reformnemzedék egyes tagjai bár távol tartották magukat a napi politikától, de a kertészeti kérdésekben, a gazdaságpolitikában, majd az oktatáspolitikában hasznossá tették magukat az ország számára. Az önkényuralom időszakában a kormányzati apparátus megtűrte a reformnemzedék ilyen jellegű, akár a kertészeti-gazdasági egyesülés-csoportosulás irányába tett lépéseit. Így szakmai köpönyegbe bújtatva, de végeredményben politikai, szervezkedési, csoportosulási, egyesülési jogot vívtak ki, és ezzel a lehetőséggel éltek is, amikor 1853-ban rövid időre, majd újraalapítva 1857-ben megalakult az Országos Magyar Kertészeti Társulat. A Társulat valós társadalmi igényeket elégített ki, a szaporítóanyag-kereskedelemmel, a szakmai továbbképző összejöveteleivel, egy társulati kerttel, a kertészeti terményeket és termékeket árusító, áruközvetítő ügynökséggel, kiállítások szervezésével és az első önálló kertészeti, magyar nyelvű szaklap kiadásával. A Társulat munkájának eredményességét és sikerét az első években ez a nagyfokú társadalmi igény, felfokozott érdeklődés biztosította.

A nyugat-európai szakirodalom, a katalógusok, az egyre nagyobb számban megjelenő és ismertté vált, sokszor idézett, számtalanszor követendő példaként emlegetett külföldi szaklapok a polgári értékek gazdasági-piaci szemléletét közvetítették Magyarországra is. Már természettudományos alapossággal, a korabeli tudomány szintjén a növénytan, a biológia segítségével a virágok ivarszerveinek megismerésével már a keresztezés, az ivaros és ivartalan szaporítások kertészeti lehetőségeit, a szaporítóanyagok fajtaazonosságát kezdték hirdetni. A franciaországi, belgiumi intenzív koronaformák és új fajták német és osztrák segítséggel terjedtek el, közvetítéssel jutottak el Magyarországra. A kertészet fokozatos változását a növényélettani jelenségek megfigyelései mellett a magyar kertészeti mű- és szaknyelv kialakulása, a kertészeti szakfolyóiratok versenye és szakosodása, az ország kedvező ökológiai adottságainak figyelembevételével a haszonkertészetek, a dísznövénykertészetek, hajtatott primőrárut és vágott virágokat előállító kisebb-nagyobb üzemi szintű telepek megjelenése is mutatta.

Európai jelenség volt a 18–19. században, hogy a gazdaságban az újkori mezőgazdasági forradalom élharcosai papok, lelkészek és néptanítók voltak. Németországban is például Johann Christoph Frommel 1784-ben a lóherével fog-

lalkozott a Freiburg közeli Bettbergben, Johann Friedrich Mayer Kupferzellből pedig a lóherét és a burgonyát ajánlotta az 1769–1786 között megjelent tízkötetes munkájában. Johann August Friedrich Block, Nutha faluból négykötetes mezőgazdasági tankönyvet írt 1774-ben lipcsei megjelenéssel.[35] De az európai mezőgazdaságot forradalmian megújító Albrecht Thaer is vidéki pap volt eredetileg, mielőtt az okszerű és célszerű földművelés tanait ki nem dolgozta. Számtalan példát hozhatnánk még fel Magyarországról[36] is, elég ha Tessedikre, Mitterpacherra gondolunk. De a Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazdába is több gazdálkodó pap írt beszámolót, így például a mezőtúri prédikátor, Magyar Mihály úgynevezett „Magyar Vasboronájáról", a vasekéjéről pedig a szentesi Kis Bálint református prédikátor emlékezett meg. A cikkíró meg is említette, bárcsak példát mutatnának a prédikátorok a mezőgazdasági munkákban, az eszközök készítésében is. Olyan tankönyvet várt volna el, mint amilyen 1791-ben Mathesiustól jelent meg a vidéki prédikátorok és a papi birtokok gazdálkodásáról.[37] A Nemzeti Gazdában is a földművelő szerszámok rajzait hiányolták, többek közt a fent említett vidéki papok által készített és használt eszközökről.[38]

Ismert például Szepespüspök példája, ahol a helyi plébános buzdítására az 1830-as évek óta gyümölcstermesztéssel és aszalással foglalkoztak a helyiek, így csak ebből a foglalatosságból 20000 forint nyereséget értek el.[39] De a századközepi pomológusok között általánosan ismert volt Urbanek kanonok, vagy Majthényi plébános neve is. Nem lehetett véletlen, hogy Oláh János 1854-ben, amellett, hogy sajnálkozott a sok gyümölcs veszendőbe menése felett, azt írta: „*... íme fölkérem főleg a t. cz. lelkész urakat, hogy a vezérletükre bízott népben igyekezzenek fölébreszteni s növelni a gyümölcsfák nemesítése – s tenyésztésének megkedvelését...*"[40]

A 19. század közepi gyümölcstermesztési szakkönyvek írói és a vidéki lelkészek, a néptanítók és a népiskolai diákok bevonását javasolták a gyümölcstermesztés színvonala emelése érdekében. Ezek között is volt olyan formátumú és szintű gyümölcstermesztési szakkönyv, amely hathatott a felsőőri jegyzetet diktáló egykori néptanítóra. Közvetlen, szó szerinti másolás azonban egyik szakkönyvből sem mutatható ki. Így a néptanító által ismert és feldolgozott, oktatott szakanyagról lehetett szó.

Milyen gyümölcstermesztési szakkönyvek jelentek meg a múlt század közepén, amelyek hatással lehettek a népiskolai oktatásra? E szakkönyvek írói hogyan vélekedtek a gyümölcstermesztés iskolai oktatásának fontosságáról? Miért

[35] Klein 1973: 36.
[36] Csoma 2005.
[37] Mathesius 1791.
[38] Nemzeti Gazda 1816: I. 379–380. II. 236., 263–265.
[39] Egri 1852: 4.
[40] Oláh 1854. Előszó.

látták jelentősnek a gyümölcstermelést, a gyümölcstermesztésnek milyen szerepet szántak, és javasoltak a múlt század közepén? Mindezekre a kérdésekre keresem a választ, és igyekszem a korabeli szakirodalom rövid bemutatásával választ kapni, és adni erre. Mindezt azért, hogy érthető legyen a felsőőri népiskolai jegyzet megszületésének háttere.

Matuska József 1845-ben megjelent könyvecskéje már a címében is hordozta a könyv megjelenésének célját: „*A gyümölcsfa tenyésztése és nemesítése tanítók és tanulók számára*".. Matuska Rakonca (Hont vm.) méztermelő lelkésze volt, aki több gazdasági egyesület tagjaként írta meg ezt a könyvét is. A 13 krajcárért kapható könyv bevételét gyümölcsfa szaporítására szánta a szerző. A 25 évi gyakorlata alapján, és édesapja 50 éves tapasztalatának felhasználásával, megfigyeléseinek tömör kivonatával adta ki könyvét, ami Hont vármegye ajánlásával jelent meg. A gazdasági ismeretek minél szélesebb mértékű hirdetése és elterjesztése érdekében javasolta a gyümölcstermesztést templomban és iskolában, mintegy 13 foglalkozás alatt elsajátítani. Ahogy megfogalmazta: „*miszerint ezen oktatást a tavaszi időkben, vasárnapokon templomban, nép előtt, műnapokon pedig rendes tanodában is, mintegy 13 leczke alatt kényelmesen véghez viheted...*"[41] Könyvében foglalkozott a gyümölcs termesztésével, a gyümölcs hasznával, a gyümölcsfaiskola fekvésének kiválasztásával, előkészítésével, a magiskolával, (vetési idővel,) a gyümölcsszaporítás kérdéseivel, mint például a párosítással, a fasebeket ápoló szerekkel, a nemesítés módjaival (párosítás, hasítékba oltás, héjbaoltás, szemzés, bujtás), a fa átültetésével. Könyvecskéje azonban nem párbeszédes, még a bizonytalanságát jelzi, hogy a német szakterminológiát is feltünteti a magyar szakmai elnevezés mellett. Matuska József könyvecskéje még ugyanabban az évben németül és szlovákul is megjelent, ami a kormányzati támogatást, és a gyümölcstermesztés serkentésének állami szükségességét is jelezte.

Két év múlva, 1847-ben jelent meg Pécsen Vajda Romuáld füzetecskéje, *Gyümölcsfa-Iskola a falusi gyermekek számára* – címmel.[42] A hét fejezetben tárgyalt gyümölcstermesztési szakanyag előszavában egyértelműen megfogalmazta, hogy közérthető, gyermekfejjel is felfogható ismeretekre van szükség. Pedig „*...az iskolás gyermekek mégis szüköllködnek, elméjekhez alkalmazott illy czélszerü s a dolgot kimeritto könyvecske nélkül: mivel azok, mellyek léteznek bővebbek, minthogy a gyermekek elméje felfogná, de még drágábbak is, hogy sem a szegényebb megszerezhetné:*" A gyermeki kéz véleménye szerint is sokkal ügyesebb, mint az idősé, így játékosan tanulva a játszás közben tanulhatná el a

[41] Matuska 1845. Előszó.
[42] Vajda 1847. Előszó.

játékbicskájával állandóan faragva[43] is mindig bodzafát, vesszőt oltogat, szemezget. Vajda füzetecskéje közelíti meg leginkább formájában, stílusában, tartalmi megközelítésében legjobban a felsőőri jegyzetet. Párbeszédes formában, az iskolában már 1846-ban kórusban szavalták és egyenként is felmondták a gyümölcstermesztés szövegét a gyerekek, akik így elsajátították az oltás abc-jét. Természetes a néptanító is megtanulta ezt, aki irányításával az alma és a körtefák esetében már a kezdeti oltási sikereket is elérték. Úgy összegzi eddigi sikereit a népiskolai diákok körében, hogy a diák is önnönmaga *„...látni fogja ezután, hogy nem olly nagy mesterség ez, csak kedv kell hozzá, és ez azután kipótol mindent..."*

Még ebben az évben, 1847-ben, Szabadkán jelent meg Szép Ferenc kézikönyve is.[44] Ő külön hangsúlyozta, hogy a nemes gyümölcs termesztése minden fejlett államnak fontos nemzetgazdasági ügye. Javasolta is az üres kertek, a széles utcák, az országutak gyümölcsfával való befásítását, és így: *„...hányszor ki kerültetnének a szegénységgel küzdők, gyakortább megfelelő éhhalási félelmei? s hány család vergődnék ez által jobb állapotra, sőt birtokra?"*– tette fel a szinte megválaszolt kérdést. Külön kiemelte és hangsúlyozta, hogy a gyümölcstermesztés és a gyümölcsnemesítés megkedveltetésében a vidéki lelkészekre és a tanítókra óriási szerep vár. Kissé epésen dörgölte a földesurak orra alá, hogy: *„...Egyéb iránt, a bokros munkával elfoglalt földművelő népnek alkalmat is kell nyujtani, nem csak a tenyésztés és nemesítés megtanulására, hanem megkedvelésére, sőt kész nemesített faiskolák olcsón megszerezhetésére is. E tekintetben a Lelkész urak, s falusi iskola Tanítók, leg többet tehetnének, ha az illető Földes urak, és polgári hatóságok által, nem csak szóval a zöld asztal mellől, hanem tetteg pártoltatnának. Ha p.o. a Földes uraságok nem sajnálnának egy egy darabbka földet fa iskolának kijelölni, mellynek be ültetéséről s műveléséről a Lelkész urak és Tanítók gondoskodnának..."*

Egyértelműen fogalmazták meg a kor kívánságát a fentebbiek, vagyis a paraszti gyümölcstermesztés színvonalának emelését úgy, hogy a parasztfiatalok ebben tevőlegesen részt vegyenek már az iskoláskortól. Ez pedig nemcsak országos szinten, hanem a gyümölcstermesztő családok szintjén is új jövedelemforrást jelentene. 1853-ban Domitrovich gyümölcstermesztési könyvét egyenesen azzal a címmel jelentette meg: *„A gyümölcstenyésztés legfőbb élelmi és kereskedelmi forrása a hegylakosoknak. Tulajdon gyakorlati tapasztalás után a falusi nép számára."*[45] A Pesten, tehát nem egy eldugott vidéki városkában megjelent könyv, a téma jelentőségének megfelelően kétnyelvű, magyar-német szö-

[43] A bicskát a kisfiúk, a legénysorba cseperedő fiúgyermekek édesapjuktól kapták vásárfiaként, ajándékba. Vö. Csoma 1992/c.

[44] Szép 1847.

[45] Domitrovich 1853.

vegtördelt, egymással párhuzamos szövegtükrű oldalakon jelent meg. Mind a gyümölcstermesztéssel, mind a szaporítás, majd a gyümölcsaszalás kérdéseivel foglalkozott az Árva megyéből származó szerző, aki javasolta, hogy a gyümölcsben gazdagabb peremvidékek szegényeinek a gyümölcs minőségi termelése és kereskedelme anyagi hasznot hajtana. Ez a szakkönyv a kétnyelvűsége miatt biztos olvasott lehetett, de ennek ellenére a népiskolai oktatásban kevésbé használták fel, kevéssé hathatott, hasonlóan Hofmann 1855-ben megjelent gótbetűs német szakkönyvéhez.[46] A több mezőgazdasági társaság tagja, a Császári és Királyi Mezőgazdasági Társaság Gyümölcstermesztési részlegének is elnökhelyettese volt, több könyv után írta meg ezt a gyümölcstermesztésit, számos ábrával, rajzzal, jóminőségű nyomattal. A könyvben a saját tervezésű és kivitelezésű aszalójának leírását és képét is közzétette.

Bár a szabadságharc előtt a népiskolai oktatás kizárólag a különböző egyházak kezén volt, mégis felmerült, hogy bizonyos gazdasági tevékenységet a gyerekek a tanító révén sajátíthassanak el. Az 1843-ban, Bezerédy István által készített népnevelési törvényjavaslat – amely ugyan nem valósult meg, de hatása az 1868. XXXVIII.tc. rendelkezéseiben is érezhető – 144.§-a szerint *„... minden népiskolához olyan kertnek is kell tartoznia, amelyben a gyermekeket a testgyakorlásban ügyesíteni, a selyemtenyésztésre és a gyümölcsfa nevelésre gyakorlatilag tanítani lehessen."* Ez a javaslat a természettan és természtrajz tanításáról szinte szó szerint bekerült a későbbi 1868. évi törvény idevonatkozó pontjaiba.[47] A katolikus és a többi egyház is húzódozott attól, hogy a jó keresztény, a jó keresztyén nevelés mellé erőteljesebben a természettudományi ismereteket is oktassa, így sem az elemi gazdasági ismereteket, sem a kertészeti, gyümölcstermesztésieket. Hiába vetette fel a 19. század közepi sajtó ezt a kérdést, hiába írták meg, hogy a néptanítók sem értenek a kertészethez, nem sok változott ezen a téren, miközben Nyugat-Európában éppen a papok és tanítók jártak az élen a mezőgazdaság korszerűsítésében.[48] Majer István kürthi plébános, – aki István Bácsi néven számtalan népoktatási kiadványt jelentetett meg – az 1858. évi tanítói tanácskozáson, amit az esztergomi főegyházmegyei kerület tanítóinak rendeztek meg Udvardon (Komárom m.), felolvasta a „Milyen legyen a néptanoda" című írását. Ebben leírta azt az elvárását, hogy a néptanoda gyakorlati, de ugyanakkor korszerű is legyen. A néptanítóktól elvárta a korszerűbb gazdálkodást, példamutatást és oktatást. A néptanítók munkáját a községi néptanodai faiskolákkal és használható tankönyvekkel támogatta az állam Majer szerint. Felsorolta az ekkor még újnak számító, Gönczy Pál által írt gyümölcstermesztési

[46] Hofmann 1855.
[47] Balogh 1965: 279.
[48] Vö. Budapesti Hirlap 1853: 32., 44., Pesti Napló 1854: V. 238., Gazdasági Lapok 1855: VII. 148–150., 1857: IX. 137., Falusi Gazda 1859: II. 49–50.

szakkönyvet, és *Hoffmann B. T.: Mezőgazdasági szemléleti oktatás az ifjúság számára* című Bécsben megjelent könyvét. Javasolta jobb eszközök és gépek megismertetését is a diáksággal.[49] A népiskolák és a mezőgazdasági ismeretek közelebb kerülését több nevelési és mezőgazdasági szakember is javasolta ebben az időben. A Falusi Gazda – című szaklapban Mészáros Károly azon zsörtölődött, mint írta: *„...népiskoláink magával a nép ezen legáltalánosabb foglalkozásával – a földműveléssel – kapcsolatba hozva nincsenek..."*. Ez azt jelentette, hogy alsóbb fokú mezőgazdasági tanintézetek Magyarországon nincsenek, ahol a gazdálkodás elemeit taníthatnák és kis gyakorlati, példamutató gazdaságok is lehetnének okulásul.[50] Galgóczy Károly válaszolt erre a felvetésre. Ő nem látott okot arra, hogy ne tanítsák a néptanítók az iskolákban a gazdasági ismereteket, sőt derülátó volt a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen iskolai kertek, telkek ügyének kérdésében is.[51] A következő évben meg is jelent a lelkészek és néptanítók, szülők és mezei gazdák számára Ivánszky János nyiri (Bars m.) földbirtokos könyvecskéje, *„Tudományos Nézetek Gyűjteménye. A mezei köznép czélszerűbb nevelése és mező gazdászat ügye érdekében"* – címmel. A könyvet nem véletlenül ajánlotta Fekete Mihály püspöknek, aki pártfogolta a könyv megjelenését, amit a Magyar Gazda című mezőgazdasági szaklap szerkesztőségében, a Hatvani utcában lehetett azidőtájt megvásárolni. A könyvecske gyakorlati tanácsok sorozatából állt, de írt a szerző a gépesítési lehetőségekről, a cselédmunkáltatásról, a vetésforgóról is. A lelkészek és a néptanítók gazdasági példamutatását várta el, a vasárnapi iskolák és a községi könyvtár, az olvasóegylet szükségességét is megemlítve.[52] Számosan kertészkedtek kedvtelésből, azonban ez még kevésnek bizonyult az iskolai tanmenetbe történő kertészeti tantárgy megjelenéséhez. 1862-ben az esztergomi hercegprímáshoz a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület az Országos Gazdasági Egyesület támogatásával írt felterjesztést a kertészet és a gyümölcstermesztés érdekében, kérve a néptanítók, a papság támogatását. Simor János győri püspök ki is jelentette: *„Ámbár pedig a mezei és kertészeti gazdaság a szemináriumokban nem taníttatnak, mégis saját tapasztalataimból elmondhatom, miszerint az egyházam területén a plebanusok a legjobb pomologusok közzé tartoznak."*[53] A kertészeti ismeretek oktatása egyre inkább követelményként merült fel, míg meg nem fogalmazták az újonnan alapított Néptanítók Lapjában, hogy: *„... az okszerű gazdászatot s a földművelési közipart, a nemzetgazdászatot s kiválóan hazánkban az anyagi közjólétet semmi más úton egyenesen, közvetlenül s általánosan fejleszteni nem lehet; mintha a*

[49] Tanodai Lapok 1858: 16–18.
[50] Falusi Gazda 1859: 49–50.
[51] Falusi Gazda 1859: 71–72.
[52] Ivánszky 1860.
[53] Balogh 1965: 295–296.

néptanodai képzés tervébe a földművelés elméleti s gyakorlati tanítása bevétetvén, a nép gyermekei a mellett, hogy értelmes és jó emberekké, keresztényekké s polgárokká neveltetnek, egyszersmind értelmes, okos és gondos és munkás földművelőkké is képeztetnek." Ez pedig hatásosabb lesz, mint a vasárnapi tanodák például Württembergben, vagy Franciaországban.[54] A gyümölcstermesztés iránti vonzalmat, a fajták meghatározása és a fajtanemesítés kérdése csak növelte, Bereczki Máté is Dörgő Dániel barátjához írt levelében 1886. január 12-én arról írt, hogy a bokodi fiatal plébános Hérics Márton és Szabó Lőrinc református lelkész kezdett el a gyümölcstermesztéssel behatóbban foglalkozni. *„Az országban talán semmiféle hivatalos személy sem ér ugy rá a gyümölcsészetet müvelni, mint a katholikus pap."*– írta Bereczki.[55] A jól gazdálkodó tanító és pap mintaképe egyre erőteljesebben rajzolódott ki az agrárértelmiség elképzelésében. Erre nagy szükség is volt, mert a valóság sajnos a népoktatás területén messze eltért ettől az idealizált képtől.

1869-ben Magyarországon a hat éven felüli népességnek csak 40,8%-a, a női népességnek pedig csak 25,01%-a tudott írni-olvasni.[56] Az iskolai fegyelem ugyanis laza volt. A gyermekmunka felhasználása tavasztól őszig általánosnak vehető a paraszti gazdaságokban. Az iskolalátogatást a szegényeknél a nem megfelelő téli ruha tette kétségessé. Ugyanakkor egy-egy néptanítóra több helyen 150 gyerek is jutott. A Pécsi Római Katolikus Egyházmegyében az 1861/62-es tanévben megállapították, hogy a német nemzetiség lakta községekben nagyon kevés gyermek maradt ki az iskolából. Például a bólyi kerület 2097 tanköteles gyerekéből vagy a hőgyésziben 2208-ból egy sem, a mágocsiból 1929-ből 3 gyerek maradt ki. A dárdai kerületben 1383-ból 10 gyerek, a siklósiban 1707-ből 15, a földvári ban viszont 3131 gyerekből már 713 iskolaköteles gyermek maradt ki az iskolából. A mezei munka beálltával tömegesen hagyták ott a gyerekek az iskolákat az ország más megyéiben is. De a népiskolai törvény meghozása után is még 1869-ben is nagy volt az iskolával nem bíró községek száma, így ezekben a községekben az iskolát látogatók száma is kisebb volt, mint az iskolával rendelkező községekben. Így például Vas megye 646 községéből 297-ben nem volt iskola és ezekből a községekből is csak 97 község gyermekei jártak a szomszédos falvak iskoláiba. Ez azt jelentette, hogy 200 község gyermekei teljesen iskolázatlanul nőttek fel. Tudásukat a család közelében, apáról fiúra szálló paraszti ismeretanyag formájában szerezték meg, adták tovább. A magyarországi összkép még siralmasabb volt arányaiban, mint a Vas megyei, mert 11 903 község közül 1712-ben nem volt iskola, és a népiskolákkal rendelkező 10 187 községben is mindössze csak 13 798 iskola működött. Nem vélet-

[54] Néptanítók Lapja 1868: 450–451.
[55] Bereczki M. levele. MMgMA. I. 182. sz. 6.k. 5. old. In: Szabó 1995: 165.
[56] Vörös 1979: 1399–1402. A népoktatás helyzetéhez vö. Magyarország Története 1848–1890.

len, hogy az országban 1869-ben 2 284 741 gyermek számított tankötelesnek, azonban csak kevesebb, mint fele, 1 106 904 járt iskolába.[57] A néptanítók helyzete, megélhetése az egyházi iskolákban és a kevés állami iskolában sem volt kielégítő. 1869-ben 17 792 néptanító dolgozott Magyarországon, azonban legalább 28 599-re lett volna szükség. A népiskolai nevelésnek számos hiányossága volt, ami a célszerű tanítást, gyermeknevelést akadályozta. Így:

–az iskolaszám alacsony volt a tankötelezettekhez mérten,
–a kellően képzett tanítók száma kevés,
–az anyagi lehetőségek korlátozottak,
–a részvétlenség, közönyösség,
–a vallásfelekezeti féltékenység,
–a népoktatás ügyével szembeni lanyhaság, nemtörődömség,
–a tanfelügyelők elégtelensége. Mindez elvezetett a 19. század közepén ahhoz a katasztrofális népoktatási helyzethez, amit csak egy törvénnyel és annak betartatásával lehetett megjavítani. A népoktatási törvény 80. §-a kimondta, hogy ahol a község iskolatartási kötelezettségének nem tett eleget, ott a közoktatási miniszternek jogában állt államköltségen iskolát felállíttatnia. 52 községben fel is állítottak állami népiskolát 1868-ban, amelyek száma 1884-ben már 450 lett, az egyháziakon, községieken kívül.[58] A néptanítók tarthatalanul sanyarú helyzetét minden társadalmi erő elismerte ebben az időben. Bár Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter világosan látta, hogy a népoktatás felvirágoztatása a néptanítóktól függ, helyzetükön nem tudott gyorsan és látványosan változtatni. A tanítók vállát olyan kötelezettségek és más jellegű feladatok is nyomták, amelyek a hivatásukból és rossz anyagi helyzetükből adódott. Ezek alóli hivatali felszabadítást reméltek, mint hogy egyben egyházfi, harangozó, ostyasütő, templomi ruhamosó stb. feladatot is el kellett látniuk. A Néptanítók Lapja 1868-ban nyíltan ki is jelentette: „*...Elismerjük s el kell ismernie mindenkinek, hogy a legtöbb néptanító javadalma oly csekély, hogy abból, kivált ha családos, csak tengve élhet meg...*"[59] A tanítói szegénység végeredményben az alapfeladatot, az oktatást veszélyeztette. Tobak Benő szomajomi néptanító ki is fakadt, mikor úgy fogalmazott: „*...de én azt tartom, hogy igy a tanító kényszerülve van elparlagiasodni, az anyagi foglalkozásoknak élni, s a szellemi dolgokat elhanyagolni.*"[60] A korszak kiemelkedő gyakorlati és elméleti nevelési szakembere, Gönczy Pál, akinek államigazgatási tapasztalatai is voltak, a parasztgyerekek jövendő élete, munkája, hivatása megkedveltetése érdekében a gyermekek gazdasági ismeretekkel való felvértezését is javasolta. Ezeknek a gazdasági ismereteknek tanítá-

[57] Péterfy 1896: II. 11., 12.
[58] Láng 1886: 17.
[59] Környei 1868: 49–50.
[60] Néptanítók Lapja (továbbiakban NL) 1868: 516.

sát a szerdai és szombati délutáni játékórák helyébe történő beiktatásával látta megvalósíthatónak. A III–IV. osztályosok részére, mint tényleges gyakorlati munkát az eperfa, gyümölcs- és szőlőtermesztés ismeretanyagának elsajátítását javasolta, a lányok pedig a tanítónéktől konyhakertészetet, főzést, sütést stb. tanulhatnának. A kertészeti ismeretek nemek szerinti széjjelválasztása itt merül fel először, vagyis a lánytanulókat csak a gazdaasszonyi teendők ellátásáig szükséges kertészeti ismeretekkel tanítanák. A népiskolákban szerzett ismereteket a gyermekek 14–15 éves korukig a vasárnapi ismétlő iskolákban bővíthetnék. A magasabb fokú szakképzést a szakiskolák nyújthatnák, ahová az alsó népiskola ismétlő osztályát, vagy a felső népiskolát végzett tanuló léphetne betervezte és javasolta Gönczy, amit később a népiskolai törvénybe át is vettek. Gönczy szerint népiskolai kerteket kell létrehozni ott, ahol a közbirtokosság a tagosítást megszervezte, hogy 1–2 hold kertecskét a közösből kiszakítsanak. A tagosított határból az országban ekkor valóban sok kihasított népiskolai kert volt. Gönczy feltette a kérdést: a kertek jól és helyesen vannak-e felhasználva? Egyértelműen nemmel válaszolt, mert a néptanítók nem értettek a gazdálkodáshoz. Ezért egy vezérkönyv, utasítás megírását szorgalmazta. Ebben a cikkében kihasználva a lehetőséget, utasításokat, javaslatokat adott abban a tudatban, hogy az új országos népiskolai szervezet tantárgyai között a mezei gazdaság alapvonalai, és különös tekintettel a fatermesztésre és a kertészetre vonatkozó határozat a korábbinál nagyobb súllyal fog szerepelni. Javasolta, hogy ezeket a gyakorlatban kell tanítani. De mit kell a fatermesztés és általában a kertészetből tanítani? „*...Isten mentsen...*"– mint Gönczy írta, hogy iskolapadban, vagy például a Gazdasági Kis Tükör című kézikönyvből tanítsák csak ezeket a tárgyakat, minden gyakorlat nélkül.[61] A népiskolai tankönyvek pedig elavultak voltak, ahogy a Néptanítók Lapja megfogalmazta: „*...legnagyobb része oly rosz, hogy annak jobbal felcserélése sürgősen szükséges...*"[62] 1869-től a tankönyvek szerkesztésére és íratására a miniszter bizottságot hozott létre, amely szerzőket bízott meg új tankönyvek írására.

KERTÉSZET ÉS GYÜMÖLCSTERMESZTÉS AZ ALSÓFOKÚ NÉPISKOLÁKBAN

A 19. század közepén a zöldségtermesztés és a dísznövénytermesztés fejlettsége jóval elmaradt a többi kertészeti ág és általában a gazdaság fejlődéséhez képest. A nagymértékű import jellemezte ezt a két kertészeti ágat. A gyümölcstermesztés a távolsági szállítás nehézkessége miatt ebben az időben még ugyancsak kisebb jelentőséggel bírt.[63] Azonban a társadalmi elvárás a magyarországi

[61] Gönczy 1868: 67–71.
[62] NL. 1869: 82.
[63] Hidegséthy 1868: 16–17.

kertészet iránt nagy volt, sőt az állam az import csökkentése érdekében költségvetésileg nagymértékben támogatta a kertészetet.[64] Ugyanakkor ebben az időben a gazdasági, kertészeti népnevelés, ezen belül a parasztság szakismeretekben való részesítésének ügye az olvasóközönség érdeklődésének előterébe került.

A megszavazott 1868. évi XXXVIII. tc. értelmében végre már tantárgy lett, a természettudományi tantárgyak sorrendjében harmadikként, a gazdasági és kertészeti gyakorlat.[65] A III–IV. osztályos lányoknak különösen a konyhakertészetet tanították, míg a fiúknak a gyümölcstermesztést, a gazdasági fák és eperfa tenyésztést oktatták. Emellett szőlőtermesztést és borkezelést, a lányoknak pedig háztartásvezetést. A VI. osztályban és az ismétlő iskolában rendszerező ismétlést írt elő a törvény.[66] A törvény a felekezeti és községi népiskolákban tanítandó tárgyakat megállapítva, a természettan és a természetrajz elemeinek oktatását a gyermek szülei lakóhelyének természeti viszonyaira alkalmazva írta elő. A falusi iskolák számára kötelező volt a gyakorlati útmutatások tanítása, különösen a kertészet köréből. (A 11.paragrafus e. és g., az 55. paragrafus h., k. pontjai.) A tanterv, bár kilenc év múlva jelent csak meg, de Gönczy a Néptanítók Lapjában pontosan körvonalazta a mezőgazdasági ismeretek oktatásának módszertanát. A törvényt ugyanis csak 1868. december 5-én szentesítették és december 6-án hirdették ki a főrendi házban, majd december hetedikén jelent meg az Országos Törvénytárban.[67] A törvény 11. paragrafusa e. pontja kimondta, hogy a „*természettan és természetrajz elemei, figyelemmel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülői tartoznak.*" A g. pont szerint pedig „*gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és különösen a kertészet köréből*" témákat kell az órán leadni. A községi elemi népiskolában tehát kötelező tantárgy lett a kertészet, az 55. paragrafus h. és i. pontja szerint a természettan és természetrajz oktatásánál különös tekintettel kellett lenni az életmódra és a vidékre, ahová a gyerekek szülei tartoztak. A k. pont alatt pedig a gyakorlati útmutatásoknál a mezei gazdaság és a kertészet körét kellett figyelembe venni.[68] A törvény, mind a felsőbb népiskoláknál, mind a polgári iskolák tantárgyainál a kertészetet előírta. De mind a 20 tanítóképezdében, tanítónőképezdében a kertészet megkövetelt új tantárgy lett.[69] „*...a tanító képezdei tanításnak, a népiskolai tanítás előképének kell lenni.*" – rendelkezett a

[64] Hidegséthy 1868: 38., a kertészet általános helyzetére, az kertészeti ágak, termékek export-import alakulására vö.: Csoma 1996. kézirat megjelenés alatt az Agrártörténeti Szemlében.

[65] NL. 1869: 607.

[66] NL. 1869: 626.

[67] Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895: 451.

[68] Uo. 451., 457–458.

[69] Felsőbb népiskolában: fiúknak 64. paragrafus f, h., a lányoknak a g. pontokban. A polgári iskolákban a tantárgyak között a 74. paragrafusban a k., m. pontokban, illetve a tanítóképezdékben a 88. paragrafus i., k. pontjaiban, a tanítónőképezdékben pedig a 111. paragrafus i., l., m. pontjaiban követelték meg a kertészet és a gazdasági tantárgyak oktatását, gyakorlását.

pének kell lenni." – rendelkezett a törvény tanítóképezdékre szóló része. A férfitanulók itt a harmadik osztályban hetente 4 órában, hetente pedig további 2 órában gyakorlati foglalkozáson a kertészetet, szőlészetet ismerték meg. Az összes növendék a három év alatt az intézetek gazdasági kertjeiben gyakorlatilag is a kerti munkákat elsajátította.

A Néptanítók Lapjában Mihálovics János írt cikket a kertészet előnyeiről a néptanítók életében. Említi, hogy az egészséges életmód mellett a kertészkedés hozzásegített a kietlen térségek édenné varázslásához, a külföldi gyümölcsért, magért kiadott állami importköltségek megtakarításához. Miközben a kertészet felvirágoztatását várta el a közvélemény, a kérdés az volt, hogyan oktassák a néptanítók az új törvény szerint a kertészetet, a mintakerti munkákat, ha őket sem oktatták még erre. Mihálovics nem is oktatni akart, hanem a kertészetet megkedveltetni, szívbe vésni, és a gyerekek vérébe oltani.[70] A kertészeti oktatást stílszerűen és praktikusan virágcsokor ismertetésével kezdte meg. Az első osztályban a kertészeti ismeretek tanítását a különböző virágok megismertetésével kezdte, megnevezésükkel, színük megkülönböztetésével, összehasonlításukkal. Május előtt nem is vezetné a kertbe a diákokat, mint írta, hogy csak a pompázatos kertet lássák, ami lenyűgözné őket. A második évben a női hallgatókkal a kerti veteményeket ismertetné meg, nevükkel, felhasználhatóságukkal (fejes, hüvelyes, indás, gyök-gumós és hagymás növényekkel). A fiúkat a különféle gyümölcsfák megismerésére tanítaná meg. A fiúk a gyümölcsmagvakat az iskolaudvarban egy skatulyában gyűjtenék össze. A harmadik évben a gyomflórát ismertetné meg Mihálovics. Ezzel a gyomlálást is, és annak mikéntjét is megtanítanák. A negyedik évben a lányok a hagymákat dugdosnák, virág és veteménypalántákat ültetnének kerti zsinór mellett, ültetőfákkal. A fiúk a fácskákat kiásnák, a gyökeret visszacsípnék. Az ötödik évben a lányok a virágokat, a veteményeket, a hagymaágyásokat és a sorba vetett zöldségeket kapálták volna meg, a zellert tisztogatták volna, a dinnye és uborka nem termő hajtásait csípték volna ki.[71] A fiúk a nemesített fák fattyúhajtásait éles késsel nyesték volna le, a szemzést pedig ezen gyakorolták volna. A hatodik évben az elképzelés szerint a lányok mindennemű magvakat veteményeztek, melegágyba ültettek volna, a fiúk pedig fanevelési oktatáson vettek volna részt. A néptanító elképzelése szerint átismételnék az eddig tanultakat, majd a lányok a veteménymagvak, a len, a kender és a dohány termesztését, a selymészetet és a kerti talajtrágyázást, az öntözés módját, a télre elteendő kerti vetemények elrakását és a gyümölcsszárítást sajátították volna el. A fiúk a szőlőtőke, a fajta művelési módját, a gyümölcsfák magvetési vagy dugványozási, ültetési, metszési és nemesítési módját és a trágyázást sajátítanák el. Fontos, hogy a tanító együtt dolgozzon a növendékekkel, hogy a

[70] NL. 1870: 69.
[71] NL. 1870: 70.

kertészetet megkedveltesse. Ezért közösen kell a kertet művelni – a néptanító szerint – ami közös vagyonnak számít. A magokat, a palántákat a lányoknak oda lehet adni, hogy otthon elszaporítva a szülői háznál akár virágoskertet is létesíthessenek. Meg kell tanítani a fiatalokat virágcsokor kötésére, a fiúkra pedig a faültetést, a saját maguk által nemesített gyümölcsfák ültetését kell ráhagyni. Kerti ünnepségeket kell rendezni és az iskolakertet a községi kertészet központjává kellene tenni. Így a szülők is odacsalogatódnának. A néptanítóknak javasolja a cikkíró, hogy a szaklapok módszerét előbb saját maguk próbálják ki, majd pedig csak ezután javasolják másnak, nehogy szégyenbe maradjanak.

Viszonylag későn, 1881-ben merült fel, hogy a kertészet a lányok nevelésében milyen fontos lehet. Újpesten a váci járás tanítói körülésén M. Kalocsa Róza olvasta fel előadását a lánynevelésről. Az előadás a Néptanítók Lapjában meg is jelent és a szerkesztő lábjegyzetben azt biggyesztette a cikk alá, hogy ez a talpraesett cikk a fiúkat tanítóknak is érdemes lehet a figyelmére. A tanítónő, aki Ausztriában is járt, a zord éghajlatú felső-ausztriai gyümölcstermesztésről, gyümölcserdőkről, zöldségeskertekről, előcsíráztatott magokról számolt be a kertek gazdag trágyázása mellett. A fentebbi munkákat megfigyelése szerint asszonyok végezték. Magyarországon a lányoknak fő tantárgy kéne, hogy legyen a kertészet, de alig van tavasszal az iskolában idejük rá. Nyáron pedig az iskolai szünet az akadálya a kertészkedésnek. Pedig kéne a tudás, kéne a dolgos női kéz, mert a kecskeméti Pogácsaalmát már vagonszámra szállítják külföldre a kereskedők, ami a nőknek is megélhetést jelentene. A cikkíró tanítónő ezzel be is fejezte írását. Utoljára még hangsúlyozta előadásában és cikkében, hogy emeljék fő tantárggyá a kertészetet a lányok nevelésében.[72] Női kertészekre lenne szükség, írta M. Kalocsa Róza tanítónő, mert „*...a férfiak előtt igen sok életpálya áll nyitva, a nő előtt vajmi levés, és a mely pálya nyitva van előttünk, arra ezer meg ezer a vállalkozó*" például tanítónőből, postakezelőből, távirásznőkből túl sok is van, de kertészből, gazdálkodóból alig. Meg is fogalmazza azt a tradicionális nézetet, amely a hagyományos társadalom alappillérét adta: „*...Oly iparág ez, mely nem vonja el az asszonyt sem családjától sem háztartásától; sőt inkább megszeretteti vele az otthont, s ennél fogva háziassá s folytonosan munkálkodóvá teszi.*"[73]

A néptanítók számára több tanfolyamot is szerveztek, 1874-ben még újdonságnak számított egy-egy tanfolyam, így arról részletesen beszámolt Balázs János monoki, II. osztályt tanító elemi főtanító. A Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium a magyarországi néptanítók számára Debrecenben ren-

[72] NL. 1881: 275–277. A kerti munkák és a virágoskertek asszonyi feladatait, munkáit a paraszti gazdálkodásban vö.: káposztáskerti asszonyi munkák: Csoma 1983: 17–33., rozmaringos asszonyi munkák: Csoma: 1983. 33–44., általánosságban: Csoma 1988: 143–149.

[73] NL. 1881: 277.

dezett négyhetes gazdasági tanfolyamot. Az előadott tantárgyak között kertészet elméleti és gyakorlati oktatása is szerepelt. A kertészetet Tóthfalusi Miklós helybeli gazdasági tanár adta elő.[74] Később számos tanfolyamot szerveztek a néptanítóknak a kertészet fortélyainak elsajátítására. De a Néptanítók Lapja azzal is segítette a kertészeti ismeretek terjesztését, hogy egyre több gazdasági-kertészeti szakkönyvet mutatott be, ismertetőket közölt a könyvekről, a néptanítók figyelmének felkeltése céljából. Így először 1878-ban Kozocsa Tivadar ismertette Gloger könyvét, amit magyarra Sporzon Pál és Ebner Sándor fordított le, *„A gazda, kertész és erdész leghasznosabb barátai az állatok között"* címmel.[75] De olyan neves gyümölcsészeti szakember, mint Girókuty Ferenc is vállalkozott könyvismertetés írására. 1878-ban hívta fel a figyelmet *Papanek N. János: Gazdasági eszközök, részeinek rajza és elnevezése magyar-német* és tót nyelven című könyvét, ami 230 rajzot mutatott be.[76] Ezek a rajzok a néptanítóknak a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi részén nagyon fontosak lehettek. A következő évben két gazdálkodási szakkönyvet ismertetett, az erdélyi Vörös Sándor könyvét a mezei gazdaságról és Kiss Kálmánét a mezei gazdaság és a kertészet tankönyvéről.[77] Ugyanebben az évben ismertette a Néptanítók Lapja Gönczy Pál *Pestmegye és tájéka virányai* című munkáját, amit hosszan ajánlott azoknak, akik nem csak növénytannal, hanem emellett a környező élő növényekkel is meg szeretnének ismerkedni. A növénynevek latin újabb elnevezéseit Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihisztor és Kovács Gyula után használta. De Linné, Endlicher István, Lamack, Curie nevezéktanját is felhasználta.[78] Gönczy neve azonban felbukkant 1880-ban is, amikor 1856 után ismét kiadták nagyhatású gyümölcstermesztési szakkönyvét. Felmerülhet a kérdés, ilyen keveset fejlődött volna a kertészet negyed évszázad alatt a 19. század második felében, hogy e korai könyv még mindig aktuális volt? A válasz, igen is, meg nem is. A Gönczy féle könyv nagyon jó volt abból a szempontból, hogy szájbarágós, egyszerű és világos megfogalmazású, ugyanakkor már olyan célokat tűzött ki az olvasó-kertészkedő elé, ami mint elv és elvárás még 1880-ban is követhető és kívánt, elérendő cél volt. Ezért lehetett az, hogy a néptanítókat felkérték, hogy terjesszék a könyvet és a benne foglalt nézeteket.[79]

Nagyon fontosak lehettek a népiskolai szemléltető eszközök között a különböző kertészeti témájúak is. A Néptanítók Lapja 1880-ban a népiskolai könyvek- és tanszerek jegyzékét megadta, amit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

[74] NL. 1874: 296–297.
[75] NL. 1878: 336–337.
[76] NL. 1878: 73.
[77] NL. 1879: 463–464.
[78] NL. 1879: 192–194.
[79] NL. 1880: 392–393. *„...egyszersmint fölhívjuk a tanítókat, hogy a maguk körében igyekezzenek azt mentül inkább terjeszteni."*

kiadott. Így a népiskolákban a zöldséges és gyümölcsös kertről, a falusi piacról, a zöldségpiacról, a földműves tavaszi és téli őszi foglalkozásairól, az alma- és körtefákról a szilva, cseresznye, mandula, kajszi- és őszibarack, dió, mogyoró, gesztenye, naspolya gyümölcsökről, a díszkertről, a virágokról, a gyümölcstárlatról, illetve az ezekről készült kép gazdagította a népiskolai kertészeti oktatást, szemléltetést. De szintén a növendékek képi szemléltetését szolgálták a hazai mérges növények, az ehető és mérges gombák rajzai is.[80]

Az 1870-es évek elejétől egyre nagyobb érdeklődés nyilvánult meg a növénytan, a botanika ismertetése iránt és az iskolai tantárgyi szakanyagban történő felhasználása iránt. Ez a fajta érdeklődés egybevágott a kertészet és a gazdálkodás ismereteinek tantárgyi követelményével. A néptanítók beszámoltak diákjaikkal tett „fűvészeti" kirándulásukról, ahol botanikai és gyümölcstermesztési megfigyeléseket tettek a növendékeikkel. Bajáról tanulmányi kirándulásról számolt be egy néptanító 1872-ből.[81] Elterjedt a különleges növények gyűjtése és ilyen preparált gyűjtemények kialakítása. Egy sárbogárdi igazgató főtanító, Bauer Náthán nem tartotta szükségesnek ezt a divatot, vagyis a népiskolai természetrajzi és természettani gyűjteményekben a különleges növénygyűjteményeket, mert úgymond az iskolán kívül is eleget láthat a gyerek, amit begyűjtve bármikor készíthet ilyet a tanárral. Inkább a hivalkodó nagyságú és különlegességeket felvonultató gyűjtemények ellen emelt szót, amit azzal zárt, hogy „*...nem szükséges olyan gyűjtemény...melyek a belépő idegent bámulatra vagy csodára ragadják...*"[82] A növénytani gyűjtemények mellett a kertészeti növénytan tanításának kérdései is foglalkoztatták a néptanítókat, így a növényfelismerés, a leírás, amit például a rózsa, a hüvelyesek, az ernyősvirágzatúak és a keresztesvirágúak esetében meg is próbáltak, és mint kísérletet a növénytan tanításában, közzé is tették a Néptanítók Lapjában.[83] Szente József tanítóképezdei tanár mintaóravázlatot dolgozott ki példaként a hóvirág, a mocsári gólyahír, a lókörmű szattyu (Tussilago) megismertetésére. A tananyagot kérdés-felelet formájában dolgozta fel.[84] A növénytan oktatása és a mintatananyagok bemutatása során például a falevélről – azt tanították, hogy azért fontos a fa levele, mert a növények gyomrának tekinthető, miközben a növény a levelével „levegőzik"[85] – közöltek fontos tudományos eredményeket a gyermekek ismeretszintjén. De a növénytan oktatása során Linné, De Candolle, Endlicher, Jussien, Cuvier,

[80] NL. 1879: 180., 1880: XIV–XV.
[81] NL. 1872: 313–314.
[82] NL. 1873: 417.
[83] NL. 1874: 133–134., 148–150.
[84] NL. 1873: 247–248., 281–282. Még ha ez a növénynevek, és a rokonságok szintjén az ellentmondásosságuk miatt, esetleg a zavart még növelhették is.
[85] NL. 1875: 170–173.

Verner, Lűben növényrendszertanait is megemlítették és ezek alapján oktattak.[86] Darwin elvei tanításának nincs nyoma még, valószínű az egyház merev ellenállása miatt. De a növények szaporodásával is foglalkoztak, így az ivaros szaporodást, a beporzást ismertették, a virágrészekkel és funkcióikkal. A mesterséges megtermékenyítésre, a porzók kivágására és az ecsettel történő pollenfelvitelt a bibére ugyancsak leírták és a néptanítókat ezzel az ismerettel is ellátták.[87] Vita alakult ki arról, hogy a természetrajzi tankönyvekre a kicsiknél, 1–4. osztályig szükség van-e, hiszen az ő esetükben csak szöveges oktatás folyt, legfeljebb az 5–6. osztályban látta volna Bárány Gyula néptanító fontosnak a tankönyvet.[88] 1885-ben az országos nagy kiállításon viszont a népiskolák is részt vettek.[89] Kozocsa Tivadar állította össze az anyagot mint a budapesti I. ker. állami tanítóképezde gyakorló elemi iskolájának tulajdonát, és több kertészeti dolgot is kiállítottak Staub Móric és Girókuty Ferenc segítségével. A 6. csoportban mutatták be a népiskolai herbáriumot, ahol orvosi és fűszernövényeket, konyhakerti növényeket, kerti gyümölcsfákat és cserjéket-bokrokat, díszfákat és díszcserjéket, konyhakerti növényeket és azok példányait láthatták a kiállítás érdeklődői. A lepréselt herbáriumokra egyre nagyobb szükség volt, mert valószínű, hogy a gyermekek mérges növény fogyasztásából, és a mérges növények fel nem ismeréséből egyre több tragédia lehetett. Ezért foglalkozott a Néptanítók Lapja külön cikkben a mérges és veszélyes növények ismertetésével. Külön felhívták a néptanítókat arra, hogy a gyermekek tartózkodjanak az Euphorbia[90], a Daphne[91], az Arum[92], a Ranunculus[93] letépésétől és véletlen szájba jutásától. Az állatok ugyanis ösztönösen elkerülték ezeket a mérgező növényeket, a kisgyermekek esetleg a szép alakjuk, viráguk miatt leszakították őket, esetleg betömhették a szájukba, nem mostak kezet és így azok bejuthattak a szervezetükbe. A gombákkal történt a legtöbb szerencsétlenség, amire külön felhívták a figyelmet. De a

[86] NL. 1879: 110–113.
[87] NL. 1880: 221–223.
[88] NL. 1884: 521–522.
[89] NL. 1885: 321–322., 333–335.
[90] A következő mérgező tejnedvű, veszélyes baleseteket okozó fajok tartoztak ide: Euphorbia amygdaloides L.(erdei fűtej), Euphorbia cyparissias (farkas tejfű), Euphorbia helioscopia (napraforgó fűtej), Euphorbia lathyris (nagy sárfű),
[91] Daphne mezereum (farkasboroszlán), mérgező növény, a kéregben levő méreganyagok hólyaghúzóak, gyomorba jutva kis mennyiségben hánytatóak, hashajtóak, nagyobb mennyiségben súlyos mérgezést okozóak.
[92] Arum maculatum (kontyvirág), Arum dracunculus veszedelmes mérgező növények, de a népi gyógyászatban fekélyekre, harapott sebre, bőrélősködők ellen használták.
[93] Ranunculus sceleratus (buborcs boglárka), R. flammula (égető lángosfű), R.repens (boglárka), R. bulbosus (gumóstövű boglárka), R. acris állati takarmányt szennyező, mérgező növények. A növények elsősorban zölden, virágzáskor mérgezőek.

Datura[94], a Taraxacum[95], a Conium[96], az Aethusa[97] is veszélyes növénynek számított kisgyerek közelében.[98] A mérges növények említésénél kiemelte a lap, hogy sokszor a koldusok direkt kisebesítették magukat növényekkel, hogy nagyobb szánalomkeltést ébresszenek az adományozókban. Így Euphorbiával, Daphneval, Arummal, Ranunculussal érték ezt el.

A Néptanítók Lapja 1871-ben közölte az FM közlönyét, hogy a bécsi Császári, Királyi Kertészeti Társaság Bécsben magkiállítást rendez, az ezen való részvétel feltételeit tették közzé, hogy azon minél több néptanító, érdeklődő részt vehessen.[99] Egy másik cikkben a Nép Kertésze című szaklap után közölte a Néptanítók Lapja is a virágok mosott homokban történő kiszárítását, hogy azok ne zsugorodjanak össze.[100]

A legkiterjedtebben, legalaposabban a kertészet ágai közül a gyümölcstermesztés ismereteit tanították. Gönczy Pál, fiú-nevelőintézeti tulajdonos, a Magyar Kir. Természettudományi és a Magyarhoni Földtani Társulat tagja 1856-ban adta ki az *„Oktatás a gyümölcs- és eperfatenyésztésben. Vezérfonal a nép és népiskolák számára"* című könyvecskéjét, ami elnyerte az akkori Földmívelési és Bányaügyi minisztérium jutalmát is. A könyv „népies", egyszerűen, de érthetően megfogalmazott, párbeszédes, sokszereplős. A feltett kérdésekre és a természetes környezetre törekedve válaszol a könyvben szereplő, kíváncsiskodó szomszéd falubeli iskolamester, tanító, aki látogatóba ment a mintagazda hírében álló Földesi nevezetű urasághoz. Kettejük párbeszédéből ismerte meg a korabeli olvasó, szép rajzokkal, ábrákkal a gyümölcstermesztés, faápolás munkáit. A könyvet a kiadó Heckenast Gusztáv a Helytartótanács 1852. évi június 22-én kelt jutalomhirdetése és felhívása értelmében és szellemében jelentette meg. 1855. május 30-án, a 7064. sz. alatt a Földmívelési és Bányaügyi Minisztérium 200–200 pengő forint jutalmat tüzött ki a fanevelés, faápolás kérdéskörében megjelenő könyvre. A kiírás szerint német vagy magyar nyelven lehetett a kéziratot benyújtani. Nem előzmény nélküli a pályázat szerint sem ez a kezdeményezés, mert ajánlották, hogy Ausztria adottságait figyelembe vevő szakmunkát alapul lehet venni, és akár adaptálni is Magyarországra. A pályázatot jeligésen kellett beküldeni, borítékkal ellátva 1853. május 31-ig. A pályázat elbírálására az OMGE és a Magyar Erdésztársulat szakembereit kérték fel, de a javaslatok figyelembe vételével a minisztérium magának tartotta fenn a jogot a jutalom odaítélésében. A kitüntetett kéziratok az állam tulajdonává váltak.

---

[94] Datura metel (metelmaszlag, halálos-bolondító ebszőlő), Datura stramonium (maszlag) mérgező
[95] Taraxacum officinale (pongyola pitypang), gyenge hashajtó és vizelethajtó hatású.
[96] Conium maculatum (bürök), mérgező.
[97] Aethusa cynapium (ádáz), mérgező.
[98] NL. 1886: 364–366.
[99] NL. 1871: 753.
[100] NL. 1872: 690–691.

Gönczy Pál a kéziratát „az erős akarat minden akadályon győzedelmeskedik" jeligével látta el, és a pályamű elnyerve a dicsőséget, 1855. december 7-én nyomdába került. A gyümölcstermesztési kis szakkönyv 1856-ban megjelent, viszonylag korszerű ismeretek közérthető, egyszerű közreadásával, kevés elmélet mellett sok gyakorlatiassággal. Eszméinek sajátos színt kölcsönzött, hogy kertészeti célkitűzéseit mindig összekötötte az iskolai neveléssel. A gazdasági haladást részben a felnőttek gondolkozásának alakításával, részben a felnövekvő ifjúság nevelésével látta elérhetőnek. Gönczy gyakorlati szakkönyvében választ ad a következő kérdésekre: miként kell a földet felforgatni, a maggyűjtést és magvetést elvégezni, a gyümölcsöst elrendezni, a csemetét és a magoncot felszedni, az oltógallyat megszedni, az oltóviaszt használni, a hernyózást elvégezni, a mohos fákat megtisztogatni, a rosszul termőeket jobb fajtával beoltani, a télen nemesített fákat a vékonyabb magoncokkal együtt iskolázni, az állandó helyre ültetést hogyan kell elvégezni, az epermagvetést, a fa gyűrűzését mi módon lehet elvégezni, a kéregbe oltást hogyan, a szemzést, hajtó- illetve alvószemzést mikor, hogyan lehet elvégezni? De választ kapott az olvasó arra is, hogy hogyan kell a gyümölcsöt sérülés nélkül leszedni, aszalni, vagy, hogy melyek a piacosabb, jobb gyümölcsfajták. Végeredményben Gönczy kertészeti nézetei, gyümölcstermesztési elképzelései ötvöződtek a korábbi általános kerti javaslatokkal a népiskolai törvényben. Ennek megalkotása nem volt könnyű feladat, nemcsak a szervezeti keretek voltak kiépítetlenek, nemcsak a tanügyigazgatási tapasztalatok hiányoztak, hanem a hatalmát féltő, megőrző főpapság és a világi nagybirtokosok jelentős ellenállásával is meg kellett küzdeni. A haladás útjában álló feudális erők gáncsoskodása ellenére a minisztérium vállalta a legnehezebbet: a népiskolai törvény kidolgozását, elfogadtatását és elinditását a megvalósulás útján.

A népiskolai törvény megszületése előtt még egy jelentős gyümölcstermesztési szakkönyv jelent meg 1861-ben, Kovács József *Kalauz, a gyümölcsfaültetés, nyesés és a bátorkeszi faiskolában található csemetékben vagy oltóvesszőkben megrendelhető gyümölcsfajok körül* című könyvecskéje. Kovács, aki Bátorkeszi református lelkésze volt, egyben pedig az OMGE rendes, a Kertészeti Szakosztály tagja, de a Magyar Kertészeti Egyesület választmányi tagja is, valamint a Hevesvármegyei Gazdasági Egyesület tiszteletbeli tagja is, 1847-ben már az OMGE ezüst érem kitüntetését is megkapta. Még 1859-ben újabb fajtákat szerzett be, amelyeket Bavay, Papeleau, Bauman, Christ, Hinkert, Dittrich híres pomológusok és a Societé Royale, a Horticultur de Belgique katalógusait felhasználva válogatott ki. Könyve első felében a gyümölcsös kialakításának, a gyümölcsfák ápolásának, a korona kialakításának (különösen az intenzív, alacsonytörzsű fakoronák kialakításával) kérdéseivel foglalkozott. A könyv másik felében a bátorkeszi faiskolájában, fajtagyűjteményében kapható facsemeték lis-

táját adja meg, rövid termesztési értékelő leírásában, a származást, a felhasználást javaslatokkal.[101] A Néptanítók Lapja többször foglalkozott a gyümölcstermesztés részkérdéseivel, így például az ősszel esedékes faoltásról az alma, körte, cseresznye, szilva, barack esetében,[102] a „verébmeggyfa" (vadmeggy) illatos fájából készült jövedelmező faipari termékekkel[103], a gyümölcsösgazda teendőivel január hónapban, vagy a fiatal fák felkötözéséről,[104] a buján növekedő, sok vízhajtást növelő fák esetében a vesszők megropogtatásáról, lehajlításáról, hogy azok terméssel rakódjanak be az erőteljes növekedés helyett.[105] A Nép Kertésze szaklapból átvett cikket közölt 1873-ban a Néptanítók Lapja, *„Ültessünk-e gyümölcsfát?"* címmel. Egyértelműen foglalt állást a cikk, hogy feltétlenül, ugyanis nagy az országos haszna és a jövedelemtermelő képessége a gyümölcstermesztésnek. Főleg utak és gazdasági területek, szántóföldi növénytáblák szegélyezésére kellene gyümölcsfákat ültetni.[106] Ennek a nagy értéknek a védelme, a növényvédelme igen fontos feladat volt, ezért a gyümölcsfák betegségeiről és azok gyógyításáról, a megelőzésről is cikket közöltek a néptanítók segítésére. Ebben a cikkben felsorolták és leírták a fenésedést, a sárgulást, a sorvadást, a mézgásodást, a mézgakórt, a lisztharmatot, a törzsrepedést.[107] Az 1880. évi országos gyümölcskiállításról szóló beszámolóban a cikkíró már úgy fogalmazott, hogy az iskolai fiatalok kerti foglalkoztatása nem csak szabad, hanem „kötelessége" is a néptanítónak.[108] Nem véletlen, hogy Lukács János szemlaki (Arad m.) tanító 1882. február 18-án megjelent cikke *„Jön a tavasz, kertészkedjünk!"* felkiáltással és címmel jelent meg, és a cikkben főleg a gyümölcstermesztés lehetőségeiről írt.[109] A sok új tanács között azonban még egy-egy középkori babonás hiedelemnek a továbbélése is megfigyelhető, amit például a parasztgazdák a terméketlen gyümölcsfával kapcsolatosan megismételtek. A nem termő fa gyökeréhez döglött kutyát ástak le, de ha ez sem használt, akkor egy rossz baltával *„csak amugy eldeclinálja"*, mert a fa ekkor félelmében teremni kezd. Ha azonban továbbra sem termett a fa, akkor a baltával kivágás sorsát nem kerülhette el.[110]

[101] Kovács: 1861.
[102] NL. 1872: 764.
[103] NL. 1872: 802.
[104] NL. 1873: 26., 27.
[105] NL. 1873: 543.
[106] NL. 1873: 371.
[107] NL. 1880: 143–146.
[108] NL. 1881: 506.
[109] NL. 1882. 116–117.
[110] NL. 1886: 257. Vö: Plessing és Nagyváthy írásaival.

KÖZSÉGI FAISKOLÁK ÉS ISKOLAKERTEK, MINT NÉPTANÍTÓI FELADATOK

A községi faiskolák felállításának és fenntartásának igénye bár korábban felmerült, sikeressé azonban csak akkor vált, amikor a tanítói gyakorlattal kapcsolódott össze. Így az államigazgatás, a gazdasági irányítás az iskolával összefonódva érte el, hogy a gyümölcsfákat megbecsüljék, a gyümölcstermesztés pedig nemzetgazdaságilag is jelentősebben kiteljesedjék.

A bécsi legfelsőbb kormányszék 1853-ban rendeletet bocsátott ki, utasítva az alsóbbfokú közigazgatási hatóságokat, hogy a földesúri és jobbágyföldek elkülönítése alkalmából minden faluban szakítsanak ki az elemi iskolák számára 1–2 hold területet faiskola céljára, azt kerítsék körül, és gondoskodjanak vad csemetékkel való beültetéséről. 1856-ban és 1857-ben ismételten körrendeletet bocsátottak ki a nyomatékosításra, amelyeket később ismét meg kellett újítani. Ekkor a Helytartótanács a népiskolákkal kapcsolta egybe a faiskolák létesítésének és fenntartásának ügyét. Az egyházi kezelésben lévő népiskolák, illetve az egyházak ezt az önállóságuk megsértésének vették. Így a faiskola-létesítési rendelkezésnek 17 római katolikus egyházmegyéből csak 8, a 63 vármegyéből csak 47 tett eleget. Az egyházak fel voltak háborodva és felesleges munkának tartották ezt. Kitűnt a válaszaikból, hogy legfeljebb csak 200 községben volt népiskolai faiskola. Sok helyen nem gondoskodtak sem a földesurak, sem a községi elöljárók megfelelő faiskolai földterület kiméréséről. A faiskolák felállítása nagy vonakodással és huzavonával, így is csak részben teljesült.[111] A faiskola-létesítés ügyét nehezítette az osztrák állam és a pápa között létrajött megegyezés (1855), amely szerint a kormányhatóságok nem kényszeríthették a katolikus egyházat az oktatásügy átszervezésére. Az egyházak mellett a vármegyék is húzták, halogatták a faiskolák létesítésének ügyét.

Már ebben az időben Gönczy Pál nagy jelentőséget tulajdonított az aszályok elleni küzdelemben a csatornahálózaton kívül a fásításnak. Véleménye szerint így lehetett csak pótolni azt a nagy vízpára veszteséget, amit a lecsapolások, a vízrendezések okoztak. Ezért hirdette a csatornázás mellett, hogy „közszellemmé" kell tenni a faültetést, amitől a fában szegény kopár Alföld jövője függött. A magasabb fekvésű területeken eper- és gyümölcsfákat kívánt ültetni. Községi faiskolák létesítését javasolta. Minden község – javasolta – szakítson ki néhány hold földet a közlegelőből, s kerítse is körül. A faiskola gondját bízzák egy arra érdemes kertészre. Vitázott azokkal, akik az alföldi falvakban nem látták biztosítva a fásítást. Ő is alföldi származású volt, így nyugodtan érvelt azzal, hogy *„...jól ismerem az ottani nép ügyességét, tudom, hogy nincs helység, melynek szőlős kertje s egyben – dicséretére e népnek számos gyümölcsfái ne volnának:*

[111] Vö: Balogh 1965: 291–296.

az sem ismeretlen előttem, hogy ezen gyümölcsfákat magok a lakosok, mondhatni kedvtelésből szaporítgatják és nemesítgetik: azt is tudja az alföldi helységekben és városokban mindenki, hogy a nép legalsó osztályából kerül ki akárhány jóravaló becsületes és ügyes szőlőmíves és fatenyésztő...".[112] Az ő munkájuknak köszönhető, ha az iskolai növendékek megbecsülik és nem pusztítják a facsemetéket. Hirdette, hogy a faültetés hasznosságáról fel kell világosítani az embereket, hogy megszűnjön az az előítélet, melyet „*a restség kimentése akasztott a szegény fák nyakába, mint a milyen a pusztító verebek szaporodása...*"[113]

Az egyházi és a vármegyei halogatás ellenére a társadalomban a kertészet iránti érdeklődés e faiskolák ügyét is segítette. Több jelentés számolt be csemetekertek kialakításáról. Így 1858-ban Karcagon például 5 kat. holdat később pedig ha a szükség úgy kívánta 10 kat. holdra növelhető kertet hasítottak ki facsemeték előállítására, amelyet ingyen osztottak volna ki. De Kassáról is hasonlóakról szólt a híradás. A Kerti Gazdaság 1858-ban meg is állapította, hogy az újonnan alakult községi gyümölcsfaiskolai kertek a lelkészek felügyelete alatt álltak. Követeli a szaklap, hogy a néptanítók tanítsák a gyerekeket a gyümölcs- és konyhakerti növények termesztésére.[114] Az útfásítás hazafias tettnek számított, 1863-ban gr. Károlyi István példát mutatva, a fóti főkertészét utasította, hogy gyümölcsfaiskolát hozzon létre és az eddigi akác helyett a községben és az uradalom településein utcafásításra gyümölcsfákat ültessenek.[115] Megfogalmazódik közóhajként, hogy az országutak szegélyét „ékes gyümölcsfasorral" övezzék. A cikkíró, Rigyiczai Kovács József barokkos, hazafias címet adott cikkének: „*Hazafias felszóllalás az ország utak melletti alléknak gondviseltetésük végett.*"[116] Bács vármegyében például Petrovics Pál eperfával ültettette tele az országutakat. Torontál vármegyében a fasorokat mind elpusztították a vandál és a szokatlantól tartó lakók, míg Bácsban szépen díszlettek a fák. Kassán és Rákospalotán már községi faiskolai gondnokokat képző magániskolák nyitották meg kapujukat.[117] A Nép Kertésze című szaklap 1865-ben „*A községi faiskolák – és a néptanítók*" címmel már vezércikket is közölt, jelezvén, hogy a néptanítókat ezzel a feladattal is megbíznák. A faiskolák ügye a homoki fásításokkal, a homokmegkötéssel együtt már a 19. század elején megkezdődött, de a helytartótanácsi rendelkezésekkel, valamint az iskolai kertekkel összeölelkező, megoldandó feladatot jelentettek, amit az iskolához rendelve, a néptanítói feladatok

[112] Gazdasági Lapok 1857: 30.
[113] Gazdasági Lapok 1857: 56.
[114] Karcagi adat: Kerti Gazdaság 1858: 162., kassai adat uo. 88., a gyermekek néptanítók révén kertészeti ismeretek oktatására Kerti Gazdaság 1858: 240.
[115] Kertészetünk 1863/4: 28.
[116] Kertészetünk 1863/9: 75.
[117] A Nép Kertésze 1865/7: 60.

közé vontak.[118] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Földművelésügyi Minisztériummal közösen Lukácsy Sándort küldte ki a faiskolák ügyének ellenőrzésére, aki megállapította, hogy az iskolai faiskolák hajójának ügye a felekezetiségben feneklett meg. Ezért közös községi kezelésbe kellett adni azokat. Itt már a népiskolai oktatás már csak egy szempont volt a többi között, a község beoltott gyümölcsfacsemetékkel, oltványokkal ellátása, a kertgazdaság kifejlesztése volt a végső cél. Lukácsyt 1866. december 20-án a 16363. számú királyi rendelettel, a Helytartótanács 1867. évi 6618. számú levelével közültetvényi felügyelőnek nevezték ki. 1867. február 20-án a Nép Kertésze című szaklap vezércikkében minden községben ültetvényi bizottmány létrehozására utasított, amelyben az elnök lehetőleg a helybeli lelkész legyen. Március 22-én pedig Gorove István miniszter a facsemeteügyben Lukácsyt megerősítette, és valószínű Lukácsy feliratát elfogadva rendelte el azt, amit Lukácsy a Nép Kertészében már közzétett.

1868-ban törvénnyel hívták életre a községi faiskolákat, amelyek története így a népoktatással összekapcsolódott. Ezzel a kertészet (gyümölcstermesztés) ügyét mind a szaktárca, mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (lásd: iskolai kertek) felkarolta és támogatta. Ezek után már könnyűnek tűnhetett az iskolai kertek, csemetekertek ügye. Azonban ennek ellenére mégis csak vontatottan és lassan haladt előre a községi iskolakertek munkája. Ennek okai pedig a leterhelt néptanítók voltak.

1871 januárjában, a 1214. sz. rendelettel mondta ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a néptanítók feladatának a községi faiskolák felkarolását a községi elöljárók útján. Lukácsy, aki központi figurája volt a két minisztérium közti feladatmegoldásnak, a néptanítók erőfeszítéseit 1872-ben elismerte a községi faiskolák ügyében, annak ellenére, hogy szerinte mégsem fordítottak elég figyelmet a kertekre. A Néptanítók Lapja 1871. évi 51. számával együtt jelent meg a Nép Kertésze szaklap 1871. évi 8. száma, amit a Néptanítók lapjával együtt küldtek szét. Ebben Lukácsy részletesen leírta, milyen munkát, feladatot jelentenek a községi faiskolák a faiskolát kezelő néptanítónak. Problémát jelentett, hogy hiányoztak a vadalanyok, ezért leírta, hogyan kell magot vetni stb. Felsorolta, a legjobb alanyokat, majd a magvetést és csemeteiskolai munkákat ismertette. A gyümölcsmagot nagyon ötletesen nyerték, Lukácsi indítványára gyümölcskóstoló társasági alkalmakat, estélyeket kell szervezni, amit a néptanítók és a lelkészek buzgón megszervezhetnének. Vasárnap délutánonként a kaszinókban, olvasókörökben a legszebb gyümölcsöket kiállították, majd a kóstolás után a magokat összegyűjtötték. A szerkesztőség lábjegyzetben ajánlotta is a

[118] A Nép Kertésze 1865/13: 101–102.

Nép Kertésze című lapot, amit ha a tanító nem tudott előfizetni, akkor a község vagy az egyház rendelhette meg számára.[119]

A szakértelmiség egyre inkább a gyümölcsfáikban és a gyömölcstermesztésben, a nemesítésben látta a szegényebb anyagi helyzetű területek felvirágoztatását. A Néptanoda lap 1872/7. számában Pámmer Péter: *„Szoktassuk a népet munkára"* címmel írt cikket, amelyben a gyümölcstermesztés mellett a méhészetet és a selyemhernyótenyésztést is azok közé számította, amit a népoktatás felkarolhat. A földművelési miniszter egyenesen a néptanítókat nevezte meg a községi faiskolák körüli tevékenykedésre, felügyeletre. Az „Ellenőr"-ben is megjelent egy cikk a községi faiskolák érdekében, ahol már az a javaslat is elhangzott, hogy a községi faiskolákat a tanítók felügyelete alá helyezzék, rendes díjazás fejében. A kormány a munka elismeréseként 25–50 Ft-nyi díjat és egyéb jutalmat adományozott több, mint 100 néptanítónak, akik a faiskolák körüli munkát, szervezési feladatokat ellátták.[120] Az FM. 6947. sz. utasítása Lukácsyt nem csak a gyümölcsfa, hanem az út, határszélek, terméketlen területek fásításával, illetve felügyeletével is megbízta. A Nép Kertésze című szaklapjában Lukácsy Sándor ezt rögtön közzé is tette, és a Néptanítók Lapja mellékleteként is megjelentette ezt, hogy a néptanítók és a községi elöljárók is biztos megkapják, hogy intézkedni tudjanak.[121]

A községi faiskolák szabályszerű munkálatait így országosan 1874 őszén Lukácsy elindította. Utasításai jogharmonizáltak a korábbi ilyen jellegű rendeletekkel úgy, mint az 1868. évi XXXVIII. tc. népiskolai törvényével, az FM 1214/1871., 3593/1874., 6947/1874/a, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 32488/1872. sz. rendeletével. Lukácsy Sándor az 1874. augusztus 20-án, Rákospalotán kiadott, a községi faiskolákra vonatkozó utasításában a szakirodalmat is megadta a Néptanítók Lapjában.[122] Így a *„Fatenyésztés könyvé"*-t, amivel minden népiskola rendelkezett, mert a Néptanítók Lapja mellékleteként jelent meg. A másik a *„Nép Kertésze"* című szaklap volt, mint a községi faiskolák hivatalos közlönye, ami havonta kétszer jelent meg a munkák részletes leírásával. Ez a szaklap Lukácsyé volt és az ő szerkesztésében is jelent meg. 1875. augusztus 28-án a 20377. sz. miniszteri rendelettel a vallás- és közoktatási miniszter minden megyei tanfelügyelőnek és egyházi hatóságnak megküldte a községi faiskolák ügyében Lukácsynak kiadott miniszteri utasítását. Ez alapján 1874 őszén az országban és minden községben meg kellett indítani a faiskolák szabályszerű munkáját. A községi faiskolák feladatait a következőkben határozták meg:

---

[119] NL. 1872: 410

[120] Néptanítók Évkönyve I. 1875: 47.

[121] A Nép Kertésze 1874/14: 97.

[122] NL. 1875: 340.

–a községi határ beültetésére csemetenevelés,
–a legalkalmasabb gyümölcsfák elszaporítása,
–a községi viszonyuknak és lakosoknak megfelelő kertipar,
–a népiskolai ifjuságot a községi faiskolákban a kertészet okszerű művelésére tanítani, felvilágosítani,
–mintakerti feladatok ellátása.

A határbeli ültetésre a következő területeket kellett beszámítani:
–községi széles utcák, templom- és iskolatér,
–köz- és mellékutak alkalmas fákkal,
–homokkötés,
–partos vízmosások,
–birtokszegély élősövénnyel,
–tagosított magánbirtok széle.[123]

Lukácsy hamar átlátta, hogy az egyház még erős, az állam pedig viszonylag kevés népiskolával rendelkezett az 1870-es évek közepén. Így a községi faiskoláknál mutatkozó elmaradás legfőbb okát a faiskolák felekezetiségében látta.[124] A faiskolák körül számos bonyodalom adódott a tulajdonjog, a keletkezése és a kötelezettsége körül. A községi faiskola-tulajdonjog szerint a községé, vagy a vallásfelekezeté lehetett. Vagy a tagosítás révén, vagy más jogszerű alapon, esetleg adományozás útján jöhettek létre ezek a faiskolák. Alapkötelezettsége a faiskolának a községi faiskolai műveletre, illetve a népoktatási célra való rendelkezésre állás. A vallásszabadság miatt azonban csak ajánlásokat tehettek a minisztériumok, kötelező érvényű határozatokat nem hozhattak.[125] A faiskolák egyre nagyobb társadalmi feladatot jelentettek. A faiskolák körüli munkák nagyságát és súlyát jelzi az is, hogy a Néptanítók Lapjában a Falusi Gazda szaklap azzal hirdette magát, azzal hívta fel a figyelmet magára, hogy a községi faiskolák rendezésére megbízott miniszteri biztos, Lukácsy Sándor körleveleit és utasításait a lap is közli rendszeresen.[126] A Néptanítók Lapja a faiskolai aktuális munkákat is közölte, illetve a Nép Kertésze című szaklapból – ami Lukácsy Sándoré volt – rendszeresen átvették az erre vonatkozó közleményeket.[127] Sőt faiskolai hirdetéseket is közöltek a lapban.[128] Ez is jelezte, hogy a néptanítók, il-

[123] NL. 1875: 337.
[124] NL. 1875: 338.
[125] NL. 1875: 338.
[126] NL. 1876: 63.
[127] NL. 1876: 327.
[128] NL. 1877: 429. A budapesti Földessy Lajos, akinek magkereskedése a Mária-Valéria utcában volt, alma, körte, birsalma, szederfa, sajmeggy, keserűmandula, akácfamag, galagonya, gledícsia, szilfa, tölgy és vadgesztenye magot hirdetett eladásra virág és kerti vetemény mag mellett.

letve a faiskolák révén a lapon keresztül is számított felvásárlásra, illetve rendelésre a magát hirdető magkereskedő. Lukácsy munkálkodásának eredményeként 1877-ben a 9439 községbe kiküldött adatkérésre 7234-ből érkezett vissza válasz. Ezek alapján 3630 községben gondozott faiskolát tartottak fenn, míg a másik felében, 3640 községben parlagon hevert a községi faiskolai kert, ami egyben iskolai kert is volt. Azért, hogy a soknemzetiségű Magyarországon minél jobban megértsék Lukácsy Sándor elhatározását és a faiskolákkal szemben támasztott igényeket, ezért a Nép Kertésze című szaklapját németül, románul, szlovákul és szerb-horvátul is meg akarta jelentetni. Ezt azonban csak németül sikerült, rövid ideig.[129] Lukácsy lassúnak találta a faiskolák körüli fejlődést, mindezért helytelenül, a néptanítókat marasztalta el. A korholó írását[130] Kardhordó Alajos, járási faiskolai felügyelő kérte ki a népiskolai tanítók nevében. A minisztérium 1001. számú leirata ugyan a közigazgatási bizottságoknál figyelmet keltett, de tovább már nem jutott. Így az a vád, hogy a néptanítók a haza javára nem „lángoló kebellel" égnek, az túlzás és már a tanítói kar sértésével is felért. A minisztériumok és Lukácsy Sándor is túlbecsülték a néptanítók hatáskörét és hatalmát. Ezért, valamint a pénzügyi behajtások érdekében is javasolta Kardhordó, hogy a szolgabírókra bízzák a helyi faiskolai gondok megoldását.[131] Mindenesetre nem volt könnyű dolga Lukácsynak a két minisztérium között őrlődni egy olyan ügygyel, ami kevés embernek volt csak szívügye. Mégis 1879-ben már 13 000 községben 10 000 faiskolát mutatott ki, ahol időszerűnek tartotta a kertészeti gyakorlati oktatás beindítását a magvetés és a dugványozás ismeretével együtt.[132] A túlhajtott munka azonban felőrölte egészségét, és 1881 telén elragadta a halál Hutirayt, akiről a Néptanítók Lapja is kegyelettel emlékezett meg egy apró híradásban: „*...egész odaadással sőt önfeláldozással szolgálta hazáját ezen a téren. Legyen áldott emléke!*" Munkáját nem is jelezhetné jobban más, mint hogy 1881-ben már 12 000 faiskola működött az országban.[133] A faiskolák hatására a „kopár sivatagszerű" nagykőrösi, kecskeméti, ceglédi, kiskunhalasi határok gyümölccsel benépesültek és a városok mindegyike évente több százezer forintot könyvelhetett el.[134]

A faiskolai virágzás nem volt egyenletes, az országban nagy különbségek mutatkoztak. Czapáry Dénes gyümölcsészeti vándortanító Északkelet-Magyarországon nagy elmaradást észlelt a faiskolák ügyében, akit Ugocsa-Máramaros-Ung- és Bereg megye területére nevezett ki a minisztérium, az okszerű gyümölcsészet és kertészet terjesztésére. Mindenekelőtt az összes faiskolát meg-

[129] NL. 1877: 440–441., Der Volksgärtner. Illustrierte populäre Gartenschrift. 1879.
[130] NL. 1878: 35.
[131] NL. 1878: 35–36.
[132] NL. 1879: 66–67.
[133] NL. 1881: 505.
[134] NL. 1881: 505., vö. Für 1983.

vizsgálta, és leírhatatlan szomorú állapotok megismerésével tért vissza körútjáról. A faiskoláknak szentelt helyeket sok helyen parlagon találta, amit kukoricával, árpával vetettek be. Azért, hogy a vándortanítót megtévesszék *„...száraz fácskákat (fadarabot) dugtak a földbe, hogy így meggyőzzék őt arról, miszerint a faiskola helyiség a maga czéljára fordíttatik, hogy vadonczokat nevelnek."* Több helyen a faiskola kész kerítését a nép szétszedte, ellopta és tüzifának használta fel. A tanító semmit sem tehet, mert ha feljelenti a bűnöst, akkor a tanító disznóit, teheneit lopják el, vagy felgyújtják házát, gazdasági melléképületeit.[135] Így tehát a néptanítók is tehetetlenek.

A faiskolák számtalan kérdést vetettek fel, ezért 1885. október 21-én az OMGE Kertészeti Szakosztálya a Köztelken az országos őszi gyümölcskiállítással egyidőben megtartotta a gyümölcstermelők első országos értekezletét. Több felkért előadó mellett Rudinai Molnár István a községi faiskolaügy fontosságáról tartott előadást. Az előadó egyben egy indítványt javasolt, amit a szakosztály teljes terjedelmében elfogadott. Ez alapján ott, ahol még nem létesítettek faiskolát, a megalakításuk kötelező. A faiskolák munkájának, felügyeletének, ellenőrzésének megszervezése elsőrendű feladatnak mutatkozott. Felmerült, hogy a minisztérium támogassa a faiskolákat csíraképes magvakkal, alanyokkal és oltóvesszőkkel. A ketészet elméleti és gyakorlati oktatását végző néptanítók számára évenként gyümölcsészeti póttanfolyamokat tartsanak a gazdasági tanintézetekben és a vincellérképezdékben, vagy a már meglévő vándortanárok alkalmazásával.

1891-től országos gyümölcsészeti és kertészeti miniszteri biztossá nevezték ki, Molnárt, aki a havonta kétszer megjelenő Gyümölcskertészt szerkesztette. Ezt a lapot a belügyminiszter valamennyi faiskolával bíró község részére megrendeltette. 1891-ben, 1892-ben 10 000 példányban fogyott így a lap. A faiskolák támogatását sokféleképpen oldotta meg az állam, míg 1894-ben a XII. tc. VI. fejezete a községi faiskolákról szólt ismét, mert a 10 000 községi faiskola évente sok oltványt jelentett. Járási faiskolai felügyelőként már fiatalabb néptanítókat is alkalmaztak. 1892–1895-ig 225 faiskolakezelőt képeztek így ki. A másik jelentős intézkedés az volt, hogy a községek és egyházak alanynak használható vadcsemetéket és oltóvesszőket kaptak ingyen a kormánytól.

SZAKEMBEREK A KERTÉSZET NÉPISKOLAI OKTATÁSÁÉRT

Kiváló szakemberek támogatták a népiskolai kertészeti oktatást. Számos szakcikket írtak olvasmányosan, de szakmai alapossággal. Tanácsaikra hallgattak a néptanítók, javaslataikat elfogadták. Így a szakemberek felelőssége igen nagy volt, mert nem csak a néptanítók, hanem rajtuk keresztül a növendékek, a

[135] NL. 1882: 721.

diákok családjai is, végérvényesen egy-egy régio kertészeti próbálkozásai, sikerei vagy kudarcai terhét tartották vállukon. A sikertelenség pedig több évre meghatározta nem csak a kertészeti próbálkozást, hanem a néptanítók és a falu társadalmának viszonyát, bizalmát. A régi és az új eljárások ajánlásánál, követésénél ezért körültekintően kellett eljárni. Ezért javasolta a Néptanítók Lapja is, hogy egyes újdonságokat előbb a néptanító próbáljon ki, és csak azután hirdesse nagyobb mértékben. A katedráról hirdetett ismeretek, az iskolai kertekből hazavitt új fajták, virágok, magok mindig biztosabb szakmai eredményt jelentettek. A néptanítók és a falusi, vidéki papok gazdálkodása és példamutatása, szakmai tevékenysége, kiegészítve a szaktanácsokat adó, író kertészeti szakemberekkel, mint egyféle szürke eminenciás réteggel, felbecsülhetetlen értékű. Ezeknek a szakembereknek a többsége elméletileg és gyakorlatilag jól felvértezett, azonban nem mindegyik írt vaskos monográfiát, könyvet. Ám azok is, akik nem gazdagították a kertészeti szakirodalmat, megbízható szakcikkeikkel, tanácsaikkal, tanfolyamtartásaikkal nagymértékben hozzájárultak a néptanítók kertészeti ismereteinek bővüléséhez és elmélyítéséhez.

Érdekes módon azonban kezdetben nem kertészeti szakember, hanem az alapfokú iskolai képzés apostola, a kertészet iránt is érdeklődő Gönczy Pál volt az, aki a kertészetet, főleg a gyümölcstermesztést szorgalmazta a népiskolai kertekben, illetve a népiskolai oktatásban. Gönczy olyan embert álmodott meg, aki függetleníti magát a természet szeszélyeitől és aki látja a saját szorgalmának, munkájának gyümölcsét. A jobbágykor, a robot utáni célszerűbb, alkotóbb mezőgazdasági munkát álmodta és fogalmazta meg. Ebbe a képbe jól illeszkedett bele a feudális jogkeretben is már a szorgalmi földeken végzett, adókedvezménnyel járó kertészeti munka. A mezőgazdaság intenzív ágaként a szaktudás és a szorgalom a kertészetben valóban olyan erőt jelentett, amellyel nagy piaci értéket lehetett előállítani, viszonylagos kevés tőkeráfordítással. Természetesen az élőmunka-felhasználás, az emberi szorgalom meghatározó volt ebben az ágazatban. A Gönczy által javasolt munkák, mint a fásítás, a faiskolák, a szőlőtermesztés, a dinnyetermesztés, az öntözés mind- mind ezeknek a feltételeknek felelt meg. Ebből a felismerésből született meg a nagysikerű és hatású gyümölcstermesztési szakkönyve, ami megírása után négy évvel jelent csak meg 1856-ban, de még 1880-ban is kiadták. Művét útmutatásul szánta a nép és a népoktatási intézmények számára. A második kiadás előszavában régi meggyőződésének adott kifejezést, amikor azt írta: *„Az iskolai elméletek tanítása és tanulása közben a kertészet ügyesítő munkája kellemes, egyszersmind hasznos és egészséges foglalatossággal kínálkozik: áldása pedig kiszámíthatatlan mind magára az egyénre, mind a családra, mind a nemzetre nézve."*[136]

[136] Gönczy 1880: 6.

A Néptanítók Lapjába szakcikkeket író szakemberek között találjuk Dr. Bartsch Samut, a bajai állami képzőintézet igazgatóját, aki 1845. szeptember 29-én Iglón született. 1871 óta a bajai tanítóképzőnél állt alkalmazásban mint tanár, 1878-tól pedig igazgatója az intézménynek. Szakirodalmi működését a Néptanítók Lapjánál kezdte. 1887-ben a kertészetről írt egy fontos cikket.[137] Ebben felhívta a figyelmet, hogy a szántóföldek kertészeti növényekkel hasznosítva nagyobb jövedelmet adnak, mint más szántóföldi, gabonatermesztési növényekkel. Baján ezért salátát és zellert termesztettek, amit viszont Szabadka, Zombor és Budapest kereskedői vásároltak fel. A nagy jövedelemtermelő képességre hívta fel a figyelmet. A zöldségtermesztésben a Duna mente számított jelentős területnek. A könnyen felmelegedő, sok öntözővizet biztosító területen a bolgárkertészek és kertészetek szaporodtak el a 19. század második felében. Főleg paprikával, káposztával, uborkával a helyi kertészeket árban és minőségben messze felülmúlták. De híressé váltak Sárköz zöldségei, hagymái is, szeged paprikája, Kecskemét ízes gyümölcsei, a híres hevesi dinnyék. Bartsch megállapítja, hogy a kertészeten belül a dísznövénytermesztés és a zöldségmagtermesztés még jövedelmezőbb volt. De felhívja a figyelmet, hogy a néptanítók ezeket tudva is csak a szemléltetésre és a kertészet oktatására összpontosítsanak. Az árutermelő, árut értékesítő kofaszemlélet ugyanis az elmélyült tanár, pedagógus eszményével nem azonosítható és el is vonja figyelmét a tanítástól.

Bornemissza Zoltán gyümölcsészeti vándortanár a korszak jellegzetes és szorgalmas szakembere volt, akinek sok írása jelent meg. 1851. augusztus 18-án Sebesen (Sáros m.) született, Ung–Bereg és Ugocsa vm.-ben gyümölcsészeti vándortanár volt. Könyvet írt a jövedelmező gyümölcsfatenyésztésről (1889), és több röpiratot készített el a faiskolai ügyekben. 1885-ben írta első szakcikkét a Néptanítók Lapjába „Néptanítóinkhoz" címmel. Ebben a gyümölcsmag gyűjtéséről, eltartásáról és a magok csíráztatásáról, a talaj előkészítéséről, valamint a magvetés elvégzéséről írt.[138] Gönczy könyve még 1885-ben is annyira erősen a köztudatban volt, hogy a szerkesztő ennél a cikknél is javasolta a további ismeretek kiegészítését a könyvből. Bornemissza hamarosan, még ebben az évben a gyümölcsfák téli ápolásáról írt,[139] hangsúlyozva a fák tisztítását, metszését, kártevőktől, kórokozóktól, élősködőktől történő megtisztítását. Ugyanakkor a fák felkapálását és trágyázását, valamint a hernyózást és a nyulak elleni törzsvédelem fontosságát emelte ki. 1885 teléig, a Néptanítók Lapja megalapításától (1868) ez volt az első igazi szakmailag kimerítő, alapos, jó gyakorlati leírás és

[137] NL. 1887: 289–291. Életrajza sajnos nem található a Für – Pintér féle Agrártörténeti Életrajzokban.

[138] NL. 1885: 503–504. Életrajza sajnos nem található a Für – Pintér féle Agrártörténeti Életrajzokban.

[139] NL. 1885: 821–822.

útmutató, amely eddig nagyon hiányzott a lapból. A szerkesztő is érezhette az írás sikerességét, így a következő évben sorozatban jelentek meg cikkei. Először a tavaszi tennivalókról a faiskolában és a gyümölcsösben című cikke,[140] amelyben a magvetés és a magoncccsemete kezelését, állandó helyre kiültetését, a jól betaposását és beöntözését javasolta, nehogy a gyökérzóna bepenészesedjen. Hamarosan a gyümölcsös és a faiskolák nyári tennivalóiról írt.[141] Itt a szemzések gondozásáról, az olcsó rafiával való bekötésről, a vadhajtások kivágásáról írt. A hajtószemzést nem ajánlotta, a mosással kilúgzott fahamut ajánlotta trágyázásra. Növényvédelemként a levéltetű nagymértékű fertőzése ellen a petróleumos vízzel történő, vagy dohányfőzettel való permetezést, illetve bekenést ajánlotta. Következő cikkében a téli nyúlrágás okozta kár gyógykezelésével foglalkozott,[142] majd a beoltott gyümölcsfák felnevelésével. Ezt a cikket a *„Jövedelmező gyümölcstermelés"* című könyve egy részéből jelentette meg.[143] Bornemissza volt az első szakember, aki világosan és egyértelműen leírta és rajzzal is szemléltette a községi faiskolát és magiskolát, annak alaprajzi képét, kúttal, szekérúttal és ágyásokkal megadva,[144] a községi faiskolákról írt önálló cikkében, még 1887-ben.[145]

Ugocsa-Máramaros-Ung és Bereg megyék területén rendkívül elszomorító tapasztalatokat szerzett egy másik gyümölcsészeti vándortanító, Czapáry Dénes, aki ezért itt 1882 novemberében gyümölcsészeti póttanfolyamot szervezett. Ezen a fellelkesült görögkatolikus vallású, oroszajkú néptanítók a Szózat eléneklésével fejezték ki a kormányzat szakmai, kertészeti gondoskodása miatt érzett hálájukat, a tanfolyamot lezáró vacsorán.[146] Ez a tanfolyam sikerét is jelentette, mert éreztette a gazdaságilag nyomorgó néptanítókkal, hogy ennek az északkeleti területnek a gyümölcstermesztés valóban felvirágzást hozhat, ha a kertészkedést szakszerűen végzik. A kormányzat azonban nemcsak ezt a térséget szerette volna a gyümölcstermesztéssel fejleszteni, hanem az Alföldet is. Domonkos János tett ajánlatot az Alföldre telepítendő gyümölcsfajtákra, amelyeket a gazdasági akadémiákon beszerezhettek az érdeklődő telepítők.[147]

A korszak legtermékenyebb szakcikkírója Liebbald Béni néptanító és gyümölcstermesztési vándortanító volt. 1844. szeptember 10-én született Dombóváron és Liebbald Gyula georgikoni professzor, a Georgikon igazgatójának fia volt, aki azonban már kétévesen árvaságra jutott. Nem lehet véletlen, hogy a

[140] NL. 1886: 156–159.
[141] NL. 1886: 428–430.
[142] NL. 1888: 139–141.
[143] NL. 1888: 372–373.
[144] NL. 1887: 174.
[145] NL. 1887: 173–174
[146] NL. 1882: 721.
[147] NL. 1887: 141–143.

Néptanítók Lapjában annyi szakcikket írt, hiszen mint néptanító látta ennek a fajta szakismereti átadásnak, szakismeret-terjesztésnek a fontosságát. Az 1860-as évek végén Baranyában a megyei gazdasági egyesület igazgató-választmányi tagja, néptanítói hivatala mellett a gyümölcstermesztést szóban és írásban terjesztette. 1882-ben a kormány állami támogatással külföldre küldte, így 7 hétig Ausztriában és Dél-Németországban szakmai körutat tett, Reutlingenben meglátogatta Lucas híres pomológiai intézetét. 1883-ban a kormány Baranya megye területére nevezte ki gyümölcsészeti vándortanítónak. Önálló könyve is megjelent *Gyümölcsészeti egyveleg a gyakorlat és tapasztalat teréről* címmel, 1887-ben.[148] Számos cikke jelent meg a Néptanítók Lapjában, először 1886-ban, a *Gyümölcsfák egymástól való távolsága* címmel, ahol a megfelelő tenyészterületre hívta fel a figyelmet, ami a koronaformától és a faj-fajtától függött. Ekkor még az alany hatását nem emelték ki. Koronaformák közül a gúla, a füzér és a sövénykoronaformát említette meg.[149] Hamarosan, még ebben az évben újabb cikket írt, a gyümölcsfák teleltetéséről, majd 1887-ben az oltóvesszők megszedésének módjáról és felhasználásig való eltartásáról.[150] Az oltóvesszőt Lucas és Bereczki Máté módszere alapján javasolta megszedni, a kalluszképződést (már ezzel a kifejezéssel illette a kötőszöveti fejlődést) akadályozva száradni hagyta kissé az oltóvesszőt és fahamus homokba helyezte el, a sterilitást biztosítva. Praktikus tanácsait bőkezűen ontotta, ebben az évben még hét újabb cikke jelent meg, a tavaszi tennivalókról, arról, hogy milyen idős gyümölcsfákat ültessenek a néptanítók. Ebben az időben a faiskolai csemetenevelés nem három évet, vagy csak egy évet vett igénybe, hanem 5–6 évet. A szakvélemény megoszlott abban, hogy ezeket a fácskákat jobb-e felhasználni ültetésre, vagy a fiatalabbakat.[151] A fentiek mellett írt a gyümülcsfák karózásáról, a fanemesítés főbb szabályairól, a gyümölcsfavirágzásról, a gyümölcstermés szedéséről, csomagolásáról és az elültetendő facsemeték beszerzési lehetőségeiről. 1888-ban a gyümölcsfaj és a megfelelő fajta kiválasztásáról, a birsről mint alanyról, valamint a magoncokról és a vad, nem oltott fácskákról írt. 1889-ben a kétszintes termesztésről, a gyümölcsöskerti előkészületekről, a koronaalakításról, az alanyok szaporítási módjairól oktatta a néptanítókat. 1890–91-ben több cikket írt, a tavaszi és a gyümölcsöskerti munkákról, a hernyókról, a megfelelő facsemete beszerzéséről, a faiskolakezelők téli tennivalójáról, a legfontosabb oltási és szemzési módokról, az alvó szemzések tavaszi kezeléséről. Ebben az időben a néptanítók szakmai

[148] Munkássága, életrajza sajnos nem található meg a Für – Pintér féle Agrártörténeti Életrajzokban.
[149] NL. 1886: 660–661.
[150] NL. 1886: 683–684., 1887: 62–63.
[151] NL. 1887: 189–190.

oktatásában, főleg a gyümölcstermesztési tanácsadásában Liebbald Béni volt a legaktívabb.

Hasonló szorgalmú szakírója a Néptanítók lapjának Parthay Géza volt, aki az országos zoológiai társulat igazgatójaként működött. 1861. szeptember 12-én Harón született, majd ösztöndíjas tanárjelöltként az FM-ben mezőgazdasági tanulmányokkal foglalkozott. 1885–86-ban a Magyar Föld mezőgazdasági napilap belső munkatársa lett. Első cikke a Néptanítók lapjában 1886-ban jelent meg, *A gyümölcsfák sárban való ültetéséről* címmel.[152] Még ebben az évben jelent meg egy érdekes írása: *A gyümölcsfák termésre erőltetése a metszés által* címmel. Ebben javasolta, hogy a fák vesszőit 1/3–2/3-ukig metszék vissza a néptanítók, amitől a fák jobban fognak teremni, nem csak nőni. Ez az írás már a termőegyensúly, a vegetatív és a generatív részek arányának kialakítását ajánlotta a rendszeres termés érdekében.[153] A néptanítók számára szintén fontos cikke jelent meg még ugyanebben az évben, a gyümölcsfák koronájának ápolásáról. Ebben hitet tesz amellett, hogy a metszést, a metszési munkát nem kell misztifikálni, a rendszeresen elvégzett tavaszi metszés egy racionális munka, amely révén az öreg fák koronájának tisztítása, ifjítása a cél, hogy ne csak a sűrűségét csökkentsék, hanem a levegő, napfény behatolását is biztosítsák a korona belsejébe.[154] A gyümölcsfák nyári trágyázásának kérdésével is foglalkozott, majd 1887-ben *Gyümölcsészeti egyveleg* címmel adott közre egy írást.[155] A számos szakcikk mellett megjelent olyan is, amely a korabeli közhangulat és lelkesedést tükrözve javasolta, hogy ültessenek oda is gyümölcsfát, ahol eddig még nem volt.[156] Az iskolakertekről is több cikk jelent meg. Kodolányi Antal szerint a kertészetet az iskolakerteken keresztül kell a tanításba beemelni. Példaként Jablonczy Julius: *Der Schulgarten* című munkáját említette. De hivatkozott Erasmus Schwab munkájára is, amikor az iskolakert fekvésére, az iskolakert talajára, a gyümölcsfaiskolára, a zöldségeskertre és a létesítésükre ad tanácsot. A gyümölcsfaiskolát, mert itt a csemeték 5–6 évig foglaltak helyet ebben az időben, 8 egyenlő táblára kellett felosztani, trágyázni és legalább két évig zöldségtermesztésre használni. A szegélyágyakba néhány törpe anyagyümölcsfát ültettek. A zöldségeskertbe, mivel ez friss trágyázást kívánt, a szegélyágyásokba bogyósgyümölcsöket, ribizlit, egrest, málnát vagy szamócát ültettek. A zöldséges kert egyik sarkában hagytak helyet a melegágyaknak, a föld-trágyakupacnak, méhesnek, a méhes előtt pedig virágokkal ültették be a térséget. Emellett a cikkíró külön kísérleti és külön gyakorlati tért javasolt elkülönítésre. Az iskolakert jövedelmével pedig a ta-

[152] NL. 1886: 165–166. Munkássága és életrajza sajnos nem található meg a Für – Pintér féle Agrártörténeti Életrajzokban.
[153] NL. 1886: 256–258.
[154] NL. 1886: 733–735.
[155] NL. 1886: 437–438., 1887: 45–47.
[156] NL. 1885: 181–183.

nítók fizetését emelte volna meg.[157] 1888-ban is a néptanítók kertjéről cikkezett Svábhegyi Andor, aki megállapította, hogy a kertet a pedagógiai hasznon kívül, mint a néptanítók anyagi segítésének eszközeként kell elkönyvelni és működtetni.[158] Svábhegyi valószínű álnéven írta cikkeit, mert nevét nem ismerik a megfelelő lexikonok, gyűjtemények, bár az írói álnévlexikon sem. *A néptanító melegágya* címmel írta a következő cikkét, a melegágykészítéséről, a vetésről és a palántanevelésről.[159] A *Kertészkedjünk!* című cikkében a bolgárkertészek munkáját hozta fel példának, a trágyázási módszerüket, az öntözési rendszerüket, amivel például a Gellért-hegy déli oldalán (a mai Feneketlen-tó környékén) 1886-tól a bolgárok gondozott zöldséges kerteket teremtettek a régi téglagyári gödör környékén.[160] A késői fagyok elleni védekezésről írt még, mint olyan kérdésről, amely minden gyümölcstermesztő, kertészkedő néptanítót érintett.[161]

KERTÉSZKEDŐ NÉPTANÍTÓK

Már az első magyar nyelvű kertészeti szaklapokat a néptanítók egy rétege nagy figyelemmel kísérte. Nem csak megrendelte, hanem munkájában részt is vett, hozzászólásaival, megfigyeléseivel, véleményével. Tehát nem egy erőszakolt elképzelés volt az, amit az 1868. évi népiskolai törvény szentesített is, hogy a néptanítók foglalkozzanak erőteljesebben a kertészet kérdéseivel részben tananyagként, részben gyakorlati kertészekként a faiskolák és a saját iskolai kertjeik gondozásával, ami a csekély fizetésük kiegészítését is jelentheti. Ezek a tanítók voltak, akik az iskolai természettudományi nevelést, a természet és az iskola, a racionális mezőgazdaság iskolai megismertetésében élen jártak.

A Kerti Gazdaság című lapot Esztergomból Walther János tanító tudósította rendszeresen.[162] Új telepítésekről számolt be, sőt a diákjait ültetésre, oltásra oktatta, bemutatva nekik a szakmunkákat. Munkájuk eredményét úgy rögzítette, hogy az oltott csemetéket a diák nevével rögzítette, aki munkája sikerét kontrolálhatta a kihajtás, a meggyökerezés után. Megrendelte a diákok részére Gönczy Páltól a kiadott útmutatót. Megkóstoltatta fajtaazonosítás érdekében a körtéket. Ezek a programok biztos sikert arathattak a növendékei körében, ugyanakkor a kertészeti ismeretek terjesztését sikeresen oldotta meg. 1858. március 17-én már a községi gyümölcsfaiskolák ügyében írta meg a vidéki levelezési rovatban hozzászólását. A községi faiskolák véleménye szerint is csak a tagosítás után jöhetne létre, de jónak tartaná, ha a Helytartótanács vagy a megyei elöljá-

[157] NL. 1884: 497–499., 505–506.
[158] NL. 1888: 35–36.
[159] NL. 1888: 43.
[160] NL. 1888: 275–276.
[161] NL. 1888: 159.
[162] Kerti gazdaság 1858/17: 131–132.

rók parancsa alapján a községeket fásítanák. Vácról említett erre jó példát. Az erdei vad fákat is jónak tartaná községfásításra, de feltétlenül egy-egy kinevezett szakértő irányítására lenne szükség. A lelkészek és a néptanítók pedig bemutatnák, tanítanák a helyes gyümölcstermesztést.

A néptanítók lelkesen és eredményesen vettek részt a különböző kertészeti kiállításokon is. 1859-ben Pesten rendezett kertészeti kiállítás alkalmával három néptanító nyert jutalmat a kiállított gyümölcseiért, két tanító pedig a gyümölcsfatermesztés előmozdításáért. Albrecht főherceg, királyi helytartó közbenjárására még két néptanító kapott érdemrenddel feldíszített kitüntetést a hazai kertészet előmozdításáért.[163] Lukácsy Sándor *„Kertészeti kiállítások"* címmel vezércikket is írt a lapjába, hogy a Kertészeti Társulat 1859. évi kertészeti kiállítása után nagyobb kertészeti kiállításokat rendezzenek, mert 1864. október 1-től a közültetvényi felügyelőket Csongrád, Csanád, Heves és Külső-Szolnok megyékben, valamint a Jász–Kun kerületekben beiktatják és ezután a vidéki gazdasági egyesületekkel közösen kertészeti kiállítást rendezhetnének.[164] De a néptanítók más alkalommal is véleményt nyilvánítottak. 1866-ban Lukácsy kérte olvasóit, hogy írják meg véleményüket, mi volt az oka a szilvafák, kajszik és a cseresznyék virágelhullásának? Szerinte a virágzás ideje alatti szárazság lehetett az oka.[165] Több olvasói levél és válasz érkezett. Egy néptanító azt írta, hogy a Holdfogyatkozás miatt kevés vagy semmi gyümölcsöt sem termett a fája. Mások a virágzás idején esett esőt okolták a terméketlenségért. A virágpor ilyenkor összetapad és a bibe nedvének, szekrétum cseppecskéjének a meghígulása és lemosódása lehetett a terméketlenség alapja. De a virágzáskori dér is hasonlóan okozhatta a terméketlenséget.[166] Ezek a magyarázatok a mai tudományos ismereteknek is megfelelnek.

Gönczy javasolta 1868-ban, hogy az iskolai kertet ossza fel a tanító két részre, egy magán- és egy közösségi parcellára. A magánon részben a diákok a közvetlen, saját, tulajdonosi érzékkel termelnék a növényeket. Ez pedagógiailag jó lehetne, mert a diák így a saját kertrészében a lelkiismeretes, szorgalmas munkát sajátítaná el. Gönczy ezt kipróbálta és mint nevelési elvet is ajánlotta. *„Az így felébresztett és folytonos táplálat alatt tartott önmunkásság csak hamar átmegy a szellemi munkásság terére is."*[167] A néptanítóknak a kertészeti ismeretek elsajátításában a lelkész is segíthetett. A néptanító lelkesedése azonban kevésnek mutatkozott, szükséges volt, hogy értsen is a kertészkedéshez. Gönczy ezért segédanyagul ajánlotta a Gazdasági Kis Tükör című, 1865-ben megjelent mun-

[163] A Nép Kertésze 1864/5: 49.
[164] Uo.
[165] A Nép Kertésze 1866/8: 67.
[166] A Nép Kertésze 1866/10: 82–83.
[167] NL. 1868: 71.

kácskát, a saját gyümölcstermesztési és eperfa-selyemtenyésztési könyveit, Schlipf mezőgazdasági kézikönyvét, amit Tótfalusi Miklós fordított le.

A Gönczy féle pedagógiai, elméleti okfejtéssel egyetértve azonban Tobak Benő szomajomi tanító az elv és a gyakorlat közt tátongó szakadékot mutatta meg. Végkicsengésként azt írta: *„Író asztalom mellett én is tudok mintagazdászatot tervezni: de a kivitel, a kivitel! Ezer akadály áll a létesítés útjában."* Részletesen felsorolja mindazt a nehézséget, akadályt, ami a kertészkedő néptanító mintaképe ellen szólt, ennek kialakulását akadályozta. Így:

– a tanító sokhelyt 1/4 vagy 2/4 telket bírt, amit az egyház munkáltatott. A nép a közmunkán nem megbízható munkát végzett,

– ahol az egyház nem munkálja megfelelően a kertet, ott felesbe adták ki a területet. Azonban ez sem volt mintagazdaság, hiszen a feles vagy részes bérlőnek a minél nagyobb nyereség, termés és minél kisebb befektetés, ráfordítás volt az érdeke,

– a pénzért munkáltató nem kapott időben megfelelő szakértelmű napszámost,

– cselédet tartani ilyen kis birtokra nem volt érdemes,

– nyáron ugyan lehetne tanítani a kertészetet, gazdálkodást, de nyáron a gyerekek nagy része, éppen az otthoni munkák miatt, nem látogatták az iskolát,

– a tanítói földek még nem voltak mindenhol kimérve ekkor. Tagosítás sem volt még sokhelyen, vetésforgót pedig csak itt lehetett volna létrehozni,

– a tanító a saját kertjében tehetne valamit, de a szülők akkor gyermekmunka, ingyen gyermekkel dolgoztatás címe alatt támadnák meg a néptanítót.

E számtalan akadályra valószínű sem Gönczy, sem a Néptanítók Lapja nem számított előre, mert ellenérvként csak azt a szegényes szerkesztői véleményt írták Tobaj Benő néptanító gyakorlatias cikke alá, hogy *„...buzgó akarat és kitartás kell, a kérdéses ügy még nincs részleteiben megállapítva."*[168] A fentebbi objektív akadályok ellenére a néptanítók egy része örömmel fogadta az új iskolai törvény kertészetre vonatkozó részét. Mohácsról Mihálovics János néptanító azt írta: *„Lelkünkből üdvözöljük a gyümölcstenyésztés általános tanítását rendelő 1868-ik évi iskolatörvényt."*[169] Szerinte a gyümölcstermesztést és a gyümölcsnemesítést minden néptanító ismerte már, aki nem, az a szomszédjától megtanulhatta. Úgy látta, hogy az őszibarackot, a kórtét már alacsony törzzsel nevelték. A friss gyümölcsöt pedig városokban, hajók és vasút segítségével lehetett jó pénzért értékesíteni. Mihálovics néptanító csak a fajtajegyzékeket tartotta megbízhatatlannak. Tapasztalatai szerint csak az Erdélyi Gazdasági Egylet és Ritter Mátyás szempci főkertész fajtajegyzéke volt megbízható. Ezért az iskolai kertek

[168] NL. 1868: 516–517.
[169] NL. 1870: 442.

részére ezeket a faiskolákat javasolta.[170] A fajtaazonosság, a megbízható fajtákkal kereskedő telepek egyre fontosabbak lettek, amint a gyümölcstermesztés nagyobb méreteket öltött. Ezért fajtaazonosításra még az Országos Kertészeti Múzeum igazgatóját, Girókutit is felkérték.

Az állam a kertészkedő néptanítókat mint az egyik állami program végrehajtóit különböző kedvezményekkel is segítette. Így akik a magyaróvári, keszthelyi, debreceni és kolozsmonostori gazdasági tanintézetekben tartandó gazdasági tanfolyamon vettek részt, azoknak a vasúti díj 50%-os megtakarítását segítették elő az 1872. július 30-án hozott földmívelésügyi, ipari és kereskedelmi minisztériumi rendelet szerint.[171] A budai vincellérképezdében rendezett azévi, augusztus 20 – szeptember 1-ig tartott tanfolyam néptanítói résztvevői is 20 forint segélyt kaptak.[172]

Szilágyból SCH. B. monogramú tanító ismertette saját gyakorlatát.[173] Minden diák saját fácskát kapott, aminek a neveléséért, ápolásáért ő volt a felelős. A lányok főleg a konyhakertben szorgalmatoskodtak, minden lányka külön veteményeságyat alakíthatott ki, itt veteményezhetett, majd a néptanító a termesztett növényt ismertette botanikailag. Virágoskertben ibolyát, jácintot, liliomot, tulipánt, rózsát, szekfűt konyhakertben káposztát, kerekrépát, retket, tormát, mákot, sárgarépát, pasztinákot, zellert, petrezselymet, lencsét, borsót, tököt, konyhaköményt és a hagymaféléket. Gyümölcsöskertben a fák ültetését, nemesítését, a cseresznye, a meggy, a szilva, a kajszi, a dió, az alma, a körte, a szederfa, a szőlő, a ribizli termesztését mutathatta be a tanító. A szilágyi tanító, aki inkognitóját megőrizte azt írta, hogy soknak tűnhet első hallásra ez a kertészeti tananyag, de attól függ, hogy hogyan oktatta a néptanító erre a gyerekeket. 1873. március 24-én a verespataki római katolikus tanító, Magyari Mihály tett közzé egy olyan értelmű hirdetést, hogy Verespatakon gyümölcsfaiskolát nyitott. Itt nem csak csemetéket árult, hanem a gyümölcsfaszaporításra is szívesen megtanította az érdeklődőket. Külön felhívta a környék román tanítóinak figyelmét erre. De a juhosgazdák nagy száma ellenére – mint írta a tanító – még jó juhtúrót sem tudtak készíteni, amire a segítségét szintén felajánlotta a „*havasi román atyafiak*" számára. Így ebben a két dologban is a „*csupa tudatlanság*" ellen harcolhatott.[174] Egy másik tanító, Tomasovszky János a mezőgazdászati munkákról indított cikksorozatot a Néptanítók Lapjában 1873-ban.[175] Az általános kertészkedési kép felvázolása után a gazdasági jelentőségéről írt, a vetésforgókról, a Rajna menti tapasztalatairól. Megemlíti a kiváló adottságú magyar szőlőter-

[170] NL. 1870: 443–444.
[171] NL. 1872: 556.
[172] NL. 1872: 589.
[173] NL. 1873: 141–143.
[174] NL. 1873: 234–235.
[175] NL. 1873: 24., 40., 57., 77., 94., 147.

mesztő tájakat, a borok minősége érdekében a szaktudás emelésére hívta fel a figyelmet, ugyancsak erre a kereskedelem fejlesztése érdekében is. A gümölcskereskedelmet elmarasztalja, bár az állam az utóbbi években sokat tett a magyarországi gyümölcstermesztésért. Mégis az alföldi emberek skorbutban szenvedtek a C -vitamin hiánya miatt, amit gyümölccsel bőven pótolhatnának, és így számos családot tönkretevő betegséget lehetne megelőzni – véleménye szerint.[176]

Kalmár Ferenc, a bihardiószegi iskolaigazgató a saját példáját és tapasztalatát osztotta meg a a néptanítókkal az *„Alakítsuk át az iskola udvarát kertté"* című hozzászólásával.[177] Ez egyben válasz volt egy korábbi cikkre, ami az 1873. év 47. számban jelent meg, közzétéve azt a körrendeletet, hogy az iskolák környéke és udvarai annyira tisztátalanok, hogy emiatt a gyermekek egészsége veszélyeztetett lenne. Az iskolaudvart javasolta ezért kertté, virágoskertté alakítani. 1873 tavaszán a diószegi Halom utcai iskola udvarának közepén egy szérűnagyságú, kb. 4–6 m átmérőjű kerek virágágyat alakított ki, hasított zsindellyel X formára körülszegve. A kerítés mellé köröskörül másfél ölnyi széles virágágyat alakított ki. A kutat magas virágokkal fedték be, ívformára hajlított veszszőkre futtatva fel a növényeket. Az épület elején 13 öl hosszan borostyánt futtattak fel. A borostyán előtt 1,5 láb szélesen virágok voltak, a széles tornácra diadalkapu vezetett az udvaron 32 féle virág, 106 változatban (pl. viola 10 féle), a diadalkapunál kétfelől két nagy oleander díszlett. Az öntözést és a gyomlálást a diákok végezték, otthonra 6 féle virágmagot kaptak ajándékba, kipróbálásra a diákok. Olyan magokat vihettek haza, amelyek nem voltak a szülői háznál, így azok újdonságot jelentettek. Kalmár Ferenc méltó büszkeséggel hallgatta a titkos véleményeket a virágos iskolaudvaráról: *„no itt valami úr lakik"*, vagy *„itt már én is szeretnék lakni!"*, vagy *„ez egy paradicsom"*, vagy pedig *„ez aztán iskola!"* A Néptanítók Lapja is örömmel tette közzé ezt a beszámolót, és elégedetten fűztek hozzá szerkesztői jegyzetet, hogy a kert az iskolai oktatás és nevelés céljára használható fel az ilyen szép példa pedig megerősíti azt a reményt, hogy az ország a virágoskertek országa lesz.

Ezt a pillanatnyi idilli képet zavarta meg Réthi Lajos Hunyad megyei néptanító realisztikus írása a néptanítók mellékfoglalkozásáról 1877-ben.[178] A cikk élénk visszhangot váltott ki, sőt a hozzászólások özönéből csak egyet közöltek, és a Néptanítók Lapja szerkesztősége már le is zárta a vitát. A néptanítóknak ugyanis a nyomorszintet biztosító alacsony fizetése mellé valóban valamilyenfajta mellékfoglalkozásra és keresetre is szükségük volt. Ezt sokan a gyümölcs-, konyhakerti, díszkerti munkával tudták előteremteni. Réthi mindezeket a tanítói

[176] NL. 1873: 148.
[177] NL. 1874: 90–91.
[178] NL. 1877: 317–325.

hivatással összeférőnek, összegyeztethetőnek tartotta. Sőt az volt a véleménye, hogy *„Ezek valamelyikét még sokkal több tanítónak kellene üzni, mint a hányan üzik, egyfelöl saját jóllétökért, másfelöl magáért a tanítói hivatásért is, hogy a népnek példát s oktatást adjanak e téren."*[179] Réthi cikkére Szűts Mihály egykori néptanító, akkori gazdasági tanintézeti tanár mellékfoglalkozást ajánló cikkét jelentette meg válaszul. Azt ajánlotta, hogy a néptanítók az új mezőgazdasági gépgyárak és a gépeket használó gazdák között legyenek közvetítők, akik kis hozzáértéssel így jelentős keresethez juthatnának. Ez a debreceni tanács azonban még utopisztikusnak tűnt 1877-ben.[180] Nem válasz volt a vitacikkre, de mégis ahhoz kapcsolódott Kanovics Györgynek, a balatonfüredi felső népiskola és vincellérképezde igazgató tanárának a „Balaton-felvidéki Néptanító-Egylet" ülésén 1877. szeptember 29-én tartott előadása a gyümölcsfatermesztésről. Utalt arra, hogy a Balaton-felvidéken kertészkedő, gyümölcstermesztő néptanító kevés volt.[181] Az előadásán a gyümölcsfaiskoláról, a gyümölcsfák szaporításáról és nemesítéséről szólt. A balatonfüredi felsőbb népiskola faiskolájában ekkor 200 fajta almacsemete, 165 fajta körte és csonthéjas gyümölcsfácskát szaporítottak el. Ugyanakkor oltóvesszőket is forgalmaztak.[182] A fajtaleírások és meghatározások a néptanítókat is élénken foglalkoztatták. Girókuti Ferenc ismertette a Villási Pál szerkesztésében megjelent Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzeteket, amit az OMGE adott ki. Az első füzetben Bereczki Máté körtefajtaleírása után Girókuti kesernyésen azt jegyezte meg: *„Ha az illető gyümölcstelepek tulajdonosai a katalógusaikat évenként a pomológiai múzeumnak rendesen beküldenék, ide iktatnám valamennyi beszerzési helyet és megkapná 8000 tanférfiu és még tízezer, nyolcezer gyümölcskedvelőnek elmondhatná, terjedne a jó és hasznos."*[183] A fajtaazonosítás azonban nagyon nehézkesen és lassan haladt csak, Bereczki Máté munkája volt úttörő jellegű ezen a téren. A füzetben 17 különböző kertészeti szakcikk jelent meg. Főleg a gyümölcstermesztés és a zöldségtermesztés témakörét érintették az írások.

A kertészkedő néptanítók alig várták, hogy tavasszal a munkákhoz foghassanak. Lukács János szemlaki (Arad m.) tanító 1882. február 28-án, mint gyakorlati kertészkedő ember azzal a címmel jelentette meg írását: *„Jön a tavasz, kertészkedjünk!"*– természetesen főleg a gyümölcstermesztési szakmunkákról elmélkedett.[184] Lehotzky Nándor evangélikus tanító a Besztercebányai Tanítói

[179] NL. 1877: 324.
[180] NL. 1877: 435–436.
[181] NL. 1878: 13. *„...ha körültekintünk vidékünkön, szégyennel kell bevallanunk, hogy a fönsorolt jövedelmi ágak némelyike éppen nem, – sőt a gyümölcsfa tenyésztés is – mi jelen értekezésem tárgyát fogja képezni – csak egy-két tanító társunk által gyakoroltatik."*
[182] NL. 1878: 15.
[183] NL. 1880: 176–177.
[184] NL. 1882: 116–117.

Kör egyleti ülésén Libetbányán meg is fogalmazta a gyümölcstermesztésről írt előadásában, hogy a legtöbb tanító több-kevesebb jövedelmet is nyert a gyümölcstermesztésből és a faiskolákból. A néptanítók úgymond tartoztak ezzel a törvénynek, a polgártársaiknak és önmaguknak is.[185]

ÖSSZEGZÉS

Nyugat-Magyarország, az előalpesi területek kedvező ökológiai, gazdasági lehetőségük révén a nagymértékű gyümölcskultúra egyik fontos területei voltak, hasonlóan a Kárpát-medence más gyümölcstermő-fuvarozó peremterületeikhez. A gyümölcsben rendkívül gazdag Stájerország és a gyümölcsben szegényebb Dunántúl és az ország belső területei a gyümölcsnek mindig jó piacot és árat jelentettek.

A fentebb közzétett, 1856-ban született gyümölcstermesztési, felsőőri népiskolai kéziratos jegyzettel és a megszületése hátterének tisztázásával a paraszti gyümölcstermesztés átalakulását, az állami szakirányítás és az oktatásügy összefogásával a hagyományos paraszti, népi gyümölcskultúra változását mutattam be. A cél a kertészet, a gyümölcstermesztés népiskolai oktatása révén 1868-tól a nemzetgazdaság jövedelmezőségének javítása volt. Ennek révén a természettudományos nevelés is megvalósult és a gazdasági-gyümölcstermesztési ismereteket is elsajátították a népiskolai diákok és a néptanítók. Így alakult át, bővült ki, szorult a háttér homályába az a több évszázados paraszti gyümölcskultúra, amely a 19. század közepéig jellemző volt. Ez a szakismeret ötvöződött a magasabb szintű, államilag irányított gyümölcstermesztési ismeretekkel a népiskolai oktatás segítségével. A gyümölcstermesztés is jó példája a hagyományos paraszti tapasztalatokon és gyakorlaton nyugvó népi kultúra (gyümölcskultúra) felbomlásának és az egységesülő, táji különbségeket feloldó, nem egyszer az európai gyümölcstermesztés eredményeit, hatásait, kapcsolatait a magyarországiba beolvasztó folyamatnak. Ebben a folyamatban a régi az újjal keveredett. Úgy tűnik, hogy Nyugat-Magyarországon, Felsőőrben a népiskolában már korán, az országos népiskolai gyümölcstermesztési szakoktatás ideje előtt, az 1850-es évek közepén tanították a gyümölcstermesztést. Ez a vidék a gyümölcskultúrájával, az előalpesi térség kedvező ökológiai és gazdasági (nagymértékű gyümölcstermelő és gyümölcstovábbító, fuvarozó) szerepével is magyarázható. A gyümölcs ugyanis itt fontos árucikk volt, a gyümölcstermelés és -fuvarozás pedig fontos eleme a kialakult paraszt-polgári, vállalkozói jómódnak.

Gönczy Pál ennek a korszaknak az egyik legnagyobb népiskolai szakembere, akinek munkássága révén a népiskolai törvénybe bekerült a kertészet gyakorlati

[185] NL. 1885: 132–133.

és elméleti oktatása. Ezzel pedig a kertészet a szórakozás és a kedves szabadidő-eltöltés szintjéről az oktatás, a tudomány és a mindennapi gazdasági feladatok közé került. Emellett a gyakorlati bemutatókkal az iskolakert és a községi csemetekertek ügyének összekapcsolásával az ország- és községfásítás, a homokmegkötés ügye is jó mederbe terelődött. A népiskolai tanítói fizetések kiegészítésében pedig a kertészet fontos szerephez jutott. De a kertészet révén a természettudományos oktatás is előtérbe került. Méltán gyászolta a Néptanítók Lapja Gönczyt a lap egész számával 1888-ban.[186]

A néptanítók kertészeti tananyagának előírása és a kertészetnek, a gyümölcstermesztésnek törvényileg a tanításba történő beemelése egybeesett a magyarországi kertészet nagyarányú fejlődésével a 19. század közepétől. Természetesen ezek a hatások és kapcsolatok egymásra is hatottak, egymást is erősítették. A kertészeti szakigazgatással, a szakoktatással és a néptanítókkal való szakmai együttműködés eredménye és nyertese mindenképpen az ismereteiben bővülő parasztság volt. A paraszti és a népi gyümölcstermesztés, a szaktudomány, a szakismeretek fejlődése, a szakoktatás és a népiskolai hálózat így fonódott össze a parasztság életében, valamint a kertészet fejlődésében és fejlődéséért.

IRODALOM

BALOGH István
1965 *A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840–1945 között.* A munkára nevelés. 275–319. Budapest

BALOGH Lajos – ÖRDÖGH Ferenc
1982 *Veszprém megye földrajzi nevei I.* Tapolcai járás. Budapest

BERECZKI Máté
1884 *Gyümölcsészeti vázlatok III.* Arad

BÉL Mátyás
1976 *Descriptio Comitatus Castri Ferrei. Vas vármegye leírása.* (Fordította: Tihanyi Tiborné, Szalka Irma.) *Vasi Szemle.* XXX/1. 108–125., XXX/2. 266–294.

CSOMA Zsigmond
1981–1983 *Nyugat-magyarországi terményfuvarosok.* (Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 183–207. Budapest
1983/a Káposztáskertek a Káli-medencében. In Lackovits Emőke (szerk.): *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban.* 17–33. Veszprém
1983/b A szentbékkállai rozmaringos asszonyok. In Lackovits Emőke (szerk.): *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban.* 33–44. Veszprém

[186] NL. 1888: 281–194.

1987 Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns (Südburgenland). *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung.* 287–291.

1988 Gazdasági, kultúrális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18–20. század). In Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* Veszprém

1988/b Bäuerliche Blumengärten und die Frauen. *Acta Museorum Agriculturae.* XX. Mitteilung der Landwirtschaftsmuseen. CIMA. 8. 143–149.

1989 *Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mitteltransdanubien. Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr-und Zimmereute aus der Oberen Wart.* László Lukács – Béla Gunda – Attila Paládi-Kovács (red.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky.* 227–236. Székesfehérvár.

1990–1991 Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. sz.-i nagytáji munkamegosztás eredményei *Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1990–1991. 381–408.

1992 Az őrvidéki magyarság gazdasági és kultúrális kapcsolatai a Dunántúllal (16.– 20. sz. eleje) *Savaria.* A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 9–20.

1992/b. Idegen nyelvet beszélő szolga- és cseregyerekek a Kárpát-medence nyugati területén. *Néprajzi Látóhatár.* I. 1–2. 54–70.

1992/c. A felsőőri bicskák és dunántúli kusztorák. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémművességhez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz. *Ethnographia.* 3–4. 219–239.

1992–1994 *Bäuerlicher und kleinadeliger Weintransport und Fuhrleute zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. (Kontakte über die Ost-West Grenzen, 17.- bis Anfang des 20. Jh.-s.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 59–87. Budapest

1994 *Kertészeti vásártípusok a Kárpát-medencében (XVIII–XX. század)* Studia Comitatensia 24. 61–67. Szerk.: Novák László. Szentendre

1996 *A magyarországi kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége a 19. század második felében.* Kézirat

1996/b Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon (XIX–XX. sz.) In *Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990.* 73–95. Budapest

1997 A kertészet fejlődése és a népiskolák, néptanítók szerepe az ismeretek elsajátításában, terjesztésében a 19. század második felében. In Fürészné Molnár Anikó (főszerk.): *Népiskolák Magyarországon.* 91–126. Tatabánya

2005 *A „teológia kertjében–2. Kertészkedő protestáns lelkészek.* Kézirat, megjelenés alatt a Confessio 6. számában.

DEÁK, Ernő

1977 *Wirtschaftsgeschichte und soziale Aspekte in der Neuzeit (1547–1848).* Die Obere Wart. 181–249. Oberwart

DOMITROVICH A.F.

1853 *A gyümölcstenyésztés legfőbb élelmi és kereskedelmi forrása a hegylakosoknak. Tulajdon gyakorlati tapasztalás után a falusi nép számára.* Pest

EGRI Antal

1852 *Pomológia vagy is gyümölcsfa tenyésztési tanítás írta...* Pozsony

FÉNYES Elek
1836 *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográphiai tekintetekben.* Pest
FÜR Lajos
1983 *Kertes tanyák a futóhomokon (Tájtörténeti tanulmány).* Budapest
FÜR Lajos – PINTÉR János
1987–1989 *Magyar agrártörténeti életrajzok I–III.* Budapest
GEDAY Gusztáv
1981 *Entz Ferenc. A múlt magyar tudósai.* Budapest
GÖNCZY Pál
1856 *Oktatás a gyümölcs- és epertenyésztésben. Vezérfonalul a nép és népiskolák számára.* Pest
1868 *A népiskolai kertek.* Néptanítók Lapja
1880 *Oktatás a gyümölcs- és epertenyésztésben.* Budapest
HIDEGHÉTHY Antal
1868 *Mezőgazdasági viszonyaink vázlata.* Pest
F.W. HOFMANN
1855 *Das Obstbuch. Kurze Anleitung Obstbäume zu ziehen, zu veredeln und zu pflegen, wie auch das Obst zu verwahren, zu verwenden...* Pest
IMRE Samu
1940 *Felsőőr helynevei.* Debrecen
IVÁNSZKY János
1860 *Tudományos Nézetek Gyüjteménye. A mezei köznép czélszerűbb nevelése és mezőgazdászat ügye érdekében.* Pest
JUHÁSZ János
1969 *Gönczy Pál, a reformer pedagógus.* Debrecen
KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Szombathely
KÁPOLNAI Béla
1869 Képek a hazai népéletből. Rétfalvi népviselet Sopronmegyében. *Vasárnapi Újság* 408–409.
Ernst KLEIN
1973 *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter.* Wissenschaftliche Paperbacks 1. Sozial und Wirtschaftsgeschichte
KOVÁCS János
1861 *Kalauz, a gyümölcsfaültetés, nyesés és a bátorkeszi faiskolában található csemetékben vagy oltóvesszőkben megrendelhető gyümölcsfajok körül.* Pest
KÖRNYEI Béla
1868 A hazai tanítók helyzetéről. *Néptanítók Lapja.* 4. 49–50.
LACKOVITS Emőke
1986 Asszonyok kertje... Adatok a köveskáli kisnemesi virágoskertekhez. In Lackovits Emőke (szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből.* 38–43. Veszprém.
LÁNG László
1888 *A népoktatás hazánkban 1869–1884.* Budapest
MAJER István (szerk.)
1856 *István Bácsi Naptára. Képes kalendárium 1856-ra.* Pest

MATHESIUS
1791 *Lehrbuch für angehenden Landprediger, wie ihre Wirtschaft ihnen und den Pfarrgüthern am nützlichsten einzurichten seyn.* Wien
MATUSKA J.
1845 *A gyümölcsfa tenyésztése és nemesítése tanítók és tanulók számára.* Buda
NOVÁK László
1986 *A három város.* Budapest
NEMESNÉPI ZAKÁL György
1818 *Eőrséghnek Leírása ugymin Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek Szokásai, nyelvszokása a mellyeket öszve szedegetett...* MTA Kézirattár Földr. 4r. 9.
OLÁH János
1854 *Gyümölcsfa-kertészet vagy a gyümölcsfák tenyésztése, -nemesítése, -növelésének megóvása, -s orvoslásuknak, -úgy a szőlőtövek mívelésének alapos előadása két hasznos függelékkel, a nép felfogásához alkalmazva. Christ, Vemy, Geiger és Petrich nyomán saját tapasztalataival bővítve készítette...* Komárom
PAPP László – VÉGH József
1964 *Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg
PÁVEL Ágoston
1976 *Válogatott tanulmányai és cikkei.* Szombathely
PÉTERFY Sándor
1896 *A magyar elemi iskolai népoktatás.* Budapest
RÉVÉSZ István
1909 *Az élelmiszerek jutányosabb termesztéséről.* Budapest
SZABÓ Pál
1995 *Bereczki Máté levelei.* Budapest
SZÉP Ferenc
1847 *A gyümöltsfa tenyésztés és nemesítés okszerű módjai a gazdaság e nemében gyönyörködök használatára kézi könyvül.* Szabadka
TÓTHFALUSI Miklós
1847 *Gyümölcsbarát. Okszerű vezér gyümölcsfák növelésére s ápolgatására és a gyümölcs használatára.* Pest.
VAJDA Romuáld
1847 *Gyümölcsfa-Iskola a falusi gyermekek számára.* Pécs
VÖRÖS Károly
1979 *A művelődés. Magyarország története 1848–1890.* Budapest

Zsigmond Csoma

AN 1856 PUBLIC ELEMENTARY SCHOOL MANUSCRIPT ON FRUIT GROWING FROM *FELSŐŐR* AND THE LESSONS WE CAN ACQUIRE FROM IT

Western Hungary used to be one of the important regions for grand-scale fruit culture. Through the presentation of the public elementary school manuscript on fruit growing from *Felsőőr*, published in 1856, and the clarification of its background, the author of this paper discusses the issues of the transformation of domestic fruit growing and the changes in traditional popular (peasants') fruit culture caused by the interference from state-run vocational training and official educational forms.

The issue of fruit growing can serve as a good example to illustrate the process of the demise of folk culture based on traditional rural practices on the one hand, and the process of unification thereof on the other hand, oftentimes integrating the achievements of European fruit growing into the Hungarian practice. As a result, the age-old peasants' fruit culture, dominant up until the middle of the 19th century, was transformed, expanded, and pushed into the background.

Obrusánszky Borbála

Dandzsanrabdzsaj és hagyatéka

Az ötödik nojon kutuktu, Dandzsanrabdzsaj[1] *az újkori mongol történelem egyik jelentős személyisége volt, ennek ellenére tevékenységéről csak az elmúlt évtizedben kerültek publikálásra adatok. Az egyházfőről, mint buddhista tanítóról, reformerről ugyanis a kommunista korszak idejében tilos volt beszélni, illetve tevékenységét kutatni. Egyedül az irodalmi műveivel való foglalkozást engedélyezték az 1960-as évek enyhülési korszakában. Ezt kihasználva két jeles mongol irodalmár, C. Damdinszüren tanítványai, Cerenszodnom és Cagán összegyűjtötték Rabdzsaj írásban megmaradt műveit. A kutatók az írásos anyagon túl a Góbiban élő nomád pásztoroktól hallották a nagy költő, filozófus műveit dal formájában. Előbb mindezeket népdalnak hitték, és csak komoly feltárás után jöttek rá, hogy azok szerzője maga Rabdzsaj. Az egyszerű emberek ilyen módon váltak egy hagyaték megőrzőjévé. Dandzsanrabdzsaj szellemi hagyatékát és tárgyainak egy kis részét ládába rejtve a szent egyik késői tanítványa, Tüdev mentette meg, aki elásta a Góbi homokjába, így annak kis része túlélte az 1938-as mongóliai kolostorrombolást és a hat évtizedes vallásüldözést. A néhány éve felszínre került anyagokból ma még többnyire a mongol kutatók ismerhetik meg a szent vallási tárgyú munkáit is. Magam azon első külföldiek közé tartoztam, akik a Dandzsanrabzsaj Múzeum kutatóival dolgozhattam együtt, és a az egyházfőről szóbelileg megőrzött hagyományt összegyűjthettem.*

A NOJON KUTUKTU INTÉZMÉNY

Az első Gobi nojon kutuktu cím a XVII. században jött lére Mongóliában. Korábban a buddhista szent Indiában és Tibetben született újjá. Amikor Dandzsanrabdzsaj a XIX. század első felében megfestette előző megtestesüléseinek képeit, akkor nevén nevezte elődeit: eszerint korábban Indiában tizennyolcszor, Tibetben tizenkétszer született újjá[2]. A nojon kutuktu a következő ok miatt

[1] A cikkben szereplő neveket a könnyebbség kedvéért a keleti nyelvek magyar helyesírása alapján írtam le, az irodalomjegyzékben viszont a tudományos átírást használtam.

[2] A képek eredetije a szajnsandi Dandzsarabdzsaj Múzeumban tekinthető meg. Másolatok a Hamrijn Hijd kolostorban láthatók.

váltott hazát: a XVII. században a buddhizmus egyre jobban elterjedt a mongol népek között. Akkor a tibeti nojon kutuktu, Szandzsabajszan[3] a hagyomány szerint elhatározta, hogy legközelebb a buddhizmus új hazájában születik újjá, hogy erősítse a hitet. A vallási hagyomány úgy tartja, hogy a szent lelke a halháknál egyszerre három helyen jelent meg: egyik Mongólia középső részén, a Hangáj-hegységben, ezért a neve Hangaj nojon kutuktu lett. A másik Kelet-Mongóliát, a Hentij-hegységet választotta, és a Tüse nojon kutuktu nevet kapta. Harmadik alakjánál haragvó alakot vett fel, ezért őt Gobi dogsin nojon kutuktunak nevezték el. Utóbbi szent a Góbit választotta lakhelyéül.[4] Az első mongol megtestesülése a Dzsingisz kán nemzetségéből származó Agvaangoncsig volt, aki a mai Kelet-Góbiban terjesztette a buddhista vallást, és az az Amgalant nevű kolostort alapította meg. A második nojon kutuktu a helyi szent Tuulgat-hegység Csojlin-hegyének völgyében épített központot.[5] Utóda az egész területet el akarta foglalni a sámánoktól, de az egyik csúcsnál hirtelen meghalt. A helyiek legendája szerint lelkét elragadta az alvilág ura, Erlig kán.[6] A negyedik kutuktu a hegytől eltávolodván, Hasaat-ban alapított kolostort.

A XIX. század elején Mongóliában egy nagy reformfolyamat vette kezdetét. Ennek központja a Góbiban koncentrálódott, mely a mongol népek között mindig is kulturális központnak számított. Egy helyi legenda a következőképpen meséli ezt el: „Egyszer régen Kelet-Góbi birkózóbajnoka megöregedett, és nem talált magának utódot, ezért elvitte birkózóruháját a közeli szent kőhalomhoz, és feláldozta. Az egyik közelben élő nemes meghallotta a húr, és megkérdezte a bajnoktól, hogy miért cselekedett így. A bajnok így válaszolt: »A mi vidékünkre nem erős, hanem tudós emberek kellenek.«[7] A történetet hallván nem véletlen, hogy a mongol népek reformmozgalma is a Góbiból indult ki. Néhány mongol vallástörténész ugyan előzménynek tekinti a XVIII. század végén az örgöi[8] szerzetesek azon törekvéseit, hogy az egyházi vezetők térjenek vissza a buddhai tanításokhoz. A Góbiban élt írók ezen túlhaladva, nemcsak az egyházon belüli megújulást akarták, hanem vissza akartak térni a régi mongol nemzeti hagyományokhoz. Legelső képviselői a mongol történelem nagy korszakát, a világbirodalmi időket idézték fel. A déli-mongol nemesi származású Indzsanasi Köke Szudur néven a régi források alapján a nagy mongol birodalom történetét írta meg. Ezt követte Dandzsanrabdzsaj munkássága, akit ötödik nojon kutuktunak

[3] Ez a nevet a Rabdzsaj Múzeumban találtam. A mongol Buddhista értelmező szótár szerint a láma neve Csoglanamdzsil volt.

[4] Dagbadordzsi 1995: 72.

[5] Dornogobi megyei múzeum információja alapján.

[6] A Tuulgat-hegység Sarilin hegyen lévő szentélyében olvasott legenda alapján.

[7] Saját gyűjtés. 1999. november 23. Dornogobi megye Szajnsand város. B. Enhcsimeg.

[8] A mai Ulaanbaatar város korábbi neve. Oroszos torzításban Urga-ként szerepelt.

választottak meg. Reformtevékenységével és páratlan tehetségével a legtöbb világi és egyházi emberben csodálatot ébresztett, más részről viszont kivívta a hazai egyházi vezetők és a mandzsu uralkodók ellenszenvét.

DANDZSANRABDZSAJ ÉS TEVÉKENYSÉGE

Az ötödik Gobi nojon kutuktu 1803-ban született a Gobi mergen van járásban, ami a mai Dornogobi megye területét jelenti. Megmaradt önéletrajza alapján életének legfontosabb eseményei jól ismertek, bár az önéletírás elég tömören vall saját életútjáról.[9] Szegény családból származott, szülei a mandzsu uralkodó tevecsordáját őrizték. Anyja születése után nem sokkal meghalt, így apjával ketten vándorló életet éltek. Önéletrajza szerint akkor váltak igazán szegénnyé, amikor egy farkas megette egyetlen lovukat.[10] Akkortól apjával, Duldujjal gyalogosan járták a vidéket. Különleges tehetsége korán megnyilvánult, már hat éves kora óta verselt, költeményeit vándorlásai alatt osztotta meg ideiglenes vendéglátóival. A különleges gyermek híre gyorsan terjedt a járás területén. Az ott élő lámák benne fedezték fel a Gobi nojon kutuktu következő megtestesülését. Elődje, a negyedik szent, Dzsamjan-Ojdobdzsamc ugyanis szintén költő volt. Mivel azonban az egyházi vezető késsel rátámadt egy gazdag ifjúra, akit a mandzsu udvar kémjének vélt, és azt halálosan megsebesítette, a lámát Pekingbe szállították, és 1794-ben kivégezték.[11] A negyedik kutuktu történetéről két monda maradt fenn. Egyik szerint az egyházfő legyőzött egy démont, amely egér alakot öltött. Az bosszúból egy gazdag fiúba bújt bele, és meg akarta mérgezni az egyházfőt, mire az megölte.[12] Másik hagyomány arról szólt, hogyan bízta rá utódának megkeresését a negyedik szent. Ez Borbi hér néven maradt fenn. „A negyedik nojon kutuktu, Dzsamjan-Ojdobdzsamc, amikor ítéletére várt, egyetlen mongol ember kísérte őt. Az a közeli tanítványa, Dzsigdzsidgoncsig volt. Ez az okos, leleményes ember a válságba jutott szent lelkét vigasztalta és gondoskodott róla. Útközben térdére párnát tett, lábát pihentette és várta szavát, hogy azt azonnal teljesítse. Amikor Kínában az egyik város közelébe értek, a nojon kutuktu azt mondta: »Én innen valószínűleg élve nem térek vissza. Menj, és ebből a városból szerezz egy lovat.« Dzsigdzsidgoncsig egy szép pusztai lovat ta-

---

[9] Az önéletrajz megtalálható a Mongol Állami Könyvtár Kézirattárjában. Eredeti címe: Tabudugar nojon gegenten-ü csadig-un tobcsi kurijanggui orosibai. 13316/1997: 675. (Továbbiakban: Életrajz)

[10] Életrajz. 1.b

[11] Z. Altangerel elmondta, hogy az a gazdag fiú a mandzsuk kémje volt, azért sebesítette meg a láma. A mongolok politikai ügynek tekintik az esetet.

[12] D. Baatar, kutató, volt Dornogobi múzeumigazgató szóbeli közlése alapján.

lált, azt vitte oda. Dzsamjan-Ojdobdzsamc ennek nagyon megörült, és a lovat Borbi hér-nek nevezte el. Dzsigdzsidgoncsig a láma kivégzése után visszatért hazájába és nemsokára a »Demcsig meditáció« nevű szertartást végzett. Erre messziről és közelről is embereket gyűjtött össze, hátha felismeri valamelyik gyermekben a nojon kutuktu következő alakját. Sok ember ment el a »Demcsig meditáció«-ra. Dulduj úr ötéves fiát vitte el oda. Ők nagyon szegények voltak, gyomruk éhségtől korgott. A fiú a Dzsigdzsidgoncsiggal, közeli tanítvánnyal akart találkozni, ezért várt rá. Amikor odavezették a fiút a láma elé, ő zengő hangon azt kérdezte: »Dzsintu goncsig,[13] te a Borvi hér-t elfelejtetted.« Az óvatos láma a fiút magához hivatta, közel ültette magához, és sok kérdést tett fel neki, úgy tette próbára, hogy valóban a nojon kutuktu következő alakja-e. Mikor megbizonyosodott róla, a fiút Navaan agramba csordzsi következő alakjának nevezték el."[14] Rabdzsaj 1809-ben, hatévesen lett sárga rendi szerzetes, majd két év múlva a vörös sapkás rend, a nyingmapa mellett döntött, annak tanításait fogadta el. Mivel sárga rendi szerzetes korában teljes szerzetesi fogadalmat tett, ezért sohasem nősült meg, holott a vörös rend ezt lehetővé tette volna számára.

Miután a negyedik kutuktut kivégezték, a mandzsu udvar az egyházfő Hasaat nevű központjának minden tárgyát a mongol fővárosba, Ih Hürébe szállíttatta, és megtiltották a szent újjászületésének felkutatását.[15] A nojon kutuktu életrajzában viszont az szerepel, hogy nemcsak a helyi egyházi vezetők, hanem a pancsen láma is kerestette a nojon kutuktu új formáját.[16] Ahogyan a Borbi hér történet beszámolt róla, a lámák megtalálták a szent következő alakját, de nem merték eredeti rangjába beiktatni, ezért a vidék tudós lámája félig titokban végezte el a kisfiú beiktatását 1811-ben, és nem az eredeti címen szentelték fel, hanem a fent említett Navaan agramba csordzs címet adták neki. A mandzsu udvar azonban tudomást szerzett arról, hogy nem létezik olyan egyházi cím, ezért Pekingbe hívatták a fiút. Mivel az egyházi vezetők – köztük a pancsen láma is – ragaszkodtak ahhoz, hogy Rabdzsaj igazi szent, a mandzsu udvar elfogadta őt, és egy Kuanji szoborral ajándékozták meg.[17] 1812-ben Örgööben fogadta őt IV. Bogdo is. A fiatal kutuktut ezzel teljes joggal elismerték, majd a tibeti buddhizmus legnagyobb központjaiban, Dolonnúrban, Vutajban, Kumbunban tanult buddhizmust, filozófiát, orvoslást, valamint a tibeti egyházi tanítók verses tanításait tanulmányozta. Mivel maga költő volt, vallásos tanításait később verses formában jegyezte le. Rabdzsaj tizenhat évesen a Badgar csojlin kolostorban kapta meg a titkos tantrák beavatását, ettől az időtől kezdve végzett komoly meditációkat.

[13] A közeli tanítványt így szólították társai.
[14] Rabdzsajn domog, jaria. 5, 2003.
[15] Erdeni erike. 1960: 47.
[16] Életrajz. 2.a
[17] A porcelánszobor a Rabdzsaj múzeumban látható.

Élete során több helyen, köztük Örgööben, Erdeni Dzuban, Alasanban, Dolonnúrban, a Szecsen káni ajmagban, a mai Kelet-Mongóliában, Pekingben is megfordult.[18] Alasanban, a Barún Hijd nevű kolostorban a nagy buddhista szentek, köztük Milarepa életrajzát tanulmányozta.

Rabdzsaj már fiatalon három „múzsát" választott magának: a skorpiót, Tára istennőt és egy fehér hattyút. A skorpió a filozófiát, a hattyú a költészetet, míg az istennő az emberiséget szimbolizálta.[19]

A nojon kutuktu mesteréül Dzsandzsa gegent[20] választotta, aki a belső-mongol Dolonnúrban a nyingmapa-tanítás mestere volt. Rabdzsaj tanulmányai befejezése után hazatért, és a Gobi mergen van járás területén 1821-ben új kolostort alapított, mivel elődjének központját a mandzsuk megszüntették. A választás egy különleges szépségű helyre, Ebür Hamarinra esett. A tanítvány pontosan lerajzolta a vidék legfontosabb elemeit, és a rajzot elküldte mesteréhez. Dzsandzsa gegen szerint a hely alkalmas volt arra, hogy kolostor épüljön, és ott szertartásokat végezzenek. Amikor a mester meglátogatta a vidéket, a kolostor környékének nevét Ebür bajaszgalantra változtatta.[21] A kolostor helyéhez közel, a szomszédos barlangokban azonban Ocsirvani isten haragvó alakja tombolt és riogatta a környéken élő pásztorokat. Ezt Rabdzsaj megszelídítette, úgy, hogy maga is haragvó alakot öltött. Erről egy helyi monda maradt fenn, Ar Julha[22] néven. „Darcsagt Bajanteg, Majkandulán és Uzsur usz egymástól távol lévő három vidék között egy nagyon vad gazdaszellem ténfergett. Ez a három szellem megszállt a fenti helyeken, odament a háziállatokhoz, elpusztította azokat, az ott élő pásztorokat pedig megfélemlítette. Ennek a szellemnek a megszelídítésén a kutuktu állandóan gondolkozott. De nem volt rá ideje. A gazdaszellemek megszelídítése nem könnyű munka, arra időt kell szánni. Így aztán a buzgóság tolódott, végül egy nagy munka befejezése után elindult oda. Néhány tanítvány, két írnok követte őt, közben a Csagan Obo nevű helyre értek. A kutuktu különleges könyvet olvasván a gazdaszellemeket hívta. Egyszer csak északról valamilyen szélhez hasonló dolog érkezett. Rögtön egy tanítványt ellökött. Kicsit később ez a tanítvány felugrott, nem értvén, hogy mi történt, zajt csapva ugrándozott, cam táncot táncolt. Ezt a zajt az írnok feljegyezte és annak a bizonyos gazdaszellemnek egy imádkozó ráolvasást alkotott, a szellemnek pedig az Ar Julha[23] nevet adta. Julhát kecskén lovagló vörös köntösű gyermekkel ábrázolták. Hamrijn

[18] Utazásainak egy részét önéletrajzában megörökítette.

[19] A szent tanítványai ezért máig imádják a Góbi sziklás területein előforduló skorpiót.

[20] Mestere a 3. dzsandzsa gegen, más néven Esidambijdzsalcan volt, aki viszont a negyedik nojon kutuktu tanítványa volt.

[21] A kolostor helyét gondosan kiválasztotta, erről életrajzában is van utalás. Életrajz. 5.b.

[22] Julha Vadzsrapani buddhista istenség tabuneve volt. Rabdzsaj sokszor nem ejtette ki az istenségek ismert neveit, hanem más tabu néven nevezte őket.

[23] A Julha a tibetieknél hegyi védőszellem neve.

Hijdben Julhát különlegesen tisztelték, és a meditációs barlangokban áldoztak neki. Újhold idején négy süteményt és a kecske jobb mellső lábát ajánlották fel, és ráolvasást tartottak. Mostanra azonban a ráolvasást az emberek teljesen elfelejtették."[24]

A nojon kutuktu összesen nyolc kolostort alapított, ezek közül hat a mai Mongólia területén található, kettő pedig Belső-Mongóliában, Kína területén. Ezek mindegyike a Góbi területén van, amelyek egyúttal a környék kulturális központjai lettek. Több kolostorban templomot emelt valamely istenség tiszteletére.[25] A Galbin Gobi-hegységnél[26] alapított három kolostor közül a Csagan Tolgoj Hijdben volt a színjátszás központja, a Demcsgijn Hijdben múzeumot rendezett be a szent. A kolostor egyik különleges formájú sziklája a környező asszonyok zarándokhelyévé vált, ott ugyanis gyermekáldásért könyörögtek. A mai Dornogobi megyében lévő Bürdene Bulag kolostorban kizárólag titkos tantrákat olvastak fel. Hamrijn Hijdhez közel volt a Tuulgat-hegység, melynek csúcsai látszódtak a kolostorból. A hegység legszentebb csúcsa a Fekete-hegy vagy mai nevén Sarilin-hegy[27] volt, amely egykor sámán-kultuszhely volt. A hegy tetején álló szent kőhalom, az obo közelében végezte a sámánnő a szertartásokat.[28] Altangerel – és a helyi szóbeszéd szerint – a hegy sokáig a sámánok birtokában volt, egészen a XVIII. századig. Amint azt már fent említettem, először a harmadik nojon kutuktu próbálta meg buddhistává tenni a hegyet, de lelkét hirtelen elragadta az alvilág ura, Erlig kán, és az egyházfő meghalt. A hegyet végül Rabdzsaj tette buddhistává, amikor ott épített egy kis buddhista szentélyt.[29]

Reform a Góbiban

Az ötödik nojon kutuktu a többi mongol élő istentől eltérően nem kolostorában ült, hanem állandóan vándorolt, személyesen terjessze Buddha tanítását. Azokról verseket írt, megzenésítette és a pásztorok számára dalban adta elő. Ráadásul mindezt mongol nyelven tette, a tömegek előtt nem használta az egyházi, tibeti nyelvet. Vidéki útjára általában nem egyedül ment, hanem írnokok, énekesek, zenészek kísérték, legtöbbjük fiatal nő volt. Útjai során tapasztalhatta, hogy

[24] Rabdzsajn domog, jaria. 2003: 12.

[25] Csojlin kolostorban, Ölgij hijdben, és más nagy buddhista kolostorban újabb templommal gyarapította a közösséget.

[26] A hegység korábbi neve Bühel Haraa volt, de Rabdzsaj a vidéket Galba-nak ajánlotta fel, azt a hegyet hívják így. Erről Rabdzsaj verset is írt: Galba-hegy dicsérete.

[27] Holttest-hegy. Nevét azért kapta, mert ott halt meg a 3. nojon kutuktu.

[28] Máig élő hagyomány az, hogy a hegyre csak férfiak mehettek fel. Régen egyedül a sámánnő mehetett fel a hegy tetején álló oboához.

[29] Altangerel elmondása alapján.

a mongol pásztorok kezdik elfeledni nemzeti hagyományaikat, őseik híres tetteit. A környék tudós embereként javítani akart a közrendűek tudásszintjén és fel akarta emelni az egykoron tisztelt, de a buddhizmusban lenézett női nemet. Nagyon jól ráérzett arra, hogy a köznép szellemi felemelését a tudás terjesztésén keresztül teheti meg. Ennek megvalósításáért iskolát alapított. Az ötlet a tibeti eredetű cam tánc szertartásból származott. 1827-ben a tánc bemutatására hozott létre táncosokat és zenészeket képző intézményt, így tanítványai a buddhizmus történeteit táncos előadás formájában adták elő. Kezdetben Alasanból hozatott képzett lámákat, akik előadták a szertartást, majd Rabdzsaj hozzáfogott, hogy saját gárdát alakítson ki kolostorán belül. Ráadásul, az egyházfő a cam-előadások hagyományait továbbfejlesztette saját színházi iskolát hozott létre, amelyben saját alkotásként mongol történeti témájú darabokat is előadtak. 1832-ben központi kolostorán belül megalapította az első mongol színházat, amelynek az „Életrajzot Éneklő Templom" nevet adta. Mielőtt a színház épülete elkészült volna, a szomszédos Csojlin hijd-ben kezdték játszani a darabokat. A kolostorban Rabdzsaj útmutatásai alapján készültek a színházi ruhák, kellékek. Altangerel elődeitől azt hallotta, hogy amikor a mandzsuk érkeztek a kolostorhoz, akkor buddhista darabokat, mikor nem volt jelen „ellenőrző személy", akkor a mongol történelem nagy alakjainak történetét mutatták be. Az állandó színházi előadáshoz azonban képzett emberek kellettek, ezért Rabdzsaj tanítványai közül a legtehetségesebbeket kiválasztotta és a kolostora területén alapított Dzsün Hürében iskolában tanította őket. Fő tantárgyaik a mongol írás, a tánc, a buddhista tanítások olvasása, a kiejtés és a matematika volt. Rabdzsaj a gyermekkorban való tanulásról így vallott: „Ha a Nap fénye erősödik, jobb, ha felhőtlen az Ég. Ha életkorunk kezdetén tanulunk, és nem lustulunk el, még jobb."[30] Az iskolába azonban egyre többen kezdtek járni, így a helyi pásztorcsaládok gyerekei is. A kolostorban lányok is tanulhattak, ami teljesen egyedülálló volt a Mandzsu Birodalom, így Mongólia területén is. A tanárok között világiak és egyháziak egyaránt voltak, közöttük is nagy számban voltak nők.

Ahogyan azt a fentiekből látjuk, Dandzsanrabdzsaj tanításaiban fontos szerepet kapott a nők tisztelete. Amíg a gelukpa rend képviselői azt hirdették, hogy a nők tisztátalanok, ezért megvetés illeti őket, addig Rabdzsaj azt mondta, hogy a nőket úgy kell tisztelni, mint életet adó anyákat. Az egyházfő példát mutatott azzal, hogy maga is a buddhizmus két istennőjét tisztelte legjobban: egyik volt a haragvó Lhamo asszony, akit Amaa-nak hívott, másik pedig a könyörületes szűz Tára volt, akihez kiskorától imádkozott. Központi kolostorát, Hamrijn Hijd-et Lhamo védelmébe ajánlotta. Az istennőt nem eredeti nevén szólította, hanem tabu névvel illette, ezért írásaiban „Amaa" néven szerepel. A Hamrijn Hijd kolos-

[30] Yondon 2000: 24.

tor előtti dombon egy páratlan, kettős obo emelkedik, amelyet a lámák szülő vagy tont obonak hívnak. Ez a szerzetesek szerint egy női mellet szimbolizál. Alapítását Rabdzsajhoz kötik, aki azon a helyen tejjel áldozott női istennőinek. Rabdzsaj felkarolván a nőket, az általa szerzett dalokat velük énekeltette, valamint megtanította a hangszeres kíséretre is. Amikor vidékre utazott, kíséretében tömegesen voltak női tanítványok. Ez kivívta a sárga egyház haragját, és az egyházfőt erkölcstelenséggel vádolták. Bár Rabdzsaj, fogadalmához híven nem nősült meg, egyik útja során beleszeretett egy Baldzsidonme nevű lányba, aki egy fiút is szült neki. Az egyházfő legmegbízhatóbb segítsége Dadisuri volt, akire betegsége idején rábízta az iskola irányítását. E két nő volt meghatározó életében, csakúgy, mint a két női istenség.

Dandzsanrabdzsaj nevéhez fűződik az első mongol múzeum megalapítása is. A nojon kutuktu összegyűjtötte a különböző vidék tárgyait, régi hősök fegyvereit, ruháit, drágaköveket, ötvös remekeket, tanítványaitól kapott ajándékokat, ezeket két templomban elrendezte, és mindegyikre magyarázó táblát tett. Összesen mintegy tízezer tárgy volt látható egykor. A gyűjtemény összefoglaló neve Givadin Rabdzsalin volt, de a helyiek csak Rabdzsalinnak hívták. A gyűjtemény egyik legfontosabb tárgya Dzsingisz kán fehér jakfarkas-zászlója volt. A hagyomány szerint Dél-Góbi megyében, a Galba-hegység Csengker-hegyén állt egykor a zászló, de mikor a zászló-őrzőjének magva szakadt, akkor Rabdzsaj a zászlót múzeumába szállíttatta. A Dél-Góbi megye Hanbogd járásában élő emberek elbeszélése szerint a zászló nyomát máig lehet látni, és ott meghatározott időnként áldozatot mutatnak be.[31] Rabdzsaj a múzeumot 1842-ben nyitotta meg. Amikor kolostorában volt, ő maga vezette és magyarázta a kiállítást, amikor távol volt, akkor egy világi ember és egy láma együtt végezték ezt a munkát. Az épület több volt, mint múzeum: benne meg lehetett ismerkedni a mester tanításaival, valamint az írástudatlan emberek lámákkal térítésmentesen történeti témájú könyvet olvastathattak. Ott fedezhették fel a helyi pásztorok és lámák ismét a régi mongol történelmet, őseik régi dicsőségét. Aki meg akart tanulni írni, az rövid ideig ingyen képezhette magát a helyszínen. Az egyházfő ezentúl gondot fordított a régi kultuszhelyek felújítására, restaurálására, ezért az elhanyagolt barlangokat, templomokat és szobrokat is felújította és újra felszentelte. Életrajzában szó esik egy barlang megtisztításáról.[32] Az életrajz szerint Rabdzsaj a nyúl évében Kubi Argalant nevű helyre ment, ahol a régen betemetett sötét barlang földjét elvitette és a Randzsun által készített Lobonrinbucsi-forrást[33] felszínre

[31] B. Bajantogtoh Hanbogd poldármeseterének közlése. 2003.

[32] Dzsingisz kán fennmaradt fehér jakfarkas-zászlója ma a Dornogobi megyei múzeumban, Szajnsandban található. Z. Altangerel jelenlegi igazgató helyezte oda.

[33] Padmaszambhava mongol neve.

hozatta. Miután a barlangot kitisztították, találtak egy a nyingmapa vallás alapítójához hasonló sziklaformát. [34]

Rabdzsaj tevékenysége miatt ellenszenvessé vált a mongol egyházi vezetők között. A szent életrajza alapján a viszony hirtelen mérgesedett el. Kezdetben ugyanis jó volt a kapcsolat köztük, hiszen Rabdzsaj többször volt a Bogdo környezetében, sőt sokszor meghívták a mongol egyházi szertartásokra, ünnepekre. Sőt, maga Rabdzsaj gyógyította meg az ötödik Bogdót[35] és egyik miniszterét. Rabdzsaj öt verset írt a Bogdóról, méltatta annak munkásságát. A jó kapcsolat azonban hirtelen megszakadt, de annak oka máig nem ismert pontosan. A rendelkezésre álló források szerint annyit tudunk, hogy 1839-ben a nojon kutuktut nem engedték bemenni Örgööbe, a Bogdo központjába, így ő a város határában fogadta híveit, majd Hentijbe vonult. A Góbiban az a történet terjedt el, hogy a nojon kutuktut nem akarták beengedni a fővárost körülvevő négy szent hegy közé.[36] Ezen eset után a sárga vallás képviselői valóságos rágalomhadjáratot indítottak: azt terjesztették róla, hogy részeges, női tanítványaira is rossz szemmel néztek, mert a tanár-tanítvány viszonyt félreértelmezték. Rabdzsajnak a következő gúnyneveket adták: részeges, őrült. Mindezek ellenére a nojon kutuktut országszerte nagy tisztelet övezte, hiszen utána is több nemesi udvarba és kolostorba hívták meg, ahol beavatásokat nyert el. Az 1840-es években már tömegesen csatlakoztak hozzá tanítványok is. Életrajza szerint mintegy 700 közvetlen tanítványa volt, akik főleg a Góbi területén éltek,[37] de Hentij megyében és Arhangájban is követték tanításait. Saját kolostorait és más szent helyeket haláláig folyamatosan látogatott. Amikor halálát közelinek érezte, 1853-ban a Hamrijn Hijd melletti fennsíkon összehívta tanítványait és egy új helyet alapított, melyet Sambala Palotának nevezett el. A helyet megszentelte, hogy az összegyűltek következő életükben ezen a helyen találkozzanak.[38]

Varázslás, gyógyítás, áldozat

„A gelukpa rend számos ételt, tárgyat, szokást tisztátalannak tartott, és azoktól óvta a szerzeteseket, Rabdzsaj viszont úgy vélte, hogy a tisztátalan dolgokat

---

[34] Életrajz 13.b.

[35] Dzsabdzsandamba kutuktu a mongol egyházi vezető általánosan ismert mongol neve.

[36] Sartolgoj, D. Baatar helyi kutatótól hallottam 2003. nyarán.

[37] Életrajz 20.a.

[38] A kolostor melletti meditációs barlangoktól egy kővel kirakott út vezet a Sambhala Palotáig. Altangerel szerint az utat a tanítványok rakták le, akiket Rabdzsaj meghívott a Palota szentelésére. Akkor, 1853-ban a tanítványok sorba álltak, mindenki két követ fogott a kezében, és azt maga mellé rakta le. A 2 kilométeres út így keletkezett. A Sambhala Palotának egyes részei ma is láthatóak. Korábban egy fakerítés vette körül, és körülötte a hívek által építtetett sztúpák sorakoztak.

meg kell tisztítani, és azokat magunkhoz lehet venni" – foglalta össze a két egyház közti legalapvetőbb különbséget Altangerel. Dandzsanrabdzsaj kiskorától kezdve a buddhizmus ún. vadzsrajana, azaz misztikus ágának tanulmányozásában mélyült el, amelyben különböző titkos beavatást elnyerők mágikus képességek birtokába kerültek. Mindezek a beavatások kizárólag a buddhista tanítás hatékony hirdetését szolgálták, csakúgy, mint a varázslatok és a gyógyítás. Az a történeti forrásokból ismert, hogy a vörös sapkás, vagy nyingmapa ág alapítója, a VIII. században élt Padmaszambhava[39] mágikus erővel rendelkezett: démonokat győzött le, betegeket gyógyított meg, varázslással ejtette ámulatba környezetét. Ezeket a képességeket utódai is gyakorolták. Önéletírásában számtalan buddhista beavatás neve szerepel, amelyeket elnyert mestereitől. Közülük kiemelkedik az, amikor tizenhat évesen megkapta a titkos tantrák tudásának beavatását. A szöveg szerint akkor hált először asszonnyal, azért, hogy megismerje az emberi élet „három mérgét".[40] Miután Mongóliában a sárga vagy a gelukpa hit terjedt el, ahol a szerzetesek csak könyvek olvasásával tölthették idejüket, nem foglalkozhattak mágiával és varázslással, a Rabdzsaj által terjesztett vörös hit szertartásai csodálatot keltettek a mongol közrendűek között. A nojon kutuktu már megjelenésében is különleges volt, hiszen ruhája szegélyére koponya-díszítések voltak varrva, és mindig magánál tartott egy emberi koponyából készített csészét, amelyből időnként megszentelt pálinkát kortyolt, valamint abból áldást hintett szét. A források szerint ez legfőként tisztító célokat szolgált: azzal hintette meg a zarándokokat kolostora mellett, illetve egy száskajárás alkalmával egy kis földre pálinkát hintett, és azzal megmentette a tulajdonos földjét.[41]

A Góbiban élő emberek Rabdzsaj jó cselekedetei közül kiemelték az esőküldést, hiszen a víz és a csapadék megléte nagyon fontos az állattartás, de az emberi élet számára is. A ma élő öregek az apáiktól hallott történetek alapján azt mesélték, hogy akkor nem volt aszályos időszak a Góbiban.[42] 2003-ban, a szent születésének kétszázadik évfordulóján, amikor esős nyár köszöntött a Góbira, még a tudományos kutatók is azt mondták, hogy Rabdzsaj küldte az esőt.[43] A szent önéletrajzában is számtalanszor szerepel ez a fajta varázslás. Legelőször

[39] Nevének jelentése: Lótuszban született. Őt tartják a második Buddhának, aki a buddhizmus ún. ezoterikus ágát megteremtette.

[40] A három méreg: harag, sóvárgás, butaság.

[41] Életrajz. 16.a. Azt Altangereltől hallottam, hogy a Hamrijn Hijd kolostornál lévő zarándokútról maga Rabdzsaj hintett pálinkát, hogy megszentelje vele az embereket.

[42] Baatar gyűjtése, valamint a Dél-Góbi megye, Hanbogd járás polgármestere, Bajantogtoh elbeszélése alapján.

[43] A 2003-ban Szajnsand városban megtartott tudományos konferencia résztvevőitől – Sartolgoj, Cecegmaa stb. – hallottam.

alig tízévesen, 1813-ban küldött először esőt Efu herceg[44] hatvanadik születésnapjára, mivel a környéken nagy szárazság volt. Akkor Rabdzsaj kétnapos esőt küldött, aminek a helyiek nagyon megörültek és a buddhista tanban megerősödött hitük.[45] 1821-ben a kutuktu meglátogatta az 5. Bogdót, és akkor a találkozás örömére többnapos eső esett. A belső-mongol területen 1825-ben nagy szárazság volt, ezért abban évében esőt varázsolt.[46] 1828-ban a negyedik nojon kutuktu egykori kolostorát látogatta meg, ahol szertartásokat végzett elődje tiszteletére, valamint esőt hozott a vidékre.[47] A Rabdzsaj által véghezvitt esővarázslás azonban eltért a török–mongol népek ősi esővarázslásától. Az alapvető különbség az volt, hogy a korai török–mongol népek egy kő segítségével érték el az eredményt, míg a buddhisták a meditációk által elnyert szellemi erejük próbájára használták azt.[48] Az esővarázsláson kívül más módon is „szerzett" vizet a Góbi száraz területeire. Központi kolostora mellett gyógyforrást fakasztott, melynek vize máig iható, és különböző gyomorbetegségek kezelésére alkalmas. A Dandzsanrabdzsaj Múzeumban található egy könyvecske, amely leírja a forrásvíz gyógyító hatását. Abban a könyvben röviden összefoglalták a forrás keletkezésének történetét. Eszerint az egyik holdújév elsején a nojon kutuktu temploma ajtajából északi irányba a cam táncoknál használatos nyilat lőtt ki, és azt mondta: „ahová elér a nyílvessző, odamegyek és ott iszom". A nyíl egy obo tetejére ért, ahonnan víz tört elő, és azt elnevezték „Gegen-forrás"-nak. A nyíllövés általi varázslat azonban nagyon ősi varázslási mód a mongol népek körében, a mongol krónikák többször említik az ezzel való sorsvetést. Rabdzsaj másik varázslása a Baruun Szönid járás Rimbu templomában történt, ahol a buddhista hit erősítéséért a kolostoron belül forrást fakasztott. [49]

Rabdzsaj többször használta gyógyítói képességét. A fennmaradt források és a helyi néphagyomány szerint szellemi erővel és gyógynövényekkel is kiváló eredményeket ért el. Életében legelső sikerét alig kilencévesen érte el, amikor egy őrült lány pusztán Rabdzsaj látásától meggyógyult, akinek a családja hálából lovat ajándékozott neki.[50] Egy helyi legenda szerint az egyházfő egyszer útközben betért egy magányos jurtába, ahol anya és beteg lánya éltek. A szent megvizsgálta a lányt, és megmondta, hogy meg tudja gyógyítani. Megtanított vele egy dalt, melyet naponta háromszor kellett énekelnie.[51] Legjelentősebb ered-

[44] Nem lehet pontosan tudni, hogy ki volt a herceg, mert az Efu méltóságnév. Talán egy, a szomszédban lévő járás vezetője lehetett.
[45] Életrajz, 3.b.
[46] Életrajz. 15.a.
[47] Életrajz,, 16.b.
[48] Az esővarázslásról részletes irodalom: Molnár Ádámnál olvasható.
[49] Életrajz 14.a.
[50] Életrajz 2.b.
[51] Caganderem (Dornogobi megye, Szajnsand város) elmondása alapján. 2003.

ménye viszont az volt, amikor az 1830-as években kétszer kezelte a mongol egyházi vezetőt, a Bogdót. Miután elvégzett néhány kezelést, Rabdzsaj önéletrajza szerint „vad eső esett, villámlás és mennydörgés érkezte jó jelnek számított, így azt azonnal jóváhagyván a bogdo epéje azonnal megnyugodott", és az egyházfő hamarosan meggyógyult. [52] A szent gyógynövény ismeretét mi sem bizonyítja jobban, mint az általa hátrahagyott gyűjtések. A szajnsandi Dandzsanrabdzsaj Múzeum kiállítótermében láthatók az egyházfő által használt gyógynövények, sőt láthatunk ott néhány, saját kezűleg írt orvosi könyvet is. Ahogyan a mai mongolok, úgy Rabdzsaj is hitt a forrásvízzel való gyógyításban, azokat főleg a bélrendszer betegségeire tartotta alkalmasnak.

A nojon kutuktu csodás híre messze földre eljutott, és az északi, Hövszgöl-tó melletti sámánok is meghallották hírét. Mivel a buddhisták és a sámánok harca idején a Hövszgölben élő sámánok minden alkalommal legyőzték a buddhista lámákat, azok össze akarták mérni erejüket a Góbiban élő egyházi vezetővel. A helyiek által megőrzött monda a következőképpen meséli el a küzdelmet: „Azt mesélik, hogy Hövszgöl mellől, Dajandeerh-ből öt sámán érkezett Hamrijn Hijdbe. Ők az ötödik nojon kutuktuval akarták erejüket összemérni. Elkezdtek sámánkodni. Esőt varázsoltak, villámmal sújtottak le, és szeleket keltettek. Azt mondják, hogy az egyik sámánnő tiszta gonosz szellem volt. A kutuktu nem versengett velük, csupán nézte őket. Azok sámánkodtak, majd végül elfáradtak, azt nem tudni, hogy elfáradtak-e vagy tudásuk apadt-e ki, de megálltak. A kutuktu várt, mintha semmi sem történt volna. A sámánok magukat megadván vártak, majd hazaindultak. Útközben azt mondták: »Az Önök kutuktu-jába a sárga erő képessége annyira beleivódott, hogy a Fekete Égre bízott ember ő!« Annak a bizonyos öt sámánnak a vezetője, Dzsambal sámán azonban nem tért vissza hazájába, hanem a kutuktu tanítványaként ott maradt. Amikor meghalt, akkor esküt tett, hogy lelke a vidéken él majd, addig védi a helyet, míg az portalan nem lesz. Máig létezik egy hely, amelyet Dzsambal sámán dombjának neveznek. Dzsa Szerdzsin helynél szokás áldozni egy csésze vízzel."[53]

A varázstudományát más, világi célokra is felhasználta. Dél-Góbi megyében az a hír járta, hogy amikor Rabdzsaj templomot épített, szellemi erejét felhasználva messziről odaszállította az építőanyagul szolgáló köveket, hogy meggyorsítsa a munkálatokat. Bajantogtoh, hanbogdi polgármester szerint így épült fel Demcsgijn-Hijd.

A démonok legyőzése, vagy azok megszelídítése fontos szerepet kap a tantrikus buddhizmusban. Már a vallásalapító Padmaszambhava is több démont győzött le, azokat megszelídítette, és tanvédő istenekké változtatta őket.

[52] Életrajz 20.a.
[53] Rabdzsaj domog, jaria, 9. 2003.

Rabdzsaj életében is több alkalommal saját mágikus hatalmát felhasználva győzött le gonosz erőket. Amikor Rabdzsaj elkezdte építeni központi kolostorát, a szomszédos barlangokban a helyi szellem, Vadzsrapáni isten haragvó alakot mutatott, és el akarta onnan űzni a szerzeteseket. Rabdzsaj felvette a küzdelmet vele, az isteni haragvó ridi kubilgán alakot vett fel, segítségül hívta Jadam Badamvancsin[54] szellemi erejét és legyőzte Vadzsrapánit. Akkor az istenség esküt tett Rabdzsajnak, hogy a hely tanvédő istenévé válik. A tanvédővé tett Julha és a szerzetesek védelme céljából Rabdzsaj obot szentelt a barlangok tetején. Ezekben a barlangokban végezték el a szerzetesek a legnagyobb szellemi próbát, a 108 napos meditációt.[55] Amikor a kakas év őszi havának végén[56] a Barún Szönid járás kolostorában időzött, a Köke hosun-völgyben meditációt végzett, akkor megkísértette egy ördög, melyet mágikus erejével elpusztított. Rabdzsaj a források alapján úgy tűnik, el tudta érni, hogy a tanvédő istenek egyik helyről másikra vándoroljanak. Útja során egyik lámatársától megtudta, hogy létezik egy csodálatos szépségű hegy a Góbi területén. Elment megnézni, és miután felmérte a helyet, és megbizonyosodott a hely különleges fekvéséről, így ott kolostort alapított. A kutuktu Csojlinból elhívta Dzsamszrant[57], a nagy vörös tanvédőt a Galba-hegyhez, hogy védje a területet. A szent önéletrajza alapján a tanvédő útja során feltámasztott egy tevét.

Az irodalomból jól ismert tény, hogy a mongol buddhizmus sok elemet átvett a régi animisztikus hitvilágból. Egyik ilyen elem volt a hegy tetején vagy hágóknál emelt szent kőhalom, vagy obo vallásos tisztelete. Rabdzsaj nemcsak a meglévő oboknál áldozott, hanem kolostorai közelében is emelt néhányat. Sőt, a Sarilin-hegynél lévő egykori sámán áldozati helyet is meghagyta, csak a buddhizmus isteneinek szentelte. Másik fontos elem volt az égitestek vallásos tisztelete. Rabdzsaj két esetben említi meg azt, hogy az égitesteknek mutatott be áldozatot. Először gyermekkorában, 1811-ben a juh évében, az ősz középső havának 25-én kapott beavatása után három napig a holdnak és napnak áldozott. 1849-ben Dolonnúr közelében tartózkodott, akkor éppen napfogyatkozás volt. Akkor a nojon kutuktu egy közeli hegyen a holdnak mutatott be áldozatot.[58]

---

[54] Padmaszambhava mongol neve.

[55] A hosszú ideig tartó meditációhoz nagy előképzettség kellett, ugyanis a jelöltet befalazták, hatvan napig csupán egy csésze rizst kapott, utána már étlen-szomjan kellett élnie. Ekkor állítólag a szerzetesek testi működése jórészt leállt, csak a kis vérkör működött, és teljes erejükkel a szellemi tanításokra koncentráltak. 108 nap után kiengedték őket, és a közeli sziklára elhelyeztek egy tőrt, amit szellemi erővel kellett magukhoz vonzani. Aki nem tudta megtenni, annak hiábavaló volt a meditáció. Állítólag három szerzetes nem bírta ki a meditációt, és a barlangokban haltak meg.

[56] 1825. év

[57] Vadzsrapáni isten mongol neve.

[58] Életrajz 23.a.

A „takilcsi" intézmény

Altangerel, az elődeitől hallott hagyomány alapján elmondta, hogy a mandzsu udvarnak nem tetszett Rabdzsaj felvilágosító tevékenysége, ezért a pekingi udvarban tervet eszeltek ki elpusztítására. A Távol-keleti kultúrában a mérgezésnek nagy hagyománya volt, ezért az udvar a nojon kutuktut mérgezéssel távolította el, ahogyan ez Rabdzsaj végrendeletében található.[59] Korábban a tudományos kutatók között éles vita volt arról, hogy a nojon kutuktu hogyan halt meg. A Góbi sivatag ládáiból nemrégen előkerült végrendelet végérvényesen bebizonyította azt, hogy tényleg igaz a helyiek által emlegetett monda, hogy a szentet megmérgezték. A történet szerint egy nő, a helyi járás hercegének felesége okozta vesztét. Az asszony, aki egykoron a mandzsu uralkodó szeretője volt, beleszeretett Rabdzsajba, de mivel ő nem viszonozta érzelmeit, bosszút forralt ellene. A hamrijn hijdi lámák szerint a nő annyira gonosz volt, hogy démonná változott. A mandzsu császár megtudta, hogy az asszony bosszút forral Rabdzsaj ellen, ezért megbízta azzal, hogy mérgezze meg. Ő két szolgálót küldött egy csésze pálinkával.[60] Bár az egyházfő tudta, hogy méreggel teli edényt visznek neki, de mivel úgy érezte, hogy e világi életét már befejezte, kiitta a pohár tartalmát.[61]

Rabdzsaj halála után azonnal a mandzsu udvar vette át az irányítást Hamrijn Hijdben. Előbb gyorsan utódot találtak: a tibeti származású VII. Bogdo egy éves öccsét nevezték ki VI. nojon kutuktunak, aki helyett a pekingi udvar küldötte végezte az irányítást. Ezt követően bezárták az iskolákat és lerombolták a színházat. A kolostornál megjelentek a mandzsu katonák, és félő volt, hogy a többi épület is a színház sorsára jut. Ekkor Dandzsanrabdzsaj legjobb tanítványai félvén attól, hogy hamarosan az egész gyűjtemény, köztük a múzeumi tárgyak is elpusztulnak, tanulmányozni kezdték a mandzsu törvényeket, hogy miként lehetne a hagyatékot megmenteni. Találtak egy olyan passzust, mely szerint a halotti templomok különleges védelmet élveznek.[62] Ezt kihasználva, az egyik templomot kinevezték a nojon kutuktu halotti templomának, odahelyezték a szent mumifikálódott holttestét, és köréje ládákba pakolták össze a szent műveit, színházi kellékeit, és a kolostor legfontosabb értékeit. Egyetlen helyiségbe mintegy 1500 láda került. A tanítványok a gyűjtemény őrzését is megoldották, ehhez egy ősi mongol hagyományt, az ősök kultuszát használtak fel. Ahogy a mongol történeti hagyományban Dzsingisz kán szellemi hagyatékát a kán legjobb barát-

[59] Dandzsanrabdzsaj testamentuma. Kézirat. Rabdzsaj Múzeum, Szajnsand

[60] A történetet Kelet-Góbi megye több helyéről gyűjtötték össze. Írásban: Cagán 1992: 23.

[61] Dandzsanrabdzsaj testamentuma. Kézirat. Rabdzsaj Múzeum, Szajnsand

[62] „Ha az ősök sírját, síremlékét megsértik, azt az embert öljék meg." Így szól a mandzsuk törvénye. Idézte: Z. Altangerel

ja, Boorcsu takilcsi[63] felügyelte, úgy a szerzetesek is kiválasztottak egy takilcsit, vagy áldozárt, hogy felügyelje Rabdzsaj szellemi és anyagi hagyatékát. Az első takilcsi írásban esküt tett, hogy a következő nemzedék számára megőrzi a nagy szent értékeit. Az eskü szövege a következő: „Amikor Szent urunk, Dzsingisz kán istenné vált, Boorcsu vitéz takilcsivá vált. Amikor nojon kutuktu költőnk istenné lett, Balcsincsojdzsoo, én takilcsi-á válok."[64] A tanítvány egész életét a szent tanításának és értékeinek megőrzésének szentelte. Az első takilcsi mintegy húsz évig őrizte a nagy szent gyűjteményét. Miután Balcsincsojdzsoo jogosan félt attól, hogy a hagyaték esetleg illetéktelen kézbe kerül, saját fiát, Gan-Ocsirt kezdte el tanítani. Fiai közül azért választotta ki őt, mert hátán egy félhold alakú anyajegy volt. Azóta ezt az anyajegyet az összes takilcsi viselte. Az első tanítvány alakította ki azokat a nevelési módszereket, hogyan tanítsa ki utódát. Azóta ezt utódai is átvették. Eszerint a takilcsi mongol, tibeti és mandzsu nyelvet tanul már ötéves korától, tizenhárom évesen válik a szent teljes jogú tanítványává. Tanulmányai alatt meg kell tanulnia a buddhista tanításokat, a szent verses műveit, de ismernie kell a gyűjtemény konzerválási, restaurálási technikáit. A tanítvány huszonöt éves koráig tanul, utána kapja meg a gyűjtemény őrzési jogát. Akkor esküt kell tenni, hogy élete árán is megőrzi mestere hagyatékát. Altangerel, a jelenlegi takilcsi elmondta, hogy a gyűjtemény biztonsága három alapelven nyugszik: az állam, az emberek és a természet egységén. Amennyiben az egyik is megbomlik, biztonságba kell helyezni a gyűjteményt.[65]

Balcsincsojdzsoo több mint 20 éven keresztül felügyelte mestere hagyatékát, majd fia követte őt. Gan-Ocsir fiára, Narijára hagyta, aki után Ongoj örökölte a tisztséget. Ongoj alatt, 1930-ban hurcolták el a hamrijn hijdi kolostorból a VII. nojon kutuktut, aki Hentijben, börtönben halt meg. 1938-ban, a mongol történelem legsötétebb korszakában Tüdev lett a takilcsi. Rá várt a legnehezebb feladat, hiszen a sztálinizmus legsötétebb időszakában a több száz orosz és mongol katona által megszállt kolostorból ki kellett menekíteni a szent hagyatékát, és azt biztonságos helyre kellett helyezni. A katonák által körülzárt kolostorból a csodával határos módon hordott ki minden éjjel egy ládát. Ehhez azonban nagy lelki tartásra volt szükség: míg ő a kolostor egyik felében leletmentést végzett, a kolostor másik felében orosz és mongol katonák romboltak és fosztogattak. Tüdev összesen hatvannégy ládát tudott kimenteni, a többi a tűz martaléka lett. A ládákat először a kolostortól kb. két kilométerre a homokban ásta el, majd később onnan egy távoli, biztonságos helyre szállította, ahol sem állat, sem ember nem jár. A takilcsi a kolostor pusztulását egy közeli homokbuckáról nézte vé-

[63] A takilcsi szó magyarul áldozárt jelent, ők végezték az ősök szellemének járó tiszteletet. Az első jelentős áldozár Boorcsu volt, aki a nagykán hagyatékát őrizte.

[64] Az eskü szövege a Dornogobi megyei Rabdzsaj múzeumban található.

[65] Altangerel elmondása alapján. Szajnsand, 2003.

gig.[66] Akkor sem hagyta el mestere központját, hanem a környéken maradt, elvégzett egy kereskedelmi iskolát, hogy szabadon járhasson a vidéken, sőt így az elásott ládákat feltűnés nélkül elszállíthatta biztonságos helyre. Tüdevnek az utódlással is gondja volt, mert fián nem volt rajta a takilcsik anyajegye. Altangerel, a jelenlegi takilcsi elmondása szerint nagyapja azt hitte, hogy vele kihal az intézmény. Tüdev életében akkor történt döntő jelentőségű változás, amikor 1960-ban meghallotta, hogy az Ulánbátorban született unokáján megtalálható az anyajegy. Akkor – szintén Altangerel elmondása alapján – állatait, házát otthagyva a fővárosba sietett, hogy megnézze utódját. Nem is üdvözölte lányát, csak unokáját akarta látni, akin valóban ott volt a jel. Tüdev saját utódjának tekintette a fiút, elvette lányától, és ötéves korától nagyon kemény módszerekkel nevelte unokáját, Altangerelt. A fiú Hamrijn Hijd mellett nőtt fel, ahol az a hét láma tanította, akik megmenekültek az 1938-as kivégzés elől. A tanítás a közeli meditációs barlangoknál történt, ahová egy őrt állítottak, az figyelte, hogy nem jön-e valaki őket ellenőrizni. A félelem jogos volt, hiszen a helyhez közel állomásoztak az orosz katonák. A tanítás szigorúan titkos volt, még a szűk család sem tudhatott semmiről. Altangerelnek mindent szóban kellett megtanulni, írásban nem jegyezhetett fel semmit. Nagyapja elvitte unokáját a nojon kutuktu által alapított kolostorromokhoz is. Unokáját állandóan a ládák tanulmányozására és a gyűjtemény védelmére oktatta, fejben kellett megjegyezni, hogy a szentnek milyen tárgyai, eszközei voltak, és azok milyen célt szolgáltak. Altangerel megtanult mindent, amit a nojon kutuktu tanított egykor. Az unoka felnőtt korában sofőrnek állt, hogy minél több időt tölthessen vidéken, és a ládák és a szent egykori kolostorának közelében lehessen. Egykori munkahelyén mindenki úgy ismerte, mint munkakerülőt, aki állandóan vidéken tartózkodik. Nagyapját mint feudális ellenzékit néhányszor bevitték a helyi rendőrségre, hátha valamit megőrzött a szent hagyatékából. Tüdev azonban a többszöri vallatás ellenére semmit sem árult el. A takilcsi legnagyobb adománya az volt, hogy még megérte az orosz katonák távozását és a buddhista vallás újbóli feléledését. 1984-ben Tüdev unokájára bízta a gyűjteményt, attól kezdve Altangerel teljes jogú takilcsi lett. Akkor nagyapja a következőket mondta unokájának: „Ha eladnád a gyűjtemény tárgyait, dúsgazdag ember leszel. De ez nem a mi, hanem a mongolság egészének tulajdona, ezért, amikor a vallást ismét lehet gyakorolni, akkor hozd elő a ládákat, és ismertesd meg a mester hagyatékát az emberekkel. Míg az én időmben a gyűjteményt fegyverrel akarják elpusztítani, a te idődben pénzzel akarják majd."[67] 1990-ben, az orosz katonák távozása és a rendszerváltás után Altangerel azonnal előhozott két láda anyagot, és a helyi kultúrházban bemutat-

[66] Altangerel elmondása alapján. Szajnsand, 2003.
[67] Altangerel közlése. Szajnsand, 2002.

ta. Akkor alig akartak neki hitelt adni, sokan hazugnak és csalónak tartották. Altangerel azonban nem foglalkozott a rágalmakkal, hanem egykori mestere elismeréséért dolgozott: barátaival összefogva megalapította Szajnsandban a Dandzsanrabdzsaj Múzeumot, Hamrijn Hijd helyén két templomot épített fel. Az egykori kolostoregyüttes helyrehozatalára egy nagyszabású tervet dolgozott ki, amelyből a harmadik templom, a Fehér Templom alapkőletételét a szent születésének 200 éves évfordulójára, 2003-ra időzítettek. A rendszerváltás óta Altangerel Mongólia egyik legjobban elismert embere lett. Megkapta Mongólia legmagasabb állami kitüntetését, az Arany Sarkcsillag rendet. A kitüntetést elfogadta, de hozzátette: nagyapámat azért kivégezték volna még néhány évtizede, amiért engem most kitüntettek. Elmondása szerint számára nem az aktuális elismerések számítanak, mert ő egyedül elődei áldozatos munkáját akarja folytatni.

IRODALOM

BAATAR, D.
é.n. *Danjanrabjai.* Kézirat
CAGAN, D.
1998 *Suutandaa tüüh hairtai.* Ulaanbaatar *(Nagyszerű történelem)*
CAGAAN, D – ALTANGEREL, Z.
2000 *Ih Gobiin Dogsin Noyon kutuktu.* Ulaanbaatar (A Nagy Góbi Vad Nojon kutuktu)
CECEGMAA, C. (szerk.)
2003 *Rabjayn domog, yaria.* Sainšand
CERENSODNOM, D.
2002. *Mongol uran zohiolin tobč tüüh.* (XIII–XX zuuni ehen) Ulaanbaatar (A mongol irodalom történetének összefoglalása)
DAGVADORJ, D.
1995 *Mongolin sasin surtahuuni tailbar toli.* Ulaanbaatar. (A mongol vallási kifejezések szótára)
DAMDINDZSAV, H
1995 *Mongol dahi Buddin gün uhaan. Ulaanbaatar.* (A mongóliai buddhista filozófia)
DASNYAM, L (szerk.)
2003 *Nojon kutuktu-yin surgaalin abrakgui ačilal.* Ulaanbaatar (A nojon kutuktu tanításainak jótéteménye)
GALDAN
1960 *Erdeni-Yin Erike. (Drágakő Füzér).* Mongol Tudományos Akadémia, Budapest
MOLNÁR, Ádám
1993 *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában.* Körösi Csoma Kiskönyvtár. Budapest: Akadémiai Kiadó
OBRUSÁNSZKY, Borbála
2003 *Danjanrabjai élete és tevékenysége. Valóság.* 12. 38–43.
OTGONBAATAR, S (szerk)
2003 *Kutuktu-yin aj törölhiyn surgaaluud. IV.* (A Szent élőlényeknek szánt tanítása IV.)

SARTOLGOY, A.
2003 *D. Rabjai.* Ulaanbaatar
Tabudugar noyon gegenten-ü čadig-un tobči kuriyanggui orosibai.
1997 675. 13316/1997 Mongol Állami Könyvtár, Kézirattár (Az ötödik najon gegen életének összefoglalása)
YONDON, D.
1992 *Danjanrabjai.* Ulaanbaatar

Borbála Obrusánszky

DANZANRAVJAA AND HIS HERITAGE

The fifth reincarnation of the Gobi Noyon Khutagt, Danzanravjaa was one of the significant personalities of Mongolian history of the Modern Age. The author belongs among the first foreigners who could actually collect the examples of oral tradition preserved about this religious leader in Mongolia after several decades of religious persecution.

Borbála Obrusánszky details Danzanravjaa's activities and achievements on the basis of his autobiography and historical facts and figures, while she also describes the instances of oral tradition connected to the figure of the religious leader. Danzanravjaa exerted a significant influence on Mongolian society through his reforms in cultural life (poems and songs about Buddha's teachings, organization of education, or founding a museum), and his practice of the mystical Vajrayana branch of Buddhism (rain-making and healing).

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 116. 2005 No. 2.

Head of the Editorial Board:
LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:
RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECZKI, GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:
ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society
[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481
Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, Univerity of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.
Telephone /fax: (52) 489-100/ extension 22249
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

Zoltán Klamár: The Structure of Peasant Farmsteads of the Magyarkanizsa Region (1900–2000) 97

János Bali: Agricultural Activities in the Second Half of the 20th Century in the so-called *zártkerti gazdálkodás* System 153

Communications

Zsigmond Csoma: An 1856 Public Elementary School Manuscript on Fruit Growing from *Felsőőr* and the Lessons We Can Acquire from It 183

History of Science

Borbála Obrusánszky: Danzanravjaa and his Heritage 247

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, emailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
   Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – email címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:

   7.1 Önálló kötet esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó
   Pl. BALASSA Iván
   1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó

   7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó
   Pl. ORTUTAY Gyula
   1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete

   7.3 Folyóirat esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám., Oldalszám.
   Pl. LENGYEL Dénes
   1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.

8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

116. évfolyam 2005 2. szám

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]
Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]
Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]
Olvasószerkesztő: Kolozsvári István [Copy editor: István Kolozsvári]
Borító: Dallos Csaba (a *The Libary of Congress, Prints & Photographs reading room* cph 3c13785, 3c13783, 3c13790u számú képeivel)
[Cover design: Csaba Dallos (Photos cph 3c13785, 3c13783, 3c13790u courtesy of the *Prints & Photographs Reading Room of The Libary of Congress)]*
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]
Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]
Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

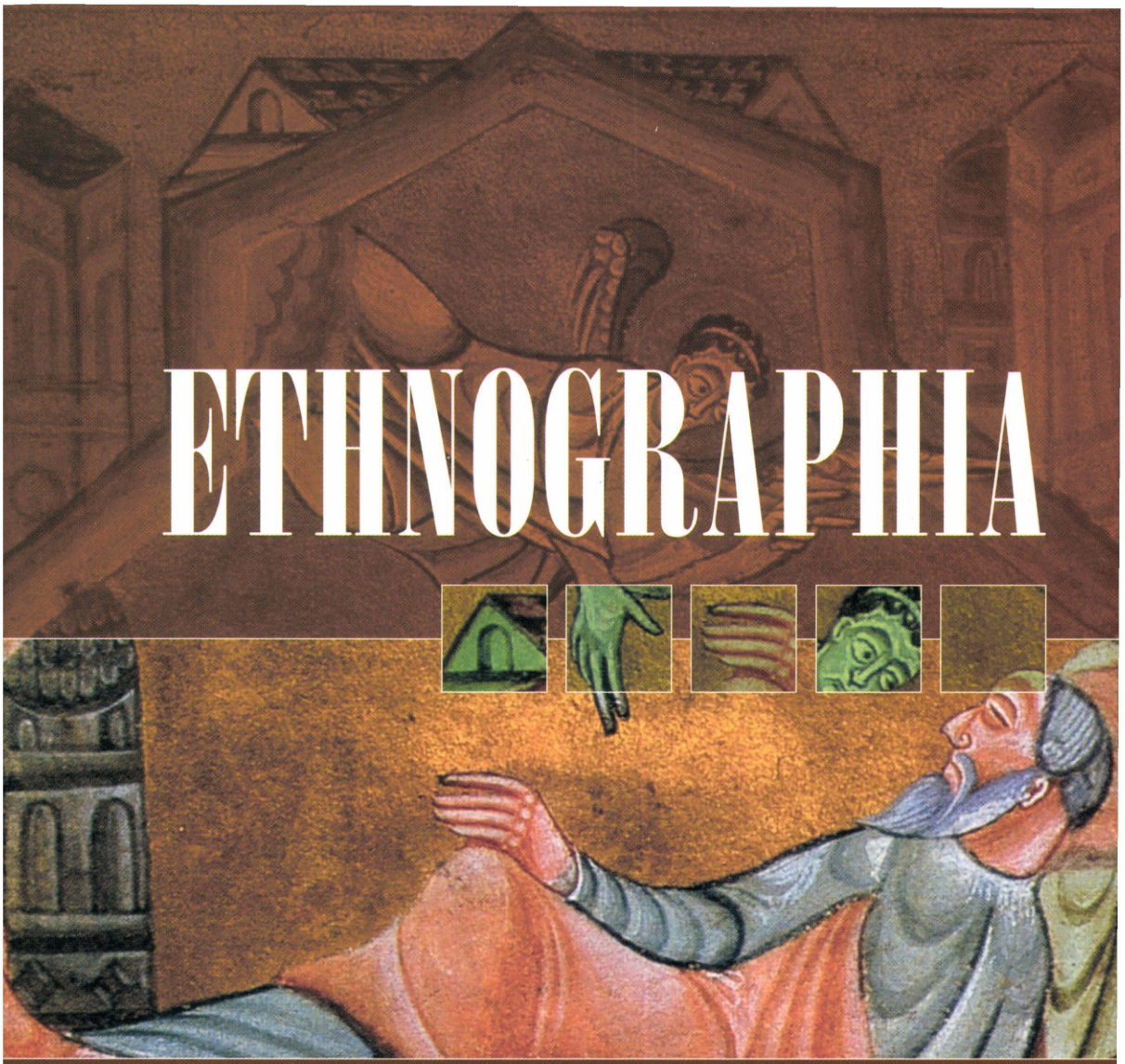
Zoltán Klamár: The Structure of Peasant Farmsteads of the Magyarkanizsa Region (1900–2000)

János Bali: Agricultural Activities in the Second Half of the 20th Century in the so-called *zártkerti gazdálkodás* System

Zsigmond Csoma: An 1856 Public Elementary School Manuscript on Fruit Growing from Felsőőr and the Lessons We Can Acquire from It

Borbála Obrusánszky: Danzanravjaa and his Heritage

ETHNOGRAPHIA

Illés Péter: A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj
Jung Károly: A teremtő és gyarapító nevetésről
Szilágyi Miklós: Tendenciák, átalakulási folyamatok a népi iparművészetben
Séra László: Freud és a mai álomelméletek
Hesz Ágnes: Álom halottakkal, mint élők és holtak közti kommunikáció
Verebélyi Kincső: Róheim álmai

2005/3

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 489-100/22249-es mellék
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok
Illés Péter: A Vasi-Hegyhát – egy történeti-néprajzi kistáj 267
Jung Károly: A teremtő és gyarapító nevetésről 301
Szilágyi Miklós: Tendenciák, átalakulási folyamatok
a népi iparművészetben 321
Séra László: Freud és a mai álomelméletek 329

Közlemények
Hesz Ágnes: Álom halottakkal, mint élők
és holtak közti kommunikáció 349

Tudománytörténet
Verebélyi Kincső: Róheim álmai 365

In memoriam
Voigt Vilmos: Elhunyt Alan Dundes 371

Ismertetések 375

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

116. évfolyam 2005 3. szám

Illés Péter

A Vasi-Hegyhát, egy történeti-néprajzi kistáj

BEVEZETŐ

A „hegyhát" elnevezés a magyar nyelvterület egészén használatos, mégis két tájnév kapcsán lehet a legismertebb. Az egyik az elmúlt évtizedek néprajzi irodalmában elvétve említésre került Baranya megyei Hegyhát,[1] mely a Mecsek gerincétől északra a Kapos folyóig terjedő területet jelenti, a másik pedig a *Vasi-Hegyhát*. A két kistáj közül ez a dolgozat csupán az utóbbira fókuszál, a felsorakoztatott történeti forrásokból nyert adatok is a Nyugat-Dunántúlra vonatkoznak.[2] A Vasi-Hegyhát *történeti-néprajzi kistáj* nagyjából Vas megye déli részén, a Rába vasi szakaszától délkeletre eső dombság, a *Vasi-Hegyhát* (Felső-Kemeneshát) és a *Cser* (Alsó-Kemeneshát) *földrajzi kistájak* területete.[3] A dolgozat főként hiánypótló mivoltában lehet a legérdekesebb, hiszen annak ellenére, hogy egyes helytörténeti munkákban és más tanulmányokban a Vasi-Hegyhát településeit már több esetben is feldolgozták, a kistájnak a határairól helyenként látszólag egymásnak ellentmondó írások olvashatóak. A 20. században meglehetősen kevés kapcsolódó irodalom született erről a területről, miközben Vas me-

[1] Ld. Zentai 1978; Andrásfalvy 1978.

[2] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Zágorhidi Czigány Balázsnak, a vasvári Helytörténeti Múzeum igazgatójának és Benczik Gyulának, a Vas Megyei Levéltár levéltárosának támogatásukért és hasznos tanácsaikért.

[3] Hajdú-Moharos – Hevesi 2002: 296; Nem szabad elfelejteni, hogy a földrajzi kistájak nem feltétlenül azonosak a történeti-néprajzi értelemben vett kistájakkal, miként a szerzőpáros azt megfogalmazta: „A természeti tájbeosztásba beszűrődnek a *történeti-nérajzi tájfogalom* bizonyos elemei. A természeti beosztásnak lehetőség szerint összhangban kell állnia a történeti-néprajzi területegységekkel (illetve az ellentmondás a legkisebbre csökkentendő); ugyanakkor a természeti tájfogalmak maguk is társadalmi tájmegjelölésekké válhatnak. A tájnevek tartalma gyakran változik." (Hajdú-Moharos – Hevesi 2002: 294.)

gye kistáji monográfiájának több mint fél évszázados terve sem vált valóra mind a mai napig.[4] A helytörténeti írások persze nem is a kistájak tisztázása céljával íródtak, az időben akár félévszázados időeltolódásokban készült szövegeket azonban alapos helyismerettel rendelkező szerzők írták minden esetben. A szakirodalmi hiányosságok ellenére a helyi népi kultúra vonatkozásaiban több szempontból is reliktumterületnek számít ez a vidék. A térség történeti-néprajzi öröksége a kortárs rurális közösségek, a periférikus vidéki társadalom szociokulturális összefüggéseinek megértésében is érdekes lehet.[5] A *kisrégióban* zajló társadalmi-kulturális folyamatok feltáráshoz, a problematikákban való tájékozódáshoz a következőkben bemutatásra kerülő kutatási eredmények segítséget nyújthatnak, bizonyos fokú kiindulási alapot jelenthetnek.

A „*hegyhát*" földrajzi köznévként való hagyományos használatát megőrző írott emlékek betekintést engednek azokba a fent említett régmúlt kulturális folyamatokba, melyek még mentesek voltak a földrajzi és egyéb természet-, illetve humántudományi megalapozottságú elképzelésektől, illetve azok vulgarizált formában tetten érhető bármilyen kihatásaitól. Mindez azért lehet fontos, mivel a *Vasi-Hegyhát* esetében egy földrajzi jelenséggel összefüggésben, a lokális tájszemlélettel szerves kapcsolatban alakult ki és vált elterjedté maga a tájnév, majd egy *történeti táji csoport* egyre tudatosuló megnevezése. Eltérően például a később jogi kiváltságaikról híres, Árpád-korból eredeztethető, őrökről elnevezett, délnyugati irányban szomszédos *Őrséggel*.[6]

A különféle történelmi korszakokban formálódó mindennapok kulturális mozzanatain túl, a hivatalos adminisztráció történeti folyamataiban is tetten érhető egy kistáj elnevezése, mely adminisztratív egységek az adott táj belső társadalmi-kulturális működését is befolyásolják.[7] Ahogy az a későbbiekben világossá válik, a felszíni formára utaló, több évszázados, vélhetően a félévezredesnél is idősebb köznyelvi megnyilvánulásokból építkezett a valaha földrajzi, népi tájszemléleti szempontok alapján kibontakozó „*Hegyhát*" elnevezés. A felvilágosodást követően ezt vette át a tudományos egzaktság elvét követő modernitás, más oldalról nézve az ahhoz kötődően létrehozott, központosításra törekvő igényeket szolgáló különféle *igazgatási egységek* névhasználata is. Ugyan a 19. század végére az egységes, országos *közigazgatási gyakorlat* egy szinten kiszorította az elnevezést a hivatalos használatból, végül is ezzel párhuzamosan a századelőn, a helységnévadás világosságra törekvő, tudatosan rendszerező szintje

[4] A Vasi-Hegyhátat érintő alapvető helytörténeti feldolgozásokként ld. Benczik 2002; Boda – Orbán 2000; Horváth 1978; Söptei 2002; Zágorhidi Cz. B. 2002.

[5] Ld. Biczó 2001; Zágorhidi Cz. Cs. 1999; Illés 2002.

[6] Az Őrség határainak legutóbbi átfogó néprajzi vizsgálatát nyújtja Nagy 1999.

[7] Barabás 1963: 83–87; Gyimes példáján a határ fizikai és szimbolikus hatásairól ld. Ilyés 2004; határmenti térségek szociológiai felméréseként ld. Kovács 1991.

örökítette azt tovább. A vasi „*Hegyhát*" a 20. század első és második felének egyre összetettebbé váló társadalmi és kulturális feltételei alatt is mint térségszervező idea fennmaradt. A történeti előzményekkel összefüggésben, napjainkban, a 21. század kezdetén, a regionalizmus égisze alatt nyer(het) új értelmet a fogalom.

A „HEGYHÁT" MINT FÖLDRAJZI KÖZNÉV ÉS A VELE KAPCSOLATOS TÁJNÉV KIALAKULÁSA

A *földrajzi tulajdonságot* kifejező tájnevek és a tájszemlélet kérdéseit először Kádár László tárgyalta 1941-ben, mely összefoglalásban a szerző nem mulasztotta el megemlíteni a tájalkotó tényezők közül a *domborzatra* vonatkozó elnevezéseket is; így a Göcsej, a Hegyhát, illetve az Ormánység kistáji neveket.[8] A „Hegyhát" kétszeresen is érdekes ezekben a vonatkozásokban, ugyanis a nevét alkotó szóösszetétel mindkét tagja domborzati tényezőre utal, hiszen a „hegy" is, meg a „hát" is magaslatot jelent.

A felszíni tagolódás megnevezésére használt köznevek közül a „*hegyhát*" első említése a 16. századból ismert, korábbi írott forrásokban nem található. A dombháttal, dombtetővel rokon értelmű térszínformanevek a 13–15. században a „*hát*", egyes helyeken a „*bérc*", a legritkább esetben pedig a „*tető*" voltak.[9] A „*hötyhát*" megnevezés korai két példája is ismert a Zala megyei Nagykanizsáról, az egyik 1730-ból, a korábbi viszont 1503-ból.[10] Ezekben a fogalmakban a „*hát*" kifejezés jelentésszűkítő, „*hegy-*" előtaggal való bővítése már tetten érhető. A 17. században, egy 1662-ben tett vizitáció során, Gyarmaton [ma Rábagyarmat, Vas m.] jegyezték le a „*hegyhát*"-at mint egyszerű dűlőnevet. A gyarmati evangélikus parochia földjeinek felsorolásakor említik a következőket: „*Az heg'háton vagyon Szjtoroban... Jugera 4*".[11] A hely tulajdonképpen ma is azonosítható, Rábagyarmat közelében, a Rábára eső fennsíkon található a *Szétoru-dűlő*.[12] Ebben a forrásban a „*hegyhát*" világos módon nem tájnévként jelenik meg, hanem a szűkebb környékre, annak meghatározó, jellegzetes domborzati tulajdonságaira, a lapos dombtetőre utal.

Vas megye területéről még a 16. századból ismert az első olyan forrás, melyben a környékre jellemző felszíni térforma általánosításával létrejött tájnév már

---

[8] Kádár 1941; ld. még Kósa – Filep 1983; Kósa 1998a: 22–36; Kósa 1998b: 55–77; Keményfi 2004: 263–268.

[9] „unum berch seu haat" (1351), „ad cujusdam montis verticem wlgo hath vovatum" (1418/1433), „in dorso seu tergo eiusdem collis haath" (1545) OklSz 354–355.

[10] Hosszú (szerk.) 1988: 908.

[11] OEL, Musaj Gergely püspök egyházlátogatása 1662-ben.

[12] Vmfn *141*/94. 272–273.

minden kétséget kizáróan, valóban megragadható. Az Ivánc közeli „*Pucaföldi-dűlő*" kapcsán 1568-ban a következő írott szöveges magyarázat maradt fenn:

„[...] *az több heghaton walo falwkhoz walo wolt* [...]".[13]

A vasvári káptalan tanúkihallgatási jegyzőkönyvében, a peres felek által meglehetős természetességgel használt megjelölés a Rába és a Zala közötti alacsony, széles fennsíkra vonatkozott. Tehát az irat tanúsága szerint a forrásban szóba eső terület az ivánciak, a maráciak és a nádasdiak határához tartozott.

A 17. század első felében is ugyanebben az értelemben találjuk meg a fogalmat. Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak a tiszttartókkal 1640 körül folytatott levelezésében ez olvasható:

„[...] *Az szeres hajduk dolgát is, kik az Hegyháton laknak, törökös földön, abban is különb intézés kívántatik, mert igy ez szerint nem javalljuk.* [...]"[14]

Maguk a „szeres hajduk" a Vasvártól Iváncig tartó térségben, a Rábától délre fekvő dombvidék falvaiban lakó, tizedekbe szervezett fegyveres parasztok lehetettek. Mivel a hódoltsági területeken, vagyis „törökös földön" éltek, a saját falvaikban teljesítettek szolgálatot, ugyanis ekkor a Rába folyó képezte a határt a magyar és a török fennhatóság között. A két Rába-parti magyar végvár, Körmend és Csákány [ma Csákánydoroszló, Vas m.] voltak a katonai központok.[15] Amint az jól kiolvasható a szövegből, a „Hegyhát" földrajzi viszonyainak ismerete szervesen beépült Batthyány Ádám honvédelmi elgondolásaiba, sőt magában a végvári rendszer megszervezésében is érvényesült.[16] A Bél Mátyás, a 18. század legfontosabb magyar országismereti írója által készített *Notitia* részeként készült Vas vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai leírása nyújt a témához, illetve a korabeli tájszemlélethez kapcsolódó további adatokat:

[13] VaML, Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hiteles helyi levéltára, Metales Fasc. 2. n. 17.

[14] MOL, A herceg Batthyány-család levéltára. Körmendi Központi Igazgatóság (P 1322), Tiszttartókkal folytatott levelezés. 151. sz. (keltezetlen)

[15] A 17. századi Batthyány-uradalom Rába-menti katonai központjaival, illetve Csákány és Körmend környéki őrhelyekről bővebben ld. Gellén 2000.

[16] „[...] Az Őrség, éspedig: Kápolnás falu, Bayán háza, Kotormányszegh, Hodos, Kaparnak, Szolafey, Szent Péter, Ispánk, Fölsö Rákos, Szata, Senyeháza. [...] Körmend városhoz Szecsőd, a Hollósok és Hídvég tartoztak három telepített horvát faluval: Horvátnádalja, Berkifalu, Harasztifalu. Az 1630-as években a hódoltsági területen fekvő Győrvár, Boldogasszonyfalva, Szentiván, rövid ideig Nádasd, Nagymákfa, Szarvaskend, Tarrodfalva és Németszecsőd egy része tartozott ide [...]" (Gellén 2000: 232.)

„[...] Az iménti *hegyhátak* részben hullámos, erdős gerincek, részben ligetes térségek: minden a hegyvidékre jellemző sajátsággal gazdagon, egyetemlegesen jellemzik a tájat. [...]"[17]

Az ismert korai források, és a 18. századi megfogalmazás fordítása tulajdonképpen megerősíti a vasi dombságok, kisebb hegyvonulatok közelében a 20. század vége felé élő népesség köznyelvi fordulatait, illetve az azokból nyert megfigyeléseket. Vas megye földrajzi közneveinek értelmezését 1982-ben bocsátották közlésre Bárdosi János irányító közreműködésével. A nagyszabású, a megye földrajzi neveit a teljesség igényével összegyűjtő kutatás eredményeként, a kutatópontokon gyűjtött információk alapján, a *„hegyhát"* fogalmát mint *„dűlő lejtős része"* sikerült meghatározni.[18] Két településen jegyezték le a még élő köznyelvi elnevezést. Az egyik a Hosszúperesztegen lévő *„Hëgyhát"*, mely területet az 1857–1860-as első kataszteri térképen *„Hegyháti"*, illetve a második kataszteri térképen lévő „Sótonyuti dülő" alapján is azonosítani lehetett.[19] A másik fennmaradt kifejezés a Velemér-völgyi Gödörházán lévő *„Hëgyháti erdü"* volt, mely az első kataszteri térképen mint *„Hegyháti"*, Pesty Frigyes 1864-es összeírásában és a második kataszteri térképen pedig *„Hegyhát"*-ként szerepelt.[20] Lényegében egy dombos, vízmosásos erdőt, egykori szántót értve a megnevezés alatt. Zala megye 1964-ben közzétett földrajzi neveiben több mint félszáz esetben találhatóak a falvak határában „hegyhát" elnevezésű területek, melyek főként dombos részeket, szántókat, illetve szőlőhegyeket neveznek meg.[21]

A *„hegyhát"* mint földrajzi köznév és ezzel kapcsolatos kistáji fogalom egyéb történeti példáit is nyújtja Bél Mátyás *Notitiája*.[22] A Bél által használatos *„Hegyhát"* tájnév a már a fentiekben tárgyaltakkal rokonítható. Ismerve a Nádasd nemzetséghez tartozó családok 16. század végi birtokviszonyait a forrás egészen különössé válik. A terebélyes rokonság falvai ugyanis egyrészt Nádasd körül, vagyis a korabeli „Hegyhát"-on, másrészt a tótsági Petánc [Szécsénykút, ma Petanjci, Szlovénia], illetve a már Bél Mátyás által is emlegetett Szentbenedek [ma Kančevci, Szlovénia] körül csoportosultak. Itt érdemes megjegyezni, hogy egy 1598. augusztus 25-én kelt iratjegyzék egyik tétele így szól:

---

[17] Bél 1976: 108–125. 114. – kiemelés tőlem.
[18] Vmfn 34.
[19] Vmfn *99*/66. 272.
[20] Vmfn *157*/27 412; Pesty 1864. (kézirat)
[21] Zmfn
[22] Bél 1976: 114.

„[...] *Az Köwer, Galfy, és Nadasdyak közöt walo Concordia Az hegjhaty Joszagroll* [...]".[23]

A szövegben a fent nevezett nemes famíliáknak a Nádasd környéki, azaz a hegyháti birtokairól van szó. A forrásokból kinyerhető információk alapján egy olyan kép kezd kibontakozni, mely szerint a Rábától délre, keleti irányban fekvő, ma is vasi területeken, az egykori Nádasdy birtokok helyén lévő „*Hegyhát*" táji csoport elnevezése máig fennmaradt, meg ezzel szemben a mai Szlovénia területén, az egykor szintén valamennyire a Nádasdyakhoz kötődő másik kistáj mára feledésbe merült.

A „Hegyhát"-on és annak dél-délnyugati peremvidékén élő, már fentebb említett „szeres hajdúk" összefüggéseihez újabb adatokat kínál a Pesty Frigyes nevéhez fűződő, 1864-ben Magyarország földrajzi elnevezéseinek felmérésére szervezett, országos kérdőíves gyűjtés. A tárgyalt mikrotérségben, Ivánctól keletre fekvő két falu „*Halogy-Daraboshegy*" [ma Halogy és Daraboshegy, Vas m.] leírása szerint a 19. század elejéig szolgálatot teljesítő egykori gyepűvédő, határbiztosító itteni „őrök" leszármazottai sokáig meglehetősen mobilizálhatók voltak.[24] Az Őrség és a „Hegyhát" peremvidékén elhelyezkedő két település konkrét táji besorolása vélhetően a helyben érvényes gyakorlaton alapult. A szöveg világosan megkülönbözteti a „Hegyhát" Rába ártere felé húzódó domboldalainak a láppal kapcsolatban álló, észak-nyugati részét, és a dombság már túlsó, déli részét.[25] Magának a dombságnak a nevét ugyanebben az összeírásban találjuk meg a már Vasvár környéki Szemenye vonatkozásában:

„[...] az alsó kemenesi szolgabíró járásban a *farkas erdő* nyugati részén fekszik, hajdan az úgynevezett *Hegyháti* helységek csoportozatához tartozott. – *Hegyhátnak* neveztetik vasmegye azon vidéke, mely a gyöngyos [sic!] és rábamenti róna déli és keleti részén egy hosszú magaslatként emelkedik [...]".[26]

Az eddig tárgyalt történeti kistáj és a vonatkozó földrajzi egység (Felső- és Alsó-Kemeneshát) elnevezése ezen a ponton egyrészt szintézisbe kerül, másrészt az eddigiekben felmerült, a „hajdan úgynevezett Hegyháti helységek" által lefe-

[23] MOL, Sallér család levéltára (P 285), Fasc. 89. n. 44. „Az minemö Leveleket Nadasdy Pall uram Batiam az kezembe Adot die. 25. Aúg: Anno. 1598 [...]"

[24] Pesty 1864, kézirat, pontos oldaszámok sajnos a továbbiakban sem adhatóak meg.

[25] „[...] A Halogy-Darabos hegy község Vas megyében tartozik a' csákányi szolgabírói járáshoz. Áll Halogy és Daraboshegy falukból [...] Halogy vas megyei *Hegyhát* alatt éjszak-nyugat felé egy lapban fekszik, melynek rétjét a' csákányi határból jövő Rába folyó mossa, Daraboshegy pedig fekszik *Hegyhát* déli részén, Halogytól egynegyed óra távolságban. [...]" (Pesty 1864, kézirat)

[26] Pesty 1864 (kézirat).

dett dombsági terület újra megmutatkozik. A 16. században a Nádasdy rokonsághoz tartozó falvak csoportjai és a tőlük főképp a Rába délkeleti oldala mentén észak-északkeleti irányban formálódó térség mint a „Hegyhát" központi magjának feltételezése egy újabb, két évszázaddal később keletkezett leírásban is megerősítést nyer.

Pesty Frigyesnek az eddigiekben már többször hivatkozott jelentős munkájában más támpontokat is találhatunk ehhez az érveléshez. A falvak földrajzi neveinek összegyűjtésekor az egyes falvak leírói fontosnak érezték az adott települések kistáji kötődéseit is megemlíteni.[27] A „Hegyháti" falvak *kistáji identitása* (mi-tudat) és az öndefiniálás szempontjából minden bizonnyal hiányos adatszolgáltatás mégis csak árulkodik valamiféle korabeli kistájról. A Halogytól Szemenyéig terjedő területen, a Rábától délkeleti irányban húzódó dombvonulatok mentén rajzolódik ki újra a Vasi-Hegyhát központinak elgondolható körzete, ami persze nem zárja ki a 19. század második felében a környező más települések lakóinak ehhez a kistájhoz történő, csak éppen nem dokumentált önbesorolását. Nem lehet mellékes az sem, hogy a megfogalmazásokban, a *„környék és táj hegyhát név alatt ismertetik"* formula a mai *Oszkó*, *Gősfa*, *Hegyháthodász* és *Pácsony* falvak esetében feltűnő módon megismétlődik. Akárhogy is készültek az összeírások, az eddigiek értelmében mindez nem kérdőjelezi meg a tartalom hitelességét. Külön figyelmet érdemelnek azok a falvak is, melyek nevükben *„hegyháti"* vagy *„hegyhát"* jelöléssel éltek Pesty Frigyes kéziratos helységnévgyűjteményében: *„Hegyháti Hodász"* [ma Hegyháthodász, Vas m.], *„Hegyhát Morácz"* [ma Felsőmarác, Vas m.], *„Hegyhát-Saál* [ma Hegyhátsál, Vas m.]", *„Hegyhát Szent Márton"* [ma Hegyhátszentmárton, Vas m.], *„Hegyhát Szt. Péterfa"* [ma Hegyhátszentpéter, Vas m.]. Ezek a falvak nagyjából az Iváncot körüli falvaktól, pontosabban Hegyhátszentmártontól a Vasvár nyugat-délnyugati körzetéig húzódó térségre terelik a figyelmet ismét.

Felső-Oszkó [ma Oszkó, Vas m.] és a Farkaserdő határával kapcsolatban egy 1720-ban keletkezett, és nemrég közlésben is megjelent tanúkihallgatási jegyzőkönyv részlete a 18. század eleji lokális tájszemléletről árulkodik:

„[...] fölsö oszkói falutol nem messze vagyon azon *Farkas erdeje* mellett az *Hegyháton* egy bizonyos út, az ki Ujlakra és Csehi *szöllőhegy* felé megyen, másként pedig Borhordó utnak hínak [...]".[28]

---

[27] *Alsó-Oszkó* [ma Oszkó, Vas m.]; *Dénesfa* [ma Lakhegy, Zala m.]; *Felső-Oszkó* [ma Oszkó, Vas m.]; *Gősfa*; *Halogy-Daraboshegy* [ma Halogy és Daraboshegy, Vas m.]; *Hegyhát Hodász* [ma Hegyháthodász, Vas m.]; *Nádasd*; *Katafa*; *Pátson* [ma Pácsony, Vas m.]; *Szemenye*.

[28] MOL, Széchenyi család levéltára (P623), 195. cs; lásd még Zágorhidi Cz. B. 2002: 163. – kiemelések tőlem.

A „Hegyhát" mellett említett Farkaserdő a történeti Vas vármegye sokáig egyik legjelentősebb uradalmi erdeje volt, a Vasvár és Sárvár közötti falvak életmódját, ember és táj szerves kapcsolatát évszázadokig jelentősen meghatározta. Az erdőségről és a szomszédos területekről Bél Mátyás a 18. században rövid ismertetéssel is szolgált.[29] A Vas megyei Farkaserdő 17–18. századi „erdőtörténelmének" a mai napig legteljesebb és legszínvonalasabb ismertetését Juhász Lajos adta 1938-ban.[30] A kortárs botanikai és geográfusi gyakorlattól eltérően az írás az erdei táj és az emberi beavatkozás változásainak kapcsolatát helyezte érdeklődésének homlokterébe. Az erdőség leírásaiban feltűnő, hogy az azt körülölelő falvak említésekor számos esetben szőlőhegyeiről szóló utalások vannak.[31] Ha megfordítjuk eddigi nézőpontunkat, akkor észrevehetjük, hogy a Farkaserdőre nagyszerű látvány kínálkozott például a Csehi-szőlőhegyről is, mely felemelő élményt nem mulasztották el belefogalmazni a Pesty Frigyes kérdéseire adott válaszokba sem.[32]

A Fényes Elek által 1836-ban összeállított Vas vármegye „statistikai és geographiai" leírása térségek szerint osztályozza a vasi bortermő helyeket. Sorrendben a kőszegi, a monyorókeréki, a langczali, a „*tótsági*" után az ötödik helyen tárgyalja a „[...] *hegyháti*, a' körmend járás déli részén [...] vasvári, oszkói, nádasdi [...]" szőlőhegyeken termelt, helyben legjobb borokat; ma meglepő, de ezután következtek nála a „kemensallyai" területek.[33] A Fényes által összeállított írásban az egyes települések leírása kiterjedt a szőlő- és bortermő helyek számbavételére is, ha csak megjegyzések szintjén is. Ezeknek a településeknek a térképre vetítésekor (Lásd mellékelt 1. ábra.) az derül ki, hogy a 19. század első felében a Nádasdtól (77) Szemenyéig (89) húzódó „Hegyháti" szőlőhegyek meglepő módon, csakugyan kirajzolnak egy, az eddigiekben megfogalmazottakkal lényegi kapcsolatban lévő, önálló vasi *szőlőtermesztő kistájat*. Ezek a termőterületek magukat a szerencsés fekvésű domboldalakat, dombtetőket hasznosították.

---

[29] Bél 1976: 114–115.

[30] Juhász 1937.

[31] Juhász 1937: 3–4.

[32] „[...] Csehi hegy: Ez a falu nyugati kertaljai düllő végiben, a falutól mintegy 1000 lépésnyire, déltől nyári nyugatnak nyulik: áll 3 részből: u.m. belső döbri közép és alsó hegyből; a *középhegyet* nagy részint uraságok birják, nevezetes tartos, egészséges, becses bort terem, az orvosok a' fövén nyavalya orvoslására rendölik: azért legtöbbnyire boruk urak és parasztoktól keresett, hasonlit némileg a' somlaihoz. Egyébként igen gyönyörkeltő kilátást nyújt Ság. Kis és nagy Somlyó bakony *farkaserdőségekre* ugy zala hegyeire Sümeg Tátika váraira [...]". (Pesty 1864, kézirat)

[33] Fényes 1991: 9–10.

A „hegyhát" népi tájnév szórványos emlékei az uradalmi, az egyházi és a megyei igazgatásban

Miként a következőkben olvasható, a Vasi-Hegyhát elnevezése, pontosabban a „Hegyhát" népi tájnév történeti hátterének a felderítésekor a különféle, a megyei szint alatt lévő kisebb igazgatási egységek időben változó nevei is tanulságosak lehetnek. Számos alkalommal a hagyományos földrajzi, táji szemlélet emlékeit tükrözik, hasonlóan, miként az a tájnévi értékű történeti megyenevek esetében (pl. *Bihar*, *Szatmár*, *Gömör*, *Nógrád*) is megragadható.[34] Hosszú ideig, viszonylag állandó közigazgatási funkcióban a megyén belül is lehettek *tájnévi értékű járások* vagy más igazgatási egységek, melyek egy-egy jellegzetes földrajzi tájból szerveződhettek. Vélhetően az igazgatási egységek a tájban élők összetartozástudatát, kapcsolatrendszerét még inkább erősítették.[35] Ezek az adatok arra világítanak rá, hogy egyes tájnevek valójában milyen mély gyökerű, jelentős történeti előzményeket képviselnek mind a mai napig. Továbbá nem megkerülhetetlenek azok a tények sem, melyek szerint a tájnevek – mint korábbi példánk is bizonyítani látszik – egyáltalán nem voltak örökéletűek[36], és főképp nem a végsőkig változatlan régiókat képviseltek a történelem folyamán. A magyar tájnévadásban Juhász Dezső a „Hegyhát" kifejezést három területtel, járással kapcsolatban említi. Ezek a Baranya északi részén, a Borsod nyugati felében, illetve a Rába és a Zala között fekvő dombvidékek.[37] Ez utóbbiról, a Hegyhát *districtus*-ról 1707-ből közöl adatot. A jelenleg rendelkezésre álló legújabb adatok szerint azonban a történeti Vas megye területéről, mintegy kétszáz évvel korábbról, egy 1515-ben kelt oklevél tartalmazza először a „Hegyhát" elnevezést mint igazgatási egységet.[38]

„[...] kimenvén Korlátföldi és nemes uraimék requisitiojukra, a véghre, hogy tennének közöttök Istenes és állandós határokat és megye csinálásokat. Mel helek is ugyan vannak ezen tekintetes nemes Vas vármegyében *Hegyháti* Districtusban [...]"

A *Gersei Pethő* család különféle birtokjogi irataiban először 1587-ben, majd a 16–17. században több helyen is olvasható újfent a „*hegyháti* districtus", va-

[34] Kósa – Filep 1983: 48–49.
[35] Paládi-Kovács 2003c: 65.
[36] Kósa – Filep 1983: 47–48.
[37] Juhász 1988: 50.
[38] Az oklevél tartalmát a 19. század második felében egy kétes forrásértékű írásban közölték a Vas Megyei Lapok hasábajain: B. Gy. (monogrammal) 1868. – kiemelés tőlem.

gyis egy kerület megnevezése.[39] Ez utóbbi írott források értelmében a Sárfimizdótól Oszkóig húzódó területen, a családhoz és a rokonságához tartózó birtokokra vonatkozott az elnevezés, persze ez nem jelenti azt, hogy maga a Hegyhát ne jelölhetett volna egy akár nagyságrenddel is nagyobb területet. Ezt a feltételezést támasztják alá a földrajzi köznév és a vele szoros kapcsolatban álló tájnév használatára vonatkozó adatok, tulajdonképpen ez a terület is a körülbelül Hegyhátszentmártontól Szemenye környékéig húzódó térség belső része.

A Vasvár megyéjéből kialakult Vas vármegye a különféle várbirtokok eladományozásával, az egykori várelemek elenyészésével a 14. századra nemesi megyévé alakult.[40] A több évszázados előzményeknek megfelelően a 16. században a vármegyei szint alatt közvetlenül lévő közigazgatási egységek a járások voltak, melyekre való hivatkozást az adott írásos forrásokban sokáig egyszerűen a szolgabíró neve jelölte. Vas vármegye legkorábbról fennmaradt, 1554. évi nemesi összeírása az egytelkes nemeseket ölelte fel.[41] A neveket a közlésben „*Ispán Ambrus* szolgabíró járása" (benne például Korrathffelde [Karátföld → ma Gersekarát, Vas m.], Telekes és Saal [Sál → ma Hegyhátsál, Vas m.], („*Senye Bernát* szolgabíró járása", „*Gyármán András* szolgabíró járása" (benne többek között Beych [Bejc → ma Bejcgyertyános, Vas m.], Byr [Kis-Bér → ma Bérbaltavár, Vas m.], Thylay [Kis-Nagy Tilaj → ma Nagytilaj, Vas m.], Kozmafalva [Kozmafa → ma Olaszfa, Vas m.]) és „*Gyaky Máté* szolgabíró járása" alá besorolva olvashatjuk.

A 16. századra vonatkozóan egy akkor is már több évszázados jogról szóló korai írásos emlékként említi Bedy Vince *Fejérkövy István* nyitrai püspök, előbb tizenhét éven át győri őrkanonok és *Matéssy István* váci püspök, huszonhat éve győri kanonok 1589-ben keletkezett nyilatkozatát.[42] A hivatkozás szerint a püspök tizedéből mindig *quartát* kapott a káptalan *Mosonkés*, *Locsmándkés*, *Szombathelykés*, *Árokközkés*, *Rábaközkés*, *Vaszarkés*, *Tornatapolcakés* faluiból, továbbá a Kismarton és Fraknó várához tartozó földekről, Manersdorf és Götzendorf falvaitól, melyeket zálogként akkor Ausztria bírt. A győri székes-

[39] „[...] in possessionibus districtus Hegyhat, ut pote Szent Péterfalva, Mihalfalva, Petőfalva, Gerse, Nagymizdo [...]" azaz: „[...] a Hegyháti kerület/járás falvaiban, úgy mint Szentpéterfalván. Mihályfalván, Petőfalván, Gersén, Nagymizdón [...]" (1587) – Magyar Országos Levéltár, Gersei Pethő család (P 235) Comitatus Castri Ferrei nr. 296; További adatok ugyaninnen: „[...] universa bona Districtus Hegyhat [...]" – „[...] minden hegyháti kerületben lévő jószága [...]" (/1696/ nr. 356.); „[...] pro universis bonis Hegyhatiensibus [...]" – „[...] minden hegyháti jószágáért [...]" (/1697/ nr. 356b.); „[...] az Gorgo Malomrol Sarvizen Hegyhaton levőről [...]" (/1702/ nr. 372.); „[...] supplicatio jobbagionum Hegyhatiensium et Farkas Erdejensium [...]" – „[...] hegyháti és Farkas-erdejei jobbágyok folyamodványa [...]" (/1715/ nr. 401.)

[40] Kristó 1988: 272–283.

[41] Baán 1940.

[42] Bedy 1938: 231.

káptalannak is jelentékeny jövedelmet jelentett a püspök tizedéből kihasított *quarta*, vagyis negyed. A tizedet megfizető falvakat, birtokokat kerületekre osztották fel, melyeket *kés*nek neveztek a latin *cultellus* kifejezés után. A győri székeskáptalanhoz tartozó dézsmafizető kerületek felsorolása a Vasvár környéki területekkel kapcsolatban is számos érdekességet mutat, egészen pontosan a következő késeket szervezték: *Győr-Komáromkés*, *Sopronkés*, *Mosonkés*, *Rábaközkés*, *Locsmándkés*, *Szombathelykés*, *Árokközkés*, *Lékakés* vagy *Felkés*, *Őrségkés*, *Olaszkakés*, *Vaszarkés*, *Tornatapolcakés*, *Belmurakés*. Az Árokközkés települései a 17. században Szombathelytől Zalaegerszegig húzódó szabálytalan sávban húzódtak végig.[43] A *kés* a nevét a mai Vasvári kistérséghez tartozó Egervár mellett fekvő egykori Árokköz, vagy Árokközszentpéterfalva faluból nyerte. Az elpusztult falu és határa Szentpéterfa, tehát a mai Hegyhátszentpéter területébe olvadt be. Maga az „árokköz" kifejezés nyilvánvalóan a falu határában napjainkig romjaiban álló jelentős méretű árok- és sáncmaradékra, az ún. *római sáncra* vagy *Vasvári sáncra* utal, ami valójában egy földtöltésű és ácsolt faszerkezetű, 12. században épített védmű maradványa.[44] A fenttebb említett Olaszkakést a kötet az „Olaszkaközkés–Olajköz–*Hegyhát*–Tótság" címszó alatt fejti ki bővebben.[45] Ezek szerint a tizedszedőkerületnek a települései Vas vármegye későbbi németújvári, vasvári, muraszombati, körmendi és szentgotthárdi járásainak a területeihez tartoztak,[46] mely helységek napjainkban Dél-Burgenland, Szlovénia és Délnyugat-Vas megye részei. Ez a *kés*, miként a címszó is utal rá, különféle elnevezéseket kapott a történelem folyamán, Bedy szerint az olajfizetés után a kerület egyik részét, sőt többször az egész kerületet *Olajkö*znek nevezték. Az elnevezés a 17. századra azonban eltűnt, és a kerületet a 17. század második felében már *Hegyhát* névvel illették, majd később a *Tótság* elnevezéssel jelölték.[47] Kiss Gábor, Tóth Endre és Zágorhidi Czigány Balázs közös kutatásainak eredményei Bedy összefoglalásának meglehetősen óvatos olvasására intenek.[48] Ami ebben a vizsgálódásban érdekes, az egyrészt az, hogy az általuk megfogalmazottak értelmében is a középkorból *Belmura*, *Őrség*, *Olaszka*, *Árokköz*, *Szombathely* és *Felkés* tizedkerületek ismertek Vas megyéből. A „Hegyhát" térségével kapcsolatban a következőket írják: „[...] *A 16. században Árokköz-kés és Szombathely-kés a megye központi területeit foglalta magában. Az előbbi a várostól délre – Vasvárig és Körmendig – elterülő részt, az utóbbi az északit Sopron megye határáig.* [...] *A középkorban a tizedkerületek még nagyobbak lehettek, azonban idővel az*

[43] Bedy 1938: 225–226.
[44] Zágorhidi Cz. B. 2002: 30.
[45] Bedy 1938: 242–244.
[46] Bedy 1938: 242.
[47] Bedy 1938: 243.
[48] Kiss – Tóth – Zágorhidi 1998.

egyes világi uradalmak kiváltak belőlük, melyek tizedét többnyire a földbirtokos bérelte a püspöktől. [...]"[49]

Az 1696. évből ismert nemesi összeírás sem a taksafizetőkre, sem a portalistákra nem terjedt ki, hanem a két kategória egyikébe sem tartozó nemeseket ölelte fel.[50] A tárgyalt téma kapcsán, ami igazán jelentős ebben a forrásban, az az, hogy itt bukkan fel először egy kistáji egységre utaló elnevezés a Vas vármegyei járásokra történő hivatkozások között, mégpedig a „Series Nobilium ex *Kemenesallya*", vagyis a kemenesaljai nemesek listája összefüggésében. A többi járás megnevezésében a 16. századból már ismert formát fedezhetjük fel, tehát az „In Processus Domini *Joannis Szobotin*", vagyis Szobotin János Úr járásában a „Processus *Domini Lipics*", vagyis Lipics Úr járása, az „In Processu *Domini Francisi Babos*", vagyis Babos Ferenc Úr járása (ahol példának okáért „Dienesfa" [ma Lakhegy, Zala m], „Korádfeölde" [ma Gersekarát, Vas m.], „Andrásfa", „Egervár", „Thelekes" [ma Telekes, Vas m.] nemesei éltek) elnevezéseket.

A 17. század végi egyházi igazgatás már használta a „Hegyhát" fogalmát, esperesi kerület elnevezéseként. Kazó István vasvári prépost 1697–1698. években tett egyházlátogatásai írásos összefoglalásában a „districtus *Hegyhát* et *Őrség*" kifejezés is megtalálható.[51] Érdekes látni, hogy az egyházi igazgatás már ekkor ilyen néven beépíti a két szomszédos kistáj nevét az adminisztrációjába, de ugyanez érvényes a „*Tótság*" esetében is.[52] A fogalmak a 19. században is megmaradtak az egyházi igazgatásban. A Kenedics-féle 1807-es egyházmegyei térkép a Németújvári Főesperességben („*In Archi Diaconatu Németh Ujváriensi*"), a *Tótsági* Kerületet („*Districtus Tótságiensis*"), a Sárvári Főesperességben („*In Archi Diaconatu Sárváriensi*"), a *Kemeneslajai–* felső („*Districtus Superior Kemenesallaiensis*") és –alsó („*Districtus Inferior Kemenesallaiensis*") kerületeket, illetve az *Őrségi* Főesperességben („*In Archi Diaconatu Eörsegiensi*") az Őrségi Kerületet („*Districtus Eörsegiensis*") és a *Hegyháti* Kerületet („*Districtus Hegyhatiensis*") is ábrázolta.[53]

Kovacsics József megállapításában az 1715–20. évi összeírásból kaphatjuk az első valóban átfogó képet a vármegye járási beosztásáról. Ekkor négy járása, illetve területi egysége volt Vas vármegyének, benne foglalva a lékai uradalom, a *kemenesaljai* kerület, a battyánfalvi (rakicsáni), muraszombati, felsőlendvai és dobrai uradalmak, a közöttük elterülő nemes községek, a körmendi, monyoró-

[49] Kiss – Tóth – Zágorhidi 1998: 212.
[50] Schneider 1943.
[51] SZPL, Kazó-féle canonica visitatio, Bevezetés, XI.
[52] SZPL, Kazó-féle canonica visitatio, Bevezetés, IX.
[53] Kenedich 1999.

keréki, vörösvári, pornói apátság és a németújvári, szalonaki, borostyánkői uradalmak.[54]

Az 1754. évi általános nemesi összeírás nyújtja az első teljes képet Vas vármegye nemességéről, a forrásközlés szerint négy járást találunk ekkor, ezek *Niczky János* járása, *Egerváry Antal* járása, *Balogh Ádám* járása (benne például „Kám", „Kozmafa", Kisbér [ma Bérbaltavár, Vas m.], Bejc [ma Bejcgyertyános, Vas m.], továbbá *Sallér István* járása.[55] A taksás nemesek, illetve armalisták leírásakor ez utóbbiban fedezhető fel a „*Hegyhát* és *Őrség* kerület". Mindenképpen feltűnő, hogy a két szomszédos, eltérő történeti gyökerű, néprajzi szempontból mégis rokonítható történeti kistáj egymástól elválasztva, de a központ-vidék dichotómiában mint vidékek egymással összefüggésben, egyenrangúan szerepeltek.

A 18. század végén, pontosabban 1790-ben, Gróf Festetics György támogatásával kiadott Vas vármegye térképén már hat járás olvasható, melyek megegyeznek a II. József idején lebonyolított 1785. évi népszámlás szerinti tagolással: „I. Kőszegi Járás"; „II. Német-Újvári Járás"; „III. Tótsági Járás"; IV. „Körmöndi Járás"; „V. Szombathelyi Járás"; „VI. Keményes-allyai Járás".[56] Amint az a felsorolásból kitűnik, az abszolutizmus kori bürokratizmus tovább éltette a sok évszázados, hagyományos, meglehetősen szívósnak mutatkozó tájszemlélet reliktumait. A „kemenesalja" mellett a „tótság" fogalma is megmaradt, ez utóbbi név eredete nyilvánvalóan a Vas vármegye délnyugati szegletében élő többségi szlovén-vend népességre vezethető vissza.[57] Észrevehető, hogy ez az elnevezés, mint a központ nézőpontjából eredően erős egyszerűsítést mutató utalásban, egyben elnyomta a más, ebben a járásban létező kisebb vidékek névhasználatát is. Ne felejtsük, ezen a járáson belül fekszik a „Hegyhát"-tól délnyugati irányban elterülő dombságon, a magyar nyelvhatár peremvidéke közvetlen szomszédságában az *Őrség* is, melynek első átfogó leírását nyújtotta nem sokkal később, 1818-ban Nemes-Népi Zakál György.[58]

Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása újra a teljesség igényével készült, ebben Vas vármegye hat igazgatási kerülete lényegében megegyezik az 1785. évi népszámlálás során megtalálható járásokkal.[59] A kerületek azonban további járásokra tagolódtak, melyek közül három kerületen belül azok elnevezéseiben a fő- vagy az alszolgabíró nevei mellett már az adott járásközpontra, vagy annak korabeli kistáji kötődésére utaló, mintegy szinonimák is feltűntek. A „Szombathelyi kerület" három járása az „*Iványi Sámuel* alszolgabíró járása", mely egyben

[54] Kovacsics 1993: 21.
[55] Schneider 1939.
[56] Kovacsics 1993: 449.
[57] Vö. Kósa – Filep 1983: 42–43.
[58] Nemes-Népi Zakál 2002.
[59] Schneider 1937.

a „*Gyöngyösmelléki* járás", „*Radó Lajos* alszolgabíró járása egyben a „*Répcemelléki* járás", „*Gáál János* főszolgabíró járása" pedig egyben a „Szombathelyi járás". Ehhez hasonló elvet követ a „Kőszegi kerület", melyen belül „*Laky Antal* szolgabíró járása" más néven a „Németszentmihályi járás", „*Tóth Sándor* szolgabíró járása" másként a „Rohonci járás" és „*Szluha Márton* alszolgabíró járása" a „Kőszegi járás". A „Körmendi kerület" egészen érdekessé válik ezekben a viszonylatokban. Az előzőekben látott mintára „*Tóth Lajos* főszolgabíró járása" mellett a „Pornói járás" megnevezés, „*Zarka Sándor* alszolgabíró járása" mellett pedig a „Körmendi járás" olvasható. Itt a harmadik, „*Balogh László* szolgabíró járása" már a „*Hegyháti* járás" párhuzamos használatáról tanúskodik.

Lényegében ez az önálló igazgatási egységre vonatkozó, nyilvánvalóan a más térségektől való megkülönböztetés jegyében fogant földrajzi megalapozottságú, tradicionális szemléletű, a 19. század elején használatos elnevezés bizonyos szinten erős kapcsolatban van a „Hegyhát" történetileg behatárolható, mégis lazán értelmezhető, korabeli központi térségével. Ez az időszak egyben, mikor az elkészült, a korabeli tudományosság szintjén íródott összeírásokban a „Hegyháti-" előtag a tájban élő települések neveiben először megjelent, az elterjedtség körülbelül ezt a szűkebb területet érintette újfent. Az 1808-ban kiadott *Lipszky-Repertóriumban* szerepel „*Hegyháti*-Hodász"[60], majd az 1828-ban összefoglalt, az adók egyenletes kivetéséhez készült országos összeírásban olvasható a „Szentpéterfa in *Hegyhát*" megnevezés, tehát a Hegyháton lévő Szentpéterfa megkülönböztetése.[61] Fényes Elek 1836-ban, csupán egy évvel az 1835. évi nemesi összeírást követően rögzített, Vas vármegyét bemutató művében további számos információt közöl, többek között a településnevek terén is. Járási beosztását végiglapozva a következő kép tárul fel: „I. A' Körmöndi Járás"; „II. A Német Ujvári Járás"; „III. *Tótsági* Járás"; „IV. A' Kőszegi Járás"; „V. „A' Szombathelyi Járás"; „VI. A' *Kemenesallyai* Járás". Tehát itt a „*kemenesalja*" és a „*tótság*" esetében nem jelölt járási székhelyet az elnevezés, az előzményeket látva tulajdonképpen kijelenthető, hogy következetesen és hagyományos módon tette ezt. Konkrét települések szintjén „Hegyhát-" előtaggal, a fentebb látott „Hadász (*Hegyhát*)"-t, és újabban pedig „Saál (*Hegyhát*)"-t találhatjuk meg a rövid, lényegre törő, sok esetben néhány szavas leírásokban, mindkettőt a Körmendi járás területén. A településnevekben majd csak a 19. század végén, a 20. század elején, a korabeli historizáló, de legfőképpen a modern közigazgatás igényének jegyében terjedt tovább a „Hegyhát-" megkülönböztető előtag hivatalos használata. Időrendben a következőképpen: *Hegyhát*szenmárton (1895); *Hegyhát-*

[60] Lelkes 1998: 254.

[61] VaML, Vasvármegye adószedőinek iratai. Országos összeírások 1828. Szentpéterfa.

szentjakab (1907); *Hegyhát*szentpéter (1907); *Hegyhát*gyertyános (1907) [ma Bejcgyertyános, Vas m.], *Hegyhát*kisbér (1907) [ma Bérbaltavár, Vas m.].[62]

Még a 19. század közepére visszatérve, az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot követően az 1851-es pátens Magyarországot öt közigazgatási kerületre osztotta, melynek eredményeként Vas vármegye a soproni kerülethez tartozott, majd a megye közigazgatását 1853-ban osztrák mintára szervezték át.[63] A Vas vármegyei (Eisenburger Komitat) községek 1863-ban közölt közigazgatási beosztása szerint huszonnégy járást hoztak létre.[64] Ezek sorába illeszkedett a „Körmend-*hegyháti* járás" (Körmend-Hegyháter Bezirk), aminek az elnevezése egyszerre hordoz egy vélhetően a „Hegyhát" népessége számára is fontos regionális központot, jelentős települést – mindemellett létezett ugyanekkor egy kizárólag „Körmendi járás (Körmender Bezirk)" is – és egyben egy, a környező területektől eltérő, a közigazgatás átláthatóságának a kedvéért karakteresen megkülönböztetni is kívánt vidéket.

A Bach-korszak bukása után újra a régi közigazgatási beosztás került elő. Az első hivatalos, 1873. évi helységnévtár szerint a vármegye ekkor tíz járásra tagozódott: „1. Szombathelyi járás (Steinamanger Bezirk)"; „2. Kőszeg járás (Günser Bezirk)"; „3. Sárvári járás (Sárvárer Bezirk)"; „4. Kis-celli járás (Klein-Zeller Bezirk)"; „5. Vasvári járás (Eisenburger Bezirk)"; „6. Felső-őri járás (Ober-Warther Bezirk)"; „7. Körmendi járás (Körmender Bezirk)"; „8. Muraszombati járás (Olsnitzer Bezirk)"; „9. Szentgotthárdi járás (Skt.-Gotthárder Bezirk); „10. Németújvári járás (Güssinger Bezirk)".[65] A járások elnevezésében ebben az időszakban már egyszerűen a járásközpontok neveit követték, a „hegyháti" térség falvai ekkor kerültek Vasvár neve alatt egységbe. A nemesi vármegye és a rendi társadalom területigazgatását az 1876. évi törvény számolta fel, illetve vezette be a polgári közigazgatást. Az 1883. évi 15. törvény már azt is előírta, hogy járásbíróságok illetékességi területével és székhelyével megegyezően kell kijelölniük a megyék számára és a belügyminiszternek a közigazgatási járásokat.[66] Ezt az időszakot átívelően már az ismert járás-elnevezéseket olvashatjuk le, csak más sorrendben Gönczy Pál 1885-ben megjelent térképéről is.[67] A Trianon előtt néhány évvel készült, Kogutowicz Manó által tervezett és 1916-ban megjelentetett Vas vármegye térképén szintén ez utóbbi járások fedezhetők fel.[68]

1921 után Vas vármegyében már nem történtek konkrét táji utalások a különböző szintű közigazgatási egységek elnevezésében. A vármegyei községek

[62] Kovacsics 1993.
[63] Kovacsics 1993: 22.
[64] Kovacsics 1993: 431–433.
[65] Kovacsics 1993: 434–436.
[66] Paládi-Kovács 2004.
[67] Gönczy 1885.
[68] Kogutowicz 1916.

1922-ben készült hivatalos közigazgatási beosztásában, az egykori „Körmend-hegyháti járás" örökösét a Rába vonalát jócskán átlépve, attól észak-északnyugatra is kiterjedve szervezték át.

Vas vármegyében a járások esetében, a járási székhely nevének használatától eltérve, a földrajzi egységet előtérbe helyező megnevezést az 1944-ben rögzített közigazgatási beosztás használt. A Kőszeg városától elvonatkoztató „*Írottkő* járás" elnevezést az 1950-es közigazgatási reform igazította „Kőszegi járás"-ra, jól érzékelhetően az egységes szempontrendszer elvét követve.[69]

A VASI „HEGYHÁT" AZ ETNOGRÁFIAI KUTATÁSOK ÉS IRODALOM TÜKRÉBEN

Az 1898-ban megjelent, Magyarország vármegyéit és városait bemutató sorozat Vas vármegyét leíró kötete a „*Vasvármegye népe*" fejezetcím alatt számos néprajzi forrásértékű megállapítást tartalmaz, melyek a Vasi-Hegyhát vonatkozásában is adatokat közölnek. A jellegzetes vasi népviseletek leírásakor a „*Hegyhát*"-at a „*Kemenes déli részén*" meghatározva, néhány soros jellemzést is kínál az összefoglaló munka.[70] Csupán a kistáj történeti térbeli vonatkozásait szem előtt tartva jól kivehető, hogy a Vasi-Hegyhát történeti-néprajzi kistájként megközelíthető térségében a korábbi adatokhoz képest szemléleti bővülés érzékelhető. Tulajdonképpen Mikosszéplak, de legfőképpen Bögöte ebbe a táji csoportba való sorolása jelenthet újdonságot.

A Vasi-Hegyhát első néprajzi szemléletű, korának tudományos igényességére törekvő feldolgozása Nagy József nevéhez fűződik a 19. és 20. századok fordulójáról.[71] Először az *Ethnographia* oldalain közölt rövidebb leírást a Vasi-Hegyhátról, „*Hegyhátvidéki hangutánzók, mondák és babonák*" címen.[72] Két évvel később, már a Néprajzi Értesítőben megjelent írásában, az általa itt „*Hegyhát-vidék*" elnevezéssel illetett kistáj népi építkezéséről szólva a dolgozat első bekezdését a táji csoport pontosított körülhatárolásának szentelte:

„[...] A Hegyhát-vidék Vasmegye körmendi és vasvári járásban fekszik a Rába-folyó síkságától délkeletre, kisebb völgyekkel gyéren megszakított alacsony fönnsíkon. Községei, melyek 4-5 körjegyzőség és ugyanannyi plébániához tartoznak, a következők: Nádasd, Daraboshegy, Hegyhát-Marácz [ma Felsőmarác, Vas m.], Szőcze [ma Szőce, Vas m.], Hegyhát-Saál [ma Hegyhátsál, Vas

[69] Kovacsics 1993.

[70] Sziklay – Borovszky 1898: 369. 371. – kiemelések tőlem.

[71] Nagy József életművéről Dömötör 1979.

[72] Itt jegyzi meg lábjegyzetében: „[...] Vas megye körmendi járásában Hegyhátnak nevezik a Rába síkságától keletre levő dombos vidéket. [...]" Nagy 1892.

m.], Hegyhát-Hadász [ma Hegyháthodász, Vas m.], Nagy-Mizdó [ma Nagymizdó, Vas m.], Katafa, Szarvaskend, Döröske, Döbörhegy, Gelse [ma Gersekarát, Vas m.], Karátföld [ma Gersekarát, Vas m.], Telekes, Sárfi-Mizdó [ma Sárfimizdó, Vas m.], Külső- és Belső-Halastó [ma Halastó, Vas m.], Halogy is ide számítható, bár geográfice már inkább a Rába Síkságához tartozik; népének viselete és szokásai, valamint Maráczé is, inkább az úgynevezett „Őrség" vidékével egyezik, mely vidék amattól délnyugatra húzódik és néprajzilag lényeges különbséget tüntet föl. Ide tartozik néhány község a vasvári járásból is. [...]"[73]

Lényegében ez a kistáji meghatározás nagyon jól párhuzamba állítható mindazokkal az eredményekkel, melyeket előzőleg a „hegyhát" földrajzi köznév és kistáji elnevezés fejlődéstörténete kapcsán sikerült kinyerni. A szellemieken túl, az anyagi kultúra területén a „Hegyhát" és az „Őrség" népi építkezésében rejlő párhuzamokat később Tóth János dolgozta fel, sőt, ő Vas megye középső és nyugati, illetve Göcsej és Hetés egy részét, ide sorolva a Vasi-Hegyhátat (itt értsd Vas megye délkeleti, fentebb bemutatott szegletét) is tulajdonképpen egyetlen egységben látta.[74] Nagy József a települések általános leírásakor, kortárs megfigyelései alapján fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a községek határa többnyire egy tagban álló rét, legelő, továbbá „erdő- és *szőlőhegyből*" állt. Röviden a szőlőhegyi mindennapok, jeles alkalmak jellegzetességeit is leírta.[75] Egy másik szöveghelyen, a szőlőhegyek életével kapcsolatban konkrétan így fogalmazott:

„[...] Minden falunak meg van az ő kisebb-nagyobb szőlőhegye a határ dombos-lejtős részében (a sík részt egyéb terményekre használják, azért sík terület nincsen szőlővel beültetve). [...]"[76]

A „határ dombos-lejtős részében" való megfogalmazás teljesen megegyezik a „hegyhát" földrajzi köznévnek az előzőekben kifejtett értelmezésével, meglátása a táji elnevezés eredete vizsgálatakor felmerült, önálló vasi szőlőtermesztő kisrégió gondolatával is egybehangzik.

Még a 20. század első felében, 1936-ban jelent meg Kogutowicz Károlynak a Dunántúl és a Kisalföld kistájait bemutató munkája.[77] Az összefoglaló mű a földrajzi és történeti-néprajzi táji egységeket nem választja el világosan. A „Vasi-Hegyhát"-at az Őrség folytatásaként, a Zala és a Rába között 60 km-nél is

[73] Nagy 1900a: 81–96. 81.
[74] Tóth 1971; A Magyar Néprajzi Atlasz adatain végrehajtott számítógépes kluszteranalízis eredményei szerint az Őrség, a Göcsej és a Hetés egyetlen kulturális régiót alkot, a feldolgozásról bővebben l. Borsos 2001: 51–78.
[75] Nagy 1900a: 81–96. 81.
[76] Nagy 1900b: 132–140. 137.
[77] Kogutowicz 1936: 211–214.

hosszabb, hatalmas karéj alakú kavicstakaróként rögzíti. Az éghajlat, a talaj és a növénytakaró alapján élesen megkülönböztette a dél felől Vasvárig terjedő, Alpok-aljára jellemző területet, illetve a tőle északra „pannon pusztai növénységi kerülthez" sorolt térséget. A domboldalakról nem mulasztotta el megjegyezni az írás, hogy azok szőlőművelésre és gyümölcstermesztésre igen alkalmasak.[78]

Nem sokkal később, 1938-ban Viski Károly szögezte le az ismert etnikai csoportok összefoglalásakor, hogy ezek a csoportok nem tudományos vizsgálatok eredményei, ugyanis ilyen határkereső tanulmányok addig nem készültek.[79] Miként arra Fél Edit rámutatott, a csoportokat Viski mégsem annyira etnikai bélyegek alapján, hanem inkább történeti, földrajzi kialakulásukban, helyenként életformákat kiemelő módon sorolta fel.[80] Fél Edit hivatkozott írásában éppen a Vasi-Hegyhátat emelte ki példaként, érdemes a már ott idézett szövegrészt ezen a helyen is közölni:

„[...] Hegyhát: a Zala-Rába közén, az Őrség és Kemenesalja között, Vas megyében; részben fenyvesalji jellegű, mint az Őrség, részben bükkövezeti, mint a Kemenesalja, ez utóbbival együtt korábban főleg legeltető terület. Hozzácsatlakozik a Hegyhát északi részével azonos földrajzi viszonyokkal jelentkező, térszínben is vele rokon, de jobb életlehetőségű Kemenesalja. [...]"[81]

A 20. század közepén a vasvári származású Mozsolics Amália publikálta rövid leírását a vasvári búcsúról 1943-ban, majd 1963-ban a *„Hegyháti hagyományok"* című dolgozata is közlésre került, amit valójában még 1946-ban zárt le.[82] A utóbb közölt, főként folklórral és népi hitvilággal kapcsolatos, illetve egyéb kisebb gyűjtéseit Vasváron, Gersekaráton, Petőmihályfán és Oszkón végezte. A gyűjtőterületről a Vasi-Hegyhát kistáji meghatározásakor meglehetős szűkszavúsággal, érzékelhető bizonytalansággal nyilatkozott.[83]

Dömötör Sándor 1957-ben tette közzé Győrvár népességét bemutató tanulmányát, ami a Vasi-Hegyhát rövid összefoglaló leírását is tartalmazza.[84] Megállapítása szerint a Hegyhát földrajzi és néprajzi (etnikai) szempontból Vas megye legérdekesebb tájegysége. Magát a térséget az Őrség folytatásaként, a Zala és a Rába között húzódó hatalmas, vízmosásokkal és szakadékok által szabdalt, erdős fenn-

[78] Kogutowicz 1936: 214.
[79] Viski 1938: 1.
[80] Fél 2001: 323–369. 352.
[81] Viski 1938: 4.
[82] Mozsolics 1996: 81–109; Mozsolics 1996: 121–128.
[83] „[...] A néhány hegyháti község, ahol gyűjtöttem, valóban nem körülhatárolható néprajzi egység, hisz a Hegyhát (Vas vm. Vasvári járás) sokkal nagyobb, és maguk a hegyhátiak sem tudják felsorolni, hogy hány község is tartozik hozzá [...]" (Mozsolics 1996: 111.)
[84] Dömötör 1957: 4–6.

síkkal azonosítja. Állítása szerint népessége csak a 19. századtól, a mezőgazdasági technika fejlődésével vett komoly lendületet. A 18. században a tájék 45 százalékát erdő borította, de az uradalmi és a paraszti fakitermelés, a nagyméretű erdei legeltetés következtében a 20. század közepén már csak 20 százalékra becsülte az erdők területét. A kistájon élők gazdálkodását a következőképpen jellemezte:

„[...] A hegyháti domboldalakon szőlőt és gyümölcsöket lehetne termelni, azonban mindkét mezőgazdasági termelési ág gyakorlata igen kezdetleges, bár nagy múltjuk van. Híresek a Hegyhát hizlalt állatai, szarvasmarhái, sertései, messze környékén keresettek a hegyháti termények. Főként mezőgazdasági munkából élnek a hegyháti emberek, jelentős ipari üzeme alig van a Hegyhátnak. Az egyenetlen felszín minden kis zegzugát kihasználják, bevetik, beültetik, legeltetik. A modern módszerek lassan hódítanak. [...]"[85]

1975-ben Filep Antal az előzőekben felvázoltak értelmében a legpontosabb, tömör térbeli és településtörténeti meghatározását adta a Vasi-Hegyhátnak, melyben az *„újabban jeles állattartó körzet"*-ként való jellemzés ugyan egybevág a Dömötör Sándor által megfogalmazottakkal, azonban a megállapítás időben és térben is nehezen értelmezhető, valószínűleg egyes uradalmi gazdaságokra (pl. a Festeticsek baltavári uradalma) utalhat mindkét szöveg.[86]

Vas megye kistájainak beosztását 1979-ben Tóth Kálmánné rajzolta meg kéziratos szakdolgozatában, melyben az 1828-as, a porták megigazítására szolgáló országos összeírást dolgozta fel a Vasi-Hegyhát településeire vonatkozóan.[87] A megye kistájairól a következő felsorolást adta: *Vasi-Dombság*, *Vendvidék*, *Őrség*, *Vasi-Völgység*, *Vasi Síkság*, *Cser*, *Kemenesalja*, *Vasi Hegyhát*, *Rába Völgye*. A térképen jelölt területek egymásba érve, a teljesség igényével osztják fel Vas megyét. Ebben a felfogásban a földrajzi szemlélet mindent megnevezni kívánó művi igényessége rendkívül szembeötlő. A Vasi-Hegyhát tájegység telepü-

[85] Dömötör 1957: 6.

[86] „[...] Az Őrség területéhez kapcsolódva a Rába és a Zala folyók között Sárvár térségéig, a Kemenesaljáig terjedő dombvidék Vas és részben Zala megye területén. Kavicsos, teraszos jellegű, helyenként völgyekkel tagolt dombhát. Egykor zárt erdőterület volt, aminek emlékét a középkor óta ismert, ma is fennálló *Farkaserdő* őrzi. Települése a honfoglalás korában megindult. Egykori gyepű közeli helyzetét az ún. *vörös sáncok* maradványai is jelzik. Lakossága magyar, római katolikusok és evangélikusok. Számos kisnemesi községe volt. *Egykor jelentősebb szőlőművelése az önellátásra süllyedt.* Gyümölcsöseiben jelentékenyebb mennyiségű gesztenyefa élt. Újabban jeles állattartó körzet. Területén, Vasvárt nem számítva, nagyobb központi funkciókat betöltő település nem jött létre, Sárvár és Körmend szomszédságában ellátta a területet is. Miután viszonylag békésen fejlődött, népfeleslege más vasi vidékekkel együtt kisebb-nagyobb rajokban részt vett a 18. sz. folyamán az ország népességi kiegyenlítődésében [...]" (Kósa – Filep 1983. 115. – kiemelések tőlem.)

[87] Tóth 1979: 2. (kézirat, VHM 313)

léseinek meghatározásában Bárdosi János és Barbalics Imre agrártörténész, illetve Horváth Ernő paleobotanikus volt a segítségére. A szöveg megjegyzi, hogy a végső pontosítás Vas Megye Tanácsa Mezőgazdasági Osztályának *„Hegyhát program" – melioráció* című terve elkészültével történik majd meg, tehát egy afféle előtanulmányként értékelhető ez a dolgozat.[88] A 19. század elejére vonatkozóan az írás 51 helységet tulajdonított a Vasi-Hegyhát részének, mely meglehetősen tág meghatározásban, a szerző állítása szerint a néprajz, a természeti viszonyok, a gazdálkodás módját együtt kezelték.[89]

A népi műveltség átfogó térbeli szemléletét megragadó fogalomkészlet tisztázását Andrásfaly Bertalan a *Néprajzi csoport, kistáj és régió* című tanulmányában kísérelte meg.[90] Ebben az írásban három fő, egymással is összefüggő terminust vizsgált: 1. néprajzi vagy etnikai csoport[91]; 2. etnokulturális csoport; 3. táji csoport. Ezek szerint a néprajzi csoportot történetileg igazolható, sajátos *mitudat* különböztette meg a többitől, vagy ha ilyen nem volt, mások, a környezetük különítette el őket. Az etnokulturális csoportok tudományos absztrakciók, történeti vizsgálódások eredményei, nem valós csoportok. Andrásfalvy az etnokulturális csoportok felismerésében a mi-tudat meglétét nem zárja ki.[92] Fa-

[88] A Vasi-Hegyhát fogalmát végül Vas Megye Tanácsa a 16/1986/IX.19./ számú határozatában véglegesítette.

[89] Az írás ezekre a szempontokra alapozott érvelést egyik kistáj esetében sem közölt, nyilván a szerző a szaktekintélyek szóbeli véleményére hagyatkozhatott. A Vasi-Hegyhát települései ebben a felfogásban a következők: Alsó-Oszkó [ma Oszkó, Vas m.], Andrásfa, Bejcz [ma Bejcgyertyános, Vas m.], Boldogasszonyfa [ma Vasboldogasszony, Zala m.], Bögöte, Csehi, Csipkerek, Dénesfa [ma Lakhegy, Zala m.], Döbörhegy, Döröske, Egervár, Egervölgye, Felső-Oszkó [ma Oszkó, Vas m.], Gérce, Gerse, Gősfa, Gyetyános [ma Bejcgyertyános, Vas m.], Győrvár, Halastó, Halogy, Hegyháthodász, Hegyhátmarácz [ma Felsőmarác, Vas m.], Hegyhátsál, Hosszúfalu, Hosszúpereszteg, Iváncz [ma Ivánc, Vas m.], Káld, Kám, Katafa, Kisbér [ma Bélbaltavár, Vas m.], Kismákfa [ma Vasvár, Vas m.], Mindszent [ma Csehimindszent, Vas m.], Nádasd, Nagymákfa, Nagymizdó, Nyőgér, Olaszka, Pácsony, Petőmihályfa, Sárfimizdó, Sótony, Szarvaskend, Szemenye, Szent Jakab [ma Hegyhátszentjakab, Vas m.], Szent-Márton [ma Hegyhátszentmárton, Vas m.] Szent-Péterfa [ma Hegyhátszentpéterfa, Vas m.], Széplak, Szőce, Tilaj [ma Nagytilaj, Vas m.], Újlak és Vasvár.

[90] Andrásfalvy 1980: 39–57.

[91] Néprajzi csoport: „[...] a népnek olyan egysége, mely kulturálisan nagyjából egynemű, tagjai valamilyen közösséget alkotnak, kapcsolat van köztük, tehát „közlekednek", „kommunikálnak" egymással [...] tagjaik egy műveltségűek, egy értékerendűek. [...]" Létezését feltáró bizonyítékok: 1. a nyelvjárás azonossága; 2. az összeházasodás köre, vagyis a néprészlet endogámiája; 3. a viselet azonossága; 4. a szokások azonossága; 5. mi-tudat; 6. életmód, foglalkozásbeli hasonlóság; 7. „a néprészlet kiegyenlítődését, biológiai értelemben vett vérkeringését, vérkeveredését szolgáló intézmények", pl. leányvásárok, népszokások, ünnepek, társasmunkák, szórakozások. (Andrásfalvy 1980: 48–50.)

[92] Zentai János a házassági kapcsolatok községenkénti részletezésével, a községekben előforduló *endogámia és exogámia aránya* segítségével vizsgálta az Ormánság vitatott területeinek hatá-

ragó Tamás a néprajzi csoport és az etnokulturális csoport fogalmait egyenesen szinonimaként kezeli, érvelése szerint a néprajzi csoportok megállapításához ugyanis elengedhetetlen a tudományos vizsgálat, másfelől ezekben a mit-tudat nyomai is valószínűsíthetőek lesznek.[93] Vas megye falvainak önmeghatározását, tehát az empirikusan megragadható mi-tudat feltárását Szabó Irén egy 1989-ben született dolgozata érintette.[94] A feldolgozás a Barabás Jenő neve által fémjelzett Délnyugat-Dunántúl mikrotájainak kérdőíves felméréséhez kapcsolódott. A tisztázni kívánt fő kutatási problematika a vizsgált megyéket is magába foglaló *kulturális mezozóna*[95] falvainak kapcsolatrendszere volt, ami egyben Vas és Zala megye területén átnyúlva Veszprém és Somogy megyék, illetve Szlovénia és Ausztria határmenti térségeit is jelentette. A kistáji mi-tudat feldolgozását Vas megye délnyugati részén a Vendvidék, az Őrség és a „*vasi Hegyhát*" együttes vizsgálata jelentette. A válaszok szerint a Vasi-Hegyháthoz csupán 11 falu sorolta magát, azon belül három kisebb, szorosabb egység, azaz mikrotáj alakult ki.[96] Az egyik falucsoportot a *Hegyháthodász – Hegyhátsál – Katafa – Nagymizdó – Szarvakend – Döröske – Halastó* falvak együttese alkotja. Mindez a vallási megosztottság ellenére is így volt rögzíthető. Hegyháthodász és Szarvaskend lakói „*kálvinisták*", „*kálomisták*", Hegyhátsálé pedig „*pápisták*". A településeknek Hegyhátsál kivételével Szarvaskenden van a fáratemplomuk. Szabó Irén megfogalmazásában a második csoport öt nemesi faluból áll: *Telekes – Gersekarát – Kutas (Zala m.) – Lakhegy (Zala m.) – Andrásfa*. A harmadik csoportot *Petőmihályfa – Hegyhátszenpéter – Győrvár* egykor paraszti státusú falvai alkotják. A korábbiakban tárgyaltak értelmében a „Hegyhát"-hoz tartozó falvakat, tehát a Nádasdtól délnyugatra fekvő településeket a szerző az elemzésében az Őrséggel kapcsolatban említi. Külön figyelmet érdemel az Őrség ilyen jellegű „gyarapodásában", hogy a felmérés tanúsága szerint a két kistáj peremvidékén található települések közül az ivánciak fogalmai szerint Viszák, Őrimagyarósd és Hegyhátszentjakab vidékiek az ún. „*bevalusiak*", vagyis megkülönböztetik őket az Őrség többi településétől.[97] Nem szabad megfeledkezni mindeközben arról, hogy a kérdőívre adott válaszok a már a modernizációtól jócskán áthatott társadalmi-kulturális környezetben élőktől származtak, az eredmények relevanciája a történeti időtávlatokban nem belátható.

---

rát. (Zentai 1966.) Gráfik Imre Szentendre sziget vizsgálata során a szociálpszichológiai megalapozottságú *mezőelmélet* felhasználását kísérelte meg. (Gráfik 1979.)

[93] Faragó 1999: 18–19.

[94] Szabó 1989: 37–41.

[95] „[...] Mezozóna. Közepes nagyságú terület több kulturális jelenség megfigyelésével. [...]" (Barabás 1980: 34.)

[96] Szabó 1989: 40–41.

[97] Szabó 1989: 39.

Vas megye közép- és kistájait legutóbb Gráfik Imre tekintette át röviden. Írása hangsúlyozza, hogy azok határai nem élesek, némely szakaszokon összemosódnak, a népi kultúra területi tagolódása nem minden esetben esik egybe a táji tagolódással, de nagy vonalakban követi azt.[98] A megyénél tágabb kitekintésben pedig Paládi-Kovács Attila foglalta össze az elmúlt száz évben a dunántúli tájak néprajzi tagoltságára vonatkozó elképzeléseket, tájföldrajzi megközelítéseket, melyek magukba foglalják a Vasi-Hegyhát területét is.[99]

A VASI-HEGYHÁT SZŐLŐTERMESZTŐ KISTÁJ

Feltűnő módon, szinte visszatérő jelleggel az egykori uradalmi és paraszti szőlőhegyek nyomai tárulkoznak fel megkerülhetetlenül a Vasi-Hegyháton.[100] Nyilvánvaló, hogy az itt vizsgálat alá vont történeti-néprajzi kistáj határainak elemzésében elmulaszthatatlannak tűnik Vas megye paraszti szőlőtermesztésének *térkapcsolati rendszerét* is röviden áttekinteni. A már hivatkozott, Barabás Jenő kezdeményezésében és irányításával, 1985-ben kezdődött kutatás során a kérdések egy fontos része a *külső kapcsolatok* és a *történeti tudat* összefüggéseit szondázta. Ennek a témakörnek a részét képezte az a kérdés is, mely azt tudakolta, hogy a helybelieknek mely más falvak határában volt szőlőjük, egyáltalán a saját határban volt-e szőlőhegy, illetve, hogy érkeztek-e erre külbirtokosok más falvakból. A feltett kérdésekre adott válaszokból nyert összesítő térkép (Lásd mellékelt 2. ábra.) igazán tanulságos a vasi szőlőtermesztő vidékek történeti összefüggéseiben. A kérdésekre adott válaszok feldolgozásában kihagytam azokat, melyek nyilvánvalóan a 20. század második felének hatásait tükrözték, például a Badacsonyban való szőlészkedést. Ezt a döntést az indokolja, hogy a kérdezés során egy faluban általában csupán egyetlen válaszadó közléseit jegyezték fel, így ezek a válaszok, akár csak maradva a balatoni zártkertek hasznosításának példájánál, egyszerűen nem adhatják vissza a kortárs valós tendenciákat. A kérdés ugyanis elnagyolt módon, általánosságban irányult a múltra, ennek következtében a válaszok érvényessége időben pontosan nem behatárolható. Nyilván az 1980-as években már az egyéni emlékezet belekalkulálta a közelmúltat is. Csupán feltételezhetjük, hogy a válaszokból nyert térkapcsolati háló nagyjából a két világháború kö-

[98] „[...] *Vasi hegyhát.* A Kemeneshát középső szakasza; enyhén tagolt kavicstakarós hátság, melyet kelet felé fokozatosan vastagodó vályog, helyenként pedig lösz fed, néhol felszínre kerülő homokréteggel. [...]" (Gráfik 1996: 18–19. – kiemelés tőlem.)

[99] Paládi-Kovács 2003a

[100] A közép- és nyugat-dunántúli hegytörvények feldolgozása a Vasi-Hegyhát paraszti szőlőhegyeire vonatkozó számos adatot közöl, a témakör legújabb történeti néprajzi elemzéseként ld. Égető 2004.

zötti kapcsolatokat tükrözi, hiszen az adatközlők emlékezete és helyismerete is idáig terjedhetett.

Magának a hálónak és a benne kialakult csomópontoknak a relevanciája is kritikus olvasatot kíván, azonban minden megfogalmazott kételyen túl a kirajzolódó kistérségek megfelelően tendenciózusnak mutatkoznak. A térkapcsolati térkép szerint a legnagyobb, legfeltűnőbb hálózattal a *Ság-hegy* bírt, illetve a hozzá kapcsolódó kisebb centrumként mutatkozó *Kissomlyó*, melyek együtt a már Veszprém megyei *Somló-hegy* vonzáskörzetébe illeszkedtek. Lényegében ez a kapcsolatrendszer alátámasztja a Somlói borvidéknek már az 1893-as bortörvényben megfogalmazott, a Ság-hegy kapcsán Vas megyei vonatkozású területi egységét[101], de leginkább az 1998-tól idecsatolt Ság-Kissomlyó körzet hagyományos létjogosultságát. A megye más térségeiből ugyancsak ismerős lehet a szintén 1893-ban meghatározott Ruszt-Sopron-Pozsonyi borvidékhez kötődő Kőszeg, valamint a Kőszegi-hegység környékén, tőle északi dombságokon fekvő *Peresznye – Horvátzsidány – Kiszsidány – Csepreg*, illetve délen a *Felsőcsatár – Vaskeresztes* falvak szőlőhegyei között kialakult szőlőtermesztő mikrotájak. A Rábától dél-délkelet-keleti irányban fekvő Vasi-Hegyhát szőlőhegyei is jelentős méretű szőlőtermesztő térséggé, karakteres kistájjá állnak össze ebben a léptékben. A „hegyháti" gyümölcsösökkel tarkított paraszti művelésű szőlőhegyek kapcsolatrendszere Vas megye délkeleti, egyben Zala megye észak részét érintő kistérségek *táji munkamegosztásában* a dombsági hegyhátak fontos szerepére, további vizsgálatának szükségességére hívja fel a figyelmet. Érdekes észrevenni, hogy a Rába nyugati partján lévő, szőlőheggyel nem rendelkező falvak népessége is átkelt a folyón szőlőtermelés céljából. Akár más kistájak esetében, vélhetően a szervezőerőt nem elsősorban a társadalmi-kulturális kapcsolatok, hanem a gazdasági munkamegosztás szolgáltatta.[102] Ez utóbbi lényegi tulajdonságának tartja Andrásfalvy Bertalan a kistáji munkamegosztást, itt érdemes idézni is gondolatát: „[...] A sajátos természeti adottságokhoz hozzájárul az adott lehetőség legjobb kihasználási módjának, termelési kultúrájának, szakértelmének gyakorlata. Ez a kettő együtt, a természeti adottság és az ahhoz alkalmazott sajátos kultúra egy-egy falunak, népcsoportnak kijelölte a helyét egy kistáji munkamegosztásban. [...]"[103] A Vasi-Hegyhát táji csoport alapját, illetve keretét a térbeliség, a földrajzi határokhoz igazodó vidék jelöli ki.

A Vasi-Hegyhát továbbá mélyebb, belső tagolódást is mutat. Ilyen *Nádasd – Katafa – Hegyhátsál* térsége, akárcsak a *Nagymizdó – Szarvaskend – Döröske – Döbörhegy* mikrotáj, ahol feltűnő Döröskének ezekben a viszonylatokban

[101] Ld. A Bortörvény (1893: XXIII. t. cz.) ismertetése. A földmívelésügyi m. kir. minister kiadványai 9. szám. Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1898.

[102] Faragó 1980: 19.

[103] Andrásfalvy 1980: 52.

megmutatkozó centrális pozíciója. Egy újabb karakteres, tendenciózus mikrotájat tárnak fel a *Halastó – Sárfimizdó – Gersekarát – Telekes – Petőmihályfa – Hegyhátszentpéter – Andrásfa – Győrvár* alkotta kapcsolatok. A Vasvár környéki falvak laza szövésű hálója mellett észrevehető *Nagytilaj – Bérbaltavár – Csehi – Csehimindszent – Mikosszéplak* csoportja is. Ez utóbbi térségek bekapcsolódtak a *Kám – Szemenye – Egervölgy* vidékébe, majd tovább, az északra fekvő *Bejcgyertyános – Nyőgér – Sótony* szőlőhegyeinek életébe. Jól láthatóan az Őrség peremvidékén fekvő falvak is némileg egy laza, belső kistérséget alkottak, ide véve *Szőce*, *Felsőjánosfa* és *Hegyhátszentjakab*, illetve a környező falvak szőlőhegyeit. Sőt, a Belső-Őrség, másként a Veleméri-völgy falvai, *Velemér – Gödörháza – Magyarszombatfa* szőlőhegyei is egy sajátos mikrotájat jelölnek ki a paraszti szőlőművelés térkapcsolatában.

A falvak persze jórészt térben egymás közelében fekszenek, éppen ezért ezek a viszonylatok nem túl meglepőek. Igazán a mikrotájak szerveződésének jelentősége abban áll, hogy ezekre a vidékekre a szőlőhegyekkel nem feltétlenül rendelkező, esetleg jelentősebb távolságban fekvő falvak, városok lakói is eljártak szőlészkedni, borászkodni. A hálók, akármilyen sűrűszövésűnek mutatkoznak is, még sem adnak teljesen átfogó, valós mélységű képet. Még a 20. század első felére sem. Például feltűnő Körmend kimaradása a kirajzolódó térkapcsolati rendszerből, miközben teljesen nyilvánvaló, helyben ma is köztudott tény, hogy régóta jelentős kapcsolatokat ápoltak a város polgárai a Nádasd környéki szőlőhegyekkel.

A térkapcsolati háló minden hibájának ellenére önmagában megmutatja, hogy a mikrotájak a Rába délkeleti oldalán végighúzódó dombságon (Felső- és Alsó-Kemeneshát) egy sajátos átfogó térséggé állnak össze. A Felsőmaráctól Kámig, majd Sótonyig fekvő, földrajzilag is elkülönülő falvak jelentősen kötődnek a paraszti szőlőtermesztéshez, lényegében a Vasi-Hegyhát történeti kistáj településeinek mindegyike érintett ebben a tevékenységben. A térkép tanúsága szerint csupán Alsóújlak, Csipkerek és a hiányzó Daraboshegy nem rendelkezik szőlőheggyel, ezek a falvak azonban ismét a térkép hiányosságaira hívják fel a figyelmet. Alsóújlak szőlőhegyei (Öreg-hegy, Kishegy) már II. József katonai térképén is megtalálhatóak, sőt, Pesty Frigyes 1864-es gyűjtésében is szerepelnek.[104] Csipkerek neve még 1785-ben bekerült abba az iratba, mely *„Jegyzéke azon Helységeknek, mellyeknek Szőllő hegyeik s' azokrul járandó adományok őszve irások feltaláltatik."*[105] Daraboshegyet II. József katonai térképe egy gyepűvel védett szőlőhegyként ábrázolja, Pesty földrajzi összeírása szintén utal a meglévő helyi szőlőkre.[106] Csupán Hegyhát-

[104] VaML, II. József katonai térképe; Pesty Frigyes 1864 (kézirat)
[105] VaML, Hegyvámos szőlők összeírása 1785. Csipkerek.
[106] VaML, II. József katonai térképe; Pesty Frigyes 1864 (kézirat)

szentpéternek nem volt jelentős, a saját igazgatási területén belül húzódó szőlőhegye a vizsgált időszakban, ugyanis a szomszédos Petőmihályfa határában lévő hegy miatt erre nem volt szükség. Mindezek a tények összességében kijelölik a *Vasi-Hegyhát szőlőtermesztő kistájhoz* tartozó falvak történetileg igazolható, egyedi tömbjét. Tehát a a Rába délkeleti oldalán húzódó dombsághoz kötődő 34 mai falu és 1 város jelenti ezt a térséget: *Felsőmarác*, *Halogy*, *Daraboshegy*, *Nádasd*, *Katafa*, *Hegyhátsál*, *Hegyháthodász*, *Halastó*, *Sárfimizdó*, *Nagymizdó*, *Szarvaskend*, *Döröske*, *Döbörhegy*, *Gersekarát*, *Petőmihályfa*, *Hegyhátszentpéter*, *Telekes*, *Andrásfa*, *Győrvár*, *Oszkó*, *Pácsony*, *Olaszfa*, *Bérbaltavár*, *Nagytilaj*, *Csipkerek*, *Csehi*, *Csehimindszent*, *Mikosszéplak*, *Kám*, *Szemenye*, *Egervölgy*, *Bejcgyertyános*, *Nyőgér*, *Sótony* és *Vasvár* (benne az egykor különálló Kismákfa és Nagymákfa is).

A vasi paraszti szőlőhegyek térkapcsolati rendszerének hálózata és a fentebb említett, Fényes Elek statisztikájára alapozott két térkép összevetése alapján úgy tűnik, hogy a Vasi-Hegyhát egyben egy átfogó délnyugat-dunántúli szőlőtermesztő *kulturális régió* részeként is elgondolható, a fogalomnak abban az értelmében, ahogy Paládi-Kovács Attila azt leírta: „[...] *kulturális régió*nak azt a földrajzilag körülhatárolható nagytájat nevezem, amelyen a kultúrának egy történetileg viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezettől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki. A kulturális régiók egymással érintkező, összefüggő rendszerbe foglalhatók, s bár egymást nem fedik, éles határok sem vonhatók közöttük. [...]"[107] Ez a kulturális régió elképzelhetően azonos a Vincze István álláspontja szerint a történetileg kialakult, földrajzilag is elkülönülő négy táji termelési típus közül az elsővel, vagyis az antik (kelta-római) hagyományokra épülő paraszti szőlőművelés területével (Vas, Zala, Veszprém és Somogy megye egy részén).[108] Vas megyében a Rábától nyugatra fekvő területek azonban már a második típushoz, a 14. századra a betelepült német lakosság által kialakított városi, polgári szőlőkultúrához köthetőek inkább. Ezeknek a kulturális régióknak, illetve a Rábától nyugatra és keletre eső szőlőtermesztő tájaknak a feltérképezése és a belső kapcsolatrendszerek tisztázása a jövő feladatai közé tartozik.

Andrásfalvy Bertalan fentebb már idézett tanulmányában a térszerveződés kérdése összekapcsolódik a modernizáció problémáival.[109] Vagyis a modernitásban a tradicionális térbeli különbségeket, a hagyományos táji csoporttagolódást felváltja a *régió*, ami a központ, tehát a város egy-egy „kulturális körzetét" jelenti. A Vasi-Hegyhát esetében tulajdonképpen ilyen *kisrégió*-szervező, az egyedi jelleget és önállóságot (térségi identitás) fejlesztő intézményes

[107] Paládi-Kovács 2003b: 15.
[108] Vincze 1971: 314.
[109] Andrásfalvy 1980.

erőként lép fel a *Vasi-Hegyhát* Területfejlesztési Önkormányzati Társulás. Az országos tendenciáknak megfelelően az 1990. évi rendszerváltást követően az erősen hierarchizált, szintekre tagolt, integrált modellt követő magyar közigazgatási hagyománnyal szakítva az elemi települések „magányossá" váltak,[110] a társulás a kialakult „üres teret" igyekszik kitölteni. A Vasvár központtal 1996-ban szervezett, és a környező, jellegzetes történeti-néprajzi kistájról elnevezett társulás tagjai lényegében megegyeznek a Vasvári kistérség településeivel.[111] A megyehatáron, a megyeszékhelytől (Szombathely) távol fekvő, illetve a településfejlesztési, központi funkcióját nehezen ellátó város (Vasvár) körül formálódó terület Magyarország egyik tipikus *belső perifériára* szorult kistérsége.[112] A politikailag legitimált egység igyekszik a tradíciók szerint, társadalmilag elfogadott terekhez idomulni, hiszen ezektől is függ belső legitimitása, elfogadottsága.[113] Azonban a kistáj neve kénytelen módon egyrészt átvándorol a Rába északi partjára is, másrészt beszűkíti a fogalom jelentését a kistérség 23 településére.

A szőlőhegyek elválaszthatatlanok ennek a történeti-néprajzi kistájnak a hagyományos arculatától. Azonban legalább olyan múlékonyak, akárcsak a hegyeken, erdőben, szőlők között elvadult, vagy a kertekbe ültetett, egykor gondozott szelíd gesztenyések, melyek nyomait Dömötör Sándor egy fél évszázaddal korábban még falvak szerint tudta csoportosítani.[114]

---

[110] Enyedi – Horváth 2002: 374–377.

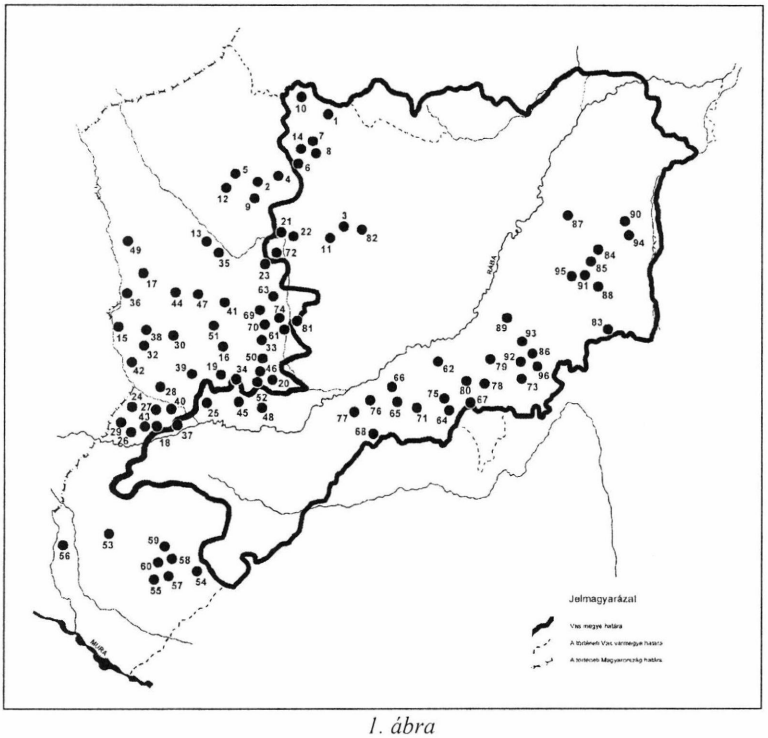
[111] „[...] h.) kistérség: a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján behatárolható területi egység, egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége. [...]" (1996. évi 21. törvény 5. §.). A Vasvári Kistérség jelenlegi települései: Alsóújlak, Andrásfa, Bérbaltavár, Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Egervölgy, Gersekarát, Győrvár, Hegyhátszentpéter, Kám, Mikosszéplak, Nagytilaj, Olaszfa, Oszkó, Pácsony, Petőmihályfa, Püspökmolnári, Rábahídvég, Sárfimizdó, Szemenye, Telekes és Vasvár.

[112] Baranyi 2004.

[113] Pap 2004.

[114] „[...] A gesztenye és szőlő küzdelme nem valami új jelenség. Periódikusan voltak mindkettőnek egymás felett diadalmas időszakai, azonban ezek a gesztenye fokozatosan erősödő gyérülését csak késleltették, de nem tartóztatták fel. [...] Vasvári járás: Bérbaltavár (hegyen), Csehi, Csehimindszent, Csipkerek, Gutatöttös, Győrvár, Karátföld, Kismákfa, Nagytilaj, Nemeskolta (parkban 1 fa), Oszkó, Petőmihályfa, Rábahidvég, Telekes, Vasboldogasszony, Vasvár [...]" (Dömötör Sándor, é. n. SNA 253, 18–19.)

MELLÉKLET

1. ábra
A történeti Vas vármegye szőlő- és bortermő települései a 19. század elején.
(Fényes Elek: Vas vármegye mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 1836. Vas megyei levéltári füzetek 4. Szombathely, 1991 alapján)

Kőszegi Járás

1. Kőszeg (Gűns); 2. Új hodász (Neu Hadisz) [ma Markt Neuhodis, Burgenland]; 3. Olad [ma Szombathely]; 4. Rohoncz (Rechnicz) [ma Rechnitz, Burgenland]; 5. Bándoly (Weiden) [ma Weiden bei Rechnitz, Burgenland]; 6. Bozsók (Poschendorf) [ma Bozsok]; 7. Czák (Zackenbach) [ma Cák]; 8. Doroszló [ma Kőszegdoroszló]; 9. Inczéd (Dürnbach) [ma Dürnbach im Burgenland, Burgenland]; 10. Liebing [ma Mannersdorf an der Rabnitz, Burgenland]; 11. Ondód [ma Torony]; 12. Polanecz [ma Weiden bei Rechnitz, Burgenland]; 13. Ujfalu (Jobbágyi) [ma Rohrbach an der Teich, Burgenland]; 14. Velem.

Németújvári Járás

15. Hidegkút (Kaltenbrunn) [ma Deutsch Kaltenbrunn, Burgenland]; 16. Német Újvár (Güssing) [Güssing, Burgenland]; 17. Szent Elek (Stegersbach) [ma Stegerschbach, A]; 18. Badafalva (Veicselbaum) [ma Weichselbaum, Burgenland]; 19. Borosgödör (Inzenhof) [ma Inzenhof, Burgenland]; 20. Büks (Alsó és Felső) [ma Deutsch Bieling,

Burgenland]; 21. Csatár (Alsó) [ma Felsőcsatár]; 22. Csatár (Felső) [ma Felsőcsatár]; 23. Cseke (Schväkä) [ma Eisenberg an der Pinka, Burgenland]; 24. Ercsén (Alsó és Felső) [ma Henndorf im Burgenland, Burgenland]; 25. Füzes (Rába) [ma Szentgotthárd]; 26. Gyanafalva (Jänersdorf) [ma Jennersdorf, Burgenland]; 27. Horvátfalva [ma Kroboteck, Burgenland]; 28. Körtvélyes (Eltendorf) [ma Eltendorf, Burgenland]; 29. Kristyán [ma Grieselstein, Burgenland]; 30. Kukmér [ma Kukmirn, Burgenland]; 31. Langczal [nem azonosított (Lelkes, 1998)]; 32. Linibach [ma Limbach im Burgenland, Burgenland]; 33. Lipócz (Steinfurth) [ma Steinfurth, A]; 34. Medves (Nagy) [ma Grossmürbisch, Burgenland]; 35. Miske (Pinka) [ma Mischendorf, Burgenland]; 36. Nádkút (Rohr Brunn) [ma Rohrbrunn, Burgenland]; 37. Nagyfalva (Magersdorf) [ma Mogersdorf, Burgenland]; 38. Neusiedl [ma Neusiedl bei Güssing, Burgenland]; 39. Neustift [ma Neustift bei Güssing, Burgenland]; 40. Olaszfalu (Wallendorf) [ma Wallendorf, Burgenland]; 41. Punicz [ma Punitz, Burgenland]; 42. Radafalva [ma Rudersdorf, Burgenland]; 43. Ráks [ma Rax, Burgenland]; 44. Rauchwarth [ma Rauchwart im Burgenland, Burgenland]; 45. Rönök (Alsó) [ma Rönök]; 46. Szent-Kút [ma Heiligenbrunn, Burgenland]; 47. Szent Mihály (Puszta) [ma Sankt Michael im Burgenland, Burgenland]; 48. Szent Mihály (Rába) [ma Vasszentmihály]; 49. Stinacz [ma Stinatz, Burgenland]; 50. Strem [ma Strem, Burgenland]; 51. Tobaj [ma Tobaj, Burgenland]; 52. Zsamánd (Német) [ma Reinersdorf, Burgenland].

Tótsági Járás

53. Lendva (Felső) [ma Grad, Szlovénia]; 54. Berkaháza [ma Berkovci pri Prosenjakovchi, Szlovénia]; 55. Bokrács [ma Bokrači, Szlovénia]; 56. Füxlincz [ma Fikšinci, Szlovénia]; 57. Kancsócs [ma Kančevci, Szlovénia]; 58. Keresztúr (Tót) [ma Križevci, Szlovénia]; 59. Kustanócz [ma Kuštanovci, Szlovénia]; 60. Kükecs [ma Kukeč, Szlovénia].

Körmendi Járás

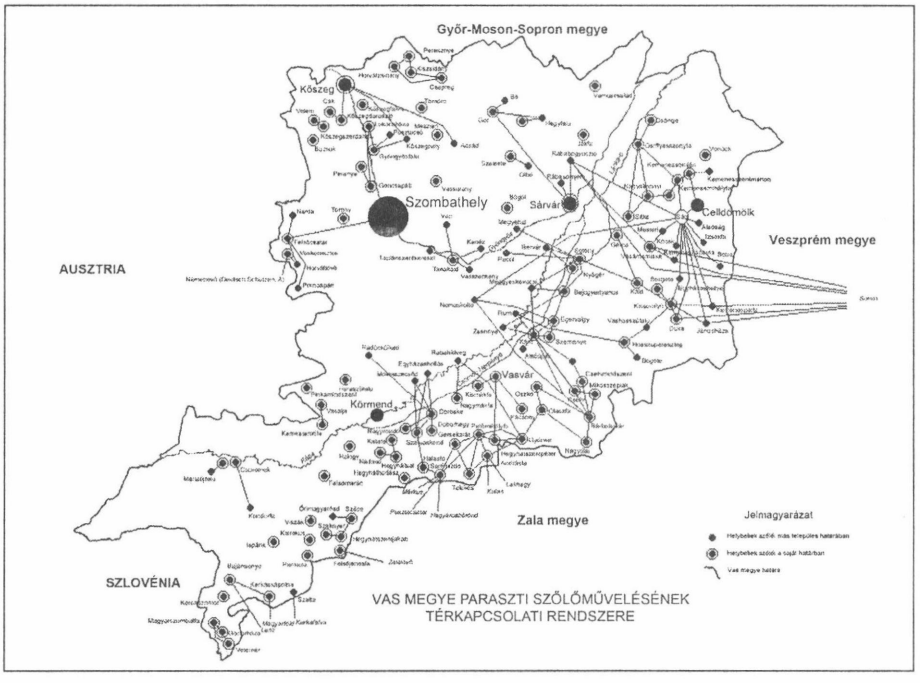
61. Kertes (Gaas) [ma Gaas, Burgenland]; 62. *Vasvár (Eisenburg)*; 63. Abdalócz (Edicz) [ma Edlitz im Burgenland, Burgenland]; 64. *Andrásfa*; 65. *Döbörhegy*; 66. *Döröske*; 67. *Győrvár*; 68. *Hodász (Hegyhát) [ma Hegyháthodász]*; 69. Hásos (Horváth és Német) [ma Kroatisch Ehrensdorf, Burgenland]; 70. Hásos (Horváth és Német) [ma Kroatisch Ehrensdorf, Burgenland]; 71. *Karátfölde [ma Gersekarát]*; 72. Keresztes (Német) [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Vaskeresztes]; *73. Kisbér [ma Bérbaltavár]*; 74. Kolom [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Kulm im Burgenland, Burgenland]; 75. *Mihályfa (Pető) [ma Petőmihályfa]*; 76. *Mizdó (Nagy) [ma Nagymizdó]*; 77. *Nádasd*; 78. *Oloszka [ma Olaszfa]*; 79. *Oszkó*; 80. *Pácson [ma Pácsony]*; 81. Szent Péterfalva (Prostrum) [valójában a Szombathelyi járáshoz tartozó település, ma Szentpéterfa]

Szombathelyi Járás

82. Szombathely

Kemenesallyai Járás

83. Keléd; 84. Kocsk (Kis) [ma Köcsk]; 85. Kocsk (Nagy) [ma Köcsk]; 86. *Mindszent* [*ma Csehimindszent*]; 87. Sitke (Nagy) [Sitke]; 88. Somló (Kis) [ma Kissomlyó]; 89. *Szemenye*; 90. Ságh [ma Alsóság]; 91. Borgátha [ma Borgáta]; 92. *Csehi*; 93. *Csipkerék* [*ma Csipkerek*]; 94. Izsákfalva; 95. Káld; 96. *Széplak* [*ma Mikosszéplak*]

2. ábra

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI – XII. 39–57.

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*. LXXXIX. 231–243.

ANTAL László – SZELE Ferenc,

1975 A hegyháti tájegység helyzete és fejlesztésének lehetősége. *Vasi Szemle* 29. 2. 161–172.

B. GY. (monogrammal)

1868 Megyénk Múltjából. *Vas Megyei Lapok* 12. sz. márc. 18.

BAÁN Kálmán

1940 Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. Birtokosok és egytelkes nemesek. *Magyar Családtörténeti Szemle* V–X.

BALOGH Lajos (szerk.)

1982 *Vas megye földrajzi nevei.* Szombathely

BARABÁS Jenő
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Budapest
1980 A népi kultúra zonális struktúrája. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 7. 23–35. Budapest
1989 A délnyugat-dunántúli mikrorégiók kutatásáról. In: Barabás Jenő (szerk.): *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon.* Néprajzi Tanulmányok. Budapest, 3–8.
BARANYI Béla
2004 Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről. *Tér és Társadalom* 18. 2. 1–21.
BEDY Vince
1938 *A győri székeskáptalan története.* Győr
BÉL Mátyás
1976 Vas vármegye leírása. *Vasi Szemle* 30. 1. 108–125.
BENCZIK Gyula
2002 *Ivánc.* Budapest
BICZÓ Gábor
2001 Egy búcsú metamorfózisai: a vasvári búcsújárás történeti antropológiai elemzése. In Gráfik Imre (szerk.): *Tradíció és regionalizmus. Néprajzi örökség, helyi hagyományok és térségi kapcsolatok Nyugat-Dunántúlon.* 53–79. Szombathely
BODA László – ORBÁN Róbert
2000 *A Vasi-Hegyhát. Kalauz turistáknak és természetbarátoknak.* Szombathely
BORSOS Balázs
2001 Cultural Regions of the Hungarian-Speaking Territory as Defines by the Computer. *Acta Ethnologica Danubiana* 2–3. 51–78.
DÖMÖTÖR Sándor
é.n. *Gesztenyetermelés Vas megyében.* (kézirat, SNA 253)
1957 Gőrvár földje és népe. In *A Savaria Múzeum Közleményei* 2. 3–22.
1979 A Hegyhát hajdani etnográfusa (Nagy József). *Savaria* 7–9. 217–227.
ENYEDI György – HORVÁTH Ferenc
2002 *Táj, település, régió.* Magyar Tudománytár 2. Budapest
ÉGETŐ Melinda
2003 *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846.* Documentatio Ethnographica 21. Budapest
FARAGÓ Tamás
1999 *Tér és idő – család és történelem.* Miskolc
FÉL Edit
2001 A magyar népi társadalom életének kutatása. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.* 323–369. Budapest
FÉNYES Elek
1991 *Vas vármegye mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1836.* Vas megyei levéltári füzetek 4. Szombathely
GELLÉN Zsolt
2000 A Rába védelmében. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem.* 232–254. Budapest
GRÁFIK Imre
1979 Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdései. *Ethnographia* XC. 500–509.

1996 Vas megye – történelem, táj és ember. In Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. 9–28. Szombathely

GÖNCZY Pál

1885 *Vasvármegye Térképe*. Budapest

HAJDÚ-MOHAROS József – HEVESI Attila

2002 A kárpát-pannon térség tájtagolódása. In Karátson Dávid (szerk.): *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Budapest

HORVÁTH Ferenc

1978 *Sárvár monográfiája*. Szombathely

HOSSZÚ Ferenc (szerk.)

1988 *Új Magyar Tájszótár*. Második kötet. Budapest

ILLÉS Péter

2002 Megjegyzések a paraszti kultúra mint örökség helyzetéről. Az oszkói szőlőhegy jelenlegi állapota kapcsán. *Vasi Szemle* 56. 2 235–252.

ILYÉS Zoltán

2004 Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és –olvasó aktivitása Gyimesben. In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus*. Gulyás Gyula tiszteletére. 189–212. Miskolc

JUHÁSZ Dezső

1988 *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Budapest

JUHÁSZ Lajos

1937 *A Vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században*. Budapest

KÁDÁR László

1941 *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Magyar Táj és Népismeret Könyvtára 3. Budapest

KEMÉNYFI Róbert

2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen

KENEDICH Ágnes

1999 *Josephus Kenedics, Vas vármegye hites geometrája*. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények. 3. 52–57.

KISS Gábor – TÓTH Endre – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs

1998 *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely

KOGUTOWICZ Károly

1936 *Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képben*. II. kötet. Szeged

KOGUTOWICZ Manó

1916 *Vasvármegye Térképe*. Budapest

KÓSA László

1998a [1987] *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest

1998b *„Ki népei vagytok?" Magyar néprajz*. Budapest

KÓSA László – FILEP Antal

1983 [1975] *A magyar nép táji- történeti tagolódása*. Budapest

KOVACSICS József

1993 *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 4. Vas megye*. Budapest

KOVÁCS Teréz

1991 A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom* 5. 1. 41–53.

KRISTÓ Gyula
1988 *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest
LELKES György (szerk.)
1998 *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest
MOZSOLICS Amália
1996 *„Való igaz volt...".* Hegyháti Tanulmányok I. kötet. Vasvár
NAGY József
1892 Hegyhátvidéki hangutánzók, mondák és babonák. *Ethnographia* III. 64–73.
1900a A Hegyhát-vidék építkezése. *Néprajzi Értesítő* I. 81–96.
1900b A Hegyhát-vidék néprajzához. *Néprajzi Értesítő* I. 120–126. 132–140.
NAGY Zoltán
1999 *Egy történeti kistáj, az Őrség néprajzi határainak vizsgálata.* Savaria 22/4. 145–180.
NEMES-NÉPI ZAKÁL György
2002 [1818] *Előrséghnek Leírása ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai ezeknek szokásai, nyelvszokása.* Szombathely
PALÁDI-KOVÁCS Attila
2003a A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága. In Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza – Pécs, 17–28.
2003b A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott Tanulmányok.* 7–20. Budapest
2003c A magyar nép tagolódása. (Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása.) Recenzió. In *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott Tanulmányok.* 62–66. Budapest
2004 Kistáj, járás, kistérség. In Bárth Dániel – Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendős Bárth János tiszteletére.* Kecskemét
PAP Norbert
2004 A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a 21. század első évtizedében. *Tér és Társadalom* 18. 2. 23–36.
PAPP László – VÉGH József (szerk.)
1964 *Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg
PESTY Frigyes
1864 *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Vas megye.* (kézirat)
SCHNEIDER Miklós
1937 *Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása.* Szombathely
1939 *Vas vármegye 1754. évi nemesi összeírása.* Szombathely
1943 *Vas vármegye 1696. évi nemesi összeírása.* Szombathely
SÖPTEI István (szerk.)
2002 *Sárvár története.* Sárvár
SZABÓ Irén
1989 Délnyugat Vas megye falvainak önmeghatározásáról. In Barabás Jenő (szerk.): *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon.* Néprajzi Tanulmányok. 37–41. Budapest
SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula (szerk.)
1902–1906 *Magyar Oklevél-Szótár.* Budapest
SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu (szerk.)
1898 *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye.* Budapest
TÓTH János
1971 *Az Őrségek népi építészete.* Budapest

TÓTH Kálmánné
1979 *Vasi Hegyhát 1828.* (kézirat, VHM 313)
VINCZE István
1971 Történeti-néprajzi vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra történetében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI. 310–314. Budapest
VISKI Károly
1938 *Etnikai csoportok, vidékek.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. Budapest
ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs
2002 *Oszkó.* Budapest
ZÁGORHIDI CZIGÁNY Csaba
1999 *Az oszkói szőlőhegy pincéi.* Oszkó
ZENTAI János
1966 *Adatok Ormánság néprajzi határainak megállapításához.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 77–128.
1978 Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. *Ethnographia.* LXXXIX. 519–567.

A JEGYZETBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSAI

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest
OEL = Országos Evangélikus Levéltár, Budapest
OklSz = Magyar Oklevél-Szótár
SNA = Savaria Múzeum Néprajzi Adattár, Szombathely
SZPL = Szombathelyi Püspöki Levéltár, Szombathely
VaML = Vas Megyei Levéltár, Szombathely
VHM = Vasvári Helytörténeti Múzeum, Vasvár
Vmfn = Vas megye földrajzi nevei
Zmfn = Zala megye földrajzi nevei

Péter Illés

VASI-HEGYHÁT: A HISTORICAL-ETHNOGRAPHICAL SMALL REGION

The settlements of *Vasi-Hegyhát* [verbatim: ridge of the hills in *Vas* County] have been researched and described in the field of ethnography several times. However, some of the studies seem to contradict one another concerning the actual borderlines of this *historical-ethnographical small region.* Thus, the present paper may be regarded as a much needed and highly topical piece of inquiry.

The topographical term *Vasi-Hegyhát* was formed first in connection with a geographical phenomenon, in organic relationship with the local way of observing the land. Later, it was recognized more or less as the denomination of a *historical structural unit comprising several items.* This topographical term was retained even in the 20th century as an idea useful for regional interpretation. At the beginning of the 21st century then, the notion of *Vasi-Hegyhát* may obtain a new meaning under the concept of regionalism.

Jung Károly

A teremtő és gyarapító nevetésről*

Az első magyar néprajzi áttekintésben a gazdasági élet szokásainak tárgyalása során a két Szendrey számba veszi a disznóhizlalás és -ölés varázsló művészeteit és szertartásait is, melynek során – mint írják – „A bontástól kezdve tréfás mulatsággá válik az ölés." Néhány példa felsorolása után, melyek szerint ezek feltehetően „a tréfás mulatság" illusztrálására szolgálnak, ez olvasható: „Mikor pedig (a böllér – J. K.) a hátgerincbe belehasít, odakiált a körülállóknak: Nagyot nevessetek, hogy vastag legyen a szalonna!"[1] Az idézett mondathoz jegyzet nem tartozik, nem tudható tehát, hogy egyedi adat beemeléséről, vagy pedig a magyar hagyományban széles körben elterjedt „szokásról" van-e szó. Arra lehet gyanakodni azonban, hogy a szerzők a nevetést ebben az esetben varázsló szertartásnak vagy műveletnek tekintik, annak dacára, hogy a kérdésre később nem térnek ki, s nem is elemzik a nagyot nevetés és a szalonna vastagsága közti virtuális összefüggést. A fejezethez irodalom nem tartozik, nem lehet tehát kikövetkeztetni, hogy az adat vagy adatok honnan származnak.

Ugyancsak irodalmi hivatkozás nélkül olvasható a Magyar Néprajzi Lexikon *disznóölés* szócikkében, hogy „a disznó felhasításakor kacagni kell, hogy vastag legyen a szalonna."[2] Mivel a mondat nem a szórványosan felbukkanó, lokális jelentőségű adatok között olvasható, arra kell gyanakodni, hogy országosan elterjedt hiedelemről van szó. Nem elképzelhetetlen, hogy a szócikk Szendreyék adattárára vezethető vissza, mivel a többi itt felsorolt hiedelem is szinte rendre előfordul az ő felsorolásukban is. Néprajztudományunk említett két kézikönyve tehát a források tekintetében nem kínál eligazítást.

Az akadémiai magyar néprajzi kézikönyv alapjában véve ugyanazokat az adatokat adja, amelyek A magyarság néprajzától kezdve a Néprajzi Lexikonon át már ismertek. „A legváltozatosabb adatanyag a disznóöléshez kapcsolódik [...] Közismert hiedelem volt, hogy megölésekor nem szabad sajnálni, mert nehezen döglik meg; felvágáskor nevetni kellett, hogy vastag szalonnája legyen [...]"[3] Valószínűleg nem véletlen, hogy az előző két adat jelen időben beszél a hiede-

* További adatok Propp nevetéselméletéhez III.

1 Szendrey – Szendrey 1943: 219.

2 Kisbán – Pócs 1977: 591.

3 Pócs 1990: 673.

lemről, ez az adat pedig (1990) már múlt időben ismerteti. Az adathoz egyébként itt sem tartozik jegyzet, eredete tehát nincs megadva. (Mint majd e dolgozat adattárából látható lesz, nemcsak 1990-ben, de ennél később sem lehet múlt időről beszélni a hiedelemmel kapcsolatban, hisz az eddig ismert adatok 1933-tól kezdve gyakorlatilag évtizedenként követik egymást, szinte napjainkig. A recens ismert adatok viszont főleg délvidékiek.)

Mivel sem A magyarság néprajza, sem a Magyar Néprajzi Lexikon, sem pedig a Magyar néprajz az idézett adatok forrását nem közli, s mint kifejtettem: úgy vélem, hogy az utóbbi kettő az elsőre vezethető vissza, a feltételezett ősforráshoz, a két Szendrey kéziratban maradt Babonaszótárához kellett visszanyúlni. Hogy abban valóban meglehet az általánosított hiedelem adatolt példatára (amennyiben valóban több adatot ismertek!), arra a kéziratos Babonaszótárból készített, népszerűsítő kiadásban szereplő keresett adatból lehetett következtetni. A *disznó* szócikkben ugyanis egyebek mellett ez olvasható: „Mikor a disznót felhasítják, kacagjanak a gyerekek erősen, [hogy – J. K.] vastag legyen a szalonna."[4]

Kézbe véve a *Babonaszótár* egyik példányának[5] *disznó-* előtagú szócikkeit tartalmazó kéziratanyagát, a keresett adatok a *disznóbontás* szócikkben sorakoztak. Ott ez olvasható: „A mellső lábak közé vágott keresztalakkal kezdődik [a disznóbontás – J. K.], amelybe Rábagyarmaton azonnal sőt dugnak, hogy a hús meg nem romoljon, s ugyanitt és Csurgón, mikor a hátgerincet végigvágják, Somogyban, mikor a disznót felhasítják, nevetni kell, hogy vastag legyen a szalonna."[6] A kézirat a muraszemenyei adatot is feldolgozza, azt azonban korábban már magam is ismertem.[7] Szendreyék a kéziratban mindösszesen négy adatot jeleznek forrásmegjelöléssel, ezeket általánosították A magyarság néprajzában, s utánuk ezt visszhangozta az említett két kézikönyv (a források megjelölése nélkül). Szendreyék tehát az 1940-es évek elejéig (a Babonaszótár kéziratának elkészültéig) négy idetartozó adatot ismertek,[8] a jelen pillanatban e dolgozat adattára

[4] Fazekas – Székely 1990: 161.

[5] A kéziratos mű címe. Néphit és népszokás lexikon. A kutatók általában Babonaszótár címen emlegetik. Két kéziratos példánya ismertes; az 1940-es években a műből több részlet megjelent, ezek pontos adatai: *Artes Populares 8.* Budapest, 1982. 256. ugyanitt közzétéve további néhány szócikk. Magam a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattára EA 6186 jelzetű kéziratának megfelelő részeit használtam. Ezen a helyen is megköszönöm Forrai Ibolya szíves segítségét.

[6] EA 6186. 276.

[7] Némethy 1939: 64.

[8] A szócikk hivatkozásai pontatlanok: a rábagyarmati adat (Moór 1933. 61) és muraszemenyei (ld. az előző jegyzetben) visszakereshető, ezzel szemben kétszer is hivatkoznak egy kiadványra, melyben csak az egyik megadott helyen található valóban változat: Tamás 1940: 22. E könyv másik hivatkozott helyén nincs ide tartozó adat. Ily módon tehát csak *három* hivatkozott adatuk használható, a negyedik eredete talányos.

mintegy ötszörösére gyarapodott. Annak ellenére, hogy az újabb adatok főleg a Délvidékről származnak, nem lehet arról beszélni, hogy a hiedelem napjainkra már elfelejtődött volna.

A hiedelmet az élő tradícióból magam is ismerem, temerini (Délvidék, Bácska) családi disznóvágások során (1980-as évek) magam is többször hallottam[9], de baráti rákérdezés során számos délvidéki helységből előjöttek az igazoló szóbeli adatok. Ezután kísérletet tettem az írásban rögzített adatok összegyűjtésére is. A hosszadalmas (évekig tartó) kutatás azt az eredményt hozta, hogy további adatok ugyan vannak a magyar tradícióban, de korántsem olyan bőségben, mint azt remélni lehetett volna. Meglepőnek bizonyult az is, hogy elsősorban a 20. század második feléből vannak hivatkozható adatok;[10] korábbiak, melyeknek alapján Szendreyék fogalmazhattak, a szótárukba való betekintés előtt nem kerültek elő, csak egy: a muraszemenyei. Ezért az alábbiakban szövegszerűen felsorolom az eddig előkerült hivatkozható változatokat, majd elemzésnek alávetve őket, megkísérlem értelmezésüket is. Ezzel ugyanis – ismereteim szerint – a kutatás nem foglalkozott.

Négy adat kivételével – hármat közülük Szendreyék is ismertek – valamennyi, mint említettem, a 20. század második feléből származik. Lássuk őket időrendben.

1. (1933) „Mikor az ölő a hátgerincen végigvágja a szalonnát, odaszól a körülállóknak: »Nagyot nevessetek, hogy vastag legyen a szalonna.«" (Rábagyarmat)[11]

2. (1939) „A disznó felbontásakor a gyermekeknek nagyon erősen kellett nevetni, hogy a szalonna jó vastag legyen." (Muraszemenye)[12]

3. (1940) „Mikor a disznót felbontják, nevetni kell, hogy vastag legyen a szalonnája." (Csurgó)[13]

4. (1943) „A lábuk után a hátán vágják szét a disznót; ha a kés éle nyomán szétfut a zsíros szalonna, akkor – mint mondják, nevet a disznó és örül a gazdasszony, ti. vastag a szalonna. Különben nem." (Őrség)[14]

---

[9] A parasztböllértől, akit e tanulmány írásakor telefonon megkerestem, ellenőriztem az emlékezetemben fennmaradt adatot. Ennek kapcsán lásd a 30. jegyzetet.

[10] A második világháború előttről kevés irodalma van a disznóvágás és –feldolgozás kérdésének. Utána szinte nincs is vonatkozó tanulmány, majd csak a hatvanas években nő meg ezeknek száma. Vö. T. Bereczki 1977: 105. A kérdésnek ma sincs áttekintő bibliográfiája. Magam több tucatnyi magyar és délvidéki magyar vonatkozó dolgozatot és közlést kutattam fel és olvastam át, de azokban a szalonnahasítással összefüggő nevetés nem szerepel.

[11] Moór 1933: 61. A Babonaszótár hivatkozása alapján.

[12] Némethy 1939: 64.

[13] Tamás 1940: 22. A Babonaszótár hivatkozása alapján

[14] Kardos 1943: 76.

5. (1963) „1963 decemberében disznóölés volt Jung Józseféknél. Mikor a disznót már megpörzsölték, lemosták, megtisztították, és a hentes éppen hozzákészülődött, hogy felhasítsa, nagyot kiáltott az öreg Jung József: – várjatok még! Álljuk körbe előtte a disznót és nevessünk egyet, hogy vastag legyen a szalonnája." (Bajót)[15]

6. (1965) „Mikor mind a négy sonkát kivették, a disznót hasra fordították, odahívták a gazdasszonyt, a böllérnéket, a gyerekeket, és nevetniök kellett, hogy a szalonna, amit most vágtak át, minél vastagabb legyen." (Orosháza)[16]

7. (1965) „A disznó fölhasítása külön szertartással jár. Odahívják a böllérasszonyt és a gyerekeket, hogy jót nevessenek, mikor a kés végigszánt a disznó hátán, hogy vastag legyen a szalonna." (Orosháza)[17]

8. (1975) „Azután a disznót hasra fordították. Mondják, hogy régebben ilyenkor odahívták a gazdasszonyt, a böllérasszonyokat, a gyerekeket, és nevetniök kellett, hogy vastag legyen a szalonna." (Vásárhelyi-puszta)[18]

9. (1978) „A böllér, mikó főbontja, osz mögmossa szépen, mikó kettőbe hasíjja, akkor oda szoktak mönni azok a házi asszonyok, osz nagyokat nevetnek, hogy minné vastagabb szalonna lögyön gyüvőre!" (Csóka)[19]

10. (1978) „Mikó főbontották a disznót [...] Sózni köllött, meg nevetni, hogy vastag legyen a szalonna! Azt a vágást, mikó vágták a hátán végig a szalonnát [...]" (Satrinaca)[20]

11. (1979) „Ösztakkó ha körösztühasíjják a disznót, akkó odaának a szakácsnék, osz nevetnek nagyon! Hogy minné vastagabb szalonna lögyön gyüvőre, ugye!" (Csóka)[21]

12. (1979) „Mikó hasították a disznót, a böllér mindég a gyerekeknek mondta, hogy: Nevessetek mostan nagyon, hogy vastag legyen a szalonna!" (Mohol)[22]

13. (1981) „A család körülállta a szép pirosra pörkölt, megmosott disznót, s mikor a böllér keze nekilendült, hogy hasítson, minden körülálló hahotázva, harsogva nevetett, hogy vastagabb legyen a szalonna." (Bácstopolya)[23]

14. (1984) „A hát fölvágásakor gyerekeknek mondják, hogy nevessenek, mert akkor vastag lesz a szalonna." (Kecel)[24]

---

[15] Balogh 1964: 37–38.
[16] Hajdu 1965: 235.
[17] Beck 1965: 254. ugyanaz: Beck 1974: 93.
[18] Nagy 1975: 292.
[19] Burány 2000: 225.
[20] Burány 2000: 231. Szerémségi adat.
[21] Burány 2000: 214.
[22] Burány 2000: 213.
[23] Borus 1981: 98.
[24] Solymosné 1984: 949. Az adatot Csorba Bélának köszönöm.

15. (1987) „Azután a hasra fordított disznó homokára keresztet karcolt. Akkor a feje tetejétől egészen a farka tövéig, csontig felhasította a szalonnát, amely fehéren fordult ki a kés nyomában. Nevessetek – mondta a körülálló gyerekeknek, asszonynépnek –, hogy vastag szalonnája legyen!" (Jánoshalma)[25]

16 (1988) „Ekkor levágják a fejét, széthasítják a háta szalonnáját (ilyenkor kell a bámészkodókat megnevettetni, hogy a disznónak vastag szalonnája legyen), majd óvatos mozdulatokkal lefejtik, s a hasa szalonnájánál elvágják." (Temerin)[26]

17. (1990) „A disznó felbontásakor kacagni kell, hogy vastag legyen a szalonna." (Délvidék, Nyugat-Bácska)[27]

18. (1998) „Mikor vágják széje a disznót, akkor asszonyok hátra, oda a disznóhoz és nevetni, hogy vastag legyen a szalonna." (Bácskertes)[28]

19. (2001) „A gyerekeket odaállították: retyegjenek (nevessenek), hogy vastag legyen a szalonna, ha a böllér nekiereszti a kést." (Doroszló)[29]

20. (2004) „A disznó megtisztítása után, amikó a disznó a hasára vót fordítva, mikó elkezdtem vágni a hátát a fejiné, akkó azt mondtam: No most nevessetek, hogy vastag legyen a szalonna! Ez mindekinek szót, aki ott vót, de különösen a gazdasszonynak." (Temerin)[30]

A felsorolt változatok alapján megállapítható, hogy a nevetés mindig közvetlenül szalonnahasítás előtt hangzott fel; valaki odaszólította, odahívta vagy odaállította azokat a személyeket, akiknek felszólítására nevetniük kellett, vagy pedig a jelenlevők maguk állták körül a hasításra kész disznót, s mindannyian nevettek. Fontos megjegyezni, hogy a nevetés nem spontául felhangzó megnyilvá-

---

[25] Karsai 1987: 157. Az adatot Csorba Bélának köszönöm.

[26] Csorba 1988: 78.

[27] Burján 1990: 3. Az adat valószínüleg Szilágyihoz köthető.

[28] Silling 1998: 112. A szerző szerint az 1980-as évekből.

[29] Kovács 2001: 239. A bevezetés 1997-es keletű, tehát az adat korábbi állapotot tükröz.

[30] Saját gyűjtés, 2004. május 25. Elmondta: Puskás Máté, született Mozsoron (Mošorin) 1926-ban, de gyermekkorát és egész életét Temerinben élte le. Az adatközlő a szíjjártó mesterséget tanulta ki, de később földműves volt, a parasztböllérséget mellékesen művelte. A böllérséget temerini öregapjától tanulta, aki szintén paraszt és parasztböllér volt. Az idézett hiedelmet is tőle tanulta. Az adatközlő szerint, aki a beszélgetés során többször úgy fogalmazott, hogy „azt köllött mondani", s a verbális formulát mindig pontosan ugyanazokkal a szavakkal mondta, ezt azért mondta (mondták), mert régen a szalonna nagyon fontos volt, nem úgy, mint ma. Fia és veje is megtanulta tőle a böllérséget, de azok már nem mondják (a formulát), mert ma már (ét)olajat használ mindenki, s a szalonnának és a töpörtyűnek nincs becsülete. Az adatközlő kapcsán lásd még a 9. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt. Csorba Béla temerini néprajzi gyűjtő, akivel a kérdésről többször beszélgettem, kérésemre rövid tájékozódó célú gyűjtést végzett a szalonnával kapcsolatos nevetés témája kapcsán. Az által feljegyzett változatok azt bizonyítják, hogy Temerinben a hiedelem, illetve emléke, ma is él. Szövegeit e tanulmány Függelékében közlöm. Ezen a helyen is megköszönöm, hogy gyűjtését közlésre átengedte.

nulás volt, melyet élc, vicc vagy humoros helyzet váltott ki, hanem felszólításra történt, tehát akaratlagosan alkalmazott gesztus volt. Bár az idézett adatsor nem minden tekintetben alkalmas arra, hogy a felszólításra (parancsra) nevetők nemét, korát, hovatartozását tévedés nélkül meg lehessen állapítani, mégis szembetűnő, hogy leginkább nők (gazdasszony, böllérnék, asszonyok) és gyerekek kerülnek említésre, bár az általánosítóbb változatok a jelen levő családtagok, a bámészkodók, sőt minden körülálló kötelező nevetéséről (is) szólnak. Talányos, hogy az adatok többsége miért nem nevezi meg a nevetésre felszólító parancs kimondójának nemét és korát; néhány adatban ebben a funkcióban a gazdát vagy a böllért nevezik meg, tehát férfit. Nem lehet tudni, hogy ennek a tárgyalt kontextusban van-e jelentősége.

Bizonyos kockázattal általánosítva valószínű tehát, hogy az itt tárgyalt problematika modellje az alábbi lehetne: disznóvágás során, a szalonna kihasítása előtt a rangidős férfi elrendeli a jelen levő vagy a közelben tartózkodó nőknek és gyermekeknek, hogy minél nagyobbat nevessenek, hogy minél vastagabb legyen a levágott disznó szalonnája. E modellt további írásos, térben és időben egymástól független változatok támaszthatják alá vagy cáfolhatják meg.

Minden kétséget kizáróan gazdasági mágiáról van szó, mint azt az eddig idézett mindhárom magyar néprajzi kézikönyv megállapítja, a szándékos nevetés intenzitása és a szalonna vastagságának növekedése közti összefüggés értelmezésére azonban – eddigi ismereteim szerint – még nem történt kísérlet.

Úgy tűnik, a bajóti helyi néprajzi gyűjtő – az általa feljegyzett változat az 5. sorszámú e dolgozat adattárában – elméleti alapok nélkül is elég pontosan ráérzett arra, hogy az előbbiekben húsz változatban idézett mágikus aktus milyen funkciót töltött be a magyar paraszti gazdaságban. Kéziratában megállapítja, hogy „az állattartás jövedelmezőségét biztosító babonák közé tartozik ez a szokás", majd hozzáteszi, mintegy összefoglalva a maga értelmezését: „Ez a szokás vagy babona is arra ad tehát lehetőséget, hogy a szegény ember, akárcsak valami boszorkány, a valóság tényeit a maga javára megváltoztathassa. Az egyéni haszon, a vagyonszerzés és megvédése az az őstalaj, amelyből a babona és a boszorkányság kinő."

Hogy valóban csak az egyéni haszon, vagyonszerzés vagy az állattartás jövedelmezősége húzódik meg e mágikus akció mögött, s hogy a szegény ember valóban „akárcsak valami boszorkány" űzi a babonát, az a folklorista számára természetesen nem csak a babona elleni harcos magatartás kérdését veti fel, hanem ennél sokkal többet, hisz – mint majd látható lesz – a tárgyalt mágikus eljárás a magyar népi kultúra egyik ritka, archaikus etnológiai univerzálék körébe tartozó jelenségét dokumentálja.

Az első felvethető kérdés az lehetne, hogy a paraszti gazdaságban milyen szerepet játszott a szalonna, ha mennyiségét (vastagságát) a „szegény ember"

mágikus eljárással is előmozdítani igyekezett. A magyar népi táplálkozáskultúra egyik áttekintésében erre megtalálható a válasz: „A fizikai munkát végző ember az élelmiszereket energiatartalmuk szerint értékeli, ezért volt a szalonnának mindig kiemelt becsülete a paraszti rétegek körében. Legyen kövér a szalonnája, ez a jelentésbővüléssel használt szólás azt jelenti, sikerüljön, amibe belevágott, legyen sikeres a vállalkozás. A késő középkortól a legújabb korig a szalonna mindig drágább volt valamennyi friss húsnál. 1900-ban ez még így volt Aradon és Debrecenben, míg Budapesten már fordított helyzetről számoltak be. A késő középkorban és a kora újkorban disznóöléskor szalonnából zsírt nem sütöttek, ezt a zsiradékot mind szalonna formájában tartósították és tárolták."[31] Mindebből érthető, hogy a szalonna alapvető fontosságú élelmiszer volt, melyet tartósítva hosszabb időn át tárolni lehetett, tehát a „szegény ember" mindent elkövetett, hogy a maga portáján minél több (vastagabb) szalonna legyen a nehéz testi munkák idejére.[32]

Az eddigi változatgyűjtés során előkerült még néhány nevetéssel kapcsolatos adat, ami a sertéshizlalással és a disznóöléssel függ össze, s az is a hízó gyarapodását vagy a jövőbeni disznóvágásokat célozza. Változataikat ebben a pillanatban nem ismerem, de valószínű, hogy ezek sem állnak társtalanul a magyar gazdasági mágia (az állattartással és az állattartás népi haszonvételével kapcsolatos mágia) adatai között.

1. „A hízást analógiás eljárásokkal vélték serkenteni: nevetve szórták a kukoricát az ólba, hogy a disznó »széles« legyen."[33]

2. „A hízott, levágott disznóra, miután a téli hajnalban megperzselték, fiúgyermeket löktek rá: »Búgja meg, hogy a jövőbe is legyen mit vágni« – mondták kacagva."[34]

Valószínűleg nem tévedés, hogy e két adatot is a szalonna vastagságával kapcsolatos mágia körébe soroljuk, hisz a nevetve szórt kukorica azt célozta, hogy a disznó széles legyen, ez pedig ugyancsak a vastag szalonnát jelentette. A második adatban pedig a disznó jelképes „megbúgatására" akkor kerül sor, amikor a disznót már leölték és megperzselték, tehát közvetlenül a hasítás előtt – s közben kacagtak. Mint majd utalok rá, a magyar népi kultúrában, tehát a gazdasági mágia adatai közt is, a nevetéssel kapcsolatos adatok nem túl gyakran, s időnként váratlan összefüggésben jönnek elő. Adataink azonban vannak, elemzésük elkerülhetetlen.

---

[31] Kisbán 1997: 478.

[32] Ezt jól alátámasztja egy nádudvari összefoglalás. Balázs 1968. E dolgozat példatára és Függeléke is ezt húzza alá. Olyan elképzelés is olvasható, hogy a nagy szalonnafogyasztás a századfordulón országosan „nem lehetett jellemző": T. Bereczki 1997: 103.

[33] Pócs 1990: 673. Nem világos, hogy a forrás a hiedelmet miért tekinti „analógiás eljárás"-nak.

[34] Hováth 1971: 58.

A nevetés aktusa és a hízódisznó „szélesedése", illetve szalonnájának vastagodása közti valószínű összefüggés értelmezésére a magyarázatot egy több mint fél évszázada született elképzelés, a rituális (mágikus) nevetésről szóló teória kínálja a kutatás számára. Az elméletet a magyar folklorisztika ritkán használta fel elemzései során.[35] Az elmélet kidolgozója Vlagyimir Jakovlevics Propp (1895–1970) orosz folklorista és teoretikus, tanulmánya *A rituális nevetés a folklórban* címmel eredetileg 1939-ben jelent meg.[36] E teória alapjait az alábbi elképzelések alkotják.

Propp igen terjedelmes példatár alapján arra kereste a választ, hogy az archaikus társadalmakban, a mitológiai rendszerekben, a természeti népek szokás- és hiedelemvilágában, valamint a népi kultúrában mely szituáció(k)ban és milyen funkció(k)ban lehetséges a nevetés eseteit dokumentálni. Mint maga mondja tanulmányában, vizsgálata alapját sokkal nagyobb adattár képezte, mint az előtte bárki rendelkezésére állt, aki hasonló kérdésekkel foglalkozott. Megfigyelése szerint az adatok ritka következetességgel arról vallanak, hogy a kettős megkülönböztető jegyekkel jellemezhető archaikus világképben a nevetés minden esetben az élet térfeléhez tartozik, ezzel szemben a halál (a túlvilág) térfelét a nevetéstabu jellemzi. Ebből következik: ha valaki) átlépi a két térfél határát, kötelezően tartania kell magát – az átlépés irányától függően – a nevetés tilalmához vagy a kötelező nevetéshez. A túlvilágba lépők és a halottak tehát nem nevet(het)nek, az életbe lépők (születők, újjászületők) pedig nevetnek, s ezt teszi környezetük is. Mindezt Propp számos példával illusztrálja a világ mitológiai szövegei vagy az archaikus társadalmak életéből vett példák alapján. Példák idézésére itt hely nincs, de mint a magam eddig publikált ide tartozó dolgozatai is bizonyíthatják[37], az elmélet magyar etnológiai (folklór-) adatokkal ugyancsak kitűnően alátámasztható. Különösen fontosak lehetnek az avatási szertartásokkal összefüggő adatok, melyeknek magyar példái – Propp teóriája alapján – még vizsgálatra és értelmezésre várnak.

Az elmélet másik sarkpontja a nevetés teremtő funkciója. Propp elsősorban népmesei példákat sorol, melyekben (nemcsak orosz példákban!) a mesehősnő nevetése nyomán szájából rózsa hullik, nevetése nyomán virág bomlik ki vagy növekedik, de olyan példát is idéz, melyben a lány nevetése nyomán egy tál megtelik aranypénzzel. Ezek is a teremtő nevetés példái, melyek elsősorban a vegetáció gyarapodásával, gazdagodásával, növekedésével kapcsolatosak, de – mint e dolgozat tárgya is szemléltetheti – a gyarapodás más példái is előfordulnak. Propp ugyan nem említi, de ma már tudható, hogy példáink a magyar népmesekincsben is vannak: a gyöngyöt síró és rózsát nevető lány (királykisasz-

[35] A magam néhány dolgozatára hivatkozhatok. Jung 1993a; Jung 2003; Jung 2004.

[36] Magyar fordítása: Propp 1988.

[37] Lásd a 35. jegyzet adatait.

szony) mesetípusunk (AaTh 403A, MN 403A) ugyanezt a teremtő-gazdagító funkciót példázza. A gazdag magyar változatanyagban a rózsát nevetés motívuma nem minden szövegpéldában fordul elő.[38]

Nem ismertetve tovább a proppi nevetéselmélet szempontjait és példatárát, arra kell még utalni, hogy az orosz folklorista szerint „a nevetésre vonatkozó adatok nagyon gyérek", továbbá „sokszor váratlanul bukkannak fel, ott, ahol nem is keressük őket." S végül azt is megjegyzi, hogy létezhetnek általa figyelmen kívül hagyott adatkategóriák is, melyekre a további kutatások deríthetnek fényt.

Az etanulmány elején ismertetettem példatár alapján úgy találom, hogy magyar adataink éppen a Propp által figyelmen kívül hagyott egyik adatkategóriát példázzák, s az sem mellékes, hogy ebben az esetben a gazdagító-gyarapító (teremtő) nevetés nem a vegetációval (növényvilág), hanem a népi állattartással (állatvilág) kapcsolatos. Propp tanulmányában – ilyen vonatkozásban – a fauna kevés adattal ugyan, de említésre kerül.[39] Mindebből az következik, hogy a magyar népi állattartó kultúra mágikus eljárásainak adatait érdemes lenne a proppi elképzelések alapján részletesen átvizsgálni, hisz nem lehetetlen, hogy nemcsak a disznóvágással összefüggésben beszélhetünk a rituális nevetés napjainkig bizonyítható teremtő példáival, hanem az állattartás más területein is. Amellett tehát, hogy e dolgozat példatára (s korábbi dolgozataim példái is) kiválóan igazolhatják a proppi elmélet helyességét, még két motívumra utalni kell, ami Propp elképzeléseinek igazolhatóságát bizonyítja.

Föntebb már utaltam rá, hogy eddig ismert változataink többsége szerint a szalonnahasítást megelőző nevetés nem spontánul hangzott fel valamiféle élc vagy humoros helyzet következtében, hanem mintegy felszólításra (parancsra), tehát ez a nevetéstípus jól megkülönböztethető a napjainkban köznapi értelemben vett nevetéstől. (Az egyes változatokban előforduló, ettől eltérő nevetéstípusok valószínűleg a hiedelem hanyatlását, a felszólításra történő nevetés „értelmetlenségét" példázzák a ma vagy a közelmúlt embere számára. A magyarózdi adat rituális háttere ennél minden bizonnyal összetettebb; elemzése több variáns ismeretében lenne elképzelhető.) Itt is csak arra kell utalni, hogy az elemzéshez nagyobb adatbázissal kellene rendelkeznünk, mert akkor a következtetések sokkal megalapozottabbnak tűnnének. Ennek ellenére is megállapítható, hogy a magyar disznóvágási hagyomány során számos esetben megfigyelt, majd elírt rituális nevetés jellemzői és funkciója döbbenetes módon összecsengenek Propp megállapításaival.

---

[38] A kérdést gazdag magyar és komparatív anyagon tárgyalja: Solymossy 1917. Nála természetesen a rituális nevetés kérdése nem merül fel, következtetései Propp elmélete szempontjából használhatatlanok.

[39] Propp 1988: 235.

Ő ugyanis teóriájának alapjait felrajzolva megállapítja: „a nevetés formái összefüggésben vannak az egyes népek fejlettségi fokával,"[40] továbbá: „A nevetés különleges feltételes reflex, amely csak az ember sajátja, ezért önálló története van. A rituális nevetés kérdésének megválaszolása érdekében teljesen le kell mondanunk a komikum megszokott értelmezéséről. A ma embere másképpen nevet, mint a régi korok embere."[41] Ezt egészíti ki néhány mondat erejéig egy később írt monografikus áttekintésében: „Az emberi kultúra fejlődésének korai szakaszában a nevetés kötelező alkotórésze volt egyes rítusoknak. A modern ember felfogása szerint a szándékos, művi nevetés hamis, éppen ezért elítélendő. Őseink azonban nem így gondolkoztak. A nevetés bizonyos esetekben kötelező volt, mint ahogy más esetekben a sírás, függetlenül attól, hogy az ember átélt-e balsorsot (szerencsétlenséget) vagy pedig nem."[42]

Másodszor: legalább a problémafelvetés szintjén jelezni kell ezen a helyen is, hogy minél vastagabb szalonna eltérését célzó rituális nevetés részvevői kapcsán is meglepő megállapításokat lehet megfogalmazni. E tanulmány adattárának jelentős részében a nevetésre felszólító rangidős férfi (gazda, böllér, a hasítást végző) elsősorban nőket (a gazdasszonyt, a böllérnéket, a szakácsnőket, más asszonyokat) szólít fel, hogy nevessenek, hogy vastag legyen a szalonna. Az alább ismertetendő szempontok alapján már itt utalni kell rá, hogy a nevetőknek ez a csoportja (neme) reprezentálja valószínűleg az ősibb réteget, a minden jelenlevő kötelező nevetése későbbi fejlemény lehet, ami a hiedelem eredeti jelentésének elhomályosulására utalhat; a gyerekek nevetésre szólításának kérdése még elemzésre vár.

A teremtő nevetést a proppi példatárban kivétel nélkül nők gyakorolják. Mint olvashatjuk: „A korai példák a nemzetségi társadalom idejéből származnak, melynek társadalomszervezetével és intézményeivel (többek között az iniciációval) függnek össze és az antikvitásig folytatódnak."[43] Szerinte a férfi szerepe ekkor még nem tudatosodott: ez a korábbi, matriarchális kultúra hozta létre a férj nélküli anya alakját. A centrális figura a nő, az anya, a szülőanya, a szülés istennője. A férfi nemző szerepe ekkor még nem tudatosul; az életet adó (teremtő) mágikus aktusnak a nevetés tekinthető.[44] S azt is hozzáteszi: „A nevetés feladata az emberi nem és az állatok gyarapítása."[45]

---

[40] Propp 1988: 227.

[41] Propp 1988: 227.

[42] Vö. Propp 1984: 146.

[43] Propp 1988: 235.

[44] Az apa szexuális közreműködése nélküli (szűzen) szülésről szóló elképzelést terjedelmes etnológiai példatár és irodalom alapján kétségbe vonja: Leach 1997. Propp nevetéselméletére nem hivatkozik, tehát nem ismeri, ezért nem meglepő, hogy nem egy adata egészen más jelentést hordoz számára, mint hordozna a rituális nevetésről szóló teória fényében.

[45] Propp 1988: 235.

Ezt Propp a görög mitológia egyik nem minden részletében teljesen világos Démétér-történetével mutatja be, mintegy azt illusztrálandó, hogy a korábbi, férj (férfi) nélküli fogantatás felfogása az antikvitásban is kimutatható még, hisz az addig nem nevető Démétér erotikus inger általi megnevettetése szülést idéz elő a megnevettetőnél.[46] Tehát a mágikus „nemző nevetés" ebben az esetben is nőhöz (ebben az esetben a termékenység görög istennőjéhez) kötődik, mint a később idézendő (mesei) teremtő nevetés példái, de utalhatunk itt bibliai hátterű aitiológiai mondára is, melyben a teremtő nevetés Szűz Máriához (nő) kapcsolódik. Ugyancsak rendelkezünk néhány hiedelemváltozattal, melyben a nemzés-nevetés-fogantatás összefüggésrendszere jól kirajzolódik. Ezek elemzésével – ismereteim szerint – ugyancsak nem foglalkozott a kutatás.

A kalotaszegiek 19. század végi szokásai és hiedelmei között olvasható a születés kapcsán: „Visszaemlékeznek [a fiatal pár – J. K.] az időpontra, melynek a várva várt létét köszönheti, s ha az emlék azt mondja, hogy a menyecske akkor kacagott, biztosra veszik, hogy lány lesz, ha nem kacagott, fiút várnak, mert a férfihoz illik a komolyság."[47] Ugyanez a hiedelem száz esztendő múlva Bácská-

[46] A megnevettető a szövegváltozatokban Iambé, de Baubó is lehet. Baubó (Iambé) felemelte ruháját, lábát széttárta, tehát kitárta vulváját Démétér felé. Ez a *heraldikus nő gesztus*, ahogy Baubót – vadkanon ülve – antik szobrain ábrázolják. Ekkor nevette el magát az istennő (Démétér), s ekkor következett be a „szülés" a gesztus gyakorlójánál. Az eseménysort Propp így kommentálja: „Iambé gesztusa a hívás, kihívás gesztusa... A homéroszi himnuszban azonban Iambé gesztusát nem a házastársak találkozása követi, hanem Démétér nevetése, azaz egy sokkal régebbi életet adó mágikus aktus megy végbe." Propp 1988: 242. Kerényi Károly, aki Propp nevetéselméletét nem ismeri, a mitikus ógörög történetet így foglalja össze. „Az istennő... nem akarta abbahagyni a böjtölést. Ekkor Baubó másvalamit tett. Szétterpesztett lábakkal ült le a gyászoló Démétérrel szemben, ahogy kápolnáiban a szobrain is látni, s még ruháját is magasba emelve megmutatta elformátlanodott altestét; s íme, a gyermek Iakkhos nevetett ki Baubó méhéből. Erre az istennő is felnevetett, mosolyogva elfogadta az italt. Iakkhosnak nevezték az eleusisi misztériumok isteni gyermekét, Persephoné fiát, akinek megszületését a celebráló pap kihirdette." Kerényi 1977: 160. Robert Graves megfogalmazásában, ahol érthetetlen módon egyik nevetés sem nyer megörökítést, a történet így hangzik. „Sánta lányuk, Iambé, tréfás, pajzán versekkel próbálta megvigasztalni Démétért, a szárazdajka, az öreg Baubó meg trükkel rávette, hogy igyon árpalevet: elkezdett nyögni, mintha vajúdna, aztán egyszerre csak elővarázsolta szoknyája elől Démétér fiát, Iakkhoszt, aki anyja karjába vetette magát és megcsókolta." Graves 1970: I. 137. Georges Devereux, aki Baubóval a „mitikus vulva" témája kapcsán foglalkozott, a történetet, Alexandriai Kelemen alapján, akit Propp is említ Démétér kapcsán, így foglalja össze: „Így szólván Baubó felemelte peploszát, és testén megmutatta az összes szemérmetlen helyet. Iakhosz gyerek pedig, aki ott volt, nevetett, s odacsapott Baubó öle alá. És ekkor az istennő elnevette magát." Devereux 1990: 31. Mint látható, a három forrás elég változatosan interpretálja az ógörög mitikus történetet. A perdöntő nyilván a homéroszi himnusz pontos fordítású szövege lenne. Propp elméletét sem Graves, sem pedig Devereux természetesen nem ismeri.

[47] Jankó 1892: 133. A „fogantatáskor nevető asszony" néhány példáját ismereti: Propp 1988: 232–233. itt csak megemlítem, hogy az 1930-as években bizonyos ausztráliai bennszülöttek

ban is felbukkan: „A gyermek nemét az határozza meg, hogy az asszony közösülés közben nevet-e vagy sem. Ha nevet, lányt akar. A férfi felfogás szerint a nőtől függ a születendő gyermek neme, egészsége, testi épsége."[48] A hiedelem változatai a 20. század végén ismertek voltak a bácskai Gomboson és Temerinben is. Elterjedtségéről áttekintés nem áll rendelkezésre.[49]

Az eddig elmondottak fényében hallatlanul izgalmas kérdés, hogy a magyar menyecske közösülés közben elhangzó (szándékos, művi) nevetése, melynek – a hiedelem szerint – az a célja, hogy a születendő gyerek nőnemű legyen, mi módon hozható összefüggésbe egyrészt a rituális nevetés proppi elméletével, másrészt a Démétér-kultusz említett szövegével, melyben Propp a „nemző nevetés" példáját mutatta ki. Valószínűleg arról lehet szó, hogy az ősi, kettős megkülönböztető jegyekkel (dichotómia) leírható világképben a nevetés elsődlegesen a női oldalhoz tartoz(hat)ott, másrészt az emberi lényt nemző nevetés képzete – a hagyomány évezredeket átfogó szívóssága folytán – még akkor is felderengett, amikor a nemzés fizikai aktusának és a fogantatás biológikumának összefüggései rég nem jelentettek talányt már a 19. század végének kalotaszegi menyecskéje számára sem.

Hogy a teremtő nevetés más folklóradatokban is a női nemhez kötődik, azt Propp népmesepéldái is bizonyítják. A gyöngyöt síró és rózsát nevető lányról szóló népmesetípusban (AaTh 403A) a mesehősnő nevetése nyomán szájából rózsa hullik, s mint Solymossy Sándor felsorolt összevető adataiból látszik, más gazdagság is, például aranyvirág,[50] Propp pedig olyan változatot is idéz, melyben a megnevettetett lény szájából aranypénz hullik, szerb bibliai legendában (tulajdonképpen eredetmagyarázó mondában) pedig a kacagó Mária szájából kihulló kukacból lesz a világon a selyemhernyó.[51] A nevetés tehát élet- és gazdagságteremtő is lehet.

---

körében még azt lehetett hallani, hogy „a közösülés szükséges, noha nem elégséges feltétele a terhességnek". Ld. Leach 1997: 53.

48 Pénovátz 1979: 93.

49 A gombosi adat. Jung 1978: 19. A temerini adat Csorba Béla szóbeli közlése, 2004. A születés és csecsemőkor legfontosabb áttekintéseiben a hiedelmet nem emlegetik.

50 Solymossy 1917: 233. Ugyanitt utalás indiai varázsmesére, melyben a nevető mesehősnő szájából drágakövek hullanak.

51 Propp 1988: 237. A szerb bibliai történet tartalma: Amikor a zsidók megfeszítették Krisztust, anyja, Mária nagyon gyászolta. Hosszú ideig se nem evett, se nem ivott, nem énekelt de még csak nem is nevetett. Ez nem tetszett Istennek, s valamiképpen meg akarta Máriát nevettetni. Egyszer Mária valahová ment, s elfáradván leült egy eperfa alá pihenni az út mellett. Mária mellett ott ugrált egy béka, utána a kisbéka, jócskán lemaradva. Erre a béka hátrafordulva odaszólt: Gyerünk, lányom, siess! Hallotta ezt Mária, s mivel nevetségesnek találta, elnevette magát, s azt mondta magában: Milyen az anyja, de még milyen a lánya, hála Istennek! Ahogy ezt Mária kimondta, abban a pillanatban szájából kihullott egy kukac, felvette, egy eperfalevélre

Visszatérve a disznóvágás hagyományos menetének és a nevetésnek összefüggéseihez újra idézni lehet Szendreyéket, akik szerint a bontástól kezdve tréfás mulatsággá válik a disznóvágás menete.[52] Lássuk, hogy valóban így van-e.

Mivel a disznó bontása előtt nevetni kell, hogy vastag legyen a szalonna, úgy tűnik: valóban „tréfás mulatság" veszi kezdetét, ha ezt a nevetést a mulatság részeként fogjuk fel. A mulatság azonban valójában csak később következik, amikor a megfelelő hús- és töltelék-feldolgozó munkák elvégzése után sor kerül a disznótorra, ami este következik. A tor a disznóvágás záró, ünnepi, közösségi szertartásos lakomája. A ma már klasszikusnak számító részletes hódmezővásárhelyi leírás, Kiss Lajos dolgozata[53] (1930) alapján az áttekintés lehetséges. A dolgozat szerint a hódmezővásárhelyi disznótor bizonyos tekintetben a halotti tor paródiájának tekinthető, hisz a gazda „virrasztóba" hívja a vendégeket. Csakhogy itt – mondja Kiss Lajos – „nem komoly torral, hanem tréfásan, vígan" fejeződik be a „disznó halála" alkalmával tartott lakoma.[54] A meghívottak érkezésétől, fogadásától kezdve a disznótori lakoma egész folyamán számos rituálisan megismételt mozzanat következik, melynek nem tagadott célja, hogy a jelenlevőket hangos nevetésre fakassza. (Például: a meghívottak „részvétnyilvánítása"; a „boldogult" elmúlása utáni érdeklődés; az éjfél utáni zsoltáréneklés; a böllérek megtréfálása szármába csavart élő verébbel, hurkába töltött bicskával, kolbászba töltött fadarabbal, stb.) Annak ellenére, hogy mindezek a részletek jól ismertek a közösségben, minden alkalommal nagy nevetésre fakasztják a jelenlévőket. Mint olvasható: „Hangos nevetés tör ki kivált az asszonyok révén, a tréfáért."[55]

A délvidéki Bácskában még fél évszázad múlva is számos adat szól a disznótori kántálás hagyományáról, melynek adománygyűjtő célzata mellett más szerepe is volt, mint egyik zentai adatközlő mondta 1973-ban: „Valamikó régen, ez nagy divat vót, ez a kántálás. Ez olyan nevettető vót inkább. Megnevettetni a disznóvágáson részvevőket."[56] A disznótorban tehát a nagy evés-ivás, tréfálkozás és jókedv folyományaként, de a kántálók éneklése, alakoskodása és főleg obszcén szövegei és énekei következtében domináns szerepe van (volt) a hangos nevetésnek.

Kiss Lajos, mint utaltam rá, úgy véli, hogy a disznótor a halotti tor paródiájának fogható fel. De vajon a disznótori szertartás valóban paródiája-e a virrasztásnak és a halotti tornak? Adatok szólnak arról, hogy a halottvirrasztás és a tor

---

tette, megáldotta és azt mondta: Adja Isten, hogy szádból olyan fonál jöjjön elő, amiből a legszebb kelmét fogják szőni! Így keletkezett a selyemhernyó. Čajkonović 1994: 307.

52 Lásd az első jegyzet adatát.

53 Vö. Kiss 1930.

54 Kiss 1930: II. 140.

55 Kiss 1930: II. 141.

56 Burány 2000: 220.

során de még mennyire, hogy előfordultak olyan események, amelyek a disznótoros események analógiájának tekinthetőek. A dominánsnak vélt komolyság mellett azt olvashatjuk például, hogy a legények a koporsóból kivett halottat az ajtónak támasztották, s az ráesett a szobába belépőre, s más, szinte botrányos eseteket is emlegetnek. Volt tehát nevetés, hahotázás bőven. Mint a gombosi adatközlő elmondta: „Amilyen kedves vót régen mindenkinek a saját halottja, hogy az megvirrasztotta reggelig [...] Imádkoznak, énekűnek, mesének, mindent előhoznak [...] elbeszélgetnek, van, hogy néha röhögés, nevetgélés is van. Vicceket kitalál az egyik, hogy ne sírjanak állandóan; a másik szobában van bor, kifli, sonka és ott terittenek, esznek, mert aki nem eszik a halottná, annak nem lesz szép hízója odahaza."[57] Ugyancsak a gombosiakat jellemzi a több mint száz éves adat: „[...] a kaszást vérasztó szokta követni, mely utóbbinál a jászt néha jókedvök elűzte, mikor még boruk bőven termett."[58] A virrasztóban és halotti torban nem ritka nevetésről, röhögésről más adatok is szólnak. Ezeket is egyszer össze kellene gyűjteni.

Vajon a disznótorra jellemző jókedv, vidámság, hangos nevetés, valamint a halottvirrasztás és halotti tor során adatokkal bizonyítható nevetés az első esetben csupán a jól végzett munka utáni örömöt és elégedettséget, a másik esetben pedig valamiféle rendhagyó kilengést és duhajkodást, esetleg az italozás következményét jelenti-e? V. J. Propp adatai alapján nem lehetetlen, hogy – akárcsak a szalonnahasításkor (kötelezően) elhangzó nevetés esetében – az idézett szituációkban adatokkal dokumentálható nevetés ennél archaikusabb funkciójára is gyanakodni lehet.

Ha a halált, a halottat, a túlvilágot a nevetéstabu jellemezte az archaikus társadalmakban és a népi kultúrában, akkor a virrasztás és halotti tor is komoly, nevetés nélküli szertartás. Nem lehet természetesen arra gondolni, hogy a mégis előforduló nevetés mögött a halott életre keltésének mágikus célzata húzódna meg, tehát az az egyetemes etnológiai univerzálé, hogy a rituális nevetés legyőzi a hálált inkább talán az, hogy a halott jelenlétében felhangzó nevetés, illetve ennek tolerálása a közösségben halvány csökevénye lehet a távoli múltban egyetemes hiedelemnek. (Érdemes lenne a magyar halál-halott-temetés összefüggő hagyománysort ebből a szempontból alapos vizsgálat alá vonni.)

Úgy tűnik, a disznóbontási-disznótori nevetés adatsora több bizonyossággal iktatható be a proppi nevetésteória igazoló példatárába. A szándékos, művi nevetés szalonnagyarapító funkcióját az előbbiek során e nevetéselmélet alapján bizonyítani lehetett. Hogy a tor során felhangzó nevetés többnek tekinthető puszta jókedvnél, azt az alábbi gondolatmenet kíséreli meg igazolni.

---

[57] Jung 1978: 142. Az adatvégi hiedelem párhuzamait nem ismerem. Talányos viszont, hogy miért éppen a hízódisznóval kapcsolatos.

[58] Jung 1978: 142.

Az archaikus vadászkultúrákban a vadászok mágikus és rituális eszközökkel is igyekeztek előmozdítani a sikeres vadászzsákmányt. Propp adatokat idéz például a jakut hagyományból – melyben a rituális nevetés kultúrája egyébként is jól bizonyítható volt –, hogy a vadászok az elejtett vad teteme fölött hahotáztak, ugráltak. Más adatok alapján is megállapítja: „A néprajzi irodalomban meglehetősen közismert, hogy a megölt állatot rendszerint különféle módszerekkel próbálták új életre kelteni újbóli vadászat érdekében. Ennek a teremtésnek és újjáteremtésnek egyik módja a nevetés."[59]

Mint láthattuk: a kukoricát nevetve szórták az ólba, hogy a disznó „széles" legyen; szalonnahasítás előtt nevettek, hogy vastag legyen a szalonna; a fiúgyereket kacagva lökték a leölt disznóra, hogy „búgja meg", hogy a jövőben is legyen mit vágni. Mindennek fényében nem képtelenség feltenni, hogy a disznótor szertartásos jellege, a tor során domináló nevetés, kacagás is archaikus jelentést hordoz(hat), mint a föntebb tárgyalt többi adat. Ma és az elmúlt évszázadban (korábbról nem ismerek adatokat) természetesen nem archaikus vadásztársadalomról van szó, hanem (még) tradicionális állattartó kultúráról (is), ám a sertés kiemelt szerepe a magyar népi táplálkozásban azt is eredményezhette, hogy az elmúlt századokban hozzá kapcsolódó archaikus hiedelmek sokkal jobban megőrződhettek a magyar folklórban. Ennek alapján kínálkozik a következtetés: a magyar disznótori hagyományban lehetséges, hogy az egykori archaikus vadászmágia rituális cselekményeinek egyik ránk maradt kései reliktumát tisztelhetjük.

IRODALOM

BALÁZS Lajos
1968 A szalonna és háj szerepe Nádudvaron a 19. században. *Ethnographia* LXXIX. 4. 593–597.

BALOGH László
1964 *Népi hiedelmek, kísértet- és boszorkánymesék Bajót környékén.* (Kézirat) BBMNA No. 22. Esztergom

BECK Zoltán
1965 Disznótoros szokások Orosházán és környékén. *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 1963/64. 249–262. Orosháza
1974 *Népszokások Békés megyében.* Néprajzi cikkek, tanulmányok. Békéscsaba

BERECZKI Ibolya, T.
1997 Változások a sertéshús feldolgozásában a 20. században. In Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változásai a 18–19. században.* 105–116. Kalocsa

[59] Propp 1988: 235.

BORÚS Rózsa
1981 *Topolya népszokásai.* Újvidék
BURÁNY Béla
2000 *Ünnepek, szokások, babonák* I. Újvidék
BURJÁN István
1990 Disznótor. *Dunatáj* (a Magyar Szó melléklete) 21 (1990) január 17. 3.
ČAJKANOVIĆ, Veselin
1994 Magični smej. In *Studije iz srpske religije i folklora 1910–1924.* 292–314. Beograd
CSORBA Béla
1988 *Temerini néphagyományok.* Újvidék
DEVEREUX, Georges
1990 *Bauba, mitska vulva.* Zagreb (*Baubo. La vulve mythique.* Paris, 1983)
FAZEKAS István – SZÉKELY S. Magdolna
1990 *Igézet ne fogja...* Szendrey Zs. és Szendrey Á. „babonaszótár" nyomán. Budapest
GRAVES, Robert
1970 *A görög mítoszok I–II.* Budapest
HAJDU Mihály
1965 Disznóvágás Orosházán. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 1963/64. 227–238. Orosháza
HORVÁTH István
1971 *Magyarózdi toronyalja.* Írói falurajz. Kolozsvár
JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Néprajzi tanulmány. Budapest
JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói.* Gombosi népszokások. Újvidék
1993 *Az emlékezet útjain.* Ötvenöt olvasmány a néphagyományról. Újvidék
1993a *A teremtő és varázscélú nevetésről.* In Jung 1993. 14–17.
2003 Miért nevetnek a betlehemeseken? További magyar adatok V. Ja. Propp nevetéselméletéhez. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 35. 3. 66–78.
2004 Vén Bankó „nagy fen hahottájáról". További adatok Propp nevetéselméletéhez 2. *Híd* (Újvidék) 68. 5–6. 757–774.
KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest
KARSAI Ferenc
1987 *Jánoshalma néprajza.* Kecskemét
KERÉNYI Károly
1977 *Görög mitológia.* Budapest
KISBÁN Eszter
1969 A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 103–116. Budapest
1997 Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (főszerk.): *Életmód.* Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. 417–583. Budapest
KISBÁN Eszter – PÓCS Éva
1977 Disznóölés. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* 590–591. Budapest
KISS Lajos
1930 A szegény ember malaca I–II. *Népünk és Nyelvünk* (Szeged) 2. I. 61–69. és II. 135–144.

KOVÁCS Endre
2001 *Állattartás a vajdasági Doroszlón.* Tóthfalu
LEACH, Eduard
1997 Szűzen szülni. *2000* (Budapest) 9. 3. 46–55.
MOÓR Elemér
1933 Az állattartással kapcsolatos szokások és babonák Rábagyarmaton. *Ethnographia* XLIV. 1-2. 57–64.
NAGY Gyula
1975 *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán.* Békéscsaba
NÉMETHY Endre
1939 Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 1. 62–64.
PÉNOVÁTZ Antal
1979 *Vajdasági magyar néprajzi kalauz.* Újvidék
PÓCS Éva
1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás, néphit népi vallásosság.* Magyar Néprajz VII. Folklór 3. 527–692. Budapest
PROP, Vladimir
1984 *Problemi komike i smeha.* Novi Sad (*Problemy komizma i smeha.* Moszkva, 1976)
PROPP, Vlagyimir Ja.
1988 A rituális nevetés a folklórban. *Létünk* (Szabadka) 18. 223–248.
SILLING István
1998 *Tegnap és ma.* Adalékok Nyugat-Bácska néprajzához. Újvidék
SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta
1984 A gazdasági élethez fűződő szokások. In Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel
SOLYMOSSY Sándor
1917 Mesehősnő, aki „gyöngyöt sír és rózsát nevet". *Ethnographia* XXVIII. 223–237.
SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos
1943 Szokások. (Gazdasági élet) In *A Magyarság néprajza IV.* 209–239. Budapest
TAMÁS József
1940 *Életerős magyarságot.* Kolozsvár

FÜGGELÉK

1. szöveg

„[Disznóvágoskor] A gyerëkëk mindig ott vótak a kistűzné, ott melegëtek. Oszt mikó vágták a szalonnáját, azt mondték, hogy no, gyerëkëk nevessetëk, hogy vastag lëgyën a szalonnája.

Akkó nevettünk, meg menekűtünk is, mer a fülit szerettük legjobban, oszt mingyá azt nyírtuk, oszt öregapó zavart bennünket, mer haragudott, hogy mijen a disznó fül nékű.

[Cs. B. kérdése. – És mikor fölhasították a szalonnát, a gyerekek nevettek?]

„Nevettek hát."

[Cs. B. kérdése: – A felnőttek, asszonyok szintén nevettek?]

„Nem, csak a gyerekek."

[Cs.B. kérdése: – Maga is sok disznót levágott. Amikor fölhasította a szalonnáját, maga is szólt, hogy nevessenek?]

„Én má nem. Akkó má ez úgy kimënt a divatbú. De gyerëkkoromba sokat csináltam ezt, mer öregapánk vágott mindég. Oszt neveti köllött, hogy vatga lëgyën a szalonna."

Elmondta Mészáros „Kobács" Imre, szül. 1932.
Gyűjtötte Csorba Béla, Temerin, 2004. május.

*

2. szöveg

Csorba Béla kérdésére, hogy „disznóvágáskor mit mondtak, amikor megkezdték a szalonnáját" ez a válasz hangzott el:

„Az én anyámék, ha disznót vágtak, azt mondták, hogy no, gyerëkëk, nevessetëk, hogy vastag legyen a szalonnája. Ez ötvenëgy-ötvenkettőbe vót, én akkorra emlékszëk vissza, hogy így mondták. És akkó mink, gyerëkëk nevettünk. Mer régebben, ha szalonna vót, mëg zsír, akkó vót mit ënni, mer sok vót a gyerëk. Mink is hatan vótunk."

Elmondta Kihut Istvánné Pápista Borbála, szül. 1943.
Gyűjtötte Csorba Béla, Temerin, 2004. május.

*

3. szöveg

„Valamikó apó [ti. az asszony édesapja – Cs. B.] úgy vágta a disznót, hogy elössző a hátábu kihasított egy ijen darab szalonnát. Mikó apó megindút, hogy vágja a szalonnát, odaszót nekünk, gyerekeknek:

– Gyertek ide, nevessetek, hogy jó vastag szalonnája legyen!

Akkó azok a jenei idsznók vótak. Nagyon vastag szalonnájuk vót. Alig vót rajtuk hús."

[A férfi adatközlő, az asszony fia, még hozzáfűzte:]

– Nehogy nevess! a hus köll, nem a szalonna."

Elmondta özv. Ádám Istvánné Faragó Ilona szül. 1925. és Ádám István szül. 1961.
Feljegyezte Csorba Béla, Temerin, 2004. május.

*

Károly Jung

ON CREATIVE AND AMPLIFYING LAUGHTER

This paper discusses the varieties and relationships of the custom during the process of which the eldest male member of the family at the feast of pig-sticking, right before cutting the pieces of lard, orders the attendant women and children to laugh as loudly as possible so as to make the lard to be cut as fat as possible.

Following the discussion of the potential model of the custom, the author makes an attempt at interpreting the magic relationship between the intensity of deliberate and intentional laughter and the increase of the fatness of the lard. He reckons that the data-sequence of the laughter at the process of carving during the pig-sticking feast can be included among the examples listed in Propp's theory of laughter, since he proved the validity of the lard-fattening function on the basis of this theory. Finally, the author suggests that the magic of laughter traceable in the Hungarian tradition of pig-sticking is possibly a latter-day relic of the ritual activities involved in the age-old archaic magic of hunting.

Szilágyi Miklós

Tendenciák, átalakulási folyamatok a népi iparművészetben[1]

Kérem, hogy előadásomat ne kutatási eredmények összegzésének, csupán több évtizedes megfigyelések értelmezési kísérletének tekintse a Tisztelt Hallgatóság. Olyan megfigyelésekének, melyeknek hátterében meghatározóan ott van ugyan etnográfusi képzettségem, ennek részeként a „klasszikus népművészethez" viszonyítás szakmai készséggé fejlesztett értékszempontja, de amelyekhez nem a jelenkori népi iparművészet mint néprajzi téma módszeres tanulmányozása vezetett el, hanem a népi iparművészeti zsűrik tagjaként, elsősorban az ilyen szándékú alkotásokkal, esetenként magukkal az alkotókkal is találkozva a „minőségről" (azaz a kiállíthatóságról, az áruvédjegy megítéléséről) állást foglalva szerezhettem – akaratlanul is szereznem kellett. Már csak azért is kívánatos ezzel az „akaratlan adatgyűjtéssel" indítanom az előadásomat, és bevallanom, hogy szerepem – sok kollégáméval együtt – a most vizsgálandó jelenségcsoportra (a későbbiekben részletesen is vizsgálható/vizsgálandó) hatást gyakorolt, mert ritkán hangsúlyozódik az „élő népművészet" etnográfiai/folklorisztikai elemzéseiben, hogy amikor a kereskedelmi célú, de művészi szándékú, a hagyományos népművészetre mint életben tartható/tartandó örökségre hivatkozó tárgyalkotó tevékenységről szólunk, csupán úgy teszünk, mintha a parasztoknak/„utóparasztoknak" az önellátás eszményéhez igazodó, illetve a kisiparosoknak a mindenkori piacra figyelő mai művészkedését, mint a népi kreativitás szerves folytatását, továbbélését értelmeznénk. Úgy teszünk, mintha vitathatatlan lenne a néphagyomány önfejlődése, pedig azt kellene értelmeznünk elsősorban, hogy a többségükben téma-specialista muzeológusokból, egyéb munkakörökben dolgozó etnográfusokból/folkloristákból (rajtuk kívül gyakorló iparművészekből) az ilyen célra életre hívott hivatal által foglalkoztatott zsűriknek a minőséget óvó, „cenzori" módra irányt szabó tevékenysége eredményeként mennyire maradhatott meg a „klasszikus népművészet" tetszetős visszfényének, s miként változott mégis számos rész-jellemzőjében mindaz a professzionista avagy amatőr művészkedés, illetve tanulmányozható „végterméke": az egyedi műalkotásként létrehozott avagy széria-áruként, napi robotban megtermelt tárgykészlet, melyet –

[1] A fenti írás előadásként elhangzott a XIV. Néprajzi Szemináriumon Jászberényben, 2004. július 28-án.

fogalmilag egybemosva a sokféleséget, kuszaságot – „népi iparművészetként" szoktunk egyneműsíteni.

A személyes tapasztalataim összegzése persze, különösen ha a téma szakirodalmának egynémely eredményeire is figyelemmel vagyok, az itt és most lehetségesnél sokkalta több időt, lankasztóan terjedelmes előadást igényelne. Ez alkalommal meg kell elégednie a Tisztelt Hallgatóságnak a népi iparművészetben tevékenykedők, a népi iparművészeti igényű tárgykészletet létrehozók rétegzettségének és többszörös átrétegződésének vázlatos áttekintésével.

Amikor az 1950-es évek elején a szocialista kultúrpolitika (ne feledjük: a néprajzkutatók, közöttük néhány jellegadó mester hatékony közreműködésével!) először írta körül a népi iparművészet fogalmát, kialakítván egyszersmind az „árutermelés" szervezeti formáit, bízvást számíthatott azokra, akik vagy létfenntartó foglalkozásukkal, vagy munka utáni kedvenc időtöltésükkel még képviselték az „élő népművészeti hagyományt". Indokolt persze hozzátennem: már csak kisebb-nagyobb mértékben képviselték. Paraszt módra (azaz „belenevelődéssel") vagy kisiparosként (azaz inaskodva) sajátították el a művészi igényű paraszti használati eszközök előállításához szükséges technikai tudást és mentális készségeket, viszont a 19. század végén – a 20. század első felében, a népművészet nemzeti művészetbe integrálását célul tűző mozgalmak hatására kifejlődött bennük a *már- nem -hagyományos* piacra, azaz az „urak" (a kereskedők és a potenciális vásárlók, no meg a néprajzosok és egyéb népbarátok) elvárásaira figyelésnek a reflexe is. Ekkorra már alig-alig törekedtek a népművészetnek ezek az – úgymond – „utolsó mohikánjai" a paraszti szükségletek kielégítésére, hiszen erőteljesen lecsökkent a *paraszti* kereslet az ilyen áru iránt, a polgárosodó paraszt a civilizációs vívmányokat, a nagyipar előállította termékeket becsülte többre. Arra voltak tehát igazán fogékonyak ezek a népművészet szellemiségét még őrizgető, de már új vevőközönséget szolgáló kvázi-népművészek, hogy milyen apróbb-nagyobb módosításokat kell végrehajtaniuk annak érdekében, hogy kelendő legyen az árujuk – természetesen nem a parasztok, hanem a paraszti tárgykészletért rajongó, ám az ilyen tárgyakat csupán szelektíve elfogadó „úri közönség" körében.

Hogy lehetőleg senki ne maradjon ki az *ilyen értelemben* „népművésznek" tekintett alkotók közül a néphagyomány szocialista művészetté fejlesztésének magasztos feladatából, az akkori hatalom komoly (még fel nem mért) segítséget kapott egyes, nem feltétlenül a legkorszerűbb népművészet-felfogást képviselő etnográfusoktól. Akiknek (olyan amilyen) elméleti felkészültsége, a kétkeziek egzisztenciális biztonsága érdekében tenni kész önzetlensége, különösen pedig széleskörű „terepismerete" nélkül a népi iparművészet bizonyosan más – azaz: kevésbé szakszerű és valóságidegen, a szovjet példát szolgaian követő – lett volna, mint amilyet az 1950-es évektől örökül kaptunk. (Mely korszakban voltak

ugyan korjellemző „vadhajtások", mint például a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára készített s lelkesen megdicsért exkluzív „népművészeti" tárgyak, ezeket 1952-ben egy *Ethnographia*-tanulmány is elemezte, egészében azonban a tisztes minőség minden áron való megőrzése mint szakmai feladat maradt ránk, etnográfusokra/folkloristákra örökül – nekem már csak erről az örökségről lehetnek személyes tapasztalataim.)

Bár az eddig mondottak lényegi igazsága aligha cáfolható, azt sem feledhetjük, hogy *nemcsak* ezeket az – úgymond – „népművészeket" biztosította a hatalom arról (néhányukat magas állami kitüntetésekkel dekorálva, s mindegyikük számára „anyagi megbecsülést" – értsd: tisztes megélhetést – garantálva), hogy az általuk létrehozott, a kapitalizmus idején „éhbérért" elvesztegetett kvázi-népművészetet a szocialista művészet integráns részének szeretné tekinteni. Mert a népi iparművészeti árutermelés országos hálózatának a kiépítése – korántsem mellékesen – a munkanélküliség teljes felszámolásáért érvelő foglalkoztatáspolitika központi kérdése *is* volt, az 1950-es években megszervezett háziipari-népművészeti szövetkezetek a szakképzetlenek, a „betanított munkások" mind nagyobb tömegeinek rendszeres foglalkoztatását vállalták. Olyan „munkásoknak" és „munkásnőknek" biztosítottak így munka- (ezzel meglehetősen szerény kereseti) lehetőséget, akik, bár a paraszti létformától, ekkor már: a mezőgazdaság kényszer-kollektivizálásától menekültek, mentalitásukban igen messze sodródtak a parasztos eszményektől, a parasztművészet szellemiségétől: mindinkább proletár mentalitásúvá lettek. Noha elsajátították az iparszerűen szakosított tárgyalkotáshoz szükséges munkafogásokat, a szó szoros értelmében eleve nem lehettek „alkotók", csupán mások terveinek kivitelezői: a sorozatgyártás részesei. Csak az esetben lehettek „alkotók", ha a szövetkezetben (gyakran a szövetkezetek „bedolgozóitól" otthon, munka után dolgozgató háziasszonyoktól) elvárt munkafolyamat pontosan megegyezett azzal, amit házimunkában/háziiparosként készséggé fejlesztettek, és a végtermékkel kapcsolatos kereskedői elvárás tudomásul vette, elfogadta „népművészetként" – a köznapi használati tárgyakat általában azonban nem fogadta el, mert a népművészet közkeletűen „díszítőművészetként" értelmeződött.

Karakteresen elkülönült tehát a háziipari-népművészeti szövetkezetekben (főképp a vászon- és szőnyegszövésre, a hímzésre szakosodottakban) a képzett iparművészekből, a „népművészet mestereiként" elismert „őstehetségekből" verbuválódott kis létszámú tervezői gárda és a szakmunkások/betanított munkások tömege. E tervezők közül az iparművészek, ha ragaszkodtak is a népművészeti formanyelvhez, s őrizkedtek a „magas művészetben" kialakult formaalakítási, felület-díszítési elvek adaptálásától, természetesen nem számítódtak a népművészek/népi iparművészek közé. Noha – gyakran – ők voltak a szövetkezeti árutermelés nélkülözhetetlen tényezői: a tudatos újítók, az újmódi funkcionális igé-

nyekhez, a piac elvárásaihoz való alkalmazkodás letéteményesei! A népi iparművészet intézményrendszere, noha szüksége volt főiskolán kiképzett tervezőkre, inkább a fogyatkozó létszámú „őstehetséget" szerette favorizálni: a díjakat, kitüntetéseket nekik juttatta, a „még mindig élő a népművészet" deklarálásakor rájuk hivatkozott. Következésképpen azt is kénytelen volt elfogadni, hogy ezeknek a „mestereknek" újabb meg újabb generációi *már nem* a „tiszta forrásból" merítettek, hisz nem létezett az a bizonyos forrás. Vagyis nem „belenevelődéssel", hanem vagy valamelyik szövetkezetben inaskodva, vagy autodidakta módon: szakkönyveket, múzeumi műtárgyakat, még gyakrabban az előző generáció „jól bevált, már elfogadott" alkotásait tanulmányozva – utánozva, vagy szakkörökben – rövid tanfolyamokon szerezték a művészi igényű tárgyalkotáshoz szükséges szakismereteiket.

Voltak persze olyan népművészeti műfajok (például a fafaragás, a kerámia vagy a tojáshímzés), melyekben, mert elvileg minden egyes tárgynak „egyedi darabnak" kell lennie, nem tervezőkre és kivitelezőkre, inkább kis számú „példaadóra" és igen sok, folyton növekvő számú „példakövetőre", „utánzóra" különült el a szövetkezeti tagság. Mivel azonban az utóbbiak jó része is azt ambicionálta, hogy elismerjék népi iparművészként, e kategóriába az önálló alkotásra eleve képtelen, amúgy ügyes kezű „másolók" is, a nem ügyes kezű, a bóvlit jól eladható terméknek tudó művész-önjelöltek is besorolódtak. A mindenkori zsűrik segédletével természetesen, melyek – ezt a tényt ugyan be nem vallva – szociális és emberiességi szempontokat is érvényesítettek: ha valakinek a létminimum alatti létezése múlott volna rajta, ritkán utasították el a nyilvánvalóan selejteset, különösen nem utasították el a teljességgel érdektelen tucat-árut (ezt volt hivatva kifejezni az ún. C-kategória). Ismét más műfajokban, jellemzően a különböző szakipari ágazatokban, melyek a csizmadiától a késesig, a szíjgyártótól a kádárig lassanként mind-mind besorolódtak a népi iparművészet kategóriájába, nem a példaadás – példakövetés értelmében, hanem a mesterségbeli tudás, az ügyesség és a mívesség iránti személyes igény különbözősége miatt a „tetszetős tárgy" avagy az „olcsó bóvli" előállítására képes iparosokra különültek el. Lényegileg függetlenül attól, hogy szabályosan inaskodtak-e, vagy rövid tanfolyamokon, szakkörökben szerezték a szakismereteiket. E szakiparosok egy részét egyébként jelentősen befolyásolta az is, ha nem (vagy nemcsak) a múlton nosztalgikusan merengő, a nemzeti érzésekre apelláló tetszetős dísztárgyakkal, „dekorációvá" átformált emocionális telítettségű valamikori használati tárgyakkal, hanem a *mai* funkcionális igényeket kielégítő ruhadarabokkal, munkaeszközökkel kellett jelen lenniük a piacon: a csizmának vagy papucsnak ki kellett bírnia, hogy rendszeresen táncolnak benne, a legreprezentatívabb lószerszámnak is fogathajtó versenyeken kellett kiállnia a tartóssági próbát.

Bármennyire is rétegzett a népi iparművészeti árutermelésben résztvevők évtizedekig elsősorban szövetkezetekben foglalkoztatott tömege, e táboron belüli mindenféle „elkülönülés" ellenkezni látszott az általánosan elfogadott népművészet-felfogással. (Melynek sarkalatos tételei: a „népművész nem lehet tanult művész, hiszen a nép egyszerű gyermeke, aki önképzés útján szerezte ismereteit", illetve „minden népművészeti tárgy műremek, tehát kivételes érték – amelyik nem lenne az, a zsűri úgysem fogadja el".) Következésképpen az intézményesedett népi iparművészet mindenkori irányítói minden a hatáskörébe tartozó egyén számára az *alkotóként* való elismerést – azaz az egyszerű kivitelezőből „népi iparművésszé", szerencsés esetben a „népművészet mesterévé" emelkedést – jelölték meg elérendő/elérhető célként. Aminek logikus következménye lett, hogy a népi iparművészet automatikusan kitermelte – kitermeli mindmáig, jóllehet a volt szövetkezeti tagok egy része ma már „egyéni vállalkozóként" szeretne érvényesülni – a szakmunkások/betanított munkások közül az „alkotók" (azaz a művészként, a népművészet mai letéteményeseként elismertek) újabb meg újabb generációit. Ebben is a mindenkori zsűrik segédkeztek természetesen. Ez a segédlet pedig az igen eklektikus, egymástól nagyon is különböző népművészet-felfogások valamelyikének hatalmi szóval való kikényszerítését jelentette – szinte-szinte a véletlenen múlott, hogy ki milyen összetételű zsűrivel találkozott, s elismertetett-e avagy nem példaadó mesternek, akihez azután a többiek igazodhattak. Hiszen a zsűrizésnek máig az a legfőbb vezérlő elve, hogy aki nem alkalmazkodik vagy rosszul alkalmazkodik az etnográfusoknak a klasszikus népművészeti tárgyak lokális stílusjellemzői ismeretében megfogalmazott ajánlásaihoz – inkább direktíváihoz –, a „maga feje után" haladva reméli hozzáigazítani a hagyományt a mai funkcionális igényekhez, hiába birtokolja a mesterségbeli fogások teljes repertoárját, s hiába mocorog benne valami abból, amit művészi elhivatottságként, művészi tehetségként lehet meghatározni, eleve lemondhat róla, hogy valaha is „népi iparművész" lehet.

Mindaz, amit eddig mondottam, a foglalkoztatáspolitikával és a személyes egzisztencia megteremthetőségével szorosan összefüggő jelenségcsoportként írható le – jóllehet eddig is a népi iparművészetről szólottam. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a népművészeti örökség megőrzésének, a nemzeti kultúrába integrálásának programja (ugyancsak folyamatosan az 1950-es évek óta) fontos szervezője volt a klubokhoz, művelődési házakhoz, alkotótáborokhoz kapcsolódó szabadidős tevékenységeknek, ennek részeként az amatőr művészeti mozgalomnak. Mely – mint program – deklaráltan része volt ugyan a szocialista kultúrpolitikának, de voltak ellenzéki felhangjai is, ha nem is kényszerült rá, hogy „földalatti" mozgalomként létezzen. Mivel az amatőr művészkedés igen gyakran – már az 1970-es évek óta, s a rendszerváltás utáni másfél évtizedben különösen – a professzionalizálódás előkészítője, azaz a műkedvelőként kezdett szabadidős

tevékenység szinte szükségszerűen „főtevékenységgé", a személyes egzisztencia megteremtése „talán lehetséges" kísérletévé szokott avatódni, kívánatos, hogy ez alkalommal a népi iparművészetnek azokat a főbb megnyilvánulási formáit is számba vegyem, melyek magukat – a „hivatalossal" oppozícióban – a népművészet „igazi örökösének" állították. Voltak ezek között az amatőrök között olyanok, akik eltökélten ostromolták a zsűriket, hogy „piacképes" népi iparművésznek ismertessenek el, s voltak olyanok, akik mindaddig, amíg a munkanélküliség réme nem fenyegetett, messze elkerülték a piacot, a maguk gyönyörűségére, esetleg kiállításokra „alkottak" – azóta pedig, előéletüktől függetlenül, ugyanazon a beszűkült piacon remélnek helyet szorítani maguknak, mint a felbomlott szövetkezeti hálózat valamikori tagjai.

A szakköri – amatőr művészeti tevékenységek persze annyira sokfélék, hogy a durva sematizálás veszélyét hordozza magában bármilyen egyneműsítési kísérlet. Korántsem állítom tehát, hogy megjegyzéseim egyformán érvényesek azokra asszonyokra-lányokra, akik a hímző szakkörökben a lakásuk csinosítása szándékával hímezgettek; azokra a fiatalokra és nyugdíjas korúakra, akik a művelődési házak tanfolyamain a szőnyegszövést, a gyöngyfűzést vagy a korongozást-írókázást tanulgatták, s esetleg eljutottak egy-egy kiállításképes műtárgy elkészítéséig; vagy azokra a fél-nomád tábori életformát eltökélten vállaló fafaragókra, akik egy-egy tájháznak, egyszersmind népművészeti alkotóháznak kiszemelt népi műemlék helyreállításával, játszótéri funkcionális, de térplasztika igényű kvázi-szobrokkal, fából faragott köztéri figurális emlékművel, székelykapuval vagy kopjafával fizettek a falusi önkormányzatoknak, ha hosszabb-rövidebb ideig vendégül látták őket. E sokféleség ellenére talán megfogalmazható a mára jelentős szellemi mozgalommá terebélyesedett, s az intézményesedett népi iparművészetet felbomlasztó amatőr művészkedés néhány általánosabb jellemzője:

– Bármilyen szabadidős tevékenység, különösen ennek szervezett közösségekhez (szakkörökhöz, klubokhoz) kapcsolódó változata, a művészeti alkotómunkában járatlanok számára a személyes képességek, készségek megmérettetése, afféle „ügyesség-próba" szokott lenni. A legfőbb cél az anyaghasználati jellemzők, a munkafogások olyan szintű elsajátítása, amely elegendő(nek látszik) a mintául elfogadott tárgyakéhoz *hasonlóak* létrehozására – a másolásra, az utánzásra. A népi iparművészeti tárgyalkotás éppen ezért nemcsak a hagyományápolás, az etnikus kulturális örökséghez való kapcsolódás belső szükséglete miatt kínálkozott fel „követendő mintául", hanem azért is, mert a szükséges technikai minimum – az eszközök, a munkafogások látszólag „egyszerűek", könnyen elsajátíthatóak lévén – nem túl nagy erőfeszítéssel megtanulható, és az így szerzett tudása révén ki-ki viszonylag hamar eljuthat az „önálló alkotás" illuziójának jóleső érzéséig. A népművészeti tárgyalkotást *utánzó* ügyességpróba elsősorban azok számára volt különösen vonzó, akik életformájukban már messze sodródtak

a paraszti léttől, munkássá, állami alkalmazottá, legfőképp értelmiségivé lettek, s ha amúgy kreatívak voltak is, csak a városi – civilizációs vívmányok használatában és hasznosításában lehettek kreatívak. A népművészet felé fordulásnak tehát eredendően nem volt feltétlen meghatározója az ideológiai-eszmei töltet, leginkább a *nem-parasztok* ügyességpróbájának egyik útjaként, az „egyszerű technikákból" következően a legkézenfekvőbb kísérleteként határozható meg.

– Ezekhez a „könnyen elsajátítható technikákhoz" azonban mindinkább hozzákapcsolódtak az „ősegyszerűt", a „minél archaikusabbat" kivételes – egyszerre nemzeti és egyetemes – értékké fetisizáló humán értelmiségi eszmék. Hovatovább az a (nem minden elemében igazolható!) *legarchaikusabb* paraszti tárgykészlet vált követendő példává, mely – úgymond – független a piac érték-torzító hatásától – melyet annak idején ki-ki a maga gyönyörűségére, környezete emberivé-otthonossá tétele szándékával hozott létre. E felfogás teoretikusai és hűséges követőik szerint (akik nem voltak feltétlenül értelmiségiek, csupán az intézményesedett népi iparművészet ellen ösztönösen lázadók!) jószerével kirekesztődött az „igazi népművészet" fogalmából mindaz, amire a hivatásosak (és az etnográfusok egy része ugyanígy) „értékes hagyományként", „megőrzendő népi örökségként" hivatkoztak. Az ilyen örökség helyett a „hősi magyar múltra", az „ősi magyar alkotóerőre" hivatkozás ideológiai töltetű szólamait igazolni hivatott tárgyalkotó technikák, valamint a személyes fantázia működtetését is megkívánó tárgy-rekonstrukciós eljárások kerültek előtérbe. Ennek eredményei az általam a „korántsem biztos, hogy valamikor is léteztek ilyen tárgyak, ha léteztek is, a honfoglalás idején bizonyosan nem" szkepszisével fogadott, a millecentenárium jegyében megrendezett reprezentatív kiállításokon voltak tanulmányozhatóak, de azóta is fel-felbukkannak a népművészeti kiállításokon és vásárokon mint „népinek" állított, ám bizonyosan nem a parasztsághoz kapcsolható kvázi-archaizmusok.

– Az amatőr művészkedés jellemzője volt (és maradt mindmáig) az avantgard művészeti törekvések iránti nyitottság. Az általánosítás igényével megfogalmazhatom, hogy az amatőr indulású képzőművészek sokkalta bátrabbak voltak a 20. századi nyugateurópai – amerikai formai kísérletek adaptálásban, mint a hivatásosak. Ami szintén befolyással volt a népművészetet a magas művészetbe integrálni akaró művész-értelmiségi törekvésekre. A művész-életformát eltökélten vállaló, esetleg művészként el is ismert amatőrök (a modern művészet kánonja szerint mind lényegtelenebb, hogy festők, szobrászok vagy iparművészek!) ugyanis a „magas művészet" felől közeledtek a népművészethez, s mert az ott megismert forma-alakítási elvekhez kerestek „ős-művészeti" érveket a népművészetben, korántsem a „néphagyományt akarták ápolni" – eléggé szuverén módon, ha úgy tetszik: önkényesen bántak a lokális és etnikus változatokban létező parasztművészettel.

***

Végére érvén ennek a vázlatos áttekintésnek, be kell látnom, hogy egy ilyen rövid előadásban elmondható megsejtések és sejtetések zárszó szerű summázása megoldhatatlan feladat. Inkább annak az ígéretével hadd zárjam az előadást, hogy alkalom adódván folytatni fogom a több évtizedes „akaratlan adatgyűjtésem" eredményeként egybegyűlt személyes tapasztalatok rendszerezését, összegzését. Hátha lesz töprengéseimnek valamelyes korjellemző, és a népi iparművészet mint lehetséges néprajzi téma kutatását előre lendítő tanulsága.

Miklós Szilágyi

TENDENCIES AND PROCESSES OF TRANSFORMATION IN FOLK APPLIED ARTS

The presentation gives an overview of the individual participants and the segments they represent in folk applied arts.

It highlights the fact that, although artists producing folk handicrafts used to learn the ropes of their arts in a traditional way, from the end of the 19th century on, they also started paying attention to the non-traditional market, too. Apart from the official policy advocated by the state, there were certain ethnographers who also participated in the task of developing folk traditions into soacialist art during the socialist era.

There was always a distinct difference between the mass of the ordinary workers and the teams of qualified applied artists working within the same cottage industry folk art cooperative societies. Promotion was ensured through the activity of the current adjudicators, oftentimes prompted by existential and employment policy considerations. Apart from discussing the cooperative societies catering for the marketplace, the author also describes the diversity in amateur artistic activities.

Séra László

Freud és a mai álomelméletek

Mottó:
„Nem lehet eleget hangoztatni, hogy az analitikusan kutató etnológus egészen hasonló helyzetben van a terápiával foglalkozó analitkushoz, és nemcsak azért, mert minden emberi kapcsolat az indulatátvitelen, tehát az átvitt libidotörekvéseken alapul, hanem azért is, mert ő szándékosan és tervszerűen „szellemeket idéz fel a mélyből", vagyis álmokat meséltet és asszociáltat hozzájuk. Mert – mint tudjuk – az álmok jelentik a via regiát a tudattalanhoz, Kharon ladikját, mely elvisz az alvilágba". (Róheim 1932/1984: 287)
„Ha az alvás idején látott álmok funkciója azonos az éber álmokéval, akkor részben arra szolgálnak, hogy az embert minden lehetőségre (a legrosszabbra is) felkészítsék" (Wittgenstein 1995: 106)

Az álom az alvás alatt előforduló mentális aktivitás; szűkebb értelemben a következőket jelenti: *„Az alvás alatt előforduló mentális tevékenység, amelynek jellemzője: az élénk érzékelési-mozgásos képzelet, amit éber valóságként élünk át az olyan megkülönböztető kognitív jegyek ellenére, mint az idő, a tér, a személyek és a cselekvések valószínűtlensége és lehetetlensége; az érzelmek, különösen a félelem, mámorosság és harag, amelyek dominálnak a szégyen és bűntudat fölött és néha olyan erőteljesen mutatkoznak, hogy felébredést okoznak; az emlékezés a még nagyon élénk álmokra is tünékeny és gyorsan elhalványul az ébredés után, akkor is, ha mindent elkövetünk megőrzésére".*[1] Az álmok egy másik meghatározás szerint: *„Összetett és szervezett képzeteket tartalmazó és időben kibontkozó szubjektív tudatos élmények alvás közben."*[2]

A mezopotámiai (Irak) sumér Ladak városában előkerült (Kr. e. 2500) régészeti lelet szerint az álmok jelentősége iránti érdeklődés legalább 4000 éves. A talált törvénykönyv leírja Gudea király új templomalapítását, amit álomélményét követve épített.[3] Mégis – mint Jouvet rámutat – az első elmélet, amely az álom funckióját próbálta meg értelmezni a német W. Robert elmélete 1886-ból, aki „az álmot szomatikus kiürítési folyamatnak képzelte, ami csak akkor tudatosul bennünk, amikor reagálunk rá": *„Az álom nem más, mint a csírájukban elfojtott gondolatok eltávolítása".* Ha ez sikeretelen volna, akkor az ember beleőrülne, vagyis az álomnak *„gyógyító, tehermentesítő"*, vagy *„biztonsági szelep"* funkciója van a túlterhelt agyban. Freud erről megjegyzést tett 1895-ben tudományos

[1] Hobson – Pace-Schott – Strickgold 2000: 795.
[2] Farthing 1992. nyomán Revonsuo 2000: 878.
[3] Pagel 2000: 985.

pszichológiai tervezetében vagy vázlatában: *„Egyszóval Robert az álmot olyan éjszakánként lezajló szomatikus folyamatként határozta meg, amely a pszichés apparátusban jelenik meg, és az a szerepe, hogy megóvja azt a túlzott feszültségtől, vagyis – ha élhetünk ezzel a metafórával – a lelket salaktalanítsa"*[4] és az Álomfejtésben is tárgyalja.[5]

100 év múlva, 1983-ban dolgozta ki Crick és Mitchinson (1983; 1986) Robert elméletének idegtudományi változatát (nem volt tudomásuk Robert munkájáról), amely szerint az álmok hallucinációs jellege az ideghálózatok zavarszűrésének köszönhető és a napi tisztításához szükséges véletlenszerű sejttüzelésből származnak. A folyamat főleg a „tanulás fordítottja": azért álmondunk, hogy felejtsünk.

Freud *Álomfejtés* című művében 1900-ban az álmot „királyi útnak" tekintette a lélek tudattalan működésének megismeréséhez. A heuréka élményt, a vágy/ösztönzés elmélet ötletét, minden álomfajta titkát „Irma injekciós álma" adta 1895-ből, ami klinikai elméletének példájává is vált.[6] Előzménye egy fiatal nő pszichoanalitikus kezelése volt, akinek „hisztériás szorongása elmúlt, de szomatikus tünetei nem szüntek meg teljesen" és gyógyítására egy elfogadhatatlan megoldást javasolt. Álmában egy vendégfogadáson Freud Irma szemére hányja, hogy az „ajánlást" nem fogadta el és megvizsgálja fájdalmának okát, majd több orvos is vizsálatot végez: dr. M., Ottó és Leopold barátja, s végül Ottó egy injekciót ad. Az álomfejtés (analízis) szerint: *„Az álom néhány olyan kívánságot teljesít, amelyeket a megelőző este eseményei (Ottó híradása; a korrajz leírása) ébresztett bennem. [...] Irma még meglévő bajának nem vagyok az oka, és hogy Otto a hibás."* És a következtetés: *„Az álom úgy ábrázol egy bizonyos tényállást, ahogyan én szeretném; tartalma tehát: vágyteljesülés, motívuma: vágy."*[7] Frued az álmot *„az alvás őrzőjeként"* képzelete el, amely „lelki cenzúrával" és az azt kijátszó „álommunkával" (sűrítéssel, eltolással és szimbólumalkotással) megakadályozza, hogy a palástolatlan és elfogadhatatlan tudattalan vágyak hatoljanak be ébredéskor a tudat rendszerébe. A manifeszt álomtartalomból ezek kibontásával, szabad asszociációk segítségével leplezhető le a latens álomtartalom. Freud 1895-ös tervezete (Egy tudományos pszichológia tervezete – kézirat), megadja a titok neurológiai magyarázatát. Modelljének alapelemei – az akkor bevett felfogással szemben – a neuronok voltak, de még nem lehetett tudomása az idegek 1910-ben felfedezett akciós potenciájának tényéről, vagy az ideg-ingerület átviteléről. Elméletében nem szerepeltek gátló elemek, így megalkotta az energia-eltérülés és az „oldalsó pályák fogalmát, amelyek alapján például az

[4] Freud 1986. Id. Jouvet 2001: 129.
[5] Freud. 1900/1985: 66–68
[6] Freud. 1900/1985: 84–85.
[7] Freud. 1900/1984. uo.

„eltérített ösztönök" (elfojtott vágyak) feltevését kidolgozta. (Lásd Jouvet 2001: 133. és magyarázatát uo.).

Freud biológiai elképzelését és a vágyteljesítést manapság kétségbe vonják.[8] Rámutattak, hogy a 20. sz. felfedezései aláásták Freud neuronműködésekről és az agy energiaháztartásáról szóló elképzeléseit: *„Úgy hitte, hogy a neuronok az összes energiájukat teljesen az agyon kívülről merítik, főként testi forrásokból, például ösztönökből [...] Az energia szétszóródásának egyetlen módja a motoros kisülés volt. Ez a neurális modell olyan volt, amely a pszichikus rendszert Freud szavaival élve a testi ösztönök »kényének-kedvének kiszolgáltatva« hagyta".*[9]

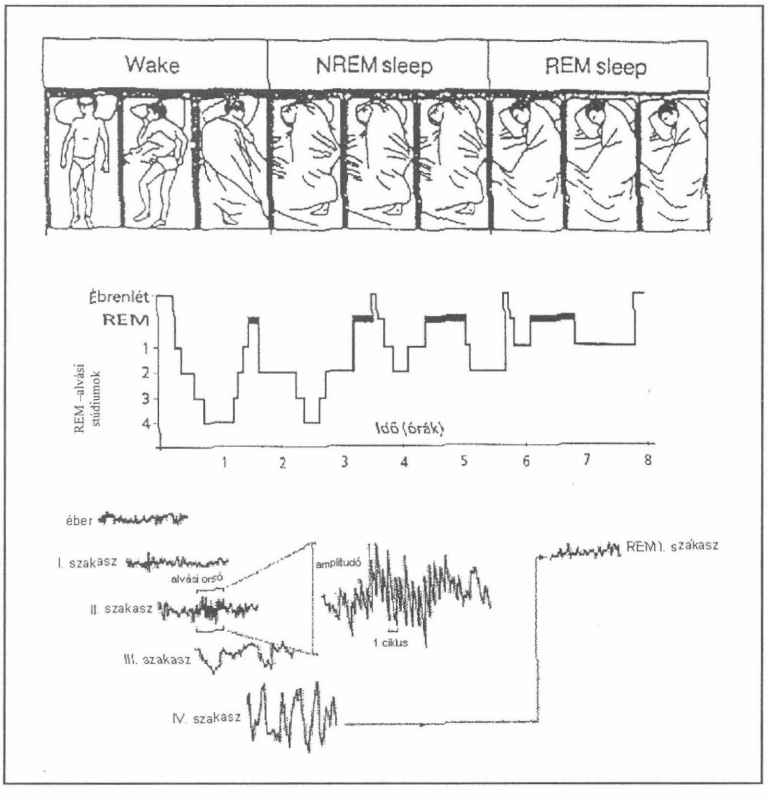
McCarley és Hobson szintén megállapítják: *„Freud úgy gondolta, hogy az álmodásnak megfelelő alvási állapotot és magát az álmodást a napi élménymaradványok (egyes aznapról származó emlékek) és valamely elfojtott, tudattalan vágyban meglévő energia kombinálódása váltja ki és tartja fenn. Most már teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Freudnak a paradox alvás kialakulásáról szóló elmélete kísérletileg semmi módon nem támasztható alá. A mai kutatások éppen azt hangsúlyozzák, hogy a paradox alvásért egy hídbeli »pacemaker« neuronjai felelősek, amelyek aktivitása autonóm és periodikus jellegű".* Elméletének elvetése ennek alapján persze nem jelenti azt, hogy *„a napi élménymaradványok vagy jelentős témák anyagát nem fogja tartalmazni az álom; viszont egyikük sem játszik oksági szerepet az onirikus (álommal kapcsolatos) folyamatban".*[10]

Freudhoz hasonlóan más pszichológiai álomelméletek is hangsúlyozzák az álmok szerepét az egyén pszichológiai alkalmazkodásában. Úgy vélik, az álmok segítik az egyén megküzdését, *„jóllétét"*. Carl Gustav Jung (1933) szerint – aki a szimbólumok jelentőségét hangsúlyozza – az álom fenntartja a pszichés egyensúlyt. Központi gondolata: az álmok a kollektív tudattalan termékei. A kollektív tudattalan az emberiség megőrzött tapasztalata archetípusok formájában, amelyek öröklött szimbólumokban fejeződnek ki, például a mítoszokban. Az álmokból ezek a szimbólumok és kulturális párhuzamaik értelmezhetők. Alfred Adler (1927) pedig az álom személyes – intellektuális vagy érzelmi problémák – megoldásában való szerepét emeli ki. Hall (1966) az álomról ilyen értelemben mondja: *„személyes dokumentum, levél önmagunkhoz"*. Freud, Jung pszichoanaltikus elmélete az éberen hozzáférhetetlen szelf-részeket emeli ki. Azonban az alvás és az álmodás funkciója tekintetében hatvan év erőteljes pszichológiai és idegfiziológiai kutatása után sincs egyetértés.

Mi az a *„paradox alvás"*, amiről az iménti idézetben szó volt? Jelentőségére utal az interneten talált következő idegtudományi vicc az alvásról: Kérdés: *„Mi az alvó agy kedvenc rockzenekara?"* A válasz: *„a REM"*. A REM a gyors

[8] Például McCarley–Hobson 1977; részletes ismertetését lásd Jouvet 2001: 128–152.
[9] McCarley–Hobson 1977: 1221.
[10] Id. Jouvet 2001: 139.

szemmozgásnak (rapid eye movement) a hazai szakirodalomban is megtarott rövidítése, egy olyan alvásállapot egyik mutatója, amelyet az ébrenléthez hasonló elektromos aktivitás és az izomtónus teljes hiánya jellemez. A gyors szemmozgást 1953-ban – Róheim Géza halálának évében és egy évvel élete

1. ábra. Az EEG aktivitás változásai az alvás-ébrenlét ciklusban. Az ébrenlétet alacsony amplitúdójú, magas frekvenciájú (béta-hullámok) jellemzik, amíg az 1. (nem REM szakaszban, az alfa-tevékenység (8–12 Hz) uralkodik. A 2. felületes alvási szakaszban az alvási orsók és a K-komplexumok jelennek meg. A nagy feszültségű és kis frekvenciájú delta-hullámok (0,5–2 Hz) a 3. szakasz 20–50%-át és a 4. szakasz több mint 50%-át jellemzik (ezért nevezik ezeket az alvásfázisokat közös névvel lassú hullámú alvásnak). A REM fázisban az ébrenlét és a szendergés EEG-jegyeinek keveredése figyelhető meg.

fűművének tartott *The Gates of the Dream* (Az álom kapui) megjelenése után – figyelte meg N. Kleitman és diákja, E. Aserinsky (Aserinsky-Kleitman 1953), majd Dement-Kleitman (1957) mutatták ki, hogy az álom főleg ebben a paradox alvásnak nevezett szakaszban jelenik meg 20-25 perces tevékenységként, nagyjából 90 percenként. A REM (vagy paradox) alvás és a szemmozgás nélküli nem

REM (vagy lassú, NREM) alvás szabályos ciklusban követik egymást. (A személyt ébresztették, amikor a gyors szemmozgás megjelent.) Az 1. ábra mutatja ezeket, az EEG-, izomtónus- és szemmozgás-rögzítésekben jól követhető szakaszokat.

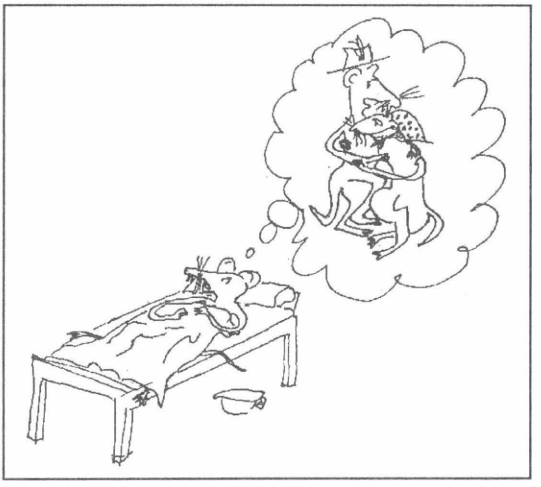
A legnagyobb fejlődés ma az alvás idegsejtek szintjén történő tanulmányozásában van mikroelektródás elvezetéssel, amit embernél is alkalmaznak. A két állapotban – REM és NREM alatt – az agy teljesen eltérően működik és mindkettő különbözik az agy éber állapotától. Éber állapotban a sejtek többsége maximális aktivitást mutat, de alvás alatt igen változatos a tevékenység. Jerome Siegel alváskutató nyomán (2003) az eltérések a következők:

NREM-ben a sejtek az agy eltérő területein különbözőképpen működnek. Az agytörzsben csökken vagy leáll a működés; az agykérgen és a környező előagyi területen szintén csökken, de csak kis mértékben. Ébren *„a neuronok saját ügyleteikkel elfoglaltak"*, ezzel szemben NREM-ben szinkron, de alacsony frekvenciával működnek, – Siegel példájával, ahhoz hasonlóan, ahogy az autókat üresjáratban működtetik. NREM-ben csak viszonylag kis sejtcsoportok aktívak, számuk kb. 100000 az embernél az előagyban, s csak ekkor aktívak. Ezeket nevezik „sleep-on" (alvás be) idegsejteknek, de a pontos jel, ami az alvást indítja még nem ismert. Az egyik feltevés lehet például a fokozott testhőmérséklet (a forró fürdő elálmosítja az embert), amely aktiválhatja ezeket a sejteket.[11]

REM-alvásban az agyhullámok kis feszültségűek, mivel a sejtek egyénileg működnek. A legtöbb egysejt az előagyi és agytörzsi területen aktív, jelzése más idegsejtek felé magasabb arányú, mint éberen. REM alvásban az agy energiafogyasztása ugyanolyan, mint éber állapotban. Az aktivitás legmagasabb szemmozgás közben. Az agytörzsben speciális sejtek találhatók, ezeket nevezik „REM-on" (REM-be) sejteknek, amelyek különösen REM-ben lesznek aktívak.

A legélénkebb álmok REM-alvásban jelentkeznek, az álmodást a mozgásrendszer aktivációja is kíséri, amely egyébként csak ébren működne, de a legtöbb mozgást REM alvás közben két kiegészítő biokémiai hatás (neurotranszmitterek) gátolja. Ez a biokémiai hatás leállítja azon ingerület-átvivők termelődését, amelyek egyébként aktiválnák a mozgássejteket, és másik neurotranszmittert küld, ami aktívan leállítja a mozgássejtek működését, természetesen meghatározott szemmozgások kivételével. (A REM-ben felszabaduló neurotraszmitterek, norepinefrin, szerotonin és hisztamin, egyaránt monoaminok, amelyek ébren maximálisan aktivizálják az agysejteket.) A REM-alvás hat azokra a rendszerekre is, amelyek a belső szerveket irányítják (szívritmus, légzés szabálytalanabb, mint aktív ébrenlétben, testhőrmérséklet sem olyan jól szabályozott). A legkülönösebb fiziológiai változás REM-ben a férfiaknál mutatkozó erekció, nőknél a klitoriális megnagyobbodás, mégpedig szexuális álomtartalom nélkül, hiába

[11] Az álmossághoz lásd Bódizs 2003.

2. ábra. Karikatúra, szöveg nélkül

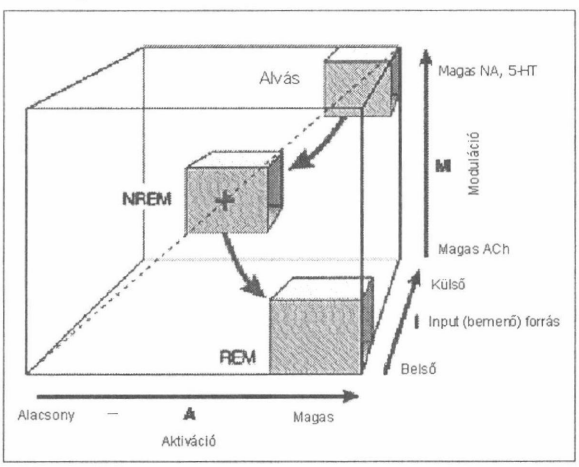
próbálták egy időben összekapcsolni vele, s ezzel alátámasztani Freud elméletét.[12] (Habár ezt a jelenséget először 1965-ben [csak akkor!] regiszráló fiziológus, Charles Fischer pszichoanalitikus lett, de később, 1962-ben Jouvet laboratóriumában, a preoptikus régióban regisztrált sturktúrához kötve patkánynál is kimutatták, s ebben az esetben aligha nem túlzás lenne *„elfojtott nemi vágyakról"* beszélni. – Jouvet 2001: 207; 2. ábra)

A REM alvás alatti álmodást J. Allan Hobson és munkatársai már évtizedek óta az agyban – miközben hatékonyan bénultak vagyunk –, a külvilág kizárásával keletkezett agyi aktivitás tudatos értelemzésének, az éber működés jelentésadási működésének fogják fel, olyan tudatállapotnak, *„amelyben az [...] agy megteremti önnön élményeit"* (Bódizs 2003: 614.). *„A REM álom – állapítják meg – emocionálisan indított kognitív folyamat hiányos emlékezettel, orientációval, akarattal és elemző gondolkodással".*[13] Az álom ezek szerint elsősorban a REM alatt rendelkezésre álló agykérgi asszociációkból keletkezik. Az *„aktiváció-szintézis"* modellt, ahogy ezt a feltevést nevezik[14] összeegyeztethetetlennek tartják Freud elméletével. Az álomban nem emlékek és gondolatok alakulnak egy regressziós folyamattal képekké, mint azt Freud gondolta, hanem éppen fordítva, az agytörzsben keletkezett (kaotikus kolinerg) igerek állítanak elő a talamusz és az agykéreg aktivitása révén mintha-szenzoros élményeket, amelyek az emlékezet segítségével értelmeződnek. Eredetileg nem értelmezték, hogy az agy miért ad jelentést ezek-

[12] Fisher–Gross–Zuch 1965.
[13] Hobson–Pace–Schott 2000: 809.
[14] Hobson–McCarley 1977; Hobson–Pace–Schott 2000; Hobson–Pace–Schott 2002.

nek az aktivációknak első helyen, de újabban felvetik és kísérelti bizonyítékok is megerősítik, hogy az álmodásnak az emlékezeti konszolidációban (az emléknyomok megszilárdulásában) lehet szerepe.[15]

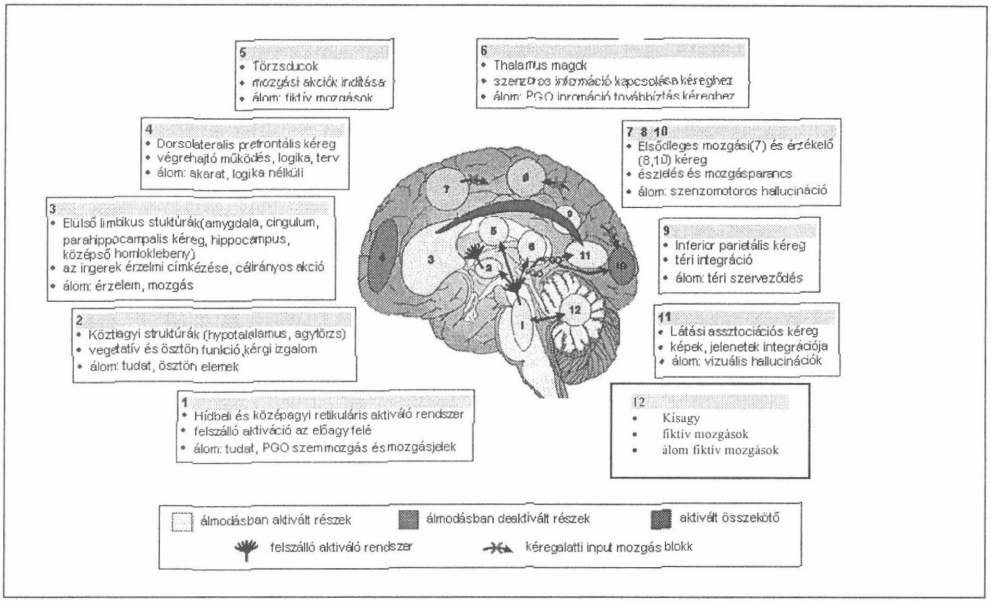
A REM alvás alatti álmodásra jellemzők a vizuális vagy mozgásos hallucinációk, a bizarrság (szokatlan és képtelen képek, változó eseménysorok), a tévedés (azt gondolván, hogy ébren vagyunk, a világos álmodás kivételével), a csökkent vagy hiányzó önreflexió, az össze nem illő, felborult idő és helyszínek, a narratív történések konfabulatív vonásai, erőteljes érzelmek, mint a félelem és szorongás és a hiányzó akarati kontroll.

3. ábra. Az „aktiváció-szintézis" álommodell jelen AIM változata. A háromdimenziós (aktiváció, inputforrás, moduláció) állapot-tér modell az átmeneteket mutatja az ébrenlét, a nem szemmozgásos (NREM) és REM alvás között (Hobson–Pace–Schott–Stickgold, 2000 nyomán).

Az álmodás „aktiváció-szintézis" feltevésének mai változata az AIM modell, háromdimenziós állapot-tér (az alacsony és magas aktiváció, a külső vagy belső input/bemenet forrás és a biokémiai moduláció szintjei között) az átmeneteket mutatja az éberség, a NREM és REM alvás között (3. ábra). Ébren az előagy (agykéreg) aktivációja valósul meg a felszálló retikuláris rendszeren keresztül. Ez az aktiváló (arousal) rendszer számos előagyi területet aktivál, amelyek fontosak az álom keletkezésében, de olymódon, hogy kémiailag és anatómiailag eltérnek az éber aktivációs folyamatoktól. Az elmélet másik fontos elelme, hogy a homloklebeny (prefrontális kéreg) végrehajtó működése, amely éberen aktiválódik gondolkodási, epizodikus (személyes vonatkozású) emlékezeti, munkaemlékezeti feladatokban, álmodás közben deaktiválódik.[16] A feltevés szerint ez illogikus gon-

[15] Stickgold–Hobson–Fosse–Fosse 2001; Maquet 2001.
[16] Muzur–Pace–Schott–Hobson 2002.

4. ábra. A normál álmodás előagyi folyamatai – neurofiziológiai, neuropszichológiai és agyi képalkotási eredmények összegzése (Hobson–Pace-Schott–Stickgold 2000 nyomán).

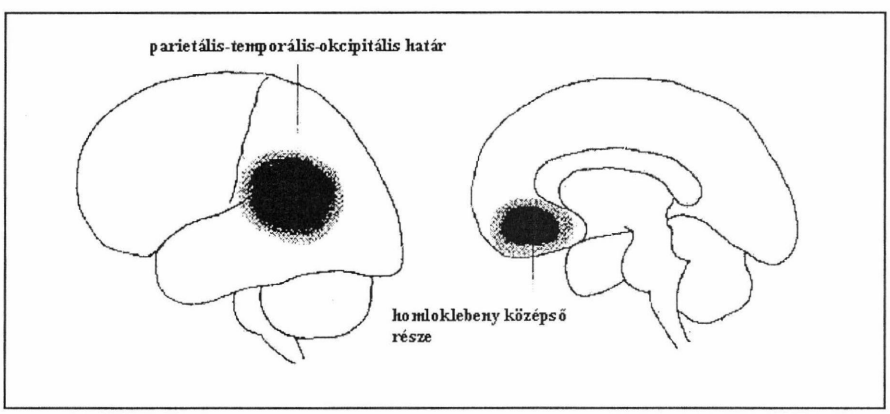
dolkodáshoz (ad hoc magyarázatok, emlékezeti hiányok, bizarr bizonytalanságok) vezet. A REM alvás alatti álmodásban szerepelnek az agy hátsó asszociációs területei és az érzelmekben fontos kéregalatti limbikus és más területek aktivációi közötti kapcsolatok, amelyek az álmodás fiziológiai alapját képezhetik. Az érintett agyi struktúrákat és jellemzőket a 4. ábra foglalja össze.

Korai feltevések szerint álmodás csak REM alvásban lehet, de Foulkes (1962) felfedezte, hogy álomszerű történések vannak NREM alvásban is. Sőt ma ismert, hogy teljesen ébren is. A NREM álom jóval ritkábban fordul elő, s inkább gondolatszerű, nem vizuális, mint a REM álom, tartalma ismétlődő, többet tartalmaz a napi gondokból. Intenzív álmodás – állítják többen – csak REM alvásban fordul elő.

David Foulkes (1985; 1997) kognitív, információfeldolgozási modellt javasol az álom keletkezésére, ami megkérdőjelezi a tudatos állapotok és az álomtevékenység agyi alapjait. Álláspontját jól szemléletei az alábbi kijeletése, amit Vogel (2000: 1016) idéz: *„[…] a bizonyítékok, hogy az „agyközpontok" valóban pszichológiai jelenségek szubsztrátumai elsősorban ezen aktivitásoknak a jelenségekkel való korrelációjára épülnek. Így, ha bizonyos, hogy az álmok általában a mentális tevékenységek jól integrált sorozatai, amíg az agy letapogatásai megmondják nekünk, hogy az állítólagos agyközpontok nyugalomban vannak, akkor amit találhatunk, az nem az, hogy az álmok szervezetlenek volnának, hanem az,*

hogy a mai neurofiziológia még nem megfelelően azonosította a gondolati teljesség szubsztrátumait. Az agytudomány felhasználása, hogy alátámassza vagy megcáfolja a pszichológiai adatokat és elméleteket, elvileg hibás, és az álmodásra vonatkozóan pedig fatális tévedés."

Foulkes az álmokat, mint az „emlékezeti rendszerek" vagy „egységek" aktivációjának eredményét írja le. Ebben a modellben az „aktivációt" – a serkentő folyamatok és a korábban akaratlagosan gátolt emlékezeti rendszer gátlástalanodása kombinációjának tekintette. Foulkes pszichológiai modellje nem próbálja meg összekapcsolni a mentális és fiziológiai jelenségeket. Egy újabb írásában (1990) egyenlőségjelet tesz a magasabb kognitív konstruktív folyamatok és az álmokat szervező folyamatok között. Szerinte az álmok alvás közben a szemantikus és epizodikus emlékezet szétszórt, többé-kevésbé véletlenszerű aktivitásából származnak. *„Mivel úgy tűnik, az emlékezeti elemek álom közben és kiválasztásuk az álomfolyamatból véletlenszerű és önkényes, nem valószínű, hogy álmaink adott tartalmának – önmagában – bármilyen adaptív funkciója lenne"*[17]. Habár az emlékek aktiválódása véletlenszerű az epizodikus (személyes) és szemantikus (az általános tudást, jelentést, ismeret-kapcsolatokat őrző) emlékezetből, tartalma jelen és távoli múltban előforduló eseményekből származik. Az álmok mégsem teljesen véletlenszerűek, mivel egy álomalkotó folyamat ezeket az emlékeket érthető történetté szervezi. Az elmélet értelmezi a napi gondok beépülését is az álmokba.

5. ábra. Agysérülések, amelyek az álmodás elvesztésével járnak, megőrzött REM-alvással (Solms 2000. után).

[17] Foukes 1985: 200.

A filozófus Owen Flanagan (1995) a fő problémát abban látja, hogy *„minden tény ismerete arról, ahogy az agy működik sem magyarázná, ahogy az agy a szubjektív mentális életet felkelti"*.[18] Mint Foulkes, szintén elveti, hogy az álomnak, mint tudati élménynek biológiai funkciója volna. Az álom – mint állítja – az agyműködés „mellékhatása" (epifenomén), nincs adaptív jelentősége. *„A látási, hallási, propozíciós és szenzomotoros mentális tevékenység, amely* [az álomban] *előfordul, főleg zaj"*[19].

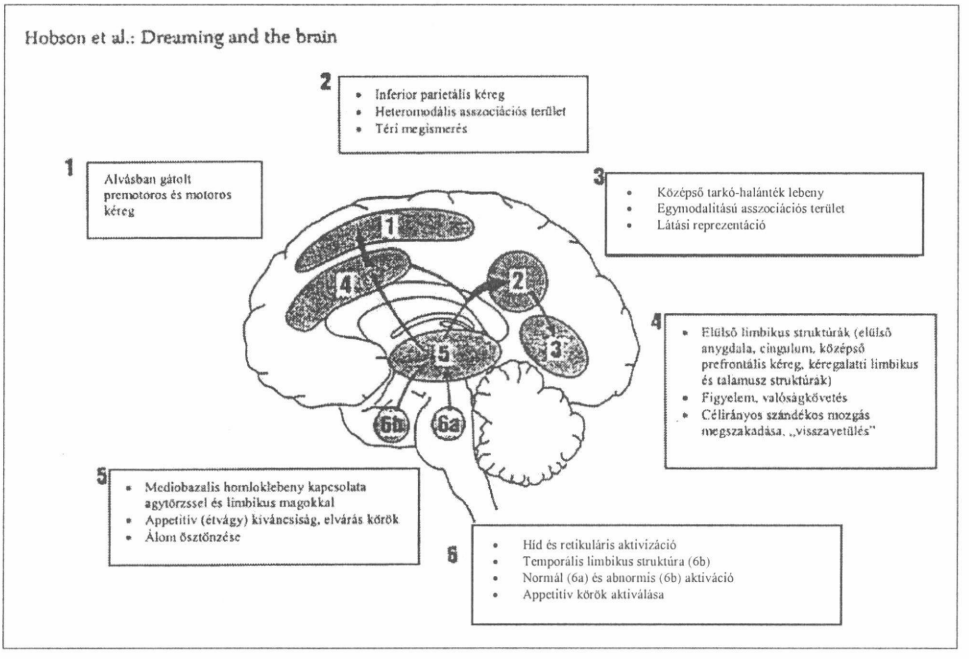
A neuropszichológus (és pszichoanalitikus) Mark Solms[20] ezzel szemben az álmodás biológiai jelentőségét hangsúlyozza. Stroke nagy sebészeti beavatkozás utáni agykárosodottakat vizsgálva megállapította, hogy az előagy két eltérő területén, az inferior parietális lebenyben és a mediális prefrontális lebeny fehér állományú pályáinak sérülésében szenvedő betegeknél nincs álmodás (5. ábra), de a REM megmarad. A parietális lebeny a téri megismerés szolgáltában áll, a homloklebeny fehér állományának pályái pedig összekötik a limbikus rendszer fontos részeit, amelyeknek az érzelem, a motiváció és a megerősítés folyamataiban van döntő közvetítő szerepe. Ezt képalkotási (PET) módszerekkel is alátámasztották, amelyek REM-ben szelektív aktivitást mutatnak ezen érzelmi, motivációs folyamatokban érintett, és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó kérgi és kéregalatti területeken.[21] Solms szintén rámutat, hogy a temporális lebeny roham ébren álomszerű állapotot hoz létre és alvás közben fokozza az álmodást.

Más vizsgálatok pedig arra mutattak rá, hogy az elsődleges látókéreg sérülés, még teljes látáskárosodás esetén sem szünteti meg a vizuális álmodást (amikor pedig a szokásos észlelési útvonal nem használható). Így Solms szerint a vizuális álmok – szemben Hobson és munkatársai modelljével – inkább – *„hallucinatórikus visszafelé vetítéssel"* – egy fordított útvonalon, a frontális lebeny fehérállományán, majd a parietális lebenyen keresztül a látókéregben képződnek.

Solms (1997) az agykárosodottak vizsgálatai alapján lényegében azt veti fel, amit eredetileg Freud, hogy *az álom funkciója az alvás védelme*. Feltevései szerint: *„Az álmodás folyamatát egy izgató inger indítja. Ha ez az inger elég intenzív vagy fennmarad, aktiválja az agy motivációs mechanizmusait (vagy ha felkelti ezen mechanizmusok érdeklődését más okból), az álomfolyamat beindul. Az agy motivációs rendszereinek működése normálisan a céirányos cselekvések felé terelődik, de a mozgásrenszerhez való hozzáférés alvás közben akadályozott. A célirányos cselekvés, amely szokásosan a motivált érdeklődés kimenete volna, ezzel lehetetlenné válik az alvás alatt. Ennek következtében (és igencsak le-*

[18] Flanagan 2000: 937.
[19] Flanagan 1995: 24. idézi. Revonsuo: 880.
[20] Solms 1997; 2000a
[21] Braun–Balkin–Wesensten–Gwadry–Carson–Varga–Baldwin–Belenky–Herscovitch 1998; Maquet, 2000; Maquet–Peters–Aerts–Delfiore–Degueldre–Luxen–Franck 1996; Nofzinger–Mintun–Wieseman–Kupfer–Moore 1997.

hetséges, hogy az alvás védelmében) az aktivációs folyamat regresszív irányba fordul. Úgy tűnik, ez a folyamat két szakaszból áll. Először az észlelési rendszer magasabb, – az emlékezet és az elvont gondolkodás szolgálatában álló – részei; majd az alacsonyabb, – a konkrét képzeletet szolgáló – részei aktiválódnak. Ennek a regresszív folyamatnak az az eredménye, hogy az álmodó alvás alatt valóságban nem foglalkozhat motivált tevékenységgel, de elképzeli magát, hogy így tesz. A reflektáló rendszerek inaktív állapotának köszönhetően a limbikus agy homlok részében az álmodó kritikátlanul elfogadja az elképzelt jelenetet és összetéveszti a valóságos észleléssel".[22] Az álmodás Solms által javasolt előagyi „dream-on" (álmodást bekapcsoló) folyamatait az 6. ábra mutatja.

6. ábra. Solms (1997) által javasolt modell az álmodás előagyi folyamataira, amelynek középpontjában a dopaminerg mezolimbikus jutalmazó idegstruktúrák állnak. Solms újraértékelve Freud elméletét, optimista képet fest a motivációban érintett és az álmodást irányító agyi területek kapcsolatairól. Magyarázatát lásd a szövegben (Hobson–Pace-Schott–Stickgold, 2000. nyomán).

[22] Solms 2001: 88.

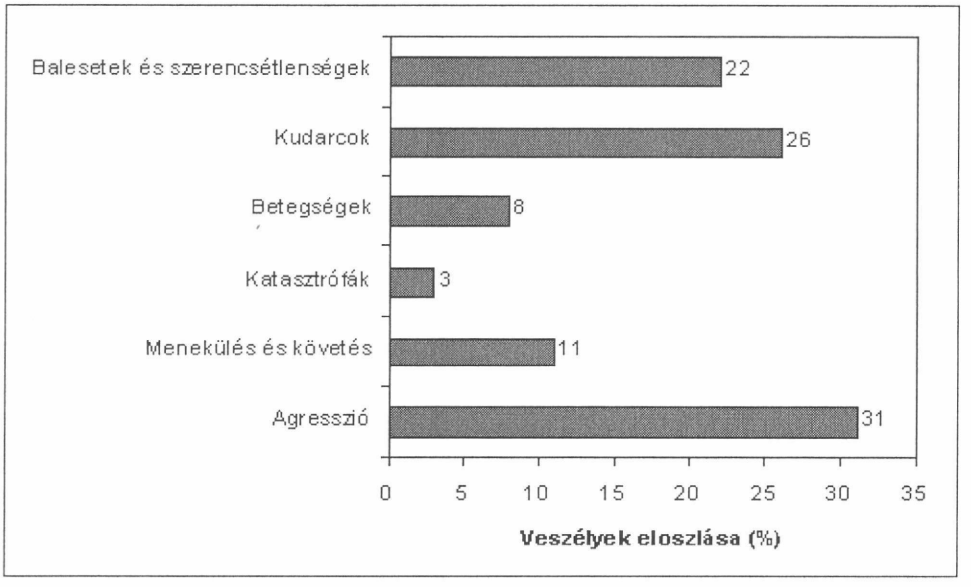
Az álomfolyat akkor indul, amikor külső vagy belső ingerek *„a kíváncsiság-érdeklődés-elvárás neuronköröket"*[23] aktiválják (5). Gátló mechanizmusok akadályozzák meg, hogy az *„appetitív érdeklődés"* (6), amelyet az ingerlés kivált, ne vezessen mozgáshoz (4,1), vagyis az aktivitás *„regresszíven"* vezet a hallucinációk irányába (ez megfelel a vágyteljesítő fantáziáknak). Szorongásos álomban nem működik ez a mechanizmus. Solms – mint Revonsuo kiemeli – világosan nem tulajdonít semmi funkciót az álomtartalomnak, az álmokat csak egyszerűen bizarr hallucinációknak tekinti.

A neuropszcihológiai/pszichoanalitikus modell szerint tehát az álomképzetek előállításában specifikus előagyi mechanizmusok vesznek részt és ezek a képzetek összetett kognitív folyamatokon keresztül képződnek.[24] Solms ezen az alapon kritizálja Hobson és munkatársai elméletét és állítja, hogy Freud azon feltevése, hogy az álmok ösztönmechanizmusok felkeltődésére (ösztönkiélésre) szolgálnak, ma jobban megvédhető, mint korábban. Munkájával, fontos eredményeivel Freud elméletének bizonyos vonatkozásai valóban más megvilágításba kerülnek.[25] Azonban az elméletében feltételezett, a kíváncsiság, az újdonságkeresés és a jutalmazás szolgálatában álló dopaminerg folyamatokkal alapvető probléma, hogy NREM alvásban, REM-ben és éber állapotban egyaránt aktívak.

Solms (1997) eredményei hatással vannak a modern álomelméletekre, ma általános az egyetértés, hogy az álmodást az agy érzelmi központjainak REM alvás alatti aktivitása ingerli.[26] Hobson is megerősíti, hogy *„az érzelmek elsőleges alakító erők, amelyek meghatározzák az álom cselekményét"*,[27] vagy ahogy az érzelemkutató Panksepp értelmezi a REM folyamat, amelyhez az álom kapcsolódik az ősi éber állapot maradványa, *„megzabolázott, leegyszerűsített emocionális izgalom"*.[28] Úgy tűnik tehát, egyetértés van abban, hogy az álmodáshoz előagyi ideghálózatok szükségesek, s abban is, hogy ezek a hálózatok alakítják az álomtartalmat. Azonban, mint ismeretes, számosan próbálkoztak a freudi „álommunka" ellenőrzött kísérletekben való alátámsztására, de a folyamatra vonatkozó valódi bizonyíték nincs,[29] ugyanakkor az álmok sokat elárulnak az álmodó érdeklődéséről és érzelmi gondjairól, anélkül, hogy segítenének az értelemzésben. Így kérdéses marad, hogy az érzelmek, motivációk, megerősítések valóban tudattalan vágyak lennének, és Solms érdekes eredményeinek értelmezéséhez valóban szükség van e „cenzor" és rejtett vágyteljesítés felté-

[23] Panksepp 1998.
[24] Solms 2000a: 848.
[25] Solms 2000a;b;c; 2001.
[26] Ld. Hobson–Pace–Schott 2000; vagy Panksepp 2000.
[27] Hobson 2000.
[28] Panksepp 2000: 989.
[29] Fisher–Greenberg 1996.

telezésére.[30] Ha pedig Foulkes fenti érvelésre gondolunk, amelynek alapján Vogel állítja, hogy csak egy érvényes pszichológiai teszt támasztaná alá vagy cáfolná Freud elméletét, akkor egyet kell értenünk Vogel következtetésével: *„Az a tény, hogy 100 év telt el egy ilyen teszt nélkül, azt sugallja, hogy Freud álomhipotézise empirikusan ellenőrizhetetlen és ezáltal kívül esik a tudomány birodalmán"*[31].

7. ábra. Revonsuo és Valli (2000) bizonyos fenyegető elemeket találtak az álmokban, amelyek az álmok mint veszély-szimuláció eredeti alkalmazazkodási funkciójára utalhatnak.

Antti Revonsuo (2000) éppen az érzelmi feldolgozásra alapozva veti fel, hogy az álmok biológiai funkciója *a fenyegető események és a veszély észlelésének megismétlése és a veszélyt elkerülő válasz szimulációja*. Ez a veszély-szimuláló mechanizmus az emberiség fejlődéstörténetében szelekciós nyomásra alakult ki. Ezt támasztanák alá szerinte az álomélményben előforduló negatív emocionális elemek, a szerencsétlen kimenetek, az ellenségek, állatok, konfliktusok, stb. Revonsuo így vizsgálja, hogy az álom csökkenti-e a negatív érzelmeket vagy traumák következményeit. Az adatok között hivatkozik például a gázai övezetben élő palesztín gyerekkel végzett vizsgálatokra. A traumatizált gyerekek szemben a

[30] Hobson 1999; Hobson–Pace–Schott 1999.
[31] Vogel 2000: 1016.

nem traumatizált galileai gyerekekkel jobb álomemlékezetet, több negatív érzelemtartalmat mutattak, a gyakoribb álomfelidézés társult depressziós szindrómákhoz.[32] Ilyen adatokból nehezen következtethető, hogy az álom valódi érzelmi problémákat megoldana. Ezért fogalmazta meg az ettől eltérő feltevését, amelynek empirikus igazolásával Revonsuo és Valli (2000) próbálkozott 52 egyetemista otthon gyűjtött álmainak (592 álom) tartalomelemzésével. Az fenyegető elemek (üldözés, támadás, menekülés, balszerencse, kudarc, betegség stb., összesen 672 esemény) eloszlása a 7. ábrán látható. Habár az éber fenyegető helyzetekkel való összehasonlításra nem került sor, az eredményeket Revonsuo alátámasztásának tekintették.

Azt az állítást, hogy az álmodás filogenetikailag ősi veszély-szimulációs rendszer, ami inkább a régi, mint az új emberi feltételeket tükrözi, Revonsuo antropológiai adatokkal is megpróbálja alátámasztani. Így utal Gregor (1981) adataira, aki braziliai (mehinaku) indiánoktól 385 álmot gyűjtött és tartalomelelmzéssel úgy találta, az átlag amerikai álmokhoz képest több fizikai agresszió fordul elő bennük, állatokkal és emberi áldozatokkal (míg a szexuális álmok előfordulási arányában látszólag nincs különbség). Revonsuo szerint a mai vadászó-gyűjtögető törzsek álmai közelebb állnak az elődök álmaihoz. Hasonló érve, hogy az írás, a gépelés, az olvasás, a számolás, mint érzelmileg kevésbé megterehelő és a kultúrában később kialakult tevékenységek alig vagy nem fordulnak elő az álmokban, de sétálás, barátokkal beszélgetés, szex igen. A kritikák szerint azonban[33] nincs komoly bizonyíték, hogy az álmodásnak bármilyen viselkedési funkciója volna. Revonsuo elgondolása számos megoldatlan problémát vet fel az egészséges személyek lidérces vagy visszatérő álmaival, vagy a poszt-traumás betegségben akár 50 év múlva is visszatérő rémálmaival kapcsolatban, amely betegség inkább akadályozza, mint segíti az alkalmazkodást. Egyesek megkérdőjelezik a jelenkori vadászó-gyűjtögető társadalmakra vonatkozó antropológiai adatok használatát is. Hunt (2000) például Tedlock (1987) gyűjteményes munkájára hivatkozva állítja, hogy ezekben – saját kifejezésével – *„komplexen »álom-centrikus« társadalmakban"* a fenyegető helyzeteken túl az álmodás legkülönbözőbb formáit találták, – felsorolásában – közöttük a lucidus, értelmes álmot, amikor a személy tudja, hogy álmodik, a mitológikus-archetipikus álmokat, a szociális és személyes problémamegoldást, kreativitást, betegek gyógyítását stb. tartalmazó álmokat. Ezzel hangsúlyozva, hogy az álmodásnak sokféle mentális funkciója lehet. Revonsuoval egyet lehet érteni a REM és az érzelmek kapcsolatának jelentőségét illetően. Az ősi negatív érzelemmel való kapcsolat igazolásának viszont empirikus akadálya lehet – figyelmeztet Panksepp (2000) –,

[32] Punamäki 1998.
[33] Pl. Antrobus 2000: 907.

mivel a ragadozó állatnak több REM alvása van, mint áldozatának. (Pedig: *„Az utóbbi biztosan jobban gyakorolja védekező rendszerét, mint az előbbi."*)

Hunt (2000) szerint a „fenyegetés szimulációjának" elmélete éppúgy ellenőrizhetetlen, mint Freud „őshorda" -elmélete, amit a pszichoanalitikus antropológia egyik kiindulópontjának tekinthetünk. Azonban attitűdünktől függetlenül, hogy kijelentését elfogadjuk vagy tagadjuk, ez az elmélet rámutatott az antropológiai adatok jelentőségére olyan emberi jelenségek tisztázásában is, mint az álom. Feltárhatók a stressz és a reakciók kulturális forrásai; lehet azzal foglalkozni, ahogy az adott társadalom értelmezi, osztályozza, felhasználja álmait; leírható a mítoszok, rítusok, mágikus gyógyító rituálék stb. kapcsolódása az álmokhoz. Róheim Géza kétségtelen érdeme – függetlenül az eredeti freudi fogalmak helyétől a mai pszichológiai (pszichoanalitikai) gondolkodásban –, hogy az álomelemzés és a folklór közötti megfeleiések tanulmányozására fordította figyelmét. A tartalomelemzési módszerek[34] alkalmazása számos összehasonlító vizsgálatot eredményezett a „hagyományos" és a „modern" társadalmakban élők álmai (vagy „álommunka-rendszerei") között. Egy tartalomelemzés valószínűleg új megvilágításba helyezné (érzelmi hangsúlyok stb.) az álmok Róheim Géza által összegyűjtött és elemzett adatait is. Ez a statisztikai megközelítés azonban úgy tűnik, legalábbis Barbara Tedlock (1991) szerint – aki antropológusok saját álmainak vizsgálatára (és a terepen másokkal való megosztására) hivatkozik –, hogy a részvevő megfigyelés módszerének köszönhetően átalakulóban van. Az antropológusok manapság figyelmüket „az álomelméletek és értelmezési rendszerek, mint összetett pszichodinamikai kommunikatív események tanulmányozására" fordítják. Nemcsak az álomélmények helyi kultúrában való használatára, hanem saját álmaikra is tekintettel vannak, ami segíti őket, hogy megtanulják felfedezni saját „tudattalan" reakcióikat azokra az emberekre, akiket leírni szándékoznak. *„A kulturális antropológusok* – mint írja – *a pszichoanalitkusokhoz hasonlókká válhatnak abban a készségükben, amellyel meghallgatják mások álom-közléseit és megvizsgálják saját reakcióikat"* (1991).

IRODALOM

ADLER, Alfred
1927 *The practice and theory of individual psychology*. New York, Harocurt.
ANTROBUS, John S.
2000 How does the dreaming brain explain the dreaming mind? *Behavioral Brain Sciences* 23. 904–907.

[34] Hall–van de Castle 1966; Domhoff 1999; Schneider–Domhoff, 1995.

ASERINSKY, Eugene – KLEITMAN, Nathaniel
1953 Regularly occuring periods of eye motility and concurrent phenomena during sleep. *Science* 118. 273–274.
BÓDIZS Róbert
2003 Az alvás és jelenségköre. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gyulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. 601–618. Budapest: Osiris Kiadó
BRAUN, Allen R. – BALKIN, Thomas J. – WESENSTEN, Nancy J. – GWADRY, Fuad – CARSON, Richard E. – VARGA, Mary – BALDWIN, Paul – BELENKY, Gregory – HERSCOVITCH, Peter
1998 Dissociated pattern of activity in visual cortices and their projections during human rapid eye movement sleep. *Science* 279. 91–95.
CRICK, Francis – MITCHINSON, Graeme
1983 The function of dream sleep. *Nature* 304. 111–114.
1995 REM sleep and neural nets. *Behavioral Brain Research* 69. 147–155.
DEMENT, William – KLEITMAN, Nathaniel
1957 The relation of eye movements during sleep to dream activity: An objective method for the study of dreaming. *Journal of Experimental Psychology* 53. 339–346.
DOMHOFF, William G.
1999 New directions in the study of dream content using Hall and Van de Castle coding system. *Dreaming* 9 2/3. 115–137.
FARTING, W. G.
1992 *The psychology of consciousness*. New York, Prentice-Hall.
FISHER, C. – GROSS, J. – ZUCH, J.
1965 Cycle of penile erection synonymous with dreaming (REM) sleep. *Archive of General Psychiatry* 12. 29–45.
FISHER, Seymour – GREENBERG, Roger P.
1996 *Freud scientifically appraised*. New York, John Wiley.
FLANAGAN, Owen
1995 Deconstructing dreams: The spanders of sleep. *The Journal of Philosophy* 92. 5–27.
2000 Dreaming is not an adaptation. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 936–939.
FOULKES, David
1962 Dream reports from different stages of sleep. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 65. 14–25.
1985 *Dreaming: A cognitive -psychological analysis*. Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum.
1990 Dreaming and and consciousness. *European Journal of Cognitive Psychology* 70. 2. 39–55.
1997 Contemporary neurobiology of dreaming? *Sleep Research Society Bulletin* 3. 1. 2–4.
FREUD, Sigmund
1900/1985 *Álomfejtés*. Budapest: Helikon Kiadó
GREGOR, Thomas
1981 A content analysis of Mehinaku dreams. *Ethos* 9. 353–390.
HALL, Calvin S. – VAN DE CASTLE, Robert I.
1966 *The content analysis of dreams*. New York, Appleton-Century-Crofts/Meredith.
HOBSON, Allan J.
1999 The new neuropsychology of sleep: Implications for psychoanalysis. *Neuropsychoanalysis* 1. 2. 157–182.

2000 The ghost of Sigmund Freud haunts Mark Solm's dream theory. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 6. 951–953.

HOBSON, Allan J. – MCCARLEY, Robert W.

1977 The brain as a dream state generator: an activation-synthesis hypothesis of the dream process. *American Journal of Psychiatry* 134. 1335–1348.

HOBSON, Allan J. – PACE-SCHOTT, Edward F.

1999 Clinical implications: dream interpretation and dream science: Reply to Solms, Braun and Reiser. *Neuropsychoanalysis* 1. 2. 206–224.

2002 The cognitive neuroscience of sleep: Neuronal systems, consciousness and learning. *Nature Reviews Neuroscience* 3. 9. 679–693.

HOBSON, Allan J. – PACE-SCHOTT, Edward F. – STICKGOLD, Rrobert J.

2000 Dreaming and the brain: Toward a cognitive neuroscience of conscious states. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 6. 793–842.

HUNT, Harry T.

2000 New multiplicities of dreaming and REMing. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 6. 953–955.

JOUVET, Michael

2001 *Alvás és álom.* Budapest: Typotex Kiadó

JUNG, Carl G.

1933/1959 Modern man in search of a soul. In *Archetypes of the collecitve unconscious.* The collected works of C.G. Jung, vol. 9. 1. Princeton: Princeton University Press

MAQUET, Pierre – PETERS, Jean-Maries – AERTS, Joel – DELFIORE, Guy – DEGUELDRE, Chistian – LUXEN, André – FRANCK, Georges

1996 Functional neuroanatomy of human rapid eye movement sleeep and dreaming. *Nature* 383. 163–166.

MAQUET, Pierre

2000 Functional neuroimaging of normal human sleep by pozitron emission tomography. *Journal of Sleep Research* 9. 207–231.

2001 The role of sleep in learning and memory. *Science* 294. 1048–1052.

MCCARLEY, Robert W. – HOBSON, Allan J.

1977 The neurobiological origins of psychoanalytic dream theory. *American Journal of Psychiatry* 134. 1211–1221.

MUZUR, Arvin – PACE-SCHOTT, Edward F. – HOBSON, Allan J.

2002 The prefrontal cortex in sleep. *Trends in Cognitive Sciences* 6. 11. 475–481.

NOFZINGER, Erik A. – MINTUN, Mark A. – WISEMAN, Mary Beth – KUPFER, David J. – MOORE, RobertY.

1997 Forebrain activation in REM sleep: An FDG PET study. *Brain Research,* 770. 192–201.

PAGEL, J. F.

2000 Dreaming not a non-conscious elektrophysiological state. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 984–988.

PANKSEPP. Jaak

1998 *Affective neuroscience: The foundation of human and animal emotions.* New York: Oxford University Press

2000 „The dream of reason creates monsters"... especially when we neglect the role of emotion in REM-states. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 6. 988–990.

PUNAMÄKI, Raija-Leena
1998 The role of dreams in protecting psychological well-being in traumatic conditions. *International Journal of of Behavioral Development* 22. 559–588.
REVONSUO, Antti
2000 The interpretation of dreams: An evolutionary hypothesis of the function of dreaming. *Behavioral Brain Sciences* 23. 6. 877–901.
REVONSUO, Antti – VALI, Katja
2000 Dreaming and consciousness: Testing the threat simulation theory of the function of dreaming. *Psyche* 6. 8. http:// psyche-6-08-revonsuo.html
RÓHEIM Géza
1932/1984 Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. In Rócheim Géza: *Primitív kultúrák pszichoanalitkus vizsgálata*. 278–613. Budapest: Gondolat
1952 *The gates of the dream*. New York: International Iniversity Press
SCHNEIDER, Adam – DOMHOFF, William G.
1995 *The quantative study of dreams* [Web site, updated 2000]. Elérhető: http://www.dreamresearch.net/.
SIEGEL, Jerome M.
2003 Why we sleep. *Scientific American*, Nov. 72–77.
SOLMS, Mark
1997 *The neuropsychology of dreams: A clinico-anatomical study*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
2000a Dreaming and REM sleep are controlled by different brain mechanisms. *Behavioral Brain Sciences* 23. 6. 843–850.
2000b Ongoing discussion of J. A. Hobson and E. Pace-Schott's response. *Neuropsychoanalysis* 2.
2000c Freudian dream theory today. *The Psychologist* 13. 12. 618–619.
2001 The Interpretation of dreams and the neurosciences. *Psychoanalysis and History* 3. 79–91. (Németül megjelent Freud Álomfejtés könyve centenáriumi kiadása előszavaként; Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2000)
STICKGOLD, Robert J. – HOBSON, Allan J. – FOSSE, Roar – FOSSE, Magdalena
2001 Sleep, learning, and dream: Off-line memory reprocessing. *Science* 294. 1052–1057.
TEDLOCK, Barbara (ed)
1987 *Dreaming: Antropological and psychological perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press.
TEDLOCK, Barbara
1991 The new antropology of dreaming. *Dreaming* 1. 2. Elérhető: http://www.as-dreams.org/journal/articles/1-2tedlock1991.htm
VOGEL, G. W.
2000 Critique of current dream theories. *Behavioral and Brain Sciences* 23. 1014–1016.
WITTGENSTEIN, Ludwig
1995 *Észrevételek*. Budapest: Atlantisz

László Séra

FREUD AND THEORIES OF DREAMS TODAY

Dreams are mental activities occurring in our sleep, characterized by lively sensational-kinetic imagination that we experience as wakeful reality, despite the distinguishing cognitive marks. In a way similar to Freud's, other theories of dreams in psychology also lay stress on the importance of dreams in the psychological adaptability of individuals. Nevertheless, even after sixty years of ardent psychological and neurophysiological research, there is still no consensus among the experts concerning the functions of sleeping and dreaming.

According to certain concepts, dreams are the products of the collective unconscious. Psychoanalytical anthropology has long emphasized the import of anthropological data in the clarification of the phenomenon of dreaming. According to this theory, it can be analyzed how a given society interprets, classifies, and utilizes its dreams, and it can also be described how individual myths, rites, and magic healing rituals are related to one another.

Hesz Ágnes

Álom halottakkal, mint élők és holtak közti kommunikáció

Bár az álom az egyén belső élménye, a különböző orvosi, pszichológiai és antropológiai kutatások amellett érvelnek, hogy az álom nagyban függ az álmodó kultúrájától és társadalmi helyzetétől, így messze túlmutat az egyénen. Még manapság is meglepően nagy azoknak a kultúráknak a száma, amelyekben az álomnak azonos realitásértéket tulajdonítanak az ébrenlét valóságával, és bizonyos álmok komoly hatást gyakorolhatnak az egyén és a közösség életére. Ilyenek a halottakkal kapcsolatos álmok is. Annak ellenére, hogy az álom több korban és több kultúrában, köztük a kereszténységben is, az élők és holtak közti kommunikáció egyik fontos csatornájának számított,[1] a magyar néprajzi és antropológiai kutatás ilyen szempontból nem, vagy csak nagyon érintőlegesen vizsgálta.[2] A kutatásra jellemző, hogy az álmokat elsősorban előjelként kezeli, és bár számos hiedelemgyűjtésben felbukkannak halottakkal kapcsolatos álmok, az anyagközlésekben ezek nem képeznek külön kategóriát.[3] A gyűjtési módszerek hiányossága és a kutatói figyelem hiánya miatt mindeddig szintén keveset lehetett tudni arról, hogy egy-egy közösségben mekkora és milyen szerepe lehetett a halottakkal kapcsolatos álmoknak, és hogy hogyan viszonyultak az egyéb, élők és holtak között alkalmazott kommunikációs technikákhoz. Éppen ezért tanul-

[1] Schmitt 1998: 43–42.

[2] Az álomról, mint az emberi és a természetfeletti világ közti kommunikációs technikáról írt Pócs Éva: Pócs 1998: 15–55; egy dunántúli parasztasszony álmait (melyeknek közel egyharmada volt halottakkal vagy a halállal kapcsolatos) vizsgálta Tüskés Gábor és Knapp Éva: Tüskés–Knapp 1998: 366–379.

[3] A teljesség igénye nélkül: a halottakkal kapcsolatos álmokat Bosnyák Sándor moldvai és gyimesvölgyi gyűjtésében, valamint a népi álomfejtésről szóló munkájában a jeles álmok közé sorolja (Bosnyák 1980: 145; Bosnyák 1982: 110; Bosnyák 2000.), Gulyás Éva a „Hazajáró lélek, halott lelke" (Gulyás 1976: 86.), Dr. Sándor Mihályné a „Halál, temetés, lélek" (Dr. Sándorné 1976: 232.), Bondár Ferenc a „Halottak világa" (Bondár 1982: 58.), Salamon Anikó a „Halál, halott" (1987: 63), Fejős Zoltán a „Visszajáró halott" (Fejős 1985: 237.), Virt István pedig a „Visszajáró halott – halott jelentkezése a lélek nyugtalansága miatt" (Virt 1987: 118–120.) címszó alatt közli. Ez utóbbi, Zoboralján gyűjtött anyag azért is fontos, mert az említett csoportba sorolt 17 szövegből 11-ben a halott álomban jelenik meg.

mányomban arra teszek kísérletet, hogy egy gyimesi csángó közösség[4] halottas álmait és álomelbeszéléseit[5] kulturális és társadalmi kontextusukban vizsgáljam, rámutatva arra, hogy az álmoknak fontos szerepük van a halottkultusz fenntartásában és a közösségen belüli kommunikációban.

A HALOTTAKKAL KAPCSOLATOS ÁLMOK HIEDELEMHÁTTERE

A halottakkal kapcsolatos álmok és álomnarratívok értelmezési keretét a csángók halottakra vonatkozó tudása adja. A keresztény világképnek és tanításoknak megfelelően a gyimesiek hisznek a lélek halhatatlanságában, és abban, hogy élők és holtak kölcsönös befolyással bírnak egymás sorsára. A köztük lévő kapcsolatot alapvetően csereviszonyként lehet jellemezni, ahol a holtaktól kapott materiális és társadalmi javakat az élők a halott emlékének gondozásával és túlvilági sorsának javításával kötelesek viszonozni.[6] Ez Gyimesben a katolikus vallás, és a helyi hiedelmek által előírt módon történik: megfelelő temetés biztosításával,[7] a holtak lelkiüdvéért ajánlott rendszeres imádsággal; meghatározott alkalmakkor – a halál után hat héttel, hat hónappal, egy évvel, majd ezt követően a halál évfordulóján vagy halottak napján – mondatott halotti misékkel, valamint alamizsna adásával.[8] Az élőknek érdekük, hogy a cserekapcsolat ne maradjon

---

[4] 2002 őszén és 2003 során hét hónapot töltöttem Hidegségen (Gyimesközéplok, Románia). Noha terepmunkám gyakorlati megfontolások miatt egy viszonylag szűkebb közösségre korlátozódott, úgy gondolom, megállapításaim alapjában véve érvényesek a Gyimes-völgy egészére nézve, pontosabban annak magyarok lakta területeire.

[5] Bár a tanulmányban nem térek ki részletesen az álomélmény és az álomelbeszélés viszonyának összetett problematikájára, a kettő különbségére azonban fontos röviden kitérni. Az álom/álomélmény egy nem tudatos, gyakran töredezett szerkezetű, vizuális és auditív élmény, az álomelbeszélés pedig ennek a tapasztalásnak szerkezettel és jelentéssel bíró reprodukciója, amely egy egyéni, vagy kollektív értelmezési folyamat során jön létre, és a két jelenség kulturális és társadalmi funkciója sem minden esetben tekinthető azonosnak.

[6] Élők és holtak közti csereviszony történeti párhuzamairól lásd: Greary 1994: 77–94.

[7] Az egyházi előírások mellett számos laikus rítus szabályozza a halott körüli teendőket. Ezen rítusok – melyeknek változatai európaszerte ismertek voltak – alapvető célja, hogy a lelket átsegítsék a túlvilágra, illetve biztosítsák túlvilági nyugalmát. A haldokló kezébe égő gyertyát adnak, hogy a túlvilágon ne kelljen sötétben lennie, személyes tárgyait (fogsorát, botját, tisztálkodószereit) pedig a koporsóba rakják, szintén azért, hogy a túlvilágon használhassa őket. Fontos szabályai vannak a halott felöltöztetésének is: ruhájának és hajviseletének olyannak kell lenni, hogy ne akadályozza a mozgásban, vagy ne okozzon kényelmetlenséget neki. Szintén ügyelni kell a halott testi tartozékainak (körmének, hajának, vérének) megfelelő kezelésére, ezeket vagy a halottal együtt el kell temetni, vagy el kell ásni. Az előírások be nem tartása nyugtalanságot okozhat a halottnak, amely a halott visszajárásához vezethet.

[8] Az alamizsna egyrészt a temetés (virrasztó, tor) és a halotti emlékmisék kiegészítő eleme, másrészt önállóan is alkalmazható a halottak nyugalmának biztosítására, és történhet mindenféle

aszimmetrikus, ha ugyanis nem teljesítik kötelességeiket halottjaikkal szemben, a halottak betegséggel vagy anyagi kárral sujthatják őket.

Gyimesben az álom tekinthető a legfőbb kommunikációs csatornának élők és holtak között. Bár előfordul éber tudatállapotban bekövetkezett vizuális, vagy – a legtöbb esetben – auditív találkozásélmény is, gyakoriságuk a halottak álomban való megjelenéséhez képest számottevően kisebb. Az ilyen találkozásokról szóló, manapság gyűjthető hiedelemszövegek közül meglehetősen ritka a saját élményként elmesélt memorat, míg a szövegek túlnyomó része másokkal megesett történeteket beszél el, és többségében a szülők, nagyszülők generációjának idejéből származik. Maguk a gyimesiek is tisztában vannak ezzel a változással, és úgy tartják, hogy a halottak ma már az egyre szaporodó halotti misék eredményeképpen nem járnak vissza.[9] Gyakorlatilag ismeretlennek mondhatók viszont a rituális kapcsolatteremtési technikák: a specialistán – halottlátón, mondóasszonyon – keresztül történő kapcsolatfelvétel és az egyéb, magyar nyelvterületről máshonnan datált halottlátó technikák.[10] Az álom Gyimesben tapasztalt domináns szerepe a halottakkal folytatott kommunikációban egyébként nem párhuzam nélküli a magyar nyelvterületen, a szomszédos Felcsíkban például az utóbbi három évtizedben szintén ez lett az elsődleges kapcsolattartási forma.[11]

Ami az álomban és az éber tudatállapotban történő kommunikáció egymáshoz való viszonyát illeti, úgy tűnik, Gyimesben van némi összefüggés a kommunikáció fajtája, és az abban résztvevő halott típusa között. A halottak alapvetően három kategóriába sorolhatók: 1. személyiségüket megőrző, úgynevezett jó, vagy természetes halált halt halottak; 2. bűnös, vagy nem természetes módon, idő előtt elhalt ismerős halottak, például öngyilkosok, baleset vagy gyilkosság áldozatai; 3. személyiségjegyeiket elvesztett, rossz halált halt, vagy nem megfe-

előzmény nélkül, de a halott megjelenésének, kérésének eredményeképpen is. Arról, hogy miképpen válik a halott hasznára, a gyimesiek körében két elképzelés létezik, egy hivatalos, egyházi verzió, és egy laikus verzió. Az egyházi magyarázat szerint az alamizsnáért hálából elmondott és a halott lelkéért ajánlott imádság megrövidíti a halott túlvilági szenvedéseit és segíti a tisztítótűzből való szabadulását. Az általam laikusnak nevezett elképzelés szerint pedig az alamizsnaként adott élelem vagy tárgy a túlvilágra, a halott elé kerül, így az csillapíthatja földihez hasonló szükségleteit (például éhségét, szomjúságát).

[9] Gyimeközéplokon három templom működik, ebből kettő Hidegségen. A két hidegségi templomban hetenként egy-egy nap tartanak halotti miséket, alkalmanként kettőt-hármat, a Középlokon található plébániatemplomban pedig minden nap. Bár a halotti mise a kora kereszténység óta része volt a keresztény liturgiának, Gyimesben az utóbbi 20–30 évben vált ilyen gyakorivá.

[10] Gondolok itt például az Erdély más vidékein gyakorolt, nem kizárólag halottlátásra alkalmazott cseberbenézésre (Keszeg 1999; Csőgör 1998), vagy az új halottal való üzenetküldés szokására (K. Kovács 1944: 191; Csőgör 1998: 175; Virt 1987: 72.)

[11] Ez került ki legalábbis abból a hiedelemgyűjtésből, melyet 1996 és 1997 során, Csíkkarcfalván és Csíkjenőfalván Pócs Éva vezetésével többedmagammal végeztem.

lelő módon eltemetett halottak. A természetes módon elhalt, ismerős halottak rendszerint álomban láthatók, illetve jelenlétük a halált követő hat hetes időszakban – amikor is a hiedelmek szerint a halottak még hazajárnak – éber állapotban, többnyire kopogtatás, zaj formájában is érzékelhető. Visszajárásuk oka lehet az is, ha életükben valamilyen, többnyire vasból készült tárgyat eldugtak. A második kategóriába tartozó, idő előtt, és rossz halált halt ismerős halottak is megjelenhetnek álomban és éber találkozásélmény során egyaránt, ez utóbbi mód azonban nem korlátozódik a fent említett hat hetes időszakra, nyugtalanságuk oka pedig korai, rossz halálukban, vagy bűnösségükben keresendő. A harmadik csoportba tartozó halottak jelenlétét viszont csak éber állapotban lehet érzékelni. A hasonló módon megjelenő, rossz halált halt ismerős holtakkal együtt őket nevezik Gyimesben „kísérteteknek", „bolygó", vagy „kirekesztett lelkeknek", a velük való találkozást pedig nagyon veszélyesnek tartják. Úgy vélik, hogy ezek a lelkek akkor szabadulhatnak meg szenvedéseiktől, ha sikerül valakit halálra ijeszteniük. Természetesen az itt felvázolt összefüggések nem alkotnak merev rendszert, inkább csak tendenciákat jelölnek. Az azonban bizton állítható, hogy a halottakkal való érintkezés legelfogadhatóbb és „legkellemesebb" formája az álom, az éber találkozásélményeket pedig a megjelenő halott jellegétől függetlenül ijesztőnek és nemkívánatosnak tekintik:

> „Az Isten azt úgy határozta el, hogy álmában beszéljen a halott az élővel, hogy az élő bátrabb legyen a halotthoz, és még több mindent kérdezzen az élő a halottól."[12]

A GYIMESIEK ÁLOMELMÉLETE

Annak ellenére, hogy a gyimesiek közül nem mindenki és nem minden álomnak tulajdonít jelentőséget, az elmondható, hogy általában véve odafigyelnek az álmaikra. A halottakkal kapcsolatos álmok fontosságának explicit vagy implicit elismerése általánosnak mondható, még azok részéről is, akik más alkalmakkor úgy nyilatkoztak, hogy az álom az csak álom, vagy az álom az nem igaz. Szintén elterjedtnek mondható az álmok előjelként való használata és az álom-előjelek értelmezéséhez létezik egy közös, illetve egy egyéni megfigyelésen alapuló kódrendszer, a különböző álmok megfejtése pedig gyakran nyilvánosan, rokoni, baráti körben történik.

Ami magának az álomélménynek a mibenlétét illeti, a gyimesiek nem rendelkeznek kiforrott, tematizált álomelmélettel. Az álom eredetéről vallott képzetek homályosak, rákérdezéskor az álomélményt sokszor az álmodó közelmúltra vonatkozó élményeivel magyarázták. Kivételt jelentenek talán a rémálmok, ame-

[12] Salamon 1987: 67.

lyeket a „gonosznak" tulajdonítanak, és amit akkor lát az ember, ha elfeledkezik az esti imádságról – mindez azonban nem mondható általánosan elterjedt véleménynek. A halottas álmokkal kapcsolatban szintén ritkán vallják kimondva azt, hogy a halott lelkének látogatásáról lenne szó, az álomelbeszélésekkor használt nyelvi kifejezések azonban azt mutatják, hogy az álomélményt a halott megjelenésének tekintik. Azt mondják, hazajött, megjelent a lelke, hazaengedték, vagy hogy egy adott időben vissza kell térnie a túlvilágra:

> „Úgy ālmodtam mentëm s hā itthon van... s azutān aztān, akkor nem mondta, hogy hova lett el, csak annyit mondott, hogy én most këll menjek el azt mondja, mer én most el vagyok kérezve, úgy vagyok elkérezve, most én këll menjek vissza." (N. 56)[13]

ÁLOMÉRTELMEZÉSI STRATÉGIÁK, ÁLOM ÉS AZ ÉBER VALÓSÁG KAPCSOLATA

A különböző kultúrák álomelméleteivel és álomértelmezési módszereivel foglalkozó antropológusok szerint az álmok értelmezésének alapvetően két módja létezik, a metaforikus és a szó szerinti, és ezeket az értelmezési stratégiákat a különböző kultúrák különböző arányban alkalmazzák.[14] A halottakkal kapcsolatos álmok esetében hasonlóképpen járnak el a gyimesiek is, azaz az álmok elemzésekor mindkét módszert használják. Bizonyos álmokat szó szerint értelmeznek, és az álomélményt az álmodó és egy konkrét halott között lezajlott találkozásélménynek tekintik. Ezek az álmok meghatározott szerkezettel rendelkeznek, alapvető közös motívumuk, hogy a megjelenő halott túlvilági nyugalmát akadályozó szükségleteinek kielégítését várja az álmodótól: ételt, italt, ruhát kér, vagy azt, hogy keressék meg az általa eldugott tárgyat, esetleg figyelmeztet a temetés és a gyász során elkövetett hibákra. Az ilyen álmok sok egyezést mutatnak a halottlátók tudósításairól szóló, más vidékekről ismert hiedelemszövegek bizonyos típusaival. A hasonlóságra magyarázat lehet, hogy az álmok Gyimesben ugyanazt a funkciót látják el, amit másutt a halottlátók, az általuk közvetített kommunikáció tartalma pedig a halottakkal, valamint az élők és holtak viszonyával kapcsolatos hiedelmek által meghatározott kulturális séma szerint alakul, amelynek alapvető vonásai az egész magyar nyelvterületre jellemzőek voltak.[15] Ezeket az álmokat minden esetben a halott kívánságának teljesítése követi: a ha-

[13] Saját gyűjtés

[14] Tedlock 1987: 5–6; Herdt 1987: 64.

[15] Az álomelbeszélés és hiedelemmonda kapcsolatának kérdése további, sokkal összetettebb problémákat is felvet, melyekre a jelen tanulmányban nem térek ki.

lott kérésének megfelelően az álmodó ételt, italt, ruhát ad alamizsnaként valakinek:

> „[...] az az élő, aki hátra maradt, álmot lát, s azt mondja neki álmába, hogy olyan éhes vagyok, kéne egyek, s nincs amit egyek. Akkor adni kell, adni kell például ha úgy lássa álmába, ha azt mondja hogy, úgy elszakadt a ruhám, rongyos vagyok, akkor egy rend ruhát odaadnak egy szegénynek, aki imádkozik, ez evvel jár." (F 72)[16]

Ugyanakkor nem feltétlenül kell, hogy az álom szó szerint közvetítse a halott kérését. Külsejéből, ruházatából is következtethetnek a halott állapotára, sőt, a halottal való álmodás puszta tényét a halott valamilyen kívánságának, nyugtalanságának jeleként értelmezik. Mindennek a fordítottja is igaz: a halottas álom hiányát azzal magyarázzák, hogy a halott elégedett, esetleg már meg is szabadult a bűneitől, mivel megfelelően gondoskodtak róla és rendszeresen imádkoznak érte. Az olyan álmokat, amelyek nem tartalmaznak konkrét információkat a halott túlvilági sorsát, illetve kéréseit illetően, a gyimesiek metaforikusan igyekeznek értelmezni, ugyanakkor magát az álomélményt tulajdonképpen egyfajta találkozásélménynek tekintik. Az előbbi álmokhoz hasonlóan, ébredés után ezek az álmok is szinte minden esetben a vallási normák és a holtakkal kapcsolatos hiedelmek által előírt cselekedeteket vonnak maguk után: konkrét kérés híján az álmodó imádkozik a halottért, esetleg alamizsnát is ad valakinek.

Tisztán metaforikus értelmezésben az álom előjelként funkcionál, vagyis a halott puszta megjelenése vagy bizonyos cselekedetei különböző események bekövetkeztét jelzik: pl. időjárás-változást, az álmodó betegségét vagy az őt érő anyagi kárt, rendszerint egy állat elvesztését, netán valakinek a halálát. A halott ilyen értelemben tehát sokszor személyiségjegyeitől függetlenül, csak egy a közösség „álomszótárában" található szimbólumok között.

A terepmunka során megfigyelt álomelbeszélések és értelmezések alapján valószínűnek tartom, hogy a halottakkal kapcsolatos álmoknak ez a kétféle típusa – tehát a kommunikáció jellegű, illetve az előjelszerű – az álomélmény szintjén nem létezik, hanem csak a velük szemben alkalmazott különböző értelmezési stratégiáknak köszönhetően jön látszólag létre. Nagyon gyakran fordul elő ugyanis, hogy egyazon álomélményt egymás után többféleképpen értelmeznek, és mindegyik értelmezést egyaránt érvényesnek tartják. Ugyanaz az álom tehát egyidejűleg közvetítheti a halott kérését és jelezheti az álmodó jövőbeli betegségét vagy kárát, esetleg időváltozást. Helyesebbnek tűnik tehát különböző interpretációs szintekről beszélni, amelyek között azonban sok esetben nem lehet éles határvonalat húzni.

[16] Saját gyűjtés

A szó szerinti és a metaforikus értelmezés keveredése különösen jól érzékelhető azoknak az álmoknak az esetében, amikor a halottak és az élők közt lezajlott bizonyos interakciókat törvényszerűen előjelként értelmeznek. Kár, betegség, netán halál követi például azokat az álmokat, amelyekben az élő odaad valamit a halottnak, esetleg táncol vele, vagy megcsókolja, szerencsés esemény várható viszont, ha a halott ajándékozza meg az élőt. Az álom képi világa szó szerint megfeleltethető a halottakkal, illetve az élők és a holtak viszonyával kapcsolatos elképzeléseknek: a gyimesiek hiszik, hogy a halott bizonyos személyeket, állatokat, vagy tárgyakat képes magával vinni a halálba, különösképpen pedig azokat, akiket vagy amiket nagyon szeret, vagy sajátjának vél. Ugyanez az elképzelés érvényesül azoknak az álmoknak az értelmezésekor, amelyekben a halott megfog, vagy elvisz valakit – amit egyértelműen az elragadott ember, állat elkövetkező halálának jeleként interpretálnak:

> „Amikor édesanyām testvére meghalt, [...] kapāltak nālla, nappal. S mondta ott a szomszédasszonyainak, hogy ő olyan rossz ālmot lātott az éjjen, hogy úgy fél, s olyan rosszul van, azt lātta ālmāba, hogy jön a sógornőjitől, jön ki s megy ki az ő hāzāhoz, s a vécébe vót a, az anyósa tiszta fehérbe. S kiragad, kinyúlt s őt megragadta s bevitte. S így mondtāk, hogy jajj, az nem jó ālom, s nem s aztā mondtāk a mikor vótunk hat hetes misére, a szomszédasszonyai, hogy ő így megmondta, hogy mit ālmodott. Hogy őt az anyóssa elviszi.
>
> *És aznap meg is halt?*
>
> Igën, aznap meg is halt, persze, meg is halt, meg is halt." (N 33)[17]

A halott azonban nem csak árthat az élőnek: egy asszony például azt álmodta, amikor beteg volt, hogy halott édesanyja megmentette a vízbeesésből, miáltal éber életében betegsége nem lett olyan súlyos lefolyású. A halottakkal kapcsolatos álom tehát mindig kihatással van az álmodó életére. Azokban a társadalmakban, ahol az álomnak valamiféle valóságértéket tulajdonítanak – és ilyen a gyimesi is – álom és ébrenlét valósága együtt, egymást átfedve és egymással interakcióban létezik.[18] A dél-amerikai kalapalo indiánok között végzett kutatásai alapján Ellen Basso úgy vélte, egyes társadalmakban az álom történései, pusztán az álomlátás ténye által, közvetlenül befolyásolják az éber valóság eseményeit, így a kettő között ok-okozati összefüggés létezik. Ilyen értelemben tehát az álomélmény maga is a cselekmény (vagy esemény) része, nem pedig annak leírása, vagy puszta előjele – amit Basso az álom performatív jellegének nevezett.[19] Ez a felfogás oda vezet, hogy a kalapalo birkózók jelentős versenyek előtt

[17] Saját gyűjtés

[18] A két valóságsík kapcsolatáról összefoglalóan: Tedlock 1987: 5–7.

[19] Basso 1987: 98.

nem alszanak, nehogy olyasmit álmodjanak, ami negatív kihatással lehet a másnapi eseményekre.[20] Performatívnak tekintik álmaikat a gyimesiek is, és ez az elképzelés nem korlátozódik a halottakkal kapcsolatos álmokra, bár leginkább az ő esetükben érzékelhető ez. Gyakran hallható vélemény az, hogy jobb, ha az ember egyáltalán nem is álmodik a halottjával, mert akkor nem éri szerencsétlenség.

Az álom és ébrenlét valóságsíkjai között létező folytonosság miatt azonban az álom által okozandó eseményeket az álmodónak is módjában áll befolyásolni. Erre ritka példák szerint már akár az álomlátás közben is sor kerülhet, amikor is az álmodó már magában az álomban, véletlenül vagy tudatosan, álombéli cselekedeteivel befolyásolja az álom hatását. Egy asszonyról mesélték például azt, hogy sok halottas álom, és sok kár után megtanulta, hogy nem szabad a halott álombeli kérését teljesíteni, így az elhunyt, annak ellenére, hogy továbbra is sokat álmodott vele, nem hozott több szerencsétlenséget a fejére. Lényegesen gyakrabban fordul elő azonban, hogy ébredés után próbálják megakadályozni az álmot követő szerencsétlenség bekövetkeztét, például az álmot napfelkelte előtt nem mondják el senkinek, vagy Szent Apollóniához imádkoznak.[21] Mindezek a módszerek azonban a legtöbb esetben inkább kiegészítő, mintsem önállóan alkalmazott óvintézkedések. Mint már említettem, a halottakkal kapcsolatos álmokat, függetlenül azok konkrét tartalmától, gyakorlatilag szinte minden esetben követi a halottról való gondoskodás egyik vagy másik aktusa, és erre az álmodót legalább annyira preventív meggondolások, mint a halotthoz fűződő érzelmei késztetik. Ez annak a már említett elképzelésnek köszönhető, hogy a rokonaik által elhanyagolt halottak anyagi kárt okozhatnak az élőknek, azaz elragadják azt, ami különben nekik járna.

A gyimesiek álomfelfogásából adódóan tehát élők és holtak interakciója két, alapvetően eltérő jellegű, de egymással szoros kölcsönhatásban álló valóságsíkon zajlik, amelyeknek történéseiben mindkét fél aktívan részt vehet.

A HALOTTAKKAL KAPCSOLATOS ÁLMOK ÉS ÁLOMELBESZÉLÉSEK FUNKCIÓJA

A halottakkal kapcsolatos álmok és álomnarratívok szerepe a gyimesi emberek és a közösség életében többrétű. Egyrészt nagyon fontos pszichés funkciója van: azáltal, hogy fenntartja a személyes kapcsolatot az elhunyttal, csökkenti az elvesztése felett érzett fájdalmat. Sokan nagyon kíváncsiak halottjaik sorsára,

[20] Uo. Hasonló jelenségről számol be Tedlock: a zuni indiánok ébren töltik az éjszakát azon az ünnepen, amikor a halottakat megjelenítő maszkos tánc folyik, nehogy arról álmodjanak, hogy csatlakoznak a halottak földjén táncoló táncosokhoz. Tedlock 1987: 7.

[21] Ennek a módszernek az ismerete és alkalmazása azonban szórványosnak mondható.

vagy egyszerűen csak szeretnének találkozni, beszélgetni velük, ezért annak ellenére, hogy halottakkal álmodni nem veszélytelen, kifejezetten vágynak erre az élményre.

Másrészt a halottas álmoknak rendkívül jelentős szerepük van a halottakkal kapcsolatos rítusok és hiedelmek fenntartásában és alakításában. Vitathatatlan, hogy az álomelbeszélést, de már magát az álomélményt is meghatározza az álmodó pszichés állapota, szociális háttere, és kulturális tudása[22] – jelen esetben a halottakhoz fűződő elképzelések – mindennek azonban az álmodó, legalábbis az általam ismert közösségben, nincsen tudatában. Az álomlátás természetéből fakadóan az álmot valódi, az ember akaratától független, spontán élményként élik meg, és így a megjelenő hiedelmeket az álom változtatja személyes, megélt tapasztalattá. Ilyen módon az álom visszahat az őt meghatározó hiedelemháttérre; azáltal, hogy folyamatosan érezteti az emberekkel a halottak jelenlétét, életben tartja és verifikálja a túlvilággal és a halottakkal kapcsolatos elképzeléseket és szokásokat. Egy asszony hosszasan mesélt például arról, hogy az anyósát – és nyilvánvalóan őt magát is – az anyós halottas álmai erősítették meg abban, hogy valóban létezik túlvilági élet és túlvilág, és hogy a halottak onnan ellátogathatnak az élők közé, és tudomást szerezhetnek arról, hogy hogyan élnek szeretteik.

Az álom ugyanakkor nem csak a meglévő tudásában erősítheti meg az álmodót, hanem létjogosulttá tehet a hivatalostól eltérő, az álmodó számára tudat alatt inkább elfogadható elképzeléseket is, megkérdőjelezve a korábbiak hitelességét. Erre a legjobb példát az öngyilkos halottak sorsáról szóló álmok szolgáltathatják. Köztudomású, hogy a katolikus egyház az öngyilkosságot az egyik legsúlyosabb, örök kárhozattal járó bűnnek tartja, és az így elhaltaktól több helyütt – Gyimesközéplokon is – megtagadja a keresztény embernek kijáró temetést. Ennek ellenére itt viszonylag magasnak mondható az öngyilkosok száma.[23] Az őket sujtó egyházi intézkedések és a sorsukra vonatkozó egyházi elképzelések nyilván sokaknak fájdalmat, nyugtalanságot okoznak. Talán ezért lehet az, hogy bizonyos álmok az öngyilkos halott kedvezőbb sorsáról szólnak: például arról, hogy súlyos vétke ellenére megbocsátást nyert, és Szűz Mária közelében lehet, vagy hogy ugyanúgy él, mint a többi halott:

> „Az uramnak tesvérjinek a fia felakasztotta magāt. Kāpolnapatakān. [*Igen*] [...] S azt láttam egy éjjel álmomba, hogy, pedig az álom az igaz, ez tiszta igaz, amit én álmomba meglátok azt én nappal, az megtörténik véllem. S kinn egy nagy hëgyën hát takarunk. S az embërt Tibinek hittāk, mondom Tibi mondom, me örökké azt mond-

[22] Kaivola-Bregenhøj 1987: 352–354.

[23] 2002-ben hatan lettek öngyilkosok Gyimesközéplokon (2002-ben 5221 lakos), ebből hárman az általam kutatott Hidegségen (2002-ben 2697 lakos); 2003-ban pedig hárman, ebből egy volt hidegségi.

ták, hogy jajj az akasz, felakajsza magāt s a lelke ēkárhozik s nem kerül soha a menyországba nem tudom én. Én ālmomba megkérdeztem. (*Igen?*) Mondom Tibi mondom, van-e valami baj, hogy felakaszottad magadat? S azt mondja hogy sëmmi sincs azt mondja, örökké veletek vagyok, köztetek. [*Igen?*] S avval ētűnt. Többet nem láttam, ennyit beszéltem vele." (N 70)[24]

Az álmok hitelesítő, ismeretalakító szerepe már csak azért sem elhanyagolható, mert a gyimesiek tudáskészlete a kultúra egyes szeleteit illetően korántsem mondható egységesnek. Heterogének a halottakhoz és a túlvilághoz fűződő elképzelések is, annak ellenére, hogy bizonyos rétegei, így például a halottakról való gondoskodás szükségessége általánosan elfogadottnak tekinthető a közösségben. Véleményütközés esetén tehát az álomnarratívok esetlegesen a meggyőzés eszközeként is használhatók.

Lényegében az álomnak tulajdonított verifikáló szerepen alapul a halottakkal kapcsolatos álmok, főként pedig a belőlük eredő álomelbeszélések harmadik funkciója, azaz, hogy nem csak az élők és holtak közti kapcsolattartásban, hanem az élők társadalmán belüli kommunikációban is fontos szerepet tölt be. Fabian[25] úgy véli, az álomnarratív kulturálisan meghatározott, szándékos kommunikációs eszköz, amely nem is annyira a tartalma, mint az alapjául szolgáló élmény álom volta miatt jelentős. A gyimesi helyzetre lefordítva ez annyit jelent, hogy az álom elmesélésekor az álom nem az álmodó, hanem egy transzcendens lény, jelen esetben a halott véleményének, rosszallásának vagy kívánságának tűnik. A halottakkal kapcsolatos álomelbeszélések tehát legitim, elfogadható keretet nyújtanak bizonyos, egyébként nehezen kommunikálható vélemények kifejezéséhez, és természetesen segítik az álmodót, vagy az álomelbeszélőt esetleges céljai elérésében. Az álomszövegek kommunikációs hatékonysága természetesen nagyrészt függ attól is, hogy milyen széles körben válnak ismertté. Gyimesben az álom elbeszélésének nincsen megkülönböztetett alkalma,[26] lényegében bármilyen társalgás – utcai találkozás, szomszédolás, közös munka – alkalmával előfordulhat. Bár ilyenkor a legtöbben saját élményeiket mesélik el, természetesen előfordul, hogy másoktól hallott álmokat is megvitatnak. Ennek köszönhetően az álomnarratívok terjedésének elviekben nincs határa, a gyakorlatban azonban úgy tűnik, hogy egy-egy narratív jellemzően egy rokonsági vagy szomszédsági csoporton belül válik ismertté. Ez azonban, lévén, hogy a nukleáris család mellett ez az a két társadalmi

[24] Saját gyűjtés – az elbeszélésben szereplő nevet megváltoztattam.

[25] Fabian 1966 – idézi Tedlock 1987: 22.

[26] Vö. Herdt tanulmányát a melanéziai szambiák álomelbeszélési szokásairól. Ennek lényege, hogy különböző típusú álmokat törvényszerűen különböző alkalmakkor, és más-más összetételű hallgatóság előtt mesélnek el, és nyilvánvalóan eltérő az álom megosztásának célja is. Herdt 1987: 55–85.

csoport, amely az egyén mindennapi életében döntő szerepet játszik, elégséges terep az álom kommunikációs célokra történő „felhasználására".

Nézzük most meg, hogy milyen „üzenetek" közvetítésére alkalmasak a halottas álomnarratívok, és hogy milyen hatásuk lehet a társadalmi kapcsolatokra. Úgy tűnik, ezeknek az elbeszéléseknek jelentős szerepük van a társadalmi normák betartatásában, és mint a társadalmi kontroll eszközei, több soron fejtik ki hatásukat. Egyrészt az általános emberi értékeknek megfelelő életvitelre ösztönöznek akkor, ha a halott szenvedéseiről szólnak: aki életében fösvény volt például, az éhezik a túlvilágon[27], az öngyilkosok a pokolban égnek, azoknak az asszonyoknak pedig, akik magzatot hajtottak el, meg nem született gyermekeik húsát kell megenniük. Másrészt bizonyos álomnarratívok azok ellen irányulnak, akik nem megfelelően gondoskodnak halottaikról. Gyakoriak az olyan álomelbeszélések, amelyekben a megjelenő halott nem az álmodó közvetlen családtagja, és az elhunyt igazából nem is tőle vár alamizsnát, csak kérésének közvetítését kéri – vagy legalábbis az álmodó így értelmezi az álomélményt. Az ilyen álomélményről szinte minden esetben beszámolnak az illető rokonoknak, akik szintén majd minden esetben, eleget tesznek a halott kérésének, és igen gyakran az álmodónak adnak alamizsnát:

„S tudod-e, hogy én itt a szomszédunk ott alul, az öreg bācsit nem ismertem. Ő még akkor tavasszal halt meg, amikor én idejöttem. S a felesége egy olyan, fineszes, egy olyan, úgy tudom én, olyan, különös asszon vót. [...] Lāttam ālmomba, hogy ide föl, ennek az Eszternek aki a tegnap lejārt, az anyóssāval kāvéztunk, érted-e? [...] S ālmomba a függönyek le vót, de nālluk kāvéztam. S a függönyek le vótak véve, s belül világossāg vót s kint sötét. S egyszer így az ablakra pillantottam, hā lātom, hogy, úgy mondtāk, hogy Horvát Gyula, bajusszos, fehér bajusszos, ősz hajú, ott āll. S ālmomba mondom Erzsi néninek, Erzsi néni mondom, ne Horvát Gyula, ő-ë az? Azt mondja, [...] az ő azt mondja, kicsi Kati. S, az embër hā meg is szólalt, s azt mondja nekem, hogy, mënyecske, adj nekem egy pohār kāvét. *[Igen.]* Mert, van kāvéja Marinak, de értem soha egy csésze kāvét nem ad. Én reggel fel is keltem s, lemëntem a vénasszonyhoz. S mondtam neki hogy ne, keresztmama mit lāttam az éjjel ālmomba Gyula bāt. Én nem ismertem mondom, de, őt lāttam ālmomba. S hogy, azt mondja. S mondom én úgy, hogy kért tőllem egy csésze kāvét. Mert érte senki nem ajānl, pedig a vénasszonynak vót tudod, mert, ő szerette ő mindent, de, s úgy néz a vénasszony, s azt mondja, tiszta igaz. Hogy érte egy csésze kāvét nem adok. Így képzeld el, pedig én nem ismertem azt az embërt. Mënyecske adj azt mondja, egy csésze kāvét nekem. Úgy.

És akkor nem is adott érte?

[27] A gyimesiek felfogása szerint az embernek nemcsak halottaiért, hanem a saját lelkéért is kell alamizsnát adnia, éppen azért, hogy majdani túlvilági „jólétét" biztosítsa.

Adott aztã, nekem tőtött is érted-e, rögtön ki is tőtötte nekem a kãvét." (N 32)[28]

A példához hasonlóan, az ilyen álmokról szóló elbeszélések gyakran tartalmaznak elmarasztaló megjegyzéseket a halott hozzátartozóit illetően, és kritizálják az általános, nem csak a halottal szemben megnyilvánuló emberi hibáikat, mint például a fösvénység vagy a hálátlanság. Mindkettő olyan magatartásforma, amelyet a jórészt cserekapcsolatokra építő gyimesi társadalomban alapvető hibának tartanak, így az álomnarrartív nem csupán a halotti szokások előírásai ellen elkövetett vétség, hanem az egész közösséggel szemben tanúsított helytelen magatartás rosszallására ad módot.

Ugyanakkor nem minden hasonló tartalmú álomelbeszélés ennyire szigorú. Az ilyen narratívokban az álmodó nem minősíti a rokonok magatartását, a halott kívánságát pedig annak tudja be, hogy a hozzátartozóknak egész egyszerűen nem jutott eszükbe, hogy a halottnak a szóban forgó élelemre vagy tárgyra szüksége lehet.[29] Ilyen esetekben az álmodó tulajdonképpen részt vesz a halottról való gondoskodásban, és „tanácsaival" inkább segíteni, mint elítélni igyekszik a hozzátartozókat. Az álom és a belőle létrejött narratív itt lényegében egy, a családnál nagyobb csoport szolidaritásának megerősítését segíti, amely véleményem szerint a halottakkal kapcsolatos álmok és álomelbeszélések egyik legalapvetőbb funkciója.

Mindez sokkal jobban kifejezésre jut azoknak az álmoknak a kapcsán, melyekben a megjelenő, nem családtag halott – akinek ennélfogva az álmodó nincs lekötelezve – magától az álmodótól kér valamit. Halálesetek után megfigyelhető, hogy a szomszédságban igen gyakorivá válnak az ilyen álomélmények, minek következtében a halott tulajdonképpen egy tágabb közösség halottjává válik, a róla való gondoskodást pedig nemcsak a család, hanem az egész szomszédság a feladatának érzi. Ez természetesen, közvetett módon megszilárdítja a halott családjának helyzetét is a csoporton belül, amelyre azért is szükség van, mert a haláleset óhatatlanul változást okoz a közösség kapcsolati hálójában. A halottal való törődéssel a csoport tagjai lényegében a halott családjához való kötődésüket hangsúlyozzák. Alátámasztja ezt az is, hogy az álmok nyomában fakadó alamizsnálkodás nem egy esetben a halott családja felé irányult, tehát azok, akik a halottal álmodtak, a temetési költségek miatt esetlegesen egyébként is nehéz helyzetben lévő gyászoló családot támogatták adományaikkal.

A halottakért adott alamizsnának sokszor jelentős szerepe van az egyes csoportokon belüli kötődések megerősítésében. Az egyházi tanítások szerint, és ezt elvi szinten a gyimesiek is vallják, az alamizsna akkor igazán hatékony, hogyha szegényeknek adják. Él a közösségben néhány olyan idősebb ember vagy család,

[28] Saját gyűjtés – az elbeszélésben szereplő neveket megváltoztattam.

[29] Például adtak érte alamizsnaként ételt és vizet, de a halottnak tejre lenne szüksége.

akit gazdasági helyzete a „falu szegényének" státusára predesztinál, és ők valóban sokszor válnak alamizsnaadományok kedvezményezettjévé. Valójában azonban a legtöbb alamizsna nem a marginális helyzetű egyének, hanem szomszédok, vagy ritkább esetben családtagok felé, tehát csoporton belülre irányul – s így a csoportot összetartó valós és szimbolikus cserekapcsolatok számát szaporítja.

Mindemellett az álomnarratívok az álmodót egyéni céljai elérésében is segíthetik. Ez irányulhat például egy-egy tárgy megszerzésére, amit a halott kérésének tüntetnek fel, és alamizsna formájában szeretnének hozzájutni. Az ilyen elbeszélések hitelességét azonban sokszor megkérdőjelezik:

> „[nevet] Mer sokan vannak, hogy meghal valaki s, a szép kendőve jārt addig, vagy ruhāba, s azt mondja éjjel álmot láttam azt mondja, ide ígírte azt a szép ruhát, azt a szép kendőt nekem [...]" (N 70)[30]

Szintén szerepe lehet az álomnarratívoknak bizonyos konfliktusesetekben – ha megoldáshoz nem is vezetnek, súlyt adnak egyik vagy másik fél véleményének, akár nyilvánosan is: tipikusan ilyen helyzet az örökösödési vita, melynek során például a halott álomban elmondhatja, hogy melyik felet támogatja. Ugyanakkor a narratívok a bennük szereplő halottak kedvező véleményének köszönhetően meg is erősíthetik az egyén közösségben betöltött pozícióját. Példa erre az az eset, amikor egy asszony azt álmodta, hogy halott komaasszonya, aki mellesleg az első szomszédja is volt, megdicsérte férje új feleségét, amiért az alamizsnát adott az ő lelkiüdvéért. Burkoltan tehát ez az álom azt jelentette, hogy az álmodó elfogadta a közösség új tagját, elterjesztésével pedig könnyebbé tehette számára a beilleszkedést.[31]

ÖSSZEGZÉS

A gyimesi társadalom az álomélmények bizonyos típusait a transzcendens szférából származó üzeneteknek tekinti. Az ilyen álmok alapján megszülető álomelbeszélések – a nekik tulajdonított valóságértéknél fogva – olyan kommunikációs eszközök, amelyek megfelelő közeget biztosítanak ahhoz, hogy a bennük megjelenő elképzelések társadalomalakító és szabályozó szerepet fejthessenek ki. Terepmunkám során láthatóvá vált, hogy a halottakkal kapcsolatos álmok Gyimesben hozzájárulnak a társadalmi értékek és normák, köztük az élők holtak iránti kötelességének betartásához, megerősítik egyes társadalmi csoportok –

[30] Saját gyűjtés

[31] Az eset érdekessége, hogy az álomelbeszélést magától a szóban forgó új feleségtől hallottam – az eset után majd' negyven évvel.

család, szomszédság – belső kohézióját és felhasználhatók egyéni célok elérésére. Mindemellett kiderült, hogy az álmoknak jelentős szerepe van a halottakhoz fűződő elképzelésrendszer fenntartásában, és teret engednek alternatív hiedelmek verifikálásának is.

IRODALOM

BASSO, Ellen
1987 A progressive theory of dreaming. In Barabara Tedlock (ed.): *Dreaming. Anthropological and psychological interpretations.* 86–104. Cambridge

BONDÁR Ferenc
1982 Sarkadkeresztúr néphite. *Folklór Archívum* 14. 7–66.

BOSNYÁK Sándor
1980 A moldvai magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 12.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 14. 68–157.
2000 *„Mit láték álmomban." Népi álomfejtés és hiedelemtörténetek.* Budapest

KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki
1998 Az álom mint folklór. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről 1.) 351–365. Budapest

CSŐGÖR Enikő
1998 *Tordatúr hiedelemvilága.* Kolozsvár

FEJŐS Zoltán
1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. Esettanulmány Karancskeszi példáján. *Néprajzi Közlemények* XXVII. Budapest

GREARY, Patrick J.
1994 *Living with the Dead in the Middle Ages.* London

GULYÁS Éva
1976 Jászdózsai hiedelmek. *Folklór Archívum* 4. 5–187.

HERDT, Gilbert
1987 Selfhood and discourse in Sambia dream sharing. In: Barabara Tedlock (ed.): *Dreaming. Anthropological and psychological interpretations.* 55–85. Cambridge

KESZEG Vilmos
1999 *Mezőségi hiedelmek.* Marosvásárhely

K. KOVÁCS László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése.* Kolozsvár

PÓCS Éva
1998 Transz és látomás Európa népi kultúráiban. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről 1.) 15–55. Budapest

SALAMON Anikó
1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Békéscsaba

Dr. SÁNDOR Mihályné
1976 Egy bihari parasztasszony hiedelmei. *Folklór Archívum* 4. 187–261.

SCHMITT, Jean-Claude
1998 *Ghosts in the Middle Ages. The Living and the Dead in Medieval Society.* Chicago
TEDLOCK, Barbara
1987 Dreaming and dream research. In Barabara Tedlock (ed.): *Dreaming. Anthropological and psychological interpretations.* 1–31. Cambridge
TÜSKÉS Gábor – Knapp Éva
1998 Egy dunántúli parasztasszony álomelbeszélései az 1980-as években. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről 1.) 366–379. Budapest
VIRT István
1987 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. *Folklór Archívum* 17.

Ágnes Hesz

DREAMS ABOUT THE DEAD: COMMUNICATION BETWEEN THE LIVING AND THE DEAD

The aim of this paper is to show that dreams involving the dead have important cultural and social roles in a Hungarian community living in Gyimes (Romania). Investigating dreams and dream narratives within their cultural and social contexts, it turns out, that dream narratives are actively used in maintaining such norms as the obligation to care for the dead, and, together with almsgiving activities induced by them, such narratives affect the network of relationships within social groups (as the family or neighbourhood), by strengthening group cohesion or by establishing new bonds. The dream experience on the other hand verifies the existing cultural knowledge about the dead and the afterworld while, at the same time, gives room for the acceptance of competing alternative concepts.

Verebélyi Kincső

Róheim álmai

Az 1891-ben született és 1953-ban elhunyt Róheim Géza halála ötvenedik évfordulójára utólag rendezett konferencia bevezetéseként elhangzott előadásomnak könnyű volt címet találni.

Arra gondoltunk ugyanis, mivel az elmúlt évtizedekben több alkalommal is rendeztünk megemlékezéseket róla, ezek az alkalmak és egyes műveinek újabb magyar kiadásai az életút és munkásság sokoldalú megközelítését tették lehetővé. Mivel Róheim egész életében foglalkozott az álmokkal – halála előtt megjelent utolsó műve *Az álmok kapui* címet viseli – könnyű volt rátalálni egy olyan kulcsfogalomra, amely munkásságában alapvető: ez pedig az álom – pontosabban az álom és a kultúra viszonya.

Könnyű lenne az életét álom-fogalmakkal leírni. Róheim életének első két évtizede olyan szép volt, mint egy

– álomkép: gazdag és szerető család, kitűnő iskolák, egy tudományos pálya megfelelő helyen való indulása, a szellemileg pezsgő és modernizálódó Budapesten kitűnő kapcsolatok.

– vágy-álom: átfogó tudományos művek létrehozása, a Szfinksz rejtélyének megoldása.

– ábránd: hogy mindezt Magyarországon is meg tudja valósítani.

– frusztráció: magántanári kinevezésére vonatkozó kérelmét nem fogadják el,
1919-ben elbocsátják állásából,
1939-ben elhagyja az országot.

– rémálom: honvágy Magyarország, Budapest, a barátok és kollégák után.

– képzelet: Róheim esetében élénk és termékeny, a gondolkodásnak szárnyakat ad.

„Gyermekkoromban arról ábrándoztam, hogy egykor majd én írom meg az új Ipolyit. Ez nem az a könyv, amelyet elképzeltem, de mégis úgy érzem, egy szerény lépés a cél felé."

Ezeknek a mondatoknak az értelmezését az életmű ismeretében lehet megadni.

Mint ismeretes, Róheim a Magyar Mythologia koncepcióját, sőt fejezeteit veszi alapul, amikor kutatásaiba belekezd. Ezt jól tükrözik a *Magyar néphit és népszokások* fejezetei és témái. Róheim azonban jól látja, hogy a XIX. században felvetett gondolatok – a XX. században már nem időszerűek. Ugyanakkor első

tanulmányától kezdve látjuk, hogy a folklór ezernyi megnyilvánulásában - ahogy ő mondja – keresi az örök emberit – azaz azokat a szabályszerűségeket, amelyek magyarázatot adnak, értelmezik a vizsgált jelenséget.

A hit, a hiedelem, a hiedelemalapú cselekvés, a szövegek a nép-psziché megjelenési formái, amelyet az egyéni psziché működése felől lehet megérteni.

Róheim találkozása Freud nézeteivel, illetve a hazai analitikusokkal hozzásegítette ahhoz, hogy megtalálja a módszert. Freud *Totem és Tabu*ja – egyik alapolvasmánya – a maga módján az emberiség keletkezésének mítoszát építette fel – lényegében egy olyan történeti tartományban, amely a lélektan eszközeivel a pszichoanalízis módszereivel nem érthető meg. Az őshorda „mítosza" az Oidipusz komplexus, amelyet a mítoszok alapján is igazoltnak látott Róheim, csak megerősítették abban, hogy ellenkezés nélkül fogadja el és alakítsa maga is a pszichoanalízis tudományát mint mítoszt – annyiban, amennyiben az az emberiség, az emberség és az emberi kultúra teljességének magyarázata.

Mindezeken az szinteken a közös vonások, az emberi létezés realitása – az álmokban fejeződik ki, az álmok közös és egyetemes megfogalmazásmódjában és alakjában.

Az álom mindig is foglalkoztatta az emberiséget – az alvás és álmodás – a szendergéstől a rémálmokig – egyszerre biológiai kérdés és kérdés abból a szempontból, hogy az emberi kultúra szempontjából mit jelentenek az álmok.

Az álom és az alvás egyfelől a tudat számára a megsemmisülés – a halál, másfelől az álmodás általában élénk, izgalmas események sora – éppen hogy visszautalás az életre.

Róheim az alvás két fázisát a halálösztön – életösztön kettősségében magyarázta.

Az elalvásra használt kifejezések – álomba zuhan, elalszik, álomba süllyed, álomba szenderül – a tudatos szintről való zuhanást érzékeltetik egy olyan szintre, amely elsődleges primitív lelki állapotot jelent – talán hasonlót ahhoz, mint amilyen a magzatállapotban lehetett. Ám lényegében arról van szó, hogy az ember az álomban a saját testét tapasztalja – csak másként, mint éber, tudatos állapotban: mintegy a halál és az élet vonzásának együttes átélésében.

Az álom-tevékenység értelmezése mellett az álmot elbeszélő szövegek értelmezése olyan lehetőségnek tűnt a kor pszichológus analitikusai számára, amely feltárhatja azt az „örök emberi"-t, ami történelmen, társadalmon átívelően, illetve annak legmélyén, rendszerként ragadható meg. Ennek a kicsit sematikusan fogalmazott kifejezéssel „örök emberi"-nek a keresése az emberi gondolkodás történetében a racionális megismerés irányvonalába tartozik, amelynek előzményei mindig is jelen voltak – hogy távolra ne utaljunk – az európai gondolkodásban. A rendszerszerűség – a Törvény – feltárásának igyekezete – noha inkább a természettudományos megközelítés sajátjaként szoktuk értékelni – a kabba-

lisztikus gondolkodás sajátja is. Csakhogy Róheim a törvényt nem az emberen kívül, hanem magában az emberben kereste: humanizmusa és lényegében a kultúra optimista felfogása innen származtatható egy olyan korban, amikor erre igazán semmi oka nem volt.

Az álom értelmezésében új vonásokat emelt ki Róheim, nevezetesen az élet és a halál álmokban megmutatkozó teljességét. A teljesség azt hangsúlyozza, hogy az álomban megélhetjük mindazokat a késztetéseket és lehetőségeket, amelyeket az ébrenlétben tudatosan nem: mivel azokat legfeljebb a kényszerképzetekben, szelídebb formában a fantázia világában, nagyon is szimbolikus módon fejezhetünk ki és vehetünk tudomásul.

Az emberi létezés álom-oldala mintegy a másik fele az éber-oldalnak, aminek felfedezése még nagy lehetőségeket nyújthat az emberi megismerés számára, nem beszélve arról, hogy a lelki-energia szempontjából az a tartomány, amely a pozitív, pozitívabb mint a nappali élet. Az álom-élet az ember felnőtté válása során háttérbe szorul. A gyermek-világban, a mesékben, mítoszokban bizonyos cselekvésekben nyilatkozik meg: így kapcsolódik össze a freudista Róheim számára az emberiség gyermekkora és a gyermekkor az álmok kettős kapujában.

Róheim nagy hangsúlyt fektetett a fiziológiás álom és a kulturális álom megkülönböztetésére (rêve – sommeil: álmodás – álom) Az emberi teljességhez hozzátartozik az álom-tevékenység dimenizója is: s Róheim „álma" vágy értelemben az volt, hogy az álom teljessége – és az ébrenlét kontrollált, megcsonkolt valósága között meglássa és megteremtse az átjárhatóságot: mivel ebben látta a kultúra neurózisa által okozott olyan bajok elhárítását, mint a betegség és a háború.

Az ausztráliai bennszülöttek világa – mint erről oly sok tanulmányában és könyvében ír – azért tűnt számára egy boldog emberi világnak, mert úgy látta, az álom és a valóság az egyén és a kisebb embercsoportok életében itt nem kerültek olyan egymást kizáró viszonyba, mint az európai kultúrákban – ahol az elfojtás, a valóság elve kizárja a teljesség lehetőségét. Ezért boldogabb az a társadalom, ahol az álmok – elbeszélések formájában – szabadon keringenek az adott csoport tagjai között. Róheim ezért tartja olyan fontosnak azokat a specialistákat, mint a varázslók, a táltosok, a boszorkányok – akiknek életében az álmoknak több szempontból is fontos szerepe van: az álom tünteti ki a társadalmi szerep szempontjából a kiválasztottakat – akiknek egyik feladatuk azután az lesz, hogy meghallgassák és esetleg magyarázzák mások álmait.

Fontos hangsúlyozni azt, hogy az álom pszichológiai, pszichoanalitikus értelmezését kevéssé ismerő átlagember számára az álom, álmodozás kifejezések ma elsősorban valami olyat jelentenek, ami a valósággal szembenáll, azon kívül van, és többé-kevésbé hiábavaló. A pszichoanalitikus felfogás szerint az álom valóság, csakhogy másfajta, mint a kultúra valósága. A szó szoros értelmébe vett

test valósága közvetlenül fejeződik ki az álomban, amit a neurofiziológiai kutatások is igazolnak azóta is pl. légzés, anyagcsere, ideg, agy, stb. A testi működés megváltozása révén az álom színei, formái, gesztusai, történései olyan energiáról árulkodnak, amelyek az örömszerző szexualitás tartományához kapcsolódnak és annyiban, amennyiben kontrollálhatatlanok → felszabadíthatóak.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Róheim mennyire kutatásai középpontjába helyezi a gyermeket – Philippe Ariès gyermekkorról szóló könyvének megírásával egy időben. A gyermekkor jelentősége a gyermeki helyzet – Róheim vizsgálatának egyik legfontosabb eleme – egész kultúraelméletének is az alapja. Nemcsak a gyermekkel való bánásmódot vizsgálta a legkülönbözőbb társadalmakban, hanem a játékon keresztül a gyermeki fantazmákat is. Róheim kutatási perspektívájában a biológiai álom – kulturális álom és fantazma –, felnőtteknél a fantáziálás a tudat ellenőrzését kikerülő olyan pszichés tevékenység, amely a biológiai megalapozottságú ösztön és érzékelési késztetések kifejezése, azaz olyan forma, ami hat a realitás észlelésére, sőt alakítására is. Ebben az értelemben az álom mint kapu biztosítja az átjárhatóságot az ember biológiai-pszichológiai és társadalmi meghatározottságai között. Talán a forgóajtó képe találóbb is lenne a róheimi koncepció érzékeltetésére, mint maga a kapu kifejezés.

Míg egyfelől Róheim nagyon következetesen és a pszichoanalitikus szabályoknak megfelelően foglalkozik az álommal, mint egy meghatározott pszichikai tevékenységi formával, a vizsgálatait kiterjeszti minden különösebb korlátozás nélkül a képzeletbeli (imaginaire) felé is. Az egyéni álmok strukturális és morfológiai hasonlósága az álom-alakok alapvonásai – szerinte – olyan egyetemes és ősi jelleggel bírnak, amelyek akár az „emberiség álmának" is nevezhetőek és amelyek a mítoszokban, mesékben, a legkülönfélébb szövegekben is megfigyelhetők. Az anya-gyermek duális kapcsolat kiegészülve az apával, azaz az ödipális alaphelyzet, minden vonatkozásában telve kétértelműségekkel, a képzeletbeli működését alapvetően irányítja. Az álom tere – maga az emberi test. Az álombeli figurák ebben az álom-térben helyezkednek el és egymást kiegészítő korrelatív elemként ismétlik meg újból és újból az ösztönvilág és a kultúra világa közötti küzdelmet.

Amennyiben az ébrenlét, a valóság és az álom, a fantázia világa, vagy hogy pszichoanalitikus kifejezéssel éljünk, a tudatalatti egymással szembeállítva és nem egymást kiegészítve jelenik meg, úgy az álom fenyegető, veszélyes. Róheim szerint azok a kultúrák, amelyek formát adtak a mítoszaik, rítusaik révén az álomvilággal való kapcsolattartásuknak – boldogok. Ilyenek elsősorban a közép-ausztráliai bennszülöttek. Az európai kultúrában megszakad az álmok kapuján való átlépés, mivel nem merünk behatolni abba a valóságon túli világba, amely szakadéknak tűnik az emberi létezés és energiával teli hagyománya számára.

Az álom tapasztalása – többek között az időről való tapasztalatszerzésnek is egyik módja. Az álom néhány pillanata alatt nagyon hosszú történetek zajlanak le: Mindez arra figyelmeztet, hogy az embernek időt kell hagyni arra, hogy „a belső" eseményeket hagyja végbemenni, mivel a mechanikailag mért idő sürgetése frusztráció.

Az álomidő és az ébrenlét ideje összekapcsolva az idő többdimenziójú teljesebb értelmezését és átélését teszi lehetővé. Róheim nemcsak a piszichoanalízis hatására kezdett az álommal foglalkozni. Maga is többször utal Taylorra, aki az istenek létét az animizmusból vezette le, az animizmust pedig az álomból. Hivatkozott Laistnerre is, aki magát a mitologiáját is a rémálomból származtatta.

Róheim egy életen át folytatva az álmok elemzését a terepen és a kortárs páciensekkel, élete végére jutott el oda, hogy az álomtevékenységben a kultúra eredetét látta. *Az álom kapuja* című utolsó és hatalmas művében – amely maga is olyan burjánzó, hömpölygő, az egymásra torlódó képekben oly gazdag és néha értelmezhetetlen, mint egy álom – abból indul ki, hogy megállapítja, létezik az emberiség „alapálma" (vagy elemi álom, elsődleges álom), ami megfontoltságát, irányultságát illetően független a kultúra idejétől, a történelemtől.

Az álom képekben sűrítve fejezi ki önmagát, a testi késztetéseket, a környezethez való viszonyt. Az elalvás felfogható egy visszafordított születésnek, visszatérésnek egy prenatális állapothoz, amelyre a szorongás és a vágy kettőssége jellemző. Az álom lényegében maga az az átmeneti tudatállapot, ahol a képekben megjelennek és közvetítődnek az ember testiségéből származó olyan tartalmak, amelyek a tudat számára egyébként megragadhatatlanok maradnának.

Az, hogy az álom képekben mutatkozik meg, azaz a szimbólumokban, felveti azt a kérdést, hogy mi az, ami e szimbólumokat produkálja? Róheim az emberi nem sajátjának látja a létezésre való késztetés és az attól való visszahúzódás kettősségét: ezek a késztetések a biológiai létezéssel összekapcsolódva a psziché szintjén mutatkoznak meg olyan képekben, amelyek a keletkezésre, azaz a szexusra vonatkoznak: ez végül is az örök emberi, amit Róheim a kultúra megannyi formációja mögött vagy inkább annak alapjaként keresett, és amelynek elsődleges megnyilatkozását látta az álomtevékenységben.

Róheimet egész életében ez érdekelte. Pályája elején az álom freudi elemzési módszere eszközzé vált számára ahhoz, hogy pontosan, egzakt módszerekkel leírja az ember nembeli lényegét, amit a létezésben való megkapaszkodásban, a halálfélelem legyőzésében látott. Ez az általa felfogott emberi lényeg az ő megközelítésében rávetül a világra: azaz az ember önmagán keresztül veszi tudomásul és veszi birtokába a környezetet. Az ő számára egyetlen realitás van: az emberé.

A képzeletbeli – akár álom, akár mágia, akár mítosz – ezért létező. Az animizmus, a sámánizmus, a túlvilágról való képzetek: az eposzok, a mesék, mint az álomtevékenység mutatják a már fent említett kettősséget.

Az életösztön principiuma és a valóság kényszere közötti örök küzdelem az ember lényege és történelmi öröksége. Az eredmény az emberi civilizáció megmaradásának nagy kérdése.

IRODALOM

DADOUN, Roger – METTRA, Claude
1977 *Au-delà des portes du rêve*. Paris
RÓHEIM, Géza
1945 *The Eternal Ones of the Dream*, New York: International Universities Press
1950 *Psychoanalysis and Anthropology*, New York: International Universities Press.
1952 *The Gates of the Dream*, New York: International Universities Press
1954 *Hungarian and Vogul Mythology*, New York: J. J. Augustin.
1955 *Magic and Schizophrenia*, Bloomington: Indiana University Press
1972 *The Panic of the Gods and other Esseays*, New York: Harper Torchbooks

Kincső Verebélyi

RÓHEIM'S DREAMS

Throughout his lifetime, Géza Róheim never stopped studying dreams. More precisely, he focused on the relationship between dreams and culture. This paper presents Róheim's theory and interpretation of dreams. At the beginning of his career, the Freudian analysis of dreams became an instrument for him to describe the essence of man. He considered the dichotomy of life instinct and death instinct to be a peculiarity of humankind, and he saw a manifestation of this in the activity of dreaming. This is what he considered eternally human and also as the basis of many formations of culture. For him, the imaginary – whether it is dreams, magic, or myth – was real.

This paper is the written version of the presentation prepared as an introduction to the conference held to commemorate the fiftieth anniversary of Róheim's death.

Elhunyt Alan Dundes

2005. március 30-án, szerdán, délután fél ötkor, „graduális szemináriumát" tartva, egy mondat közben összeesett az utóbbi majd fél évszázad legjelentősebb amerikai folkloristája: Alan Dundes. A mentőautóban már halott volt. Amint az első gyászhírek írói mind megjegyzik: jellemző és méltó halála volt ez a kiváló professzornak, aki imádott tanítani.

Dundes New Yorkban született 1934. szeptember 8-án. B. A., majd M. A. fokozatát a Yale egyetemen szerezte angol filológiából (1955-ben, ill. 1958-ban), doktori tanulmányait már Bloomingtonban végezte, folkloristaként. PhD disszertációja (1962) az északamerikai indián mesék morfológiájáról szóló monográfiája volt. Dundes ekkor már rendszeresen publikált, mindenki ismerte a briliáns nyelvű, nagy tudású, dinamikus és újító fiatalembert. Szinte rögtön (1963-ban) a University of California berkeley-i néprajzi intézetébe került, ahol halálig dolgozott. Kiváló előadó volt, óráira százak jártak vagy várták évekig, hogy rájuk kerüljön a sor. Kiemelkedő professzori, majd kiváló tanári jutalmakat kapott, a legjelentősebb amerikai és európai folklór-díjakat szerezte meg. Noha nem szeretett egyletesdit játszani, kongresszusokat és folyóiratokat szervezni, ilyen tevékenysége is számottevő volt. Fiatalabb korában többet utazott, később csak az Egyesült Államokon belül volt (noha nehezen elérhető) vendégelőadó, kongresszusok fő szónoka. Igen gyorsan beszélt, a világ folklórjának ezernyi adatát ismerte és sorolta fel. Jó értelemben véve provokatív előadó volt: olyasmikről beszélt, hogy minden folklór, hogy az amerikai futball homoszexuális játék, a vécéfeliratokat és a xerox-vicceket tanulmányozni kell, Jézusról és a húsvéti nyúlról egyaránt frappáns, olykor meghökkentő ötletei voltak. Tucatnyi olyan antológiát állított össze, amelyben az egy-egy folklórtémáról szóló legjobb tanulmányokat gyűjtötte össze (Hamupipőkétől a vízözönig, Piroskától a vérvádig). Értett ahhoz, hogy legkiválóbb tanítványaival közösen írjon könyveket: az amerikai folklór-disszertációk jegyzékétől kezdve a sienai lófuttatásig igazán mindenről. Kitűnő kommentárokkal látta el az általa összeállított köteteket, amelyek gyakorlatilag a legjobb bevezetések az antropológia vagy a folklorisztika egy-egy területébe. Százszor idézett művekhez is mindig tudott új, csak általa ismert adatokat hozni. (Ezek az angol nyelvű szakirodalmat közvetítették. Ezen kívül Dundes franciául tudott, bár nem olyan jól, mint mondjuk Meletyinszkij.) Szinte mindegyik ilyen összeállításba magyar szerzőtől is vett dolgozatot. Ő adta ki Róheim Géza folklorisztikai dolgozatainak gyűjteményes kötetét. Maga is a pszichoanalitikus, ezen belül leginkább az „ortodox" freudista magyarázatokat

kedvelte. Ezt a módszerét még az Egyesült Államokban sem mindegyik kollégája kedvelte. Korábbi, strukturalista korszakának, majd műfajelméleti érdeklődésének, ezután új meg új jelenségek folklorisztikai interpretálását adó dolgozatainak katalizátor szerepe volt, noha még legközvetlenebb tanítványai vagy barátai sem követték e téren mesterüket, aki minden változás ellenére is egész életében voltaképpen ugyanazt csinálta: folklór jelenségeket „analizált". (E szót ő is kettős értelmében szokta használni.) Nincs olyan amerikai folklorista, aki sokat ne tanulhatott (volna) tőle. Noha sokan irigyelték bámulatos termékenységét (1960-tól kezdve több mint 250 tanulmányt, 12 saját könyvet, legalább húsz általa összeállított kötetet adott ki, idővel nemhogy csökkenő, inkább növekvő mértékben és mélységgel), no meg azt a képességét, hogy mindenütt „ő vigye el a show-t" – úgy hiszem, még pályatársai között is sokan szerették. Egyetemére az 1960-as évektől kezdve szinte mindig hívott folklorista vendégprofesszort: Mihai Poptól Bengt Holbekig, Wolfgang Miedertől Ülo Valkig. Az ő életművükben is felejthetetlen nyomot hagyott a Dundes óráiba való belehallgatás, bámulatos magánkönyvtárának megismerése, könyvtárakban és könyvesboltokban való közös adatkeresés. Otthonában a legmodernebb technikai berendezések vitték a prímet. Gyermeki élvezettel kezelte a játszó gépeket, az elektromos hússzeletelő kést és az efféléket. Szerette a zenét. Nem volt szegény ember, és értett a pénz nyelvén is. Vidám, őszinte, dinamikus ember volt, kiválóan hahotázott, és még (nemcsak amerikai) humorérzéke is volt. Egy amerikai-magyar folklór szimpóziumról szó szerint ki kellett jönnünk, mivel majdnem halálra röhögtük magunkat azon, ahogy sehogy sem sikerült egy (egyébként a nemezkalapkészítésről szóló) filmet vetíthető állapotba hozni.

Gondolom, a magyar folkloristák közül először Dégh Lindát ismerte meg jobban, ám másoknak is segített, azt hiszem, a legutóbb Litovkina Annának. Mi is régóta kapcsolatban álltunk egymással. Mesemorfológiájáról már szakdolgozatomban írtam, más művéről is tettem közzé recenziót. (Maga mondta, hogy ezt mutatta fel a dékánnak, amikor útiköltséget kért a bukaresti Folk Narrative kongresszusra utazásához. Sikerrel.) Őt recenzálni nem is mindig volt egyszerű dolog. Például a németeket szó szerint a szarral azonosító könyvét német publikációban kellett bírálnom, és noha magam sem vagyok az egyszerűsítő pszichoanalízis híve, azért mégis sikerült úgy és őszintén megírnom a véleményem, hogy sem ő, sem a német kollégák nem sértődtek meg. Egyik javaslója lehettem „distinguished professor" rangra emelésének, a német „Meseenciklopédiában" én írtam a róla szóló címszót. Minthogy ez évtizedekkel ezelőtti cikk volt, akkor még nem mutathattam be életművének egész tágasságát. (A szerkesztők pedig óva intettek attól, hogy „olcsó freudista ötleteit" népszerűsítsem.) Akkor is sokkal jelentősebb kutatónak tartottam, mint ahogy ez a címszóból kiderül – mára pedig még inkább ez a véleményem. Személyesen 1969-ben találkoztunk először. 1973 őszén ő hívott tanítani a berkeley-i egyetemre. Ő írta angol nyelvű ta-

nulmánykötetem előszavát. Még kevesebben dicsekedhetnek azzal, hogy az ő „Festschriftjükbe" Dundes eredeti tanulmányt írt. A kis proverbiumokról írott kitűnő írására legalább olyan büszke vagyok, mintha én írtam volna. Azt, hogy nálunk minden magyar folklorista hallott róla, biztosan nélkülem is bekövetkezett volna, így legfeljebb gyorsabb, huzamosabb lett a hatás. Dégh Linda munkásságára kitörölhetetlen és nagy hatással volt.

Az 1920-as évektől egészen a közelmúltig az Egyesült Államokban kiváló folklorisztika volt. Az 1960-as évek végétől egy ideig a világ legjobb folklorisztikája volt ez. Dundes elődei, olykor még tanárai is (Stith Thompson, Archer Taylor) komparatív filológusok voltak, pontos és száraz emberek. Hozzájuk képest Dundes egy más világ: ő nagyon is eleven szöveganalízist adott. Az utóbbi évtizedben már más irányzatok uralkodnak arrafelé – noha nem merem itt leírni, hogy ezt önállónak, jónak tartom-e. Ehhez képest is üdítő jelenség maradt Dundes majd mindegyik tanulmányának szakirodalmi parádézása, kifogyhatatlan ötletessége. Minthogy világszerte mindenütt őt olvasták a legtöbbet az angolul olvasó folkloristák, már életében világhírű és márkanév volt. Külön viccanyag gyűlt össze róla. Ezt a nem mindennapi *ego*-val megáldott szerző maga is népszerűsítette. Ám e harsány látvány mögött egy szinte szerzetesi szorgalmú, munka-mániákus folklorista volt. A maga korának világszerte az egyik legesleglegjobb folkloristája. Minthogy tudom, ma így mérik a jelentőséget, ide írom: e pillanatban több mint 20200 Google-találattal. Ami még nőni fog (ezzel a nekrológgal is). Tudom, tetszene neki ez az érvelés. És az is, hogy tudjuk, milyen nagyhatású szaktársunk volt. Mások tizedekkora életművel is boldogok lehetnének. Ő a magáéval régóta elégedett volt. (Büszke viszont inkább egyik leányára, Alisonra volt, aki jogász és jogetnológus lett, és akinél okosabb fiatal amerikai hölgyet én sosem láttam.) Amikor 1995-ben, Regina Bendix szerkesztésében megjelent *Folklore Interpreted. Essays in Honor of Alan Dundes*, még ez a különben nagyszerű kötet sem tudta visszaadni azt a sokszínűséget, amely Dundest jellemezte. Több polcot kitöltő műveit az utókor is forgatni fogja. Ám az embert csak kortársai ismerhették meg... (És nyilván az öregség biztos jele, hogy az ember elgondolkozik, hány csodálatos embert is volt módja megismerni a folklorisztika mára biztosan elmúlt aranykorában...)

Dundes modern és a modern jelenségek iránt érdeklődő ember volt. Jelképes, hogy haláláról is az *internet* jóvoltából értesülhetett a világ, mégpedig igazán gyorsan, világméretekben és mintegy naprakészen. Minthogy talán az első „strukturalista" folklorista volt, igen korán írt a számítógépekről is – azt hihetnénk, a hagyományos folklorisztikát nem is szerette, nem is ismerte. Ennek azonban az ellenkezője igaz. Még a XIX. századi folklorisztikát is alaposan ismerte, a komparatív kutatásokat pedig szenvedélyesen szerette. (Egyébként mind a strukturalizmusról, mind a számítógépekkel végzett folklorisztikáról visszafogott véleménye volt. Legfeljebb eszköznek tartotta ezeket.) Noha inkább

25 könyvet, mint egyetlen áttekintést írt arról, mi is a folklór – csak némi utánagondolással tudjuk helyét megtalálni a világ folklorisztikájának történetében. Ehhez hozzájárul tudatos eklekticizmusa: országokat, kultúrákat, műfajokat, társadalmi jelenségeket tekintve egyaránt. Persze, leginkább a mai amerikai kultúra érdekelte. Alighanem ő volt a folklórkutatásokban régóta felbukkant témák és jelenségek legkiválóbb, legszélesebb látókörű, világméretű kutatója az utóbbi négy évtizedben. Eklekticizmusa életcél is volt: érdekesen akarta bemutatni a folklórt (és a rokon jelenségeket). Antropológiai vagy szociológiai távlatokat csak érzékeltetett dolgozataiban. Klasszikus folklorista kutató volt, a szó mindkét értelmében: hagyományos és hagyományt szabó. Nem panaszkodhatott: otthon is, világszerte is (nálunk is) szinte rögtön elismerték, kivételes nagyságáról mások is meg voltak győződve. Mégis még most is sokat vesztettünk halálával. Úgy látszik, a mi klasszikus folklorisztikánk egyre inkább visszahozhatatlanul elmúlik. Sőt az erre még emlékezni tudók száma is egyre csökken.

Voigt Vilmos

ISMERTETÉSEK

ATU = Az új mesetípus-katalógus. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson By Hans-Jörg Uther Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction Part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales Part III: Appendices Helsinki, 2004. Academia Scientiarum Fennica, 619, 536, 285. (FF Communications 284–285–286)

Voigt Vilmos

Évtizedes munka után (Sabine Dinslage, Sigrid Fährmann, Christine Goldberg és Gudrun Schwibbe közreműködésével) Uther professzor közzétette a harmadik nemzetközi mesetípus-katalógust. Ennek maga által javasolt rövidítése: *ATU,* és csakugyan „aduja" a mai mesekutatásnak. Uther egyébként a göttingeni egyetemi folklór tanszék mellett működő meseenciklopédiai kutatócsoport (ezt még Kurt Ranke professzor szervezte meg) meghatározó jelentőségű tagja, és mostani munkája megvalósíthatatlan lett volna az itt felhalmozott szakkönyvtár, mesekartotékok és főként a szaktudás nélkül. Mégis, Uther professzor példátlan szorgalma, céltudatossága, kiváló magánkönyvtára és kitűnő nemzetközi kapcsolatai tették lehetővé, hogy e nagy munka végül is megjelenjen: gyakorlatilag 2004 karácsonyára. Amit egy tudományos kutatóintézet nem tud megvalósítani, egy ember (nyilván már-már hobbiból) mégis megteszi...

A mesetípus-katalógusok (és motívum-indexek) történetének kutatása mára önálló folklorisztikai szakterület. Szerencsére majdnem a közelmúltig áttekintette ezt a szintén szinte a megszállottságig tájékozott Heda Jason (*Motif, Type and Genre. A Manual for Compilation of Indices & A Bibliography of Indices and Indexing.* Helsinki, 2000. FF Communications 273) ugyancsak több évtizedes munkával. Érdemes ezt a művet alaposan átnézni ahhoz, hogy Uther kézikönyvének tudománytörténeti helyét jól lássuk. Minthogy mind Jason, mind Uther művét készülésük közben is ismerhettem, sőt adatokat is szolgáltathattam (ezt ők is elismerik, amit viszont én köszönök), megoldásaikról én is tudom, hogy nemzetközi méretű kompromisszumok – ugyanakkor majd az önfejűségig következetes, egyéni munkák. Másként viszont sosem készültek volna el. Az *FF Communications* sorozat díszei, és noha ez sem volt nehézségek nélküli dolog, végül is a legjobb megoldás, hogy éppen itt jelentek meg, vagyis a világ legismertebb folklorisztikai kiadványsorozatában, annak díszeiként. Még a pár éve elhunyt Lauri Honko professzor érdeme ez. A könyvsorozat látványszerűségét is ő alakította ki. Így a kötetek borítólapján illusztrációk vannak: a Piroska előtt cilinderét megemelő farkas, Hófehérke és a vadászkalapos Csilicsali Csalavári Csalavér (= Reinecke Fuchs) – egy angol és két német mese-illusztráció, Uther ugyancsak kimeríthetetlenül gazdag magángyűjteményéből. (Egyébként mindhárom kötet borítójának hajtókáján az 1944-ben született Uther színes fényképe és életrajza is látható. Ez az újítás is Honko ízlésére vall.)

Egyébként magam két ponton is egy kissé mást adtam volna: harmadik címképillusztrációnak egy francia mesekönyvből és egy-egy hajtókán Antti Aarne meg Stith Thompson arcképét. Ám ez csekélység.

A munka praktikus, pragmatikus.

Minthogy nélkülözhetetlen kézikönyv, ennél több ismertetésre szinte nincs is szükség. Minthogy azonban sok újítás is van mind a kötetek rendszerezésében, mind egyes részeiben, ezekből mégis meg kell néhányat említeni.

Thompson 1961-es (második) katalógusa után nyilvánvaló volt, hogy az új munka is angolul és az ő rendszerében lát majd napvilágot. Többen ígérték, hogy készítenek ilyen javított kiadást, ám nyilván már az első hetek után megriadtak e hatalmas munkától. Csak Uther volt az, aki meg is valósította a grandiózus tervet. Még ma, a számítógépek és adatbázisok korában, no meg a göttingeni mesekutató-paradicsomban sem volt egyszerű elvégezni ezt a befejezhetetlen vállalkozást. Szerencse, hogy nem elektronikus módon jelent meg (noha biztosan lesz ilyen változata is). A tömör bevezető elmondja, hogy a régi katalógushoz való minél szorosabb ragaszkodás ellenére is sok az új vonás az új katalógusban. Elsősorban sokkal teljesebbé vált az európai mesekincs adatolása, és az előzőhöz képest nagyot nőtt az Európán kívüli mesékre való hivatkozás mennyisége és minősége. Körülbelül 2003-ig vehette figyelembe a szerkesztő a nemzetközi folklorisztikában frissen megjelenő műveket, ide értve a mesekatalógusokat is. Uther arra is külön utal, hogy nagymértékben korszerűsítette az egyes típusoknál megemlített nemzetközi szakirodalom felsorolását is. Thompson kivételesen művelt folklorista volt, ám nála az ilyen hivatkozások egyenetlenek és inkább csak a változatok sokaságát felsoroló művekre korlátozódtak. Nyilván az *Enzyklopädie des Märchens (= EM)* ilyen címszavainak is ismertében Uthernek sokkal több ide vonatkozó adat állt rendelkezésére.

Ugyanennek az anyagnak az ismeretében tudta Uther kijavítani a régi katalógus típusszámaiban kialakult hibákat. Külön is utal arra, hogy azt az egyetlen józan megoldást követte, miszerint az Aarne–Thompson típusszámokhoz a lehetőségekig ragaszkodott, megtisztítva ezeket az egyes nemzeti katalógusok által (szintén érthető módon) hozzáadott mellékjelektől (A, B, C, csillagok és ki tudja még felsorolni, hányféle és micsoda ötletek formájában). Az irodalmi változatok közlése esetében is korlátozta magát az új katalógus. Biztosan nem minden használónak tetszik az a megoldás, hogy mondjuk népenként csak a „legjobb", legteljesebb katalógusra utal. Tehát például az olasz meséknél külön nem említi D'Aronco, Lo Nigro, Rotunda jegyzékeit, mivel Cirese/Serafini már utal ezekre. Persze itt rögtön azt az ellenvetést tehetjük, hogy Rotunda (1942) a klasszikus olasz novellát, és nem a szóban elmondott olasz meséket katalogizálta, Cirese/Serafini (1975) pedig hozzáférhetetlen kiadvány (nem is teljes). Úgyhogy ha az olvasó arra kíváncsi, mi a fél évezredes olasz szöveg, amely az egész európai irodalmat befolyásolhatta, és mi az, amit az olasz falvakban a közelmúltig meséltek – utazhat Itáliába további kutatások végett! Uther másik említett példája éppen a magyar. Bölcsen úgy döntött, hogy a Kovács Ágnes (és munkatársai) által készített *Magyar Népmesekatalógus (= MNK)* köteteit használja, és csak akkor utal Berze Nagy vagy György Lajos műveire, ha az itt adatolt szövegeket az *MNK* nem említi. Exemplumaink esetében Dömötör Ákos kötetét (1992) használta – ez pedig csak protestáns exemplumaink egy részét tartalmazza. Persze – amit nem foglaltak össze kataló-

gusba, azt a nemzetközi katalógusnak sem kell ismerni! Dömötör Ákos egyébként nemcsak kollégája, hanem szinte barátja is volt Uthernek, és biztosan sok ukrán (meg egyéb) adatot mutatott neki. Az *MNK* mind a tíz megjelent kötetét használta, az irodalomjegyzék tanulsága szerint azonban a Süvegh Veronika által elkészített további mesejegyzék, vagy Sárvári Zsuzsanna jegyzéke a vajdasági magyar népmesékről itt nem szerepel – noha ezek létéről Uther tudott. Igaz, még évekkel ezelőtt én mondtam, hogy az utóbbit illetően Raffai Judit régóta esedékes doktori disszertációja sokkal teljesebb adattárat hoz, minthogy azonban e mű máig sem készült el, felhasználni sem lehetett. Kár. (Ezt nem először mondom.)

Minthogy az egyes mesekatalógusok igazán sokféle nyelven készültek, csak gratulálhatunk Uthernek és segítőinek, hogy nem csupán a világnyelveken vagy a legismertebb könyvkiadóknál megjelent katalógusokat használták.

(A címlapon is feltüntetett négy hölgy egyébként inkább a kötetek megjelentetésében működött közre, az elveket és a filológiai gyakorlatot Uther maga alakította ki.) A bevezetés végén felsorolja, milyen intézmények és kollegák segítségét köszöni. Noha ez nem a világ mesekutatóinak góthai almanachja, és csak azok szerepelnek itt, akik tényleg segítséget adtak a munkához, így is több mint 50 személyt sorol fel Máltától Bloomingtonig, Jeruzsálemtől Tokióig. Noha igazában csak az élőket említi, a három magyar név között (Dégh Linda és jómagam mellett) is előfordul a legtehetségesebb magyar mesekatalógus-szakember: Dömötör Ákos neve. Mindehhez legfeljebb azt tehetem hozzá a magyar mesekutatás érdekében, hogy noha korábban sem lett volna ez felesleges, most már végül is el kellene gondolkozni egy teljes magyar mesetípus-katalógus elkészítésének szükségességéről.

Az egyes mesetípusok bemutatása a megszokott rendet követi.

A típus leírásában már megvannak a további mesetípus-számokra és a *Motif-Index*re való utalások. Igen rövid történeti hivatkozások jönnek ezután. A variánsok jegyzékének elején a mesekutatás kézikönyveinek adatai következnek (néha nem teljesen): Chauvin (vajon él-e még olyan folklorista, aki ezt csakugyan használja?) Dähnhardt, Bolte-Polívka, az *EM*, sőt Scherf és Dekker áttekintései. Ez után természetesen a népenkénti/nyelvenkénti felsorolás található. Itt az egyes nyelvek a még Krohn által kidolgozott (és Aarne által szentesített) sorrendben jönnek. Ez mára kánonja lett a nemzetközi mesekutatásnak. E tekintetben most viszont következetesebb és gazdagabb az Európa „után" olvasható sorrend: Ázsia, Ausztrália, Amerika, Afrika.

Uther újítása az (ez sem fog sokaknak tetszeni), hogy az egyes katalógusokra, ritkábban egyéb művekre utalás után NEM közli az illető népnél felgyűjtött változatok számát. (Az előző katalógusokban ezt megszoktuk.) Így viszont az olvasó nem tudja, hogy mondjuk az ATU 221 (A madarak királyt választanak) hány francia, újgörög vagy grúz változatban ismert, népszerű-e vagy csak iskolás jövevény Guineában, Angolában, vagy a malgasok körében? Korábban a képzett kutató a változatok számából már következtethetett arra, hol érdemes tovább érdeklődnie. Most írhat Göttingenbe, a legegyszerűbben éppen Uthernak, az ilyen adatok végett. Biztos vagyok benne, már az ezredik ilyen levél után ő is belátja: egyszerűbb lett volna a régi, bevált megoldás követése.

Uther megőrizte a típusszámok több mellékjelét (pl. 433, 433A, 433B, 433C, 476*, 476**), noha itt erőteljesen gyomtalanított. Ha másutt van a régi számon keresett típus,

ezt ő is igen pontosan jelzi (pl. „470* See Type 470B", vagy a minket külön is érdeklő „égigérő fa" esetében: „468 See Type 317".) Ez a megoldás a teljes mesekatalóguson végighúzódik, és különösen a katalógus végén, az anekdoták, a tréfák, a hazugságmesék, a láncmesék és egyéb formulamesék stb. körében igen üdvös volt. Itt is szinte minden lapon meglepetéssel olvashatunk valamit. Pl. 1892* (A farkas beleesik a tejesedénybe, és a tejből sajtot készítenek. Amikor aratáskor felvágják a sajtot, a farkas kiugrik belőle és a farkára akad egy sarló. Amint elrohan, ezzel learatja a mezőt) – ez a mese ugyanis ír, magyar, bolgár és kaukázusi abház feljegyzésben ismert. Miért éppen csak itt? Vagy örömmel láttam, hogy Móricz Zsigmond nevezetes *Iciri-piciri* meséjének (2016) most már finn, svéd, dán, skót, angol, fríz, német, olasz, fehérorosz és cseh változatait is megtalálták.

Uther, ahol tudta, pontosabbá tette az egyes típusok leírását. Ez azonban nem mindig volt egyszerű. Folkloristák sokat élcelődtek Thompson katalógusában néhány típusvázlaton. Például a lív mesekatalógusból az 1355*, 1356* és 1470* típusok tartalmáról ez a sokatmondó megjegyzés tájékoztatott: „obscene". Uther most ezeket nem tünteti fel, pontosabban az 1488-as típusszámhoz („Miscellaneous Tales of Old Maids") csoportosította, azaz továbbra is kielégítetlen maradt az ilyen irányultságú kíváncsi olvasó.

Talán érdemes megjegyezni, hogy Thompson katalógusa (1961) 539 nyomtatott lapot tett ki. Ennek az első fele kb. a 780-as mesetípus körül volt. Most – kötéstechnikai okokból is – Uther típusai két teljes kötetet adnak, és voltaképpen két és félszeresre nőtt a terjedelem. Minthogy ennek a fele valahol az 1000. típusszám körül van, nyilvánvaló, hogy a „nem klasszikus" mesékről tudunk ma sokkal többet, mint fél évszázaddal ez előtt.

Ugyancsak kötéstechnikailag is szükséges volt a „Függelékek" külön kötetben történő kiadása. Ez egyszersmind nagyon megkönnyíti az egyszerű keresést. Uther munkája e tekintetben is mintaszerű. Noha itt is követi példaképét, mégis, minthogy őnála minden nem-típusszám-jegyzék e helyre került, jobban is használhatóvá vált az egész. Ennek minden okos részletére persze itt nem is tudok hivatkozni.

Legelőbb a földrajzi és etnikai megnevezések listája következik.

A lista elején 61 európai nevet kapunk. (Pontosabban 60-at, mivel a „Livonian" kétszer szerepel.) Külön szerepel a finn, a lűd és a karjalai, a skót, a ladin, a szardíniai, a montegerói, a bosnyák, a kasub – vagyis nemcsak a nagyobb nyelvek fordulnak külön elő. Itt, Európánál találjuk a cigány, és ami még kérdésesebb, a zsidó adatokat is. (Az utóbbi fél évszázadban ugyanis az izraeli folklorisztika sokkal inkább nem-európai zsidóktól gyűjtött.) A török adatok is e kontinensnél fordulnak elő.

Ázsiát 76 név képviseli. Ám ez még furcsább. Ugyanis itt vannak nemcsak a kaukázusi népek, hanem a cseremisz/mari, csuvas, tatár, mordvin, votják, udmurt, baskír népek is, pedig ezek nem Ázsiában élnek. Sőt, „Ázsia" végére csúsztak a polinéziai, melanéziai, mikronéziai, pápua, asztráliai, új-zélandi és hawaii népek. Ha ezeket a helyükre tennék, még mindig ötvennél több ázsiai nép maradna.

Amerikát az eszkimók kezdik és meglepő módon a Zöldfoki szigetek végzik. Ahogy ez a korábbi mesekutatásban megszokott, külön vannak a kanadai angol és francia, a francia-merikai, spanyol-amerikai, sőt az afro-amerikai megnevezések is. A több mint

30 nép között egyetlen indián kultúra (a maya) szerepel külön. Itt igen gyakoriak az országnevek.

Köztudott, hogy Afrika népeit még a nyelvészek és az antropológusok sem tudják egyformán felosztani. Itt is több mint 50 elnevezés szerepel, zömmel országok szerint.

Persze egy világkatalógus csak azt adhatja, amit forrásmunkái már hoztak. Azért ez a furcsa névsorrend mégiscsak azt jelzi, a teljes világ népmesekincsének lajstromozása nem olyan egyszerű dolog. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a Stith Thompsontól oly sokat idézett „Írországtól Indiáig" terjedő régió mint az igazi mese hona – mára a múlté. Viszont egy új, világméretű mese-felfogásnak egyelőre csak a lehetőségei ismertek, és ezt nem e népnév-jegyzékben kellene megvalósítani. Ám tanulságos, hogy e lapon van a legtöbb sajtóhiba.

Az új katalógusból kiiktatott („discontinued") mesetípusok jegyzéke több mint egy lapnyi. Vagyis mintegy 700 szám vagy számváltozat szerepel itt. Noha ezek között van negyedik, sőt tizenegyedik altípus is (1541****, 1419L*), vagyis itt a korábbi katalógusok önmozgását korrigálták – azért e változtatás is jelzi, komoly a tipológiai különbség a korábbi és a mostani katalógus között.

Egy újabb, majdnem ekkora jegyzék tartalmazza az Uther által megváltoztatott típusszámokat. Ez is legalább 500 típusszámot érint, és a legtöbbször az előző jegyzékkel is összefügg.

A hozzá nem értő számára e változtatásjegyzék riasztó. Mivel 3000-nél több, ám 4000-nél kevesebb mesetípusjavaslatról tudunk, ez 15-20%-os módosítást jelent. Ez azonban nem az eddigi katalógusok éretlenségét bizonyítja. Éppen ellenkezőleg, a korábbiakhoz képest most egységesebb, pontosabb lett a nemzetközi mesetípusszám-jegyzék, és azt hiszem, akármilyen komolyan is néznénk át magukat a mesék szövegeit, akkor sem tudnánk százszámra új mesetípusokat javasolni, vagy a meglévőket máshová áthelyezni. Ami pedig már csak 3%-nyi hibalehetőség. Igazán jó lenne, ha például az orvosok, statisztikusok, meteorológusok és közvéleménykutatók is 97%-os biztonsággal dolgoznának!

Ezután külön is felsorolja Uther az általa javasolt 267 új típusszámot. Persze, köztük is van több „altípus", és olykor látszik, hogy, egy-egy „típus" nyilván valamilyen gyűjtőfogalom. Ezért született „új" típusként 1379** és 1379***, vagy 1706, 1706A, 1706B, 1706C, 1706D, 1706E stb.

Megintcsak kíváncsi voltam, miért éppen ezek lettek „új" típusok.

Ami az 1379-es meséket illeti, itt a csillag nélküli számhoz már korábban odasorolt szövegek Boccaccio egyik novellájára (III/9) mennek vissza (az úr szolgálójával akar hálni, ám a szolgáló elárulja és a feleség megy be a hálószobába. Közben az úr megbánja ötletét és maga helyett a szolgáját küldi be). A két új típusjavaslat viszont más történetet mesél el. Közülük az első már az *Odüsszeiá*ból ismert motívum („olyan földre akarok eljutni, ahol nem is tudják, mi a tenger"), a másikat már Petrarca elbeszélte („az ellenségek által elveszejtett fél szem és a barátok által elveszejtett szüzesség" története). Az előbbi a spanyol, a katalán, az újgörög és az USA-ban feljegyzett angol hagyományból ismert. A második a norvég, a holland, a német gyűjteményekben fordul elő, és minthogy Rotunda természetesen adatolja, akár csak az irodalmi szövegterjedés esetének is tekinthetnénk.

Ám megvan Hnatjuk nevezetes gyűjteményében is (*Das Geschlecht* /itt egy *s* betű kimaradt/ *leben des ukrainischen Bauernvolkes in Österreich-Ungarn*, 1–2., 1909–1912).

Az 1706-os típusok fő címe: „Részegesekről szóló anekdoták". Itt aztán annyi altípust különböztethetünk meg, amennyit bírunk. Uther esetében 4-től 10-ig változik azon népek száma, amelyek ismerik az általa elkülönített típusokat.

Egész nyomtatott ívet tesz ki a *Motif-Index* számaira való utalások rendszeres jegyzéke, természeten a motívumok rendszerében. Ily módon vissza lehet keresni ezeket. Ha mondjuk valaki „a király udvarában égigérő fa nőtt" motívumot (F54) keresi, fél perc alatt megtudhatja, hogy ez csak a 317-es mesetípusban szerepel. (Ahogy eddig is tudtuk.) Viszont például a teljesíthetetlen feladatok motívuma (H1010) több mesetípusban is előfordul, ám leggyakoribb „Az elveszített férj keresése" (425 = *Amor és Psyche*) különféle feldolgozásaiban. (Ahogy eddig is tudtuk.)

A két első kötetben idézett könyvek és egyéb publikációk bibliográfiai jegyzéke következik ez után. A mesekutatás fejlettségét talán mi sem bizonyítja jobban, minthogy ez több mint száz nyomtatott lapot tesz ki, legalább 3000 tételt felsorolva. Pedig ez nem egy öncélú bibliográfiai parádé, hanem az idézett művek jegyzéke, ahol például az *MNK* egyetlen tételnek számít, Heller Bernáttól egyedül az Antar-regényről írott monográfia német kiadása, Ortutaytól csupán az *Ungarische Volksmärchen* szerepel. Persze azért én több Solymossyt és legalább valamit Hontitól meg Róheimtől bevettem volna. Meletyinszkijtől itt egyetlen mű sem szerepel, Alan Dundestől legalább két mesetípus-tanulmány-antológiát (Hamupipőke, Piroska és a farkas) viszont idéz. A mesekatalógus jegyzetanyaga ugyanis nem azonos a mesekutatás jegyzetanyagával!

Nyilván van hiba, tévedés, hiány is e gigantikus jegyzékben. Használhatósága azonban minden kétségen felül áll. Ha például nem emlékszem arra, mikor jelent meg Leopold Schmidt *Wiener Schwänke und Witze der Biedermeierzeit* c. kiváló könyve, amely a magyar folkloristáknak is ajánlott olvasmánya lehetne, itt rögtön megtalálni: Wien, 1946.

Külön és váratlan az „Additional References" irodalomjegyzék. Ez a mesekutatás citadellája, 53 cellával, ahol a nem közvetlenül az egyes mesetípusokhoz, hanem az azok osztályozásáról szóló tanulmányok, motívum-indexek és motívum-elméleti munkák találhatók. Minthogy ebből az elitből több munkát magam is ismerek, tudom, csakugyan kiváló, gondolatébresztő művek ezek. Meg is szeretném nézni azokat is, amelyekről eddig nem tudtam, vagy amelyeket elérni nem tudtam, mint A. Xhagolli: *Klasifikimi i prozës popullore shqiptare* c. művét (Tirana, 2001). Itt én biztos több műre hivatkoztam volna (ám az olvasó jobban járt, hogy Uther tömör listát adott). Így is ebben az előkelő társaságban van Nagy Ilona 6 lapos áttekintése a magyar eredetmondákról, sőt az én címszavam (*Anordnungspirinzipien)* is az *EM* első kötetéből – amely noha úgy harminc éve íródott, ám Jason már említett könyve (2000) előtt a legteljesebb áttekintés szándékával készült.

A tárgymutató (*Subject Index*, Thompsonnál még csak: *Index*) nyilvánvalóan az érdeklődő folkloristák számára a munka legfontosabb része. A vérbeli mesekutató ugyan fejből kellene tudja, hogy *Lindorm király* meséje a 433B számon, a *Béla király és Bankó lánya* széphistóriánk szüzséje pedig a 884 (A és B) számon található. Ám más esetekben ő is a mutatóból próbált rátalálni egy-egy mesére, a többi folklorista pedig mindig a mu-

tatónál kezdte a keresést. Már Thompson majd 600 lapos katalógusában 40, kéthasábosan szedett lapot töltött ki ez a mutató, azaz úgy 3000 keresőszóval. Persze ebben sem volt meg minden utalás, és jól kellett ismerni Stith Thompson észjárását, hogy valamit csakugyan meg is találjunk. A magam példányába kézzel írtam be e mutató végére, hogy az árnyék nélküli ember (Peter Schlemil), a háromszor visszaverő Ludas Matyi, vagy éppen Heltai Gáspár nevezetes 99. fabulája (amikor filológusaink makacsul azt állítják, ez az ő saját szerzeménye) hol is van a mesekatalógusban, mivel másodszorra sem volt egyszerű Thompson mutatójában sokmindent megtalálni. Uther ilyen mutatója a függelékkötet nagyobb hányadát teszi ki, több mint 150 (itt is kéthasábosan szedett) lapon, azaz majd 2000 főbb hívószóval, ezen belül többezer további adattal. Úgy kezdték ezt összeállítani, hogy átvették Thompson mutatóját, majd ezt egészítették ki, dolgozták át. Az egyes nagyobb címszavakat (pl. „*fox*", többszáz adattal) itt is mindig végig kell olvasni. Próbálkozásaim szerint ebben is meg lehet találni a keresett mesét, még a régi beidegződések is hasznosak – ugyanakkor Uther sokban változtatott, egyszerűbbé tette a megnagyobbított mutatót. Így is évekbe telik, amíg minden zegét-zugát megismeri valaki. Ám megéri. Minthogy ez már csakugyan a világ mesetípusainak jegyzéke, lehet benne kuriózumokra is utazni. Van-e például zsiráf a mesetípusokban? Nem találtam, sündisznó viszont bőségesen van, és sok a tigris is. Már van vonat, mégpedig olyan, amelyet ördögnek néztek. Repülőgép nincs, ám a levegőben épített kastély van. Egyáltalán a „kastély" és a „palota" Thompsonnál még nem volt visszakereshető, Uthernél mindkét névnél találunk hivatkozásokat.

Könnyű is meg nem is bemutatni azt, miben jobb Uther katalógusa, mint Thompsoné volt. Ott például a *Schlaraffenland* (1930) közelében volt a „minden másként van" világa (*Topsy-Turvy Land*, 1935.) gazdag művelődéstörténeti utalással (antik fabulák, Bolte–Polívka hivatkozással), ám csak Afanaszjev orosz meséiben, igaz, 8 változatra hivatkozva. Uther mutatója (hiperkorrektnek szánt, ám végül is rossz angol helyesírással: *Topsey)* is jelzi a *Schlaraffenland*-kapcsolatot, ám említi a 675-ös és az 1965-ös mesetípusokat is. Az előző a lusta, mégis mindent megkapó fiú története. Az utóbbi a nem-létező világ története (erről még a német meselexikonban Honti János írta a megfelelő címszót, és ezt Uther idézi is). Az új katalógus 1935-ös típusa gazdag további szakirodalomra utal (itt Cocchiara, Kramer, Scribner, Pinon, Schnell, Geest, Hansen kiváló műveire hivatkozik, vagyis folklór-filológiai, ideológiatörténeti, mentalitástörténeti, irodalomtörténeti és klasszika-filológiai művekre). Sajnos, Geest (1999) munkáját nem találjuk az irodalomjegyzékben. Nem említi viszont a katalógus a kiváló amerikai antropológus, Barbara Babcock által szerkesztett kötetet (*The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society.* Ithaca, 1978.) vagy azt a kismonográfiát, amelyet évek óta készít a kiváló amerikai ballada-kutató, a SIEF ballada–kutató bizottságának elnöke, Luisa Del Giudice: *In Search of Abundance: Mountains of Cheese, Rivers of Wine and Other Italian Gastronomic Utopias* címmel. (Ebből több íves, gazdagon illusztrált kivonat már megjelent a Del Giudice és Gerald Potter által szerkesztett *Imagined States* című tanulmánykötetben, Logan, 2001.)

Mindezt csak azért említem, hogy jelezzem, mára szinte már csakugyan áttekinthetetlenül gazdag a világ folklorisztikája, és talán még az *EM* szobáiban sem tudnak mindent elolvasni. Ám a fő különbség az, hogy a „terülj, terülj, asztalkám" témájához Uther most

már nemcsak orosz meséket ismer, hanem a finn, a dán, az angol, a francia, a német, a magyar, az albán, a görög, a lengyel, a zsidó, a kazah, üzbég, koreai, japán, egyiptomi változatokra is felhívja a figyelmet, és persze az orosz szövegeket is az új Afanaszjev-kiadásból említi. Amennyire Barag és Novikov jegyzeteiből látom, ők már 14 orosz változatról tudtak (az ilyen, a változatok számára utaló adatot, mint már említettem, Uther nem hozza). Egy nép folklórja helyett tizenöté áll most előttünk, három kontinensről. A szakirodalom is túlmutat a hagyományos folklorisztikán. Ugyanakkor a régi rendszert is megőrizte, csak pontosabbá tette az új katalógus.

Ez lehet recenzióm záró mondata: Uther katalógusa egy évszázados kutatás folytatása, betetőzése.

(Amihez csak lapalji jegyzetben tenném hozzá, hogy nyilván sok-sok lelkesült recenzió lát majd napvilágot, és ezekben meg lesznek említve apróságok is. Betűhibák, utalások elmaradása stb. Jó lenne ezeket összegyűjtve, akár külön lapon is kiigazítani. Nem a tartalmi kiegészítésekre gondolok, ezeket az elmélyült recenzens úgyis csak maga tehetné meg. Egy ilyen adatgazdag könyvben mindig marad hiba. Ezeket jobb minél kevesebbre csökkenteni.)

Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Dimensiones Culturales et urbariales Regni Hungariae 3. Nyíregyháza, 2003. április 26. 667

Udvari István

A 18. század végén és a 19. század első felében egész Európában nem létezett még egy nyomda, mely a felvilágosodás és a nemzeti ébredés eszméit annyi nemzet fiai között anyanyelven, oly eredményesen terjesztette volna, mint a pesti egyetem budai nyomdája.

Hogy ez megvalósulhatott, abban nagy szerepe volt a magyarországi és a „kapcsolt részek" iskolaügyének fejlesztését tartalmazó munka, a *Ratio educationis* (1777) megjelentetésének, amely előírta a nemzeti nyelvű iskolázás megalapozását, illetőleg fejlesztését, az anyanyelven tudó tanítók alkalmazását, az ország lakosságának nyelvein írott tankönyvek és egyéb könyvek kiadását; a könyvek megjelentetését a pesti egyetem mellett 1777-ben alapított nyomda feladatául jelölte meg „a tanügy bővebb gyarapítása érdekében."

A szerző az Egyetemi Nyomda magyar, német, szlovák, cseh, horvát, szlovén, szerb, ruszin, ukrán, orosz, bolgár, macedón, román, görög, héber, jiddis és egyéb (francia, olasz, amerikai angol) nyelvű kiadványait tanulmányozza a helyesírási, az irodalmi nyelvi és a nemzeti törekvések vonatkozásában. Az ország népeinek anyanyelvén kiadott iskolai tankönyvek, nyelvészeti, szépirodalmi, történeti ismeretterjesztő munkák Európában elsőként mutattak példát a soknemzetiségű országok számára a nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldására.

Király Péter több mint 700 oldalas, bonyolult tipográfiájú műve minden közép-európai nép, így a magyarok és a hazai nemzetiségek művelődéstörténetének, a kárpát-

medencei tolerancia megnyilvánulásának szép dokumentuma, mely hozzájárul az itt élő népek önmegismeréséhez.

Király Péter hiánypótló műve meggyőzően illusztrálja a Magyar Királyság – „Magyarország–Európa kicsinyben" gondolatot egyben a Pesti Egyetem Budai Nyomdájának egyetemes európai jelentőségét.

Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei. A kötet anyagát gyűjtötte és összehasonlította – Budapest (2005), General Press Kiadó, 451. (16 színes képtábla).

Voigt Vilmos

Az utóbbi időben a magyar néprajzi szakkutatás sokat törlesztett a csángókkal szembeni adósságokból. Gyűjtések indultak meg, szakemberek viszonylag rendszeresen kutatnak a csángók között, különböző publikációk jelentek meg, legutóbb már áttekintések is. Még a társadalom (sőt a politikusok és az egyház) is észrevette a mai moldvai csángók életének problémáit. (Noha még most sem elég mélyen, nem önzetlenül és igazán csekély hatékonysággal.) Erdélyi és hazai kollégáink jóvoltából még hosszú időre elegendő, később publikálható szöveg is összegyűlt, és végre muzeológiailag is értékelhető tárgyi anyag is. Persze minél több az eredmény, annál több a kívánnivaló. Hiszen ott, a csángók körében kellene kutatóhelyet és valamilyen múzeumot működtetni, olyan publikációkat készíteni, amelyeket maga az ottani „nép" használhat stb. ... Hogy itt és most a művelődés- és szociálpolitikai problémákat ne is említsük.

Halász Péter könyve is jelzi azt, milyen további, megoldandó kérdések kerülnek szem elé, az éppen örvendetesen megélénkült csángó folklorisztikánkban.

A szerző bevezetőjében és könyve borítóján is megírja, mintegy negyven esztendeje jár néprajzi gyűjtőútra a csángók közé, és minthogy érdeklődése más jellegű, a néphitszövegeket csak mintegy mellesleg jegyezte fel, anyaga azonban akkorára szaporodott, hogy most önálló kötetté kerekedett. Néhány feljegyzést már az 1960-as években papírra vetett, az utóbbi esztendőkben pedig intenzívebb módon gyűjtött. Még visszatérünk arra, mennyire szinkron és milyen mértékig diakron ez a szöveganyag.

A kötet első két íve bevezetés. Beszél a csángók történetéről, mai helyzetéről. Külön felsorolja azt, kik gyűjtöttek korábban hiedelemszövegeket. Ezekhez képest a szerző a maga gyűjteményét „adattár"-nak nevezi (20. lap). Ami a szövegek csoportosítását illeti, Antal Máriának ugyanezen kiadónál megjelent *A gyimesvölgyi csángó magyarok hiedelmei* című könyvét (2004) követte, pontosabban Fejős Zoltán egykori karancskeszi csoportosítását. A bevezető végén az említett művek bibliográfiája olvasható. Ez természetesen nem teljes (még tematikusan sem, sőt magának a szerzőnek sem sorolja fel összes idevágó publikációját). Ugyanezt mondhatjuk a csángókról és történelmükről mondottakról is. Mára egyszerűen meghaladja a csángó „szakirodalom" azt a mértéket, ahol még lehet jó áttekintést adni. A kötet végén több mint 700 tájszó egyszerű magyarázata is olvasható, utalásokkal egy-egy szó román párhuzamára. Ez nem mindig következetes. Gyakorta hiányzik, mások félrevezetőek. Például a csángó (és köznyelvi magyar) *réce* szó ugyanis nem egyszerűen a román: *rață* átvétele. Tánczos Vilmos és Se-

bők László falutérképe után mintegy 60 helységnév magyar és román alakban olvasható. Itt is van igazán „nem-csángó" adat. (Pl. *Bukarest = Bucureşti.*) Összesen 1903 szövegadat olvasható, ezeket a kötet kezdetétől számozták. Nyolc tematikus főcsoportot találunk: helyi mondák – másvilág – természet – emberek – egy csoportban a szerencse, álom és átok – mitikus lények – időpontok – számok. Minthogy kb. 400 szövegoldal van a könyvben, egy-egy adat zömmel pár soros terjedelmű. Minden egyes adat után ott az illető csángó falu neve, meg a gyűjtés éve. Az adatközlők nincsenek feltüntetve. Ennek nyilván több oka volt. Pedig nem mindegy, hogy a szöveget ősz öregember, iskolás gyerek mondta-e, egy-egy faluban ismert-e a hiedelem, vagy általános? Minderre a magyar folklorisztika közismert textológiai szabályokat kínál.

Az adatok egymásutánjába illesztették be a hivatkozásokat, vagyis egy sajátos tartalommutatót. Ez úgy működik, hogy például a „foglalkozások" esetében (a 225. lapon) a „szántás"-t két szöveg említi (a három mondatnyi 965. számú és a négyszavas 966. számú). Majd a „báb", „csobán", „deék", sőt a „kolus" és a „kommunista" esetében csak utalást találhatunk. A bába túlvilági mosakodását az 1301. és 1302. szövegek, a kommunistának a pokolban való bűnhődését a 36. szöveg említi. Így ide-oda lapoz az olvasó, érdekes is a könyv, ám azért az arányok és az összefüggések ilyen módon eltűnnek. Minthogy nincs olyan mutató, amely az egyes helységekhez kapcsolná a szövegeket, hogy Buteából hány szöveget írt fel Halász Péter, csak az egész kötet átlapozása árán tudjuk meg. Azt viszont több esetben is megírja, ha a hozzánk eljutott csángóktól származik az adat. (Pl. 1271. szöveg; Lészped/Mekényes, 1977.)

Szépek a színes képek: 16 lapon 23. Ám ezeknek nincs közvetlenül közük a szövegekhez. Adatközlők portréi, házak képei stb. Viszont minthogy az adatközlőkre a kötet nem utal, vagy azt nem tudjuk meg, miért van kép egy „utban levő" asszonyról, Aszalós Viktor unokájáról a fazekaskorongnál – ezek csak valamilyen hangulatot érzékeltetnek. Hiedelmekről „nehéz" fényképeket adni, és nemcsak Halász Péter könyvében hiányolhatjuk ezeket. Ám a természet, a táj, a gyógyítás azért fényképezhető és képben is közölhető lett volna.

Halász Péter szövegei hol magyar köznyelviek, hol egy kissé nyelvjárásiak. Sajnos még a terminusok esetében sem kapunk nyelvészetileg is pontosan felhasználható formákat. Pedig ennek fontosságát a szerző is észrevette. Például a „vrkolács" adatok (1862–1872. szövegek) 9-féle formát tükröznek: *virkulisz, virkolács, vorkolács, varkalács, prikurics, varkolács, verkolács, vrkolács, zorkolács, vorkalács*-mindezt 7 faluból. Ám arról nem tudunk meg semmit, miért kétféle a név Magyarfaluban, kétféle a hangalak Ploszkucénban és Dioszénban. A tizenegy szöveg egymáshoz viszonyított sorrendjét se indokolja semmi; nem időrendben, nem falvanként, nem az említett lények névalakja szerint, nem is a motívumokat figyelembe véve követik egymást.

Az egyes szövegek legnagyobb hányada néhány mondatos, sok száz esetben pedig egymondatos. Csupán ritkán olvashatunk kerekebb történetet. Olykor még ezekben is a hiedelemelem igen rövid. Pl. a 922. szöveg mintegy tíz mondatnyi. Ám ebben csak az a (különben igen érdekes) hiedelemelem, hogy gyapjúfestés közben hazudni kell! (Kár, hogy a gyűjtő nem kérdezett rá: miért?) Egy-egy hiedelemmonda is olvasható. Pl. a 30. szöveg egy pokolbeli látomásról. Maga Halász Péter írja, hogy inkább csak népszokás-

és népélet-gyűjteseihez kiegészítésként jegyzett fel vagy írt le ilyen szövegeket. Egy szakavatott néphit-gyűjtő bizony sokszor tovább kérdezett volna...

A közzétett anyag azonban éppen az említett „hiányosságok" miatt is hiteles. Azt az „átlagos" képet adja, amely a nem specialista gyűjtő számára amúgy előkerül. Most, amikor (főként mondákat illetően) végképp kipréselt adatok százait szokás közölni, gyakran az az olvasó benyomása, a megjelent kötetnyi folklór „több", mint a valóság. Halász Péter esetében épp az ellenkezőjét állíthatjuk: biztosan sokkal több a moldvai magyarok hiedelme.

Még arányaiban sem mérvadó e kötet. Külsőrekecsinből egy szöveg, Lábnyikról egy szöveg, Lészpedről egy szöveg foglalkozik a „tájhoz köthető múltra" vonatkozó hiedelmekkel. Maga a szerző tudja a legjobban, hogy százszor ekkora a moldvai csángók ilyen hiedelemkészlete. Több mint 150 álomszöveget közölt. Ám ezek között csak ez első kettő álomelbeszélés (ha ugyan az), a többi szinte álmoskönyv-tömörségű, egy-egy mondatos utalás. Pedig más gyűjtésekből tudjuk, milyen gazdag a moldvai csángó vízió s szövegvilág. Persze sok témáról (boszorkány, oláh pap, szépasszony, vadleány stb.) egyenként is akár kötetnyi szöveget lehetne összegyűjteni.

Persze Halász Péter nem könyvtárnyi gyűjtést, hanem egy kötetnyi feljegyzést tett közzé. Ezt meg is mondja, és nyilván mind ő, mind a kötet lektora, Barna Gábor mindezt jól tudja. Amikor az előbb hiteles és hasznos általános gyűjteménynek neveztem e kötetet, nem túloztam. Azt azonban az olvasó igazán sajnálja, hogy Halász Péter nem beszél e hiedelemszövegek funkciójáról, és arról sem, véleménye szerint miben változtak ezek az elmúlt évtizedek során. Ugyanis a moldvai csángó folklór sem örök, nem mozzanatlan, még a hiedelmekben is nyoma van mondjuk a kommunizmus elterjedésének, Ceauşescu fénykorának, bukásának, a mai román politikai helyzet kialakulásának – sőt a magyarok egyre nagyobb érdeklődésének is a csángó kultúra iránt. Halász Péter, akinek oly sok és huzamos csángó kapcsolata van – ilyen benyomásairól bizony írhatott volna.

Minthogy a kötet nem elemzi, nem hasonlítja össze adatait, ezt mi sem tesszük itt. Pedig mind a román, mind az erdélyi, mind az itthoni magyar folklórhoz képest sok az eltérő, magyarázatra szoruló vonás. Magam például biztosan többet szeretnék megtudni a Csontkirály és Babkirály verekedéséről (1800–1801. szövegek), vagy arról (1861. szöveg), miért is Szűz Mária kutyája a *vivirica* (román *veveriță* – „mókus") és vajon a magyar „mókus" is az lenne?

Egyszóval nemcsak a nagyközönség forgathatja ezt a kötetet!

Öllős László: Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai? Somorja – Dunaszerdahely, 2004. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 252. (Nostra Tempora, 10.)

Voigt Vilmos

A még nem is ötvenéves, neves felvidéki magyar társadalomkutató disszertációját a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiatudományi doktori iskolájának politikai filozófia programjában készítette el és védte meg, kiváló eredménnyel. Ami

annál többet jelent, minthogy témavezetője az emberi jogok szakértője, Halmai Gábor, bírálói és vizsgáztatói többek között Ludassy Mária, Hörcher Ferenc, Kende Péter, Bretter Zoltán, Erdélyi Ágnes, sőt még Kis János is voltak, azaz a magyar társadalomtudomány és filozófia krémje.

Mind a szerző műveltsége és szorgalma, mind az említett „iskola" legmagasabb színvonala garantálták, hogy nemcsak érdekes és aktuális témájú, hanem magas színvonalú és mindvégig tudományos értékű munka jelenjen meg.

A szerző az államelmélettel, a nemzet és a kisebbség fogalminak meghatározásával kezdi a tárgyalást, majd főként az identitás kérdésével foglalkozik. Minden idetartozó jelenséget történetinek és társadalminak tekint, úgyhogy amikor (a mű V. fejezetében) arra tér rá, az „emberi jogok" közé sorolhatóak-e a „nemzeti jogok", itt nem valamilyen zsurnalisztikus témafelvetést, hanem egy társadalomelméleti rendszerezést olvashatunk. Ezután az esélyegyenlőséggel is foglalkozik, mégpedig a nyelv, az oktatás, a tudományos és kulturális intézmények, sőt a politikai szerveződés szempontjából. Megannyi téma, amelynél könnyen lehet aktualizálni, anekdotázni, követelni vagy a semmittevő belenyugvást indokolni. Öllős könyve talán itt a legérettebb: valóban elméleti munka. 300 lábjegyzet, úgy száznyi idézett munka zárja a könyvet. Még (elég száraz) angol rezümére is futotta.

Minthogy nem Öllős nézeteivel kívánok vitatkozni, hanem egyszerűen arra akarom felhívni szakmánk figyelmét, hogy a magyar néprajztudomány számára is alapvető fontosságú munka született meg, most még csak azt emelném ki, hogy a szerző modern művet írt. Noha – bizonyára budapesti mesterei érdeklődése miatt – Locke és Weber elméleteiből indul ki, sőt Kantra és Stuart Millre is többször hivatkozik, ám a maga nézeteit már nem is Bibó István vagy Ernest Gellner, hanem Elie Kedourie és főleg Will Kymlicka műveiből vette, vagyis a mai, a nálunk (nemcsak a néprajztudományban) jószerivel meg sem említett, korszerű felfogáshoz kapcsolódik. Még ahol tudnánk is további műveket ajánlani a szerző figyelmébe (a finnországi svéd Tove Skutnabb-Kangas például nemcsak szlovák fordításban már megjelent /!/ könyvéből hasznosítható, hanem például ő volt a jyväskyläi hungarológiai /!/ kongresszus egyik fő előadója is) – e művek sem cáfolnák érveit, csak még tovább erősítenék.

Szépen, érthetően megírt könyv, a népi kultúráról és a nemzeti identitás mibenlétéről is többet lehet megtudni belőle, mint e témákat címként magukra öltött dolgozatok többségéből. Aki kézbe veszi, végig kell hogy olvassa, pedig nem iskolás gügyögés.

Minthogy erre az olvasásra buzdítanám e recenzió olvasóit is, azt sem árulom el, csakugyan „emberi jog"-e a „kisebbségi jog?" Persze, a dolog nem olyan egyszerű, hogy rögtön, vezércikkszerűen rávágjuk a kötelezőnek tekintett választ. El kell olvasni a felelet elnyeréséhez az egész kitűnő könyvet.

Komi rahvaluulet (Komi folklór). Kogunud P. Ariste. I. Tartu, 2005. Eesti Kirjandusmuuseumi Folkloristika osakond, 215. Koostaja: Nikolai Kuznetsov.

Voigt Vilmos

Három szempontból is fontos e népköltési kiadvány.

Azt a finnugor folklorisztika (és a mi folklorisztikánk) története is ismeri, sokszor előadta, hogy az első világháború idején a cári hadseregből osztrák-magyar fogságba esett katonák között több nyelvész is kikeresett finnugor (sőt török-tatár vagy éppen kaukázusi) anyanyelvűeket, és körükben nyelvet (dialektust) és legtöbbször valamilyen folklórt gyűjtött. Hogy csak néhány nevet említsek: még Munkácsi Bernát is, ám főként Beke Ödön, Fokos Dávid, Kunos Ignác és mások dolgoztak ilyen módon. Tudtommal a német szakemberek (Robert Lach, Ernst Lewy és mások) csak kisebb mértékben éltek e lehetőséggel, viszont többen közülük részt vettek a „magyar" szervezésű kikérdezésekben. A foglyok, noha legtöbbször még tapasztalatlan fiatalemberek voltak, ám falusiak, folklórjuk elég sok részét ismerték, és az akkor gyűjtött szövegek nyelvtörténetileg, művelődéstörténetileg és főként folklorisztikailag igazán számottevők. Noha éppen az utóbbi szempontból igazán kevés áttekintés készült e szövegekről.

Arról viszont nem tudok, hogy fordított irányban is működött volna e rendszer, pedig az orosz tudományosság is tudta volna használni filológiai kikérdezésre a náluk fogságba esett milliónyi katonát.

Arról sem tudtunk, hogy a második világháborúban mi hasonló tevékenységet folytattunk volna. Régészeink ugyan jártak a magyar hadsereg oldalán Ukrajnában, ám folklorista csak a munkaszolgálat poklába jutott el ilyen vidékekre. Azt viszont tudtuk, hogy a keletre húzódó front nyomán kiváló finn néprajzkutatók és folkloristák többször jártak Karjalában és Inkeriben, fényképeztek, gyűjtöttek, az észtek pedig egész komplex kutató-expedíciókat szerveztek. A finnek által így gyűjtött adatokról már régóta és többször is értesültünk. Az észtek ilyen munkásságáról azonban hosszú ideig igencsak hallgatni kellett.

Ariste ugyan 1976-tól már kiadott zürjén szövegeket, mindezek ellenére is örvendetes újdonság, hogy észt folkloristák most elkezdték közzétenni a 20. század alighanem legjelentősebb észt finnugrista nyelvészének, Paul Aristének (1905–1990) a második világháború során német fogságba esett komi (zürjén) katonák körében végzett népköltési gyűjteményét. Ariste már 1927-től gyűjtött vót szövegeket, majd Észtországban a nemészt kisebbségek folklórját is, ám az észt határtól keletre élő finnugorok körébe nem jutott el. Viszont 1941–1942-ben a Tartuba került több mint 30 (!) zürjén hadifogolytól jelentős mennyiségű szöveget jegyzett le, és ezt voltaképpen folklórnak nevezhetjük.

A könyv tüzetes bevezető tanulmánnyal indul, nem kevesebb mint négy nyelven (komi, észt, orosz és angol). Ebből minden fontos tényt megtudunk. Ariste egy 244 lapos gyűjteményt állított össze, ebben gondos fonetikával magukat a szövegeket, meg ezek észt (és olykor orosz) fordítását. Ez alighanem oly módon készült, hogy Ariste a szövegeket letisztázta, és a fordítás készültekor mintegy ellenőrizte ezt. Az ilyen megbeszéléshez az orosz nyelvet használhatták. A kéziratokból úgy látszik, 1943-ban Ariste e szövegek kiadására készült, ám ebből akkor nem lett semmi.

A mostani kiadás 223 szöveget hoz, a komi eredeti, az észt fordítás, majd az orosz és az angol fordítás sorrendjében (az utóbbiak most készültek). Ezután a 16 adatközlő és a szövegek legfontosabb adatai következnek. A közölt szövegek, csasztuskák, népdalok (köztük néhány költői vers), találóskérdés, trufa, mese és monda, pontosabban élményelbeszélés, sőt néhány esetben a népi életmódra vonatkozó néprajzi gyűjtésnek nevezhetők. Ezek sorrendje nagyjából az adatközlőknek felel meg, az azonos műfajú szövegek azonban egymás mellé kerültek.

A mostani kiadás nem elemzi a szövegeket, sem nyelvi, sem folklorisztikai szempontból. Azt sem tudjuk meg, ha ez a kötet az I. számot viseli, mi lesz a következőben? Reméljük, hamar választ kapunk e kérdésre, és akkor tartalmilag is visszatérhetünk e folklór-történetileg fontos szöveganyagra.

Amely azonban máris hozzáférhető mind az adatközlők saját nyelvén, mind az igen gondos, filológiai jellegű orosz és angol fordítások révén az egész világ folklorisztikája számára is.

Küllős Imola: Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata. Budapest, L'Harmattan, 2004.

Csörsz Rumen István

Amikor a XX. század elején néhány lelkes könyvtáros és irodalomtörténész kutatni kezdett a sárospataki református kollégium könyvtárában, olyasmivel találkoztak, amire nem számítottak. Kezükbe akadtak ugyanis a 18–19. századi diákok által összeírt versgyűjtemények, daloskönyvek, lapjaikon pedig számos olyan szöveg köszönt rájuk, melyeket akkoriban már csak a néphagyományból ismertek. Azóta foglalkoztatja a folkloristákat és az irodalmárokat, hogyan lehetne megragadni és elemezni ezt az irodalmi réteget. Bartha Dénes, Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence már a kutatások kezdetén óva intett: ne keressük mindenáron a népdalgyűjtés előzményeit ezekben a forrásokban, hiszen egészen más koncepció hívta őket életre, mivel főként a – részben tényleg falusi származású – diákok kedves dalainak gyűjteményei, a kollégium ízléskánonjának tükrei, közösen használt forrásai voltak. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy épp ekkoriban, a Herder jóslatát követő évtizedekben indult meg a magyar népdalok gyűjtése – a kutatók azonban érthető okokból ismét a közköltészet forrásaihoz jutottak közelebb, mint a falusi hagyományhoz, s az Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) c. kötetében megjelent „népdalok" zöme közvetve vagy közvetlenül inkább kapcsolható az írásban terjedő, mintsem az orális folklórhoz.

A sokféle megközelítés máig nem tisztult le teljesen, hiszen sem a folklorisztika, sem a szerzői életművekre koncentráló irodalomtudomány módszerei nem elégségesek erre. Nem vitás ugyanakkor, hogy ez a hatalmas verses és prózai anyag méltó a tudomány figyelmére és a szakszerű feldolgozásra, mivel nélküle sem a magyar népköltészet fejlődéstörténete, sem a „magas" irodalom közismert alkotóinak (Amade László, Faludi Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Pálóczi Horváth Ádám, Mátyási József,

később Petőfi Sándor és Arany János) életműve sem érthető teljes mélységében. Küllős Imola új könyvével, mely a *Szóhagyomány* c. sorozatban jelent meg, a kérdés eddigi legnagyobb formátumú magyar elméleti szakirodalma került az olvasók kezébe. A szerző – az ELTE Folklore Tanszékének egyetemi docense – nemzetközi összefüggések, illetve a mai folklóralkotások segítségével rendezi el a sokféle tudományos és irodalmi adalékot, melyek közelebb vihetnek a közköltészet jobb megértéséhez.

Az angolszász és a francia irodalomtörténészek már régen meghatározták a közköltészet helyét az irodalmi kánonban, nálunk azonban – főként az anyag feldolgozatlansága miatt – ez máig késik. Az angol *popular poetry* terminus egyébként nem fedi pontosan a magyar *közköltészet* kifejezést, mivel ebbe a halmazba náluk a szerzőkhöz köthető népszerű irodalom is automatikusan beletartozik. Mi inkább az anonim, folklorikus úton variálódó, de írásos források segítségével fennmaradt szövegeket soroljuk ide, s emiatt nagyobb hangsúlyt fektettünk a közösségi vonásokra (Küllős Imola és e sorok írója munkájaként a *Régi magyar költők tára* 18. századi sorozatában eddig egy kötetnyi közköltészeti válogatás jelent meg, a második a közeljövőben készül el.).

A kéziratos hagyomány a szövegeket az olvasó-éneklő közönség kölcsönhatásainak részévé tette. A vers- és dalgyűjtemények a magyar nyelvterület különböző pontjain más és más szövegeket őriztek meg: Erdélyben sok korábbi, 16–17. századi történeti és bujdosóéneket, keservest jegyeztek föl, a Felvidéken a szlovák párhuzamokban gazdag rokokó és bukolikus költészet virágzott (részben latinul), a legtöbb vegyes dalgyűjtemény pedig a nagy iskolaközpontok, Debrecen, Sárospatak és Pápa szellemi környezetéből származik. Nagyon fontosak a füzetes ponyvanyomtatványokon és a kalendáriumokban megjelenő versek is. Ezek a kiadványok a 18. századi Magyarországon igen kelendő árucikkek voltak: a fennmaradt példányokat tulajdonosaik nem ritkán rongyosra olvasták, bekötötték kéziratos gyűjteményeikbe, máskor pedig szó szerint, illusztrációval együtt lemásolták őket. A Habsburg-birodalom cenzúrája ellen sokféle módon védekeztek a nyomdászok, hamis vagy behatárolhatatlan keltezéssel dobták piacra kiadványaikat („nyomtattatott ebben az esztendőben"). A nagyobb terjedelmű világi versgyűjtemények – az angol *chapbook*ok megfelelői – viszonylag későn, a 18–19. század fordulóján jelentek meg a magyar könyvpiacon, sorukból kiemelkedik a váci *Énekes Gyűjtemény* (1799, 1803) és az *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye* (1826, 1834); ez utóbbit a sárospataki diákok maguk válogatták és adták ki.

A közköltészet – mint tudománytörténeti bevezetőjében Küllős Imola bemutatja – a fenti forrásokban előforduló, önálló irodalmi rétegnek és közlésrendszernek tekinthető, metaforikusan egy U-alakú cső kanyarulatában, vagyis a szájhagyományban élő folklór és a szerzőcentrikus „modern" műköltészet között helyezkedik el. A két szomszédos réteg azonban sokszor kapott támogatást a közköltészettől, s néhány szöveg mindenképp ennek köszönheti népszerűségét. A szóbeli folklórból számos motívumot és szöveget szállítottak a közköltészet írásos hordozói az irodalom közelébe, s ennek fordítottja sem ritka, hiszen a manapság falun is gyűjthető Czuczor Gergely-, Petőfi- vagy Arany-dalok sem közvetlenül a verseskötetekből és irodalmi folyóiratokból, hanem értelmiségiek (lelkészek, tanítók, kántorok) segítségével terjedtek el. A közköltészet emiatt nemcsak a fenti anonim réteget jelenti, hanem a források lapjain együtt vándorló, sajátos szimbiózisban élő népdaltöredékek és irodalmi alkotások együttesét is, melyek ugyanúgy

részt vettek a folklorizálódás folyamatában: variálódtak, összekeveredtek egymással, feloldódtak a kollektív szövegrendszerben – *közös költészet*té váltak. A közköltészeti *létmód* tehát túlmutat a diáktársadalom lírájában: a régebbi korokban az udvari kultúra zárt körein kívül eső, de népszerűségre vágyó költők főként a közköltészet médiumain terjeszthették műveiket, s ez gyakran poétikai-motivikai kapcsolataikat erősítette, mint pl. Robert Burns esetében.

Az elméleti bevezető után Küllős Imola a magyar és közép-európai közköltészet néhány alapvető témaköre szerint mutatja be a legfontosabb műfajokat, illetve azok jelenkori népi változatait. Külön fejezet foglalkozik ennek az átmeneti, fél-irodalmi rétegnek a dramatikus emlékeivel, melyek az iskolai és a vásári színjátszás örökségeként maradtak fenn (házastársi veszekedések, szertartás-paródiák, a cigány temetési paródiák, Zsuzsanna és a vének története). Közülük több műfajra jellemző, hogy a – néha bizony elég trágár – humor eszköztárát ütköztetik a magasztos, szakrális élethelyzetek (esketés, temetés) liturgiájával, nyelvi és előadói apparátusával: a cigányvajda tréfás temetési énekeit például közismert zsoltárok és miseénekek dallamára énekelték.

A II. B fejezet a közköltészet másik fontos dimenzióját, az intő és oktató verseket elemzi. Ezek többsége a lakodalmi rítushoz kapcsolódott. A névtelen ének- vagy rigmusszerzők ekkor még egy utolsó lehetőséget kaptak, hogy a házasulandókat tanácsokkal lássák el, hiszen a leány- és legényélet nem mindenre készíti föl az embert. A tanítások egy részét bibliai és mitológiai idézetekkel tarkítják, s ezek a versek főként a kollégiumi műveltséget tükrözik. Mások a humor finomabb és triviálisabb eszközeivel riogatják a vőlegényt és menyasszonyt: a házasságban mindenki rab, az egykori szeretők egymás ellenségévé válnak, a gondok és a rosszul vezetett háztartás megkeserítik az életet és így tovább. Különösen szigorú regulák szólnak az asszonyokhoz, akiknek bármilyen kihágás esetén botozás a jutalma, hiszen „a dió törve jó, az asszony verve jó". A kötetben a műfaj legkorábbi, 16. századi emlékeitől egészen napjainkig terjedő, részletes mentalitástörténeti elemzés olvasható, melyben a szerző a poétikai hagyományt a kora újkori asszonyszerep tárgyi valóságával is összeveti. A fejezet egyik gyöngyszeme a (Fáy Andrásnak is tulajdonított) hosszabb elbeszélő költemény, a *Mennyből jött levél*, vagyis egy feslett életű debreceni asszony mennybe jutásának históriája. A vers történeti hátterének, többek közt skót és angol ponyvairodalmi [broadside] kapcsolatainak feltárása sok újdonságot tartogat.

A II. C fejezetben ismét más nézőpontból, a mulattató-csúfoló dalok irányából vizsgálódhatunk a populáris irodalomban. A kárpát-medencei interetnikus kapcsolatoknak korántsem felhőtlen képét festik a nemzetiségcsúfolók, soraik mögött azonban semmiféle politikai-etnikai koncepció nincs, egyszerűen az idegen szokások és nyelv (illetve a hibásan beszélt magyar nyelv) fölötti tréfálkozás eszközei. Természetesen más tulajdonságok és motívumok váltak fontossá a vándorló szlovák mesterek, a rongyos, de mégiscsak megszállóként idevezényelt német katonák vagy a saját hagyományaikba és életformjukba zárkózó, gyakran deviánsként bemutatott cigányok portréjában. A fejezet végén a paródiák és a travesztiák műfajából kapunk ízelítőt, melyek szintén a diákműveltségből táplálkoznak. Számtalan egyházi és világi szöveg bekerült a parodizáló körforgásba, így a Miatyánk, a Hiszekegy, az Üdvözlégy, zsoltárok és búcsúsénekek.

Az utolsó rész az alkalmi költészet világába kalauzol. A legfontosabb műfaj a vőfély-rigmusoké, melyek divatja a 18. század utolsó évtizedeiben kezdődik. Az ekkor kiadott ponyvafüzetek verses ételköszöntői máig szinte változatlan formában maradtak fenn a magyar paraszti hagyományban, s ahol új szövegeket mond a vőfély, ott is igen közeli rokonságot figyelhetünk meg ezekkel a régi versekkel. Az utolsó témakörben Küllős Imola a lakodalmi, karácsonyi és tavaszi ünnepi rigmusok hazugságmotívumait vizsgálja.

A kötet végén – mintegy a kutatástörténeti bevezető ellenpárjaként – egy, a további vizsgálathoz ötleteket adó módszertani záró fejezet olvasható. Ezt követően egy csaknem 100 oldalnyi szöveggyűjteményből válogathatunk a nehezen hozzáférhető, részben kiadatlan közköltészeti versternésből.

Az egykorú fa- és rézmetszetekkel illusztrált, élvezetes stílusban megírt kötetet mindenkinek jó szívvel ajánlom, aki a történeti folklór, illetve az irodalom régies létezési formái iránt érdeklődik. Tudománytörténeti fontossága mellett pedig a premodern kor görbe tükreként bárkinek vidám és tanulságos perceket okozhat, hiszen a közköltészet nem korszakfüggő, az általa közvetített üzenetek nagy része – ha kicsit kevésbé sarkított fogalmazással – ma is érvényes lehet.

Szűcs Sándor: A puszta utolsó krónikása. Alföldi Könyvtéka sorozat, 1. kötet – Szerkesztette Dankó Imre; a bevezetőt írta Dankó Éva; a kiadást gondozta és a mellékleteket összeállította Örsi Julianna; kiadta a Finta Múzeumért Alapítvány. Túrkeve, 2003. 320 lap, 49 rajz, 11 fénykép.

Szilágyi Miklós

A kiadást kezdeményező Örsi Julianna, a túrkevei múzeum igazgatója (nyilván nem mellesleg, ha ennek is meg kellett említődnie a könyvben: a Magyar Néprajzi Társaság Szűcs Sándorról elnevezett tájkutató díjának kitüntetettje) arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy Szűcs Sándor, a „Háromföld" (Sárrét, Nagykunság, Hajdúság) „krónikása" születésének 100. évfordulójára készült és jelent meg ez a reprezentatívnak szánt gyűjteményes kötet. Örömteli, hogy megjelent, mert amúgy eléggé visszhangtalan volt az évforduló!

A recenzens azonban nem csupán örül, hanem tanácstalan is: vajon bevallhatja-e anélkül, hogy az ünneprontás gyanújába keverednék, amit tud (vagy tudni vél) a 100. születésnapján alig méltatott Szűcs Sándorról, s ennek a könyvnek a keletkezési körülményeiről? Szabad-e figyelmeztetnie Örsi Juliannát, hogy a „krónikás" minősítés az életmű lefokozása; hogy mindeddig *néprajztudósnak* láttuk és láttattuk Szűcs Sándort, s amikor vitatkoztunk, csupán arról, hogy hasznára avagy kárára volt-e művei tudományos hitelének a múltba révedő öregektől összegyűjtött folklór-tények szépírói szemléletű interpretálása? És illendő-e kifecsegnie, ha Örsi Julianna homályban hagyja, hogy Dankó Imre válogatása, Dankó Éva bevezető esszéje (nem tudom persze, hogy szó szerint az a szöveg-e, amely most megjelent!) már az 1980-as években készen volt, de csip-csup személyeskedő háttér-viták, majd anyagi nehézségek miatt mindeddig nem jelenhetett meg?

Persze ha „újnak" akar látszani a végre mégiscsak olvasható válogatás, érdektelen a recenzens hezitálása: *most* időszerű azoknak a Szűcs Sándor-i életművel kapcsolatos teendőinknek a felemlegetése, melyekre Dankó Imre válogatása erényeivel és vitatható megoldásaival figyelmeztet – jóllehet 10-15 éve is időszerű lehetett volna. Azok a Szűcs Sándor-újrakiadások és szövegválogatások ugyanis, melyek az elmúlt évtizedben megjelentek, vajmi keveset módosítottak azon, hogy igen komoly teendői vannak/lehetnek szakmánknak az életmű méltó megismertetésében, újraértelmezésében!

Továbbgondolandó igazság van abban, amit Dankó Éva az 1950–1970-es évek szakmai jelenlétével kapcsolatban megfogalmazott: „Köteteit sorra a *Magvető Kiadó* jelentette meg, jelezve azt is, hogy a kiadói közvélemény is, minden szakmai siker, elismerés vagy éppen vita ellenére is írónak, szépírónak, elbeszélőnek, a régi »vizes világ«, a Sárrét, a *Háromföld krónikásának* tudta, számította." Jelentős részben a „kiadói közvélemény" ilyen ítéletének a következménye tehát, hogy az etnográfus/folklorista Szűcs Sándort szinte csak e „szépírói" művei alapján tartotta számon, és minősítette – értékelte nagyra vagy vitatta – a néprajz kurrens eredményeit számontartó közvélemény (nem csupán a „szakma"!), *vagy* a néprajzi elbeszélés és leírás műfaj-teremtő mestereként, már-már élő klasszikusként tisztelték, *vagy* olyan, a paraszti (pákász, pásztor stb.) narratívokat ihletetten újramesélő inkább íróként, mint szaktudósként lekicsinyelték, aki ellenőrizhetetlenül elegyíti a történelmi realitást és a fikciót.

Ha az értő közvélemény így summázható végletes ítéletéhez viszonyítunk, igen nagy jelentősége van annak, hogy Dankó Imre ez alkalommal újraközölte az 1930–40-es években keletkezett, s az etnográfus szakma követelményei szerint példásan dokumentált leíró néprajzi dolgozatokat: a Nadányi Zoltán szerkesztette *Bihar-vármegye* kötetben (1938) megjelent *Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében* című lényeglátó összegzést, a *Debreceni Szemlé*ben megjelent, a megfigyelést és a szövegemlékeket egybeszervező tanulmányokat a biharnagybajomi faluhatár vizeiről, a sárréti gyékényfeldolgozásról, a juhászatról, a pásztorszállásokról, a sertéstartásról, valamint az *Ethnographiá*ban közzétett néphit- és szövegfolklór-közleményeket a veszettorvosokról, a javasokról, a táltosokról és boszorkányokról, a sárkányról, az elásott kincsről, az égbenyúló fáról. Messzemenően helyeselhető a szerkesztő döntése: ezeknek a dolgozatoknak az ismeretében érdemes újraolvasni Szűcs Sándornak a nosztalgikusan a múltba révedő nagyidejű sárrétiek „valóság-meséit" újramesélő történeteit és állapotrajzait a „talán soha nem volt ilyen eszményien szép, ilyen gazdag, a kétkezimunkás szegényembert ennyire szolgáló, a maga szabadságát csak azért is megteremtő szegénylegényt jótékonyan rejtegető" *régi vízivilág* legendás alakjairól, a látható-tapintható és a képzelet szülte lényeiről, valamint az emlékezet jelentette rezervátumban is alig-alig létező, pedig valamikor a népi természetismerethez kötelezően hozzátartozó növényekről és állatokról. A „szaktanulmányok" mellé odaválogatta tehát a szerkesztő a sokkalta jobban ismert könyvek – *A régi Sárrét világa,* a *Pusztai krónika,* a *Régi magyar vízivilág,* a *Pusztai szabadok* – szemelvényeit: az együttolvasást, ezzel pedig egy differenciáltabb Szűcs Sándor-pályakép kialakítását elősegítendő.

Bármennyire helyeslem is ezt a szerkesztői eljárást, meg kell kockáztatom: vajon nincs-e el nem hárítható veszélye – azaz: a szerkesztői szándékkal ellentétes hatása – annak, ha az egykori kötet jelentette koherens „műegészből" emelünk ki szemelvényeket, s

helyezünk bele más szövegösszefüggésbe? Vajon nem lett volna célravezetőbb, ha Szűcs Sándor teljességgel elfeledett, csak bibliográfiailag számontartott napilap/hetilap-cikkei jelentették volna a tanulmányokkal való együttolvasásra ajánlott „valóságmeséket"? Dankó persze ezekből (azaz: a *Tiszaföldvár és Vidék*ben, a *Püspökladány és Vidék*ben, a *Nagykunsági Lapokban,* a *Kisújság*ban, *Szolnok megyei Néplap*ban megjelentekből) is válogatott. Csupán az nem világos, hogy mik voltak a kiválasztás szempontjai! Inkább csak sejthető, mint tudván tudott, hogy az igen nagy mennyiségű napilap/hetilap-cikk jórésze a később kötetbe emelt szövegeknek az első (vagy újságcikknek is többször megírt!) változata. Jogos tehát a kérdés: abban az esetben került-e a mostani válogatásba egy-egy rövidke írás (tárcanovella? ismeretterjesztő cikk?), ha *nem volt* valamelyik kötetben továbbírt, jobban kidolgozott változat – egyébként pedig a „legjobb" szöveget részesítette előnyben a szerkesztő?

Az ilyen kérdésre akkor lenne könnyű a válaszunk, ha létezne valahol, könnyen hozzáférhető lenne a Szűcs Sándor-i életmű teljes szövegkorpusza: egy „kritikai kiadás" filológiailag megbízható előmunkálata, mely megnyugtatóan eligazítana az újságcikkek és a könyvfejezetek, az azonos című, de eltérő tartalmú, illetve azonos tartalmú, de más című szövegek, szöveg-változatok összefüggésének kérdésében. Jelenleg azonban még ott tartunk, hogy (a hivatkozásokra alapozott gyanúm szerint) jószerével csak Dankó Éva olvasta végig az újságokba szétszórt *fele-életművet,* amikor annak idején monografikus életmű-feldolgozását készítette (*Szűcs Sándor élete és munkássága. Folklór és Etnográfia 18. Debrecen, 1985.*) – és nyilván az amúgy is mindent elolvasó Dankó Imre. Mindenki más jó esetben is csupán tallózott...

Ennek az „elolvasásnak" sajnos nincs a Szűcs Sándor-filológiát megalapozó hozadéka a mostani kötetben. Azaz: nincs érdemi utalás a szövegváltozatokra, a változatok közötti nemcsak stiláris, de számontartandó tartalmi különbségekre. Pedig – a Szűcs Sándor-kötetek esetében első ízben! – a szerkesztő dícséretesen felmérte, hogy a szövegértés miatt elengedhetetlenül szükség van értelmező-magyarázó „Jegyzetek"-re is! Csakhogy ezek (a célnak amúgy kiválóan megfelelő) jegyzetek a nem-néprajzos (nem is feltétlenül a kellően művelt...) olvasók, az úgynevezett „nagyközönség" igényeit látszanak kielégíteni: a valamelyest tájékozott etnográfus számára „evidens" fogalmakat, tájszavakat értelmeznek, következésképpen adósak maradnak (a laikus olvasó számára nyilván szükségtelen, ám korántsem haszontalan) szövegkritikai megjegyzésekkel, a szövegváltozatokra való utalással.

Nem állítom persze, hogy az elsősorban a „Háromföld" mai lakóinak, csak másodsorban a „szakmának" szóló szövegválogatás és a hozzácsatolt jegyzetek (nomeg a Szűcs Sándor rajzaiból felkínált válogatás) elvárható feladata lett volna, hogy megteremtse egy mind nélkülözhetetlenebb „kritikai kiadás" alapját. A dicséretes erényeket felmutató kötet azonban jó alkalmat kínált a bennem felmerült *igény* megfogalmazására: nemcsak Szűcs Sándor emlékének folyamatos, s a 100. születésnapon különösen aktuális ápolásában-ébrentartásában, hanem az életmű belső összefüggéseinek és belső ellentmondásainak feltárásában, a méltó értékelésben és újraértelmezésben is bőségesen vannak teendőink. Jó, hogy erre is figyelmeztet ez a könyv!

Paládi-Kovács Attila: Tájak, népek, népcsoportok Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 412 lap

Juhász Dezső

1. „Néprajzi munkáságom egyik vonulata kezdettől fogva a hazai tájak és népcsoportok kutatásához kapcsolódik. Ebbe a kötetbe az 1968–1998 között megjelent írásaimból válogattam. Főként azokat szedtem össze, melyeket hallgatóim leginkább keresnek, melyeket az egyetemi, főiskolai oktatásban legtöbben olvasnak" – írja könyvének végén Paládi-Kovács Attila. A szerző professzorként, akadémikusként, az MTA Néprajzi Kutatóintézet egykori igazgatójaként a mai magyar társadalomtudomány egyik kiemelkedő, meghatározó egyénisége. Munkássága szerves folytatása tudományterülete klasszikus alakjainak: Györffy Istvánénak, Gunda Béláénak, de példaképei között sorolja föl Kádár Lászlót és Szabó Istvánt is. Már e nagy elődök alkotásaiban is tetten érhető az új célok és módszerek keresése mellett három olyan motívum, amely Paládi-Kovács egész pályáját, szemléletmódját végigkíséri, áthatja. Ezek a következők: 1. erős történeti érdeklődés és szemlélet 2. a kutatás területi dimenziójának folyamatos érvényesítése 3. komplexitásigény a néprajztudományon belül és annak határterületein.

Paládi-Kovács Attila elkötelezett ember – vezetőként is. Egy másik tudománykötete végén olvasható a következő érdekes tudománytörténeti adalék: „[előfordult a közelmúltban, hogy] szakmabeliek súgása alapján kívánták lebeszélni a szakot »korszerűtlen«-nek mondott feladatvállalásairól, – atlaszról, katalógusról, magyar néprajzi kézikönyvről" (Paládi-Kovács Attila, Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Ethnica kiadás, Debrecen, 2002. 181). S hogy mégis révbe értek, illetőleg nem szakadtak meg ezek a nagyvállalkozások (pl. a „Magyar néprajzi atlasz", a nyolc kötetes új „Magyar néprajz" című szintézis vagy a „Magyar népmesekatalógus" füzetei), abban a néprajztudomány néhány prominens személyiségének, köztük Paládi-Kovács Attilának a felelősségteljes szerepvállalása is közrejátszott.

2. Nem feladatom nyelvészként a szerző néprajzkutatói pályáját értékelni, sőt válogatott tanulmányainak beható szaktudományi elemzése is etnográfusokra vár. Egy *figyelemfelhívó recenziót* azonban már csak amiatt is megérdemel ez a kiváló könyv, mivel – a fent említett komplexitásigény és tudományköziség jegyében – sűrű utalások vannak benne a nyelvtudományra, annak módszereire és eredményeire. Nyelvészek számára is példamutató az a körültekintés és szakszerűség, amellyel a szerző különösen a dialektológia, a szótörténet és névtan eredményeit felkutatja és felhasználja. Mielőtt ezekből a részletekből egy kis szemlét összeállítanék, előrebocsátok néhány általános tudnivalót a kötetről.

A magyarság táji, etnokulturális tagolódásának vizsgálata Paládi-Kovács Attila munkásságának jól követhető vonulata. Több vidék és népcsoport került figyelme előterébe, de legnagyobb kedvvel és odaadással – szinte érezhető szeretettel – szűkebb hazája, szülőföldje, az északi magyar nyelvterület felé fordult. Könyve három nagyobb egységre oszlik, és mindegyikben található észak-magyarországi, felföldi tárgyú írás, sőt még azokban a tanulmányokban is, amelyek nemzeti ívűek vagy általánosabb kérdéseket feszegetnek, sok az idevágó példa, utalás. Ezeket a tájakat a szerző személyesen is jól ismeri, gyűjtőutakkal is feltérképezte, így adatait a közvetlen tapasztalás hitele erősíti. De ma-

gabiztosan mozog a szakirodalom olykor ellentmondásos útvesztőiben is (l. pl. a palócok vagy a barkók körülhatárolásának időről időre változó megközelítéseit), és kellő bátorságot – ugyanakkor józan mértékletességet – mutat a rokon tudományok eredményeinek felhasználásában.

Könyvének *első egysége* főleg elméleti-módszertani tanulmányokat tartalmaz (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata; A Felföld mint kulturális régió; Kulturális határok és nyelvhatárok a Felföldön), illetve ilyen kérdésekhez szól hozzá vitacikkben (Erdély néprajza) vagy recenzió formájában (A magyar nép tagolódása). Az első szakasz utolsó írása lényegében esettanulmány, amely a második egység felé mutat (Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Dél-Gömörben a 19. században), benne a kistáji munkamegosztás szemszögéből közelíti meg a regionalizmus általános kérdéskörét.

Könyvének *második részében* tovább konkretizálódik vizsgálatának a köre: a Felföld két ismert népcsoportját, a barkókat és a palócokat részesíti sokoldalú, komplex elemzésben, illetőleg a migráció jelenségével foglalkozik általánosabb keretben és dél-alföldi példákon keresztül. A két motívumot összekötő tanulmány: „Palóc kirajzások az Alföldön", amely címében is jelzi, hogy egy Felföld-kutatónak is van bőséges feltárnivalója az Alföldön, különösen annak a török hódoltságtól leginkább megtépázott, településtörténetileg legváltozatosabb déli részén. A második szakasz migrációs tárgyú tanulmányait egy interetnikus jellegű zárja. „Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18-19. században".

A migráció kérdésköre a könyv *harmadik egységében* is felbukkan mint nyelv- és nyelvjárássziget-képződés fő forrása (Magyar nyelvsziget a Karas mentén [Jugoszláviában]; Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája), illetőleg mint a komplex etnikai folyamatok egyik alkotóeleme (Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon). Ugyanakkor talán a legtanulságosabban a recenzens számára – mivel vizsgálati szempontokban leggazdagabbak – az egy-egy kistáját, megyét bemutató „mikromonográfiák" (A régi Torna vármegye és néprajzi jellege; Medvesalja földje és népe; stb.). A kötet végére aztán ismét tágul a vizsgálat földrajzi horizontja: a nép, illetve az ország szemszögéből értelmeződnek fontos folyamatok (Etnikus hagyományok Magyarországon a munkatevékenység területén; Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon).

3. Lássunk ezek után néhány példát arra, hogy a szerző *hogyan teremt kapcsolatot a nyelvtudomány néhány részterületével!*

Már az első nagyobb egység bevezető tanulmányában (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata) fontos tudomány-módszertani megállapításokat és utalásokat tesz. Messzire ható, a nyelvtudományt is érintő alaptétele például a következő [az értelmi kiemelések az alábbiakban tőlem származnak: J. D.]: „tudatában kell lenni annak, hogy a népi kultúrák nem értelmezhetők önmagukban, a kultúrák egészéből kiragadva. Ebből viszont az következik, hogy az etnológiai tudományok csak más tudományokkal együttműködve érhetnek el tartós, megalapozott eredményeket a népi kultúrák rendszerezésében, a kulturális régiók meghatározásában." (7). Az antropogeográfia jelentőségét hangsúlyozva megjegyzi: „Ma [1980] ott tartunk, hogy az etnográfusok szerte Európában szinte kizárólag a néprajzi atlaszoktól várják a népi kultúra térbeli tagoltságának dokumentálását, a kulturális régiók megrajzolását [...]. Az atlaszok ugyan nélkülözetlen segédletei a szóban forgó kutatómunkának, de önmagukban nem elégségesek [...]. Számomra is nyilvánvaló,

hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* közel 640 térképének publikálásával nem oldódik meg automatikusan a kulturális határok és kulturális területek problematikája a magyar népterületen [...]. Inkább azt kell fontolóra venni, hogy a térképek, atlaszok önmagukban némák [,] és vajon vannak-e elképzeléseink arra nézve, hogyan szólaltathatók meg. Mielőbb tisztázni kell ennek a munkának az elveit és módszerét" (7–8). E gondolatmenet negyedszázad távlatából is időszerű, sőt nyugodtan adaptálhatjuk a *nyelvföldrajzi* vizsgálatokra is. A nemzetközi szakirodalom néhány próbálkozását elemezve a közelmúlt izgalmas kísérleteként jellemzi Ilmar Talve dolgozatát Finnország kultúrhatárairól és kultúrterületeiről. Talve a kultúrterületek kijelölésének első durvább fázisában néptörténeti és *dialektológiai* tényezőkre támaszkodik, és csak ezek után, az altípusok megrajzolásában érvényesít általa szignifikánsnak tartott etnográfiai szempontokat, jelenségeket (10–11). „A kultúra területi típusainak, modelljeinek felállításával az általánosítás olyan szintjére jut el az etnográfia, mint a dialektológia a *nyelvjárások*, nyelvjárás-típusok *osztályozásával*. Köztudott, hogy a magyar dialektológia már számos átfogó tipológiával rendelkezik. Ezek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az osztályozás elveitől függően kialakíthatók durvább és finomabb rendszerezések is. Gondoljunk arra, hogy Kálmán Béla 8 nyelvjárást és néhány altípust különböztetett meg a nyelvterület egészén. Imre Samu viszont mintegy 30 nyelvjárástípust határozott meg, pedig a Románia területén levőket nem is vizsgálta." (17) A területi tipológia tehát mind a néprajztudomány, mind a dialektológia egyik fontos, vissza-visszatérő kérdése, melynek során a jelenségek súlyozásának és az elvonatkoztatás fokozatainak kiemelt jelentősége van. Figyelemreméltó, hogy Paládi-Kovács már ebben a 25 évvel ezelőtt tanulmányában is használja a *régió* fogalmát, főleg a történelmi nagytájakra vonatkoztatva. Ez a terminus és kategória – szűkebb értelemben ugyan – a magyar dialektológiában is fokozatosan polgárjogot nyert.

Paládi-Kovács egyébként szívesen és nagy gonddal foglalkozik terminológiai kérdésekkel, új és régi szakszavakkal, legyenek azok köznéviek vagy tulajdonnéviek, népi vagy szaktudományi eredetűek (l. pl. a *régió, táj, kistáj, provincia, tartomány, area, zóna* terminusok értelmezésekkel ellátott használatát könyvének több pontján). A „Felföld mint kulturális régió" című tanulmányát is szóhasználati kérdésekkel kezdi, és pontos korrekt megfigyelések nyomán különíti el a *Felföld, Felső-Magyarország, Felvidék* tulajdonnevek denotációját, figyelembe véve ezek történelmi változását is. Ezek a lapok szinte közismereti tankönyvekben illenek, és egyéb tájismereti kulcsfogalmakkal együtt tanítani kellene őket legalább a társadalomtudományokat bevezető egyetemi és főiskolai alapkurzusokon. – A szerző az északi magyar népterületet jellemezve ebben az írásban a dialektológiai jellemzőkre is kitér, és néhány kiemelt jegy példája alapján megerősíti azt a korábbi nyelvészeti véleményt, mely szerint az északi régió nyelvjárási tekintetben is sajátos arculattal rendelkezik. Kitér a nyelv- és nyelvjárásszigetek kérdésére is, de nem mulasztja el röviden áttekinteni az interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi következményét (pl. a regionális szókölcsönzések ügyét) sem. A nyelvjárási osztályozás kapcsán ismét előkerül egy érdekes terminológiai kérdés: „A hazai dialektológia szakirodalma az északi nyelvjárásokat *palóc*nak vagy *palócos*nak szokta nevezni. Imre Samu fontolgatta, hogy inkább *felföldi*nek fogja átkeresztelni, de az ebből származó zavarokat kerülendő, megmaradt a hagyományos elnevezésnél. Könyve összefoglalójában azonban rátalált az *északi (palóc) nyelvjárások* gyűjtőnévre... Tekintettel a *Palócföld* és a palóc népcsoport

etnográfiai értelmezésére ... a dialektológiában is helyesebb lenne az *északi nyelvterület, északi nyelvjárások* gyűjtőnevek használatára áttérni." (42). Ez az okfejtés ésszerűnek látszik, de az új dialektológia kézikönyvben (Magyar dialektológia. Szerk. Kiss Jenő. Bp., 2001. 262-315 stb.) magam is megmaradtam a hagyományos *palóc nyelvjárásterület* (újabb keletű utótaggal: *palóc régió*) elnevezés mellett. A terminusnak ugyanis már olyan mély gyökerei vannak a nyelvjáráskutatásban és –oktatásban – sőt a köztudat is egyre inkább számon tartja az TM:# hangszembenálláson nyugvó „palócos" ejtést –, hogy nem volt érdemes a bevált jelzőt megbolygatni. (L. még a hasonló módon népcsoportnévre építő és ugyancsak nagy hagyományú *székely nyelvjárásterület* megjelölést, amelyet akár *keleti-erdélyi*-nek is nevezhetnénk.)

Paládi-Kovács tanulmányaiban számos értékes *szó- és névtörténeti adalék* található, lásd például a *barkó, palóc* népcsoportnevek történeti kontextusait vagy a *Medves, Medvesalja* hegy- és tájnevek korai előfordulásait, illetőleg a vegyes etnikumú vidékek, települések hely- és személynév-történeti vonatkásait. Ezek felhasználása nagy körültekintést kíván, de soha nem érezzük erőltetettnek vagy szakszerűtlennek a rájuk való támaszkodást. Nyelvi-nyelvészeti kitérői általában a legmegbízhatóbb szakirodalmi alapokat közvetítik (pl. a magyar-szlovák nyelvhatár alakulásáról vagy egyes dialektológiai kérdésekről), de szükség esetén saját kutatásokon nyugvó új eredményekkel is előáll. Helyesen cáfolja például Bálint Sándornak Udvarszállás nyelvjárási gyökereiről tett korábbi megállapítását, a szegedi kirajzás hipotézisét (378, 384 skk.), és értékes grammatikai, valamint tájszóhasználati megfigyeléseket közöl (379–83 stb.). – A szerző tudományközi munkamódszere példamutató a nyelvészek és általában a szélesebb értelemben vett társadalomkutatók számára is. (Kár, hogy kevesen rendelkeznek ilyen széles körű ismeretanyaggal és módszertani felkészültséggel).

4. Paládi-Kovács Attila válogatott tanulmányait az Akadémiai Kiadó jelentette meg, s a könyv 2004-ben akadémiai nívódíjban részesült. A gondosan szerkesztett, szép kiállítású kötetet számos ábra és térkép teszi szemléletessé. Mint az Oktatási Minisztérium által támogatott kiadvány felsőoktatási tankönyvnek, illetőleg segédkönyvnek is tekinthető, de bátran ajánlható a néprajzkutatókon kívül a népnyelv, a népi kultúra, a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő nyelvészeknek és a művelt nagyközönségnek is.

Ethnographia

116. évfolyam 2005 3. szám

Ismertetések

ATU=Az új mesetípus-katalógus *(Voigt Vilmos)* – Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása *(Udvari István)* – Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei *(Voigt Vilmos)* – Öllős László: Emberi jogok – nemzeti jogok *(Voigt Vilmos)* – Komi rahvaluuet *(Voigt Vilmos)* – Küllős Imola: Közköltészet és népköltészet (*Csörsz Rumen István*) – Szűcs Sándor: A puszta utolsó krónikása (*Szilágyi Miklós*) – Paládi-Kovács Attila: Tájak, népek, népcsoportok (*Juhász Dezső*)

ISSN 0014-1798
Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]
Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]
Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]
Olvasószerkesztő: Kolozsvári István [Copy editor: István Kolozsvári]
Borító: Dallos Csaba (József Álma [II. Henrik evangéliumos könyvéből. Bamberg Staatsbibliothek])
[Cover design: Csaba Dallos (Joseph's Dream [from the Gospel-Book of Henry II. Bamberg Staatsbibliothek])
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]
Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]
Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

Péter Illés: Vasi-Hegyhát: A Historical-Ethnographical Small Region

Károly Jung: On Creative and Amplifying Laughter

Miklós Szilágyi: Tendencies and Processes of Transformation in Folk Applied Arts

László Séra: Freud and Theories of Dreams Today

Ágnes Hesz: Dreams about the Dead: Communication between the Living and the Dead

Kincső Verebélyi: Róheim's Dreams

Alan Dundes has passed away *(Vilmos Voigt)*

ETHNOGRAPHIA

Viga Gyula: A változtatható és a változatlan

Szendrei Eszter: „Adj király katonát!"

Nagy Zoltán: A vaszjugani hantik madárosztályozási rendszere

Zentai Tünde: Ormánsági életkép 1921-ből

Petercsák Tivadar: Fatörzsből faragott gabonatartók a Rákóczi Múzeumban

Voigt Vilmos: Az év rítusai

2005/4

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 489-100/22249-es mellék
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

Viga Gyula: A változtatható és a változatlan. A bodrogközi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára 401

Szendrei Eszter: „Adj király katonát!" A munkanélküliség hatásai – egy kisvárosi család példáján 425

Előadás

Nagy Zoltán: A vaszjugani hantik madárosztályozási rendszere 447

Muzeológia

Zentai Tünde: Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája 455

Petercsák Tivadar: Fatörzsből faragott gabonatartók a Rákóczi Múzeumban 485

Műhely

Voigt Vilmos: Az év rítusai 491

Ismertetések 497

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

116. évfolyam 2005 4. szám

Viga Gyula

A változtatható és a változatlan

A bodrogközi táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára

A Bodrogköz esetében nem fenyegeti az a veszély a kutatót, hogy túlzott általánosságban kellene véleményt formálnia a 19. század második felében végbement tájátalakításnak a paraszti gazdálkodásra, életmódra gyakorolt hatásáról,[1] hiszen ismerjük a táj vízrendezésének históriáját, következményeinek korabeli számbavételét, az elmúlt harmadfél évtizedben pedig kitűnő tanulmányok születtek az egész problematika értelmezésére.[2] Az utóbbiak közül megemlítem, hogy *Dóka Klára* kitűnő tanulmányban összegezte a Bodrog ármentesítésének következményeit, *Boros László* és *Frisnyák Sándor* alapvető tanulmányokat szentelt a problematikának, majd *Borsos Balázs* önálló kötetet az alkalmazkodás megváltozó formáinak.[3] Mindez persze nem jelenti, hogy a témakör valamennyi kérdése megválaszolásra került volna, ám eredményeik lehetővé teszik, hogy a problematika számos részletétől itt eltekintsek. Elsősorban azokat a következményeit, velejáróit veszem számba a tájátalakításnak, amelyek a táj népessége egészének életmódját formálták, illetve azokat, amelyek különböző irányokban mozdították el a tradicionális paraszti gazdálkodás, társadalom és kultúra változását.

---

1 Bereczky 1994: 175.

2 Mailáth (szerk.) 1896; Mailáth é. n. (1900); Geöcze 1896; Kiss 1896.

3 Dóka 1977: 105–132; Dóka 1987; Boros 1997; Boros 1997a; Boros 1997b; Frisnyák 1990a; Frisnyák 1996; Borsos 2000. Az előzményekhez: Dankó 1970: 375–409; Nagy 1988: 123–152; Vö. még: Viga 1996: 8–64.

a) A táj formálása, részleteinek átalakítása a Bodrogközben hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a vízrendezés és a lecsapolások, a 19. század második felének nagy tájrendezése, ami több lépcsőben számolta fel a korábbi gazdálkodás rendszerét. A Bodrogköz népessége tevékenységével alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének más része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. A Bodrogköz korai településtörténete és újabb régészeti kutatásának eredményei megerősíteni látszanak a táj és népessége korai „virágkorát", ami azonban nem jelenti, hogy egyelőre ne jobbára teoretikus vélemények formálódnának meg erről a kérdésről.[4] A geográfiai kutatásokat összegezve, Frisnyák Sándor megállapítja, hogy a Bodrogköz látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó-* és *gazdasági funkció*ra különült. A lakófunkció az ármentes mikrotérszínekre, az ún. ősi települési szintekre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak.[5] Bár a vízrendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan elöntött területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált ártéri gazdálkodás (halászat, csíkászat, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a hegyek és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.[6] A vízrendezés előtt a földművelés által leginkább hasznosítható területek a kiemelkedő hátak, porongok voltak, amelyek – homokos talajuk révén – a rozstermelést, később dinnye- és dohánytermesztést biztosították.

Megjegyzem, Frisnyák Sándor maga is hangsúlyozza, hogy a Bodrogköz nem tartozott a török hódoltság területéhez, így feltételezhető az ősi ártéri gazdálkodás kontinuitása.[7] Nekem a korai településhálózat a gazdálkodás komplex

---

[4] Valter 1964; Valter 1974; Révész 1996: 193–206. Az ősi ártéri gazdálkodásról részletezően: Andrásfalvy 1973; Andrásfalvy 1975; Andrásfalvy 2004: 40–57. A problematikáról összegzően: Frisnyák 1990: 227–245; Frisnyák 2005: 235–247; Dankó 2001: 89–109.

[5] Frisnyák 1990a: 227. skk.

[6] Boros 1996: 57.

[7] Frisnyák 1995: 162.

jellegét sugallja, a táj népességének feudális kori históriájától kezdve, s a vízrendezésig nem látok olyan gazdasági, társadalmi cezúrát – leszámítva természetesen a gazdaság változásának általános trendjeit –, ami a gazdálkodás jellegének egészét átformálta volna. Ilyenformán ma még eldönthetetlen a kérdés, hogy az ártéri gazdálkodás korai formáinak továbbélését, vagy a 18–19. században megrajzolt formájának korai meglétét fogadjuk el. Magam az utóbbiban hiszek.

A Bodrogköz állattartásának takarmánybázisát a vízrendezés előtt a természetes legelőterületek (erdő, rét) és az ugar, illetve – a termés betakarítása után, kisebb jelentőséggel – a szántóföldek adták. Magam a Bodrogköz legeltető állattartásának legelőbázisát kétpólusúnak tartom: a rétek és az erdők egyaránt nagy szerepet kaptak abban, jóllehet a kettő olykor nem is vált el élesen egymástól. (Az erdők fogyatkozásával a rétek és ártéri legelők szerepe válik dominánssá, amelyeknek a jelentősége megmarad – sőt növekszik – a vízrendezés után is.) A 18. század első harmadától kezdve már jól adatolható, hogy az egyes bodrogközi falvak határa erősen eltérő legelőterülettel és legelőminőséggel bírt, s hogy a kevesebb legelővel rendelkező falvak népe mind a nagyobb határú települések, mind pedig a szomszédos vármegyék – főleg Szabolcs és Bereg – falvainak határára is adott heverő, kintháló jószágot. Ugyancsak jelentős mennyiségű adat jelzi, hogy a majorságok – erőszakos földesúri foglalások révén – kiterjedt rét- és legelőterületeket vették el a jobbágyoktól,[8] de egyre szigorúbbak voltak a nagy fontosságú legelőket adó erdőterületet védő rendelkezések is. Vagyis nem csupán a nagy volumenű erdőirtások, hanem az erdővédelem is egyre összébb szorította a legeltetés lehetőségét.[9]

A gazdálkodás és annak változása azonban a Bodrogközben is századokon át összefüggött a táj átalakításával. Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelő tevékenységük kereteit, úgy a Bodrogközben is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodrogköz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, mint a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájain. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos volt az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, illetve az ártér egymással is szoros kapcsolatban volt, s a vízrendezés és az erdőirtás történeti szakaszai számos vonatkozásban egymásba kapcsolódtak. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lettek a fejszék áldozatai, de a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század de-

[8] Gyimesi Sándor szerint Zemplén vármegye településein a 18. század végére a paraszti földállomány 23–59%-át csatolták erőszakosan a majorságokhoz. Gyimesi 1970: 37.

[9] Viga 1996: 11–41.

rekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodrogköz vízszabályozásával.[10]

Frisnyák Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy már jóval a vízrendezés előtt számos antropogén forma, a társadalom környezetet átalakító tevékenységének több kezdeti, lokális eredménye is megfigyelhető a Bodrogköz településeinek kéziratos térképein: fokok, erek, halastavak stb.[11] Emellett folytonos az erdő irtása, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy a tájban élő ember rendszeres, napi küzdelmet folytatott a természettel, igyekezvén kitágítani termelőtevékenységének kereteit. A 17–18. században már voltak kísérletek a lokális vízszabályozásra – pl. az I. Rákóczi György által 1646-ban épített csatorna Nagytárkány és Tokaj között[12] –, a vízrendezés azonban a polgárosodó Magyarország 19. századi vívmánya volt.

Anélkül, hogy az egyes települések földhasznosításának adatait itt részletezném (lásd táblázatokban), meg kell jegyeznem, hogy a mezőgazdasági termelőtevékenység teljesen közönséges volt azokban a bodrogközi falvakban, ahol a táj azt megengedte. A Bodrogköznek – nem kis mértékben a néprajzi szakirodalom eredményeként is – éppen úgy kialakult a maga *toposza*, mint a többi vízjárta, mocsaras vidékünknek. Ebben általános jellemzőként, mintegy karakterjegyként fogalmazódik meg az egész táj vízjárta jellege. Az, hogy az egész falu víz alá került a tavaszi áradáskor, s a víz levonulása után hazatérő lakó a kemencében vagy a tűzhely sütőjében találta az áradáskor odaszorult halat. Vagy az, hogy az áradáskor a falu népe csónakon ment a vasárnapi istentiszteletre, s a ladikok a templomajtó mellett kikötve várták a gazdájukat. S még számos olyan vélekedést lehetne idézni, amelyek részben az idegen tapasztalásai, akinek kétségkívül szokatlan lehetett a szemhatárig mindent elborító víz. Másrészt viszont az emlékezet, a helyi folklór-tudás „következménye": vélhetően általánosan jellemzővé formálta azokat a tényeket, amelyek csak a történeti táj egyes vidékein, illetve csak az esztendő egy részében, vagy csak kivételesen vízjárásos esztendőkben lehettek jellemzők.[13] Mindez azonban nem jelenti, hogy a Bodrogköz – vagy a Sárköz, Rétköz, Ecsedi-láp stb. – egésze vízjárta lett volna. Éppen ezért volt jelentősége a térszíni formáknak. A Bodrogköz területének 90%-a 95–100 méter tengerszint feletti magasságú terület. A folyószabályozás és az ármentesítés előtt a 95–97 méteres szinteket állandóan, a 98–99 méteres területeket időszakosan víz borította. A kétféle ártérből emelkedtek ki az ármentes (100 méternél maga-

[10] Bogoly 1992: 20; Frisnyák 1996: 27–30; Viga 2002: 281–289.
[11] Frisnyák 1995: 165.
[12] Boros 1996: 57.
[13] Erre az összefüggésre Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg neki.

sabb) felszínek: a folyóhátak egyes részei és a homokszigetek, amelyek folyamatosan termelőtevékenységekre adtak lehetőséget.[14]

A Felső-Bodrogközben a vulkanikus eredetű Tarbucka, a helmeci Kis és Nagy Királyhegy, a táj középső és alsó területének homokszigetei (pl. Viss–Zalkod–Kenézlő, illetve Semjén–Dámóc–Zemplénagárd környékén) egészen más területhasznosítást biztosítottak, mint a Hosszúrét és környéke, vagy a mélyebben fekvő szintek. Vagyis a történeti tájon belüli kistájak népességének életmódja a vízrendezés előtt sem volt homogén.

A 18–19. században megszaporodó történeti források, adatok valójában tartalmaznak – igaz, nem konkrét, s nehezen értelmezhető – adatokat arra, hogy a különböző vízjárások, az eltérő feltételek különböző lehetőségeket biztosítanak a gazdálkodás számára. Csupán néhány példát emelek itt ki, amelyek talán elegendőek annak bizonyítására, hogy nem merev, s nem változatlan az „alkalmazkodás", s a földrajzi mikrokörnyezet periodikus állapotai faluközösségek, illetve a parasztüzemek tevékenységének változó keretet biztosítanak. A már többször idézett úrbéri bevallás anyagában a Bodrogzug falvai az alábbiakról adnak számot. (Kurzívval emelem ki a témánk szempontjából leglényegesebb információkat.)[15] Zalkod: „A határ két nyomásra van fel osztva, megtermi a rost, zabot, lent, kukoricát és kendert. Vannak széna termő réttyei és *ha az árvíz nem hever* az barom tartásra alkalmas széna tsinálódik, s olyankor sarjut is lehet kaszálni." (...) „*Nagy árvizes időnként kívül* mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, mellyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöldségek teremnek." Felsorolja az investigatio a település hátrányos helyzetét, adottságait is. „1. *Rendkívül való árvízben némely alább való szántóföldeket károsíttya az árvíz.* Tiszta búza pedig különben sem terem a határban. 2. A kaszálóit a *közönséges árvíz* is ellepi és ha *sokáig rajtok hever* a szénájok sem oly alkalmatos az barom tartására, olyankor sarjut is lehetetlen csinálni. 3. Szigeten lévén ez hellység akár hova mennyenek szükségeknek keresése végett mindenfelé vámot kénytelenek fizetni, még pedig Tokajnál árvíz idején a Rakamazi töltésekre nézve kétszerest. 4. *Rendkívül való árvíznek idején* megszorul ezen határon marhájok." Viss: „A határ két nyomásra vagyon felosztva, meg termi a rost, zabot, lent, kendert és kukoricát. Vannak széna termő réttyei mellyekben *ha az árvíz sokáig nem hever* a barom táplálására alkalmatos szénát kaszálnak. A házi kertekben alkalmatos dohányok, káposztájok és más zöldségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő. Vagyon a Hellységnek egy bizonyos falu réttye nevű kaszálója az uraság engedelméből,

[14] Frisnyák 1995: 162.

[15] Idézi: Boros 1980: 121–132; A rendiség bodroghalmi jobbágy-paraszti társadalmának változásához: Tóth 2000: 945–954.

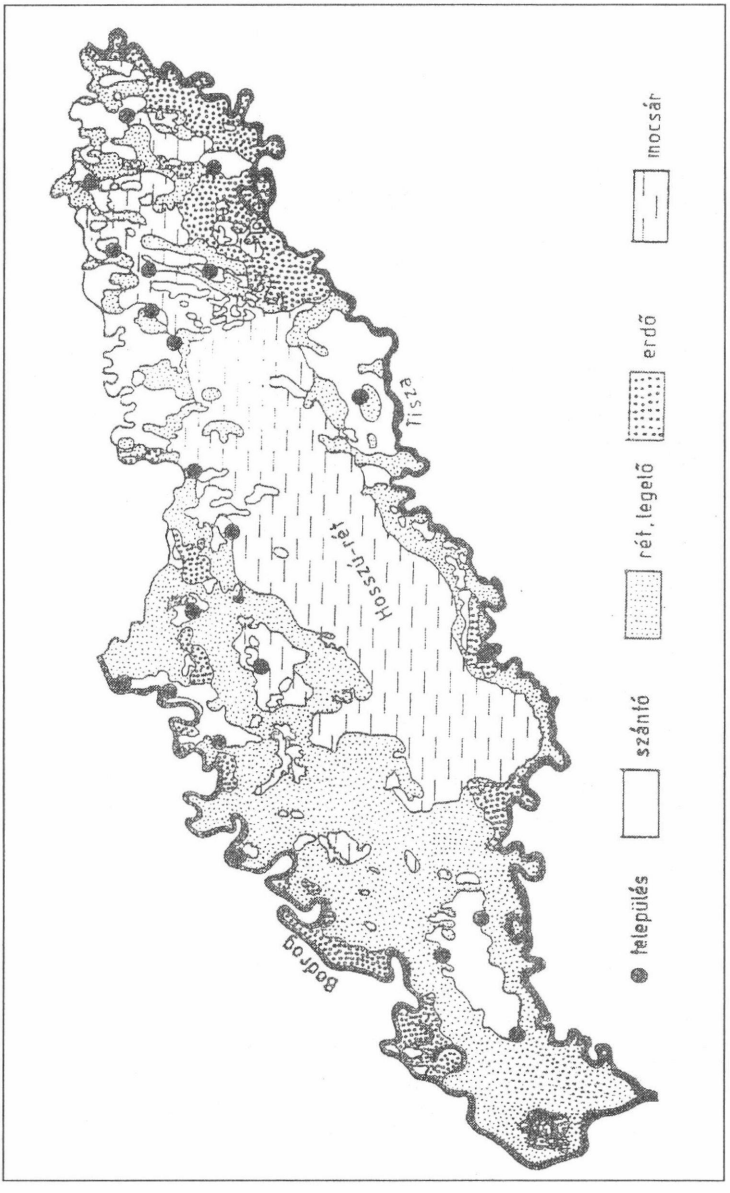
mellyen szokott teremni mint egy 20 szekér széna, volt egy tökös nevű halászó tava is, de attul az uraság ez előtt mint egy fél esztendővel a lakosokat az uraság el tiltotta." Nézzük meg még egy karakteres bodrogközi falu, Bodroghalom (Luka) úrbéri bevallását. „IV. Haszonvételek: 1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása *mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmatos üdőket szolgáltat,* valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanit gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segíti. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melybül a tésztás étket is jóizűn megehetik. 2. Kaszáló réttyek nagyobb részíben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmatos széna csináló füvet terem. S vannak ollyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának *a száraz üdőjárásban,* hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, *midőn az árvíz nem uralkodik,* annyi terem, hogy sarjúra nincs szükségek, azért is soha szokásban nem volt közöttök... Károk: Ezen helység egész határával együt környös körül nádas, rétes fertők közöt helyheztetik, kinek fekvése természeti önként mutattya káros s terhes álapottyokat, valahányszor a Tisza kiárad, azonnal terjeszkedik a rétségre, és nádas, rétes fertököt ellepvén, kimenekültektül elrekeszti. *Midőn a víz árjának nagyobb özöne van,* aratás idejéig is marhájukkal kimenetelek nem lehet... 2. Kaszálóréttyek ámbár ugyan szükségekre elegendő, de az árvizek miat káros, és nagy része csak csupa sás. Készült szénájoknak béhordása pedig nehéz, *midőn az hosszas szárasság rajtok nem segít.*"[16] Az adatok azt jelzik, hogy az áradások nem egyforma intenzitásúak, s különféle gazdasági cselekvést engednek meg a jobbágy-parasztoknak. Figyelmeztető a szénatermés jelentőségére történő utalás, ami az állattartásban is vegyes technikát, tartásmódot sejtet, még pontosabban a legeltetés és a takarmányozás változó arányát a mindenkori vízjárásnak, illetve szénatermésnek megfelelően. (A 18–19. századi adatok a Bodrogköz egész területén nagy volumenű szénagazdálkodásról tanúskodnak.[17]) De árulkodó az „alább való szántók" megfogalmazás is, ami ugyancsak többszintű gazdasági térszínt és többféle gazdasági stratégiát, cselekvéssort körvonalaz. Értelmezésem szerint, egyfajta „pulzáló", a vízjárásoknak, periodikusan változó lokális feltételeknek megfelelő, azokhoz részleteiben alkalmazkodó gazdasági stratégia jellemezhette a vízrendezés előtti Bodrogköz jobbágy-parasztjainak tevékenységét, vagyis lényegesen összetettebb, árnyaltabb annál az állóképnél, mint amit néprajzunk a vízjárta területek gazdálkodásáról – a sokféle haszonvétellel együtt – tart.[18]

---

[16] Idézi: Dankó 2001: 94–95. Vö. Takács – Udvari 1998: 44–47.

[17] Bodó 1992: 48–60, Viga 1996: 46–49.

[18] Bellon Tibor adatai igazolják, hogy a 18. században a Nagykunságban is változtatta az elöljáróság – a legelők mindenkori állapotának megfelelően – a nyájak legelőterületét. Vö. Bellon

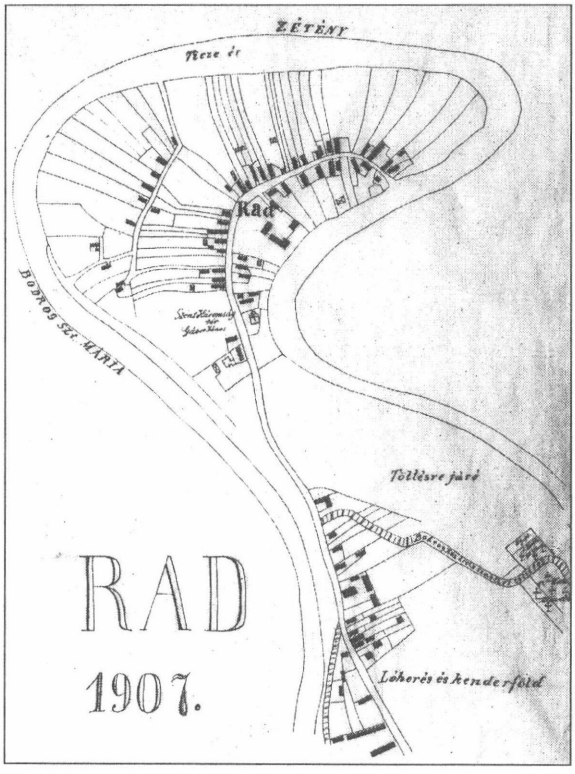

1. kép. A Bodrogköz földhasznosítása a 19. századi környezetalakító munkák előtt (Frisnyák Sándor nyomán)

1996: 111–141. Bellon Tibor munkájának erre a vonatkozására Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmemet, amit ehelyütt köszönök meg neki.

Ha tanulmányozzuk a bodrogközi falvak 19. századi kéziratos térképeit, de különösen azokat a rendkívül kifejező vázlatokat, amelyeket Frisnyák Sándor azok felhasználásával készített a települések vízrendezés előtti tájhasznosításáról, akkor meg kell állapítanunk, hogy a határ használata vidékünkön egészen más rendszerben működött, mint amit a feudális korról a történetírás tart. (Más kérdés, hogy az Árpád-kor falvainak jelentős része vízjárta térszínekhez kötődött.) A falu mint modell azt is kifejezi, hogy a különféle adottságú, hasznú földek funkcionális egységeket alkotnak, egyszersmind határvonalakat is képeznek, s működtetésük a parasztok tevékenységének praktikus leképezését jelenti.[19] Egyértelmű, hogy ez a modell a bodrogközi falvak működésére nézve nem áll meg. Más kérdés, hogy a – sokféle adottságú és hasznú – határ itt is zárt struktúrát alkot, ám annak rendszerelvű működtetése szétdarabolt, s még az sem zárható ki, hogy az időjárás, vízjárás változó feltételeihez is más-más módon alkalmazkodott.

A 19. század elején már minden kis hát, magaslat a szántóföldi művelést szolgálja, s bizonyos, hogy a víz lefolyásának irányítása kezdetektől fogva ezek területnövelését is célozta, nem csak a vízrendszerek karbantartását. Minderről azonban keveset tudhatunk, inkább csak a paraszti termelés későbbi korszakainak tanulságai világítanak be a múlt homályába.

2. kép. Rad kéziratos térképe

A későbbi tájhasznosítás részletező lokális elemzése árnyaltabb képet ad a Bodrogköz falvainak típusairól, s tovább differenciálja a – korábban a kistájak mentén megrajzolt – táji változatokat is. Nem véletlen, hogy ebben a tipológiában eddig *Borsos Balázs* jutott legtovább, aki számítógépes analíziséhez – a legtöbb ható té-

[19] Szabó 1969: 50–77, 122; Braudel 2003: 99. skk.

nyezőt figyelembe véve – a folyóvizek és a domborzat alapján végezte el a kistáji besorolást, s ennek alapján nyolc egységet különít el a vízrendezés előtti időszakban: *Bodrogzug – Szigetköz*, *Tisza mente*, *Rozvágyi dombság*, *Karcsa mente*, *Bodrog mente*, *Tice mente*, *Helmeci-dombság*, *Hosszúrét*. Analíziséhez – a korábbi kistáji csoportosítások mellett – felhasználja a tengerszint feletti magasság, a domborzat, a településföldrajzi helyzet, a településszerkezeti típusok, az évi középhőmérséklet és csapadékmennyiség, valamint a talajtípusok lokális jellemzőit is, ezek alapján a tájhasznosítás tíz típusát különíti el. Ugyanakkor megállapítja, hogy a folyók szabályozása előtt főleg három geográfiai tényező befolyásolta a gazdálkodás térbeli tagoltságát: 1. A különböző tengerszint feletti magasság és az ebből következő vízjárás. 2. A település domborzati helyzete. 3. A földrajzi kistájhoz való tartozás. Az első kettő alapján *szigettelepülést*, *folyóparti települést* és *hegylábi települést* különít el, amelyek besorolását a harmadik tényező, a földrajzi kistájak alapján véli megoldhatónak.[20]

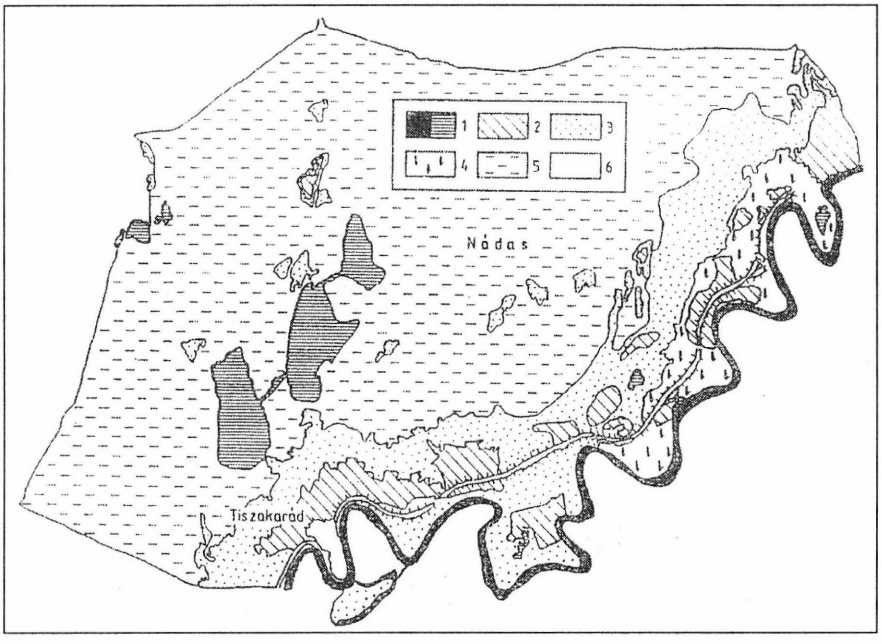
b) A környezeti változások nem értelmezhetők a gazdálkodás azzal járó átalakulása nélkül, ez utóbbinak pedig azok a társadalmi-kulturális folyamatok adják a valódi tartalmát, amelyeket – a környezeti változások hatására – kivált. Szorosan összefüggő tényezők ezek, amelyeket csak a tudományos vizsgálat sajátosságainak érdekében lehet a tárgyalás során elkülöníteni.

A Bodrogköz mezőgazdálkodásának egyik alapvető változása – összefüggésben a vízrendezéssel is – a határhasználat rendjében ment végbe. Amíg az úrbéri bevallások adatai, valamint *Molnár András* 1799-es leírása szerint a falvaink döntő többsége két nyomásban művelte határát, addig a vízrendezés után jelentősen terjedt a három nyomás alkalmazása, majd azt fokozatosan felváltották az őszi–tavaszi fordulók – használatukat a tagosítás segítette elő.[21] A tájátalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogköz felső, illetve alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapból a Felső-Bodrogközben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogközben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, illetve 49,2% volt (lásd táblázatok).

A vízrendezés által elfoglalt aljföldek lehetővé tették a búzatermesztést, ami átalakította a cereáliák fogyasztásának korábbi rendjét is. A homokhátak megmaradtak a rozs-, szőlő- és gyümölcstermesztés szintjének, az aljföldek inkább búzát termettek. Ugyanakkor a földművelés technikája és eszközkészlete csak

[20] Borsos 1994: 310–326.
[21] Dóka 1977: 115.

lassan változott, nehezen tökéletesedett. A gépek megjelenése csak a nagybirtokokra szorítkozik, de az olcsó munkaerő ott sem gyorsítja a technikai váltást. A szemtermelő gazdaságok, főleg a nagybirtokok nagy számban vonzották az aratómunkásokat, s a korábban munkaerő-felesleggel rendelkező Bodrogközben munkaerőhiány keletkezett. Fokozta ezt a kivándorlás hatása is, s a Bodrogközbe az aratás időszakában nagyszámú felföldi, főleg ruszin aratómunkás vándorolt. Ezek szerepet kaptak az uradalmak gazdálkodásában, olykor még a nagyobb gazdák paraszti üzemeiben is, így a munkaerőigény a ruszinok vándorlását, kisebb mértékben migrációját indította el.[22]

3. kép. Tiszakarád földhasznosítási övezetei (Frisnyák Sándor nyomán)
(1: folyó és állóvíz; 2: szántó; 3: rét és legelő; 4: erdő; 5: láp és mocsár; 6: belterület)

Bár a korszerű technika lassan, megkésve hatol be a Bodrogköz mezőgazdálkodásába, a kiterjedő két- és háromnyomásos gazdálkodás – a szerencsésebb helyzetű falvakban – lehetővé teszi a piacra orientált vegyes gazdaságok létrejöttét. A fő kereskedelmi cikk a legelőn nevelt jószág marad, de mellette a földművelés javai (korai burgonya, dinnye, zöldségfélék, gyümölcs, szőlő stb.) is piacra jutnak. (A gyümölcstermesztés vonatkozásában utalni kell azokra a „modernizá-

[22] Dóka 1977: 120; Süli-Zakar 1980: 46–50; A kivándorláshoz: Rácz 1980; Fejős 1980: 293–327; Újabban a Bodrogközről is: Fejős 1993.

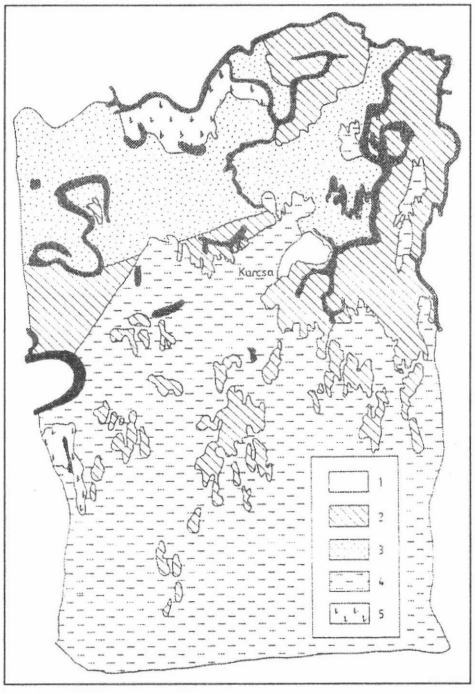
ciós" próbálkozásokra, amelyek a Tisza-kertek tradicionális gyümölcskultúráját próbálják meg korszerűsíteni.) Segítette mindezt a közlekedés és szállítás jelentősen javuló feltételrendszere is. Mégsem állíthatjuk, hogy a bodrogközi mezőgazdálkodás termelési szerkezetében döntő jelentőségű átalakulás, szerkezeti korszerűsödés ment volna végbe.

A gyep területe a Felső-Bodrogközben 31,0%-ról 21,6%-ra csökkent, az Alsó-Bodrogközben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Vagyis a táj egészét tekintve nem egyértelmű az, hogy az állatlétszám 19. századi növekedésével párhuzamosan csökkennének a legelőterületek, inkább a takarmánybázis térszíni átrendeződését és az egyes faluhatárok – ebben a vonatkozásban is – differenciált változását szükséges hangsúlyozni.[23] Az erdei legelők elvesztésével a kiterjedt ártéri legelők jelentősége megnőtt – a belső legelők és a tarló rendszeres legeltetése mellett is.

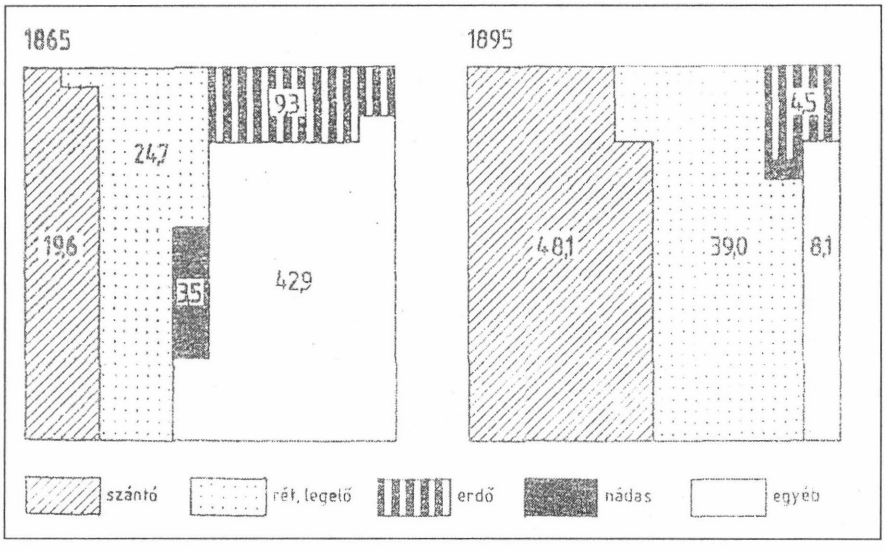
A szemtermelő gazdaságok többsége főleg önellátásra termelt, a mobilizálható értéket a hízó jószág jelentette.

Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban sok vonatkozásban a mezőgazdálkodás extenzív növelése volt, kevéssé hatékonyságuk növelése, nem jelentette, hogy a parasztüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmaradt az eladásra nevelt (hizlalt) szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentes térszínek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelentette a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjedtek a 19–20. század fordulójától, ezek azonban sokfelé – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozzsal felváltva kaptak helyet. Egészében növekedett ugyan az istállózás jelentősége, de csak a legeltetés hiányában takarmányoztak: tavasztól a lehető legkésőbbi beszorulásig a legelőn igyekeztek tartani a növendék marhát és a jármos ökröket. Az állattartás különféle típusú parasztüzemek üzemszervezetébe illeszkedett ugyan, de egyértelműnek tűnik, hogy a nagy, jobbára víz menti legelőkkel és kiterjedt rétekkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnőtt a szűk határú, kis legelőterületű településekkel szemben. A gazdálkodás térszíneinek és szerkezetének változásai együtt biztosították tehát a Bodrogköz paraszti gazdálkodásában bekövetkező, lassú modernizáció feltételrendszerét.

[23] Vö. Bodó 1992: 48.

4. kép. Karcsa területhasznosítása a 19. század első felében (Frisnyák Sándor nyomán) (1: belterület; 2: szántó, gyümölcsös, kaszáló-rét; 3: legelő; 4: láp és mocsár; 5: erdő)

5. kép. A földhasznosítás változása a Bodrogközben a környezet-átalakítások hatására (Frisnyák Sándor nyomán)

Település	Birtokosok száma		Terület (hektár)	A földterület %-os megoszlása (1865)					Tiszta jövedelem	
	nagy	kis		szántó	rét és legelő	erdő	nádas	haszon-vehetet-len	Frt.	kr.
1. Ágcsernyő	3	42	666,96	33,4	37,3	18,7	-	10,6	1858	51
2. Bacska	4	85	913,83	62,5	17,7	4,9	0,4	14,5	3225	21
3. Battyán	3	108	1981,89	27,4	26,3	35,3	-	11,0	4539	18
4. Bély	2	70	924,77	49,6	36,3	-	0,7	13,4	2684	50
5. Bodrogmező	3	113	1622,23	35,3	15,8	34,3	-	14,6	4292	24
6. Bodrogszentes	4	213	1139,99	49,5	33,1	-	-	17,4	4443	2
7. Bodrogszerdahely	6	200	2365,15	33,8	37,7	3,4	-	25,1	7874	47
8. Bodrogszentmária	2	59	953,54	11,3	11,5	65,2	-	12,0	1812	49
9. Bodrogszög	1	30	360,24	43,5	22,2	8,9	-	25,4	1009	45
10. Bodrogvécs	3	63	612,29	43,5	28,7	6,7	-	21,1	1795	5
11. Boly	2	89	1080,14	38,5	20,5	16,5	0,5	24,0	3005	13
12. Kaponya	3	28	561,65	32,3	37,7	19,5	-	10,5	1444	34
13. Királyhelmec	4	726	2012,39	47,4	28,5	10,8	-	13,3	7665	50
14. Kisdobra	2	63	694,58	49,1	41,3	-	-	9,6	2507	57
15. Kisgéres	2	245	1843,21	31,6	26,2	17,8	2,4	22,0	3987	47
16. Kiskövesd	2	100	605,96	39,2	43,0	-	0,4	17,4	2137	34
17. Kistárkány	3	134	1233,21	37,0	37,2	9,3	0,1	16,4	2860	47
18. Lelesz	4	274	2488,88	31,2	23,0	36,4	0,1	9,3	k6863	23
19. Nagygéres	5	140	1768,40	44,9	22,5	-	1,8	30,8	5314	6
20. Nagykövesd	4	223	1238,39	45,7	37,5	3,4	-	13,4	5920	11
21. Nagytárkány	3	140	1513,47	37,5	28,6	13,6	-	20,3	3441	44
22. Örös	3	191	1725,81	24,7	53,5	-	0,3	21,5	5263	19
23. Pálfölde	1	20	225,00	40,7	24,0	23,8	-	11,5	731	46
24. Perbenyik	1	107	1018,57	49,6	33,7	4,0	-	12,7	2904	16
25. Rád	4	74	684,22	49,0	39,8	-	-	11,2	2551	24
26. Szinyér	2	46	506,40	55,2	31,0	2,7	-	11,1	1956	35
27. Szolnocska	3	60	639,34	23,3	40,4	23,2	-	13,1	1592	20
28. Szomotor	2	36	703,21	50,1	34,2	-	-	15,7	3035	-
29. Véke	3	40	654,30	57,7	23,9	-	3,7	14,7	2732	21
30. Zétény	4	113	2215,53	19,8	41,5	15,1	-	23,6	3560	31
Összesen	88	3832	34953,55	37,4	31,0	14,0	0,4	17,2	103006	90

**A szőlőadatokat (= 328 ha) a szántóföldek rovata tartalmazza. Az összterület 0,93 %-át elfoglaló szőlőskertek 99,6 %-a négy helységben összpontosul (Bodrogszentmária 14,4 ha, Bodrogszerdahely 85,7ha, Királyhelmec 148,5 ha, Nagykövesd 78,3 ha).*

1. táblázat
A Felső-Bodrogköz földhasznosítása a 19. század közepén
(Szerkesztette: dr. Frisnyák Sándor)

Település	Birtokosok száma		Terület (hektár)	A földterület %-os megoszlása (1865)					Tiszta jövedelem	
	nagy	kis		szántó	rét és legelő	erdő	nádas	haszonvehetetlen	Frt.	kr.
1.Alsóberecki	6	40	912,11	33,8	29,4	12,0	-	24,8	2139	19
2.Bodroghalom (Luka)	7	91	2403,13	8,2	39,1	-	2.3	50,4	2655	21
3.Cigánd	2	519	5449,06	28,7	30,1	0,6	5.1	35,5	12882	20
4.Dámóc	2	99	652,57	33,5	42,0-	6,1	18,4	2310	45	
5.Felsőberecki	1	40	322,83	40,3	35,3	8,5	-	15,9	1111	46
6.Karcsa	1	114	4255,55	12,1	18,6	2,6	2,8	63,9	4749	26
7.Karos	2	56	1541,66	8,4	28,2	2,0	5,6	55,8	1795	13
8.Kenézlő	1	22	2426,15	18,9	29,7	-	6,6	44,8	3242	20
9.Kisrozvágy	4	43	842,47	37,9	14,3	-	4,6	43,2	2031	20
10.Lácacséke	9	334	4233,68	26,7	22,3	29,2	1,1	20,7	11260	71
11.Nagyrozvágy	10	105	2710,43	24,4	21,5	1,0	3,3	49,8	5108	17
12.Pácin	3	225	3067,79	14,3	32,0	4,4	3,8	45,5	5178	15
13.Révleányvár	4	99	1562,96	9,3	6.6	59,2	1,0	23,9	2108	21
14.Riese	2	147	2339,83	9,0	18,0	36.0	4,0	33,0	3573	12
15.Semjén	1	102	763,64	30,4	17,2	-	4,0	48,4	1942	2
16.Tiszakarád	2	235	6347,94	6,0	12,5	1,5	4,0	76,0	3852	34
17.Vajdácska	3	88	1637,77	19,7	26,3	1,3	5,6	47,1	k2518	37
18.Viss	5	85	1370,17	42,5	47,0	-	-	10,5	5925	20
19.Zalkod	7	24	1041,58	39,1	50,1	1,3	-	9,5	3613	20
20.Zemplénagárd	5	250	2424,42	30,2	24,1	29,0	3,5	13,2	6623	4
Összesen:	77	2718	46305,74	19,6	24,7	9,3	3,5	42,9	84618	83

**A hegyaljai települések Bodrogközbe átnyúló területei nélkül*

2. táblázat
*Az alsó-bodrogközi falvak földhasznosítása a 19. század közepén**
(Szerkesztette: dr. Frisnyák Sándor)

Bizonyos tehát, hogy a vízrendezés hatása alapvető a termelés átalakításában. Folyamata közelítette egymáshoz a táj falvainak gazdálkodási struktúráját, ám a megváltozott szerkezetben – nyomokban – rendre felismerhetők a régebbi hagyományok. Mindez nem jelenti, hogy a Bodrogköz bármilyen vonatkozásban is reliktumterülete lenne: sokkal inkább a tradicionális kultúra alakuló táji változata.

Borsos Balázs meggyőzően adatolta, hogy – a korábbi táji formációknak megfelelően – a vízrendezés különböző módon alakította át a Bodrogköz kistájainak, falucsoportjainak arculatát. Valójában a mezőgazdasági területek kiterjesztésének formáit veszi számba, egyszersmind igazolva a termőtáj egységesülésének folyamatát.[24] Nagyon helyesen utal arra, hogy a táj továbbra sem válik egy-

[24] Borsos 2000: 25. táblázat

ségessé, s a területhasznosításban továbbra is jelentős különbségek maradtak.[25] Amit azonban továbbra sem tudunk, s megválaszolásához hosszú levéltári kutatás szükséges: az újonnan nyert területek birtokbavétele, hasznosítása a korábbi földművelő térszíneknek megfelelően történt, vagy – a korszak gazdasági-társadalmi folyamataihoz igazodva – volt alternatívája a „hagyományos" mezőgazdasági tevékenységnek, munkakultúrának. Vagyis, a polgárosulás, a modernizáció behatolte a megváltozó területhasznosítás mentén, vagy a korábbi termelőtechnika kiterjesztése zajlott. Közvetett forrásaim alapján magam úgy ítélem meg, hogy alapvetően nem változtak a parasztüzemek gazdasági célkitűzései, megmaradt a parasztság stratégiája, az alapvető kérdés elsősorban a nincstelenek és kisföldűek földhöz juttatása lett volna.

Ebben a vonatkozásban a vízrendezés nem hozott áttörést: a megnyert területek jelentős része a nagybirtokokat gyarapította.[26] Mindez persze nem jelenti, hogy ne tarthatnánk gyökeres fordulatnak a vízrendezést a bodrogközi parasztok életmódjában: a feudális kötöttségekkel együtt, a táji, földrajzi „kötöttségek" nem kis része is megváltozott számukra. Arra a gazdasági pályára állhattak, amit – szerencsésebb adottságú társaik számára – a falu határa már korábban is biztosított. Örökölt gazdasági-társadalmi környezetükből persze nem volt könnyű kitörni, s a földrajzi *hely* hátrányos adottságait sok vonatkozásban a *helyzet* különbözőségéből adódó problémák váltották fel. Nem egyforma esélyt kaptak falvaink, lehetőségeiket a nagybirtokok kiterjedése éppen úgy befolyásolta, mint a piacok elérhetősége. Nem tűntek el – a térszínek különbözőségéből fakadó – differenciák a tájpotenciál vonatkozásában sem. Mégis, a táj átalakítása – a korábban mostohább adottságú településeken hangsúlyosan – lehetővé tette a paraszti termelőtevékenység kibontakozását, egyéni útjainak megkeresését. Sajnos, hiányzik ma még két generáció életének, tevékenységének részletező feltárása, hogy a 19. század második fele változásairól árnyalt képet kapjunk.

Az állatállomány takarmánybázisát tekintve, jelentős tehát, hogy a Bodrogköz alsó, mai magyarországi területén a vízrendezés hatására mintegy harmadával megnőtt a gyepterület: pl. Cigándon 30,1-ről 37,0%-ra, Karcsán 18,6-ról 55,6%-ra, Kisrozvágyon 14,3-ról 37,8%-ra Pácinban 32,0-ról 46,9%-ra, Ricsén 18,0-ról 43,6%-ra, Tiszakarádon 12,5-ről 49,3%-ra, Vajdácskán 26,3-ról 41,5%-ra. Vagyis, miközben a táj átalakításának legszembetűnőbb hatása a gazdálkodás struktúrájára a szántóterületek megnövekedése, a korábban leginkább vízjárta határok továbbra is az állattartás jelentős bázisát képezik. Más a helyzet a Felső-

[25] Borsos 2000: 164–165.
[26] Balassa 1956; Dankó 2001: 92.

Település	Összes ter (ha)	Szántó	Kert	Szőlő	Gyep	Erdő	Nád	Termő	Nem termő
1.Ágesernyő	685,7	64,4	6,0	0,0	23,5	2,6	0,1	96,6	3,4
2.Baeska	955,9	79,5	42	0,0	10,9	0,0	0,0	94,6	5,4
3.Battyan	2014,9	43,3	0,8	0,0	15,6	36,9	0,0	96,6	3,4
4.Bély	950,7	60,3	4,4	0,0	27,2	3,2 0,1	95,2	4,8	
5.Bodrogmező	1842,8	33,3	1,1	0,0	13,4	44,7	0,0	92,5	7,5
6.Bodrogszentes	1004,3	71,4	2,8	3,5	16,6	0,0	0,0	94,6	5,4
7.Bodrogszerdahely	2449,0	61,0	2,3	5,2	27,4	3,2	0,9	100,0	0,0
8.Bodrogszentmária	996,9	14,9	3,8	0,0	15,3	55,3	0,0	89,3	10,7
9. Bodrogszög	350,6	60,1	3,9	0,0	6,3	13,8	0,0	84,1	15,9
10.Bodrogvécs	569,4	59,7	1,7	0,0	26,3	2,7	0,0	90,4	9,6
11.Boly	1086,4	47,3	2,2	0,0	11,4	26,3	0,4	87,6	12,4
12.Kaponya	556,9	56,8	1,1	0,0	33,7	1,6	0,0	93,2	6,8
13.Királyhelmec	2020,3	47,5	2,0	8,7	23,4	8,1	0,0	89,7	10,3
14.Kisdobra	699,4	82,4	4,1	0,0	11,6	0,0	0,0	98,1	1,9
15.Kisgéres	1911,2	50,1	0,9	0,9	26,5	12,7	0,0	91,1	8,9
16.Kiskövesd	669,7	74,5	1,8	0,0	20,8	0,0	0,0	97,1	2,9
17.Kistárkány	1392,5	72,4	5,6	0,0	12,0	2,3	0,0	92,3	7,7
18.Lelesz	2737,7	38,0	1,6	0,0	17,5	32,5	0,0	89,6	10,4
19.Nagygéres	1772,1	63,7	0,7	0,0	31,4	0,0	0,6	96,4	3,6
20.Nagykövesd	1260,8	60,6	0,7	6,4	27,9	0,0	0,0	95,6	4,4
21.Nagytárkány	1544,1	56,8	1,6	0,0	26,4	3,5	0,0	88,3	11,7
22.Orös	1721,4	60,2	0,9	0,0	30,2	0,0	0,1	91,4	8,6
23.Pálfölde	224,0	56,1	6,6	0,0	4,3	25,4	0,0	92,4	7,6
24.Perbenyik	1079,6	59,3	2,9	0,3	27,4	4,2	0,0	94,1	5,9
25.Rád	772,9	66,2	4,5	0,0	20,4	0,0	0,0	91,1	8,9
26.Szinyér	516,1	67,1	3,6	0,0	23,2	0,0	0,0	93,9	6,1
27.Szolnoeska	653,2	37,9	k 1,4	0,0	44,3	7,7	0,0	91,3	8,7
28.Szomotor	734,7	64,7	1,2	0,3	25,4	0,0	0,0	91,6	8,4
29.Véke	834,5	72,6	1,7	0,0	13,3	0,0	0,0	87,6	12,4
30.Zétény	2143,8	27,6	1,3	0,0	34,7	24,7	0,0	88,3	11,7
Összesen:	36151,5	57,1	2,6	0,6	21,6	10,5	0,1	92,5	7,5

3. táblázat
A Felső-Bodrogköz földhasznosítása 1897-ben (%-ban)
(Szerkesztette: dr. Boros László)

Bodrogközben, ahol csupán azok a Latorca menti falvak mutatnak a 19. század végén is kiugró arányú legelőterületeket, ahol a vízrendezés csak a 20. század derekán történt meg. Nem véletlen, hogy ezek a falvak fogadják határukra más települések kintháló hízójószágát: pl. a Zétény (Zatín) határában levő, *Eszenke* nevű legelőre, ahol egészen a közös gazdálkodásig jelentős legeltető állattartás zajlott. De a Latorca mente jelentős mennyiségű legelő állatot gyűjtött egybe tavasztól őszig, beleértve az igázott ökröket is, amiket legelőn tartottak, csak a

nyári hordás idejére tereltek haza a falvakba.[27] Ezek a települések őrizték meg legtovább az ökör igázásának hagyományát is.

Település	Összes ter.(ha)	Szántó	Kert	Szőlő	Gyep	Erdő	Nád	Termő	Nem termő
1. Alsóberecki	886,8	70,8	2,2	0,0	12,5	2,2	0,0	877	12,3
2. Bodroghalom[1]	2759,1	61,6	0,7	0,0	29,4	0,0	0,0	91,7	8,3
3. Cigánd[2]	5743,2	55,6	1,2	0,0	37,0	0,3	0,2	943	5,7
4. Dámóc	976,1	57,6	1,4	0,0	34,8	0,0	0,0	93,8	6,2
5. Felsőberecki	342,2	48,1	2,4	0,0	40,3	0,0	0,0	90,8	9,2
6. Györgytarló[4]	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Karcsa	4309,4	33,4	0,2	0,0	55,6	2,7	0,0	91,9	8,1
8. Karos	1337,5	72,1	0,2	0,0	25,2	0,0	0,0	97,5	2,5
9. Kenézlő	1831,1	54,1	0,7	0,3	26,6	2,2	0,1	84,0	16,0
10.Kisrozvágy	840,4	38,0	1,6	0,0	37,8	0,1	0,0	77,5	22,5
11. Láncsike[3]	2512,6	44,3	1,3	0,0	26,1	10,7	0,0	82,4	17,6
12. Nagyrozvágy	2781,0	38,6	0,8	0,0	40,2	0,0	1,5	81,1	18,9
13. Pácin	3363,0	41,3	0,4	0,0	46,9	3,5	0,0	92,1	7,9
14. Révleányvár	2706,6	35,7	0,5	0,0	21,3	34,4	0,7	92,6	7,4
15. Riese	2539,9	25,5	0,5	0,0	43,6	22,4	0,5	92,5	7,5
16. Semjén	799,7	44,7	1,9	5,6	35,0	0,0	0,0	87,2	12,8
17. Tiszacsermely[4]	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18. Tiszakarád	6621,7	40,7	0,3	0,0	49,3	3,3	0,3	93,9	6,1
19. Vajdácska	1631,9	54,1	0,9	0,0	41,5	0,0	0,0	96,5	3,5
20. Viss	1320,1	64,0	0,6	0,5	26,1	0,0	0,0	91,2	8,8
21. Zemplénagárd	2557,6	55,1	2,9	0,1	30,8	5,2	0,8	94,9	5,1
Összesen:	45859,9	49,2	1,1	0,3	34,7	4,6	0,2	90,1	9,9

1. 1897-ben Luka néven szerepelt, 2. Kis- és Nagycigánd, 3: Cséke és Láca néven önálló települések voltak, 4: nem voltak önálló települések

4. táblázat
Az Alsó-Bodrogköz földhasznosítása 1897-ban (%-ban)
(Szerkesztette: dr. Boros László)

Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, illetve 42,9%-ról 7,5%-ra, illetve 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.[28]

c) A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, aminek azonban a társadalmi hatása annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősor-

[27] Viga 1996: 56–60.
[28] Boros 1997: 227–232.

ban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájátalakítás és a lassú paraszti polgárosulás közötti párhuzam a Bodrogköz műveltségének alakulásában kitapintható.[29] A szántóterület kiterjesztése társadalmi-gazdasági igény, de a Bodrogközben lényegében elmélyíti a társadalmi ellentmondásokat, polarizálja a birtokstruktúrát: a földesúri – világi és egyházi – birtokok területe megnő, s vele arányosan gyarapszik a zsellérek száma, akik – az egészségtelen birtokstruktúra és a relatív túlnépesedés feszültségeinek levezetésére – nagy számban vándoroltak ki.[30] Ezzel együtt a táj népessége a vízrendezés fél évszázada alatt megduplázódik: 20 ezer főről 44 ezerre nő.[31]

Nem elhanyagolható azonban, hogy a fenti, összegző statisztikai adatok az egyes települések esetében erősen eltérő változásokat rejtenek. Jobbára azonban nem egy-egy település sajátos helyzetéről esik szó, hanem az egész történeti táj, *a Bodrogköz* jellemzőiről, illetve változásának mikéntjéről. Pedig ha kicsit részletesebben megnézzük az egyes települések földhasznosításának változásait, akkor nem csupán árnyaltabb képet kapunk, hanem válaszokat is a táj településcsoportjainak kialakulására, a termelési technika és az életmód táji változatainak létrejöttére. A Bodrogköz falvaiban a 19. század közepén 6% és 62,5% között változott az egyes települések szántóterületének aránya a határ egészéhez viszonyítva. Természetesen a legkisebb szántókhoz a legnagyobb hasznavehetetlen terület társul: például Tiszakarád határában 6% szántó és 76% művelésbe nem vett terület volt, ugyanez Lukán (Bodroghalom) 8,2 illetve 50,40%, míg például Bacskán 62,50% szántó és 14,5% hasznavehetetlen terület. A vízrendezés után, 1897-ben a fenti arány Tiszakarádon 40,70 és 6,10%, Lukán 61,6 és 8,30%, Bacskán pedig 79,5 és 5,4%-ra módosul.[32] Anélkül, hogy automatikusan értelmeznénk a számadatokat, aki ismeri az említett falvak néprajzi arculatát, az jól tudja a különbözőséget életmódjuk, termelési hagyományuk között. A termőtáj kiterjesztésével párhuzamosan változnak az egyes falvak termelési és értékesítési lehetőségei, ezekben formálódnak meg a termelőtevékenység különböző területeire szakosodott falvak, falucsoportok. Ekkor, majd ezt követően az új országhatárok között alakul ki az egyes települések – máig jellemző – előnyös, mások (akár hatványozottan) hátrányos helyzete.

Más vonatkozásban az is igazolható, hogy a feudális kori földhasznosítási forma – a jobbágyfelszabadítás és a vízrendezés ellenére – helyenként gyakorlatilag visszafordíthatatlan társadalmi folyamatokat indukált, amelyek a kapitalizálódás, a paraszti polgárosodás időszakában sem voltak korrigálhatók. Különösen igaz ez a Bodrogközben, ahol az új terület birtokbavételét sok feszültség, társa-

[29] Balázs (szerk.) 1998; Fehér 2003: 91–122.
[30] Legenyei Bodnár 1903: 20; Balassa 1956; Süli-Zakar 1980: 48–50; Sápos 2001: 28–35.
[31] Kiss 1896: 47; 50.
[32] Boros 1997: 227. skk.

dalmi ellentmondás kísérte, nem javítván érdemben a birtokstruktúrán, főleg a legszegényebb paraszti réteg helyzetén.[33] Annak a társadalmi rétegnek jószerével megpecsételődött a sorsa, amelyik a jobbágyfelszabadítás, majd a vízrendezés során sem jut termőföldhöz: a bodrogközi kivándorlás első hulláma lényegében erre a helyzetre adott társadalmi válaszként értelmezhető.

A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára.[34] Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájátalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség históriájában az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a termesztés és a tenyésztés napi sikereinek érdekében. Ezek mind az emberi tevékenység eredményeit igyekeztek kitágítani a természet szabta határokig, vagy – ha lehetséges volt – akár azokon túl is.[35] Ha elfogadjuk, hogy a domborzati és vízrajzi viszonyok jelentős mértékben meghatározzák egy-egy vidék zártságát vagy nyitottságát,[36] akkor bizonyos, hogy a vízrendezés – fizikai és társadalmi, kulturális vonatkozásban egyaránt – megnyitotta a Bodrogközt, a bodrogközi falvak világát. A táj esetében ez a polgárosulás és a modernizáció kulcsa is volt, s éppen ebben a kontextusban tragikus, hogy egy emberöltővel a vízrendezés után az új országhatárok megvonása megtöri ezt a folyamatot.

Külön hangsúlyoznom kell, hogy tájunkon a földrajzi környezet nagy átalakítása szorosan összefügg a paraszti kultúra korszakváltásával is: a vízrendezés a Bodrogközben a paraszti társadalom – lassú és ellentmondásos – polgárosulásának előfeltétele. A kultúra és a társadalom kutatói általában azt vallják, hogy a földrajzi-ökológiai feltételek lassabban változnak, mint a társadalmiak.[37] A Bodrogközben azonban ez egy meglehetősen gyors, két generáció alatt lezajló tájátalakítási folyamat. Nem ismerjük ma még, hogy részleteiben miként reagál a társadalom ezekre a változásokra, nem tudjuk, miként alkalmazkodik a kultúrában élő közösség a megváltozott feltételekhez. Sok részlete homályba vész annak, hogy a vízrendezés előtti állapot önmagában azonos-e a paraszti kultúra „archaikus" állapotával, vagy a polgárosulás folyamatának más – gazdasági, társadalmi – serkentői is voltak, a táj átalakítása mellett. Nem tudjuk a folyamat szakaszait, hogy milyen etapokban és hogyan követik egymást – közben korábban nem ismert társadalmi feszültségeket is indukálva – a táj hasznosításának

---

[33] A bodrogközi földosztás problematikájához: Balassa 1956.
[34] Szabó 1996: 152–158.
[35] Hofer 1975; Viga 1997: 7–8.
[36] Kósa 1990: 65.
[37] Barabás 1963: 72–89; Kósa 1990: 65.

újabb formái, a haszonvételek kiterjesztése. A végeredményt ismerjük: a megváltozott struktúrát, de nem a gazdaság, a társadalom és a kultúra finomszerkezetének, az azokra ható „emeltyűk" működésének folyamatait. Ahogyan a változások nem teszik homogénné a bodrogközi falvakat, falucsoportokat, úgy differenciáltnak kell gondolnunk azok korábbi állapotát és az átalakulás folyamatát is. Különösen sok adóssága van a kutatásnak a társadalom változásának kérdésében: kevés hely kivételével nem tudjuk, hogy az újonnan nyert területek milyen módon és kik által hasznosulnak, s hogy mennyiben járultak hozzá a parasztok földéhségének enyhítéséhez.

Megfelelő vizsgálatok és előtanulmányok hiányában, egyelőre teoretikusan sem válaszolható meg az a kérdés, hogy a vízrendezést követően a Bodrogköz társadalmi változásában a *polgárosulás* vagy a *parasztosodás* tendenciája dominál, illetve a lassú modernizáció folyamatában a kettő jellemzői milyen módon ötvöződnek egymással. Bizonyos, hogy a kutatás hajlamos általánosságban a táj *polgárosodásáról* beszélni a 19. század derekán kezdődő gazdasági, társadalmi és kulturális változások kapcsán, mindez azonban részletező vizsgálatokat igényel.

Árnyaltan összetett problematika tehát a 19. századi tájátalakítás, a modernizáció és a paraszti polgárosodás kérdésköre, amit többféle módon lehet tematizálni. A kultúrtáj kitágulása néhány évtized alatt átformálja a történeti táj településeinek hierarchiáját, s különböző módon hat a helyi társadalom és műveltsége állapotára is. Az új földrajzi helyzet azonban – különösen a trianoni országhatárok megvonásával megterhelve – nem egyforma esélyt ad az egyes települések népének polgárosodására. A népességszám differenciált növekedése jelzi, hogy a korábbi legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetű települések a legvirulensebbé válhatnak (pl. Bodroghalom, Cigánd, Nagyrozvágy). Mindez azonban nem jelenti a munkakultúra modernizálását, s a termelőtevékenység szerkezeti átalakítását. Újnak tűnő helyzeti előnyök keletkeznek a megváltozott tájban, ezek egy része azonban valójában a régi módon való gazdálkodással nyer hasznosítást. Ilyen például – a vízrendezéssel nyert – kiterjedt gyepterületek hasznosítása: magán a tartásmódon belül csak lassan érvényesül a szerkezeti változás. Megmarad a vásárok és piacok közelségének előnye és hátránya, még akkor is, ha a töltésekkel kialakított új úthálózat csökkenti a korábbi elzártságot. Az igazi változást és esélyt azonban a vasút, a vasútállomások közelsége jelenti: ebben a térségben is vonatkerekeken jár a polgárosodás.[38] Ahol a közeli vasútállomásra lehet szállítani a termelvényeket, ott a lassúbb ökrös szekerek jobb paraszti kondíciót hordanak, mint az elzárt falvak lovas fogatai. Mindez nemcsak a térség gazdasági stratégiájában játszott szerepet, hanem közvetlenül is befolyásolta falvaink és az egyes parasztüzemek gazdasági lehetőségeit. Szorosan összefügg

[38] Majdán 2002.

a bodrogközi parasztság és a térség egész modernizációjával, 20. (és 21.) századi gazdasági és társadalmi problémájával. Nem véletlen természetesen, hogy az első világháború utáni új országhatár a Bodrogköz térségében a Kassától keletre vezető, Sátoraljaújhely (Slovenské Nové Mesto)–Csap–Beregszász–Nagyszőlős (Vinogradov)–Huszt–Máramarossziget (Sigethu Marmaţiei)–Kőrösmező (Jaszinya) vasútvonal mentén húzódik.[39] A történeti tájat kétfelé vágta az országhatár, nem csupán a bodrogköziek életminőségét befolyásolva, de megnehezítve a társadalom- és a kultúrakutatók munkáját is a vidék hagyományos műveltsége azonosságainak és eltérő vonásainak feltárásában, a társadalom és a kultúra változásának egységes elvű értelmezésében. (Ez a vidék Pozsonytól is messze van, nem csak Budapesttől!) Csak remélhetjük, hogy az újfajta kontinentális kapcsolatrendszer segíti majd ezt a munkát, s nem múlik el visszavonhatatlanul az elmaradt tudományos rekonstrukciók és a történeti folyamatrajz lehetősége.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása.* Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest

1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd

2004 A vízhaszonvétel és árvízvédelem hagyománya Magyarországon. In uő. *Hagyomány és jövendő.* 40–57. Lakitelek

BALASSA Iván

1956 *Földosztó mozgalmak a Bodrogközben 1898-ban.* Sárospatak

BALÁZS György (szerk.)

1998 *A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára.* Budapest

BARABÁS Jenő

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Budapest

BERECZKY Ibolya T.

1994 A folyószabályozások hatása a Közép-Tiszavidék paraszti gazdálkodására. In Ujváry Zoltán (szerk.): *In memoriam Sztrinkó István.* 175–184. Debrecen

BODNÁR Péter, Legenyei

1903 *Bodrogköz a kivándorlás szempontjából.* Budapest

BODÓ Sándor

1992 *A Bodrogköz állattartása.* Borsodi Kismonográfiák 36. Miskolc

BOGOLY János

1992 *Királyhelmec. Királyhelmec és a Felső-Bodrogköz természetrajza és történelme.* Bratislava

BOROS László

1980 Adatok a Bodrogzug agrárföldrajzához. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 2. 121–132.

[39] Palotás 1990: 45–48.

1996 A folyószabályozások hatása a Bodrogközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In *Seminar k 150. výročiu založenia Združenia pre regulaciu Tisy v Medzibodroži.* 56–72. Královský Chlmec

1997 *A folyószabályozások hatása a Bodrogközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok.* 223–233. Tokaj–Nyíregyháza

1997a Adalékok a magyarországi Bodrogköz társadalomföldrajzához. In *Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok.* 203–222. Tokaj–Nyíregyháza

1997b A folyószabályozások hatása a Bodrogközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In *Tokaj és környéke. Földrajzi Tanulmányok* 223–233. Tokaj–Nyíregyháza

BORSOS Balázs

1994 A bodrogközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 307–344. Miskolc

2000 *Három folyó között. A bodrogközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910).* Budapest

BRAUDEL, Fernand

2003 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest

DANKÓ Imre

2001 A Bodrogköz gazdálkodásának kérdései. In Bali János – Jávor Kata (szerk.): *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére.* 89–109. Budapest

DÓKA Klára

1977 A Bodrog szabályozása. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XVI. 105–132. Miskolc

1987 *A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918).* Budapest

FEHÉR György

2003 A termelés változó feltételei. In Estók János – Fehér György – Gunst Péter – Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon (1848–2002).* 91–122. Budapest

FEJŐS Zoltán

1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XIX. 293–327. Miskolc

1993 *A chicagói magyarok két nemzedéke (1890–1940).* Budapest

FRISNYÁK Sándor

1990 *Magyarország történeti földrajza.* Budapest

1990a *Adalékok a Bodrogköz történeti földrajzához (18–19. század).* Separatum, Nyíregyháza

1995 Adalékok a Bodrogköz történeti földrajzához (18–19. század). *Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi tanulmányok).* 161–181. Miskolc–Nyíregyháza

1996 Az Alsó-Bodrogköz helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18–19. század). In *Seminar k 150. výročiu založenia Združenia pre regulaciu Tisy v Medzibodroži. 22–55.* Královský Chlmec

2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. In: *A földrajz dimenziói.* 235–247. Budapest

GEÖCZE Sarolta

1896 A Bodrogköz a szabályozás előtt és után. *A Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896).* 113–147. Budapest

HOFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398–414.
KISS Károly
1896 A Bodrogköz köz- és mezőgazdasági szempontból. *A Bodrogközi Tisza-szabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896).* 45–60. Budapest
KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Debrecen
MAILÁTH József (szerk.)
1896 *A Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896).* Budapest
é. n. (1900) Mezőgazdaság és állattenyésztés. Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye.* 172–187. Budapest
MAJDÁN János
2002 A vasút polgárosító hatása. In Tóth G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában.* 303–324. Veszprém
PALOTÁS Zoltán
1990 *A trianoni határok.* Budapest
RÁCZ István
1980 *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1848–1914.* Budapest
RÉVÉSZ László
1996 *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Miskolc
SÁPOS Aranka
2001 Középső-Zemplén migrációs folyamata a dualizmus korában. In Balassa Iván et. al. (szerk.): *Előadások a Bodrogközről.* 28–35. Sárospatak
SÜLI-ZAKAR István
1980 Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970 között. In *Borsodi Levéltári Évkönyv* III. 35–76. Miskolc
SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest
SZABÓ László
1996 Tájátalakítás és a kultúra egységesülése. In uő. *Társadalom, etnikum, identitás,* 152–158. Debrecen
TAKÁCS Péter – UDVARI István
1998 *A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából.* III. kötet. Nyíregyháza
VALTER Ilona
1964 Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglalás kori településtörténetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* IV. 131–141. Miskolc
1974 A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* XIV. 1–55.
VIGA Gyula
1996 *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról.* Officina Musei 4. Miskolc
1997 Alakuló tájban változó kultúra. *Honismeret* 3. 7–10.

2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodrogközben. Keményfi Róbert (szerk.): A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére. *Néprajzi Látóhatár* XI. 1–4. 281–289.

VIGA Gyula – VISZÓCZKY Ilona

2000 A paraszti gazdálkodás változásai. In Viga Gyula (szerk.): *Kisgéres*. 167–208. Dunaszerdahely–Komárom

Gyula Viga

CHANGEABLE AND PERMANENT FEATURES: THE TRANSFORMATION OF THE *BODROGKÖZ* REGION AND ITS IMPACTS ON TRADITIONAL FOLK CULTURE

This study investigates the relationship between a specific region and the people living in its distinctive culture, highlighting a given historical tract of land called *Bodrogköz* [verbatim: between or around the branches and tributaries of the river *Bodrog*] (covering parts of North-Eastern Hungary and South-Western Slovakia). Its primary focus is to examine how the landscape transforming activity of people exerts a reciprocal influence upon their own society and level of civilization. The area interlocked between the rivers *Tisza*, *Bodrog* and *Latorca*, containing as many as 50 settlements, used to belong exclusively to Hungary prior to the peace treaty following the First World War. Afterwards, the territory of *Bodrogköz* was divided between two separate empires. A vast proportion of this area used to be periodically covered by water while, while a smaller but still large percentage of it was permanently under water. During the course of history, the people living in this area have applied a number of different strategies to adapt to these genuine geographical conditions. In the form of a particular symbiosis, their trades and occupations thus incorporated the agricultural utilization of the land surfaces which were not covered by water, a sort of extensive animal husbandry in the moorlands periodically flooded by the rivers, and the so-called foraging (or hunter-gatherer) way of life. (The northern parts of the region were subject to the harmful effects of floods only to a lesser extent.) For several centuries, it used to be mostly through deforestation that they could expand the confines of their agricultural activities. However, the largest volume of transformation of the natural landscape in the area occurred between 1845 and 1900, with the regulation of the river beds, the construction of dikes, and the de-swamping of frequently flooded parts. This transformation of the landscape put an end to the former differences between the flooded and flood-free land surfaces, and extended the area available for agricultural activities. As a parallel development, there was a significant population growth and an accompanying conversion of the previous settlement hierarchy experienced in the region. These changes also provided the necessary conditions for the gradual upgrading of the farming businesses and, consequently, for a moderate social modernization, resulting in the formulation of a stable middle class population. However, the way of life in the individual villages of the region did not become totally integrated, and the new circumstances–especially, the ones related to the markets and transportation–brought about contemporary small-region varieties of peasant civilization.

Szendrei Eszter

„Adj, király, katonát!"

A munkanélküliség hatásai – egy kisvárosi család példáján

B. Juliska emlékének ajánlom

Két éven keresztül vizsgáltam egy Jász-Nagykun-Szolnok megyei kisváros, Túrkeve társadalmának – a rendszerváltás negatív hatásai következtében – perifériára szorult rétegét. Az alábbiakban egy család példáján keresztül teszek kísérletet a munkanélküliség okozta megváltozott körülményekhez alkalmazkodni próbáló stratégiák kialakításának és a mindennapokban való működtetésének bemutatására.[1]

I. A MUNKANÉLKÜLISÉG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A rendszerváltás előtt a munkanélküliség mint a második világháború előtti válságos évek – tankönyvszínűre fakult – emléke, illetve – az írott és elektronikus sajtó híradásai alapján – mint a kapitalista országok „bomlásterméke" volt jelen a magyar társadalom köztudatában. A teljes foglalkoztatottság megvalósulását hirdető politika a munkanélküliséget száműzte a hivatalosan létező fogalmak tárából, kialakítva a társadalomban azt a szemléletet, hogy a munkanélküliség deviancia, s a munkahellyel nem rendelkező egyén veszélyes a társadalom többi tagjára. A munkanélküliség búvópatakja a szocialista gazdaság összeomlásakor nagy erővel tört felszínre, s a korábbi évtizedek kvázi foglalkoztatottjainak jelentős része napjainkig sem tudta megtalálni helyét a megváltozott társadalmi-gazdasági közegben.[2] A korábbi évtizedek paternalista szemlélete és gyakorlata nem teremtett versenyhelyzetet az egyén számára, a munkáért nem kellett megküzdenie; a magyar társadalom tagjai a munkát mint az élet természetes – olykor, mint szükségesen rossz – velejáróját tekintették.[3] Külön kell azonban választanunk a mun-

---

[1] Jelen írás készülő PhD disszertációm témájának egy szelete.

[2] A 90-es évek elején számos szociológiai tanulmány foglalkozott a szocializmusban is meglévő munkanélküliség problémájával. E helyen csak a Fóti – Lakatos – Mészáros szerzői hármas Statisztikai Szemlében publikált tanulmányára hivatkozom: Fóti – Lakatos – Mészáros 1991: 622–639.

[3] Gondoljunk csak a korszak szellemét görbe tükörben mutató Hét tonna dollár című magyar filmvígjáték főhősének egy jóléti társadalomba tett álombéli kiruccanására, ahol törvény tiltja a

kahelyen végzett munkát az azon kívül folytatott tevékenységektől, hiszen a társadalom jelentős része a kívánt életminőség megvalósításának érdekében a második gazdaságban – háztáji gazdálkodással, „fusizással", „plusz vállalásával" – teremtette meg az előbbre jutáshoz szükséges anyagi hátteret, vagyis tisztában volt a munka értékteremtő erejével. A rendszerváltás által felszínre kerülő foglalkoztatási nehézségek, a munkanélküliek tömeges – százezres nagyságrendű – megjelenése, a munkaerőpiac tényleges piacként való működése nagyban hozzájárult a munkahely presztízsének emelkedéséhez.[4] A munkahely elvesztése ugyanis nem csak a létbizonytalanságot, hanem a korábbi társadalmi helyzet elveszítését, a megszokott életvitel kényszerű megváltoztatását – olykor feladását – is magával hozta. A korábbi társadalmi és anyagi pozíció megrendülése mellett a munkanélkülivé váló egyén átértékelődött önmaga és környezete szemében. Önbecsülése csökkent, kitaszítottság- és feleslegesség-érzete felerősödött. Az önbecsülés csorbulásához gyakran hozzájárulnak a munkaügyi központok által felajánlott munkalehetőségek is; részben az esetleg alacsonyabb státusú munka felkínálása, részben a munkalehetőség átmeneti – általában 8–12 hónapra szóló – volta miatt. A néhány hónapra kiközvetített munkanélküli a munkaügyi központ által támogatott időtartam leteltével ismét utcára kerül, függetlenül tudásától, teljesítményétől, munkamoráljától. Megfigyelhető, hogy egy ember minél több alkalommal válik kiközvetítetté, majd ismét munkanélkülivé, annál inkább süllyed önbecsülése, munkakedve, társadalmi aktivitása.

A rendszerváltás első éveiben – mivel a munkanélküliség új, ismeretlen jelenség volt a magyar társadalomban – az érintettek megaláztatásként élték meg, és stigmaként viselték helyzetüket annál is inkább, mivel – amint azt már érintettem – a korábbi évtizedekben a közgondolkodás a munkanélküliséget egyéni hibának, a társadalmi normákat áthágó – többnyire lumpen – életvitelnek tulajdonította. A munkanélküliek számának növekedése, a társadalom valamennyi rétegének érintettsége azonban napjainkra attitűdváltást eredményezett a probléma megítélésében. Egyre kevesebben érzik szégyennek munkanélküli voltukat, s a közvélekedés is egyre inkább felmenti az egyént, s a társadalmat okolja az előállt nehézségekért.[5] Az attitűdváltozás a toleranciaképesség növekedésének pozitív hatása mellett azonban azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a munkanélküliség tényének elfogadásával a társadalom egy része elfogadja a társadalmi egyenlőtlenségek meglétét, a munkanélküli-létre való berendezkedést is, amely

munkát, s elmeápolók szállítják el a deviáns polgárt, aki „csak háromsuhintásnyi" utcaseprési lehetőségért esdekel.

[4] 1991 novemberében Magyarországon 351 285 munkanélkülit regisztráltak. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei munkanélküliség alakulásának problémájához lásd: Fekete Szabó – Sándor 1991: 458–470.

[5] Ehhez lásd: Vásárhelyi 1995.

viszont az esetek egy részében lumpenizálódáshoz vezet.[6] A mai harmincévesek egy része általános vagy középiskolásként élte meg szülei munkanélkülivé válását, s tanulmányai végeztével maga is munkanélkülivé vált, mintegy „belenevelődve" a periférikus társadalmi helyzet okozta életvitelbe: a segélyek és különféle szociális juttatások kisajtolásába, az alkalmi és átmeneti – képzettségtől, ambícióktól független – munkalehetőségek megragadásába. A munkaügyi központok által szervezett átképzések során ezek a fiatalok bukdácsolnak a virágkötő tanfolyamtól a boltvezetőin át a számítógépkezelő – társadalombiztosítási ügyintéző képesítésig. Ezek megszerzése azonban csak ritka esetben teremt munkalehetőséget, életminőség-javulást. A tartósan – olykor éveken át – munka nélkül maradó fiatalok egy része a hiábavaló próbálkozások után elveszíti egyéni ambícióit, s változó munkahelyeken változó jellegű – általában alacsony presztízsű – munkák végzésével eljut az „egyik napról a másikra élek" mentalitás perspektíváját nem kínáló világába. Az Alföld falvaiban és mezővárosaiban a rendszerváltás óta növekszik az elöregedési ráta, s a negatív tartományban növekvő tendenciát mutat a vándorlási különbözet is. Az elöregedési ráta kedvezőtlen mutatóját a természetes szaporodás ugyancsak kedvezőtlen alakulása mellett a 18–30 éves korosztály intenzív elvándorlása határozza meg.

II. A TÚRKEVEI MUNKANÉLKÜLIEKRŐL

Az 1990. évben Túrkevén is megkezdődtek a létszámleépítések. Ekkor még – az országos átlaghoz hasonlóan – kis mértékűek voltak az elbocsátások, a munkáltatók a nyugdíjba ment dolgozók helyét nem töltötték be, illetve preferálták a korkedvezményes nyugdíjazást. 1991-re azonban már ennek a foglalkoztatási stratégiának az alkalmazása lehetetlenné vált. Túrkeve legnagyobb ipari foglalkoztatója, a Tiszántúli Autójavító Vállalat – közismert nevén AFIT – felszámolása elkerülhetetlenné vált. Míg 1988 decemberében 1097 fő volt a teljes munkaidőben foglalkoztatottak létszáma, 1990 decemberére a nyugdíjazásokkal, munkaerő-átcsoportosításokkal – valamint tizenhét dolgozó elbocsátásával – 807 főnyire sikerült lefaragnia a vállalat vezetésének az alkalmazottak számát. 1991 januárjától pedig kezdetét vette a fokozatos – többlépcsős – létszámleépítés. 1992 decemberére a vállalat valamennyi dolgozója elvesztette munkahelyét. Ugyanebben az évben vette kezdetét a termelőszövetkezet átalakulása, ezzel együtt az alkalmazottak létszámának fokozatos csökkentése. A tsz-tagok munkaviszonyának megszüntetése 1993–1995 között volt a legintenzívebb, ám az ezt követő években, a 2002-ben bekövetkező végleges felszámolásig is folyamatosan csökkent a létszám. A rend-

[6] A rendszerváltás okozta társadalmi egyenlőtlenségek kérdéséhez: Andorka 1996: 3–17.

szerváltás előtti évben a termelőszövetkezet 1800 tagja közül 1200 volt az aktív dolgozó. A felszámolás évében már csupán 274-üknek volt munkaviszonya. A termelőszövetkezetből alakult három mezőgazdasági kft. napjainkban is megközelítően ezt a létszámot alkalmazza, ám a munkák szezonális jellege miatt dolgozói jelentős részének a téli hónapokra felmond a kft.-k vezetése, tehát az alkalmazottak több mint fele az év egynegyed részében tényleges munkanélküliként él.

A város két nagy foglalkoztatója mellett a helyi gazdaság keringésében a Vegyesipari Ktsz, a Háziipari Szövetkezet, a Városgazdálkodási Vállalat, az Armafilt tömítőüzem, a Május 1. Ruhagyár részlege, a Szolnok Megyei Sütőipari Vállalat túrkevei üzemegysége, a Gabonaforgalmi Vállalat túrkevei üzeme, valamint az ÁFÉSZ egységei voltak jelen. Utóbbi kivételével – mely napjainkban egy étteremmel, egy áruházzal, egy húsbolttal és egy vegyesiparcikk-üzlettel működik – valamennyi üzem megszűnt. A Május 1. Ruhagyár részlege magánkézbe került, s Elegant Keve néven külföldi – német – megrendelő számára végez bérmunkát, a rendszerváltás előttit megközelítő létszámmal.[7]

A munkahelymegszűnések legaktívabb éve Túrkevén az 1992. év volt. Ekkor a város 10 304 főnyi lakosából 1438 főt – az összlakosság közel 15%- át – tartottak nyilván munkanélküliként. A 4400 főnyi aktív korú túrkeveinek tehát több mint 30%-a szerepelt a munkaügyi központ nyilvántartásában. 2004. január 20-án a megyei munkaügyi központ mezőtúri kirendeltségén 1313 főnyi volt a regisztrált túrkeveiek száma. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy egyre nehezebb a munkanélküliek számának tényleges megállapítása.

Egy részük a segélyezési lehetőségek teljes felhasználását követően megszakítja kapcsolatát a munkaügyi központtal, a nők egy része visszavonult a háztartásba, s nem regisztráltatja magát. A munkanélküliek tényleges száma mindig meghaladja a statisztikákban szereplő számokét. Ezekre a „rejtőzködő" munkanélküliekre vonatkozóan pontos adatokat nem találunk, legfeljebb spekulatív úton – az aktív korú lakosság számából kivonva az összes bejelentett foglalkoztatott számát – közelíthetünk a problémához, ám az ilyen számítások segítségével sem kapunk autentikus adatokat. Itt ugyanis számolnunk kell a fekete gazdaságban foglalkoztatottakkal is, akiknek számát csak becsülni lehet, és hovatartozásuk sem határozható meg egyértelműen. Munkanélkülieknek tekinthetjük őket, hiszen a legális munkavállalással együtt járó társadalmi ellátások köréből kiesnek, viszont kereső – jövedelemszerző – tevékenységet folytatnak, vagyis való-

[7] A Május 1. Ruhagyár közel kétszáz nőt alkalmazott 1991-ig Túrkevén. A magánosítást követően – egészen 2000-ig – százötven fő fölött maradt az alkalmazottak száma. 2001-től kedvezőtlenebbek az adatok: ekkor már csak 116; 2003-ban pedig mindössze 86 bérmunkásnőt foglalkoztatott a kft. Emellett, a minimálbért el nem érő havi jövedelem, az alacsonyan díjazott, s kampányidőben napi tizenkét-tizennégy órát kitevő munkaidő miatt nagy a fluktuáció.

ságosan saját munkájukból élnek.[8] E dilemma feloldására egyéni kutatás keretében aligha vállalkozhatnánk sikeresen, tehát a munkanélküliség vizsgálata során a munkaügyi központok által nyilvántartott munkanélküliekre vonatkozó számadatokra kényszerülünk hagyatkozni.

Az elbocsátásokkal párhuzamosan ugrásszerűen megnőtt a városban az ötvenszázalékos rokkantak száma. Míg 1989-ben 9 főt tartottak nyilván a rokkantak e csoportjában, 1990-re ez a szám 32-re emelkedett. 1991-ben 98-an, a következő évben pedig 118-an „százalékoltatták le" magukat.[9]

A munkahelyvesztések legnagyobb számban a betanított és segédmunkásokat sújtották. 1992-ben 705 főt regisztráltak ebből az állománycsoportból munkanélküliként. Nem volt sokkal alacsonyabb – 558 fő – a munkát kereső szakmunkások száma sem. Az 1263 munkásból 358 a nők, és 905 a férfiak száma. Az 1438 regisztrált munkanélküliből 1190 fő volt az általános iskolai, illetve szakmunkás végzettségű. Ugyanakkor 73 gimnáziumi érettségivel rendelkező nővel szemben csupán 21 fő volt az azonos végzettségű munkanélküli férfiak száma. Az összes – 1438 – munkanélküli közül 479 nőt és 959 férfit tartottak nyilván.

A számokból is kitűnik, hogy a rendszerváltással járó foglalkoztatási nehézségek erősebben érintették a férfiakat, bár nem hagyhatjuk említés nélkül a nyilvánvaló tényt, hogy a nők és a férfiak foglalkoztatottsági aránya sosem volt azonos.[10] A statisztikai úton kimutatható különbségeknél a valóságban megragadhatóbb a férfiak presztízsvesztésből fakadó korai önfeladása, a válságos helyzetben tanúsított gyengébb lelki és morális tartása, amely nem egy munkanélkülivé lett családban tapasztalható.[11]

III. A T. CSALÁD

1. A felmenők

A T. házaspár felmenői közül csak Irén édesanyja él. Ő tartja számon a család múltját. A helyi református parókián férje apai ágának történetét az 1700-as évekig kereste vissza. A korábbi szálakat már csak az Országos Levéltárban lehetett nyomon követni. S mert ez az időszak épp a kárpótlási törvény megvalósításának éve-

[8] A túrkevei polgármesteri hivatal hatósági osztályának kimutatása szerint 2002-ben 1230 ember élt alkalmi munkából.

[9] A túrkevei polgármesteri hivatal rehabilitációs részlegének adatai.

[10] A nők és férfiak közötti munkaerő-piaci különbségek problematikájához részletesen lásd: Galasi 2000: 218–226; uő. 2001: 18–31.

[11] E helyen csupán azt a tényt emelem ki, hogy a rendszerváltást követő években nem egy túrkevei családban a nők váltak családfenntartókká. Az egyes családmodellek ismertetését részletesen lásd: Szendrei 2003: 193–217. Ugyanehhez még: Örsi 2002: 291–298.

ire esett, idejét és energiáját a szülőktől elvett földek visszaszerzésére és a gazdálkodás beindítására fordította. Így a nagy terv, hogy megrajzolja férje családfáját, nem valósulhatott meg. Elmondása szerint egy Budapesten élő rokonuk folytatta a kutatást, aki szerint a család egy Sihot nevű töröktől származik, s a szál az 1600-as

T-né anyai ükszülei, Ötvös Rebeka és Szőllősi Imre az 1910-es években

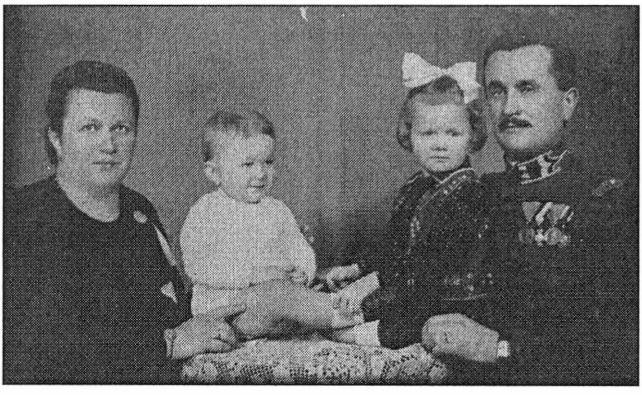
T-né kisújszállási dédszülei, 1960-as évek eleje

T-né édesanyja anyai nagyszüleivel, 1940-es évek eleje

T-né anyai nagyszülei, 1930-as évek

T-né nagyszülei, Katona Erzsébet és Szabó Imre gyerekeikkel, 1943

évek közepéig vezethető vissza. Egyik oldalági rokonuk a 20. század elején a város polgármestere volt, akinek nevét utca viseli. Férje szüleinek földje több tagban volt a túrkevei határban. Összesen harmincnyolc hektáron gazdálkodtak, lovakat, teheneket tartottak, s volt egy tanyájuk is. Az ötvenes években kuláklistára kerültek. Férje – mint osztályidegen – munkaszolgálatos katona lett Budapesten, ahol kitanulta a kőművességet. A katonaság után, mivel munkát nem kapott, egy másik kuláklegénnyel összefogva, kertek permetezéséből próbált megélni.

Irén szülei 1955 elején ismerkedtek meg, s még az év novemberében összeházasodtak. A feleség ekkor már Fegyverneken dolgozott a Betonútépítő Vállalatnál, raktári segédmunkásként. Amint mondja, ő *„duplán osztályidegennek"* számított. Anyai nagyszülei negyven hektár földdel bírtak a város határának két tagján. Tanyást tartottak, lovaik, szekereik voltak. Édesapja kisújszállási szegényparaszt családból származott. Sorozás után Pestre vezényelték, ahol jelentkezett a testőriskolába, s ennek végeztével Horthy testőrgárdájában szolgált hivatásosként. Elvégezte a polgári iskolát, hegedülni is megtanult. *„Nem volt nagy rangja édesapámnak, csak a főtörzsőrmesterségig vitte."* Irén édesanyja életének első hat évét szüleivel és öccsével egy XII. kerületi villában töltötte. Budapest ostroma előtt az apa feleségét és két gyerekét hazavitte Túrkevére. A háború után fogságba került, ezt követően családjával együtt felesége szüleinél élt. Felajánlották, hogy maradjon állami kötelékben, börtönőrként – ezt azonban visszautasította. Kubikolni járt, az állami gazdaságban rizsőrként alkalmazták, azonban osztályidegensége miatt sehol sem tűrték meg hosszabb ideig. 1950-ben kérte nyugdíjazását, s bár elfogadták kérelmét, néhány hónap múlva megvonták tőle a nyugdíjat. Ekkorra a feleség nagyszülei is kuláklistára kerültek. *„Nagyapám, mikor megmondták neki, hogy nem mehet ki többet a mórici tanyára, csak ült a fotelben és pipázott. Nemsokára meg is halt, nagymamámat pedig agyvérzés érte."* Irén édesanyját nem vették fel a helyi gimnáziumba, s bár később elvégezte Mezőtúron a gyors- és gépíróiskolát, nem kapott munkát Túrkevén. A Betonútépítő Vállalathoz protekcióval került. Később apja és férje is ennél a vállalatnál kapott munkát a Túrkeve–Kisújszállás kisvasút építése idején. Terhessége idején irodában dolgozott. A gyereket Túrkevén szerette volna világra hozni, ám az a vártnál két héttel korábban érkezett. *„'56. október 23-án született Irénke. Nyolc napot ott kellett tölteni a szülőotthonban, és nagy gond volt, hogy jutunk haza. Volt a vállalatnak egy kisplatós teherautója, és a főnök megengedte... Édesanyám gyalog jött Fegyvernekre, a tengeriföldön át, úgy hozta a pólyát, a holmikat, mert akkor már jöttek Debrecen felől az orosz tankok. És a főnököm megengedte, hogy hazavigyen bennünket ez a kis teherautó. Szalmát tettek a platóra, én ott feküdtem, édesanyám meg beült Irénkével a sofőr mellé. Ekkorra a férjemet már Balmazújvárosra vezényelték, mert a következő héten a vállalat Fegyvernekről oda költözött volna, így neki Balmazújvárosról kellett hazajönni. És a sok viszontag-*

ság közt mégis az volt a szerencse, hogy Irénke épp október 23-án született, és ez elterelte a figyelmet a forradalomról. Úgyhogy ez Irénkének köszönhető, mert a férfiak elmentek volna, és utána megint jött volna a megtorlás."

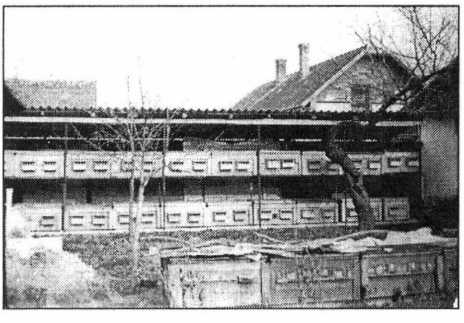
T-né szülei, Szabó Irén és Czihat Kálmán, 1955

Lányuk születése után Túrkevén, a feleség szüleinél éltek. A férj először az állami gazdaságban kapott munkát mint kőműves, később megszerezte a mestervizsgát, és ipart váltott. A kisiparosokat ellenőrző forgalmi adóellenőrök gyakori látogatását egy idő után zaklatásként élte meg, s egy ilyen alkalommal *„mérgében visszadobta nekik"* a kisipari engedélyét. Ezután nem próbált elhelyezkedni. Szabad idejében már évek óta méhészkedett, s a házaspár úgy döntött, hogy a férj a méhészet fejlesztésével próbálkozik. *„A méhészet lett a főfoglalkozása. Vándoroltunk, megépített egy méhészkonténert. Először csak olyat, hogy a teherautóra fel lehetett tenni, meg le lehetett venni, de azután megépítette a második konténert, egy pótkocsialvázra. Így ebben fixen lehetett harminc család. És a konténer végében kialakított egy kis lakrészt, úgyhogy vittük a nyaralónkat magunkkal."* Ekkorra már a feleség a tsz-ben dolgozott gyors- és gépíróként, s bár 1961-ben megszületett második lányuk is, elvégezte Karcagon a mezőgazdasági technikumot, később pedig mérlegképes könyvelői oklevelet szerzett. A képesítések megszerzése után a tsz-elnök titkárnője lett. A hetvenes években a háziipari szövetkezetbe hívták főkönyvelőnek, s mivel kedvezőnek ítélte az ottani mun-

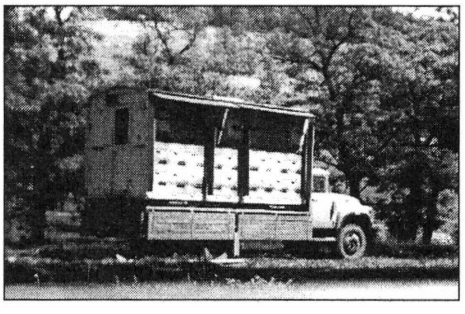
kafeltételeket, a tsz-ben felmondott. Közben emeletes ház építésébe fogtak. *„Szegény, ott van üresen, az egész életünk munkája benne van. Egy ideig Irénkéék is ott laktak velünk. Mi akkor költöztünk el, amikor gazdálkodni kezdtünk."*

T-né és húga, 1960-as évek vége

T-né édesapjának méhészete

Úton a méhészkonténerrel. 1970-es évek vége

A gazdálkodást 1992-ben kezdték, összesen hetvennyolc hektáron. Gépeket vásároltak, családi gazdaságot akartak kialakítani. Az *„új házból"* a férj szüleinek több mint tíz évig lakatlan házába költöztek, mivel annak portája – 900 négyszögöles lévén – a gépek és a termények tárolására alkalmasabb volt. Irén édesanyja ekkor már hét éve rokkant nyugdíjasként élt, mivel egy rosszindulatú

daganat következtében szervezete komoly károsodást szenvedett. Úgy gondolja, életben maradását első unokája születésének, és a méhészkedéssel járó természetközeli életmódnak köszönheti. A gazdaság első gépei is a méhészethez beszerzett eszközök voltak: egy 50-es traktor és egy ARO kisteherautó. A termény árából minden évben gépet vásároltak – a kombájnt egy ismerőssel közösen – s úgy számítottak, hogy a hetvennyolc hektár állattartással – sertéshizlalással – kiegészítve biztosítani fogja egy nagycsalád megélhetését. *„Amikor gazdálkodni kezdtünk, az már látható volt, hogy az AFIT-nak vége. És mi arra gondoltunk, hogy az egész család összefog, mint régen a nagycsaládok. Hogy akkor a vejek is jöttek, meg a gyerekek is jöttek dolgozni, és csinálta együtt a család. És megéltek belőle. Mi azt gondoltuk, hogy a rendszerváltással egy normális élet fog kialakulni, és a család visszakerülhet abba az életmódba, amiben a szüleink, nagyszüleink éltek. Igaz, hogy azok nem jártak üdülni, meg nem voltak olyan nem tudom, mekkora igényeik, de a biztos egzisztenciájuk megvolt."* Ám a következő évek nem hozták meg a remények beteljesülését. A sertésválság idején közel száz állat maradt a nyakukon, a terményfelvásárlás akadozott, s a föld megmunkálására sem találtak mindig alkalmas embert. Ám ezeknél a nehézségeknél érzékenyebben érintette az idős házaspárt, hogy lányaik és vejeik – jóllehet mind a négyen a megszűnőben lévő AFIT-nál dolgoztak – nem lelkesedtek a szülők elképzeléséért. *„Irénkéék azt mondták, nekik annyi föld sem kell, amennyi a cipőjük sarkára ragad."* Kisebbik lányuknak sikerült elhelyezkednie a postán, férje pedig a következő évben meghalt. Irén édesanyja szerint veje korai halálában nem csekély szerepet játszott az italozás. Irén férje is gazdálkodás helyett inkább a kényszervállalkozást választotta saját szakmájában. *„Egészen addig fajult a dolog, hogy majdnem harag lett belőle."* A gazdálkodás eredményességét 1998-tól akadályozta Irén édesapjának betegsége is. Férje halálát követően – 2003-ban – az édesanya haszonbérbe adta a földterület egészét egy fiatal gazdálkodónak. A gépek ma is a színekben állnak, *„még ahogy a férjem lezsírozta őket"*. Irén anyja abban bízik, hogy ha a gazdálkodókra kedvezőbb idők jönnek, talán kisebbik lányának fia *„kedvet kap a földhöz"*.

Irén férjének családjáról nem sokat tudunk. Lajos, agyvérzése óta nem tud beszélni, a család többi tagjától szerzett információk pedig meglehetősen szűkösek. Ennek fő oka lehet, hogy Irének házasságkötését követő évben Lajos édesapja agyvérzés következtében hirtelen meghalt. Lajos öccse, aki Irén édesapjának volt kőművestanulója, huszonöt éves korában – egy évvel apja halálát követően – halt meg. Az elmúlt évben az édesanyát is eltemették. Az apa mezőtúri föld nélküli családból származott, s 1951-ben Túrkevére nősült. A tsz-ben traktorosként dolgozott, majd a 70-es években az AFIT-hoz került, ahol akkor már fia autószerelőként dolgozott. Az édesanya túrkevei kisparaszti családból származott, s mivel sokat betegeskedett, nem állt munkába sem lánykorában, sem

férjhezmenetele után. 1996-ban beköltözött a városi idősek otthonába. Lajos szülői házának egyik fele azóta is lakatlan, a másik tulajdonrészben – mivel a ház Lajos anyjának és anyai nagybátyjának közös tulajdona volt – utóbbi örökösei élnek.

2. Az aranykor

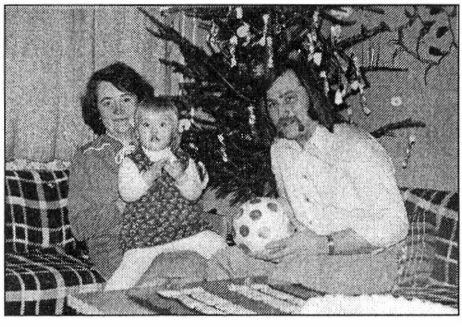
Irének 1976-ban kötöttek házasságot. Lajos ekkor huszonhárom éves volt, Irén húsz. Az esküvőt követő napon nászútra indultak. *„Még oda is az AFIT-on keresztül mentünk. Két hét szakszervezeti üdülést kaptunk Siófokra."* Irén előző évben, az érettségi bizonyítvány megszerzését követően került az AFIT-hoz műhelyadminisztrátorként, 1200 forint havi fizetéssel. Két évig szerződéssel – egy gyesen lévő kismama helyén – alkalmazták, majd a gyes leteltével véglegesítették. Lajos ekkor már kilenc éve kötődött az AFIT-hoz, mivel az általános iskola befejeztével a vállalat ipari tanulója lett. Nősüléséig szüleivel, és a nála egy évvel fiatalabb öccsével élt. Sorkatonai szolgálata idején fontolgatta, hogy a honvédség kötelékében marad, s jelentkezik tiszti iskolára, ám a két év elteltével mégis visszatért az AFIT-hoz. Házasságkötése előtti években a vállalat műhelykocsijával hatod-, nyolcadmagával Algyőre járt. Hétfő reggel indult a műhelykocsi, s péntek délután érkezett vissza Túrkevére. A vállalat a fizetés plusz ötven százalékával, ebédtérítéssel, kiküldetési valamint napidíjjal honorálta a műhelykocsizást. Nősülése után már csak egy alkalommal élt ezzel a lehetőséggel.

T-ék esküvői képe, 1976

Házasságuk negyedik évében az AFIT állami hozzájárulással nyolc lakást épített, melyek közül ötöt munkáslakásként értékesítettek. A fiatalok Irén szülei akkorra már felépült házának emeleti részében laktak. *„Öt évig laktunk ott. Az úgy alakult, hogy volt egy kis ház, ahol felnőttünk. És apukám kőműves volt, és hozzáfogtak építkezni. Az a ház akkorra került olyan állapotba, hogy egy szobát*

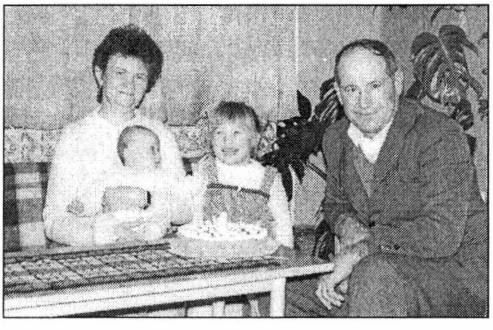
lent rendbe tett maguknak apu, mi meg fent laktunk. Fent volt egy kis teakonyha, meg egy fürdőszoba is. Mert ez két családnak épült tulajdonképpen. Úgy tervezték, hogy ha megöregszenek a nagyszülők, odaviszik őket. De nagyapám hirtelen elment. Nagymamám pedig már régen meghalt, és a mostohanagymamám nagyapa halála után elment a saját fiához. A másik nagyszüleim Pesten laktak, és nyolcvanegynéhány éves korukig maguk elvoltak. Így hát sosem jött ott össze egy nagycsalád, ahogy anyuék szerették volna." Irénék önálló életre vágytak, s úgy döntöttek, belevágnak a lakásvásárlásba. Az épülő munkáslakások ára hétszázhúszezer forint volt. A lakásvásárláshoz az állam száz- a vállalat százhatezer forinttal járult hozzá. S mivel a hamarosan megérkező gyerek mellé még egyet *„vállaltak"*, nyolcvanezer forint további kedvezményben részesültek. A vételár

Incivel karácsonyeste

ötven százalékára OTP-kölcsönt igényelhetett, aki százezer forintnyi önerővel rendelkezett. Ezt az összeget kettejük fizetéséből nem tudták volna egy éven belül előteremteni. Lajos ekkor tíz hónapon keresztül Tokajba járt a műhelykocsival, s a többletbérrel, valamint a feleség megtakarítása révén sikerült megvásárolniuk az egyik munkáslakást. 1981 szeptemberében költöztek át Irén szüleinek házából saját, nyolcvan négyzetméteres, kétszintes, három és fél szobás, összkomfortos, garázsos lakásukba, *„ami akkoriban nem volt kis dolog"*. Az állami és vállalati támogatás egyetlen feltétele egy tizenöt évre szóló kötelezettség vállalása volt. *„Férjem még gondolkodóba is esett, hogy ezt most aláírja, és akkor tizenöt évig az AFIT-hoz vagyunk kötve. És aztán, '92-ben örültünk volna, ha tizenöt év után is maradhatunk."* A lakások sorház jellegűek, s mindegyikhez tartozik egy kis – negyven négyszögölnyi – kert. A kiskert végébe – mintegy keresztben lezárva a portát – a következő nyáron Irén édesapja tizenöt négyzetméteres *„alsó épületet"* épített, ahol helyet kapott egy tyúkól, valamint egy másik garázs, amelyet szerelőaknával láttak el. Ebben tartotta Lajos szerszámait, és itt raktározták a télre vásárolt krumplit és hagymát is. 1981 elején megszületett nagyobbik lányuk, Inci. Irén ekkor gyesre ment. A lakáskölcsön törlesztése nem

okozott számukra nagy nehézséget, mivel Irén szüleinek jóvoltából húsra, zöldségfélére, gyümölcsökre alig kellett költeniük. Lajos szabad idejében besegített apósának a méhészkedésbe, így minden évben gyarapítani tudták háztartásukat. Színes televíziót, fagyasztóládát, videolejátszót, automata mosógépet, mikrohullámú sütőt, Lajosnak motorkerékpárt vettek. *„Meg az is nagy segítség volt, hogy például a vállalattól karácsonyra – nem is egy alkalommal – csekket kaptunk. Volt olyan, hogy huszonötezer forintot befizettek. És az nagy szó volt, mert akkoriban 1250 forint volt a havi törlesztőrészletünk."*

T-né szülei az unokákkal

Együtt a család Kamaraerdőn

1984-ben született második lányuk, Zsuzsi. Amíg a gyerekek kicsik voltak, a házaspárnak kevés alkalma nyílt nyaralásra, szórakozásra. Inci születése előtt sokat utaztak a házasságkötésük utáni évben használtan vásárolt Zsigulival. Jártak Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban. *„Beültünk a kocsiba, benne volt a takarónk, a párnánk, vittünk ennivalót, mindent. A kocsiban aludtunk, sokszor az autópálya mellett, és volt, hogy ötszáz kilométert is mentünk egy nap, és ezt csináltuk két hétig. Térkép alapján mentünk, nem terveztünk előre. Úgy voltunk vele mindig, hogy oda megyünk, ahova érünk. Felmentünk egészen a tengerig."* Hétvégeken átjártak a gyomai fürdőbe, Berekfürdőre. A lányok születése után a külföldi utak elmaradtak, viszont minden hónapban Irén anyai nagyszüleinél, Kamaraerdőn töltöttek egy hétvégét. A nagyszülők visszavágytak Pestre, s a hatvanas évek elején, a Kamaraerdőn vásárolt telekre Irén édesapja és nagyapja – aki vejétől megtanulta a kőművességet – kétszobás családi házat épített. *„Amikor gyesen voltam, két-három hetet is ott töltöttünk. Felvitt bennünket férjem, ő visszajött, mi pedig ott maradtunk. Mamáék ennek nagyon örültek, nekünk pedig jó volt ez a kikapcsolódás. Mindenféle gyümölcsfáik voltak; a gyerekek nagyon jól érezték ott magukat. És sokat kirándultunk: a Szabadsághegy, a libegő, a vár, hajóval felmentünk Esztergomba. Minden évben voltunk az állatkertben, a vidámparkban, többször kimentünk Gödöllőre."* Inci asztmával született, ezért évente kétszer két hetet az AFIT répáshutai üdülőjében töltött a család.

„A levegőváltozás többet ért, mintha egy szatyor gyógyszert megevett volna. Ki is nőtte hároméves korára. Nagyon sok időt töltöttünk ott. Húsz forint volt egy éjszaka a gyerekeknek, negyven a felnőtteknek, a szakszervezeti tagoknak. Önellátós volt, mindenki vitte a kis főznivalóját, de amúgy mindennel fel volt szerelve. Edények, tűzhely, ágyneműhuzattal, csak kaját kellett vinni." A vállalat minden közös összejövetelén részt vettek. Tartottak névnapot, nőnapot, gyereknapot, Mikulás-estet, kultúresteket. *„Egyszer például Recsken voltunk, az ifjúsági tábort rendbe tenni. Mi, lányok, meszeltünk, a fiúk meg a kerítést javították. A brigádunk ajánlotta fel ezt a hétvégét, és ott nagyon jól éreztük magunkat. Férjemék sportnapokat is szerveztek. Szombatonként kispályás foci, lövészet volt. Férjem volt a lövészetvezető."* Lajost szerették a fiatalok, ismerték a szakközépiskolából, amely gyakorlat keretében *„bedolgozott"* az AFIT-nak, fődarabok gyártásával. A vállalat Lajost bízta meg az iskolában készített fődarabok ellenőrzésével. Irén közben kétéves különbözeti képzésre járt Mezőtúrra, ahol közgazdasági érettségit szerzett, így második gyesének letelte után termeléskönyvelőként dolgozott a vállalat felszámolásáig. Időközben új bútorokat vásároltak, 1986-ban pedig az öreg Zsigulit új Daciára cserélték.

3. A rendszerváltás

1989-ben az AFIT megkezdte mélyrepülését. S bár az év végére a városban beszélni kezdtek a vállalat gondjairól, a várható elbocsátásokról, az ott dolgozók nagy része rémhírnek, pletykának minősítette a kellemetlen híreket. T-ék sem hittek a városban és a vállalaton belül keringő *„szóbeszédnek"*. 1991-ben, amikor megkezdődtek az előző évinél nagyobb mértékű elbocsátások, még mindig nem gondoltak arra, hogy lépniük kellene. Lajos huszonnégy éve volt a vállalat elismert dolgozója, valamennyi munkafolyamatot ismerte, úgy gondolta tehát, a vállalat nem tudja nélkülözni szakmai ismeretét, tapasztalatát. Azt pedig, hogy az autójavító megszűnhet, sem ő, sem Irén – sok más AFIT-oshoz hasonlóan – a napról napra nyilvánvalóbb tények ellenére sem hitték. Irén akkor esett gondolkodóba, amikor 1992 tavaszán, Lajos törzsgárda taggá válásakor megkérdezték, hogy emlékgyűrű helyett beéri-e annak árával. Néhány hónappal később – júniusban – pedig megkapta felmondását. Irén még ekkor sem nézett más munkalehetőség után, bár ez időre már több kolléganője – köztük húga – is távozott a vállalattól, amint valamilyen munkalehetőség adódott a városban, vagy a közelben. *„Én végig nem hittem. Én azt hittem, hogy legalább egy kis mag megmarad."* Pedig nyár végén már őt is *„átcsoportosították"* termeléskönyvelőből leltárfelelőssé. *„Odarendeltek, mert nem nagyon szerette látni senki, ki merre viszi, húzza a dolgokat. Mindenki kapart a saját szintjén. A kisember vitte haza, amit még otthon fel tudott használni. A középember, ugye, az már nagyobban gondol-*

kozott, az már nem egy zsebrevaló csavart, szatyornyi vasat vitt haza, hanem az már alakította a maga kis kft.-jét; az már a kisebb gépeket, a szerszámokat intézte, hogy azok a műhelyben maradjanak. A műhelyben leltároztunk, de másnapra azok a gépek már nem voltak ott. Volt háromféle konténer: új anyag, még használható anyag és ócskavas. Minden konténerhez, amit teleraktak, rá kellett tenni a papírt, hogy abban a konténerben mik vannak. Aztán jött a targonca, elvitte a konténert, és láttuk, ahogy a konténerrel megy a targonca, és viszi a szemközti – fél éve odatelepült – ócskavastelepre. És a targoncák szépen ballagtak ki azokkal az alkatrészekkel, amiket mi összeírtunk. Akkor fellázadtunk. Mert alá kellett volna írnunk, mint leltárfelelősöknek. És amikor nem akartunk ezért felelősséget vállalni, azt mondták, végkielégítés nélkül fognak bennünket elküldeni. És akkor mit csináltunk? Odaírtuk, hogy leltári ívre vezetve. És hogy utána mit csináltak vele, az már nem a mi dolgunk volt." Novemberre Irén állása is megszűnt.

Lajos és Irén másfél évig voltak munkanélküliek. A segély időtartamának leteltével Lajos az AFIT területén alakuló autószerelő kft.-ben vállalt munkát. Két évig szerelőként dolgozott. S bár korábbi munkakörével egyező tevékenységet végzett, elégedetlen volt helyzetével. Irén szerint a kft.-ben *„spártai körülmények"* uralkodtak. Nem voltak ritkák a túlórák, alacsony volt a bér, a műhelyeket a leghidegebb hónapokban sem fűtötték, a munkaidő nem a reggeli kávé melletti beszélgetéssel kezdődött, mint az AFIT idejében. *„És akkor férjem azt gondolta, hogy ha ilyen körülmények között kell dolgozni, jobb, ha kiváltja a vállalkozói engedélyt. Ezt nevezték akkoriban kényszervállalkozásnak. Férjem nem telephelyhez kötött vállalkozóként összetársult egy volt kollégájával, mert teherautót javítani egy személy nem tud. Fődarabot, futóművet, váltót kivenni egy személy nem tud. Még idegen segítség sem jó, hanem csak két szakember, mert ha az egyik nem ott fogja meg, ahol kell, akkor a másikra ráemeli."* Lajos és négy évvel fiatalabb kollégája teherautók javítását vállalták az ország bármely részén. Irén szerint sok ügyfelük volt Debrecen és Nyíregyháza környékén, de jártak Szarvasra, Egerbe, s a Dunántúl keleti megyéibe is. Az 1996-ban indított vállalkozás nagy hiányossága volt, hogy Lajosék nem rendelkeztek a teherautó-szereléshez szükséges eszközökkel: hiányzott a futómacska, a targonca, az emelő. *„Néha szerencséjük volt, mert olyan helyre mentek, ahol a fuvarozónak volt olyan gépe, amivel ki tudták venni a váltót vagy a futóművet a kocsi alól, de általában csak a saját erejükre számíthattak."* Másik nehézségüket okozta, hogy az évek során a szocialista országokban gyártott alkatrészek lassanként elfogytak, s egyre gyakrabban kellett utángyártott alkatrészeket beszerelniük. S mivel a jövőbeli megrendelések reményében a gyenge minőségű utángyártott darabok javítására is garanciát vállaltak, nem volt ritka, hogy egy munkadíjért kétszer kellett megtenniük a sokszor 150–200 kilométeres utat, s kétszer kellett elvégezniük a szerelést. Munkaautó gyanánt Lajosék használtan vásárolt Volkswagen Golfját

használták, s ha nem tudtak egy nap alatt végezni a vállalt munkával, az éjszakát a kocsiban töltötték. A megrendelések bizonytalansága, a fárasztó utak, az eszköztelenség kikezdték Lajos akaraterejét és egészségét. *„Férjemnél az ital is közrejátszott. Nem bírta ezt a helyzetet feldolgozni. Aztán magas lett a vérnyomása, és 2001. január 16-án agyvérzés érte."* Két hétig feküdt kómás állapotban. Jó fél év elteltével került – az orvosi vélemény szerint – véglegesnek tekinthető állapotba. Lajost 2001-ben 100%-os rokkanttá minősítették.

Irén elbocsátását követően ismerősökön, volt kolléganőkön keresztül próbált állást találni, de hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy a városban belátható időn belül nem kínálkozik számára munkalehetőség. *„Aki hamarabb lelépett, az még egy-két helyen – a polgármesteri hivatalban, a postán – talált helyet, amit még be lehetett tölteni. De mi, akik végig maradtunk, nekünk már nem maradt semmi. Volt olyan kolléganőm, aki protekcióval tudott takarítónői állást szerezni."* Lajos, betegsége bekövetkeztéig a korábbinál intenzívebben segített apósának a méhészkedésben, s bár – saját vállalkozása miatt – nem rendszeresen, de a gazdálkodásban is részt vett. Irén szülei továbbra is ellátták őket zöldség- és gyümölcsfélékkel, disznót hizlaltak számukra, s emellett Irén a lakásukhoz tartozó kis udvarban tyúkokat és kacsákat nevelt. A család létfenntartása tehát a nehéz helyzetben, a megváltozott egzisztenciális pozíció ellenére is biztosítva volt. Irén azonban napról napra jobban rettegett a lecsúszástól, úgy érezte, korábban megszerzett javaik, s ezzel egész életük veszélybe került. Egyre gyakrabban került pánikhangulatba. Saját helyzete, Lajos vállalkozásának bizonytalansága, és lányai sorsának további alakulása mókuskerekében őrlődött. Idegállapota miatt 1997-ben 50%-os rokkanttá nyilvánították. Nagyobbik lányuk apja megbetegedésének évében fejezte be a helyi gimnáziumban az érettségi utáni kétéves szakosítót, ám gazdasági informatikusként ő sem tudott elhelyezkedni. Ekkorra már Zsuzsi lányuk is a helyi középiskolába járt.

4. Napjainkban

Irén legnagyobb félelmét, lányai *„elindításának lehetetlenségét"* édesapja 2003 őszén azzal enyhítette, hogy mindkét unokájának vásárolt egy-egy másfél szobás lakást. *„Annyi kérése volt, amikor felajánlotta az összeget, hogy itt, a közelben nézzenek lakást vagy házat, hogy segíteni tudjanak az apjuk ellátásában. Mondta, hogy intézzétek, keressétek. Mintha érezte volna, hogy neki eddig fog tartani."* A lányok a Vásártéren, ugyannak a háznak az első emeletén vásároltak lakást. *„Itt, az erdőn keresztül két perc alatt oda lehet érni, és tőlünk látni lehet az ablakaikat is."* A család öröme azonban nem lehetett töretlen, mert két hónappal az ajándékozás után a nagyapa szívrohamban meghalt.

A nagyobbik lány egy évig dolgozott a helyi múzeumban, a munkaügyi központ támogatásával. A támogatás megszűnte után ismét munka nélkül maradt, majd egy év múlva a helyi televíziónál kapott állást. *„El akart menni a munkaügyi központon keresztül kereskedőtanulónak. És előtte történt, hogy a művelődési házba Szolnokról jött le egy pszichológus. Volt egy beszélgetés, meg felkészítés a pályaválasztásra. És azt mondta Incinek a pszichológusnő, hogy neki szakmája van, ő középfokú gazdasági informatikus, próbálkozzon, menjen, keressen állást. Akkor megint nekiindult, és lett is, itt, a hivatalban."* A helyi televíziónál Inci feladata videofelvételek készítése volt. A változatos, mozgalmas munka tetszett neki, korábbi visszahúzódó természete az emberek között oldódott. A támogatás lejártával azonban ettől a munkahelytől is búcsút kellett vennie. Közben szülei lakásából sajátjába költözött, ahová vőlegénye is követte. A költözés idejére a vőlegény – aki asztalosként dolgozik egy helyi kisvállalkozónál – valamennyi bútordarabjukat elkészítette. Inci 2004 végétől bejelentette magát, mint édesapja ápolója. Bár az ápolási segély nem éri el a húszezer forintot havonta, a nyugdíjjárulék és a betegbiztosítás miatt mégis elfogadhatónak tartja. Emellett lehetővé teszi anyja számára, hogy ki tudjon mozdulni, s a család ügyes-bajos dolgait intézhesse. Az elmúlt nyáron méhészkedni kezdett, s tavasztól ő fogja továbbvinni nagyapja méhészetét. Egyelőre letett az álláskeresésről, s a jövő évre gyereket szeretne.

A kisebbik lány, Zsuzsi érettségi után kozmetikusságot szeretett volna tanulni. Mezőtúron azonban nem találtak mestert, akinél a gyakorlati ismereteket megszerezhette volna. Ekkor úgy döntöttek – a korábbi tervekkel ellentétben – hogy pesti iskolában próbálkoznak. Bár Zsuzsi irtózott a kollégistaélettől, mégis rászánta magát. Ebben, Irén elmondása szerint nem csekély része van, hogy Zsuzsi udvarlója a kollégium melletti munkásszálláson lakik. Zsuzsi ingyenes kollégiumi elhelyezést kapott, étkezési hozzájárulással. Szülei fizetik tandíját és utazási költségeit. Lakását kiadták albérletbe egy fiatal házaspárnak, ebből fedezi budapesti tartózkodása egyéb költségeit.

Irének élete a férj állapotának stabilizálódása után új mederbe tért. Lajos jó ideig csak kerekes székkel tudott közlekedni, a lakás általa használt közlekedőtereit át kellett alakítaniuk, s mivel fürdőszobájuk a tetőtérben volt, a földszinti spájz helyén zuhanyozófülkét alakítottak ki számára. Téli szórakozása a televízió, tavasztól őszig pedig a teljes napot a kis kertben tölti. Elmúlt nyáron már sorba rakta műhelyében a szerszámokat, s a kerti székről elérhető gazszálakat is ritkította. Irén fájlalja, hogy a rokoni és a baráti szálak férje betegsége után megszakadtak. *„A legnagyobb baj, hogy férjem nem tud beszélni, így nem tudnak mit kezdeni vele. Ha járok a városban, ismerősök kérdezik, jó egészséget kívánnak neki, hazajövök, mondom, hogy ez és ez ezt üzeni, erre ő bólint, és kész. Az sokkal többet jelentene, ha egy fél órára eljönne hozzá."* A régi ismerősök közül csak

korábbi vállalkozótársa látogatja meg időnként. *„Most úgy élünk, mintha hetvenéves nyugdíjasok lennénk. Én még szerettem volna élni, én még nem érzem magam annyira öregnek."*

Édesapja halálát követően Irén gazdálkodási stratégiájában a *„megszorítások"* mellett megjelent az *„ügyeskedés"*, a *„bűvészkedés"*. *„Mindig van intéznivaló. Ezekre figyelni kell. Mire vagyok jogosult, mit kérhet az ember. És akkor pofátlanul menni kell, intézni kell. És én addig megyek, amíg el nem intézem. Szolnokra is, nem tudom, hányszor bementem, hogy a fürdőszobára, a csúszás- és küszöbmentesítésre a százötvenezer forintot megadják. És megadták. Most a telefonra kértem támogatást, és még el kell intéznem, hogy gépkocsi-támogatást is kapjunk, mert ez a kocsink már tizenhat éves, és egyre több probléma lesz vele. Férjemet másképp nem tudom sehová sem vinni. Szóval, ezeket figyelni kell. Mondom is a gyerekeknek, hogy én papírból csinálok pénzt."* Irén és Lajos együttes nyugdíja jelenleg 86 000 forint, bár ez utóbbi tartalmazza Lajos nem véglegesen megítélt 18 000 forint fogyatékossági támogatását is. Irén a nyugdíjból először a gyógyszereket váltja ki. Bár Lajost közgyógyellátás illeti meg, nem mindegyikre kapja meg a maximális támogatást. Irén szerint épp a legfontosabbak, az érrendszeri problémák kezelésére rendelt orvosságok – amelyek egyben a legdrágábbak – térítéskötelesek. A gyógyszerek után a számlák kerülnek sorra. Irén a nagyobb hatékonyság és a kevesebb kiadás érdekében vásárolt egy fatüzelésű kályhát, amelyet a földszinti szobában állított be. *„Most vagyunk ilyen értelemben bajban, hogy nagy lett a lakás. Eddig nem volt probléma, mert mindegyik lánynak volt saját szobája, de most már ketten maradtunk, minek fűtsünk fent?"* Nyáron a szülők zártkerti ingatlanai a zöldség és gyümölcs szükségleteik nagy részét továbbra is fedezik. Irén tyúkokat és néma kacsákat nevel, ezek egy részét édesanyjánál tartja. *„Ez a néma kacsa háromszor is költ egy évben. Két tojó van, az első csapatban harminc kiskacsa kelt ki. Alig győztük tömni, megpucolni. Berakjuk a fagyasztóba. A lányoknak is ez van: Incinek is, Zsuzsi is viszi minden héten."* Minden télen disznót ölnek. *„Korábban ezt apu és férjem intézte. Amióta a nagy disznóválság volt, már ők sem tartottak. Majdnem száz disznó maradt apun. Két mázsa fölött voltak, nyár volt, és úgy locsolta alattuk egész nap a betont. Akkor az volt, hogy na, akartok disznót vágni? Melyik kell? Ráböktünk egyre, hogy azt szeretnénk. De vágni se nagyon mertünk a nagy melegben, és akkor azt mondta apu, hogy az ő portájára több disznó nem kerül. Azóta vesszük a disznót, és úgy kell most már a hentestől időpontot kérni. Idén februárban kerülünk sorra."*

Irén a megváltozott körülmények között is igyekszik azokat a családi szokásokat megtartani, amelyek korábbi életvitelükben fontosak voltak. Tavasszal és ősszel elmennek a szarvasi arborétumba, s nyaranta két hetet Répáshután töltenek. Irén szerint a volt AFIT-üdülő kispénzű emberek számára ma már megfizethetetlen, ezért ők az ÁFÉSZ vendégházába *„pártoltak át"*. *„Az a közösségi*

része, ami volt, az nagyon sokat jelentett az embernek. Külön szobák voltak, és volt egy közös fürdőszoba. A közepén volt egy nagy, tágas társalgó. Ott lehetett enni, este pedig beszélgetni, kártyázni, s körülöttünk ott játszottak a gyerekek is. Most már minden másképp van. És épp azt a részét szüntették meg, ami miatt olyan jól éreztük ott magunkat." Az utóbbi két évben nyaranta kétszer is kaptak helyet az ÁFÉSZ vendégházában, s egyszer Incivel és vőlegényével, később Zsuzsival és udvarlójával töltöttek ott két hetet.

5. Tervek

Irén szeretne a tetőteres házból egy kiskertes, *„takaros"*, két szoba-összkomfortos családi házba költözni. Úgy érzi, ezt a lányok otthonról való elkerülésén túl férje állapota is szükségessé teszi, mivel jelenlegi lakásukat már nem tudják praktikusan használni: *„Egy szobába zsúfolódtunk össze. Férjem ősztől tavaszig egész nap ott van, én is ott ülök le olvasni, tévézni, ha elvégeztem a dolgomat, és ott is alszunk"*. Jelenlegi lakásuk és a megvásárolandó közötti árkülönbözetből szeretne félretenni, mivel férje betegsége idején tartalékaik elfogytak. Irén az új lakás kiválasztásakor mérlegelni fogja annak beosztását – főként, hogy férje által is megközelíthető legyen valamennyi helyiség – műszaki állapotát, árát – csak olyat vesz számba, amelyik legalább 1–1,5 millió forint megtakarítást hozna számukra a lakáscsere során – valamint, hogy édesanyjától és lányai lakásától ne essen távol.

Irén úgy gondolja, Inciék megmaradnak Túrkevén, bár azt is hozzáteszi, hogy az élettársi kapcsolatát megelőző időben valószínűleg nagyobbik lánya is elhagyta volna a várost, ha stabil munkalehetőséget talált volna máshol. Bízik benne, hogy az iskola befejeztével Zsuzsinak nem kell visszajönnie Túrkevére. Igaz, hogy kisebbik lánya a kozmetikusmesterség elsajátítása után a fodrászatot is meg akarja tanulni, mivel *„rendkívüli kézügyessége van"*, ám a két szakma és érettségi birtokában sem lát esélyt, hogy a jelenleg egzisztáló négy kozmetikus, valamint tucatnyi női fodrász mellett újként talpon tudna maradni. Attila – Zsuzsi udvarlója – érettségi után Budapestre ment, ahol nővére segítségével – aki akkor már több éve a BKV-nál dolgozott – diszpécseri állást kapott. Az érettségi óta eltelt tíz évben diplomát szerzett a mezőtúri főiskola levelező tagozatán. *„Most már a munkahelyén is feljebb avanzsált"*, Irén szerint tehát nem valószínű, hogy a fiatalok vissza akarnak jönni szülővárosukba. Abban bízik, hogy Attila segít majd Zsuzsinak állást találni, vagy segíteni fogja az önálló szakmai tevékenység elkezdésében. Zsuzsi és vőlegénye egy Túrkevén meglehetősen ismeretlen átmeneti megoldást fontolgatnak. Attila tíz éve munkásszálláson lakik, ugyanazon a munkahelyen dolgozik, tehát esélye van arra, hogy valamelyik fővárosi *bérlők házában* szobát kapjon. Attila nővére válása óta lakik ilyen, bérelt szobában Újpalotán. *„Ez egy szoba, a többi helyiség közös használatú. Nem nagy szobák ezek, de van benne egy kis*

mosdókagyló, erre rá lehet csatlakoztatni egy automata mosógépet, és egy hűtőszekrény is elfér. Öt évre adják, és növeli az esélyt, hogy az öt évből hány hónapot fizet ki az ember előre. Ez havi tizenháromezer forint, de ebben a rezsi is benne van." Ha a terv sikerülne, Zsuzsi is odaköltözne. Irén szerint ez kedvező helyzetet teremtene a fiatalok számára, mivel az alacsony bérleti díj mellett – feltéve, hogy a későbbiekben Zsuzsi is munkába tudna állni – minden hónapban félre tudnának tenni, s az ötéves bérlet leteltével – a nagyapa által vásárolt túrkevei lakás értékesítése révén – saját lakáshoz juthatnának Budapesten.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A T. házaspár életében a feleség szüleinek szerepe volt domináns. Ennek egyik oka, hogy a férj édesapja fiatalon meghalt, másfelől – amint az a megszólaló családtagok elbeszéléséből is kitűnik – Irén édesapja a legválságosabb helyzetekből is hamar megtalálta a kivezető utat. Példa volt erre saját élete, de gyerekeit is átsegítette életük nehéz szakaszain. Irén a család életének alakulásáról, a bekövetkező eseményekről minden alkalommal tényszerűen, érzelemnyilvánításoktól mentesen számol be. S bár édesapja életéről, családban betöltött szerepéről is visszafogottan beszél, e visszafogott elbeszélés szövetén is kitapintható, hogy valamennyi, őt ért megrázkódtatás közül apja elvesztése érintette legmélyebben. Az erős érzelmi kötelék egyik szála volt az apai erő, ami a munkanélkülivé, majd rokkanttá váló házaspárnak – méhészkedésbe és gazdálkodásba való bevonásukkal – kapaszkodót biztosított. Lánya és veje válláról levette a nyomasztó terhet, amelyet két lányuk *„életbe való elindítása"* jelentett. Inci a nagyapja által ajándékozott lakásban kezdhette önálló, felnőtt életét, s a hatvanas években beindított méhészetre támaszkodva próbál kilábalni a munkanélküliség kátyújából. Zsuzsi, a kisebbik unoka pedig lakása hozadékából tudja biztosítani budapesti tartózkodását, mivel szülei nyugdíjából a tandíjon és az utazási költségen túl egyéb támogatásra nem futná.

A családi összetartással és az erős érzelmi kapcsokkal szemben ellenerőként hatott a két generáció szemlélet- és életvitelbeli különbözősége, amely a rendszerváltást követően domborodott ki élesesen. Irén szülei a föld bűvkörében éltek – s bár modern eszközök alkalmazásával, még a biotermesztésbe is belekóstolva – a hagyományos paraszti életformát szerették volna visszaállítani, ahol a gazdálkodás a nagycsalád munkamegosztására épül, s a család tagjai a földet, és a vele járó kitartó, megfeszített munkát helyezik minden egyéb érdekük és értékük fölé. Irén édesanyja ötvennégy éves korában traktorra szállt. *„Amikor már két traktorunk volt, én is mentem a párommal, és sokszor sírtam a traktorban, és arra gondoltam közben, hogy nagyapám és apósom örülnek, ha látnak fentről, és*

hogy ezzel talán elégtételt szereztem nekik." Irének viszont a családi indíttatás ellenére már a Kádár-korszak gyermekei. A család tagjai munkába járnak, végzett munkájukért havibért kapnak, közösségi életet élnek, szabadidejüket szórakozásra, kirándulásra fordítják. Az otthon végzett munka – Irén esetében a baromfinevelés, Lajosnál az olykori hétvégi autószerelés – kiegészítő jellegű, fő tevékenységüket lakóterüktől elkülönült helyen folytatják. Takarékoskodnak, *„gyűjtenek"* ők is, ám megtakarításaikat nem munkához szükséges eszközök beszerzésére, hanem életminőségük javítására fordítják. Irént például sem a munkanélküliség, sem férje betegsége nem tántorította el a nyaralástól. S bár csak a legszerényebb szálláslehetőséget tudják igénybe venni, megesik, hogy egy évben kétszer is visszatérnek korábbi – felhőtlenebb – nyaralásaik színhelyére. *„Az utóbbi években a faházban nyaralunk. Ott csak kétezer forint négy személyre egy éjszaka. Aki szereti a tájat, a kirándulást, az így is elmegy. Gyerekkorunkban sem volt fürdőszoba, meg angol WC."* Jelenlegi helyzetében bezártnak érzi magát, s most, hogy nagyobbik lánya részt vesz apja ápolásában, szívesen vállalna részmunkaidős tevékenységet. Úgy gondolja, ha megváltozott munkaképességűek számára valamilyen összeszerelő üzemet hoznának létre a városban, próbálkozna. *„Hiányzik a közösség. Jó társaság volt az AFIT-os. Jó volt bent az irodában is, és ha kimentünk a műhelybe, ott is vártak, szerettek bennünket. És egy ilyen közegből kikerülni, az rettenetes."* A két, egymással szembenálló szemlélet egy ponton mégis közös. Mindkét generáció a maga letűnt, korábbi életmódját és a hozzám kapcsolódó eseményeket a jelen hiányaként éli meg.[12] Irén és Lajos nem a jövőbe vezető útként érzékelték szüleik közös gazdálkodásra irányuló felajánlását. A gazdálkodásban való – nem rendszeres – részvételüket részben a létbizonytalanság, a lecsúszástól való félelem, részben a szülőkhöz kötődő érzelem kényszerítette rájuk. Irén jelenlegi helyzetükből nem lát „kiugrási lehetőséget". A megváltozott körülmények, a beszűkült lehetőségek között minden energiáját a korábban megteremtett és megszokott életvitel fenntartására és megőrzésére fordítja.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf
1996 A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle* 1. 3–17.

ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest

[12] A kontraprezentikus szemlélet fogalmát Jan Assmann alkotta meg. E szerint a visszaemlékező a megélt, de letűnt valóságot a „hőskor" jegyeivel ruházza fel, míg a jelennek csak a hiányosságait érzékeli, s domborítja ki elbeszélései során. Assmann 1999: 79–80.

FEKETE SZABÓ Sándor – SÁNDOR István
1991 A munkanélküliség Jász-Nagykun-Szolnok megyében. *Statisztikai Szemle* 6. 458–470.
FÓTI János – LAKATOS Miklós – MÉSZÁROS Árpád
1991 A munkanélküliség Magyarországon. *Statisztikai Szemle* 7. 622–639.
GALASI Péter
2000 A női – férfi munkaerő-piaci részvételi különbségek, 1993–2000. *Statisztikai Szemle.* 2. 218–226.
2001 Nő – férfi kereseti különbségek Magyarországon 1992–1996. *Statisztikai Szemle* 1. 18–34.
ÖRSI Julianna
2002 Szerepcsere – A társadalmi-gazdasági változások hatása a nagykunsági családok életmódjára. In Örsi Julianna (szerk.): *Kulcsemberek.* 291–298. Túrkeve
SZENDREI Eszter
2003 A semmi ágán. In Örsi Julianna (szerk.): *Családok, famíliák, nemzetségek.* 193–217. Túrkeve
VÁSÁRHELYI Mária
1995 *Rendszerváltás alulnézetben.* Budapest

Eszter Szendrei

PRISONER'S BASE: THE IMPACTS OF UNEMPLOYMENT—THROUGH THE EXAMPLE OF A SMALL-TOWN FAMILY

It is through the example of a family residing in the settlement *Túrkeve* that this paper illustrates the development and operation patterns of strategies created in order to adapt to the new conditions brought about by unemployment.

In the life of the couple T. (Irén and Lajos), the parents of the wife play the dominant part, and family solidarity has an outstanding role in handling the difficulties of day-to-day existence. The differences between the views and the lifestyles of the two generations, however, act as forces contrary to this. While the representatives of the older generation are intent on going back to the traditional lifestyle of peasants, the young ones regard work at home only as supplementary and rather a constraint, so they strive to maintain their newly acquired way of life instead.

Nagy Zoltán

A vaszjugani hantik madárosztályozási rendszere*

1992 óta foglalkozom a hantik legdélebbi csoportjával, a vaszjugani hantikkal, ezalatt az idő alatt összesen egyéves terepmunkát végeztem közöttük. 2001-es terepmunkám célja e hanti csoport gazdálkodásának, azon belül is vadászatának részletesebb megismerése volt.

A vadászat kutatása együtt született a finnugor népek néprajzával, ami főleg technológiai jellegű kérdések tárgyalását jelentette, akár eredet, akár funkció szempontjából. A vadászat kutatásában csak elvétve szerepeltek olyan – idézőjelben – perifériku s témák, mint például a vadászati jog, a vadászterületek birtoklásának kérdése, a vadászidények kijelölődése, és kirekedtek csaknem teljesen olyan témák, mint pl. a vadászott állatok ismerete, émikus kategorizálása. Ha az állatnevekkel foglalkoztak a finnugrisztikában, az elsősorban etimológiai kutatás volt, illetve a biztosan közös etimológiájú szavakat közvetlenül térképre, közvetve az eredet kérdésére vetítve használták fel.[1] Vagyis az etnozoológia kérdésfelvetése – mely a hetvenes években vált önálló tudománnyá az etnoscience-en belül[2] – nem kapott visszhangot a finnugor népek néprajzában, holott a magyar néprajztudománytól sosem volt idegen, utalok itt elsősorban Herman Ottó[3] és Vajkai Aurél[4] munkáira.

Ebből kiindulva célomnak tartottam megismerni a vaszjugani hantik állatosztályozási rendszerét. Kísérletem kevés eredménnyel kecsegtetett, mert tudni kell, hogy a vaszjugani hanti a legakkulturálódottabb hanti csoport, amely a harmincas-negyvenes évek folyamán, a sztálini ki-, illetve Szibériából nézve betelepítési politikának köszönhetően 90%-os többségből alig 5%-os kisebbséggé vált. Ez természetesen a nyelvhasználatban is jelentkezik: a hanti nyelv vaszjugani dialektusa alig működik használt nyelvként, a nyelvtudás elsősorban az életkor csökkenésével párhuzamosan rohamosan csökken. Ennek ellenére az állatokról való gondolkodásukat meghatározza az a nyelv, amit gyermekkorukban még folyamatosan beszéltek, illetve amit szüleik, nagyszüleik – akik va-

* Elhangzott 2002. 05. 29-én Budapesten, a Magyar Néprajzi Társaság 114. közgyűlésén.

1 Pl. Sebestyén 1935: 1–97.

2 Az etnozoológia, a folkbiology összefoglalását ld. Medin – Atran (ed.) 1999. A tanulmány szempontjából legfontosabb etnoornitológiai mű: Majnep – Bulmer 1977.

3 Herman 1901.

4 Vajkai 1948.

dászni tanították őket – teljesen bírtak. Kérdés lehet ebben az esetben persze az is, hogy ez a rendszer megjelenik-e ma, az általuk használt nyelvben, az oroszban.

E vizsgálatban három kulcs-adatközlő, három hanti vadász információira támaszkodtam. Egyikőjük egy 80 év feletti hajdani vadász, aki életének hosszú távol-keleti és dél-uráli kitérője miatt hibás hantisággal beszél. A másik 70 év körüli aktív vadász egész életét a tajgában élte le, egy helyen, és hanti tudása tökéletes, vitán felül álló. A harmadik egy 45 év körüli vadász, akinek szinte teljesen ismeretlen a hanti nyelv, tudása csak passzív tudás. Kutatásomhoz azt a módszert választottam, hogy fényképekkel gazdagon illusztrált állatrendszertani könyveket[5] vittem magammal, és végigkérdeztem az állatokat az ízeltlábúaktól az emlősökig, illetve folyamatosan részt vettem vadászataikon, beszélgetéseiken, melyek gyakran az állatokról folytak, vagy magam provokáltam ilyeneket. A kirajzolódó kép meglepetésemre a legtöbb tanulságot a madárrendszertan kapcsán hozta. A következőkben ezt kívánom igen röviden, összefoglalva áttekinteni.

A madarak összefoglaló neve a hanti nyelvben *poryiltä wajkat* vagy *toylоŋ wajkat*, tehát „szárnyas állatok" vagy „repülő állatok". Ez a kategória csak a tudományos rendszertan alapján is madárnak tartott élőlényekre vonatkozik, nem vonatkozik természetesen a repülő rovarokra, de nem vonatkozik a repülni képes emlősökre sem, mint a denevérre, illetve a repülő mókusra.

A madarak első osztálya az, amit hantiul *toylоŋ lök wajkat*-nak, „repülő fajd állatok"-nak neveznek. Ebbe a csoportba azok a madarak tartoznak, amelyek erdőben élnek, fára ülnek, költenek, valamint vadászhatóak, és méreteik miatt meg is éri vadászni őket. Ezek az állatok ehetőek. Ide tartozik a siketfajd és a nyírfajd, a császármadár, illetve a fogoly.

A második osztály a vízben, illetve víz mellett élő állatokat jelöli, amelyek szintén vadászhatóak, és legtöbbjüket fogyasztják is. Ez annak ellenére így van, hogy egyes ide tartozó madarak túl kicsik ehhez, nem éri meg vadászni őket. Bizonyos helyzetekben viszont, ínség idején ezek is fogyaszthatók. Nevük *toylоŋ wesek wajkat*, vagyis „repülő kacsa állatok".

Az ide tartozó madarak közül a hattyú (*koloŋ*) látszólag kilóg a csoportból, hiszen a Vaszjugan mellett tilos fogyasztani a húsát, tilos vadászni. Ennek az oka azonban vallási, a hattyút „Isten madarának" tartják, és egy eredetmítoszukban a hős is hattyúvá változik. Az evési tilalom tehát az osztályozás számára külső szempont következménye.

A szintén ide tartozó ludakon belül nagyság alapján három fajtát különböztetnek meg: *əllö pöyöl lont*, vagyis „nagy termetű lúd", *äj pöyöl lont*, vagyis „kis

[5] A madarakkal kapcsolatos, általam használt könyv: Peterson – Mountfort – Hollom: 1977.

termetű (közepes) lúd", valamint *weräng pöyöl lont*, vagyis „pici termetű (kis) lúd".

Az osztály névadói a kacsák, amelyeknek rengeteg fajtáját ismerik. Ezek két alapvető csoportja a bukók és az úszók. Táplálékszerzési módjuk mellett az is elválasztja őket egymástól, hogy szerintük a bukók fára, az úszók pedig vízre fészkelnek. A két alapvető csoporton belül hangutánzó nevekkel, illetőleg testi jegyek alapján differenciálnak, pl. amit mi nyílfarkú récének ismerünk, azt ők hosszú nyakú récének nevezik.

Ennél sokkal összetettebb az a madárcsoport, amit *taχti*-nak hívnak. Ide tartozik minden partfutó, parti madár. Ezeknek általában hosszú és vékony a csőrük, hosszú a lábuk. Nagyon sok fajtáját ismerik, és több szempont alapján osztályozzák őket. Élőhelyük alapján megkülönböztetnek mocsári és vízi fajtát, amelyek közül a mocsári a nagyobb. Nagyság szerint megkülönböztetik azt a három csoportot, amit az előbb a ludak kapcsán bemutattam. Igen fontos itt is a külső jegyek szerinti meghatározás, mint pl. a „fekete", ami a bíbic neve, vagy a „mocsári hajlott csőrűek", a pólingok. Ezek gyakran alkalmi elnevezések, alapvető az élőhely szerinti differenciálás.

A nagy csoportba tartoznak még a sirályok, a búvárok és a vöcskök is, amelyeken belül újra a nagyság szerinti három csoport alapján határoznak meg fajokat.

A madarak harmadik osztálya az énekesmadarak osztálya, amit röviden *püški*-nek, vagy *toyloŋ püški wajkat*-nak neveznek. Ezek azok az apró, gazdasági haszonnal gyakorlatilag nem bíró madarak, amelyeket egyszerűen haszontalannak tartanak. Ebből az következik, hogy nem vadásszák őket, de az nem következik, hogy fogyasztásuk tilos lenne. Ínségtáplálékként, főleg a második világháború éveiről szóló narratívákban, rendszeresen szerepelnek. Haszontalanságuk miatt nem is nagyon különböztetik meg őket egymástól. Aki nem bírja tökéletesen a hanti nyelvet, meg sem tudja nevezni őket, osztályozó terminusként mindegyikre azt mondja: *püški*. Hosszas kérdezgetésem végén az egyik vadász türelmét vesztve így fakadt ki: „a franc ismeri az összes pici madarat".

Ennek ellenére természetesen ezen belül is vannak alosztályok, mint például a rigófélék, a barázdabillegető-félék, a csuszka félék, és az „igazi *püški*-k" alosztálya. Az alosztályokon belül általában külső alapján, melléknevekkel különböztetik meg az egyes fajokat, mely melléknevek közül sok alkalmi, nem állandósult forma. Az, hogy nem állandósult, azt abból lehet felismerni, ahogyan megpróbálja körülírni, magyarázni, hogy miért így nevezi, illetve abból, hogy alkalmanként ugyanazt a madarat máshogy nevezi akár ugyanaz ember is. A megnevezés szempontjából domináns külső jegy általában a szín, azonban a név gyakran vonatkozik a madár életmódjára is, pl. a cinegét, amelyik télen is erdeikben marad, *teleχ püški*-nek, „téli énekesmadár"-nak nevezik.

A negyedik osztálya a madaraknak a *toyloŋ löywelku wajkat*, a „repülő fajdütő állatok", vagyis a ragadozó madarak. Ezeknek sincsen gazdasági haszna, nem is eszik őket, mert az általános norma szerint a ragadozó állatokat nem szabad enni. Fontos hangsúlyozni, hogy a norma szerint, mert a gyakorlatban szorult helyzetben előfordul, hogy megeszik a ragadozókat is.

Ezen az osztályon belül általában aszerint határoznak meg fajokat, hogy mire vadásznak. Így a sasféléken belül, amelyek nagyságuk miatt elkülönülnek a többitől, a halászsast „sas halfogó férfi"-nak, *kuruk kul potok ku*-nak nevezik, vagy az életmódjuk miatt külön alosztályt képező baglyok között is *püški jiweχ*-nek, „énekesmadár bagoly"-nak nevezik a kuvikot. A kistermetű, nappali ragadozókon belül pedig, mint az ölyvek, héják, sólymok, kányák, vércsék, – valójában a nagyságot kifejezendő – kizárólag ez alapján differenciálnak: *löy welku* – „siketfajdütő férfi", *wesäk welku* – „kacsaütő férfi", *„püški welku* – énekesmadár ütő férfi".

A madarak utolsó osztályát „repülő varjú-holló állatok"-nak, *toyloŋ urŋikoloχ wajkat*-nak hívják. Körülírásuk szerint ide tartoznak az ún. szemét állatok, amik mindent megesznek, még a hulladékot is. A dögevő, szemétevő jelleg mellett minden egyes alkalommal kihangsúlyozzák, hogy ezek árulók, akik riasztják a vadakat, ha közeleg a vadász, de gyakran a vadász is az ő segítségükkel találja meg az általuk követett nagyvadakat. Gazdasági haszna természetesen ennek a csoportnak sincs, ha vadásszák őket, akkor kizárólag büntető jelleggel: a sok nagyvadat felriasztó, vagy a varsa mellől sok halat rabló madarakat lelövik, és fajtársuk tetemével a többit is távol kívánják tartani. Fogyasztásuk teljességgel elképzelhetetlen, még ínségtáplálékként sem fordulhat elő. Ebbe a csoportba tartoznak a varjak, a holló, a szarkafélék.

Az ismertetett osztályozási rendszer szempontjai jól láthatóak. A madarak osztályai az életmód és a gazdasági haszon kettős meghatározottságán keresztül jelölődnek ki. Az életmódon belül az élőhely és a táplálkozás módja a meghatározó, míg a gazdasági haszon, a vadászhatóság maga után vonja a fogyaszthatóság problematikáját is. Így az első csoport az erdőben élő, fogyasztható állatok csoportja; a második a vízben élő és általában ehető madarak osztálya; a harmadik csoportba a gazdasági haszonnal nem bíró, de szükség esetén fogyasztható madarak tartoznak. A negyedik csoportnál a fogyasztási tilalom erősebb; míg az utolsó csoport madarai életmódjuk, a dög- és szemétevés miatt szigorúan nem ehetőnek számítanak. Az osztályok nevei azonban nem utalnak a kategorizálási szempontokra, egy-egy jellemző fajta kölcsönzi nevét a csoportnak is.

Az osztályokon belüli önálló elnevezések csak akkor utalnak a szaktudomány által is önálló fajtának tartott madarakra, ha azok gazdasági haszna jelentős – gondolok itt elsősorban az első osztály madaraira. A további elnevezések inkább alosztályokat jelölnek ki, osztályozó terminusként működnek. Ezeken az alosz-

tályokon belül az egyes fajok differenciálása döntően testi jegyek alapján történik. Ilyen a nagyság szerinti hármas csoport, mely igen gyakran fordul elő, de megkülönböztetésre szolgálhat többek közt a szín, a csőr formája, a nyak hossza is. Emellett életmódjuk jellemző jegyei is bírhatnak ilyen szereppel, mint láttuk azt a cinke esetében is.

Azt kell mondani, hogy bár a beszélgetésekből nyilvánvaló, hogy alapos és széles körű biológiai ismeretekkel rendelkeznek, gyakran a laikus számára is szemmel látható eltéréseknek sem adnak nevet. Ennek az oka nyilvánvalóan nem az, hogy nem ismerik fel a különbséget, hanem az, hogy az elkülönítést nem tartják fontosnak. A számukra lényeges alapvető osztályozási szempontok, valamint a hasznosság elve szerint ezek nem különülnek el, így önálló elnevezésük nem indokolt. Ha kell, alkalmi elnevezéssel látják el, vagy megpróbálják alaposan, egyértelműen beazonosíthatóan leírni őket. Arra, hogy minden különbséggel tisztában vannak, csak nem tulajdonítanak neki jelentőséget, érzékletes példa az egyik vadász, aki a cinegéket nézegetve azt mondta, hogy „van persze sokféle nálunk is, de ezeknek nincsen külön nevük".

A nyelvismeret fokának, a nyelvhasználatnak igen nagy jelentősége van az osztályozás szempontjából. A hibás, hiányos hanti nyelvtudás nem gyengíti, hanem erősíti, jobban kirajzolja a fenti osztályozási rendszert. Eltűnnek az esetleges leíró megnevezések, a nevek kategóriaként való használata erősödik. Mint láttuk, minden egyes, a harmadik osztályba sorolható állat egyszerűen *püški* lehet, de ugyanígy pl. a ragadozó madarak, vagy az egyes varjúfélék közti differenciák is jelentőségüket vesztik. Ez az elv azonban nem érvényesül a gazdasági haszonnal bíró madarakkal kapcsolatban, mert azok önálló nevei (mint például az első csoport madarai esetében) vagy leíró elnevezései (például a kacsaféléknél) nem egyszerűsödnek, változatlanul élnek tovább. Ez pedig csak erősíti azt a megállapítást, hogy osztályozási rendszerük egyik alapkategóriája a hasznosság, a fogyaszthatóság.

Az osztályok nevei a hiányos hanti nyelvtudás esetében elveszhetnek, ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy a rendszer logikája átfolyik az orosz nyelvhasználatra is, és orosz terminusokat a hanti szavak szemantikája alapján használnak. Így az öt alaposztályt orosz nyelven is megkülönböztetik: az első osztály madarait *дичи*-nek, „vadászzsákmány"-nak, „vad"-nak; a másodikét *утки-гуси*-nak, „liba-kacsá"-nak; a harmadikét *птички*-nek, „madárká"-nak; a negyedikét *хищники*-nek, „ragadozók"-nak; az ötödikét *поганные птицы*-nek, „szemét, mocskos madarak"-nak nevezik. De a szavak hasonló használatára példa a parti madarakat jelölő orosz *кулик* szó is, amelynek szemantikai mezeje részleteiben is tökéletesen megegyezik a hanti *taχti* szóval.

Végezetül azt kell mondani, hogy a fent kirajzolódó osztályozási logika az állatok más csoportjainál is egyértelműen kimutatható. Az emlősök megnevezésé-

nél, osztályokra osztásánál szintén az életmód és a hasznosság a két alapelv. Ugyanakkor a számukra jelentőség nélküli bogaraknál és hüllőknél főként külsejüket jellemző leíró terminusokat használnak, ritkábban azonban a leíró neveknél az életmódra is utalnak.

MADARAK OSZTÁLYOZÁSI RENDSZERE A VASZJUGANI HANTIKNÁL
Áttekintő vázlat
(hanti és orosz és magyar elnevezésekkel)

poryiltä wajkat vagy *toχloŋ wajkat* – „repülő vagy szárnyas állatok"
птицы

1) toχloŋ lök wajkat – „repülő fajd állatok"
дичь
siketfajd, nyírfajd, császármadár, fogoly

2) *toχloŋ wesek wajkat* – „repülő kacsa állatok"
утки-гуси
hattyú, búvár, sirály, vöcsök
lont – „lúd" *əllə pöγöl lont* – „nagy termetű lúd"
äj pöγöl lont – „kis termetű lúd" (közepes)
weräŋ pöγöl lont – „pici termetű lúd"
wesek – „kacsa"
taχti – mindenféle partfutó, parti madár = *кулик*

3) *püški, toχloŋ püški wajkat* – „repülő énekesmadár állatok"
птички

4) *toχloŋ löγwelku wajkat* – „repülő fajdütő állatok"
хищники
sas, bagoly
kisebbek: *lögh welku* – „siketfajdütő férfi"
wesäk welku – „kacsaütő ffi"
püski welku – „énekesmadár ütő"

5) *toχloŋ urŋi-koloχ wajkat* – „repülő varjú-holló állatok"
поганые птицы
holló, varjúfélék, csóka, szajkó, fenyőszajkó stb.

IRODALOM

HERMAN Ottó
1901 *A madarak hasznáról és káráról.* Budapest
MAJNEP, IAN Saem – BULMER, Ralph
1977 *Birds of my Kalam Country.* Auckland: Oxford
MEDIN, D. L. – ATRAN S. (ED.)
1999 *Folkbiology.* Cambridge, MA: MIT Press
PETERSON, R. T. – MOUNTFORT, G. – HOLLOM, P. A. D.
1977 *Európa madarai.* Budapest: Gondolat Kiadó
SEBESTYÉN Irén, N.
1935 Az urális nyelvek régi halnevei. *Nyelvtudományi Közlemények* 49. 1–97.
VAJKAI Aurél
1948 *Népünk természetismerete.* Budapest

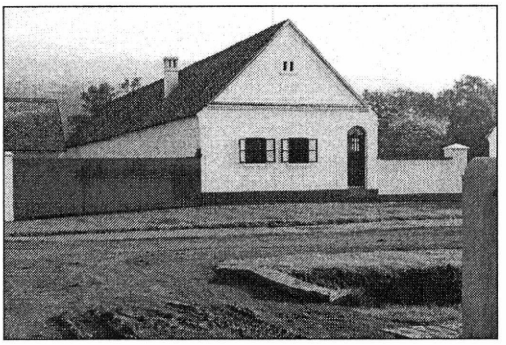
Zoltán Nagy

BIRD CLASSIFICATION BY THE KHANTI OF VASYUGAN

The aspects within the classificatory system according to which the Khanties living along the Vajyugan river categorize birds are clear: classes of birds are defined according to the birds' modes of living (habitat and nutrition) and according to the economic profit they may provide (edibility and accessibility to hunting). The logic behind the system is so strong that, even in this region of massive acculturation, where Khanty languages are not spoken any more, it influences the Russian language use as well.

Zentai Tünde

Ormánsági életkép 1921-ből. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum drávacsehi portája

1. kép. A drávacsehi ház Szentendrén (Fotó: Zentai Tünde 2005)

A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban az Ormánságot a drávacsehi ház, a piskói kamra, a falukapu, valamint a szaporcai, vajszlói, gyöngyfai és csányoszrói fejfák képviselik. A 2005-ben megnyílt, nyolc telekből, szőlőhegyi tanyából, pajtáskertből és temetőből álló dél-dunántúli tájegység[1] négy évig tartó építése és berendezése során rendszeresen közreadtuk az egyes házak és telkek muzeológiai terveit[2], ezúttal a Drávacsehiből áttelepített házat és melléképületeit mutatjuk be.

Mivel a drávacsehi porta Szentendrén múzeumalkotó folyamat keretében jött létre, terveinek és megvalósításának a tárgyalásakor nem mellőzhetjük az elbeszélő elemeket. Szükségesnek látszik továbbá számos régi és új kutatási eredmény fölidézése is, hogy fényt derítsünk a drávacsehi ház Ormánságban és a népi lakáskultúrában elfoglalt helyére, múzeumi szerepére és tudományos jelentéstartalmára.

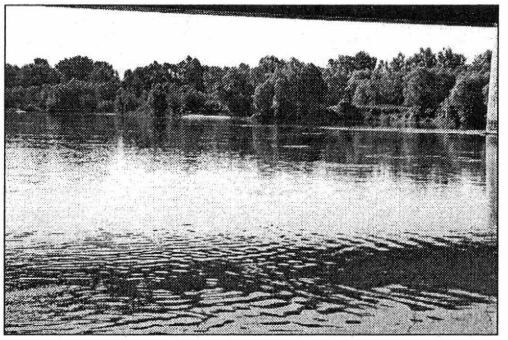
Valószínűleg föl sem merült a kérdés, hogy egy, a Dél-Dunántúl népi építészetét és hagyományos kultúráját megörökítő állandó szabadtéri kiállításon miért kapott helyet az Ormánság, Magyarország egyik legsajátosabb arcú kistája, „néprajzi csoport"-ja, amely még a 20. század elején is középkori elemekben bővelkedő műveltségével és gazdag népművészetével vonta magára a figyelmet.

---

[1] Az épületek száma 40, az összes épített objektum száma 85, a berendezett helyiségek száma 77.

[2] Zentai 2000–2005.

BETEKINTÉS AZ ORMÁNSÁGBA

2. kép. A Dráva Csehi határában (Fotó: Zentai Tünde 2004)

A Baranyában, a Drávai lapályon hosszan elnyúló Ormánság a 19–20. században 43 Árpád-kori eredetű településből áll. Természetes déli határát a Dráva alkotja, nyugaton Drávafokig, keleten – a Drávaszög felől – Márfáig terjed, északi vonala Gyöngyfánál és Szavánál húzódik.[3] Központjai: a terület szívében lévő, 1812-ben mezővárosi rangra emelt Vajszló és a nyugati szélén található Sellye, amely már 1332-ben oppidum volt. Lakossága a 16. század második felében Sztáray Mihály és Siklósi Mihály hittérítő munkájának eredményeként reformátussá lett.[4]

Az Ormánságnak szinte könyvtárnyi irodalma van. Az első nyomtatott híradások 1806-ban a Hazai Tudósítások, majd az 1826. és 1828. évi Tudományos Gyűjtemény lapjain látnak napvilágot.[5] A korai néprajzi megfigyelések közül kiemelkedik Munkácsy (Dániel) szaporcai lelkész 1842-ben publikált *Bőköz* című leírása, és a diósviszlói lelkipásztor, Lukácsy Imre által 1907-ben kiadott *Ormánság népe*. A 19–20. század fordulóján Baksay Sándor és Bodonyi Nándor[6] nagy átéléssel megfogalmazott esszéiben olvashatunk róla, sőt Baksay révén a szépirodalomban is föltűnik, itt játszódik ugyanis *Patakbanya* regényének a cselekménye. A Néprajzi Értesítő hasábjain először Révay Sándor mutatja be 1907-ben, a helyszíni néprajzi kutatás kezdetei Gunda Béla[7] nevéhez fűződnek az 1930-as években, majd Kiss Géza, a kákicsi lelkész 1937-ben közrebocsátja nagyhatású *Ormányság* című monográfiáját. Tomanóczy Jolán 1940-ben a jellegzetes, félig *ő-ző*, diftongusokban és tájszavakban gazdag nyelvjárást elemzi, Hegedűs Lajos 1946-ban a kultúra számos rétegét felfedő helyi beszélgetéseket vesz hanglemezre. A népi írókat, mindenekelőtt Kodolányi Jánost és Móricz Zsigmondot a népesség fogyása, az „egyke" indította drámai megszólalásra. Kodolányi János színműveiben és elbeszéléseiben a vajszlói gyermekkor élmé-

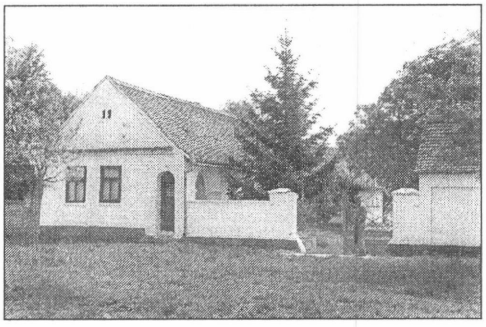
[3] Zentai 1971: 200.
[4] Haas 1845: 207; Illés 1934: 13.
[5] Nn. 1806. III: 4–5; Tobi 1826: 38–48; Jeremiás 1828: 63–72.
[6] Baksay 1888, 1897; Bodonyi 1896.
[7] Gunda 1935.

nyei rendre visszatérnek. 1952-ben sajtó alá kerül az *Ormánysági szótá*[8], a drávapalkonyai, paraszti származású Kovács Sándor az 1950-es évektől írt dolgozataiban a bennélő hitelességével ábrázolja az ormánságiak életét.[9] 1960-ban ifj. Kodolányi János kismonográfiában összegzi a felgyűlt néprajzi ismereteket, 1966-ban és 1971-ben Zentai János a házassági kapcsolatok és a 43 helység komplex vizsgálata alapján megvonja az Ormánság külső és belső határait, a hetvenes-nyolcvanas években Mándoki László és Szigetvári János az ormánsági festett templomokat tanulmányozza,[10] 1983-ban megjelenik Zentai Tünde *Ormánsági hiedelmek* c. kötete. Az ormánsági falvak és Vajszló történeti forrásait az 1980-es évektől Kiss Z. Géza nyomozza és foglalja könyvekbe.[11] És a felsorolásnak még nincs vége.

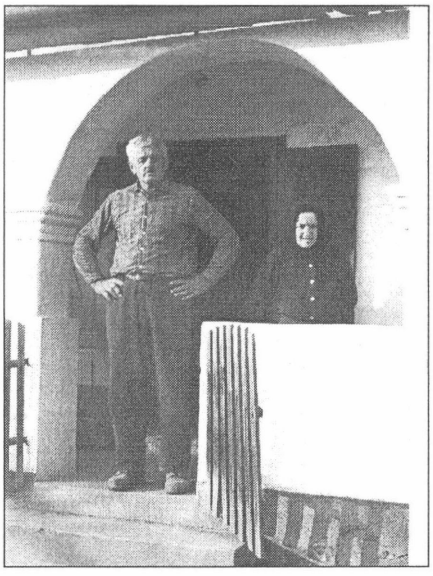
DRÁVACSEHITŐL SZENTENDRÉIG

Az országos szabadtéri múzeum 1967. évi tudományos tervvázlatában[12] már szerepelt egy „régi baranyai (ormánsági) talpasház" portája, épületei azonban 1975-ben – amikor tájegység-felelősi megbízást kaptam – még nem voltak kijelölve. Hosszas kutatás és megfontolás után Kovács Dávid Sallai u. 79. számú, szilárdfalú, íves-pilléres tornácú házát szemeltem ki Drávapalkonyán, és beillesztettem az 1976-ban általam kidolgozott, a múzeumi tervtanács által jóváhagyott telepítési tervbe.[13] A kiválasztást több tényező motiválta: érintetlen vagy kevéssé átalakított talpasház az Ormánságban már nem volt, a Dráva menti talpas-vázas, füstöskonyhás, zsúpfödelű lakóépületeket megfelelően reprezentálta az 1967-ben lebontott zádori ház, a 18. század vége és az 1840-es évek között Kelet-Ormánságban általánossá váló földfalú, szabadkéményes ház[14] azonban még hiányzott. A drávapalkonyai épületről hamarosan le kellett mondanunk, mert a tulajdonos 1978-ban történt halála után fia, a néprajzi munkáiról is jól ismert Kovács Sándor meg kívánta tartani. Ezután választottam ki a jelenlegi, drávacsehi Kossuth u. 22. számú házat és melléképületeit. A Kovács Pál birtokában lévő portán először egyetemi hallgatóként jártam 1966-ban, Baranya Néprajzi

[8] Kiss – Keresztes 1952.
[9] Kovács 1955, 1956, 1989.
[10] Mándoki 1976; Szigetvári 1985.
[11] Kiss 1991; 1994; 2000.
[12] Barabás – Szolnoky 1967: 19.
[13] Zentai 1976: SZNMA-70; Zentai 1980: 99.
[14] OSZK Fol. Lat. 289; Zentai 1989.

3. kép. A Kossuth u. 22. számú ház Csehiben (Fotó: Zentai Tünde 1976)

4. kép. Kovács Pál és felesége (Fotó: Zentai Tünde 1966)

Atlasza gyűjtése alkalmából. Első népi építészeti dokumentációját[15] 1976-ban állítottam össze. 1985-ben vásárlási javaslatot terjesztettem a múzeumi tervtanács elé, és 1985 októberében az épületegyüttest megvettük. A bontásra csak 2002. május 28. és június 13. között került sor. A várakozás végül is előnyösnek bizonyult, mert lehetővé tette a zökkenőmentes áttelepítést: a lebontott épületeket a program[16] és a kiviteli tervek[17] elkészülte után, 2003-ban fölállítottuk az épülőfélben lévő tájegység telepítési tervben megjelölt helyére.[18] A bontás ezúttal az épületek és a *bástya*, azaz a téglakerítés egészére kiterjedt, nemcsak a fa-, cserép- és burkolóelemeket telepítettük át, hanem a falalkotó vályogtéglákat és a tenkesi fundamentumköveket is, továbbá az udvaron lévő burkolóköveket és téglákat. Az építőanyag rendkívül jó állagú volt, ezért néhány korhadt faelem és nedves vályog kivételével szinte a teljes – 160 tonnára becsült – tömegét fölszállítottuk Szentendrére. A régészeti módszerekkel végzett föltárások eredményeit minden rendelkezésre álló eszközzel rögzítettük: 58 manuálé, 810 színes negatív, 30 diapozitív, 108 digitális felvétel, 150 perces videofilm és 34 oldalas A/4-es bontási

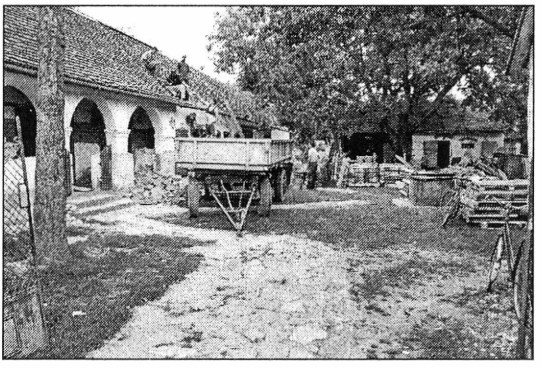
[15] Zentai *A drávacsehi Kossuth u. 22. sz. ház és telke,* SZNMAD-E–186.

[16] Újraépítési javaslatok: Zentai Tünde 2002, SZNMAD-E–186, SZNMAD-E–276.

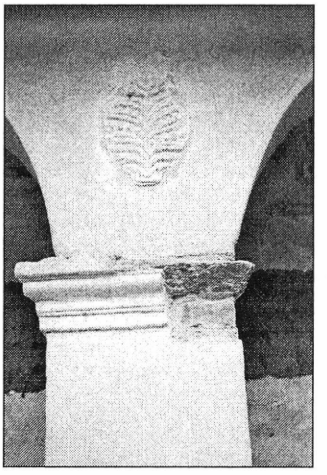
[17] Kiviteli tervek: Bálint János 2002, SZNMAD-E–186, SZNMAD-E–276, tüzelőberendezések kiviteli tervei: Sabján Tibor 2003, SZNMAD-E–186, SZNMAD-E–276.

[18] Nem kellett őket nehéz körülmények közt 36-37 évig deponálni, mint a muraszemenyei és a zádori házat.

napló készült.[19] A fő épületek után múzeumba telepítettük a ház udvarán álló gémeskutat is. Az 1917-ben, Siklóson öntött, évszámos betonkávát egy darabban hoztuk Szentendrére, 2005-ben. A ház fa disznóóla már nem volt meg, de pótlására alkalmasnak mutatkozott a drávapalkonyai, Sallai u. 79. számú ház udvaráról származó, talpas zsilipelt építmény, amit 1982-ben vásároltam műtárgyként, és 1983-ban bontottunk le. A palkonyai ólat a 18 holdas Jakab József, Kovács Sándor nagyapja építette saját kezűleg, 1892-ben, a telkén lebontott talpasház gerendáiból. Három fiókja közül egyikben a *göbét* – anyakocát – tartották malacaival, a másikban egy-két süldőt neveltek hízónak, a ház felőli harmadik helyiség *lúdól* volt, két gúnár és 6-8 *anyalúd* számára. A disznóól-részhez letéglázott kifutó *kerítés* is tartozott.[20]

5. kép. A ház bontása
(Fotó: Zentai Tünde 2002)

6. kép. Tornácpillér bontás közben
(Fotó: Zentai Tünde 2004.)

DRÁVACSEHIRŐL

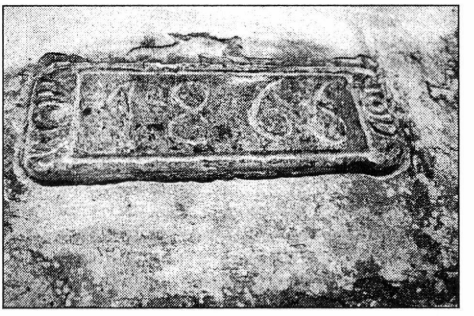
A faluról – amely a Dráva előnevet 1904-ben kapta[21] – még nem készült monográfia vagy önálló feldolgozás. Történetéről és népi kultúrájáról azonban számos adat tájékoztat. Az Árpád-korban létrejött, föltehetően királyi alapítású település[22] az Ormánság keleti részét alkotó Bőközben, ormánsági falvak gyűrűjé-

[19] Zentai 2002: 23.
[20] Zentai *A drávapalkonyai disznóól.* SZNMAD-E–169.
[21] Babics 1981: 176.
[22] Györffy 1963: 25, 255.

ben fekszik, a Dráva és a Fekete-víz mellett. Keleten Drávapalkonya, nyugaton Tésenfa és Drávacsepely, északon, az egykori Bő folyó felől Drávaszerdahely és Kovácshida határolja.[23] 1346-ban úgy írják le, hogy: „Possessio Chehy in Belkuz".[24] A jobbágyfelszabadításig a siklósi várbirtok része, földesura 1726-tól a Batthyány család.[25] Csehi az aprófalvas Ormánságon belül is a kisebb települések közé tartozik, lélekszáma a történelem folyamán ritkán haladta meg a 400 főt. 2004-ben 253 lakója volt.[26] Az 1767-ben végrehajtott úrbérrendezéskor árvíz sújtotta határában a telki állomány 13 egész 6/8 sessio, népessége 29 örökös jobbágy, egy házas és egy házatlan zsellér családból áll.[27] 1786–87-ben az első magyarországi népszámlálás adatsorai 40 házat, 45 családot, 263 lakost, a pótfelvételek 40 házat, 48 családot és 250 lakost regisztrálnak.[28]

7. kép. A vakolatdíszről készült sablon (Fotó: Zentai Tünde 2002)

8. kép. Az építés évszáma az oromfalon: 1866 (Fotó: Zentai Tünde 2002)

Építészet és gazdálkodás

A földműves jobbágyok épületeinek legkorábbi leírása az 1785–86-ban készült Széchényi-féle Descriptióban maradt ránk. A Csehiben fölvett kérdőíves válaszokból kitűnik, hogy a parasztházak fából vannak, ekkor itt – eltérően Baranya keleti és középső részeitől – még nem kezdődött meg az 1772-ben királyi utasításba adott szilárdfalú építkezés. A Batthyány Fülöp birtokában lévő falu lakóépületeinek a jellemzése magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Faanyagokból, melyeket az uradalomtól ingyen kapnak, épített házakban laknak, mert a homokos föld mintegy nem alkalmas házak készítésére, és a földből

[23] Pesti 1982: 908.
[24] AnjouOkm. IV: 642.
[25] Kiss 1991: 55.
[26] Kovács Pál polgármester közlése.
[27] BML Baranya vm. úrbéri iratai, fasc. IV: 22/12.
[28] Danyi – Dávid 1960: 7–8; Dányi 1975: 8–9.

épült házak a vizek áradása miatt sem lennének tartósak."[29] A falanyag-váltás a Dráva mentén – miként az egész délnyugat-dunántúli régióban – lassan zajlott. Az 1814. évi csehi tűzkárbecslés arról árulkodik, hogy a faépületek aránya a 19. század elején is magas, hiszen az akkor leégett tíz házból csak kettő volt földfalú, melléképület pedig egy sem.[30] E jegyzőkönyv soraiból az átalakulás előtti, középkori jellegű ormánsági falvak képe bontakozik ki. A telkeken 4-8 építmény áll, külön minden funkció számára; a tölgyfa talpakra emelt, szalmás vagy gyékénnyel, zsúppal fedett ház mellett található a talpas kamra, a talpakra emelt istálló, a lábas/talpas pajta, a „sörtvés óll", a „talpra fonyott tyúk óll" és a „ludak ola". Két portán fedeles, udvaron lévő kemence is megsemmisült. A forrásnak köszönhetően ismereteink új elemekkel bővülnek, amikor két háznál is olyan deszkakamráról olvasunk, „melynek tetején Goré volt", és öt háznál találkozunk a tyúkóllal, szemben az idős adatközlők azon kizárólagos állításával, hogy: „Régön a tíkok az epörfán háltak".

A Széchényi-féle Descriptio De Rusticis fejezete bepillantást nyújt a helység teljes életvilágába. Csehi 1786-ban 31 házból áll, bennük 29 helvét vallású örökös szolgálatra kötelezett úrbéres család és hét katolikus cigány lakik. A határ egyharmada vizes, fele uradalmi erdő. Az úrbéres föld 13 és 6/8-ad teleknyi, amely 14 fél, 5 negyed és 10 zsellértelek közt oszlik meg. A III. osztályú szántóföld, 1300 négyszögöllel számolva, 307 holdat tesz ki, amiből minden évben 153,5 holdat vetnek be. 223 kaszás rétje – egy kaszás 900 négyszögöl – 223 szekér szénát és 60 szekér sarjút ad. A jobbágyok száraz-, nyers- és épületfát az uradalom engedélyével ingyen vághatnak, ennek fejében azonban fát kell szállítaniuk a siklósi uradalomi majorságba. A kilencedet és a tizedet természetben szolgáltatják, ami kétszer 44 kereszt[31] és 6,5 kéve búzát jelent. Tartoznak továbbá 18 napi robottal, meg Mohácsra és Boldogasszonyfára történő – éppen szabályozás alatt álló – hosszú fuvarral. A faluszervezetről följegyzik, hogy: „A bíróval szembeni függés jelentéktelen, az esküdtek száma nyolc." A településen nincs se pap, se tanító. A gyermekeket a (dráva)palkonyai rektor oktatja, Csehi ugyanis a két kilométerre lévő *Palkonyai Reformata Szent Ecclesia* leányegyháza. Az egyház fenntartását, a prédikátor és a tanító megélhetését a két falu közösen biztosítja.

A fent említett 1814. évi tűzkárbecslés rendkívül értékes, sokoldalú néprajzi forrás. Az elégett javak, az eszközkészlet felsorolása – különösen, hogy valamennyi károsult negyedtelkes jobbágy – differenciált gazdálkodásra, elég fejlett földművelésre és állattartásra vet fényt. Az összes telken megtalálható istállók 4–6, a pajták 4–7 öl hosszúak, sertésól vagy hidas öt portán pusztult el, szinte minden pajtában volt kocsi és/vagy vasas, illetve vasalatlan *fakószekér*, továbbá nem

[29] OSZK Fol. Lat. 289. III., Soós István fordítása, in Zentai 1989: 54.
[30] Kiss 1990: 189.
[31] Ormánságban a kereszt 21 kévét jelentett. S. gy.

egy, hanem „Két szán ökör és ló után valók". A kamrákban és pajtákban 2–20 *kilás fonyott kas*okban, különböző nagyságú vájt fatörzsedényben, itt-ott hombárban, lisztes- és káposztáshordókban tárolták az eleséget. Igen sok gazdasági és fúró-faragó szerszámmal rendelkeztek; egyik háznál például nagy fejsze, szekerce, *sasló fúró*, négy kisebb-nagyobb fúró, két *szijó kés* és egy *hajó ásó kapa*, másutt két nagyfejsze, két szekerce, két balta, három széles kapa, egy vermelő kapa, három sarló, két kasza, megint másutt két nagyfejsze, két balta, két fúró, vésők, két kasza, egy fűrész, egy szijó kés és egy „Hajó Kapa" lett hamuvá. Bizonyára a hajó kapával készítették a két háznál is veszendőbe ment „Csonyak"-ot, illetve „vizen járó Hajó"-t és valószínűleg a fatörzsből kivájt *dudu*kat, *buducok*at. Mindegyik háztartásban számba veszik a szövőszéket, a *pörgő*t vagy pörgő rokkát, a kender- és lenszöszt, a fonalat meg a vásznat.

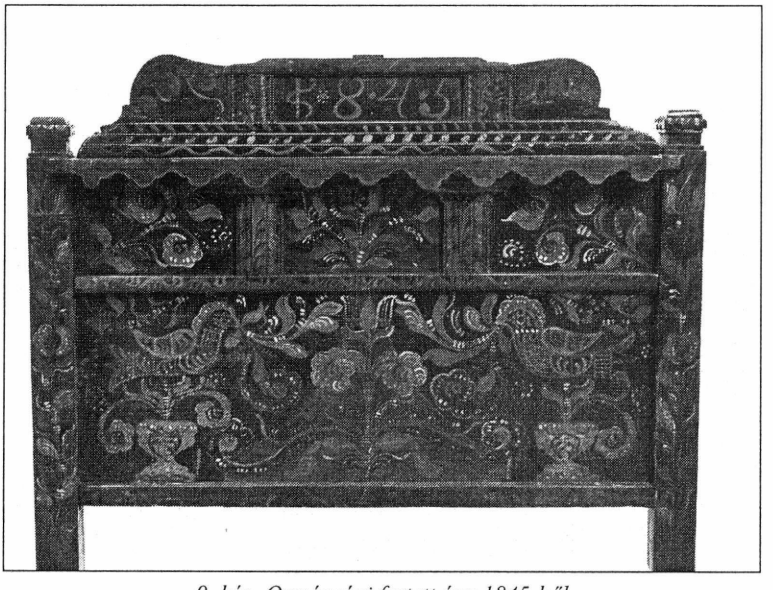
A lakáskultúra és a 20. számú ház

Az 1814-es kárjegyzékben tetemes vászonnemű és viseletdarab szerepel. Végi Ferenc egyik *szökrény*ével 11 kebél, 12 váll, 4 kötény, 8 kendő, 2 lepedő, 9 zsák égett el, közülük 3 kebél és öt váll gyolcsból volt. Győr Máténé egyebek közt 23 kebél, 23 váll, 14 kötény, 11 keszkenyő, 2 kivarrott selyempruszlik, 4 bunda, 7 pár csizma, 316 rőf fonál vált füstté. A lakásberendezésben valamennyi 19. századra jellemző bútordarab megtalálható: a *szökrény* nevű ácsolt láda, az asztal, mellette lévő hátas padokkal, a tálas fogas, a nyoszolya, a hosszú pad és a székek. Van, amelyik házban három nyoszolyát, négy tányértartó fogast és öt szalmás széket írtak össze. A székek között arányaiban meglepően sok a *karszék*, egyik házban állítólag öt égett el. Fogasból rendszerint egynél többet használtak, közülük ötről azt is megjegyzik, hogy festett. Révész Dávid hét öl hosszú talpasházában három festett fogas volt, valamint 11 iccés pohár, 10 cseréptányér, 12 tál és 9 fazék.

A tűzkárjegyzék általában az edények, a háztartási eszközök sokféleségéről és bőségéről tájékoztat, azzal együtt, hogy nyilvánvalóan számolni kell mind a veszteség felnagyításával, mind a listák részlegességével, hiszen nem égett el minden. Az összeírt bútorok száma alacsony, összesen 36. Négy háznál nem is szerepel bútor. Elképzelhető, hogy sikerült kihozni őket, mielőtt a ház leégett. Nehéz megítélni, és bizonyára a körülményeken is múlik, hogy mi zajlik le, amikor tűz támad. Ki oltja a szalmafödelet, ki engedi ki az állatokat, ki menti a mozdítható értékeket? A bútorokra vonatkozó adatok lényeges információt hordoznak. Az asztalok padokkal, illetve támlás padokkal megfogalmazások a diagonális lakásrendre vetnek fényt. Az ácsolt szökrönyök magától értetődő jelenléte mellett nagyon fontos a festett bútor említése, még ha csupán a fogasok kapcsán esik is szó róla. A csehi tűzvész évéből maradt fenn az alig ismert ormánsági festett bútor máig legkorábbi évszámos – 1814-es – tárgyi emléke: egy tulipá-

nos ágy Diósviszlón.[32] Úgy látszik, már kialakulóban van a virágos bútorokkal díszített szobabelső, amit Munkácsy Dániel 1842-ben az ormánsági lakás jellemző vonásaként mutat be.[33] Nem kevésbé fontos a székek és karszékek megörökítése, hiszen az ormánsági falvakban maradtak fönn a legrégiesebb, gótikus hagyományokat őrző, faragott támlájú, lécvázas székek, valamint a reneszánsz megjelenésű, félkör alakú karosszékek.

A drávacsehi tűzkárjegyzék a késői feudalizmus évszázados hagyományokat ötvöző lenyomata. Pár évtized múltán a lakáskultúra megújul, a reformkor végén már egyre több tornácos, szabadkéményes, vályogfalú ház épül.[34] Lakóik a szoba berendezését virágos bútorokkal igyekeznek megszépíteni, amint Munkácsy beszámolója mellett a levéltári adatok és az egykorú datált tárgyak is tanúsítják. Az 1840-es évekből fönnmaradt évszámos ágyak és tálasok motívumai megegyeznek a szinte minden ormánsági faluban jelenlévő 18–19. századi festett templomok ornamentikájával. Ezek a bútorok zömmel a templomfestő asztalosok munkái. A tulipános láda viszont „kívülről" jön, ekkortájt jutnak el az Ormánságba a vésett és festett mintájú komáromi darabok. Az ácsolt ládáéhoz hasonló, széles körű elterjedésére azonban nem kerül sor, mert rövidesen új szekrényfélék jelennek meg.

9. kép. Ormánsági festett ágy 1845-ből
(Fotó: Deim Péter 2004)

[32] JPM: 52.1039.1. ltsz.; Malonyay tévesen sárköziként közölte, 1912: 326.
[33] Munkácsy 1842: 567.
[34] Zentai 1991: 133; 172,

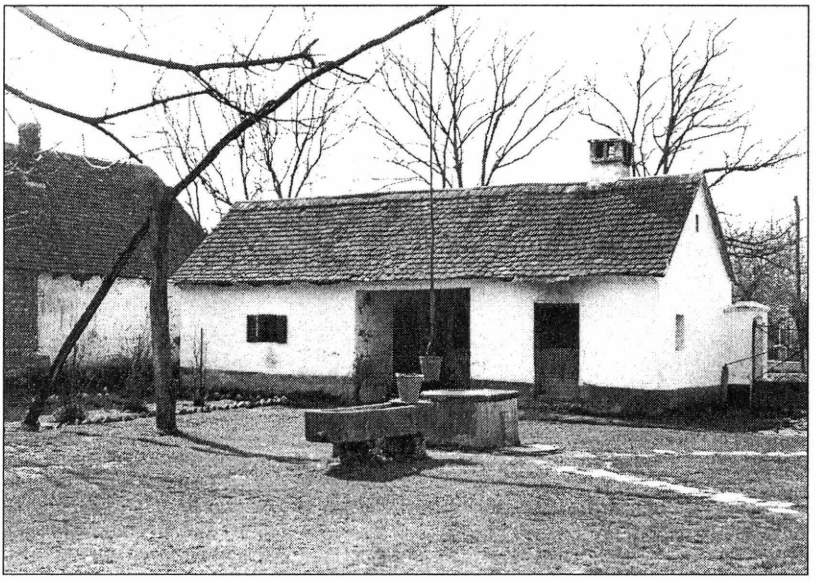
A lakáskultúra változásának folyamata a szabad paraszti osztály létrejöttével fölgyorsul, a hatvanas évektől a talpasház építése megszűnik, ebben a felfelé ívelő periódusban készül el a mi drávacsehi házunk is, 1866-ban, virágos vakolatdíszű tornáccal és oromfallal. A 7–10 évenként megismételt 19. századi conscriptiókat elemezve úgy látszik, Csehi ekkortájt fénykorát éli. 1869-ben 371 református, 47 katolikus és 8 zsidó[35] lakost írnak össze, köztük papot, tanítót, 3 iparost, 3 kereskedőt és az utóbbiak 3 alkalmazottját. A falu 78 házból, református templomból, paplakból, iskolából és községházából áll. A 426 lakos majd 43%-a – 83 férfi és 99 nő – nem tud írni-olvasni,[36] ez a szám azonban magában foglalja a csecsemőket is. A Kossuth utcai házunk ekkor még a 19-es számot viseli, öttagú református család lakja: egy nős, egy nőtlen és egy özvegy férfi, egy férjes és egy özvegyasszony. Az anyakönyvi bejegyzések és a családi emlékezet alapján azonosítva a következő személyek: a házat építtető Szabó Sámuel, felesége, Csöme Zsuzsanna, nőtlen fiuk, a 16 éves Dániel, az özvegy férfi az após, Csöme János lehet, az özvegyasszony pedig Szabó Sámuel anyja, Végi Eszter, aki ebben a házban hal meg 1872-ben. Közülük két férfi tud írni és olvasni, egy nő csak olvasni, egy férfi és egy nő – valószínűleg az idős családtagok – se nem ír, se nem olvas. A gazdaságban 16 számosállat van: 2 három év alatti csikó, 7 három év alatti borjú, 1 tehén és hat sertés. – Itt jegyzem meg, hogy az 1814-es tűzvészt Dániel kivételével valamennyien átélték, sőt nagyon valószínű, hogy a saját, illetve szüleik portáján. Nem állítható ugyan teljes bizonyossággal, de a nevek egyezése, és a csehi bontásakor a ház emelt padlószintje alatt 64 centi mélyen megtalált égett felület, elszenesedett famaradványokkal, erre vallanak.

A csehi lakásbelsőről nincs leírásunk, de föltehető, hogy az ácsolt ládák és székek mellett itt is - miként a korabeli ormánsági házakban – egyre több az asztalos művű bútor. Az inventáriumok és az 1860-as évek datált tárgyai azt mutatják, hogy továbbra is divatos a virágos bútor, különösen a „czifra nyoszolya". Jelen vannak azonban a polgári jellegű tároló bútorok is. Bár Csehiből még nem került elő háztartásleltár, támpontul szolgálhat, hogy az 1860-as években Vajszlón már a házas zsellér hagyatékában is ott van a háromfiókos almárium és a falióra, Oszrón a „fönnálló almáriom,[37] Csehi közelében, a hozzá hasonlóan kicsi Szaporcán pedig találtunk 1860 táján készült komódot.[38] Az eltérő helyzetű települések és paraszti rétegek közti különbségekre jellemző, hogy a vajszlói negyedtelkes asztalos utódai 1870-ben már nemcsak *chifon*t, azaz ruhásszekrényt,

[35] E számot némi kétkedéssel fogadhatjuk.
[36] BML Baranya vm. népszámlálási adatai 1869.
[37] BML Árvaszéki iratok 99/1870: 1; 959/1869.
[38] Zentai 1964: 23.

hanem *díványt* is örököltek,[39] miközben Csehiben a magas szekrény 1870 körül, a dívány meg az első világháború után kezd meghonosodni. A fönnálló bútort a kiegyezés – és a csehi ház építésének – idején leginkább a 19. század elején már meglévő, többnyire egybeépített, polcos szekrény, a „Konyha almáriom tálassal együtt" képviseli, amelynek Palkonyán és Csehiben több példánya fönnmaradt, köztük a mi házunkban is.

Szabó Sámuel kezén a rokoni tulajdonban lévő 19. és 20. ház belső telke egyesül. – Az eseményt a leszármazottak máig számon tartják. – Az 1879. évi kataszteri fölméréskor a tulajdonos Szabó Sámuel nevét Szabó Dánielre javítják, az 1883. évi földkönyvben a két házhelyet közös, a 20. számon tartják nyilván. 1884-ben a birtokosok névjegyzékében a 20. házszám alatt Szabó Dani 9,6 kataszteri holdas birtokkal szerepel, amelyből 1 hold 545 négyzetöl belső telek és 6 hold 14 négyszögöl szántó, a többi rét.[40]

10. kép. A kisház és a kút Drávacsehiben (Fotó: Zentai Tünde 1976)

A paraszthá z az ipari forradalom innovatív hatására ismét megújul: átalakul a konyha és a tüzelőberendezés. A 19–20. század fordulójától a zárt rendszerű füstelvezetés és a takaréktűzhely Csehiben is kiszorítja a házból a szabadkéményt, a kemencét és a szemeskályhát. Az ormánsági falvakban szinte minden

[39] BML Árvaszéki iratok 446/1870: 2.

[40] BML Baranya megyei Földmérési Felügyelet iratai; BMK 374 sz. térkép: 4. szelvény. Móró Mária Anna adatgyűjtése és szíves közlése.

portán külön épületet emelnek sütőkemencés nyári konyhával. A Kovács család is ezen az úton halad. A házat korszerűsítik, azaz lepadlásolják a konyhát, lebontják a benne lévő szögletes sütőkemencét és az első szobát fűtő kályhát, egyidejűleg fölépítik a rakott tűzhelyet és a nyári konyha-*féször*-kamra beosztású kisházat. Az átalakítás dátumát a családi emlékezet nem őrizte meg. Valószínű azonban, hogy legkésőbb a 20. század elejére tehető, mert az 1902-ben született tulajdonos az eseményt nem tudta fölidézni. A ház berendezése 1921-ben változott meg gyökeresen. Kovács Pál ebben az évben vette el a palkonyai Tóth Juliannát, és az utca felőli helyiségben – szakítva a hagyománnyal – hálószobát alakítottak ki. A fő bútorok elrendezése polgári minta szerint történt: a feleség hozományba kapott páros ágya a szoba közepére került, fejvéggel a hátsó falnak támaszkodva, mellé állították Tóth Julianna ruhásszekrényét. A hálószoba azonban helyi és paraszti módon valósult meg. Éjjeliszekrény sosem volt, a két ágyon és a székeken kívül minden bútor eltérő, egyedi darab, azon kívül a szobasarokban élelmiszert tároltak. A hátsó szobában és a mellékhelyiségekben ezután is régi típusú tárgyakat használnak, melyek közül nem egy az 1814-es tűzkárbecslésben is szerepelt, sőt már akkor is nagy múlt állt mögötte. A múzeumi drávacsehi ház és portája ezt a sokszínű, 1921. évi állapotot örökíti meg, beleértve valamennyi épületet, a berendezést és a flóratartományt is.

11. kép. Kovács Pál és Tóth Julianna esküvői képe 1921-ből (Reprodukció: Deim Péter 2004)

MUZEOLÓGIAI CÉLKITŰZÉS

A múzeumi bemutatás tárgya és célja az ormánsági népi kultúra megjelenítése egy komplett parasztudvar keretében. Módszere, ami ugyancsak célként definiálható, a hiteles rekonstrukció elérhető legszorosabb megközelítése. A szabadtéri múzeumok ideális feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy az épületeket, azok berendezését, az egykor bennük lakó család életének, munkájának tükröződését és a növényi környezetet egységben láttassuk. A lehetőség azonban csak konkrét időrelációkban áll fenn, mivel a múlt gazdag szövete állandóan változó. Az adott portán belüli életvilág különböző, történeti időmetszetei közül választhatunk, a döntést alapvetően a rendelkezésre álló tárgyi anyag, a legfontosabb építészeti elemek és a családtörténeti tényezők határozzák meg. A korai periódusok bemutatásakor gyakran szembesülünk a megismerhetőség határaival, ilyenkor komoly segítséget nyújthat a családi szájhagyomány, főként, ha a házat mindvégig az építtető leszármazottai lakták, miként Drávacsehiben is. A valósághű ábrázolás a tudományos realizmus stíluskészletét igényli. Minden más, a műtermi kiállításoknál indokolt metódus – tipizálás, szabad asszociáció – az eredeti állapottól való távolodáshoz vezet, inkább csak a kiállításrendezői tudás tartományainak a leképezésére alkalmas.

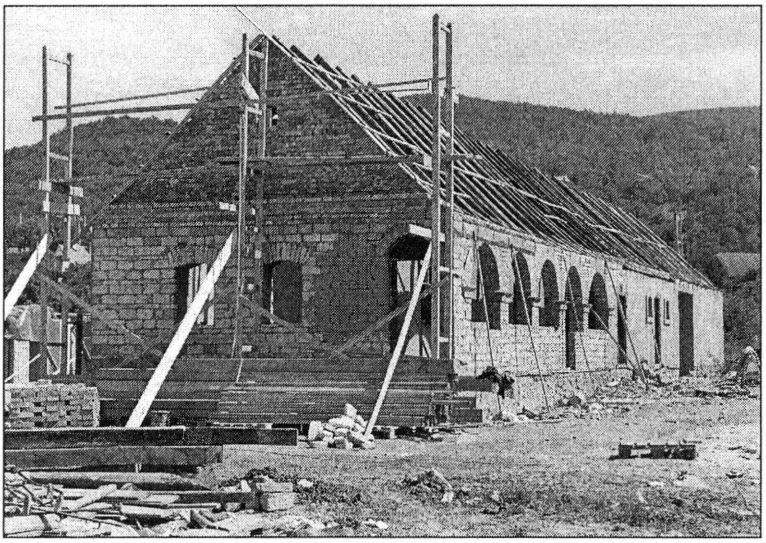
A csehi ház történetéből, számos indok mellett, azért emeltem ki az 1921. évi státust, mert így lehetővé vált az Ormánságban faluképi jelentőségű, utcavonalra épített kisház áttelepítése. A megelőző időszakok komplex bemutatásáról le kellett mondanunk, a bontási kutatások ugyanis igazolták azt a megalapozott föltevést, hogy a korábbi házbelső és a kemencés kisház nem létezett együtt. Egymásutániságukról kétséget kizáróan meggyőződtünk, amikor megtaláltuk a szobai zöldmázas kályha szép, írókával díszített tábláinak és aprólékosan tagolt párkányainak a törmelékét a kisház alapkövei között. A kisház közel százéves fennállásának idejéből 1921 különösen fontosnak látszott, mert Kovács Pál házasodása révén a család és a háztartás ebben az évben átalakult. Új és régi együtt volt jelen, hiszen az előző generációk tagjai is itt laktak. Az 1921. év mellett szólt az is, hogy elég korai, de nem elérhetetlen, ebből az időből még fölkutathatók voltak a berendezési tárgyak és a megbízható adatok.

1976-tól 2004-ig az Ormánságban 813 műtárgyat gyűjtöttem, ebből a múzeumi porta épületeibe 601-et helyeztünk el. Közülük 181 – a meghatározó darabok, a bútorok nagyobb része – származik az áttelepített házból, a többi 420 tárgy zömét Csehiben és Palkonyán vettem, és mintegy nyolcvan tárgyat más ormánsági falvakból szereztem be, jobbára Rádfalváról, a házépítő Szabó Sámuel apjának szülőfalujából. Ormánságban 191 napot töltöttem helyszíni kutatással, a kultúra megértését elősegítették Baranya Néprajzi Atlasza 21 ormánsági kutatópontján végzett kérdőíves és 33 községben folytatott néphit-gyűjtéseim. Ifjú-

kori tapasztalataim alapján bizonyos belső látásra is szert tettem, hiszen az 1950–60-as években, húsz éven át az Ormánságban éltem, a Csehihez közel eső Rádfalván és Kémesen.

A DRÁVACSEHI HÁZ ÉS TELEK MÚZEUMI BERENDEZÉSE

Az alábbi sorok a csehi berendezési, kerítés- és etnobotanikai tervek forgatókönyvének az összevont, rövidített, szöveghű leíró részeit tartalmazza, a helyiségenként, falanként pozícionált műtárgylisták és rajzmellékletek nélkül.

12. kép. A ház újjáépítése Szentendrén (Fotó: Zentai Tünde 2002)

Az épület és tulajdonosai

A drávacsehi ház 1985-ben, megvásárlása idején Kovács Pál (1902–1988) tulajdonában volt, aki a téeszesítés előtt 18 hold földdel rendelkezett. A középparaszti gazdasághoz mindig tartozott présházas szőlő is, a Csarnótai-hegyen. A telket Kovács Pál anyai ágon örökölte. A házat dédapja, Szabó Sámuel (1809–1884) építtette nagyapja, Szabó Dániel (1850–1920) közreműködésével, 1866-ban. Ettől fogva végig a család leszármazottai laktak benne. A mintegy 8000 négyzetméteres *örökség*en (beltelken) elhelyezkedő épületek – az 1930-as években emelt kisistállótól, a disznóóltól és az árnyékszéktől eltekintve – 2002-ig változatlan egységet alkottak. A tornácos lakrészből, istállóból, pajtából, színből

álló főépület[41] a porta jobb oldalán helyezkedett el, rövid homlokzattal az utcavonalon. A telek elejét, a ház és a kisház között téglakerítés – a kétszárnyú vaskapuval ellátott *bástya* – zárta le. Mind a ház, mind a nyári konyha-fészer-kamra beosztású kisház erős tenkesi kőalappal és vályogfalakkal készült, az utcai fronton, a tornác- és pinceboltozatnál téglával kiegészítve. A lakóház központi bejáratú, a középső helyiségből kétfelé egy-egy szoba nyílik. A házban a bontás idején már nem volt hagyományos tüzelőberendezés, mert a 20. század elején megszüntették a szabadkéményt és a konyhai sütőkemencét. Egyidejűleg fölépítették a kisházat szabadkéményes nyári konyhával és takaréktűzhelyes kemencével, amely, a katlan lebontásától eltekintve, átalakítás nélkül érte meg a múzeumi áttelepítést. A ház hátsó vége és födele a II. világháború végén, a drávai hadműveletek (1945. március 6–19.) alatt súlyos károkat szenvedett, ezt követően bontották le a pajtához csatlakozó féltetős, vályogpilléres, zsilipelt tölgyfa oldalú színt, amit a múzeumi újjáépítéskor rekonstruáltunk.[42]

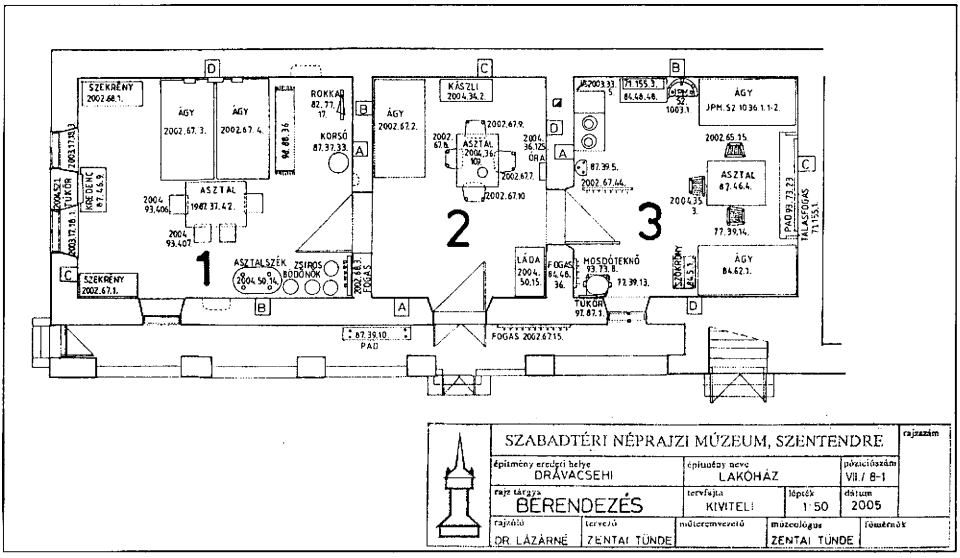
A múzeumba került berendezési tárgyaknak is megvan a maguk háborús története. 1945-ben az utcai szobába nyolc bolgár katonát szállásoltak be, négyen a két ágyon, négyen pedig a két, földre fektetett ruhásszekrényen aludtak. Ekkor veszett el az egyik szekrény fiókja. A falut evakuálták, a lakosság a távolabbi ormánsági falvakba menekült. A Kovács család lovas kocsival Diósviszlóra költözött, rokonokhoz. A vagyon őrzésére egy-egy öreget hátrahagytak, a mi házunknál ez a feladat özvegy Tóth Józsefre, a feleség apjára hárult. Idősebb Kovács Pál másnap mégis visszajött az értékesnek tartott első szobai *sárga kredencért*. Gyalog közlekedett, mert a lovakat féltették a katonai rekvirálástól, és a nehéz tölgyfa kisszekrényt talicskán tolta el a hét kilométerre lévő Viszlóra.

Múzeumi bemutatás

A bemutatás célja: az ormánsági paraszti lakáskultúra megjelenítése a hagyományos életforma eltűnésének előestéjén, a drávacsehi Kossuth utca 22. számú házban lakó család életének és gazdálkodásának fölidézésével. Pontosabban: a drávacsehi telek épületei e 43 faluból álló baranyai kistáj keleti részének a népi kultúráját érzékeltetik, a gyorsabban fejlődő Bőközét, ahol a talpas-vázas szerkezeteket két-három évtizeddel korábban fölváltotta a földépítkezés, mint a Somogy felőli nyugat-ormánsági településeken. A fő épületelemek a jobbágyfelszabadulás utáni föllendülés, a lakásbelső és a kisház a 19–20. századfordulói modernizáció hatásait tükrözik. A magas színvonalú ormánsági népművészet legjellemzőbb műfajai közül bemutatjuk a festett asztalos- és az ácsolt, faragott

[41] Építészeti leírása: Zentai 2002: 12–23.
[42] Zentai 2002: 14.

keményfa bútort, valamint a házilag szőtt hímes kender- és lentextíliát. *A bemutatás időpontja:* 1921 ősze.

13. kép. A lakóhelyiségek berendezési terve (Reprodukció: Deim Péter 2005)

Berendezés és család

A múzeumi berendezés megszemélyesített, családra szabott. A drávacsehi középparaszti família tipikusnak mondható tárgyi környezete alkalmas arra, hogy rajta keresztül betekintést nyújtsunk az ormánsági falusi nép otthonaiba és láttassuk a 20. század eleji életforma fontosabb elemeit. A helyi lakáskultúrában ekkor már polgárias ízlés érvényesül, de az idősebb korosztály még őrzi a régi tárgyakat. Ez a kettősség a szobák eltérő jellegű berendezésében nyilvánul meg: az utcára néző helyiség polgári jellegű hálószoba, a hátsó szobában viszont még a 19. századból maradt hagyományos bútorokat használják.

A drávacsehi ház lakói mind tősgyökeres ormánsági református családok leszármazottai, legtöbbjük Csehiben és a szomszédos Drávapalkonyán született, de az ősök közt van rádfalvai és szaporcai is.[43] Az elágazó házassági kapcsolatok természetesen következnek az aprófalvas Ormánság területi endogámiájából.[44] Csehiben alig van olyan régi család, akinek ne lenne rokona Palkonyán.

[43] Részletes 18–19. századi családtörténet: Móró Mária Anna 2003: SZNMAD-E–152.
[44] Zentai 1967.

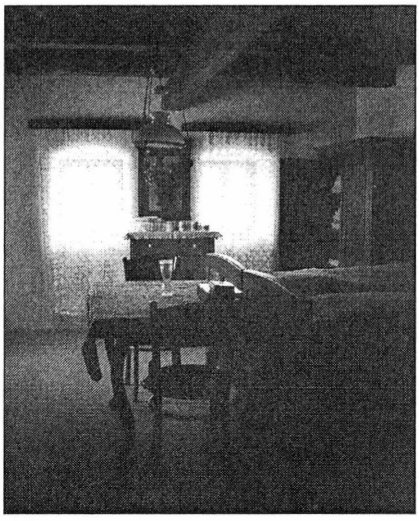
A család összetétele a bemutatott évben

1921-ben a Kossuth utca 22. számú házban egy háromgenerációs, öttagú család lakott. A házban született 19 éves *Kovács Pál* (1902. IX. 5.–1988. IV. 17.) ebben az évben vette feleségül a 17 éves, drávapalkonyai *Tóth Juliannát* (1904. VI. 29.–1976. XI. 30.). Velük élt Kovács Pál anyja, a 40 éves *özv. Kovács Józsefné Szabó Zsuzsa* (1881. I. 19.–1922. I. 11.) és nagyanyja, a 67 éves *özv. Szabó Dánielné Bíró Zsuzsa „szülike"* (1854–1944. I. 26.), valamint az 52 éves özvegy *Tóth József* (1879–1951), Kovácsné Tóth Julianna apja.

Lakáshasználat és tárgyi világ

Az *első szoba* berendezése új divatú. Fő elemeit Tóth Julianna páros ágya és *sifonér*ja[45] alkotja. A hozományba kapott asztalos készítette bútorok mellett bent áll még egy másik, a Kovács családban öröklődött ruhásszekrény, az ablakok közt elhelyezkedő kisszekrény – a nevezetes *sárga kredenc* – és egy, ágyvégeknek támaszkodó asztal, négy új Thonet-székkel. A kredenc fölött tükör függ. Az ágyfejnél a falon öt bekeretezett családi fénykép látható, melyekről a szülők – Kovács József, Tóth József, Tóth Józsefné Pál Julianna –, Kovács Pál és testvére, az 1818-ban meghalt Juliska, valamint Kovács Pál és felesége (esküvői fénykép) néznek le ránk. A fotók a nőket viseletben ábrázolják, s egyben megörökítik az ormánsági hagyományos öltözet régies és legutolsó változatát: Pál Julianna még betűrt, fehér *tászlinyos imög*ben van, Kovács Pál húga és felesége viszont már a kívül kötős selyem*röpiké*t hordja. Az ajtó mögötti falon kapott helyet az elmaradhatatlan ruhafogas. Mivel a kamra kint van az udvaron és szűkös is, a legutóbbi időkig az ajtó zugában, a földön tárolták a zsíros *véndő*ket, a pálinkáskorsót és egy asztalszéken az üveges savanyúságot. Az ágyakat és az asztalt szövetterítő borítja, az utcai ablakokra egy-egy földig érő csipkefüggönyt[46] akasztottak. A kredencen porcelán- és díszedényeket, a fali fülkékben kisebb féltett tárgyakat helyeztek el. Az udvar felőli fülkébe tették a dohánytartó mackót, az ajtó melletti kicsi világító fülkébe pedig a gyufát. A fűtetlen helyiség berendezése elég „szellős", mert nappal nem lakják, csupán a fiatal pár alszik benne. A padló földes, mázolásához a szép sárga agyagot a csarnótai szőlőhegyről hordták haza. Szőnyeget alig használtak, csak az egyik ágy előtt van egy házi rongyszőnyeg.

[45] Magas ruhásszekrény
[46] Már Bodonyi is említi, 1899. I: 216.

14. kép. Az utcai szoba berendezése (Fotó: Zentai Tünde. 2004)

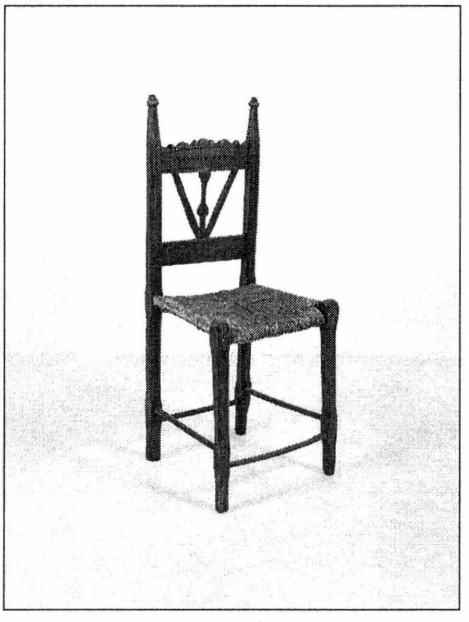

15. kép. A bejárati helyiség berendezése (Fotó: Deim Péter 2005)

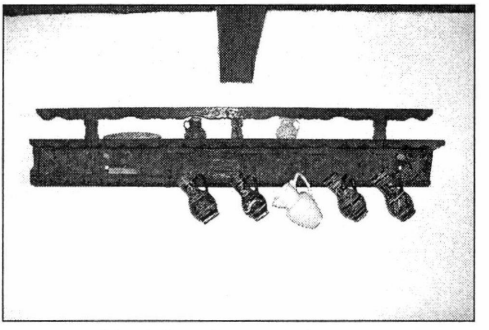
A *második helyiség* a tornácról nyíló *bejárat.* Rajta keresztül közelíthető meg a két szoba. Szabadkéményes konyhának épült, és a 20. században sem vált tényleges lakótérré, mert a család a „hideg konyha" megszüntetése után is a hátsó szobában lakik. Fűtetlen előszobaként és vendégszobaként használják. Itt helyezik el továbbá a lakószobában nem férő, de a mindennapi élethez szükséges tárgyakat. A Dél-Dunántúl tágasabb házaiban, különösen az Ormánságban és a Sárközben ez a 19. század végétől nyomon követhető lakáshasználat még az 1950-es években is gyakori: a lakószoba rendeltetése megmarad, a soha nem lakott, viszonylag kis alapterületű szabadkéményes konyha előszobává válik. – Meleg vagy lakókonyhaként ez idő tájt inkább csak az egyszobás házak nagy létszámú családjai veszik igénybe.

A második helyiség berendezése a múzeumban is e sajátos funkciót tükrözi. Az ajtótól jobbra lévő sarokban egy régi – már nem sokra becsült – festett menyasszonyi láda húzódik meg. Az egykori kéményalja szobaszerűen van berendezve. A bejárati ajtóval szemközt, a hátsó falnál *kászli*, balról, az első szoba felőli válaszfal mentén ágy foglal helyet. Elvileg az istállóban alvó özv. Tóth József ágya, fölötte az ő fényképes, I. világháborús emléklapja látható. Középen egy, a napi használattól megkímélt asztal helyezkedik el, szép, házilag szőtt kerekrózsás abrosszal borítva, négy szalmaszékkel körbevéve. A jobb oldali falon, a lakószoba ajtajánál függ a „súlyos óra". A bontási falkutatás tanulságai szerint a helyiségnek ezen a részén falazott takaréktűzhely állt, a mikorra azonban sem családi emlékezet, sem más adat nem ad választ. Még a szabadkéményes konyhához tartozhatott, mert egyik Kovács Pál sem tudott róla. A föltevés indokolt,

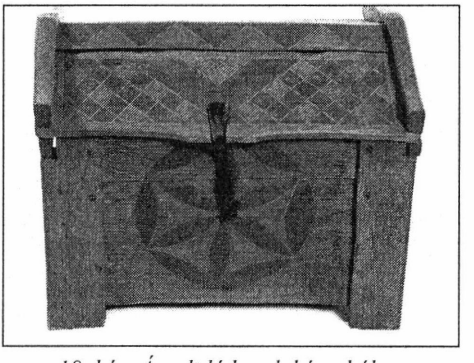
hiszen a Dél-Dunántúlon a rakott-tűzhely éppen a Kelet-Ormánsággal összefüggő Drávaszögben és a Duna mentén honosodott meg legkorábban, a népi elterjedés országos viszonylatban is első, 19. századi hullámával.[47]

16. kép. Vázas, faragott szék a lakószobában (Fotó: Deim Péter 2005)

17. kép. Tálas-fogas a lakószobában (Fotó: Deim Péter 2005)

18. kép. Ácsolt láda a lakószobában (Fotó: Deim Péter 2005)

A *harmadik helyiség* lakószoba, téli főzőhely és az idősebb nők hálóhelye. Ezt a funkciót egészen 1988-ig, az idős gazda, Kovács Pál haláláig megőrizte. Annyi változás történt, hogy a II. világháborús károk helyreállítását követően a falazott tűzhelyet zománcos asztali tűzhelyre cserélték. A berendezés jól mutatja a lakószoba sokoldalú rendeltetését. A bútorok elhelyezése már párhuzamos rendben történt. Az ajtón belépve rögtön kézre esett a mestergerendára szögelt *sipkafogas*. Az ajtótól balra, a második helyiség falához simulva helyezkedett el a rakott-tűzhely. Tüzelőnyílása előtt egy jellegzetes, ormánsági, félkör ülőkéjű kisszék állt, mögötte a sarokban tartották a söprűt, a szemétlapátot, és télen a

[47] Zentai 1995: 97.

petróleumoskannát. A hátsó falnál a tűzhely közelében egy régi karosszék és egy polcos keményfa *téka* (tálas szekrény) kapott helyet. A téka mögötti részt Bíró *szüle nyoszolyája* foglalta el, vele szemközt az udvar felőli oldalon állt, a pincegádor benyúló hátának „csúnyaságát" eltakarva, Szabó Zsuzsa ágya. A *pincepúp* tetejét kissé le is faragták, hogy a falig tolhassák az ágyat. A két ágy között – az istálló válaszfalánál – faragott, csuklós támlájú pad[48] húzódott, a mögötte lévő falat festett tálasfogas és a rajta lévő cserép- és üvegedények díszítették. A pad előtt volt a helye a nagy étkezőasztalnak, külső oldalainál három székkel. Szabó Zsuzsa ódon, faragott ágya végénél még ott tartotta a ruhás *szökrönyt*. Az udvari ablak mellett tükör függ, közelében helyezkedik el a mosdó – kis teknő széken –, az ajtó mögötti falon pedig mindig is ruhafogas volt.

A Kovács család birtokában a hagyományos ormánsági bútorok közül szökröny, festett láda, keményfa téka, asztal, padok és székek maradtak fenn. Hiányoztak viszont a hátsó szoba régi ágyai, őket a kevéssé ismert ormánsági népi bútorművészet két jeles reprezentánsával pótoltam. A család legidősebb tagjának, Bíró Zsuzsának beállítunk egy rendkívül értékes, *cifra nyoszolyát*,[49] amit stílusa alapján templomfestő asztalos, talán az ifjú Gyarmati János készített 1845-ben. – Azonos kéz nyomát mutatja a Szaporcán gyűjtött, festett tálasfogas is. – Szabó Zsuzsa Rádfalváról „kapott" ágyat, ahonnan az ő dédapja, Szabó Timóteus is származott. Ezt a szép, egyszerű, barokk vonalú ágyorommal rendelkező bútordarabot még bárdolt tölgyfából ácsolták. Mindkét ágyat fehér, a maga színében mintázott háziszőttes ágylepel borította az 1930-as évekig. Látható még a lakószobában a nagy múltú ormánsági faragott székek közül egy félkör alakú karosszék, két ékrovásos vázú, támlás, bekötött szék és egy ún. hegedűhátú deszkaszék.

A tornác avagy *gang* igen keskeny, elsősorban személyi közlekedőtér. Itt mindössze egy fafogas van a falon, a bejárati ajtótól jobbra és egy bevert lábú hosszú pad az ajtótól balra, amit csak tavasztól őszig használtak.

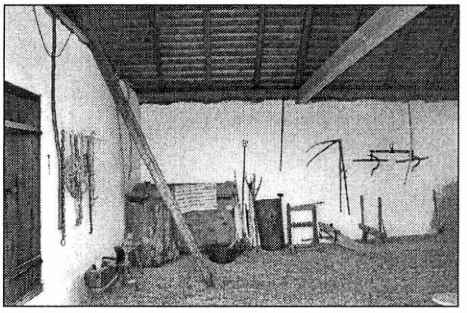
Az istálló – helyi nevén az *ól* – harántfalai mentén fajászlak húzódnak: a lakás felől a marhajászol, vele szemben pedig a lovak jászla. Az 1920-as években rendszerint két-három szürke marhát és egy pár igáslovat tartottak benne. Az utóbbiak kancák voltak, mert lótenyésztéssel is foglalkoztak. Az eladásra nevelt csikókat a marhajászol hátsó végéhez kötötték. A lójászol külső végét deszkapalánk határolta. Mellette egy ágy állt, amiben „Tóth nagyapa" hált, egészen 1951-ig. A számosállatot tartó családoknál megszokott dolog volt – az Ormánságban

[48] Neve ringó. Kovács Pál szerint a háznál régebbi, valamelyik „Szabó öregapa munkája". Érdekessége, hogy nem ágy elé készült, ui. 215 cm hosszú.

[49] A JPM tulajdona, 52.1036.1. ltsz.

különösen –, hogy valaki az istállóban alszik, a Kovács családnál özv. Tóth József ez a személy. Házilag készült ágyának csupán az egyik támlája maradt ránk, amit kiegészítés után beállítottunk a régi helyére.

Az ajtó és a jobb oldali ablak közti falon nagy beékelt szögekre akasztották a lószerszámokat és a fogatoláshoz szükséges láncokat, az ablak alatt keverőteknő állt, amelyben a fejőstehenek vegyes táplálékát készítették korpából, vörös lisztből, répából, ocsúból, kukoricadarából és polyvából, vízzel elegyítve.

19. kép. Pajtarészlet zabos hombárral (Fotó: Deim Péter 2005)

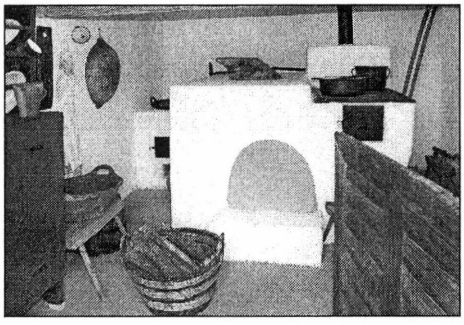
A pajta a kaputól hátrafelé tele volt szénával. A kapu által határolt részt tárolásra használták. Az istálló felőli válaszfalon faszögeken kötelek és a nagyobb gereblyék függtek. Középen állt az egyszerű, mozgatható padlásfeljáró-létra. A létra mögött foglalt helyet a lovak táplálására szolgáló, fatörzsből kivájt *zabos dudu,* tetején a zabosteknővel. A sarokban, hosszú oldalával a hátsó fal mentén terpeszkedik az ősök által készített zaboshombár, mellette egy szépen faragott *méhes dudu* és lovas szán található. Itt helyezték el a szelelőrostát, a kaszákat, a favillákat és egyéb gazdasági eszközöket is.

*A fészer*be, azaz a pajtához toldott féltetős helyiségbe tolták be a Szaporcán készült kocsit és tették be a nagyobb mezőgazdasági eszközöket: a boronát, az ekét, a kukoricaföldet művelő *iglit* (ekekapát), a hengert és a darálót. Valamint itt volt a helye a rőzsének és némi egyéb tüzelőnek. A téli tűzifa a ház háta mögött állt méterben.

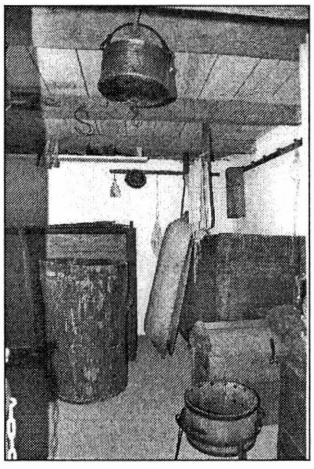
A pince, amely a hátsó szoba alá nyúlik, bor-, zöldség- és élelmiszer-tárolásra szolgált. Bal oldalán *csántérfákon* három-négy 50–100 literes kishordó helyezkedett el, megtöltve vörösborral. Viszonylag sok bort tároltak otthon, mert a csarnótai szőlőhegyi pince mintegy nyolc kilométer távolságra esett. A hordók felől, a második pincelépcső fölött üveglopó függött egy falba vert faéken. A gádor innenső *vakablak*ában hűtötték nyáron köcsögökben a tejet és a tejfölt, a jobb oldali fali fülke a gyertya, illetve a lámpa helye volt. A lépcső alatti jobb sarokban állt a káposztáshordó, amely mögött a burgonyát tárolták. A pince végében lévő vakablakba tették el másnapra az ételmaradékot.

A KISHÁZ BERENDEZÉSE

A *nyári konyhá*ban készítették a család ételét tavasztól őszig, egész évben itt sütötték a kenyeret, és főztek a katlanban. Meleg évszakokban itt történt a ruha párolása, télen meg a húsfüstölés. A helyiség berendezése híven tükrözi e sokrétű funkciót. A nyári konyha régi bútorai és eszközei szinte hiánytalanul kerültek a múzeumba.

20. kép. Nyári konyha kemencével (Fotó: Deim Péter 2005)

21. kép. A kisház kamrájának berendezése (Fotó: Deim Péter 2005)

A szabadkémény alatt beépített tüzelőberendezések helyezkednek el: középen a kemence, jobb oldalán rakott-tűzhellyel és a bal hátsó sarokban a katlan rézüst tel. A tűzhelyen öntöttvas főzőedények láthatók, a kemence tetején még ott áll a 19. századból megmaradt háromlábú cseréplábos és a *puplika.*[50] A konyha szűkös előterét bútorok töltik ki. Az ajtótól balra magasodik a Szabó Dániel készítette, *téka* nevű, polcos konyhaszekrény, mögötte vizespad korsóval és *budzsi*val,[51] a jobb oldali sarokban egy asztal és padszék foglalt helyet. Az asztal belső szélénél egy régi állókán volt a mosdóteknő, a kemence szája mellett háromlábú, félkör alakú kisszék szolgált a kenyér bevetéséhez, és ülésre. A sütőlapátokat és a szénvonót a kemence hátuljához támogatták. A falon két fogas volt: egyik az asztal fölött, a konyharuháknak való pedig a tűzhely mellett. Ezen kívül számos, nehezen férő tárgyat akasztottak a füstgerendába és a födémgerendákba vert szögekre.

[50] Cserép sütőharang
[51] Fekete cserépkanta

Az udvar felé nyitott *féször* tároló és fedett munkahely. Bal oldalán, elöl vágták a tűzifát *göcs*ön. A fészert e tevékenység alapján legtöbbször csak *favágító*nak nevezték. A bal hátsó sarokba tették be a bőrvarró széket, mellette áll a ruhapároláskor szükséges állvány, a *körösztfa*. A hátsó fal mentén helyezkedik el a vaskos húsvágószék, a fölötte lévő polcos fali fülkében fafaragó szerszámokat tartottak. A jobb hátsó sarokban volt a dagasztóláb és a *hamus dudu*, kijjebb pedig egy hosszú pad. A pad fölé nyúló, hordozható kislétrán kapaszkodtak föl a padlás mindkét oldalára, ahol ugyancsak rengeteg holmi kapott helyet: a kapák és kisebb gereblyék, a kisszánkó, a ritkán használt teknők, a kenderfeldolgozás eszközei.

*A kamrá*ban terményt, élelmiszert és háztartási eszközöket tároltak, hombárokban, használatból kikopott ládákban, fogasokon. Az ajtótól balra egy régi láda áll zsákokkal tele. Mellette teknők támaszkodnak az udvari falnak, az ablak alatt nagy lisztesláda húzódik, rajta lisztesteknő, fölötte sziták. A hátsó sarokat egy-egy hombár foglalja el, búzával és árpával megtöltve. Az utca felőli hombár végénél egy *szökröny*, ezt követően egy másik régi láda található, tetején szakajtókkal. A bal oldali hombár előtt, a kamra középső részén egy fatörzs *dudu* helyezkedik el. A falakat teljesen körbe vették házilag készült fafogasokkal, a mennyezeten akasztórúd, deszkapolc és a gerendákba vert szögek szolgáltak még tárolásra. A fejszéket és szekercéket az ajtó mögé állították be.

Kerítések és kiegészítő objektumok

A házat és a kisházat az utca felőli telekvonalon saját *téglakerítés*e és kétszárnyú *vaskapu*ja köti össze. A kapu előtti árkon keresztül egy földdel borított, szélein kifüvesedett, gerendákból ácsolt, rekonstruált *híd* biztosítja a kocsi és az állatok közlekedését. A kisház hátfala mentén cölöplábú utcai *kispad* áll.

A telek külső oldalát – a múzeumi tájegység szélén – végig földbe vert hasogatvány „sarampó" határolja. A „megyehatár"-t a régi csehi portán élőfákkal is megjelölték, a sarampót szilva- és mogyorófák közé rögzítették. A múzeumi rekonstrukció mintájául a Drávapalkonyán 1989-ben még meglévő kerítés szolgált (23. kép). A számos fotón és képen – még Zichy Mihály rajzán is[52] – megörökített, középkori kerítéstípus a Dél-Dunántúlon a 19. század második feléig széles körben elterjedt volt. A telek őcsényi ház felőli oldalán, az istállótól hátrafelé, végig egyszálas, fonott kerítés húzódik.

A szalagtelek a határ felé nyitott.

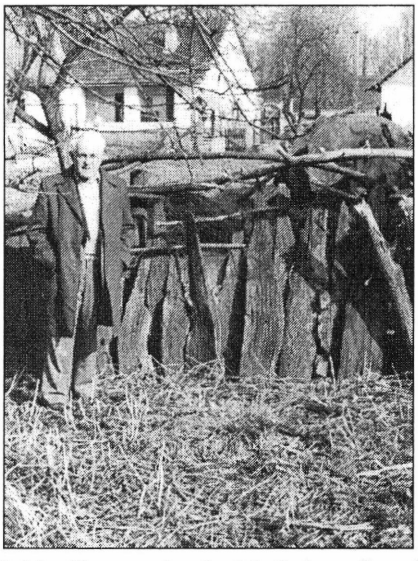
[52] Zichy. In Arany 1957: 129. A *Szőke Panni* ballada illusztrációja. Idő: 1892–97, hely: Zala, Somogy m.

A telek két részre, *első udvarra* és *hátsó/szérűs kert*re tagolt. A disznóól mögött, a főépület végével egy vonalban vékony természetes faágakból szögelt *karókerítés* húzódik, benne karóból készült kis- és nagykapuval. A kiskapu a fészer sarkához csatlakozik, közvetlenül mellette van a kétszárnyú nagykapu.

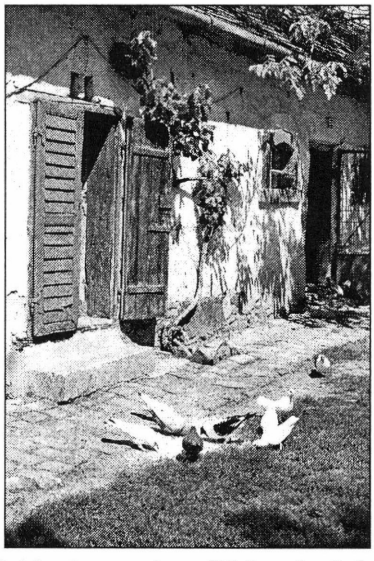
Az udvaron a kamra és a disznóól között bekerített *veteményeskert* található kiskapuval, karókerítéssel körbevéve.

Burkolatok

Miként az eredeti helyszínen, a nagykaputól befelé 180 cm szélesen és 740 cm hosszan terméskő borítja a földet. A ház tövében téglaszegély fut körbe: az utcai kerítéstől a tornáclépcsőig, a fal szélétől kifelé lejtő, két keresztben álló és egy hosszirányú téglasor. Téglaburkolat található a lépcsők körül is: a két tornácbejáratnál, a pince-, az istálló- és a nyári konyhaajtó előtt. Az udvari tornáclépcsőtől lépőkövek vezetnek a kúthoz és a nyári konyhához, továbbá az istállótól a kúthoz. Az istállóbejárat előterét nagyrészt tenkesi kővel burkolták. A kerítetlen virágoskert két külső oldalát sarokra állított téglasor szegélyezi.

22. kép. Hasogatvány-kerítés Drávapalkonyán Kovács Sándorral (Fotó: Zentai Tünde 1989)

23. kép. A portugéze szőlőtő eredeti helyén (Fotó: Deim Péter 2002)

Növényvilág

A múzeumi porta flórája tartalmazza és fenntartja a bemutatás idejére jellemző drávacsehi fa-, gyümölcs-, virág-, zöldség- és gyomnövényeket. A fajtakivá-

lasztás a drávacsehi ház eredeti telkén 1921-ben megvolt, részben máig élő növények számbavétele alapján történt. Ültetésük, vetésük a ház egykori telkén elfoglalt helyükhöz igazodik, a vázlatrajzon jelölt módon.[53]

Fák, bokrok, cserjék

Az utcán a ház ablakai előtt 1 fehéreper-fa (Morus alba), a házhoz csatlakozó kerítés előtt 1 fehéreper-fa, a kisház előtt 2 fehéreper-fa áll.

Az udvarban a kisház konyhája és a kút között 1 cseresznyefa (június végén érő, nagy szemű, ropogós), a kamra előtt 1 *sárgabarackfa* (magyar kajszi), a kút mögött a veteményeskert elülső kerítésvonalától egy méterrel beljebb 1 diófa, a veteményeskert és a disznóól között 1 *párizs* almafa (apró, illatos, zöldessárga) meg 1 *szercsike* almafa, a disznóól és a szérűskert kapuja közt 1 feketeeper-fa van. – Az utóbbin aludtak a tyúkok.

Az udvar külső kerítésében, a házzal szemközt 3 szilvafa: *duránci* (nem magvaváló Doronci), *margitai* (hosszúkás, vörös) és magvaváló kékszilva.

A hátsó szérűs-gyümölcsöskertben: a ház fészere mögötti árnyékszék és trágyadomb után 1 meggyfa, azt követően 3 körtefa (árpával érő, vilmos- és *bütykös* avagy *bárányos* körte, ami illatos, karcsú fajta, 2-3 héttel az árpás körte után érik), leghátul 1 szelídgesztenye-fa áll. A hátsó kert másik oldalán a disznóól mögött 1 diófa (nagyszemű, félpapírhéjú), a hasogatvány-kerítésben 5 mogyorófa, a kerítésen belül 2 *lasponya-* (naspolya-) bokor és a telek végén 1 szelídgesztenye-fa nő, a párjával átellenben. A hátsó kert kocsiútjától jobbra a diófa mögött nagy üres „placc"-ot hagytak a nyomtatószérű számára.

Az udvarban két nagy szőlőtő virul, melynek az ágait fakampók segítségével falra futtatták. Az egyik a pinceajtó és az istállóablak között elhelyezkedő *portugéze* (portugieser, oportó), a másik a kisház kamrájának végfalánál lévő *olasz szőlő*, amit az I. világháborúból hazatérő Kovács József hozott magával az Isonzó mellől. Mindkét szőlőt az eredeti, csehi tőről szedett vesszőből neveljük.

A virágoskert közepén 1 labdarózsa-bokorfa áll, a tornáclépcső felől pedig 1 japán birs.

Virágok

A tornácfeljáró és a kapu között lévő virágoskertben a családi emlékezet szerint a következő virágok voltak: a kerítés és a tornác mellett piros és fehér *százszirmú rózsa*fák sora, sárga és vöröses *kásavirág* (kankalin), kék és fehér szimp-

[53] Az etnobotanikai terveket egy kivétellel Zentai Tünde, a muraszemenyei telekét Sári Zsolt, a növényültetési terveket Kövesdi Tímea készítette, a népi növényneveket és -fajtákat a helyszínen Jakab Lászlóné azonosította, és gondoskodott a növénytelepítésről.

la jácint, fehér nárcisz, szimpla és dupla sárga nárcisz, tőzike, gyöngyike, szimpla és dupla tulipán, fehér liliom, *Mária-liliom*, pünkösdi rózsa, keleti bazsarózsa (szimpla, bíborszínű), vörös sásliliom, *kukacvirág* (Portulaca), szarkaláb, fátyolvirág (Gypsophila paniculata), vegyes színű egyszerű petúnia, sárga-piros rézvirág (Zinnia), klematisz és őszirózsa. A tornác mellvédjén cserepes – piros, rózsaszín, fehér és bordó – muskátli virul. Az utcai kerítés tetején kövirózsa terjeszkedik, ami majd minden háznál előfordult, mert a növény húsos levelének a nedvével a fülfájást gyógyították. A hátsó kertben, a gyümölcsfák alatt hóvirág és sok kék ibolya tenyészik.

24. kép. Az 1921. évi, rekonstruált virágoskert Szentendrén (Fotó: Deim Péter 2005)

Zöldségfélék

A trágyadomb hátsó oldalánál *cukortök* (nagy, kerek sütőtök), a másik oldalon a disznóól és a telekhatárt összekötő kerítés mentén és a sarokban torma nő.

A veteményeskertben téglalap alakú ágyásokba ültetve konyhakerti növényeket termesztenek: hagymát, fokhagymát, petrezselymet, sárgarépát, cukorborsót, zöldbabot, paprikát (fűszer-, bogyiszlói-, alma-, cseresznye-), paradicsomot, uborkát, karalábét, káposztát, céklát, spárgatököt, továbbá kaprot és rozmaringot. A kert kút felőli részén kobak- és lopótök fut föl a kerítésre.

Gyomnövények

Az udvar széleit és a hátsó gyümölcsös kertet – a szérű kivételével – a Csehiből áttelepített fű- és gyomnövényfajták növik be.

VÉGEZETÜL

Mérleget vonni nem a tervező-rendező kurátor feladata, de elősegítheti az objektív értékelést, ha feltárja belső ismereteit a legfontosabb kérdésről, hogy milyen mértékben sikerült a kitűzött cél megvalósítása. A realitás talaján állva nem kívánhattuk egy olyan abszolút tökéletes állapot elérését, amelyben minden apró részlet, tárgy és berendezés ugyanaz, mint a drávacsehi ház portáján 1921-ben: csak be kell költözni és folytatható az akkori család élete. Mégis ez volt a vonatkozási pont, amelyhez próbáltunk közelebb kerülni. A rekonstruált miliő egészében hűen érzékelteti a Kovács család 1921. évi életkörülményeit és tárgyi világát, köszönhetően a nagy számú, tőlük származó berendezési tárgynak és a családi emlékezetben megőrzött tudásnak. A részletek terén azonban több kívánnivalót is hagy maga után. Veszteségként könyvelhető el, hogy történtek hibák az épületek és kerítések kivitelezése során,[54] nem fejeződött be a hátsó kert növénytelepítése. A házberendezés kiegészítésekor esetenként általánosabb ormánsági mintákat követtem. Így például nem tudjunk, hogy volt-e festett ágy a mi csehi házunkban, az első két helyiség asztaltípusát szomszédos házak bútorai alapján határoztam meg és pótoltam, a restaurálhatatlanul tönkrement Thonet-székekből négy helyett csupán kettőt sikerült beszerezni. A gazdasági eszközkészletet is lehetne még gyarapítani. A tároló bútorokat műtárgyvédelmi szempontok miatt nem töltöttük meg. A házbelső és az ágyak lakástextíliával való fölszerelése hiánytalan, de a szekrényekbe és a ládákba vásárolt rengeteg textíliát végül is a műtárgyraktárban helyeztük el. A múzeumi adottságok térbeli korlátjai miatt csak utalni tudtunk a házhoz tartozó teljes, kültelki állományból és szőlőhegyből álló gazdaságra.

A Szentendrére telepített drávacsehi porta sajátos, szabadtéri múzeumi kiállítás. Nem mutat be történelmi folyamatot vagy széles körképet, nem látható az ormánsági lakáskultúra fejlődése a talpasháztól a kockaházig, sem reprezentatív válogatás a népművészeti alkotásokból. Megjelenik viszont egy valóságos család valóságos otthona olyan eredeti berendezéssel, amely 1921-ben tipikus volt, és amelyben az újdonságok és a százéves, illetve a középkor óta változatlan tárgyak összetartoznak. Köztük ott vannak a bútorművészet faragott és festett remekművei is, a hímes háziszőttesek, a siklósi fazekasok díszedényei, az ormánsági viseletben lévő asszonyok fényképei, s mindez konkrét, életszerű összefüggésben.

A munka során mindig abban reménykedtem, hogy a drávacsehi ház keretében igaz képet sikerül közvetíteni az Ormánságról.

[54] A tájegység építésének folyamatát önálló könyvben dokumentálom.

IRODALOM

ARANY János
1957 *Arany János balladái.* Budapest
BABICS András
1981 *A 18. századi úrbéri viszonyok a dárdai uradalomban.* BH. 175–222.
BAKSAY Sándor
1917 *Összegyűjtött irodalmi dolgozatai.* I–III. Budapest
BARABÁS Jenő – SZOLNOKY Lajos (szerk.)
1967 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlata.* 1–31. Sokszorosított kézirat. Budapest. Néprajzi Múzeum
BODONYI Nándor
1896 Ormányság. In Várady Ferenc (szerk.): *Baranya múltja és jelenje* I. 170–218. Pécs
DANYI Dezső – DÁVID Zoltán
1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–87).* Budapest
DÁNYI Dezső (szerk.)
1975 *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87.* Történeti statisztikai tanulmányok 2.
HAAS Mihály
1845 *Baranya.* Pécs
HEGEDŰS Lajos
1946 *Népi beszélgetések az Ormánságból.* Pécs
GUNDA Béla
1935 Ethnographiai problémák az Ormánságban. *Magyarságtudomány* I. 172–187.
GYÖRFFY György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1. Budapest
ILLÉS Géza
1943 A felsőbaranyai református egyházak története. In Kalotai László (szerk.): *Pécs–Baranyai ismertető.* 14–18. Pécs
JEREMIÁS Sámuel
1828 Baranyai szótár-pótlék. *Tudományos Gyűjtemény* X. 63–72.
KISS Géza
1937 *Ormányság.* Budapest
KISS Géza – KERESZTES Kálmán
1952 *Ormánysági Szótár.* Budapest
KISS Z. Géza
1990 Ormánsági tűzkárjelentések a néptudomány kutatás szolgálatában (Drávacsehi 1814.) *JPMÉ* 35. 189–199.
1991 *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből.* Budapest
1994 *A régi Vajszló 1244–1849.* Pécs
2000 *Vajszló megújulása. Ormánsági kálvária 1850–1945.* Pécs
KODOLÁNYI János, ifj.
1960 *Ormánság.* Budapest
KOVÁCS Sándor
1955 Drávapalkonya települése. *Népünk hagyományaiból.* 18–26.
1956 A drávai hajósok és talpasok élete. *Népünk hagyományaiból.* Budapest
1989 A drávai malmok és molnárok a 19. században. *HésE* 5. 185–196.

LUKÁCSY Imre
(1907) *Ormánság népe.* Pécs
MALONYAI Dezső
1912 *A magyar nép művészete. IV. A Bakonytól a tonamegyei Sárközig.* Budapest
MÁNDOKI László
1976 Újonnan felfedezett festett református templomok Baranyában. *JPMÉ* XX–XXI. 155–168.
MUNKÁCSY (Dániel)
1842 Bőköz. *Regélő* 2. félév. 567–570; 583–584.
NAGY Imre (szerk.)
1878–1891 *Anjoukori Okmánytár.* I–VI.
PESTI János (szerk.)
1981 *Baranya megye földrajzi nevei.* Pécs
RÉVAY Sándor
1907 Az Ormányság. *NÉ* VIII. 193–200.
SÁRI Zsolt
2004 A muraszemenyei telek növénytelepítési terve. *Téka* 2. 25–27.
SZIGETVÁRI János
1985 Festett famennyezetek, református templomokban Dél-Baranyában. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai* 119–128.
TÓBI Antal
1826 Baranyai Szótár. *Tudományos Gyűjtemény* II. 38–48.
TOMANÓCZY Jolán
1940 *Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana.* Pécs
ZENTAI János
1967 Adatok Ormánság néprajzi határának a megállapításához. *JPMÉ* XII. 77–128.
1971 Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *JPMÉ* XVI. 199–206.
ZENTAI Tünde
1964 *Ormánsági népi bútorok.* EA 14059
1976 *Dél-Dunántúl. A VII. tájegység telepítési terve.* SzNMA-E–70. 1–85.
1980 A dél-dunántúli település és népi építkezés változásai a 19. században (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum dél-dunántúli tájegysége). *HésE* 1. 79–109.
1983 *Ormánsági hiedelmek.* MTA Folklór Archivum 15. Budapest
1986 Drávacsehi telek. *Téka* 1. 14–15.
1989 *Domus rusticae Baranyienses. A baranyai parasztházak változása a 18. században.* A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 3. Szentendre
1990 A Dél-Dunántúl tájegység. *Téka* 1. 9–27.
1991 *A paraszthász története a Dél-Dunántúlon.* H. n. (Pécs)
1995 A takaréktűzhely a parasztházban. *HésE* 10. 93–108.
2000 Új tájegység épül. A Dél-Dunántúl (VII.). *Téka.* 2. 7–13.
2001 *Dél-Dunántúl. Telepítési terv 2001.* SZNMA-E–70. 1-151.
2002 A drávacsehi ház bontása. *Téka* 1. 12–23.
2002 A faddi ház és telek. *Téka* 2. 1–14.
2002 Új tájegység születik. Dél-Dunántúl a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Magyar Múzeumok* 2. 9–11.
2003 A faddi ház a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Értesítő.* LXXXV. 31–40.
2003 A szennai ház berendezése. *Téka* 2. 13–21.

2003 Tolna megyei épületek a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *WMMÉ* XXV. 237–266.
2003 A hidasi ház és telek berendezése. *HésE* 16. 177–192.
2003 A faddi telek etnobotanikai terve. (KÖVESDI Tímeával) *Téka* 1. 13–21.
2004 A zádori ház berendezési koncepciója. *Téka* 2. 20–24.
2004 A csökölyi épületek berendezése. *Téka* 1. 17–28.
2005 A Dél-Dunántúl tájegység. *Téka* 1.

RÖVIDÍTÉSEK

AnjouOkm.	Anjoukori Okmánytár. (Szerk.: Nagy)	JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
BH	Baranyai helytörténetírás	Ltsz.	leltári szám
BML	Baranya Megyei Levéltár	NÉ	Néprajzi Értesítő
BMK	Baranya Megyei Könyvtár	Nn.	Név nélkül
EA	A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára	S.gy.	Saját gyűjtés
		SZNM	Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
Fol. Lat.	latin fóliáns		
HésE	Ház és Ember. Az SZNM évkönyve, Szentendre	SZNMA	A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattára
JPM	Janus Pannonius Múzeum	WMMÉ	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Tünde Zentai

A SNAPSHOT FROM THE *ORMÁNSÁG* REGION IN 1921: THE *DRÁVACSEHI* RESIDENTIAL UNIT OF *SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM* [OPEN-AIR ETHNOGRAPHICAL MUSEUM]

The topic of this study is the folk culture of *Ormánság*, an emblematic ethnographical group in Hungary and in the Hungarian Open Air Museum. The Southern Transdanubian section of the Open Air (Ethnographical) Museum was completed in the June of 2005. This new permanent exhibition, based upon the museological designs and the results of about thirty years of collecting and research work of the author, comprises 40 buildings and altogether 85 constructed objects. The constructed items form a village settlement pattern, consisting of eight complete peasant residential units, a vineyard with a winepress house, a group of barns, and a cemetery. The buildings on the lot situated at the far right of the village street have been translocated from *Drávacsehi*, a village in the *Ormánság* Region. The author of the present study discusses the research and museological objectives related to the *Drávacsehi* residential unit, while she also describes how the interior and furniture of the buildings were reconstructed and the way they were acquired by the museum.

Petercsák Tivadar

Fatörzsből faragott gabonatartók a Rákóczi Múzeumban

A gabonatartó edények igen régi, egyszerű technikával készült típusát képviselik a fatörzsből faragott tárolók. Rendszerint hatalmasra nőtt, több száz éves, esetleg korhadt fák törzsét használták fel, amelyek könnyen megmunkálhatók voltak.[1] A hegyközi Pusztafaluban a berekinyefát kedvelték, mert az abból készült edény oldalát nem tudják kirágni a patkányok. Itt a méteres darabokra fűrészelt fát először fejszével kezdte *nagyolni* a faragó, majd *vájó*val vagy *kapacska kés*sel szedte ki a belsejét. Befelé haladva a készítő az edény belsejébe guggolva folytatta a munkát. Az ilyen kádba kb. négy darab ötvékás zsáknyi búza fért el, ami több mint négy mázsa súlyú volt.[2]

A faragott gabonatartók készítése országszerte a fatörzs méhlakásokéhoz hasonlóan történt. A megfelelő méretű és formájú hárs-, éger-, tölgy-, nyárfa törzséből kifűrészelt részt égetéssel is kezdték mélyíteni, majd megfelelő eszközökkel kivájták, alját bedeszkázták. Heves megye északi tájain az évszázados, elkorhadt keményfa törzsekből égették és faragták a gabonatartó *hombárt*, *bödönt*.[3]

Az 1970-es évek első felében a sárospataki Rákóczi Múzeumban dolgozva néprajzi gyűjtéseim egyik kedves és különleges darabja volt a Lácacsékén vásárolt egy darab fatörzsből faragott, feliratos és évszámos 19. századi gabonatartó edény.

A továbbiakban a gabonatartó edények archaikus típusának a Rákóczi Múzeum néprajzi gyűjteményében található példányait mutatom be (1. kép).

Az öt gabonatartó a múzeum gyűjtőterületének három fontos tájáról, a Zempléni-hegységből, a Hegyközből és a Bodrogközből származik.

---

1 Füzes 1984: 22.

2 Id. Dosnyai András közlése. A szerző gyűjtése: Pusztafalu, 1975.

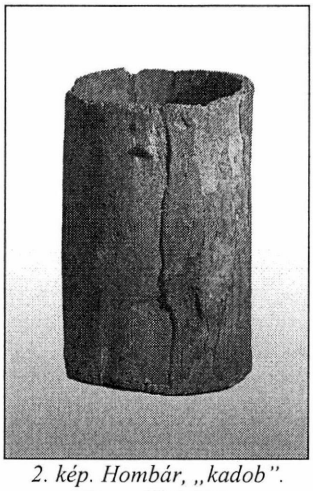
3 Füzes 1984: 22; Petercsák 2005: 264.

1. kép. Fatörzsből készült gabonatartó tulajdonosával. Lácacséke. Petercsák Tivadar felvétele, 1973.

1. Hombár, „kadob" Ltsz.: 52.147.1. (2. kép)

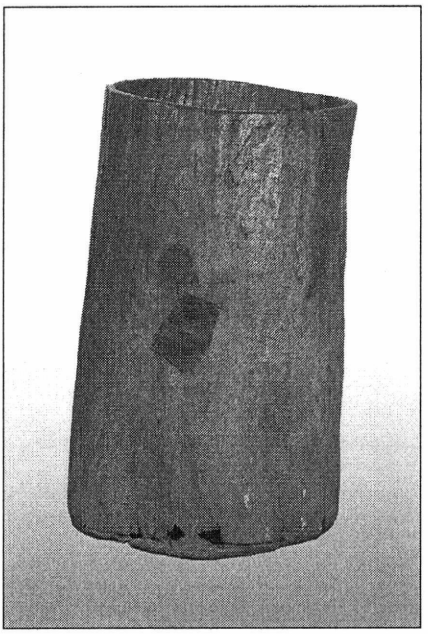
Az egyetlen nagy fatörzsből vájt, henger alakú gabonatartó oldala repedezett, a fenekét négy szál deszkával utólag pótolták. Magassága: 83 cm, szájátmérője: 52,5 cm, fenékátmérője: 46,2–57,5 cm. Az edény Komlóskán készült 1880 körül, és itt is gyűjtötte Bakó Ferenc a 20. század közepén.

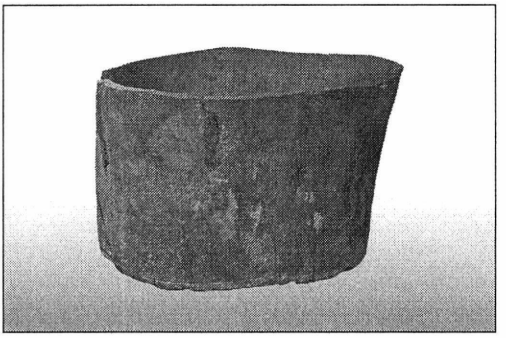
2. kép. Hombár, „kadob". Ltsz.: 52.147.1.

2. Gabonatartó, „kadob" Ltsz.: 70.51.6. (3. kép)

A bükkfatörzsből kiégetett és faragott, alul deszkával fenekelt tárolóedény oldala lyukas, foltozott. Magassága: 121 cm, átmérője: 68 cm. Komlóskán készítették a 19. század utolsó évtizedeiben, és a kamrában gabonafélét tároltak benne. Petercsák Tivadar gyűjtötte 1970-ben Komlóskán, s ekkor már régóta nem használták.

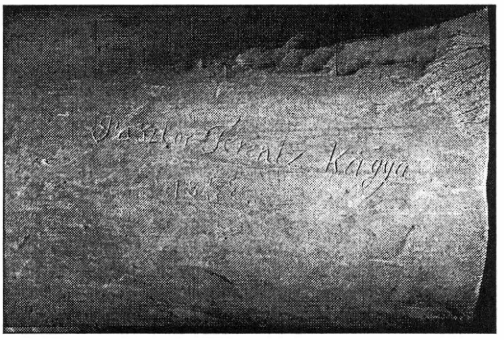
3. kép. Gabonatartó, „kadob". Ltsz.: 70.51.6.

4. kép. Gabonatartó kád. Ltsz.: 72.50.1.

3. Gabonatartó kád. Ltsz.: 72. 50.1. (4. kép)

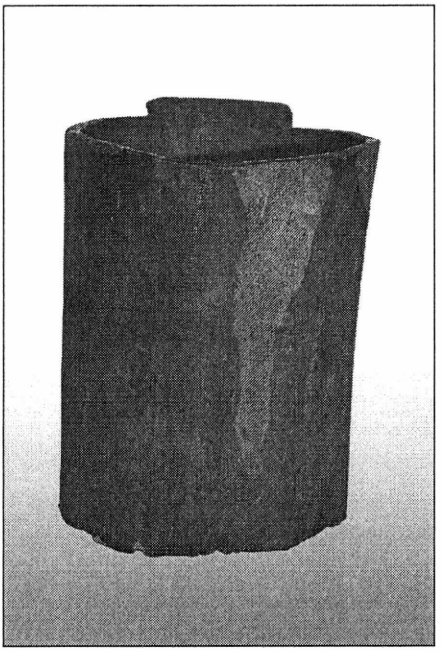
Egy darab *berekinyefából* oválisra kifaragott, alul deszkázott edény. Magassága: 74 cm, hossza 121 cm, szélessége: 110 cm. Dosnyai András készítette az 1950-es években Pusztafaluban. Petercsák Tivadar 1972-es gyűjtéséig használták, és búzát, árpát, kukoricát tartottak benne a pincében.

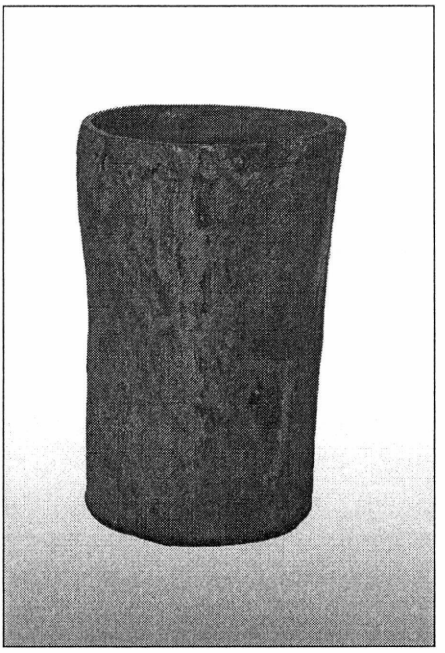
5. kép. Vésett felirat a lácacsékei gabonatartón. Ltsz.: 73.13.1.

4. Gabonatartó, „szuszok", „kád" Ltsz.: 73.13.1. (5–6. kép)

Az egy darab hatalmas méretű fűzfatörzsből kifaragott edény eredetileg fenekelt, a gyűjtéskor repedezett volt és a deszka feneke hiányzott. Oldalán vésett felirat olvasható: „Pásztor Ferentz Kágya 1853". Magassága: 140 cm, átmérője: 105 cm. Lácacsékén készült 1853-ban, és az 1950-es évek végéig használták. A kamrában állt, a tulajdonos szerint hat mázsa búza fért bele. Petercsák Tivadar gyűjtötte 1973-ban, s ekkor már használaton kívül a színben tartották.

6. kép. Gabonatartó, „szuszok", „kád". Ltsz.: 73.13.1.

7. kép. Gabonatartó, „fakád". Ltsz.: 74.19.1.

5. Gabonatartó, „fakád" Ltsz.: 74.19.1. (7. kép)

Az egy darab bükkfatörzsből kivájt edény magassága: 108 cm, szájátmérője: 69,5 cm, fenékátmérője: 63 cm. Hanák Ferenc édesapja készítette Baskón egy korhadásnak indult fából. Kocsis Aranka gyűjtötte 1974-ben.

A Rákóczi Múzeum gabonatartói közül négy henger alakú, 50–70 cm átmérőjű, 80–120 cm magasságú. Méretével és feliratával kitűnik az egyedülálló lácacsékei darab.[4] Különleges példánynak tekinthető az alacsony, ovális formájú

[4] A gabonatartó edényeket bemutató könyvében Füzes Endre nem említ feliratos és évszámos példányokat.

pusztafalusi gabonatartó kád, amely a szüretelő- és szőlőtaposókádakkal mutat rokonságot.

Az eddig ismert adatok szerint a kivájt fatörzs gabonás edények használata az erdős vidékekre volt jellemző Magyarországon. A 19. század végén legelterjedtebbek a Dél-Dunántúlon voltak, ahol *bodon*, *hombár*, *dudu*, *buduc*, *puttony* néven ismerték. Szórványosan a Bakony vidékén is előfordultak, itt *bodon*, *bödön* volt a nevük.[5] A harmadik jelentősebb terület Borsod megye és a Zempléni-hegység vidéke. Borsodban *hombár* és *köpü* volt a neve. A néprajzi szakirodalom a Zempléni-hegység középső részéről a *faköpü* és *kozup* elnevezéseket tartja számon.[6] A Rákóczi Múzeum gabonatartó edényeihez kapcsolódó adatok szerint Pusztafaluban, Baskón és Lácacsékén a *kád*, Lácacsékén a *szuszok*, Komlóskán a *kadob*, Óhután a *kozdlup* megnevezést használták.[7] A fatörzs gabonatartók szórványos használatának negyedik területe a Székelyföld és Moldva, ahol *puttonya* és *köpü* néven ismerték.[8]

Füzes Endre széles körű adatgyűjtése révén megállapította, hogy a kivájt fatörzs gabona raktározására való használata – az Ormánság kivételével – a 19. században is csak szórványos és esetleges lehetett. Az edények készítési technikája, formája, valamint *bodon* és *köpű* elnevezéseik alapján a fatörzs gabonatartók használata összefüggött a faodú méhlakások alkalmazásával.[9] A fenti abaúji és zempléni gabonatartó edények ismeretében a Zempléni-hegység vidékén az ilyen típusú gabonatárolók nagyobb mértékű elterjedtségével számolhatunk. Az itt szokásos gabonatartó kádra vonatkozó eddig ismert legkorábbi adat a füzéri vár 1620. évi inventáriumában fordul elő: „vagyon egy kádban zab cub 7".[10] Az 1644-es összeírásban „ket öregh tögy kad"-at említenek.[11] Egyértelműen nem bizonyítható, hogy fatörzsből faragott tárolókról van szó. Ugyanakkor az 1620. évi inventáriumban több 50 köblös szuszokról is olvashatunk, amelyek méretük alapján nem készülhettek fatörzsből, csak deszkából egyszerű ácsolt technikával. Ezekben árpát, zabot és lisztet tartottak. A Bodrogközben fatörzsből készült nagyméretű edény hasonló elnevezése a deszkából készült gabonatartó nevének átvétele is lehet.

---

5 Füzes 1984: 25–26.
6 Ikvai 1967: 164–165; Füzes 1984: 26.
7 L. Rákóczi Múzeum Fotótára 6764.
8 Füzes 1984: 26.
9 Füzes 1984: 26–27.
10 Feld – Cabello 1980: 107.
11 Feld – Cabello 1980: 125.

Az abaúji és zempléni *kozup*, *kozdlup* és *kadob* kifejezések egyértelműen a szláv nyelvterületeken elterjedt *kadlub*bal és változataival mutatnak rokonságot.[12] Ezek magyarázatát a vidék településtörténeti és nemzetiségi viszonyaiban kereshetjük.

IRODALOM

FELD István – Juan CABELLO
1980 *A füzéri vár.* Miskolc
FÜZES Endre
1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban.* Budapest
IKVAI Nándor
1967 *Földművelés a Zempléni-hegység középső részén.* Debrecen
MRUŠKOVIČ, Š.
1974 *Obilné zásobnice.* Martin
PETERCSÁK Tivadar
2005 A paraszti gazdálkodás tárgyai. In Petercsák Tivadar – Veres Gábor (szerk.): *Heves megye népművészete.* 241–278. Eger

Tivadar Petercsák

GRAIN BINS CARVED OUT OF TREE TRUNKS IN THE COLLECTION OF *RÁKÓCZI MÚZEUM*

A fairly old and technologically simple type of vessels used for storing grain crops is represented by grain bins carved out of gutted tree trunks. Apart from an enormous sized grain bin discovered in the 1970s in the region of *Bodrogköz*, bearing the completion date of 1853, the author also describes the corresponding storing vessels preserved in the collection of *Rákóczi Múzeum* in *Sárospatak*. These are cylindrical or oval shaped, with heights ranging between 80-140 cm. The use of grain bins carved out of hollow tree trunks was characteristic of wooded areas in Hungary. The denomination *kád* [verbatim: tub], used for the items collected in *Abaúj-Zemplén* County, also occurs in the 17th-century inventories of the fort located in *Füzér*. The terms *kadob, kozup,* and *kozdlup* bear striking resemblance to the name *kodlub* and its variants, widespread in Slavic speaking areas. An explanation for this phenomenon might be inherent in the settlement historical and ethnic relations within the area of *Zempléni hegyvidék* [the *Zemplén* Mountain Region].

[12] A terminus elterjedését és változatait részletesen elemzi Mruškovič 1974: 54–58.

Voigt Vilmos

Az év rítusai

A máltai egyetemen (Msida) 2005. március 20-ától 24-éig rendezték meg a SIEF „The Ritual Year" munkacsoportjának első nemzetközi kongresszusát.

Néprajztörténetünkben közismert, hogy noha ezt megelőzően (sőt már a 19. században is) voltak nemzetközi folklorisztikai és néprajzi kongresszusok, voltaképpen a múlt század második felében szerveződtek ezek újra: a néprajzi atlaszok készítői, a szabadtéri néprajzi múzeumok munkatársai, népzenekutatók, a „Volkserzählungsgesellschaft" tagjai rendszeresen összegyűltek 3-5 évenként nagyobb kongresszusokra, rövidebb időközönként pedig munkamegbeszélésekre, konferenciákra. Miután 1964-ben, Athénban a régi CIAP és az új SIEF kiformálódtak, majd sokéves veszekedés után egyesültek (és az *Ethnologia Europaea* külön összejövetelei is abbamaradtak), a SIEF maradt az európai néprajztudomány vezető szervezete. Nagy kongresszusai (legutóbb 2001: Budapest, majd 2004: Marseille) mellett több olyan munkacsoport is kialakult, amelyek vagy szinte sosem működtek (népdalszöveg-kutatók), vagy csak ritkán gyűltek össze (néprajzi bibliográfia). Mások, mint a sokfelé átformálódott „Bild-lore" a SIEFen belül is, azon kívül is tevékenykedtek. A legszorgalmasabbnak a ballada-kutatók bizonyultak, akik immár a negyvenedik ilyen konferenciára készülnek, és évekkel előre „foglaltak" a helyszínek. A népi táplálkozás kutatóitól a népi vallásosság kutatóiig az utóbbi években attól függ e témák szerinti konferenciák sikere és folyamatossága: van-e egy (legfeljebb két) olyan szakember, aki magára vállalja a szervezés és a kapcsolattartás feladatát. Ez ma csak annyiban könnyebb, hogy a levelezés villanypostával történik. Ugyanakkor a pénztelenség egyre nagyobb, a konferenciák anyagának megjelentetése is egyre ritkábban sikerül. Olykor azt tapasztaljuk, a szakterület egysége sem jellemző már. Elhaltak a sokmindenhez csakugyan értő kollégák, és furcsa módon a régebben két világrendszert képviselő Európában jobb volt e konferenciákon a nemzetközi egyensúly és sokrétűség, mint ma: több volt a jelentős kutató, még fiatalok is sok ilyen rendezvényre eljutottak. Minthogy ma minden nemzetközi tudományban ez a helyzet, kár lenne a SIEF jelenlegi vezetését (Regina Bendix), vagy elődeit (Konrad Köstlin, Niedermüller Péter) okolni a hanyatlásért.

Szerencsére új, sok reménnyel kecsegtető törekvésről is beszámolhatunk. Most azonban ezek közül csak a legsikeresebbről kell tudósítanunk. 2003-ban született meg az az ötlet, hogy a SIEF-en belül legyen egy, a jeles napi szokásokkal foglalkozó munkacsoport is. Több (hasonló jellegű) konferencián tartott

megbeszéléshez kapcsolódva a marseille-i SIEF-kongresszus el is fogadta az alapítási javaslatot. Emily Lyle (University of Edinburgh) lett az elnök és George Mifsud-Chircop (University of Malta) szervezte meg a munkacsoport első, most tartott konferenciáját.

A hihetetlen energiával és alapossággal szervezett konferencián több mint 50 kutató vett részt, 20 országból. A megnyitó és néhány plenáris előadás után két szekcióban majdnem ötven előadás hangzott el. Volt közgyűlés és tartalmas záróülés is. A technikai feltételek és a szervezettség a szokásosnál sokkal jobb volt, ide értve a fogadást és a bankettet is. Viszont igazi könyvkiállítás (és – vásárlási lehetőség) nem volt. Voltaképpen minden angol nyelven zajlott (noha a SIEF elvben háromnyelvű szervezet). A szervezők vasfegyelmet követeltek az előadások időpontját illetően. Viszont mindenre gondjuk volt, még arra is, hogy legyenek a máltai (nemcsak népi) kultúrát bemutató jó előadások. Minthogy a konferencia a Nagyhéten zajlott le, Virágvasárnap este Ħal Għargħur községben az ottani templom előtti passió-játékot néztük meg (pontosabban csak mintegy három órán át annak csak első részét). A (helybeli öntevékeny zenekart felvonultató) bankett előtt a Xarollában található, ma már Máltán az egyetlen működőképes szélmalmot mutatták be. Már programon kívül itt is volt kis műemléktemplom és patkolókovács-műhely, gyermeksétáltató lóval. Gondoskodtak arról, hogy a világhírű kőkorszaki műemlékeket (Ħal Salfieni, Tarxien, Mnajdra, Ħaġar Qim) váltott csoportokban megláthassák a kongresszisták. Minthogy az utolsó napi program dél után befejeződött, „népi kezdeményezésre" megszerveztek egy kirándulást a régi fővárosba, Mdinába is. Nagypénteken az érdeklődők egy nagyszabású passió-felvonulást láthattak. Általában olyan sok látnivaló lett volna, hogy ilyen rövid időbe nem is fért volna bele minden megmutatása. Magát a fővárost, La Vallettát, vagy akár az egyetem főépületét sem mutatták meg szervezetten.

(Minthogy a konferenciára jött minden külföldi minél többet akart látni Máltából, fél- vagy akár egész napos magántúrákra is eltűntek. Ez a szigetek kis terjedelme és sűrű autóbuszközlekedése révén megoldható volt. És szinte mindenütt lehet nagy, centrális elrendezésű, kupolás barokk templomokat látni. A Nagyhéten már ezekben is ott voltak a hatalmas, gördülő tabernákulumokra emlékeztető életkép-kocsik, rajtuk egy-egy nagyhéti jelenet, vagy ennek szimbolizálása embernagyságú ábrázolással. A vallási társulatok pedig egy-egy üzlethelyiségben ezek tenyérnyi vagy könyöknyi nagyságú miniatűr változatait állították ki: akár egy-egy faluban is több helyen. Az aranyszegélyű bíbor lobogókon hol latinul, hol máltai arab nyelven a passió vezető mondatai voltak olvashatók, köztük Krisztusnak a kereszten mondott „hét szava". Egyéb húsvéti szimbólumok viszont itt ma is ismeretlenek: még nemzetközi dísztárgy-tojást elvétve lehetett látni, ám például a húsvéti nyúl – akárcsak Olaszországban – itt sem hono-

sodott még meg. Szinte minden faluban vagy elővárosban van valamilyen múzeum vagy gyűjtemény: kisebb–nagyobb, jobb–rosszabb. Persze a szigetek igazi kultúráját csak huzamos ott-tartózkodással lehetne jobban megismerni. A máltai folklorisztika évtizedek óta sok-sok kiváló alkotást jelentetett meg. Hogy ezek hol férhetők hozzá: nem lehetett megtudni. A nagy múzeumok közül a régészeti múzeum, a lovagrenddel kapcsolatos paloták, a képtár, a nagy Caravaggio-gyűjteménnyel is büszkélkedő társ-székesegyház, valamint számos, a második világháborúhoz kapcsolódó emlék a legismertebbek. Sajnos, egyre több a sziget történetét panoptikum-szerűen bemutató látványos valami: legtöbbször éppen a kínzások ábrázolásával.)

Ami az előadásokat illeti, az „első" konferenciákon szokásos munkabeszámolók, áttekintések voltak túlsúlyban. Húsz perc azonban erre kevés időt adott, és a tízperces viták is ritkán voltak érdekesek. A rituális év kutatásának ma nincs egyfajta módszere (olykor azt is lehetett látni: többfajta módszere sincs.) Az előadások egy-egy lapnyi angol kivonatai (*First International Conference of the SIEF Working Group on the Ritual Year – Abstracts.* Malta, 2005.) viszonylag jól reprezentálják az udmurtoktól a cseheken át a dánokig, sőt a labradori eszkimókig terjedő figyelmet. Több kutató a szokások mai megváltozását, új elemek megjelenését vizsgálta: nem téve különbséget a folklór és a folklorizmus vagy éppen a turizmus között. Az „antropológiai" megközelítés igénye itt sem hozott újat. Ennél jobb volt néhány tényszerű áttekintés, mint éppen az észt vagy a magyar szokásokról. Persze az előadók már a maguk és a mások évtizedes kutatásaira, monográfiáira építhettek. Pedig ha a folklór nemzetközi – és az! –, akkor a rítusok, legkivált az év jeles napjaihoz kapcsolódó szokások csak komparatív távlatban érthetők meg igazán. Ennek bemutatására azonban e kongresszus sem adott sok lehetőséget. Igen gondolatébresztő volt Emily Lyle bevezető plenáris előadása, amelyben (ismét) azt is fejtegette, vajon az év jeles napjainak rítusrendszere megfeleltethető-e az emberi élet rítusainak rendszerével? Azaz, az egyén életét (születés, halál, stb.) az évszakok rendszerével (tavasz, tél, stb.) mint kognitív modellel ritualizáljuk-e? Ez a gondolat legutóbb a *Cosmos – The Journal of the Traditional Cosmology Society* hasábjain is megjelent, és voltaképpen a nemrég elhunyt nagy balkanista—szlavista, Nyikita Iljics Tolsztoj mitológiai írásaiban dominál. Azt, hogy ezt a megoldást, vagy az „agrár-ciklust", vagy éppen a különféle „naptári rendszereket" tekintsük-e a jeles napok rendszere megfejtésének (avagy mindezek valamilyen egyvelegét tekintsük-e magyarázatnak), itt most nem is kell eldönteni. Azt, hogy ez az „új-mitologizáló – újritualizáló" teória mi mindennel kapcsolatban akár be is válhat kutatási stratégiaként, Máltán is láthattuk. A moszkvai Irina Szedakova arra a témára utalt, miszerint érdemes lenne végignézni az év jeles napjaira vonatkozó (orosz) közmondásokat. Van-e ezeknek a rituális évre vonatkozó gondolati keretük

(*framework*), amely túlmutat az egyszerű naptáron? (A húszperces előadás persze csak néhány adatot villantott fel.)

A közgyűlésen a munkacsoport további munkájáról volt szó. 2006 júniusában (de még a nyári napforduló előtt) a svédországi Göteborgban lesz a következő konferencia. 2007-re annak idején Moszkvát javasolták, ám most Szedakova kihátrált: addigra nem lehet tudni, mi is lesz Oroszországban. Ján Rychlík viszont arról beszélt, hogy Uherské Hradiště biztosan jó színhely lenne, itt úgyis mindig vannak népi rendezvények. 2008-ban lesz a SIEF következő nagy kongresszusa, Bristolban, amellyel érdemes lenne összekötni a rituális év konferenciáját is. A máltai előadások megjelentetése is valószínű.

Ami a magyar részvételt illeti, Verebélyi Kincső a magyar ünnepi szokások csoportosításának rendszereiről beszélt. Bartha Elek témája az volt, hogyan alakulnak a naptári szokások olyan területen, ahol a római és a keleti (görög) egyházak ünnepeinek rendje egymás mellett él. Az előadásokat tájékozódó jellegű vita követte. Sajnos, anyagi okokból nem jött el Bárth Dániel. Pozsony Ferenc az utolsó pillanatban mondta le részvételét. Örömmel konstatálhatjuk, az új SIEF munkabizottságában is kezdettől fogva jelentős a magyar részvétel. Sőt, az is jól látszik, tőlünk rangos, vezető pozíciókban levő folkloristák tartják fontosnak azt, hogy tanuljanak külföldi kollégáiktól, széles horizonton tájékozódjanak, ugyanakkor a maguk évtizedes eredményeit a nemzetközi közvélemény elé is merik tárni. Minthogy – úgy látom – mind valóban történeti szokáskutatásunk, mind a mai, megváltozott „szokások" vizsgálata az utóbbi időben lényegesen továbbfejlődött nálunk: reméljük, hogy ez a pozitív fejlődés a jövőben e SIEF munkabizottság keretében is folytatódni fog.

Már említettem, hogy tartalmas volt az öt felszólalót is felvonultató záróülés. Ezen Terry Gunnell (aki egyébként germanista, pontosabban skandinavista) a rituális elmélet előterébe kerülését hangsúlyozta. A máltai szokásokat sok évtizeddel ezelőtt monográfiában bemutató antropológus, a nálunk is jól ismert Jeremy Boissevain a maga benyomásairól beszélt: mi más ma Máltán, mint egykor volt? Emily Lyle köszönetét fejezte ki a kongresszusért. A máltai művelődési miniszter (Francis Zammit-Dimech) eléggé tájékozott módon méltatta a témát, és e kutatási terület máltai eredményeit. Alulírott a konferencia nemzetközi és tudománytörténeti jelentőségét méltatta, a jelek szerint tetszés szerint. Megemlítettem, hogy több, a SIEF és az ISFNR kongresszusait tekintve is fontos kolléga jelent meg Máltán: a SIEF egykori elnöke, Nils-Arvid Bringéus, a kongresszusszervezők között Leander Petzoldt, az idei ISFNR kongresszus szervezője (az észt Mare Kõiva) és mások. A főszervező, George Mifsoud-Chircop praktikus zárszót mondott.

Felejthetetlen élmény volt Málta és jó volt a konferencia. Minthogy nekünk is szükségünk van ilyen keretekre, rajta is leszünk a kapcsolatok fenntartásán, fejlesztésén.

Ezért is beszámolónk után közöljük a magyar előadásokat.

Vilmos Voigt

THE RITUAL YEAR

At the University of Malta, the first international congress of the SIEF workshop called *The Ritual Year* was held between March 20 and 24, 2005. This paper gives an account of the truly promising efforts of researching traditions related to special days in the calendar year.

The variety of the presentations delivered at the conference did a good job in demonstrating the attention scope that covers several cultures, yet, even this congress could not grant a great chance to appropriately present the international perspectives. This report gives a full count of the work done in the workshop and notes the Hungarian participation in the new SIEF work committee, which has been significant from the very beginning.

ISMERTETÉSEK

Simon, Michael: "Volksmedizin" im frühen 20. Jahrhundert. Zum Quellenwert des Atlas der deutschen Volkskunde. ["Népi gyógyászat" a 20. század elején. A Német néprajzi atlasz forrásértékeihez.] Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz e. V. Mainz, 2003. 286 p. Studien zur Volkskunde 28.

Borók Zsuzsa

Michael Simon könyvének témájául a Német néprajzi atlasz – Atlasz der deutschen Volksknde = ADV – forrástörténeti értékeinek vizsgálatát és az atlasz-adatok újraértékelését választotta. Kutatásának előmunkálatait Günter Wiegelmann asszisztenseként végezte a münsteri Vesztfáliai Wilhelms Egyetemen, majd a Ruth–E. Mohrmann-nal végzett projektben folytatta a Bonni Egyetemen. A szerző a Studien zur Volkskunde sorozat 28. köteteként megjelent tanulmányában eredeti habilitációs írásának újragondolt és kiegészített változatát adja.

A szerző hat nagy fejezetre bontja a könyvet. A hosszú bevezetést és alapvetést a Német néprajzi atlasz reprezentativitását vizsgáló rész követi. Ezek után tér rá a tulajdonképpeni témára, külön fejezetet szánva a betegségek ráolvasásaira és a fogzó gyermeket segítő eljárások bemutatására. A tanulmány lezárása a tömör, lényegre törekvő és a további kutatási lehetőségekre, irányvonalra mutató összfoglalás és kitekintés.

A kutatás kitűzött célja az volt, hogy magyarázatot találjon a hagyományosan népi gyógyászat hatáskörébe sorolt jelenségekre és hozzájáruljon a néprajzi szakirány történetéhez. Ezt a célt – mivel az ADV begyűjtött válaszai egy forrástömegben álltak – számítógépes feldolgozással lehetett legjobb módon véghezvinni, megragadva egy eddigieknél komplexebb kiértékelés lehetőségét.

A munka bevezetőjében megismerkedünk a német néprajzi atlasz és ezen keresztül a német néprajztudomány század eleji történetével. Mivel a téma részben tudománytörténeti vonatkozású, a konklúziók levonásához ez valóban megkerülhetetlen volt. Az ADV a Német nyelvi atlasz – Deutschen Sprachatlas = DSA – mintájára készült, az eredeti elképzelés szerint öt kérdéscsoporttal és 243 részkérdéssel. Az adatfelvétel az egyesített Német Birodalomban és a határos területeken, 1930 és 1935 között történt. A beérkező válaszok feldolgozása a munka többszöri megakadása ellenére részben megtörtént, de az újabb sorozat 1965 és 1970 közti adatfelvételének eredményei nagyrészt kiértékeletlenül hevernek. A téma perifériára került a 70-es években a szaknak a szociológia, a kulturális antropológia és a szociálantropológia felé történő orientálódása miatt.

A téma aktualitást nyert azzal, hogy az 1990-es évekre újra előtérbe került a kulturális különbségek vizsgálata, továbbá a H. L. Cox által 1972-ben kezdeményezett elektronikus adatfeldolgozási mód továbbfejlesztése.

A népi gyógyászat témának szintén tudománytörténeti bevezetése után a szerző bemutatja az ADV-ben szereplő, ilyen irányú kérdéseket. Megfogalmazza, hogy a nyers-

anyagot forráskritikai vizsgálatnak kell alávetni, hogy történeti jelentőségű értéke érvényesüljön. Veszélyesnek tartja az egyedi esetek összefüggésként értékelését, épp ezért célul tűzi ki a jelenségek meghatározásánál azok kulturális súlyának világos kidolgozását és annak megvizsgálását, hogy a mindennapi életben szokásban voltak-e, avagy nem.

A kutatás kiindulópontját a Bonni Egyetem Néprajzi Intézete által archivált kérdésanyag alkotja. A vizsgálat öt vidékre – az egykori Német Birodalom területére – Vesztfália, Lippe, Hessen, Hessen-Nassau és Bajorország területére vonatkozik, melyek történeti, gazdasági és telpülésföldrajzi szempontból különböző régiókat képviselnek. A negyedik kérdéscsoport adatait 1933-ban vették fel, ezek elsősorban a korai 20. századra vonatkoznak, de bizonyos esetekben az 1880-as évekig is visszatekintenek. A népi gyógyászat témából kettőt emel ki: a ráolvasással és a fogzó gyermekkel kapcsolatos kérdéseket.

A szerző több, eddig nem vizsgált szempontból is megközelíti a témát. Figyelemmel kíséri a korabeli statisztikai vizsgálatok eredményeit, majd ezekkel összevetve sajátos összefüggésekre mutat rá. Érdemes születési és halálozási adatokon kívül a modern orvoslás jelenlétére és az orvossal ellátottságra vagy éppenséggel a kérdezők lakóhely szerinti, foglalkozási összetételére odafigyelni.

Michael Simon konkrét példákkal illusztrálja a ráolvasással kapcsolatos kérdésre (ADV 185) adott válaszokat, majd egy ráolvasás és ahhoz kapcsolódó cselekvések forgatókönyvét is megadja. Figyelemre méltóak azon törekvései, mellyel a város és falu közötti kulturális összefüggések és a modernitás kérdés feltárását célozzák. Ennek egyik eredményeképpen kimutatható, hogy az északkeleti területeken – Berlin és Hamburg környékén – a ráolvasások és a boszorkányok állatok rontását végző tevékenységébe vetett hit 80%-os gyakoriságú, míg délnyugaton – és München környékén – ugyanezek a jelenségek 40, 20%-os aránnyal szerepelnek. A Magyar néprajzi atlasz boszorkányok rontásával kapcsolatos, Pócs Éva által összesített 611. és 612. térképlappal összehasonlítva az látható, hogy a mai Magyarország területén a rontásba vetett hit a németországihoz képest évtizedekkel későbbi adatfelvételkor egységesen jelen volt. Arra azonban csak hasonló újabb vizsgálatokkal kapnánk választ, hogy a felvett adatok milyen arányban képviselik a rontás-hit valódi mélységét.

Mivel a ráolvasással kapcsolatban számos betegséget említenek, szükséges volt ezek szisztematizálása, melyeket a mai szakorvosi területeknek megfelelően, a számtalan variánst felsorolva ismertet a szerző. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a vallásossággal is összefüggésbe hozható a ráolvasások gyakorlatának intenzitása, mivel a katolikus dominanciájú helyeken jóval elterjedtebb, mint az evangélikus, illetve felekezetileg kevert területeken.

A kisgyermekek fogzását elősegítő eljárásokra vonatkozó kérdés (ADV 157) válaszanyagának feldolgozásakor szintén szükség volt az osztályozásra, mely alapján négy csoportot különböztet meg: 1. a gyermeknek valamit a nyaka köré kötnek, 2. valami rágnivalót kap, 3. a fogínyét masszírozzák, 4. babonás kezelést alkalmaznak. Itt is vizsgálja a felekezeti összefüggéseket, mely alapján kimutatható, hogy a katolikus területeken nagyobb arányban használják az irracionális megoldásokat. Ezt összevetve a ráolvasások elterjedésével, megmutatkozik, hogy a gyermek fogzásának nyakba akasztott lánccal illetve szalaggal történő segítése és a háromszori ráolvasás elterjedése leginkább (84 %-ban) korrelál.

Az összefoglalásból megismerhetjük a munka nehézséget jelentő részeit, mint például a reprezentativitást, a kérdezők munkáját és a válaszanyag szerteágazását. A kutatás eredményeképp kiderült, hogy a ráolvasások a boszorkányhit meghatározott elemeinek elterjedésével összefüggésben állnak és a Német Birodalom egész területére vonatkoztatva a boszorkányhit és a varázsgyógyítás – a ráolvasással és a fogzást segítő eljárásokkal kapcsolatosan egyaránt – erős elterjedéséről beszélhetünk az Elbától keletre és a délkeleti területeken. Ennek hátterében a tudományos orvoslás elterjedésén kívül valószínűleg egy korábbbi, a napóleoni időkre visszanyúló felvilágosodási folyamat áll.

A számítógéppel végzett feldolgozás valóban sok új összefüggést és eredményt hozott. Mindazonáltal az is bebizonyosodott, hogy az így végzett munka technikai lehetőségeit kihasználva sem zárhatjuk ki a tartalmi oldal számos problémát felvető kérdéseit.

Mindazonáltal Michael Simon eredeti célkitűzését kiválóan teljesítette. A tartalmi bemutatást a megértést segítő számos táblázattal, térképpel és grafikonnal támasztotta alá. Bebizonyította, hogy régi adatfelvételek új oldalról való megközelítésével, a technikai lehetőségek kihasználásával újabb, teljesebb eredményeket érhetünk el, amelyeket a jövőbeli kutatásokban önállóan, illetve összehasonlító anyagként kiválóan hasznosíthatunk.

Zamfir Dejeu: Dansuri Traditionale din Transilvania (Erdélyi hagyományos táncok). Clusium Kiadó. Cluj Napoca, 2000. 670 p.

Varga Sándor

Zamfir Dejeu, a Kolozsvári Folklórintézet munkatársa, neves román etnokoreológus a román népzenekutatók legfiatalabb nemzedékéhez tartozik, a nyolcvanas évek végétől foglalkozik néptáncgyűjtéssel is. Magyarországi kutatók körében is jól ismert a neve, hiszen többször is tartott előadást nálunk is. Így például 1991-ben a Martin György Alapítvány által kiírt pályázaton a kalotaszegi román legényesekről szóló előadásával díjat is nyert. 2001-ben a békéscsabai Nemzetiségi Konferencián előadást tartott *Kulturális interferenciák a hagyományos erdélyi zenében és táncban* címmel, melynek során több, erdélyi magyar adatközlőktől gyűjtött adatot is felsorakoztatott.

Zamfir Dejeu terjedelmes munkája a Kárpát-medence tánckutatásának egyik jelentős teljesítménye, amely mellett nem lehet elmenni szó nélkül. A kötetben közölt nagy mennyiségű tánczenei és táncanyag igen jelentős forrásanyag, azonban a velük kapcsolatban kifejtett nézetek, illetve „elhallgatások" alapos bírálatot kívánnak, mielőtt a szakmai köztudatba bekerülnének. Biztos vagyok benne, hogy a könyv heves vitákat és zajos elismerést fog majd egyszerre kiváltani a szakmai közvéleményben. Hadd legyek a vita elindítója!

A könyv egyik hiányossága, hogy nem találunk bevezetőt, ahol a szerző leírhatná, hogy mi a volt a célja a könyv megírásával, milyen módszereket használt. Nem teszi nyilvánvalóvá, hogy könyvében csak saját gyűjtéseire hagyatkozik, és nem kíván másfajta forrásokat közölni. Jelzés értékű, hogy a szövegben csak elvétve találkozunk más szakemberek nevével. A szerző tereptapasztalata nyilván széles körű. Az általa gyűjtött adatok bizonyítják, hogy jól ismeri az erdélyi területeken kívüli román folklórt is. Könyve első részében erre, valamint feltehetően a román szakirodalomra alapozva áttekintést

ad a román táncfolklórról és annak európai kapcsolatairól, úgy, hogy a táncdialektusokat (hat román „tánczónát" említ), valamint a táncok karakterét, előadási stílusát írja le strukturalista megközelítésből. Célja, hogy a nyugati, illetve a kárpáti táncdialektusokra jellemző táncok „stílusát" pontosabban meghatározza, illetve, hogy a néhány alig ismert átmeneti terület táncairól pontosabb képet adjon. Sajnos a földrajzi-történeti módszer alkalmazása csak felvetés marad, hiszen nem határozza meg pontosan az általa kutatott területek határait. Így például kérdéses, hogy az ún. kárpáti dialektus mennyiben tartozik a címben említett erdélyi területekhez, de itt említhetnénk a bihari területeket is. A könyv címében felsejlő lehetőség, hogy a románokon kívül a többi erdélyi nemzetiség táncairól is megtudhatunk valamit, sajnos csak lehetőség maradt. Ami pedig nagy kár, mert a magyar és német kutatók által már elég alaposan vizsgált e terület. Bizonyítja ezt az a hatalmas mennyiségű – és nem csak magyar nyelvű – szakirodalom, amit minden Erdéllyel foglalkozó néptánc- és népzenekutatónak legalább részleteiben ismernie kellene. Az erdélyi régió multikulturális jellege minden kutatótól megkövetelné egy nemzeti kereteken túlmutató, az ott élő nemzetiségeket is figyelembe vevő összehasonlító szemlélet alkalmazását. Itt nem csak a magyar vonatkozású adatokat hiányolom, hanem az Erdélyben nagy számban élő és a tánckultúrára rendkívül nagy hatással lévő cigányságról szóló táncfolklorisztikai ismertetést is. Hiába keressük a könyvben az interetnikus kapcsolatok említését is. A tánctörténeti megközelítések kapcsán a szerző néhány nem túl „szakszerű" említésre szorítkozik (pl.: „nagyon régi táncok") és nem jelöli, hogy a különböző tánctípusok kialakulása melyik történeti korra jellemző és hogy ezek a tánctípusok pontosan milyen időbeli kapcsolatban állhatnak egymással. A szerző haszonnal forgathatta volna pl. e témához: Curt Sachs: Eine weltgeschichte des Tanzes (Berlin, 1933), Louis Maurice: Le Folklore et la Danse (Paris, 1963), valamint Tobias Norlind: Danses Historia (Stockholm, 1941) c. írásait, hogy csak a legfontosabb nemzetközileg használt műveket említsünk.

A második fejezetben elméleti és módszertani összefoglalót olvashatunk, amiben megismerjük a táncok elemzési módszerét, illetve a tipizálási szempontokat. Kiderül, hogy a táncok elemzésénél Zamfir Dejeu egy nemzetközileg alig ismert lejegyzési módszert alkalmaz, így az anyag nagyon nehezen használható egy nemzetközi motívumelemzés és -összegzés számára. (A román kutatók között nem született még konszenzus egy egységes tánclejegyzési metódus alkalmazásában.) A szerző behatóan ismeri az ide vonatkozó román szakirodalmat, a nemzetközi kitekintéssel azonban adós marad. A nemzetközileg leginkább elfogadott Laban-féle kinetográfiát röviden bemutatja ugyan, de alkalmatlannak minősíti a román táncok lejegyzésére. Ilyen módon a szerző figyelmen kívül hagyja az eddigi magyar törekvéseket a Laban-notáció helyi adaptálására. Az erdélyi román és magyar táncanyag szembeszökő hasonlatosságára, a nem erdélyi román táncanyagról való ismereteinkre, a magyar néptánckutatás nemzetközileg elismert és használt(!) eredményeire hivatkozva nyugodtan kijelenthetjük, hogy ezt a munkát Martin Györgyék már a 80-as évek végére elvégezték.

A tánctípusok leírásánál és osztályozásánál a szerző a tánc zenei kíséretére teszi a hangsúlyt. Úgy is mondhatnánk, hogy a zenei szempontból elemez, ami érdekes lehet a magyar néptánckutatás számára is, hiszen nálunk is tapasztalható különbség a zenész- és a táncosközpontú táncelemzés között. Példaként felhozható, hogy a tánczenei ütemeket

és az ezekre helyezett hangsúlyokat a zenész és a táncos másként érzi, érezheti, így a zene és a tánc lüktetése különböző lehet. Ennek a jelenségnek strukturalista vizsgálatához elengedhetetlen a tánc kísérő zenéjének ilyen, rendkívül részletekbe menő, kategorizáló leírása és elemzése, amihez hasonlót tudomásom szerint még egy kutató sem végzett el. A könyvnek talán leginkább kiemelkedő eredménye ez, és ebből a szempontból Zamfir Dejeu műve rendkívül fontos, hiánypótló alkotásnak számít.

A harmadik fejezet, az olyan ún. kiegészítő elemekről szól, mint például a dallam és kíséret. A szerző munkájának további érdekessége, hogy olyan, a tánc ritmikáját bonyolító, esetleg befolyásoló elemeket is bevon a vizsgálatba, mint például a táncszók (amit a szerző egyértelműen román specifikumként emleget), vagy a fütty, illetve a pattintás és a táncolás közben való éneklés. Ezeknek (a tánczene mellett) a ritmikai kíséretben fontos szerepet tulajdonít. A magyar kutatás eddig még nem foglalkozott ezekkel a tényekkel ilyen mélységben. A táncszók osztályozását nem csak strukturális szempontból végzi el, hanem a tartalmi-funkcionális jegyek alapján is, ami szembeszökően kiemelkedik az addig leírtak közül. Ezzel kapcsolatban egy, a magyar anyagból nem ismert, de mégis fontos jelenségre hívja fel a figyelmet, mikor olyan csujogatás-formát is említ, amely átmenetet képez a népdal és a táncszó között. A szöveg első részét kiáltva mondja el a táncos, majd fokozatosan a második sor elején, elején énekbe vált át. A harmadik és a negyedik sor esetében ugyanez ismétlődik. Kutatóink által gyakran emlegetett népdal és a táncszók közötti kapcsolat formai megjelenését ismerhetjük itt fel.

A negyedik fejezetben a táncokat négy fő típusra, csoportos táncokra, legényesekre, páros, valamint rituális táncokra felosztva mutatja be a szerző. Ezeken belül összesen tizenöt altípust különböztet meg. Mindegyiket rövid, leírással jellemezi, majd az altípusokban megjelölt, összesen harminchat táncfajtára példaként egy-egy teljes lejegyzett táncfolyamatot közöl. Ezek hossza miatt ez a fejezet a kötet összterjedelmének közel 90%-át teszi ki. Ez a fejezet további, számunkra is érdekes eredményeket tartalmaz, például megemlít néhány olyan román táncot is, amiről a magyar kutatás eddig rendkívül keveset tudott, és amelyek fontosak az erdélyi táncaink román kapcsolatainak pontosabb megismeréséhez. Ilyen tánc például a *Romana* nevű ritka legényes tánc, amit az erdélyi botos táncokkal hoz kapcsolatba a szerző, valamint a Kolozs megyei Pecsétszegen járt négyes körtánc, amiről eddig csak magyar anyagból volt tudomásunk.

A könyv végén egy táblázat mutatja be az erdélyi román táncokat típusok, altípusok szerint osztályozva, valamint ezek jellemzőit az ütem, a zenei lüktetés és a tánc lüktetése szempontjából. Hiányoznak azonban a térképek, amely alapján a szerző területi koncepcióit jobban megismerhetnénk és így könnyebben összevethetnénk a sajátunkkal.

Meg kell említenünk, hogy a könyv értékes tartalma nem áll párhuzamban a külső megjelenésével. A nyomdai munka nagyon gyenge. A szkennelt fotók rossz minőségűek, bár ezek nyilván nem a szerző rovására írhatók. A bibliográfiát a nemzetközi kitekintés szinte teljes hiánya jellemzi. A tételek a nemzetközi elvárásoktól eltérően nem követik a szerzők nevének abc-rendjét. Ugyanazon szerző nevét két különböző helyen is megtaláljuk, a személynevek írásánál nem következetes, valamint hiányzik a rövidítések magyarázata is. Lábjegyezetet nem használt a szerző. A kötet végén található összefoglalás rendkívül gyenge angolsággal íródott.

Összegzésül elmondható, hogy az említett hibák és ellenére a kötet rendkívül értékes forrásmű az erdélyi táncokkal foglalkozó kutatók szempontjából. Ízig-vérig formai szempontú, strukturalista szemléletű írás, így főleg szakembereknek ajánlott.

Davide Torsello: Trust, Property and Social Change in a Southern Slovakian Village. [Bizalom tulajdon és társadalmi változás egy dél-szlovákiai faluban.] Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Volume 3. Lit Verlag, Münster, 2003. 247 p., 2 térkép, 20 táblázat, 13 kép, 5 ábra.

Schwarcz Gyöngyi

A könyvhöz előszót író Chris Hann a tanulmány két fontos eredményét hangsúlyozza. Egyfelől az etnográfiai esettanulmányoktól szokatlan történelmi mélységű elemzést, ami nemcsak „dísze" a tanulmánynak, hanem az archív adatokból leszűrhető tanulságok fontos részét képezik a későbbi argumentációnak, azaz beépülnek abba az elméleti tézisbe, amit Torsello a dokumentumelemzéseken és az antropológiai módszerrel végzett terepmunka tapasztalatain felállít. Ennek lényege – még mindig az előszót író Chris Hann szerint –, hogy a szerző tapasztalatai nem támasztják alá a Szelényi-féle kulákkontinuitás paradigmáját. Torsello a lokális társadalom változásainak nyomon követésére vállalkozik könyvében az 1989-es átalakulás utáni állapotokra fókuszálva, de a változások dinamikájának, irányának gyökereit a távolabbi múltban, antropológiai elemzéstől valóban szokatlanul, a 18. század végéig visszanyúlóan keresi. Munkáját archív adatok, valamint kvalitatív és kvantitatív módszerrel gyűjtött információk elemzésével támasztja alá, s a tapasztalt jelenségeket és folyamatokat a bizalom és a tulajdon fogalmaihoz kapcsolódó értelmezési keretbe helyezi.

A vizsgálat helyszínéül választott, közel 1500 lakosú dél-szlovákiai község, Vágkirályfa (Král'ová nad Váhom), a körzetközponttól, Vágsellyétől (Šal'a), 4 kilométerre fekszik Nyitra megyében. A szerző 2000 májusa és 2001 szeptembere között végezte állomásozó antropológiai terepmunkáját. Ez alatt az idő alatt nemcsak a statisztikai adatokat, történeti és etnográfiai forrásokat volt alkalma összegyűjteni, de amellett, hogy külső, és sok esetben résztvevő megfigyelőként is részesévé vált a falubeliek mindennapjainak, elsősorban a település és szűkebb környezetének fontosabb szereplőivel interjúkat készített, valamint véletlenszerű kiválasztás alapján egy 100 háztartásra kiterjedő, a háztartás összetételét, a mezőgazdaság szerepét és a társadalmi kapcsolathálót vizsgáló kérdőíves felmérést is végzett. A könyv s a szerző egyik nagy erénye, hogy a különböző módszerekkel gyűjtött adatok, információk szervesen egymásra épülve komponálódnak bele az etnográfiai leírásba és az antropológiai elemzésbe.

A többségében (80 százalék feletti arányban) magyarok lakta településen a társadalmi változások etnikai szempontú vizsgálata helyett a szerző elsősorban az interperszonális és intézményekbe vetett bizalom formáinak és a tulajdonviszonyoknak a megváltozására, illetve az ezekhez kapcsolódó mindennapi stratégiák elemzésére koncentrál munkájában. E két „viszonyulási mód" elemzési szemponttá emelésében több ok is közrejátszott. A mindinkább önálló kutatási témává váló posztszocializmus mint a posztszocialista országokban uralkodó, általános értelemben vett 'viszonyok' alakulásának kuta-

tása, ahogy a szerző rámutat, mindinkább az átalakulás és az átmenet paradigmáivá válik. Ezek között az összekötő kapcsot Torsello számára is a neo-institucionalista gazdasági modellből kiinduló kutatók eredményei jelenthetik (Blanchard, Froot és Sachs; Gorzelak; Wolz, Blass, Namerová és Buchta; Hudecková és Lošt'ák; Grabner és Stark), akik az intézményes változások „út-függőségét" hangsúlyozzák, azaz a változások társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti körülményekbe ágyazottságát emelik ki. A gyors és jelentős mértékű változásokhoz való alkalmazkodások során az emberek társadalmi és/vagy gazdasági tőkéiket aktivizálják, ezek segítségével különféle adaptációs stratégiákat fejlesztenek ki, amelyek nem függetlenek a múltban szerzett egyéni és közösségi tapasztalataiktól. Ezeknek a társadalmi-gazdasági interakcióknak a formái, elméleti és gyakorlati szintjei fontosak egy (lokális) társadalom átalakulásának vizsgálatánál. A bizalom egyfajta társadalmi tőke, a tulajdon, és rurális közösségben elsősorban a földtulajdon pedig olyan gazdasági tőke, amelyek működtetésére, használatára különféle, időben változó stratégiák építhetők ki. A bizalom mint tőke és mint viszonyulás fontosságáról nem elsősorban a posztszocialista átalakulás eredményeként az intézményekbe vetett bizalom hiányáról és a civil társadalom gyengeségéről referáló szerzők munkái (Sztompka, Misztal, Rose-Ackermann) győzték meg Torsellót, hanem sokkal inkább a falubeliekkel való hosszú együttélés során vált mindinkább világossá számára. Ahogy könyvében fogalmaz: „A bizalom fontos aspektusa az emberek mindennapi életének manapság, kifejezi ezt például a bizalom szó gyakori verbális használata".

Számos, a változásokat s a növekvő bizonytalanságot kezelő adaptációs stratégia közül Torsello alapvetően kettőt tart igazán jelentősnek és általános érvényűnek a közösségben. Ezek egyike, a társadalmi kapcsolatháló, a családi és rokoni kötések, a falun kívüli világhoz fűződő személyes kapcsolatok működtetésének mikéntje. Ennek a stratégiának, mely alapvetően a gazdasági boldogulást szolgálja, természetesen valahol kimondva-kimondatlanul a bizalom és a bizalmatlanság az alapja. Ezért könyve első felében a társadalom- és gazdaságtörténeti áttekintésben, valamint a jelenkori gazdasági stratégiák elemzésében elsősorban a személyközi kapcsolatokra és az ebből eredő stratégiákra fókuszálva jelenik meg a tulajdon és a bizalom aspektusa.

A jelentős mennyiségű történeti adatot felvonultató, a 18. század végétől a szocializmusig ívelő szakaszban (2. fejezet) a földtulajdonviszonyok és az ehhez igazodó társadalmi rétegződés alakulását vizsgálja. A földtulajdon meghatározta társadalmi helyzet, a rétegek közötti kapcsolatok, elsősorban a patrónus-kliens viszony bemutatásán túl a legjelentősebb földtulajdonnal bíró nagygazda réteg gazdasági-társadalmi vezető szerepeinek megőrzésére – azaz a földtulajdon egybentartására – kialakított házasodási és örökösödési stratégiáit tárja fel. Bár valójában a fent vázolt célkitűzéseket eléri elemzésével a szerző, a történeti mélység, s talán inkább az alaposság kritériumainak e hosszú, s több, egymástól jól elkülöníthető gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti szakaszra osztható időszak elemzésében kevéssé tesz eleget. Míg a birtokstruktúra alakulását középkorig visszanyúló adatokkal mutatja be, addig a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszaknak, a mezőgazdaságban valójában csak a 19. század utolsó másfél-két évtizedében meginduló kapitalizálódási folyamatnak, az ezzel járó életmódbeli s nem kevésbé fontos társadalmi változásoknak, a Monarchia és a Trianon utáni új helyzet agrárgazdasági és társadalmi hatásainak helyi jellegzetességei kevés szerepet kapnak az elemzés-

ben. Igaz ugyan, hogy nem e korszak részletes és alapos megértése-bemutatása a mű célja, ám a különféle adaptációs stratégiák múltbéli gyökereinek felkutatásánál e hosszú időtáv különböző korszakainak körültekintőbb elhatárolására lett volna szükség. A korszakban zajló általános folyamatok bemutatásában valójában kevéssé támaszkodik a szerző az erre az időszakra vonatkozó magyar nyelvű történeti, gazdaságtörténeti és néprajzi szakmunkákra, ami, ismerve ennek az irodalomnak a bőségességét, legalább is némi hiányérzetet kelthet az olvasóban. Ez a hiányérzet az elemzés más pontján is visszaköszön, gyengítve az adott ponton tett kijelentések érvényességét.

A következő két fejezetben a szocializmus időszakát és a rendszerváltozás utáni korszakot mutatja be. A történelmi események ismertetésén túl kitér a gazdacsaládok stratégiáira, amivel a II. világháború után kezdetben képesek voltak megőrizni gazdasági és társadalmi vezető pozícióikat, majd a szövetkezet történetének általa elkülönített három fázisát mutatja be a gazdálkodás és a hatalmi viszonyok, valamint a falu és a szövetkezet közti kapcsolatok szempontjából. A rendszerváltozás történelmi tényeinek és a szlovákiai földtulajdon-rendezés és következményeinek, valamint a szövetkezet átalakulásának alapos ismertetése vezeti be a következő (3.) fejezetet, és itt tér vissza a nagygazdák helyzetére. Megállapítja, hogy a posztszocialista szakirodalom gyakorta visszaköszönő megállapítása, miszerint a rendszerváltozás után ismét a hajdani nagygazdacsaládok leszármazottai kerültek gazdasági és társadalmi vezető szerepbe, ebben a közösségben nem igazolható. Ennek okát elsősorban a nagygazdáknak a földtulajdon egybentartására kifejlesztett örökösödési stratégiáiban látja: az egyetlen fiúörökös mellett a más pályára küldött, iskoláztatott többi fiúörökös stratégiája azt eredményezte, hogy a leszármazottak közül már senki nem akart, nem tudott visszatérni a visszakapott földhöz. Az alacsony gazdálkodói hajlandóság és/vagy a gazdaságos művelést lehetetlenné tévő alapvetően kicsi eredeti földtulajdon és a területeknek a földrendezés sajátosságaiból fakadó szétaprózottsága együttesen idézték elő azt a rendszerváltás utáni helyzetet hogy ismét, még mindig a szövetkezet a legjelentősebb gazdálkodó és gazdaság a településen. A néhány, jelentős területet művelő jelenlegi gazdálkodó esetében, akik nem a hajdani nagygazdák leszármazottai, a szövetkezettel való múltbéli és jelenkori kapcsolataikat, általában a gazdaság működtetésében hasznos ismeretségeiket tartja sikerük legfontosabb zálogának. A szocialista félmúltat és a jelent feltáró fejezetek az anyagkezelés technikája, az írott források, adatok, a szóbeli közlések (interjúk), valamint a megfigyelésekből származó ismeretek információinak egymásra építése és esetenként egymásra reflektáltatása módszertani szempontból is mindenképpen tanulságos és egyben példaértékű lehet.

A társadalmi változások történelmi áttekintése után még mindig a kapcsolatháló működtetésén alakuló stratégiára koncentrálva mutatja be a háztartások termelési és fogyasztási stratégiáit (5. fejezet), és megállapítja, hogy az alapvetően zöldségtermelésre és a fogyasztásra szánt állatok takarmányának előállítására szakosodó családi művelésének továbbra is fontos szerepe van a kiegészítő jövedelemszerzésben, ami sok esetben már a megélhetéshez, a szintentartáshoz szükséges kiegészítést jelenti és nem többletforrások előállítását. Elemzésében arra is kitér, hogy Királyfán a háztartás-gazdaság már nem nevezhető kizárólag – a csajanovi értelemben véve – a termelés és a fogyasztás zárt egységének, hiszen ez a fajta gazdálkodás már nem csak családi fogyasztásra termel, hiszen megjelenik a piaci értékesítés is a háztartások életében. A szerzőnek ez a megállapí-

tása ismét felveti azt a jogosnak nevezhető igényt, ami a feudalizmus utáni korszak, a 19. század második fele – utolsó harmada, a 20. század első fele gazdasági és társadalmi folyamatainak alaposabb vizsgálatára vonatkozott. A földművelő réteg korábbi korszakokból örökölt erős polarizációjának továbbélése, erősödése miatt és egyéb gazdasági kényszerítő körülmények hatására területenként és társadalmi rétegenként eltérő módon és mértékben éppen eme modellhez, mint ideához való igazodás és ennek meghaladásának az igényeként írható le a fenti korszak. Arról nem is beszélve, hogy a szocializmus tulajdon- és gazdasági viszonyai, a szerző által is sokat emlegetett második gazdaság intézménye sok mindent megőrzött az ideák szintjén, de rengeteg mindent át is alakított a gyakorlatban, s ez például a magyar szakirodalomban jól leírt folyamat. A már korábban hiányolt, ezekre a korszakokra vonatkozó mélyebb elemzés, illetve az idevágó tudományos eredmények említése nélkül legalább is aggályos a stratégiák múltbéli gyökereit is kutató munkától pusztán a posztszocialista időszak háztartásgazdaságát szembeállítani a csajanovi modellel.

A társadalmi kapcsolatok gazdaság működtetésében való felhasználásának taglalása után a szerző a fennmaradó három fejezetben már az általa fontosnak ítélt másik stratégia mentén mutatja be a közösség társadalmi változásait. E stratégiát ő Grabher és Stark posztszocialista átalakulásról kifejtett neo-institucionalista és neo-evolucionosta megközelítésének terminusa, a „szerveződés változatossága" (organisation of diversity) alapján a „kétértelműség működtetése" stratégiájának nevez (management of ambiguity). Ahogy a hivatkozott szerzők a posztszocialista korszakban a sikeres alkalmazkodás legfontosabb feltételének azt tartják, hogy valaki képes-e és alkalmas-e adaptációs stratégiáinak diverzifikálására, Torsello úgy véli, hogy a társadalmi berendezkedésről és működésről, az ehhez való viszonyról szóló ideák és a gyakorlati viszonyulás között eltérés figyelhető meg a királyfaiak mindennapi életét vizsgálva. Ez a fajta kétértelműség szerinte tudatos stratégia, a túlélés, a bizonytalan körülmények kezelése fejlesztették ki, és szerinte a szocializmus időszakából ered. E stratégia működését vizsgálja a 6. fejezetben a falubeliek intézményekhez, elsősorban a szövetkezethez és a helyi vezetéshez való múltbéli és jelenkori viszonyulásaiban. A 7. fejezetben a bizalomnak a személyközi kapcsolatok formálásában játszott szerepét vizsgálja az értékrend-változáson és a morál változásán keresztül. Az utolsó fejezetben pedig a bizalom és bizalmatlanság (megkülönbözteti a bizalmatlanság és a bizalomhiány fogalmait, mivel a bizalmatlanság szerinte sokkal inkább egy valamiféle rossz sejtésen, gyanún alapuló hozzáállás) közötti kapcsolatokat, átjárást, ezek megnyilvánulásait vizsgálja a társadalmi tevékenységekben és az interetnikus kapcsolatokban, valamint az ideák és a gyakorlat közötti eltérést. Úgy véli, a bizalmatlanság is lehet egyfajta alapja a falubeliek egymás közötti kötelező érvényű és viszonossági alapú kapcsolatainak működtetésében, aminek leglátványosabb megnyilvánulása, hogy sokszor nem úgy cselekszenek, ahogy beszélnek. Erre legérzékletesebb példája a faluban működő interetnikus kapcsolatok területe: az asszimiláció teljes elvetésének hangoztatása mellett ez az interetnikus bizalmatlanság egyáltalán nem jellemzi a falubeli magyarok szlovákokkal való kapcsolatait és velük kapcsolatos döntéseiket, a bizalmatlanságot sokkal inkább a szlovák állam nemzetiségi politikájára vetítik rá.

A könyv jól felépített és átgondolt szerkezete, de az alapos és világos elemzés, a jól megválasztott példák és interjúidézetek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a könyv végére ér-

ve az olvasó számára világossá válik, hogy a megközelítési szempontnak választott bizalom és a tulajdon hogyan strukturálják egy adott közösség kapcsolatait, adaptációs stratégiáit. A történelmi távlatok bevonásával pedig arra is rámutat a szerző, hogy milyen gyökerei vannak, lehetnek e stratégiáknak, hogy bizonyos értékek, beállítódások és ezek változása hogyan befolyásolja e stratégiák alakulását, s ez, a posztszocializmus kutatásának tágabb keretéből szemlélve, az egyedi eset általánosabb alkalmazhatóságát de mindenekelőtt érvényét is jelenti.

Hála József – Kecskeméti Tibor – Voigt Vilmos: Kőpénzek. Mondák, költemények és énekek gyűjteménye. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2004. 334 p.

Smid Bernadett

Nemcsak Magyarországon, hanem bátran elmondható, hogy európai viszonylatban is páratlan és igen ötletes kiadvány a Hála József, Kecskeméti Tibor és Voigt Vilmos nevével fémjelzett *Kőpénzek* című könyv. Az alcímben jelzett „gyűjteménynél" sokkal többet nyújt olvasói számára, hiszen a tetemes antológiai részt tanulmányok követik, két tudomány látószögéből. A kötet alapját Hála József évtizedes gyűjtő- és rendszerező munkája szolgáltatta, aki felkutatta a nummuliteszeknek nevezett óriás egysejtűekkel kapcsolatos szövegeket. E pénz alakú kövek az óharmad-időszak meleg vizű tengerének voltak lakói. Házaik az iszapba ágyazódva az idők folyamán kőzetté alakultak, majd a kéregmozgással a földfelszínre emelkedtek, és átalakult, rejtélyes, pénzre vagy lencsére emlékeztető formájukkal a társadalmi érdeklődés középpontjába kerültek: mondák, történetek, versek, természettudományos igényű értekezések születtek eredetükről.

Az antológia első részébe olyan gondosan felkutatott szövegek kerültek, melyek Szent László alakjához kapcsolják e fosszíliákat. Az első ilyen történetet Temesvári Pelbárt prédikációgyűjteményében bukkan fel latin nyelven, 1499-ben: a László serege elől menekülő ellenség pénzt szórt el, hogy a kapzsiság visszatartsa üldözőit. Ám a király imájára ezek kővé változtak, és még ma is láthatók. Hasonló lényegű szövegeket találunk a *Kőpénzek* lapjain, melyek közül az utolsó 2002-ben került lejegyzésre. Ezek között találhatunk egyházi énekeket, utazók feljegyzéseit Magyarország furcsaságairól, amatőr természetbúvárok és tudósok írásait, magyar történelmi, népszerűsítő munkákat, versbe szedett bibliai részleteket. Érdemes megemlíteni, hogy a szerzők között néprajzkutatók, például Jankó János és Orbán Balázs neve is felbukkan, előbbi egy Jegenyefürdői útja során hallotta a kőpénzek történetét kocsisától, utóbbi *Torda város és környéke* című monográfiájában közölte a monda felidézett tartalmát.

A második részben kincsek, lencsék, növényi magvak kővé válásáról szóló történetek kaptak helyet. Külön egységet képeznek a bajmóci gyógyforrásról szóló szemelvények. A szöveggyűjtemény mindkét részében a tulajdonképpeni folklórszövegek, műballadák, versek, egyházi liturgikus énekek, prédikációrészletek, novellák mellett a természettudományos érdeklődés kibontakozását példázó feljegyzések is felbukkannak. A forrásgyűjtemény tehát vegyes műfajú, stílusú, formájú, eltérő „szerzői" indíttatású és korú történetekből áll össze, ami már önmagában is színes és ígéretes kutatási alapot nyújt a kísérőtanulmányok szerzői, Kecskeméti Tibor és Voigt Vilmos számára.

Kecskeméti Tibor geológus-paleontológus a könyv következő részében a nummuliteszek előfordulásait, lelőhelyeiket, felépítésüket, természettudományos kutatásuk történetét mutatja be. Ismerteti életjelenségeiket, ideális ökológiai feltételeiket, eredetüket is. Minthogy a kőpénzek klasszikus (latin–görög) elnevezése (nummus + lithosz) tükrözi a hozzájuk fűződő folklórtartalmat, a szóban forgó tanulmány szerzője is néhány régi vélekedés és elnevezés számbavételével kezdi írását, melyek nem honosodtak meg a természettudományos szaknyelvben. A természetbúvárok a XIX. század első felétől az efféle köveket már az élővilággal hozták kapcsolatba, és litográf metszeteken mutatták be. Rövidesen megkezdődött mikroszkópi vizsgálatuk, tanulmányok születtek rendszertani helyükről, felépítésükről. Kecskeméti Tibor sorra veszi a kőpénzek és kőlencsék gyakorlati jelentőségét is: földtani kormeghatározásra, evolúciós vizsgálatokra, őskörnyezeti rekonstrukcióra és az építőipar számára is használhatóak.

Voigt Vilmos a kővé válás motívuma kapcsán a folklorisztika számos aktuális kérdésére is kitér. Vizsgálatát mindvégig élvezetes és lendületes stílusban folytatja. Olyan kérdéseket tesz fel, melyek rávilágítanak az eddigi publikációk hiányosságára, esetenként felszínességére. Ezek között említhetjük a monda nehezen meghatározható voltát, műfaji határait, közli a történeti monda kutatásának történetét, felveti a recens folklóradatok problematikáját, műfajelméleti kérdéseket, a források kiaknázatlanságát. A szerző a forráscsoportok elemzése során éles kritikával él. A reformkori történészek mondai és mesei motívumokból táplálkozó írásai nyomán gondolja végig a történeti tudat befolyásoló tényezőit, melyek a recens folklóranyagot is meghatározhatják. A balatoni kecskekörmök történeténél régebbi, Szent László kőpénzeiről szóló lejegyzett szövegek között az után kutat, hogy vajon melyek származhattak már a szóbeszédből? Bemutatja, hogyan formálódhatott, élhetett a szóban forgó monda a történeti népszerűsítő kiadványok, valamint az egyházi énekek megújuló közlései nyomán. Nyomoz a kőpénzek és Szent László személyének összekapcsolása, a kialakulás körülményei után is. A kővé válás kapcsán történeti és összehasonlító vizsgálatot sürget. Voigt Vilmos nem csupán az antológiában közölt szövegeket vizsgálja, hanem mintegy a reformkor irodalmi, folklorisztikai keresztmetszetét tárja az olvasó elé, és tisztáz számos egyéb fentebb említett kérdést is.

A *Kőpénzek* szerzői az igényes tudományos kutatás szellemében alkottak: a nemzetközi adatok ismeretének jegyében, és a kapcsolódó szaktudományok eredményeit figyelembe véve. A kívülről is tetszetős kiadványt Kazár Emese paleontológus linóleummetszetei gazdagítják.

Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete – Néprajzi Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 265 lap, 24 ábra, 16 fkp

Szilágyi Miklós

Aki a könyvek megszületésének körülményeiről annyit tud, amennyit a televíziós megasztárok és a gyakorló, vagy már levitézlett politikusok éppen aktuális könyveinek sikerét gerjesztő média látni enged, nyilván csodálkozik, majd elnézően mosolyog a Bali János új könyvét reklámozó ilyen mondaton: „A szerző mintegy tíz éve kutatja a Bör-

zsöny-vidéki málnatermelés gazdaság- és társadalomnéprajzát." Eléggé hiábavaló lenne ezeknek a végzetesen tájékozatlanoknak a felvilágosítása: annak magyarázgatása, hogy a könyvkészülés időtartamát az elismerés szándékával magába foglaló ilyen közlés – a kiadói gyakorlatban általában s a konkrét esetben is – nem a kóros lassúságot, a már-már betegesen aggályos műgondot, hanem a vizsgált téma hatalmas munkaigényét és a szerző kivételes elmélyültségét, példamutató gondosságát szokta kifejezni. Szerencsémre az egy-egy szakkönyv bemutatására vállalkozónak nem laikus, hanem szakértő hallgatókkal/olvasókkal kell számolnia, szükségtelen tehát itt és most a „kutatás" szó tartalmának – a megfigyelést, az interjúzó és kérdőíves adatfelvételt magában foglaló terepmunkának és a könyvtári, levéltári-irattári adatgyűjtésnek – a hatalmas munka- és időigényét igazoló részletezése. Annak értelmezését-magyarázatát viszont okkal-joggal elvárják tőlem a leíró néprajzi dolgozatokat értően olvasó s az évtizedes kutatómunkát is méltányoló „szakmabeliek" (no meg a néprajz iránt érdek nélkül érdeklődők) is, hogy vajon mit jelent Bali János felfogása szerint a „málnatermelés gazdaság- és társadalomnéprajza" – ennek tisztázása segít ugyanis laikusnak is, szakmabelinek is annak belátásában, hogy nagyon is indokolt volt az a majd tízesztendőnyi idő, mely egy „első könyves" szerző jelentős tudósi karriert előlegező, tehát szakmai közfigyelemre érdemes munkáját hitelesíti.

Önmagában még nem dicséret, ha bevezetésként kijelentem: a málnatermesztés néprajzi leírásának nem voltak közvetlen, tehát egy pályakezdő számára iránymutatóként bízvást felhasználható előzményei a magyar etnográfiában. Következésképpen: Bali Jánosnak a paraszti kertészkedésről és a szőlészetről, gyümölcstermesztésről szóló leíró tanulmányokból leszűrhető pozitív és negatív tanulságok birtokában kellett megfogalmaznia a maga számára az etnográfiát (mert ő hozzákapcsolja, hadd tegyem hozzá én is:) és az antropológiát érdeklő kérdéseket. Ami azért nem volt egyszerű gondolati művelet, mert feltételezte ugyan a több mint egy évszázad alatt kialakult agráretnográfiai kutatói gyakorlat bár nem szolgai, de mégiscsak lehetséges követését-folytatását, ám kritikai felülvizsgálatra: a megváltozott társadalmi és mentális környezethez igazodásra is rákényszerített volna bárki etnográfiai iskolázottsággal vizsgálódó kutatót. Bali Jánost az emeli messze az átlagos felkészültségű „kezdők" fölé, hogy hallatlanul következetes volt ebben a kritikus szembenézésben.

A Börzsöny-vidéki málnatermesztés felvirágzása ugyanis arra az időre – a 20. század második felére – esett, amikor a téeszszervezésre leegyszerűsíthető állami kényszerek és a mindennapi élet általános modernizációja következtében Magyarország-szerte véglegesen felszámolódni látszott a *hagyományos paraszti* életszervezés és gazdálkodás. Amikor tehát úgy tűnt: az etnográfusnak, ha nem a véglegesen a múltba tűnt paraszti világ emlékeit nyomozza, nincs mit keresnie az alapvetően megváltozott agrárium környékén. Bali János mégis mintha *ugyanúgy* vizsgálódott volna – azaz: gondosan megfigyelte a Börzsöny-vidék falvaiban élők, konkrétabban a Nógrád községbeliek munkafogásait, faggatta őket az egyes munkaműveletek legideálisabb időpontjával, eszközeivel, módszereivel kapcsolatos vélekedéseikről – mint 50-100 évvel korábban tette azt bárki etnográfus, ha egy-egy – úgymond – hagyományos szántóföldi vagy kerti vetemény néprajzi monográfiájához gyűjtötte volt az anyagát. Miközben persze jól tudta (a szövegéből kiderül, hisz az olvasó számára is nyilvánvalóvá teszi), hogy azok a „munkások", „alkalmazottak". „értelmiségiek", akik a téeszben részesművelőként, illetve a ház körüli

kiskertben, a háztájiban vagy a „pedagógusföldön" „második gazdaságot" működtetve áru-növényként művelték és művelik a málnásukat, már „nem parasztok". (Vagy nem *úgy* parasztok, mint voltak azok, akikkel 50-100 évvel korábban volt találkozása az etnográfusoknak? – ez volt Bali számára az egyik legfontosabb kérdés.) Következésképpen: a termesztési technológiával megismerkedve tudomásul kellett vennie azt is, hogy a „málnázók" ismeretanyaga a „régi paraszti tudásból" és az inkább rejtek-utakon, mint szervezett képzés formájában szétáramló „agronómiai tudásból" egyénenként más-más módon egybeszerveződött laza halmazként határozható meg; azt is, hogy amit a málnatermesztés eszközanyagaként, szokásos kellékeiként meg tud örökíteni az etnográfus, inkább az ipari civilizáció hulladékainak kreatív másodlagos felhasználásáról, mintsem tanulmányozásra érdemes „hagyományos eszközkultúráról" tanúskodik; s azt is, hogy a néprajzi leírás kanonizálódott elvárásai szerint készülő dokumentációja csak akkor lesz teljes értékű, ha a „néprajzi szempontból szükséges ismeretekbe" integrálja az eredetejellege szerint bizonyosan „nem-népit": a popularizálódott kemizációs és a motorizációs ismereteket, valamint az egymást gyorsan váltó nemesített málnafajták piaci értékesíthetőségét biztosító ipari és kereskedelmi háttér-ismeretnek legalább a minimumát.

Bali János kismonográfiájának „leíró" része tehát, legyen bármennyire informatív és a „már-nem-parasztok" tudását, vélekedéseit a leghűségesebben közvetítő, a makrogazdasági körülmények megváltozása és a paraszti létforma felszámolódása miatt eleve nem lehetett *ugyanolyan*, mint volt egykoron a „jó"-nak tekintett néprajzi leírás. De nem lehetett ugyanolyan azért sem, mert Bali már a bevezetőben figyelmezteti olvasóját: „E könyvben látszólag a málnatermesztés vizsgálata áll a középpontban. A fő téma valójában csupán eszköz, melyen keresztül a magyarországi falusi társadalom és gazdaság átalakulásának általános kérdéseire is választ kaphatunk".

Tanúsíthatom: az így fogalmazott kutatói törekvés maradéktalanul megvalósult, s éppen ez a legfőbb erénye Bali könyvének. A jelenvizsgálati, egyszersmind változásvizsgálati tájmonográfia modell-értékű példája ugyanis a könyv! Azt bizonyítja, hogy a falusi közösség/falusi közvélemény (ennek részeként a rokonság, a család) jelentette társadalmi kapcsolatrendszer abban a korszakban is kellően hatékonynak bizonyult a családi kisgazdaságok megszervezésében, hatékony működtetésében, ezzel együtt mind a paraszti hagyomány átértelmezésében, az újmódi ismeretek „hagyományossá" formálásában, mind az újabb meg újabb civilizációs vívmányok adaptálásában, amikor a felszíni jelek tömege a hagyományos paraszti létforma széttöredezéséről, teljes megszűnéséről árulkodott. Joggal kérdezzük Bali János észleleteinek ismeretében: ha valóban széttöredezett, miért mégis, hogy az üzemméretet a családi munkaerő (nem a felvevő-piac bővülése, a termelést élénkítő konjunktúra!) határozza meg, s a málnatermelők rentabilitásszámításai *ma is* figyelmen kívül hagyhatónak ítélik a saját munka értékét, ugyanúgy, mint tette azt – az „azért vagyunk, hogy dolgozzunk" szentenciára hivatkozva – minden paraszti árutermelő?

Persze nem csupán a „szocialista korszak" és a rendszerváltást követő évtized meganyi változását, ám a „mély-struktúrák" lényegi változatlanságát, működőképességét hatásosan bizonyító elemzések és esetleírások példatáraként: a számtalan irányban továbbépíthető tanulságok miatt kínálkozik fel ez a címében ígértnél lényegesen többet nyújtó kismonográfia. Megszívlelendő válaszokat kínál ugyanis a hagyományos paraszti

gazdálkodás, valamint a népi-táji kapcsolatok: az etnikai, a kulturális, a társadalmi csoportképződés és szokásszerű kapcsolatépítés korábbi kutatása közben megfogalmazott – vagy meg sem fogalmazott, de bízvást megfogalmazható – kérdésekre is. Arra például, hogy mit jelentett, miben jelentett mást évszázadokon át, mint a földművelés és az állattartás egyensúlyára alapozott *önellátó* kisgazdaságok működtetését, a Dél-Felföld dombsági övezetének „hagyományos paraszti" gazdálkodása, és tovább: ennek a „kényszerárutermelést" is magában foglaló gazdálkodási hagyománynak vajon volt-e szerepe egy-egy új és konjunkturális növénynek a paraszti árutermelésbe való bekapcsolásában? Vagy arra, hogy miként módosult az etnikai és gazdálkodási „kontaktzónaként" meghatározott Börzsöny-vidéki, etnikai szempontból sokszínű falvaknak és már-már város nagyközségeknek az impérium-váltások következtében is átrendeződésekre kényszerített kereskedelmi és igazgatási vonzásoknak engedelmeskedő kapcsolatrendszere, s hogyan szerveződhetett meg a 20. század közepén -második felében éppen ezen a látszólag semmilyen szempontból sem egységes tájon a legjelentősebb málnatermelő táji körzet? S arra is, hogy mit jelentett általában és egy-egy kerti növény (pl. a hagyma, a fűszerpaprika, a káposzta) „termelési tájaként" számontartott körzetekben konkrétan a kapitalizmuskori paraszti létforma lassú átalakulási folyamatában, s tovább: a szocializmuskori „második gazdaság" irigylendően eredményes működtetésében, ezzel a válságtünetek időleges, ám meg-megújuló elhárításában és a parasztos életeszmények fel-nemadásában, hogy egyes falvak/mezővárosok, illetve falucsoportok keresett és viszonylag jól megfizetett termékként tudták felkínálni a nemzeti, utóbb a nemzetközi piacon kerti művelésű növényeiket?

A magyar agráretnográfiai kutatások olyan kérdéseivel is számot vetett, s olyan válaszok megfogalmazására inspirál tehát Bali János az „eszközül" felhasznált téma- és tájkutatása apropóján, melyek látszólag nem a kisüzemi málnatermesztéshez kapcsolódnak. Pedig bizonyosan neki van igaza: ha megnyugtatóan értelmezni akarjuk az olyan paraszti-utóparaszti teljesítmények tényleges jelentőségét, mint pl. az emlékezettel jól belátható időben felvirágzott Börzsöny-vidéki málnatermelés, bizony számot kell vetnünk a „ki a paraszt", a „mi a hagyomány", a „mi a faluközösség/falusi közvélemény" elméletinek tetsző alapkérdésekkel. Aki ezután vizsgálódik – ezt a kismonográfia legnagyobb dicséreteként fogalmazom – Bali János tízéves kutatómunkája során egyszerű észleletből elméleti értékű eredménnyé érett válaszaival is bízvást számot vethet – kötelezően számításba kell vennie azokat!

(Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság és az ELTE Európai Etnológia doktori programja 2005. október 26-i „A táj- és népkutatás legújabb eredményei" c. könyvbemutató rendezvényén.)

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 116. 2005 No. 4.

Head of the Editorial Board:
LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:
RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECZKI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:
ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society
[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481
Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@post.hem.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, Univerity of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.
Telephone /fax: (52) 489-100/ extension 22249
E-mail: ethnographia@freemail.hu
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

Gyula Viga: Changeable and Permanent Features: The Transformation of the *Bodrogköz* Region and its Impacts on Traditional Folk Culture 401

Eszter Szendrei: Prisoner's Base: The Impacts of Unemployment – Through the Example of a Small-Town Family 425

Presentation

Zoltán Nagy: Bird Classification by the Khanti of Vasyugan **447**

Museology

Tünde Zentai: A snapshot from the *Ormánság* region in 1921 455

Tivadar Petercsák: Grain Bins Carved out of Tree Trunks in the Collection of *Rákóczi Múzeum* 485

Discussions, Opinions

Vilmos Voigt: The Ritual Year 491

Book Reviews 497

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, emailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
   Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – email címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:

   7.1 Önálló kötet esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó
   Pl. BALASSA Iván
   1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó

   7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó
   Pl. ORTUTAY Gyula
   1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete

   7.3 Folyóirat esetében:
   VEZETÉKNÉV Keresztnév
   Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
   Pl. LENGYEL Dénes
   1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

116. évfolyam 2005 4. szám

Ismertetések

Simon Michael: „Volksmedizin" im frühen 20. Jahrhundert ... *(Borók Zsuzsa)* – Zamifir Dejeu: Dansuri Traditionale dint Transilvania *(Varga Sándor)* – Davide Torsello: Trust, property and Social Change in a Southern Slov. Village *(Schwarch Gyöngyi)* – Hála József – Kecskeméti Tibor – Voigt Vilmos: Kőpénzek (*Smidt Bernadett*) – Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. (*Szilágyi Miklós)*

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]
Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]
Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]
Olvasószerkesztő: K. Sándor Mária [Copy editor: Mária K. Sándor]
Borító: Dallos Csaba (Holtág Tiszabábolna mellett. Fotó: Dallos Csaba képeivel)
[Cover design: Csaba Dallos (Oxbow Lake near *Tiszabábolna*,
Prints & Photographs by Csaba Dallos)]
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]
Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]
Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

Gyula Viga: Changeable and Permanent Features: The Transformation of the *Bodrogköz* Region and its Impacts on Traditional Folk Culture

Eszter Szendrei: Prisoner's Base: The Impacts of Unemployment – Through the Example of a Small-Town Family

Zoltán Nagy: Bird Classification by the Khanti of Vasyugan

Tünde Zentai: A Snapshot from the Ormánság Region in 1921

Tivadar Petercsák: Grain Bins Carved out of Tree Trunks in the Collection of *Rákóczi Múzeum*

Vilmos Voigt: The Ritual Year